

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Одељење за историју уметности

Анита В. Марковић

**Први српски устанак
у уметности и визуелној култури
Кнежевине/Краљевине Србије
(1842-1918)**

докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
Department of History of Art

Anita V. Marković

**The First Serbian Uprising
in art and visual culture
of the Principality/Kingdom of Serbia
(1842-1918)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

Проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Проф. др Саша Брајовић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Ана Костић, доцент,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Владимир Јовановић, научни сарадник,
Историјски институт Београд

Датум одбране докторске дисертације: _____ у Београду.

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ КНЕЖЕВИНЕ/КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1842-1918)

Сажетак: Предмет докторске дисертације „Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)“ представља истраживање механизма и процеса увођења и уобличавања теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури, у периоду од 1842. до 1918. године, на територији Кнежевине, а потом и Краљевине Србије.

Наведени временски оквир обележили су важни политички догађаји, смене династија 1858. и 1903. године, стицање независности 1878. године, проглашење Краљевине Србије 1882. године, балкански ратови 1912-1913. године и Први светски рат 1914-1918. године.

Како би се представила једна целовита студија у раду је примењено више методолошких приступа заснованих на искуству савремене историје уметности као и различитих хуманистичких дисциплина.

Истраживање је базирано на проучавању дела ликовних уметности и визуелне културе у контексту државно-политичких и друштвених прилика, праћених сменама династија Карађорђевић и Обреновић и њиховог рефлектовања на визуелизацију тематике Првог српског устанка. Посебна пажња била је усмерена на сагледавање појава и феномена који су утицали на њихово креирање, форму и начине инкорпорирања у јавне, резиденцијалне и приватне просторе у циљу стварања једне целовитије слике о тематици Устанка, њеном карактеру и функцији у оквирима визуелне културе.

Први српски устанак (1804-1813) као период почетка Српске револуције, из које је као највећа тековина настала нововековна српска држава, представља велику и значајну тему у српској уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918). Креирању и утемељењу његове слике у култури сећања, током XIX века и првих деценија XX века допринеле су државно-политичке прилике у Кнежевини, а потом од 1882. године и Краљевини Србији, у којима су прошлост и тековине прошлости служиле као снажан ослонац у изградњи државног и династичког идентитета.

Управо државно-политичке и династичке прилике у Србији почев од Карађорђевог напуштања земље са сломом Устанка 1813. године, а нарочито после његове трагичне смрти у Радовањском лугу 1817. године, утицале су на потискивање из јавне комуникације Првог српског устанка, односно личности и догађаја који су га обележили. Сменом династија 1842. године и доласком на власт кнеза Александра

Карађорђевића, Први српски устанак, односно почетка Српске револуције постаје референтна, полазна тачка за политичку акцију потврђивања владарског легитимитета. Ова чињеница је била основ за његово увођење као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије од 1842. до 1858. године, а потом и Краљевине Србије од 1903. године, са поновним доласком династије Карађорђевић на српски владарски престо.

Смена династија у Србији 1858. године, када се завршава и период владавине династије Карађорђевић у XIX веку, имала је директног утицаја и на однос према Првом српском устанку. Државно-политичке и друштвене прилике у земљи наредних деценија, све до Мајског преврата 1903. године, условљавале су да сваки од четворице владара династије Обреновић има и другачији однос према наслеђу Првог српског устанка.

Период Првог српског устанка у српској уметности и визуелној култури препознат је кроз теме које су својим садржајем и симболиком омогућавале утемељење и одржавање успомене на личности и догађаје који су га обележили.

Путем сликарских и вајарских дела, употребом нових медија (литографије, фотографије, филма), подизањем спомен обележја као и организовањем јавних манифестација (свечаности и пропагандних путовања) подстицано је сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка. Њихова пропагандна функција требала је да потпомогне изградњи јединствене заједнице владара и народа, а која би се у будућности могла искористити у циљу милитаризације и мобилизације у одбрани националних, династичких и државних интереса. Поред владара њихову пропагандну улогу користила је и политичка елита како би заштитила своје позиције или контролисала политичка и друштвена дешавања.

У том контексту настаје велики број дела ликовних уметности и визуелне културе, чија је тематика почивала на прослави нових националних хероја (Карађорђа Петровића, Васе Чарапића, Хајдук Вељка Петровића, Станоја Главаша, проте Матије Ненадовића, браће Недић, Стевана Синђелића, Јована Курсуле...), великих битака (на Чокешини 1804, Мишару 1806, Чегру 1809, Варварину 1810.....), а посебно трагичних момената, као што је смрт идејног носиоца и вође Првог српског устанка Карађорђа Петровића.

Први српски устанак као велика и значајна тема српске нововековне историје имао је јаког одраза на српску културу и уметност током XIX и првих деценија XX века. И поред тога он до сада није био систематски и синтетички истраживан на начин који би омогућио доследније сагледавање и праћење механизма и процеса његовог увођења и

уобличавања у српској уметности и визуелној култури од друге половине XIX и током првих деценија XX века. Отуда је његово проучавање у уметности и визуелној култури Кнежевине/ Краљевине Србије (1842-1918) било неопходно представити у форми целовите научне студије, што као задатак себи претпоставља докторска дисертација: „*Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине /Краљевине Србије (1842-1918)*“.

Кључне речи: Први српски устанак, вожд Карађорђе, јунаци Првог српског устанка, династија Карађорђевић, династија Обреновић, национална уметност, визуелна култура, култура сећања.

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја уметности и визуелна култура новог века

УДК:

THE FIRST SERBIAN UPRISING IN ART AND VISUAL CULTURE OF THE PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA (1842-1918)

Abstract: The subject of the doctoral dissertation „*The First Serbian Uprising in art and visual culture of the Principality/Kingdom of Serbia (1842-1918)*” is a study of the mechanisms and processes of introducing and shaping the theme of the First Serbian Uprising in art and visual culture, in the period from 1842 to 1918, on the territory of the Principality, and later the Kingdom of Serbia. The mentioned time frame was marked by important political events, the shift of dynasties in 1858 and 1903, the acquisition of independence in 1878, the proclamation of the Kingdom of Serbia in 1882, the Balkan Wars of 1912-1913 and the First World War in the period 1914-1918.

In order to present a comprehensive study, several methodological approaches, based on the experience of contemporary art history as well as various humanistic disciplines, have been applied in work.

The research is based on the study of works of fine arts and visual culture in the context of state-political and social circumstances, followed by the shifts of the Karadjordjević and Obrenović dynasties and their reflection on the visualization of the First Serbian Uprising. Special attention was paid to the perception of occurrences and phenomena that influenced the creation of such works, form and ways of their incorporation into public, residential and private spaces, in order to create a more complete picture of the topic of Uprising, its character and function within the frame of visual culture.

The First Serbian Uprising (1804-1813) as the period of the beginning of the Serbian revolution, from which the modern Serbian state emerged as the greatest heritage, represents a great and important topic in Serbian art and visual culture of the Principality/Kingdom of Serbia (1842-1918). The creation and foundation of its image in the cultural memory, during the XIX century and the first decades of the XX century, contributed to the state-political situation in the Principality, and later from 1882 in the Kingdom of Serbia, in which the past and the legacy of the past served as a strong support in building the state and dynastic identity.

It was precisely the state-political and dynastic circumstances in Serbia, beginning with Karadjordje's departure from the country with the collapse of the Uprising in 1813, and especially after his tragic death in Radovanjski Lug in 1817, that influenced the suppression of the First Serbian Uprising from public communication, i.e., the personalities and events that marked it. With the shift of dynasties in 1842 and the coming to power of Prince

Alexander Karadjordjević, the First Serbian Uprising, i.e., the beginning of the Serbian Revolution, became a reference, starting point for political action to confirm the ruler's legitimacy. This fact was the basis for its introduction as a theme in the art and visual culture of the Principality of Serbia from 1842 to 1858, and later the Kingdom of Serbia from 1903, with the return of the Karadjordjević dynasty to the Serbian throne.

The shift of dynasties in Serbia in 1858, when the period of the Karadjordjevic dynasty's rule ended in the 19th century, also had a direct impact on the attitude towards the First Serbian Uprising. State-political and social circumstances in the country in the following decades, until the May Coup in 1903, conditioned that each of the four rulers of the Obrenovic dynasty had a different attitude towards the legacy of the First Serbian Uprising.

The period of the First Serbian Uprising in Serbian art and visual culture was recognized through themes that, with their content and symbolism, enabled the establishment and maintenance of memories of personalities and events that marked it.

Through paintings and sculptures, the use of new media (lithography, photography, film), the erection of memorials as well as the organization of public ceremonies (celebrations and propaganda trips), the memory of events and personalities from the First Serbian Uprising was encouraged. Their propaganda function was supposed to help build a unified community of rulers and peoples, which could be used in the future for the purpose of militarization and mobilization in the defence of national, dynastic and state interests. In addition to rulers, their propaganda role was used by the political elite to protect their positions or control political and social events.

In that context, a large number of works of fine arts and visual culture were created, whose themes were based on the celebration of new national heroes (Karadjordje Petrović, Vasa Čarapić, Hajduk Veljko Petrović, Stanoje Glavaš, Prota Mateja Nenadović, Nedić brothers, Stevan Sindjelić, Jovan Kursula...), great battles (in Čokesina in 1804, Mišar in 1806, on Čegar in 1809, Varvarin in 1810.....), and especially tragic moments, such as the death of the creator and leader of the First Serbian Uprising, Karadjordje Petrović.

The First Serbian Uprising, as a great and important topic of Serbian modern history, had a strong reflection on Serbian culture and art during the XIX and the first decades of the XX century. Despite its great importance, it has not been systematically and synthetically researched in a way that would enable more consistent observation and monitoring of the mechanisms and processes of its introduction and shaping in Serbian art and visual culture since the second half of the XIX and during the first decades of the XX century. Therefore, its study in the art and visual culture of the Principality/Kingdom of Serbia (1842-1918) had

to be presented in the form of a complete scientific study, which the doctoral dissertation assumes as a task: „*The First Serbian Uprising in art and visual culture of the Principality/Kingdom of Serbia (1842-1918)*”.

Keywords: The First Serbian Uprising, leader Karadjordje, heroes of the First Serbian Uprising, Karadjordjević dynasty, Obrenović dynasty, national art, visual culture, cultural memory.

Scientific field: Art history

Narrow scientific field: Art history and visual culture of the new century

UDK:

САДРЖАЈ

Сажетак/Abstract

УВОДНА РАЗМАТРАЊА..... 1

1. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1842-1858)

ЈАВНЕ СВЕЧАНОСТИ И ПРОПАГАНДНА ПУТОВАЊА КАО ДРЖАВНО-ПОЛИТИЧКА СРЕДСТВА У ОЖИВЉАВАЊУ И НЕГОВАЊУ СЕЋАЊА НА ПЕРИОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1842-1858).....21

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1842-1858)..... 40

-*Портрети устаника*.....41

-*Представе битака- Катарина Ивановић „Освајање Београда 1806. године“*66

-*Литографије*..... 75

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1842-1858).....84

- *Јавни споменици*.....85

- *Спомен бисте, спомен чесме, спомен школе*.....90

- *Спомен гробови*.....92

- *Споменици природе-пећине*.....95

-*Устанички шанчеви*.....98

- *Споменик војску Карађорђу*..... 101

2. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1858-1903)

ОДНОС ВЛАДАРА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ ПРЕМА ТЕКОВИНАМА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

- *Владавина кнеза Милоша Обреновића (1858-1860)*.....123

-*Владавина кнеза Михаила Обреновића (1860-1868)*.....126

-*Владавина кнеза/краља Милана Обреновића (1868-1889)*.....128

-*Владавина краља Александра Обреновића (1889-1903)*.....131

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1858-1903).....135

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1858-1903).....164

-*Чегар и Ђеле кула*.....169

-*Чокешина*.....191

ЛИК ЈУНАКА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1858-1903).....206

- *Хајдук Вељко Петровић*.....207

- Станоје Главаш.....230

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА (1858-1903).....240

- К.Н.Ненадовић „Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака“.....263

- А. Гавриловић „Знаменити Срби XIX века“ 286

3. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1903-1918)

ЈАВНЕ СВЕЧАНОСТИ И ПРОПАГАНДНА ПУТОВАЊА (1903-1914)293

-Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године.....297

-Прослава стогодишњице ослобођења Београда 1906. године.....355

-Прослава стогодишњице Боја на Мишару 1906. године.....360

-Прослава стогодишњице Боја на Чегру 1909. године.....370

-Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 1910. године.....378

-Прослава стогодишњице Боја на Лозници 1910. године.....392

-Пропагандна путовања395

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1903-1914).....399

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1903-1914).....408

-Маузолеј на Опленцу.....420

-Споменик Карађорцу и Милошу.....429

-Споменик војску Карађорђу.....433

- Споменик Васи Чарапићу у манастиру Раковица.....469

- Споменик Доситеју Обрадовићу.....471

- Споменик на Мишару.....488

- Споменици Јовану Курсули и јунацима Варваринске битке.....490

- Спомен стабла.....493

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ПРИМЕЋЕНИХ УМЕТНОСТИ (1903-1914).....496

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА СРПСКЕ КИНЕМАТОГРАФИЈЕ.....508

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914-1918).....514

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....520

ИЛУСТРОВАНИ ПРИЛОЗИ.....536

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....559

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет докторске дисертације „*Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)*“ представља истраживање механизма и процеса увођења и уобличавања теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури, у периоду од 1842. до 1918. године, на територији Кнежевине, а потом и Краљевине Србије. Наведени временски оквир обележили су важни политички догађаји, смене династија 1858. и 1903. године, стицање независности 1878. године, проглашење Краљевине Србије 1882. године, балкански ратови 1912-1913. године и Први светски рат 1914-1918. године.

Сменом династија 1842. године и доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића, Први српски устанак, односно почетак Српске револуције, постаје референтна, полазна тачка за политичку акцију потврђивања владарског легитимитета. Ова чињеница је била основ за његово увођење као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије од 1842. до 1858. године, а потом и Краљевине Србије од 1903. године, са поновним доласком династије Карађорђевић на српски владарски престо.

Државно-политичке и друштвене прилике у земљи, током владавине династије Обреновић од 1858. до 1903. године, такође су се одражавале на однос према Првом српском устанку, његовом значају као и људима и догађајима који су га обележили. Иако кнез Милош јавно не износи негативан став према наслеђу Првог српског устанка и вожду Карађорђу, незванично, на њихово пропагирање није се благонаклоно гледало ни током прве, а ни током друге његове владавине (1858-1860). Кнез Михаило Обреновић (1860-1868) и поред толерантнијег става према династији Карађорђевић није имао успеха у спровођењу политике помирења. Томе је нарочито допринело јако пропагандно деловање из изгнанства кнеза Александра Карађорђевића које је посебан фокус имало на Првом српском устанку и личности вожда Карађорђа. Убиство кнеза Михаила Обреновића 29. маја/10. јуна 1868. године додатно је подстакло међудинастички сукоб.

Владавина кнеза (1868-1882), а потом и краља Милана Обреновића (1882-1889), обележена је великим државничким успесима: стицањем независности и територијалним проширењем 1878. године, осамостаљењем Српске православне цркве, њеним одвајањем од Васељенске патријаршије у рангу Митрополије 1879. године, проглашењем Краљевине 1882. године и потписивањем више важних државно-политичких уговора, али и Тимочком буном 1883. године и поразом у Српско-

бугарском рату 1885. године.¹ Њен почетак, после убиства кнеза Михаила, карактерише доношење законских аката којима се онемогућава повратак Карађорђевића на српски владарски престо. И поред тога кнез Милан Обреновић свој владарски и династички идентитет гради и на тековинама Првог српског устанка. То се првенствено односи на подизање споменика на Чегру 1878. године али и разарање Карађорђевог града у Тополи 1877. године. Подизање споменика на Чегру имало је државно-политички и национални карактер. Симболичним повезивањем догађаја из Првог српског устанка са коначним ослобођењем Ниша од Турака, кнез Милан Обреновић потврђује свој легитимитет владара ослободиоца и онога који је осветио чегарски пораз.

Иако су Карађорђевићи законом били искључени из јавног и политичког живота Србије, за време владавине краља Александра Обреновића (1889-1903), долази до покушаја званичнијег истицање веза двеју династија и њихових родоначелника, што се одразило и на оживљавање сећања на Први српски устанак. Процес династичког помирења започиње 1889. године обнављањем споменика ослободиоцима Београда, који је 1848. године подигао кнез Александар Карађорђевић. Домаћа и страна јавност тада је позитивно оценила однос младог краља према Карађорђу, назвавши га „историјским чином“. Нарочит државно-политички и династички карактер имала је краљева посета Карађорђевом гробу на самом почетку његове самосталне владавине. Долазак у некадашњи Карађорђев град, који је разорен за време владавине његовог оца 1877. године, било је званично и јавно одавање почести вођи Првог српског устанка. Значај овог чина је и у томе што је Карађорђев гроб као култни простор током владавине Обреновића, нарочито после убиства кнеза Михаила, био је место „тајних ходочашћа“.

И поред тога што је краљева посета Тополи и Карађорђевом гробу имала снажног одјека у јавности убрзо је анулирана изјавом кнеза Петра Карађорђевића да се он не одриче свог права на српски престо. Од тада започиње интензивирање пропагандног деловања присталица династије Карађорђевић у којима тековине Првог српског устанка и личност војводе Карађорђа представљају кључне тачке.

Убиство краљевског пара Обреновић 29. маја/11. јуна 1903. године² и повратак династије Карађорђевић на владарски престо означио је почетак новог раздобља у визуелизацији Првог српског устанка. Устанички период поново добија кључну улогу

¹ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 166-170, 201-202, 250-252.

² Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 472.

у давању историјског и државно-политичког легитимитета новом владару и потомку вожда Карађорђа. Његове тековине, личности и догађаји који су га обележили, представљали су основ изградње државног, националног и династичког идентитета Краљевине Србије од 1903. до 1918. године. Кроз ликовне програме, јавне државне манифестације, нове медије попут филма, идеја Првог српског устанка, јуначки подвизи српских устаника предвођених вождом Карађорђејем, служили су подстицању милитаризације нације нарочито пред почетак балканских и Првог светског рата.

У српској историографији период Првог српског устанка сматра се „васкрсом српске државности“ и почетком нововековне српске државе.

Значај устаничког периода имао је утицаја и на целокупну српску културу. За почетак њеног развоја кључну улогу имао је Доситеј Обрадовић.³ Доласком у Србију током Првог српског устанка он доноси просветитељску мисао и започиње рад на стварању српске нововековне књижевности.

Изузетан добринос у чувању сећања на Први српски устанак имала је народна епска поезија или како је Вук Караџић назвао „*нјесме јуначке новијех времена о војевању за слободу*“⁴, у којима је опеван период од 1804. до 1815. године. То су биле песме јединствене поетике, изражених националних осећања и снажног историјског сећања у којима су детаљно описани почетак Устанка, бојеви на Чокешини, Салашу, Мишару, Лозници, Делиграду, борбе код Шапца, Чачка, Ужица, Пожаревца, растанак Карађорђа са Србијом и други важни догађаји Првог српског устанка.⁵ Иако су махом настале касније, са одређене временске дистанце, када су пре могле да личе на лична поетска сећања, а мање на усмене епске хронике, оне су представљале важне изворе у визуелизацији Првог српског устанка. Народни певачи од којих се, као најбољи издвојио слепи гуслар Филип Вишњић, успели су да прикажу хронологију устаничког периода, топографију и ток бојева, дају одређене психолошке портрете личности о којима говоре.

Значај устаничког периода био је рано препознат и од стране Вука Стефановића Караџића, једне од најзначајнијих личности српске књижевности и реформатора српског језика. То се види и у његовој жељи за стварањем једне целовите и критички обрађене историје српских устанака. Поред радова из области лингвистике и етнологије

³ В.Ђурић, Доситеј Обрадовић, *Говор поезије*, III, Београд 1980, 178.

⁴ З. Миладиновић, Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 235.

⁵ З. Миладиновић, Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 236.

за српску историографију од великог значаја су његова дела *Житије Ајдук Вељка* из 1826. године,⁶ *Прва година војевања на даије* из 1828. године,⁷ биографије знаменитих људи *Као српски Плутарх, житија знатни Србаља у Србији нашега времена* из 1829. године⁸ и *Праитељствујуици совјет сербски*, објављен 1860. године.⁹ У овим делима настојао је да пружи што објективнију слику устаничке Србије.

О вредности Вукових дела указује чињеница да су их као изворе у својим радовима користили не само домаћи већ и страни аутора. То се првенствено односи на немачког историчара Леополда фон Ранкеа који у Хамбургу 1829. године објављује *Die serbische Revolution*,¹⁰ прво синтетичко научно дело посвећено Првом српском устанку.

Почетак систематског истраживања периода Првог српског устанка у Кнежевини Србији везан је за промену власти и долазак кнеза Александра Карађорђевића. Ангажовањем културно-просветних установа, попут Друштва српске словесности, Народног музеја, различитих удружења и појединаца, започиње се са радом на прикупљању извора који би допринели стварању целовите слике о значају устаничког периода и његовог вође, вожда Карађорђа.

У том периоду велики допринос истраживању Првог српског устанка дали су управо чланови *Друштва српске словесности*: Сима Милутиновић Сарајлија, Исидор Стојановић, Јанко Шафарик, Јован Хацић, Милан Ђ. Милићевић, Лазар Арсенијевић Баталака. Објављивањем оригиналних докумената, радова у *Гласнику српског ученог друштва* и у другим публикацијама и штампи тога доба, постојала је стална жеља и намера да се о Устанку сачува што више података, чињеница, исказа сведока. У којој је мери проучавање прошлости било од значаја за државни, династички и национални идентитет види се и по томе да се размишљало о увођењу званичног „историописца“ у својству државног чиновника, који би руководио прикупљањем и објављивањем грађе као и њеном систематском обрађивању.¹¹

⁶ В. Стефановић Караџић, *Житије Ајдук Вељка Петровића*, *Даница забавник за годину 1826*, Беч, 70-94.

⁷ В. Стефановић Караџић, *Прва година српскога војевања на даије*, *Даница забавник за годину 1828*, Беч, 136-221.

⁸ В. Стефановић Караџић, *Као српски Плутарх, житија знатни Србаља у Србији нашега времена*, *Даница забавник за годину 1829*, Беч, 2-31.

⁹ В. Стефановић Караџић, *Праитељствујуици совјет сербскии за времена Карађоријева* или отимање ондашњијех великаша око власти, Беч 1860.

¹⁰ Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution*, aus serbischen Papieren und Mittheilungen, Hamburg 1829. Прво издање Српске револуције Леополда фон Ранкеа објављено је 6. јануара 1829. (25. децембар 1828.) у Хамбургу. Два допуњена издања штампана су у Берлину 1844. и у Лајпцигу 1879. године. У преводу Стојана Новаковића књига је на српском језику објављена 1864. године.

¹¹ М. Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806.*, *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

Важне изворе за проучавање Првог српског устанка представљају сећања учесника. Било да су усмено казивана или писана у форми дневника, мемоара, аутобиографија, бележака, епских, лирских или драмских дела, у њима су приповедачи настојали да своја виђења догађаја и личности представе што веродостојније.

Као непосредни сведоци Првог српског устанка, значајна књижевна дела о овом периоду оставили су Сима Милутиновић Сарајлија¹² и прота Матеја Ненадовић.

Прворазредни историјски документ и једно од најпознатијих дела историографске наративне прозе о Првом српском устанку, чине мемоари једне од најзначајних личности националне историји, књижевности и културе XIX века, проте Матеје Ненадовића. Према оцени историчара књижевности, *Мемоари* представљају најживље писану прозу у првој половини XIX века, у којој до пуног изражаја долази епско херојско надахнуће и ведрина старог и искусног борца,¹³ док је начин на који је приказао људе и догађаје био толико пластичан, да су се могли пренети и на платно и на камен.¹⁴

Значајне изворе за проучавање устаничког периода чине и сећања његових учесника попут Јоаникија Ђурића, Гаје Пантелића, Петра Јокића и Анте Протића.¹⁵

Велику вредност, као историјски извори првог реда имају и деловодини протоколи. Ове својеврсне дневнике о важним догађајима водили су вожд Карађорђе, прота Матија и Петар Добрњац.¹⁶ Списе о устаничком периоду оставили су и други његови учесници попут Боже Грујовића, Павла Поповића, Саве Петровића, Јеремије Гагића.¹⁷

За сагледавање устаничког периода и његовог одраза на државно-политичке културне и уметничке прилике у Србији током XIX и првих деценија XX века, један од најзанимљивијих књижевних жанрова представљају путописи. Путописе о Србији писали су како домаћи аутори тако и страници попут Бантиша Каменског,¹⁸ О.Д. Пирха,¹⁹ Алфонса де Ламартина, Е. А. Пејтона,²⁰ Вилијама Дентона,²¹ Густава Раша,²² Феликса Каница.²³

¹² С.Милутиновић Сарајлија, *Себианка*, част втора, Липисца 1826; С.Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војда Карађорђа*, Београд 1990.

¹³ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 67.

¹⁴ В.Ђурић, Прота Матија Ненадовић, *Говор поезије* III, Београд 1980, 236.

¹⁵ Ј.Ђурић, Г.Пантелић, П.Јокић, А.Протић, *Казивања о Српском устанку 1804.*, Београд 1980, 244, 291.

¹⁶ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 80.

¹⁷ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 216.

¹⁸ Једну од првих путописних забелешки из периода Првог српског устанка дао је Рус Бантиш Каменски. Д. Бантиш Каменски, *Писма једног Руса о Србији 1808. године*, Београд 1901.

¹⁹ О.Д. фон Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 2012.

²⁰ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996.

²¹ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013.

Феликс Каниц као један је од најзначајнијих истраживача Србије у XIX веку,²⁴ током својих студијских путовања поред детаљних описа земље народа и његовог споменичког наслеђа урадио је низ скица, цртежа и акварела различите садржине, међу којима су се нашли и они везани за период Првог српског устанка.²⁵

Као илустровани прилози, споменици и личности из устаничког периода појављивали су се и у иностраној штампи. Тако су се у време Српско-турског рата 1876-1878. године уз чланке посвећене „кризи на истоку“, а касније и отварању железничке пруге Београд-Ниш 1884. године у европској штампи могли видети и цртежи нишке Ћеле куле.

Популаризацији устаничког периода доприносила су и илустрована издања историографског садржаја.

Као одговор на бројне текстове који су се у Србији објављивали против династије Карађорђевић, Константин Ненадовић у Бечу 1883. и 1884. године издаје двотомно дело *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, као градиво за српску историју од године 1804. до 1813. и надаље. У њему су представљене биографије 206 од укупно 660 наведених учесника Првог српског устанка, које прате 33 илустрована прилога.²⁶ Уз другу књигу, 1884. године Ненадовић издаје као посебно издање *Сликарник слика великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и слике његових војвода и јунака* са репродукованим литографијама.

Поред Ненадовића, илустрована издања историографског садржаја објављују Коста Мандровић,²⁷ Владимир Карић,²⁸ за чију је књигу илустрације радио Владислав Тителбах,²⁹ Спиридон Гопчевић,³⁰ Андра Гавриловић.³¹

²² Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001.

²³ Најпознатије Каницово дело је *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века (Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart) објављено је у три књиге, 1904, 1909, 1919. године у Бечу.

²⁴ М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 115.

²⁵ F. Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig Fries 1868, XXIV, 287, 744; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 179.

²⁶ В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево, 2004, 77.

²⁷ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа*, од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине, за народ и школу са 120 слика и једном картом Балканског полуострва. (Illustrierte Geschichte der Serben, Verlag J. A. Massanetz & Comp.), Беч 1885.

²⁸ В. Карић, *Србија*, опис земље, народа и државе, Београд 1887.

²⁹ В. Карић, *Србија*, опис земље, народа и државе, Београд 1887, 497-503, 679-680.

³⁰ S. Goršević, *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891, 89-91.

³¹ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901; А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, II, Загреб 1903; А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, III, Загреб 1904.

Велики допринос у прикупљању података за проучавање Првог српског устанка имала су теренска истраживања. Прве описе и скице устаничких шанчева забележио је 1846. године Јанко Шафарик,³² док је значајне податке о личностима из устаничког периода дао професор крагујевачке Гимназије Јосиф Веселић у књизи *Опис манастира у Србији*,³³ насталој на основу теренских истраживања 1861. и 1862. године. О местима битака из Првог српског устанка писао је генерал Јован Мишковић у свом путопису *Путовање по Србији* објављеном 1874. године, који је уобличен на основу бележака које је правио за време путовања са питомцима Војне српске академије током 1861, 1862 и 1862. године.³⁴

За проучавање устаничког периода изузетно значајне изворе представљају дела Милана Ђ. Милићевића *Кнежевина Србија*³⁵ и *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*.³⁶ Поменик је својеврстан биографски лексикон у коме су на основу теренског истраживања предочени и животописи личности из Првог српског устанка који су и данас важни извори за сагледавање овог периода.

Почетком јубиларне 1904. године објављена је политичко-историјска студија о Првом српском устанку Стојана Новаковића *Васкрс државе српске*.³⁷ У 11 поглавља Новаковић се бавио узроцима и последицама Првог српског устанка у контексту оновремених друштвено-политичких прилика у Европи.

Поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка 1904. године Професорско друштво издало је *Споменицу о стогодишњици Српског устанка под Карађорђем*³⁸ као збирку са осамнаест најлепших народних епских песама из устаничког периода.

И наредних година, у част прослава стогодишњица великих битака попут Мишара, Чегра, Варварина Лознице, објављивана су књижевна и историографска дела као и велики број чланака у дневној штампи и периодици.

За проучавање Првог српског устанка у уметности и визуелној култури значајни извори су и дела српске историографије, писана током XX и првих деценија XXI века.

Од дела која су настала у првој половини XX века, нарочиту вредност имају она у којима је коришћена, до тада мало позната грађа из страних архива. Од њих се издвајају монографска студија *Карађорђе* Миленка Вукићевића писана на основу

³² Ј. Шафарик, *Извјестје о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993.

³³ Ј. Веселић, *Опис Манастира у Србији*, Београд 1867.

³⁴ Ј. Мишковић, *Путовање по Србији*, Београд 1874.

³⁵ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

³⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888.

³⁷ С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1904.

³⁸ *Споменица о стогодишњици Српског устанка под Карађорђем*, Београд 1904.

докумената о Првом српском устанку пронађеним у руским архивима почетком XX века³⁹ и *Списи бечких архива о Првом српском устанку* Алексе Ивића.⁴⁰ Овај период обележила су и дела Слободана Јовановића посвећена периоду српске историје од 1842. године до 1903. године, као значајни извори за сагледавање односа владара династије Обреновић према наслеђу Првог српског устанка,⁴¹ као и монографска студија о кнезу Милошу Обреновићу, Михаила Гавриловића.⁴²

Значајна историографска дела за проучавање Првог српског устанка и његовог одраза на државно-политичке прилике Кнежевине, а потом и Краљевине Србије, која су објављена у другој половини XX и првим деценијама XXI века, представљају тротомна монографска студија Драгољуба Живојиновића о краљу Петру Карађорђевићу,⁴³ дела Радоша Љушића посвећена војду Карађорђу и историји српске државности XIX века,⁴⁴ Сузане Рајић о владарима династије Обреновић, краљевима Милану и Александру Обреновићу,⁴⁵ Небојше Јовановића о двору кнеза Александра Карађорђевића,⁴⁶ Велибора Берка Савића о Ненадовићима.⁴⁷ О политичким, друштвеним и културним збивањима у Србији и Европи у XIX и првим деценијама XX века додатне податке дају радови објављени у зборнику *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*⁴⁸ као и студија Жака Диге *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век.*⁴⁹ С обзиром на улогу јавних свечаности у визуелизацији Првог српског устанка, за проучавање настанка и развоја јавног обележавања годишњица и јубилеја значајна су дела Јелене Ђорђевић⁵⁰ и Михаела Митерауера.⁵¹

³⁹ М. Вукићевић, *Карађорђе*, Београд 1986.

⁴⁰ А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига I-година 1804, Београд 1935; А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига II -година 1805, Београд 1936; А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига III-година 1806, Београд 1937.

⁴¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912; С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923.

⁴² Монографска студија објављена је у три тома, 1908, 1909. и 1912. године. Рукопис четвртог тома уништен је током Првог светског рата што ово дело чини недовршеним. М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига I-III, Ниш 2019.

⁴³ Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009; Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009; Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, рат и последње године 1914-1921. године, Београд 2009.

⁴⁴ Р. Љушић, *Србија XIX века*, изабрани радови, Београд 1994; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008.

⁴⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2011; С. Рајић, Милан Обреновић- краљ политичар, *Зборник Матице српске за историју* 79/80, Нови Сад 2009, 43-58.

⁴⁶ Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858.*, Београд 2010.

⁴⁷ В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004.

⁴⁸ А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006.

⁴⁹ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007.

⁵⁰ Ј. Ђорђевић, *Политичке светковине и ритуали*, Београд 1997.

⁵¹ М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003.

У циљу сагледавања актуелних државно-политичких и друштвених прилика, које су пратиле уобличавање теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918) поред историографских дела драгоцене изворе представља дневна и периодична штампа XIX и XX века: *Новине српске, Политика, Правда, Време, Даница, Дело, Мисао, Нова искра, Мали журнал, Општинске новине.....*

Први српски устанак у уметности и визуелној култури до сада није био систематски и синтетички истраживан на начин који би омогућио доследније сагледавање и праћење механизма и процеса његовог увођења и уобличавања у српској уметности и визуелној култури од друге половине XIX и током првих деценија XX века.

Историјско-уметничка истраживања и анализе теме Првог српског устанка углавном су обрађивана у научним и стручним радовима, како из области историје уметности, тако и историје културе овог периода, објављиваним у *Зборнику Музеја Првог српског устанка (1959-1965), Зборнику Матице српске за ликовне уметности, Летопису Матице српске, Зборнику Историјског музеја Србије, Зборнику Народног музеја у Београду- историја уметности, стручним часописима Наслеђе, Саопштења.....*

Вредне изворе за проучавање Првог српског устанка у уметности и визуелној култури од 1842. до 1918. године чине студије Павла Васића,⁵² Зоре Симић Миловановић,⁵³ Љиљане Симић Константиновић,⁵⁴ Миодрага Коларића,⁵⁵ Антице Павловића,⁵⁶ Драгутина Тошића,⁵⁷ Мирослава Тимотијевића,⁵⁸ Ненада Макуљевића,⁵⁹ Миле Јефтовић,⁶⁰ Игора Борозана⁶¹

⁵²П. Васић, Одједи идеја Светозара Марковића у српском сликарству, *Зборник Матице српске*, свеска бр.1, Нови Сад 1950,83-94; П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, *Зборник Музеја Првог српског устанка I*, Београд 1959,67-78;П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Музеја Првог српског устанка II*, Београд 1960, 33-42; П. Васић, Мали прилози историји Српског устанка, *Зборник Музеја Првог српског устанка III- IV*, Београд 1964-65, 106-122; П. Васић, Униформе српске војске за време Првог устанка, *Зборник Историјског музеја Србије V*, Београд 1968,47-78.

⁵³З. Симић Миловановић, Историјска композиција у сликарству Ђуре Јакшића, *Летопис Матице српске*, књ. 363, св. 4, Нови Сад 1949, 214–223.

⁵⁴Љ. Симић, О једном Карађорђевој оригиналној портрету *Зборник Музеја Првог српског устанка, I*, Београд 1959,143-148;Љ. Симић, Историјске композиције у Музеју Првог српског устанка, *Зборник Музеја Првог српског устанка II*, Београд 1960,69-87;Љ. Симић-Константиновић, Историјска збирка о Првом и Другом српском устанку, *Зборник Музеја Првог српског устанка III-IV*, Београд 1964-65,88-105.

⁵⁵М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије (1790-1839), *Зборник Музеја Првог српског устанка I*, Београд 1959, 5-28; М. Коларић, О пореклу и ауторима неких застава из Карађорђевог доба, *Зборник Музеја Првог српског устанка II*, Београд 1960, 65-68;М.Коларић, У потрази за изгубљеним реликвијама, *Зборник Музеја Првог српског устанка, II*, Београд 1960, 151-156.

⁵⁶А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233-238.

⁵⁷Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевој споменику, *ГМБГ, бр. XXXIII*, Београд 1985, 125–167.

Као предмет истраживања, дела посвећена тематици Првог српског устанка обрађивана су у оквиру општих прегледа српске уметности XIX и првих деценија XX века, приказа опуса појединих уметника или тумачења појединих теоретских питања и феномена.

Теми Првог српског устанка пажња је посвећена и у монографским студијама уметности XIX и првих деценија XX века. У њима су представљена појединачна уметничка дела у контексту стваралачког опус уметника или стилског периода у коме су настајала. Од дела издвајају се *Класицизам код Срба* Миодрага Коларића;⁶² *Српско сликарство у доба романтизма* Миодрага Јовановића;⁶³ *Уметност обновљене Србије (1791-1848)* Бранка Вујовића;⁶⁴ научне монографије Александра Кадијевића⁶⁵ посвећене српској архитектури XIX и прве половине XX века; Ненада Макуљевића о развоју српске уметности у служби нације и националне идеје.⁶⁶ У сагледавању процеса увођења „златног доба“ српске историје и полазне тачке за политичку акцију

⁵⁸ М.Тимотијевић, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića*, *Peristil* 31, Zagreb 1988, 305-312; М.Тимотијевић, *Херој пера као путник*, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 39-56; М.Тимотијевић, *Гуслар као симболична фигура српског националног певача*, *Зборник Народног музеја*, XVII/2 историја уметности, Београд 2004, 253-279; М.Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*, *Наслеђе*, V, Београд 2004, 9-33; М.Тимотијевић, *Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године (Jubilee as Collective Representation: The Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Takovo Aprising in Topčider 1865)*, *Наслеђе*, XI, Београд, 2008, 9-49; М.Тимотијевић, *Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница*, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 93-147.

⁵⁹ Н. Макуљевић, *Визуелна култура национализма и конституисање приватног идентитета*, *Годишњак за друштвену историју*, св. 2/3, Београд 2004, 47-63; N. Makuljević, *From Ideology to Universal Principles: Art History and the Visual Culture of the Balkans in the Ottoman Empire in: Anderson J. (Ed.), Crossing cultures: conflict, migration and convergence: the proceedings of the 32nd International Congress in the History of Art, Melbourne University Publishing, 2009.* N. Makuljević, *Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century*, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History* (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld 2012, 33-40; Н. Макуљевић, *Слика другог у српској визуелној култури XIX века*, *Историја и сећање: студије историјске свести*, Београд 2006, 141-156; Н. Макуљевић, *„Молитва“ Ристе Вукановића*, *Идеја толеранције и визуелна културе*, Београд 2010, 3-27; Н. Макуљевић, *Успостављање граница и промена визуелне културе на Балкану у XIX веку/Империји, граници, политики: (XIX-началото на XX век): Сборник с материјали од међународна научна конференција: Софийскија универзитет „Св. Климент Охридски“*, Софија 2016, 299-308; Н. Макуљевић, *Катарина Ивановић (1811-1882), Живот и стваралаштво жена чланова СУД, СКА и САНУ*, том 1, Београд 2021, 25-57.

⁶⁰ М. Јевтовић, *Споменик Карађорђу Пашка Вучетића*, *Наслеђе*, бр. III, Београд, 2001.

⁶¹ И. Борозан, *Споменик Карађорђу-символизам, театрализам и медијско прожимање*, *Наслеђе*, бр. XIII, Београд 2012, 27-47; И. Борозан, *Меморијални пејзаж: Мишарско поље између 1806-1906*, *Простори памћења: зборник радова*, Београд 2013, 111-124.

⁶² М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књига 1-8, Београд 1965.

⁶³ М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976.

⁶⁴ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986

⁶⁵ А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007.

⁶⁶ Н. Макуљевић *Уметност и национална идеја у XIX веку*, систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007.

потврђивања владарског и династичког легитимитета, посебан значај има монографска студија Мирослава Тимотијевића, *Таковски устанак-Српске Цвети*.⁶⁷

О Првом српском устанку као теми у уметности и визуелној култури писано је у приказима опуса српских уметника попут монографија Павла Васића о Анастасу Јовановићу⁶⁸ и Урошу Кнежевићу,⁶⁹ Ненада Симића о Петру Убавкићу,⁷⁰ Мирослава Тимотијевића и Радмиле Михаиловић о Катарини Ивановић,⁷¹ Миодрага Јовановића о Ђорђу Јовановићу,⁷² Радмиле Антић о Анастасу Јовановићу.⁷³

За проучавање значаја градитељског наслеђа као државно-политичког и династичког пропагандног средства, вредан извор представља монографска студија *Опленац*, Миодрага Јовановића, посвећена храму Светог Ђорђа на Опленцу, маузолеју династије Карађорђевић и најмонументалнијем спомен обележју, подигнутом у спомен на Први српски устанак.⁷⁴

Damnatio memorie као посебан облик репресивног заборављања (кажњавања) својствен периодима великих друштвених промена, када се јавља јака жеља да се прошлост избрише и замени новим „оснивачким митом“, довела је до уништавања великог броја књижевних, уметничких и дела визуелне културе, историјских докумената о устаничком периоду. Као истраживач трајно изгубљеног споменичког наслеђа издваја се Угљеша Рајчевић радом о сликару Стевану Никшићу Лали⁷⁵ и делом *Затирано и затрто*, о уништеним српским споменицима.⁷⁶

Вредан допринос у проучавању одраза устаничког периода на српску уметност и културу дале су магистарска теза Уроша Анића о вајару Ђорђу Јовановићу⁷⁷ и докторске дисертације Игора Борозана,⁷⁸ Снежане Мишић, посвећене уметницима који су се бавили темом Првог српског устанка.⁷⁹

⁶⁷ М. Тимотијевић, *Таковски устанак–Српске цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012.

⁶⁸ П.Ч. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића првог српског литографа*, Београд 1962.

⁶⁹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, портретиста, Опово 1975.

⁷⁰ Н. Симић, *Петра Убавкић*, живот и рад првог скулптора обновљене Србије, Београд 1989.

⁷¹ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004.

⁷² М. Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005.

⁷³ Р. Антић, *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977.

⁷⁴ М. Јовановић, *Опленац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Београд 1990.

⁷⁵ У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979.

⁷⁶ У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, о уништеним српским споменицима, друга књига, Нови Сад 2007.

⁷⁷ У. Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарска теза, Филозофски факултет, Београд 1991.

⁷⁸ И. Борозан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2013.

⁷⁹ С. В. Мишић, *Сликаство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017.

У истраживању Првог српског устанка у уметности и визуелној култури драгоцени извор чини непубликована архивска грађа, која се у првом реду налази у Архиву Србије, у фондовима Министарства просвете, Министарства просвете-црквено одељење, Министарства народне привреде, Држаног савета, Фонда: Поклони и откупи.

*

Предмет докторске дисертације „*Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)*“ представља истраживање механизма и процеса увођења и уобличавања теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури, у периоду од 1842. до 1918. године, на територији Кнежевине, а потом и Краљевине Србије.

Истраживање је базирано на проучавању дела ликовних уметности и визуелне културе у контексту државно-политичких и друштвених прилика, праћених сменама династија Карађорђевић и Обреновић и њиховог рефлектовања на визуелизацију тематике Првог српског устанка. Посебна пажња била је усмерена на праћење појава и феномена који су утицали на њихово креирање, форму и начине инкорпорирања у јавне, резиденцијалне и приватне просторе у циљу стварања једне целовите слике о тематици Устанка, њеном карактеру и функцији у оквирима визуелне културе.

Циљ истраживања је превазилажење празнина које постоје у проучавању и истраживању феномена Првог српског устанка у уметности, а која су до сада била усмерена ка утврђивању дела појединих сликара, вајара и архитеката, монографском публикавању најзначајних архитектонских остварења или тумачењу појединих теоријских питања и феномена. У том смислу, предочена су и анализирана, поред до сада познатих дела и она до којих се дошло током теренског истраживања и истраживачког рада у архиву, музејима, заводима за заштиту споменика културе, библиотекама и другим установама. Посебна пажња посвећена је сагледавању форми и функција јавних манифестација (свечаности и пропагандних путовања), као нарочито важног механизма деловања државе, друштва и династије на настанак, развој и функцију теме Првог српског устанка у српској уметности и визуелној култури XIX и првих деценија XX века.

Методолошки приступ у проучавању Првог српског устанка у уметности и визуелној култури (1842-1918) заснован је на искуству савремене историје уметности као и различитих хуманистичких дисциплина.

Пошто су истраживања перцепције и презентације *Првог српског устанка у уметности и визуелној култури Србије (1842-1918)* усмерена ка утврђивању механизма и процеса

који прате настанак, уобличавање и начин деловања визуелне праксе, у методолошком средишту налазе се студије визуелне културе и науке о слици-*Bildwissenschaft*, које обухватају проучавање свих форми визуелног, напуштајући поделу на дела *високе* и *ниске* ликовне уметности.

Pictorial turn (сликовни обрт) до кога долази током осме и девете деценије XX века,⁸⁰ произвео је нова поља и методе истраживања из којих је проистекла и нова научна дисциплина, наука о слици (*Bildwissenschaft*).⁸¹

Полазећи од чињенице да се појам „слика“ не односи само на слику као дело ликовних уметности већ и друге визуелне појаве (менталне слике, слике природе, људи, света, архетипове, моделе или слике као идеалне представе или апстрактне појмове),⁸² омогућено је шире сагледавање механизма и процеса увођења и уобличавања теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури, у периоду од 1842. до 1918. године, на територији Кнежевине, а потом и Краљевине Србије.

Нарочита пажња у раду била је посвећена праћењу функције слике и њеној визуелној моћи као пропагандног средства,⁸³ не само у традиционалним уметничким формама, већ и као производа техничко-технолошког развоја (фотографија, филм).⁸⁴ С обзиром на везивање визуелног материјала за аутентичне догађаје и личности, он је у раду предочен и као историјски документ, извор и сведочанство о одређеном периоду,

⁸⁰G. Boehm, Die Wiederkehr der Bilder in G. Boehm, *Was ist ein Bild?*, München 1995,13; M. Heßler, Bilder zwischen Kunst und Wissenschaft, Neue Herausforderungen für die Forschung, *Geschichte und Gesellschaft*, 31. Jahrg., H. 2 (Apr. - Jun., 2005), pp. 266-292; E. Schürmann, Was will die Bildwissenschaft?, *Philosophische Rundschau*, Vol. 53, No. 2 (Juni 2006), pp. 154-168.

⁸¹ Поједини теоретичари, попут Клауса Захса Хомбаха, науку о слици не виде у потпуности као нову научну дисциплину већ као општи теоријски оквир који би могао да пружи интегративни истраживачки програм за различите дисциплине. K. Sachs Hombach, *Znanost o slici: discipline, teme, metode*, Zagreb 2006.

⁸² M Bal, N. Bryson, Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford 1998,243; O.R.Scholz, Bild in: *Ästhetische Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch in sieben Bänden. 1.* Hrsg. v. Karlheinz Barck u.a. Stuttgart: Metzler 2000, S. 618-669; M. Heßler, Bilder zwischen Kunst und Wissenschaft, Neue Herausforderungen für die Forschung, *Geschichte und Gesellschaft*, 31. Jahrg., H. 2 (Apr. - Jun., 2005), pp. 266-292; H Belting, *Bild-Anthropologie*, Entwürfe für eine Bildwissenschaft, München 2001; H. Belting, Image, Medium, Body: A New Approach to Iconology, *Critical Inquiry* 31, 2005, 302-319; H. Bredekamp, A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“ Author(s), *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), pp. 418-428; D. Freedberg, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, The University of Chicago Press 1991.

⁸³M.Diers, *Schlagbilder*, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart, Frankfurt am Main 1997; H. Bredekamp, A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“ Author(s), *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), pp. 418-428;

⁸⁴H Belting, *Bild-Anthropologie*, Entwürfe für eine Bildwissenschaft, München 2001; H. Bredekamp, A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“ Author(s), *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), pp. 418-428; H Belting, *Bild-Anthropologie*, Entwürfe für eine Bildwissenschaft, München 2001; N. Mirzoeff (Ed.), *The Visual Culture Reader*, London 1998; M. Rampley, Visual Culture and the Meanings of Culture, *Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005.

догађају или личности.⁸⁵

Један од методолошких приступа било је истраживање контекста, односно утврђивања структуралних и системских оквира,⁸⁶ унутар којих којих се прати настанак, развој и деловања феномена Првог српског устанка у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије.

Проучавањем контекста, посматрани феномен је дефинисан основним параметрима, попут хронолошког оквира, који обухвата период XIX и првих деценија XX века на простору нововековне српске државе.⁸⁷

Стављањем одређеног дела или феномена „у контекст“, подразумева да оно буде посматрано и анализирано на основу прикупљеног материјала, којим ће се покушати дефинисати његова функција или значај у одређеном систему.⁸⁸ На примеру Првог српског устанка показало се да контекст није фиксан систем, односно да унутар њега може доћи до променама, што се директно одражавало и на значај посматраног феномена.⁸⁹

Методолошки поступак заснован на мултидисциплинарном приступу карактеристичном за савремене историјско-уметничке и културно-историјске студије подразумева проучавање уметности као дела визуелних студија. Тиме се омогућава шире поље проучавања и укључивање занемарених области у токове истраживања.⁹⁰ Оваквим приступом предмети, које је традиционална историја уметности занемаривала, су ревалоризовани и тумачени према принципима који почивају на његовом сагледавању као феномена, одређеног сложеним појмом визуелне

⁸⁵ P. Burke, *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001, 11.

⁸⁶ M. Bal, N. Bryson, *Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders*, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford 1998, 244-248; A. D. Alleva, *Method and Theories of Art History*, Laurence King Publishing, 2005, 46- 87.

⁸⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006; М. Тимотијевић, *Таковски устанак- српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012.

⁸⁸ M. Bal, N. Bryson, *Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders*, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford 1998, 246-247.

⁸⁹ J. Derrida, *Living On: Border Lines*, in *Deconstruction and Criticism*, ed. H. Bloom et al., New York, 1979, 81; M. Bal, N. Bryson, *Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders*, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford 1998, 247.

⁹⁰ У историји уметности систематски истраживање дела визуелне културе започео је почетком седамдесетих година XX века британски историчар уметности Мајкл Бенкедал (Michael Vaxandall). У делу посвећеном италијанском сликарству XV века поред стилске анализе уметничка дела, које нису била искључиво репрезентативни примерци, њихово тумачење кроз контекст друштвених прилика заснива и на делима визуелне културе. Michael Vaxandall. *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*, Oxford, 1972. наведено код М. Rampley, *Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005, 11.

културе.⁹¹ Идеја визуелне културе⁹² померила је границе са репрезентативних дела на шире поље истраживања.⁹³ Реч је о делима примењених уметности и дизајна,⁹⁴ новим медијима као продуктима техничко-технолошког развоја попут фотографије и филма.⁹⁵ Визуелна култура има и своју реторику која мора бити јасна, како би се остварила несметана комуникација.⁹⁶ Појам визуелне реторике наводи на проучавање стила, естетике и функције, како би се сагледало визуелно окружење односно вредносни системи у којима су стварана дела визуелне културе.⁹⁷ За истраживање развоја студија визуелне културе значајна су дела В.Ј.Т. Мичела,⁹⁸ М. Е. Холи и К. Моксија,⁹⁹ М.Ф. Цимермана,¹⁰⁰ Х. Белтинга.¹⁰¹

Посебан допринос истраживању визуелне културе дао је В.Ј.Т. Мичел.¹⁰² Његов критички осврт на концепт визуелне културе заснива се на виђењу, гледању или сагледавању као психосоцијалном процесу који је усмерен ка изградњи једне опште

⁹¹Једна од првих која је користила термин „визуелна култура“ је америчка историчарка уметности Светлана Алперс. Она је за анализу XVII века, такозваног „златног доба холанског сликарства“, користила карте и научне илустрације како би представила идеје које су у том периоду владале. S. Alpers, *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*, Chicago, 1983 наведено код М. Rampley, *Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005,12.

⁹²Дефинисањем појма визуелне културе бавио се Метју Ремпли који појаву термина култура у енглеском језику везује за период касног XVIII века и период просветитељства и почетак индустријализације. М. Rampley, *Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005,5.

⁹³H. Beting, *Bild-Anthropologie*, Entwüfe für eine Bildwissenschaft, München 2001; G. Böhme, *Theorie des Bildes*, München 1999; G. Böhm, *Was ist ein Bild?*, München 1995; M. Rampley, *Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005,3.

⁹⁴J. MacDonald, *Concepts of Craft, Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005,34-49.

⁹⁵N. Mirzoeff (Ed.), *The Visual Culture Reader*, London 1998; M. Rampley, *Visual Culture and the Meanings of Culture, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005.

⁹⁶ M. Rampley, *Visual Rhetoric, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005 ,135.

⁹⁷M. Rampley, *Visual Rhetoric, Exploring Visual Culture, Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press 2005 ,147.

⁹⁸W. J. T. Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1986; Mitchell W. J. T, *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*, in: M. A. Holly, K. Moxey (Ed.), *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Sterling and Francine Clark art Institute 2002; W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want?: The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press, Chicago 2005; W.J.T.Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, The University of Chicago Press, Chicago 1994.

⁹⁹ Holly M. A. & Moxey K. (Ed.), *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Sterling and Francine Clark art Institute 2002.

¹⁰⁰M. F. Zimmerman (Ed.), *The Art Historian, National Traditions and Institutional Practice*, Sterling and Francine Clark Art Institute 2003.

¹⁰¹ H. Beting, *Bild-Anthropologie*, Entwüfe für eine Bildwissenschaft, München 2001; G. Böhme, *Theorie des Bildes*, München 1999; H. Beting, *Image, Medium, Body: A New Approach to Iconology, Critical Inquiry* 31, 2005, 302-319.

¹⁰² W. J. T. Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1986; Mitchell W. J. T, *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*, in: M. A. Holly, K. Moxey (Ed.), *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Sterling and Francine Clark art Institute 2002; W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want?: The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press, Chicago 2005; W.J.T.Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, The University of Chicago Press, Chicago 1994.

социјалне конструкције. Виђењем би се требало доћи до суштине и то применом метода великог броја различитих дисциплина јер појавни свет веома често своје право лице сакрива иза очигледности.

Како сећањем прошлост оживљава и постаје употребљив и активан садржај, фокус рада била је и култура сећања. Истраживањем културе сећања, њене функције и улоге, указано је на узроке, обрасце и механизме употребе прошлости, не само кроз чување већ и заборав. У томе су значајан допринос дала дела Антони Смита¹⁰³ о националном идентитету, култури памћења и заборављања Јана Асмана¹⁰⁴ и Алаиде Асман,¹⁰⁵ Тодора Куљића,¹⁰⁶ Олге Манојловић Пинтар.¹⁰⁷

*

Теза под називом „*Први српски устанак у уметности у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)*“ подељена је на неколико поглавља и одговарајућих потпоглавља. Поглавља и потпоглавља су подељена тако да њихова хронологија следи смене владарских породица Карађорђевић и Обреновић. У потпоглављима, предочена су уметничка и дела визуелне културе, државне и јавне манифестација чији настанак, односно одржавање прати наведени временски оквир. Намера је, да се полазећи од историјских, државно-политичких, друштвених и културних прилика, представи почетак процеса увођења као и ток и принцип уобличавања слике Првог српског устанка (различите врсте дела, аутори, њихов карактер и значај) у српској уметности и визуелној култури, у периоду од друге половине XIX и током првих деценија XX века.

Најпре је дефинисано место и значај Првог српског устанка у проучавању визуелне културе у периоду од друге половине XIX и током првих деценија XX века (1842-1918). У уводном поглављу разматрана су досадашња истраживања и сазнања до којих се дошло везано за проучавање теме Првог српског устанка у српској историји уметности. Након тога изнета су објашњења основних методолошких и теоријских полазишта и истраживања уз објашњење структуре самог рада.

¹⁰³ А. Д. Смит, *Национални идентитет*, Београд 2010.

¹⁰⁴ Ј. Асман, *Култура памћења*, Београд 2011.

¹⁰⁵ А. Асман, *Рад на националном памћењу*, Београд 2002; А. Асман, *Дуга сенка прошлости XX век*, Београд 2011; А. Асман, *Облици заборав*, Београд 2018.

¹⁰⁶ Т. Куљић, *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006; Т. Куљић, *Танатополитика*, Београд 2014.

¹⁰⁷ О. Манојловић Пинтар, *Археологија сећања: споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Београд 2014.

У поглављу *Први српски устанак у српској уметности и визуелној култури (1842-1858)* најпре су сагледане државно-политичке и друштвене прилике које су пратиле увођења Првог српског устанка као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије. У том контексту пажња је посвећена јавним манифестацијама (јавним свечаностима и пропагандним путовањима) као моћним пропагандним средствима у служби потврђивања легитимитета нове власти и владара.

Представљена су и анализирана дела ликовних уметности и визуелне културе која су имала јасну функцију јачања националне свести о значају Првог српског устанка у изградњи нововековне српске државе. Од сликарских дела то су портрети Уроша Кнежевића за дворску галерију кнеза Александра Карађорђевића, портрети војда Карађорђа и устаничких вођа које су радили домаћи и страни уметници попут Димитрија Аврамовића, Стеве Тодоровића, Анастаса Јовановића, Јоханеса Беса, представа *Ослобођење Београда 1806. године*, Катарине Ивановић. Како је популаризацији ликова из устаничког периода у овом периоду допринела и примена нових графичких техника, попут литографије, анализиран је и рад Анастаса Јовановића нарочито на едицији „*Споменици српски*“. Улога споменичке културе у визуелизацији Првог српског устанка, односно њен почетак развоја сагледан је кроз подизање 1848. године првог јавног споменика у Србији ослободиоцима Београда из 1806. године, појаву прве познате скулптуре са ликом војда Карађорђа у XIX веку коју је 1855. године урадио академски уметник и природњак Словак Јозеф Божетех Клеменс, а потом и кроз активности на подизању споменика војду Карађорђу. Такође у оквиру потпоглавља о спомен обележјима представљене су и специфичне врсте меморијала попут пећина и устаничких шанчева.

У поглављу *Први српски устанак у српској уметности и визуелној култури (1858-1903)* анализиран је период владавине династије Обреновић. Почев од смене династија 1858. године и поновног доласка на власт кнеза Милоша Обреновића, преко владавине кнеза Михаила, кнеза/краља Милана и краља Александра, сагледан је њихов однос према тековинама Првог српског устанка, догађајима и личностима које су га обележиле.

Анализом дела која су настала у овом периоду може се видети, да је свака новоуспостављена власт дефинисала себи својствен однос према прошлости, реконструишући историју и недавне догађаје онако како је то одговарало њеним интересима и идеологији. Са друге стране сагледано је и пропагандно деловање кнеза Александра Карађорђевића управо кроз истицање тековина и значаја Првог српског устанка.

Да је Први српски устанак у периоду од 1858. до 1903. године представљао значајну тему српског сликарства указују и дела која су у том периоду настала, попут портрета, представа битака и значајних догађаја за која су као основа коришћене народна епска поезија, историографска делима или сећања савременика. У овом поглављу анализирана су сликарска дела Ђуре Јакшића, слика Тана Мора *Убиство Карађорђа* из 1863. године; Стеве Тодоровића *Смрт хајдук Вељка* из 1862. и 1894. године;¹⁰⁸ портрет *Карађорђа* из 1874. године Милоша Тенковића; композиције Ристе Вукановића *Дахије* из 1898, *Прве жртве дахија* из 1900. и *Гуслар* из 1896. године; Петра Раносовића *Јован Курсула у Варваринском боју* из 1897, *Хајдук Вељко упада у турски табор (стан)* из 1900, *Зека Буљубаша* из 1902. године; портрети *Карађорђа Петровића* из 1886. и 1890. године и *Хајдук Вељка* из 1891. и представа *Стеван Синђелића на Чегру* из 1890. и 1900. године, Павла Чортановић; *Ђеле кула Ђорђа Крстића* из 1883. године, дела Стевана Никшића Лале *Стеван Синђелић* из 1889. и *Храм српских бесмртника* из 1901. године; композиција Илије Димитријевића *Јован Курсула* из 1890. године; портрет Хајдук Вељка, који је 1893. године, најпре као штафелајну слику, а потом и као зидну слику цркве у Леновцу, урадио Милисав Марковић.

У засебном потпоглављу представљена су спомен обележја подигнута у спомен на догађаје и личности из Првог српског устанка, за време владавине династије Обреновић. Како је њихова појава сагледавана у контексту државно-политичких и друштвених прилика, фокус истраживања је био на меморијалима великих битака: споменику на Чегру из 1878, капели над Ђеле кулом из 1897. године и споменику у Чокешини из 1890. године, док су споменици Хајдук Вељку у Неготину из 1892. године и споменик Станоју Главашу у Баничини из 1902. године анализирани у контексту употребе лика националног јунака, ратника као пропагандног средства у милитаризацији нације. Поред јавних свечаности и пропагандних путовања владара у овом поглављу пажња је посвећена и националним свечаностима фунерарног карактера, попут преноса посмртних остатака јунака из Првог српског устанка Станоја Стаматовића Главаша, у Баничини (општина Смедеревска Паланка) 26. маја 1902. године.

Улога и значај штампаних медија као моћних пропагандних средстава у масовној комуникацији предочена је на примеру двотомног дела Константина Ненадовића *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војводе, ослободиоца и*

¹⁰⁸ Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стеван Тодоровић 1832-1925*, Београд- Нови Сад 2002.

владара Србије и живот његових војвода и јунака као градиво за српску историју од године 1804. до 1813. и надаље, објављеног у Бечу 1883. и 1884. године и споменице *Знаменити Срби XIX век*, Андре Гавриловића, штампане у Загребу од 1901. до 1904. године. Такође у овом поглављу указано је и на значај књижевних и историографских дела, дневне и периодичне штампе, рекламног материјала и фотографије као новог медија у визуелизацији Првог српског устанка.

Поглавље *Први српски устанак у српској уметности и визуелној култури (1903-1918)* хронолошки је сагледано кроз два периода. Први прати временски оквир од 1903. до 1914. године, док се други односи на период Првог светског рата (1914-1918). Како је смена династија 1903. године, условила изградњу новог визуелног идентитета који се темељио на тековинама Првог српског устанка указано је на начине и процесе који су доприносили управо подстицању патриотских и националних осећања, лојалности и солидарности према новом владару и држави. У ово поглављу анализирани су јавне манифестације као национално-династичке светковине, чији је комеморативни карактер представљао важан елемент у креирању колективног памћења, попут прослава стогодишњице Устанка 1904, ослобођења Београда 1906, великих битака на Мишару 1906, Чегру 1909. године, Варварину и Лозници 1910. године, крунисања краља Петра 1904. године, прославе пунолетства принца Ђорђа 1905. године. Такође указано је и на важност које је неговање сећања на важне догађаје и личности из Првог српског устанка имало у образовном процесу кроз подизање школа, спомен обележја, садњу дрвећа, издаваштво и друге делатности.

Како би се указало на значај сликарских дела и њихову важну пропагандно-политичку улогу у визуелизацији Првог српског устанка у овом поглављу пажња је посвећена анализи дела Ђорђа Крстића *Алегорија на Први и Други српски устанак* из 1905. године и репрезентативног портрета војводе Карађорђа из 1911. године, Паје Јовановића.

Подизање спомен обележја у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка, условила је потреба да се идеали славне прошлости изразе на експресиван начин, визуелизован одређеном формом и наглашеним националним обележјима. У таквим околностима настајали су меморијали изведена у форми јавних споменика, спомен плоча, спомен табли, спомен чесми, спомен школа, спомен цркава. По свом значају од њих се издвајају: најмонументалније спомен обележје подигнуто у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка, маузолеј на Опленцу, споменик војводи Карађорђу Пашка Вучетића, као и споменици Доситеју Обрадовићу, Васи Чарапићу, мишарским јунацима, Јови Курсули и јунацима Варваринског боја. Како јединствена

спомен обележја издвојила су се спомен стабла, чија је садња, била једна од најмасовнијих активности изведених у склопу обележавања јубилеја стогодишњице Првог српског устанка. Такође, указано је и на улогу и значај дела примењених уметности у визуелизацији Првог српског устанка попут разгледница, ордења и спомен медаља, кованог новца, поштанских марки, предмета од стакла. С обзиром да је овај период обележио и почетак развоја српске кинематографије, односно филма као новог медија у посебном потпоглављу предочене су околности настанка првог српског играног филма са темом из националне историје *Живот и дела бесмртног војвода Карађорђа*, снимљеног 1911. године.

У поглављу *Први српски устанак у српској уметности и визуелној култури (1903-1918)* засебно потпоглавље посвећено је периоду Првог светског рата (1914-1918). Иако у њему нема конкретних дела, сећање на Први српски устанак у српског народу, неговано је кроз усмену традицији и патриотску поезију. Овај период је сагледан у контексту процеса заборављања, односно његовог посебног облика, симболичног уништавања противника *damnatio memorie*, које је као и сећање саставни део културног памћења. Како је овај облик репресивног заборављања (кажњавања) својствен периодима великих друштвених промена, промена политичких режима¹⁰⁹ и ратних сукоба, када се јавља јака жеља да се прошлост избрише и замени новим „оснивачким митом“, указано је на пропагандну делатност окупационих сила у преиначавању историјских чињеница, којима је покушано брисање српског националног обележја појединим српски спомен обележјима и личностима из периода Првог српског устанка. У овом поглављу наведена су спомен обележја и сликарска дела која су током Првог светског рата оштећена или трајно уништена.

Последње поглавље је остављено за закључна разматрања у којима се резимирају основне поставке претходних поглавља и долази до закључака о карактеру и значају манифестације теме Првог српског устанка у уметности и визуелној култури, у периоду од 1842. до 1918. године, на територији Кнежевине, а потом и Краљевине Србије.

¹⁰⁹ Политика *damnatio memorie* углавном се везује за тоталитарне режиме. Све што стоји на путу апсолутној истини, с којом нови режим хоће да се устоличи, мора да нестане. А. Асман, *Облици заборављања*, Београд 2018, 104.

1. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1842-1858)

Сменом династија 1842. године и доласком на српски владарски престо кнеза Александра Карађорђевића оживело је и сећање на војску Карађорђа и његову улогу у борби за ослобођење и утемељење нововековне српске државе. Први српски устанак, односно почетак Српске револуције, тиме постаје референтна, полазна тачка за политичку акцију потврђивања владарског легитимитета. Ова чињеница уједно је била и основ за његово увођење као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије од 1842. до 1858. године.

У процесу уобличавања представе о устаначком периоду у уметности и визуелној култури у периоду од 1842. до 1858. године, велику улогу имали су: усмена традиција, писана документа и књижевна дела. На њиховом проучавању настајале су теме које су утицале на стварање и јачање националне свести о значају Првог српског устанка као и његово усклађивање са актуелним државно- политичким и династичким приликама.

Путем сликарских и вајарских дела, употребом нових медија (литографије и фотографије), подизањем спомен обележја организовањем јавних манифестација (свечаности и пропагандних путовања) подстицано је сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка у циљу изградње јединствене заједнице новог владара и народа. Поред владара њихову пропагандну улогу користила је и политичка елита како би заштитила своје позиције или контролисала политичка и друштвена дешавања.

ЈАВНЕ СВЕЧАНОСТИ И ПРОПАГАНДНА ПУТОВАЊА КАО ДРЖАВНО-ПОЛИТИЧКА СРЕДСТВА У ОЖИВЉАВАЊУ И НЕГОВАЊУ СЕЋАЊА НА ПЕРИОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНАКА (1842-1858)

У периоду од 1842. до 1858. године, Први српски устанак служио је као полазна основа и смерница у креирању династичког и националног идентитета. Његове тековине, догађаје и личности који су га обележили, требало је искористити као покретачку снагу да се код народа створи осећај заједништва и припадности (етничке, историјске, језичке, територијалне, верске), који би се у будућности могао употребити у циљу његове милитаризације и мобилизације у одбрани националних, династичких и државних интереса. У томе су посебну улогу имале јавне свечаности и пропагандна путовања владара. Циљ организовања ових јавних државних манифестација било је

побуђивање и манипулисање емоцијама народа,¹¹⁰ односно подстицање наклоности нарочито према новом владару.

Нововековне европске монархије традиционално су користиле јавне церемоније и фестивале како би показале и стабилизовале своју политичку моћ и престиж.¹¹¹ Као моћна пропагандна средства, јавне свечаности су посебну улогу имале у прослављању владара и династије.¹¹² Традиционално, крунисање владара, његов рођендан или важне победе на бојном пољу обично су се обележавали великим прославама.¹¹³ Управо њихов меморијални карактер имао је великог утицаја на креирање колективног сећања на одређене личности и догађаје у чију част су биле организоване.¹¹⁴

Друштвено-политичке промене мењале су форму и садржај свечаности.¹¹⁵ Са доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића, организовање првих јавних свечаности имало је функцију његове промоције као новог легитимног владара, сина великог војводе Карађорђа.¹¹⁶ Јасно истицање владарског пропагандног програма које је базирано на идеји континуитета власти и поштовању традиције умногоме је утицало на њихово стилско уобличавање.¹¹⁷

Промени власти 1842. године претходили су политички сукоби изазвани непоштовањем такозваног *Турског устава* из 1838. године и неповољне економско-социјалне прилике.¹¹⁸ У војничком логору на Врачару, вољом Народне скупштине 2/14.

¹¹⁰ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 308.

¹¹¹ К. Hagemann, *Celebrating War and Nation: Gender, Patriotism and Festival, Culture during and after the Prussian Wars of Liberation in: Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775–1830*, Palgrave Macmillan UK 2010, 285.

¹¹² Са ослобођењем и стицањем политичке самосталности у XIX веку у Србији су се стекли услови за конституисање овог жанра. Први ефемерни спектакли у Кнежевини Србији, одржавају се већ током 30-тих година XIX века, приликом проглашења првог и другог Хатишерифа. М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 305.

¹¹³ К. Hagemann, *Celebrating War and Nation: Gender, Patriotism and Festival, Culture during and after the Prussian Wars of Liberation in: Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775–1830*, Palgrave Macmillan UK 2010, 285.

¹¹⁴ J. Winter, *The performance of the past: memory, history, identity in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 11.

¹¹⁵ R. Speth, *Nation und Revolution, Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 199.

¹¹⁶ М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 305.

¹¹⁷ М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 305.

¹¹⁸ Томе је претходила народна побуна коју је предводио Тома Вучић Перишић, члан Држаног савета, у историографији познатија као „Вучићева buna“. Намера побуњеника била је да се код кнеза и Правитељства пожале на тежак положај народа у коме се нашао због лоше власти. Како би угушио побуну, која је имала све више присталица, између 19. и 20. августа 1842. године кнез Михаило је са одредом војске кренуо у правцу Крагујевца. Увидевши да неће са лакоћом умирити побуњенике убрзо се враћа у Београд и 25. августа прелази у Аустрију. Сутрадан пре подне 26. августа 1842. године,

септембра 1842. године Александар Карађорђевић је изабран за новог кнеза Србије.¹¹⁹ Берат којим је и Порта потврдила његов избор, прочитан је на Калемегдану на Митровдан, 26. октобра/7. новембра 1842. године.¹²⁰

Незадовољна избором кнеза, мимо њеног пристанка, Русија је 1843. године захтевала да се одлуке претходне скупштине пониште и да се поново приступи избору.¹²¹

Иако је на Видовданској скупштини Александар Карађорђевић поново изабран за српског кнеза, тек након одлуке Народне скупштине, одржане 28. јула/9. августа 1843. године у Крагујевцу, да се вође уставобранитеља Т. Вучић и А. Петронијевић макар привремено удаље из Србије,¹²² Русија је дала пристанак да се одлука Скупштине потврди. Султанов Берат о кнежевом именовану¹²³ прочитан је на Калемегдану 2/14. септембра 1843. године.¹²⁴

Династичка промена и окретање уставобранитеља и њихових присталица ка Карађорђевићу лежала је у чињеници да је „Александров блаженопочивши родитељ, наше отечество Србију избавио“¹²⁵ и да њему престо по праву и правди припада. Тако долазак на српски престо вождовог сина, Српске народне новине из Пеште¹²⁶ метафорично виде као најбољи „споменик“ који су Срби могли подигнути великом војду.¹²⁷ Правећи поређење са Наполеоном, коме Француска као своје националном хероју подиже тада још један споменик, иако је како наводи „мањи јунак од Карађорђа“, писац чланка истиче да се Србија своје јунаку „избавитељу и

„више“ касарне на Врачару, народ у великом броју из свих крајева Србије дошао је превођен Томом Вучићем Перишићем. О Вучићевој буни: Д. Страњаковић, *Вучићева буна 1842*, Београд 1936; Р. Перовић, Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-1843, *Годишњак Музеја града Београда*, књига 2, Београд 1955, 182-204; *Новине србске* од 22. августа 1842; *Новине србске* од 29. августа 1842, 274.

¹¹⁹ *Новине србске* од 5. септембра 1842, 281-285.

¹²⁰ *Новине србске* од 31. октобра 1842, 345-349.

¹²¹ Његов избор тада је признала Турска као сизерен, али не и Русија као покровитељска сила. Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858*, Београд 2010, 49; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 128; *Новине србске* од 5. септембра 1842, 281-285.

¹²² Режим уставобранитеља поклапа се са владавином кнеза Александра Карађорђевића. Током читаве његове владавине имали су велики утицај на државне послове. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1938, 1.

¹²³ Њиме је Александар потврђен за ненаследног кнеза, што ће његов положај отежати у односу на Порту, Држави савет и присталице династије Обреновић. Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858.*, Београд 2010, 49-50; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 128.

¹²⁴ Султанов Берат о кнежевом именовану који је стигао из Цариграда 25. августа/ 5. септембра 1843. године прочитан је на Калемегдану 2/14. септембра 1843. године. Свечаности су присуствовали чланови Совјета, Народне скупштине, страни изасланици, мноштво народа. Увијен у белу свилу, султанов Берат донео је на Калемегдан Ч. Хафиз Паша. Берат је најпре био прочитан на турском језику, а онда предат кнезу. Потом је уследило читање превода на српском језику и испаливање плотуна из 21. топа. *Србске новине* од 25. августа 1843, 271-272; *Србске новине* од 4. септембра 1843, 283-284.

¹²⁵ Цитирано код: Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858.*, Београд 2010, 42.

¹²⁶ „Спомен Карађорђу“ *Србске новине* од 15. маја 1843, 153.

¹²⁷ *Србске новине* од 15. маја 1843, 153.

ослободиоцу“; за разлику од Француза, одужила „мучким убиством, без могућности да се бори“. На крају закључује да је долазак на српски престо Александра Карађорђевића својеврсни „споменик“ окајавања греха учињеног према Карађорђу.¹²⁸

Дводневну свечаност прославе миропомозања кнеза Александра Карађорђевића, 26. и 27. октобра 1842. године,¹²⁹ прати јасно истицање политичког легитимитета власти, утемељеног на тековинама Карађорђевог дела,¹³⁰ преточеног у форму ефемерног спектакла. Првог дана, на Митровдан 26. октобра 1842. године, обављен је званични део свечаности: читање султановог Берата на Калемегдану и чин миропомозања у цркви. Током читања Берата, на Калемегдану је био постројен одред српске војске која је носила једну од Карађорђевих застава, а на самом пријему поводом миропомозања, кнез Александар је симболично поклонио аустријском изасланику Хаузеру¹³¹ пушку „шарку“ коју је његов отац користио током Првог српског устанка.¹³²

Славље је настављено и другог дана, прославом на „*пространом и високом пољу*“¹³³ Калемегдану. Прослава на Калемегдану својим концептом (осветљењем, ватрометом, топовском паљбом и пратећом сценографијом, транспарентима) требала је да симболично укаже на континуитет власти Карађорђевића, истакне њихове војничке заслуге и истраже захвалност турском султану на додељеном кнежевском достојанству.¹³⁴ За ову свечаност биле су подигнуте једна већа, у славу кнеза, и једна мања пирамида у знак захвалности султану.¹³⁵

Већа пирамида од 1800 чаша била је постављена на средини поља и „*величанствено осветљена са четири гореће масе које су на сав окупљен народ бацале светлост и за око веома пријатан изглед давале*“.¹³⁶ На њој су била постављена три транспарента са исписаним стиховима: „*Карађорђа Отца и Александра Књаза Србски војник слави!*“.¹³⁷

¹²⁸ *Србске новине* од 15. маја 1843, 153.

¹²⁹ По новом календару 8. и 9. новембар 1842. године.

¹³⁰ О прослави миропомозања кнеза Александра Карађорђевића 26. и 27. октобра 1842. године. *Новине србске* од 31. октобра, 345-349 и 7. новембра 1842, 353-355.

¹³¹ Р. Перовић, Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-1843, *Годишњак Музеја града Београда*, књига 2, Београд 1955, 199.

¹³² Р. Перовић, Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-1843, *Годишњак Музеја града Београда*, књига 2, Београд 1955, 199.

¹³³ Калемегданом се у XIX веку називао један широк, пуст простор између тврђаве и вароши на коме није била дозвољена градња. Поприште многих битка и губилиште многих српских родољуба и бораца за време ослободилачких ратова. Опис Калемегдана: Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 14.

¹³⁴ *Новине србске* од 7. новембра 1842, 353-355.

¹³⁵ *Новине србске* од 7. новембра 1842, 354.

¹³⁶ *Новине србске* од 7. новембра 1842, 354.

¹³⁷ *Новине србске* од 7. новембра 1842, 354.

На другој мањој пирамиди стајала је нацртана турска јазича (потпис или печат султанов) и следећући стих: „*Од Србаља хвала/ Султан Меџид цару/на његовом дару*“. У њеном подножју била су на транспаренту нацртана два турска стражара.¹³⁸

О атмосфери током свечаности аутор чланка у Новинама српским каже, да само име Карађорђевић, којим се неумрла дела *безподобног војда српског* у памет доводе, као каква светиња на срца и душе делује.¹³⁹

Поводом потврђења кнежевског достојанства и миропомазања Александра Карађорђевића свечаности су одржане и у Крагујевачком, Пожаревачком и Рудничком округу.¹⁴⁰ Да су оне имале карактер својеврсног одавања почасту војду Карађорђу указује и опис прославе у Јагодини где је посебну пажњу, нарочито код његових некадашњих сабораца изазвало, јавно истицање слике са Карађорђевим ликом, окићене венцем.¹⁴¹

Друштвено-политичке и историјске околности утицале су да се до 1842. године у јавности веома ретко или уопште не помиње, не само вожд Карађорђе већ и јунаци Првог српског устанка. Са променом власти и доласком кнеза Александра Карађорђевића поново су оживела сећања на период Устанка и личности које су га обележиле. Новине српске пишу да „у земљи где царствује највећи поредак мира и задовољства, а људи слободније дишу, сад се често чују песме о Карађорђу, Хајдук Вељку и другим јунацима којег у пређашњем времену није било“.¹⁴² Тако на дан славе Карађорђевића, Светог Климента, у Смедереву члан смедеревског суда Ђорђе Љотић,¹⁴³ приређује посебну прославу из поштовање према новом кнезу у спомен на блаженопочившег војда српског Карађорђа.¹⁴⁴ На имању Љотића налазио се и дуд, прозван Карађорђевић јер је под њим, према казивању, диздар Мухарем Гуша 1805. године предао кључеве Смедеревског града Карађорђу.¹⁴⁵

И свечаности током 1843. године, које су пратиле скупштинске одлуке поновног потврђивања кнежевског достојанства и добијања султановог Берата, по свом садржају су се и даље држале истицања владарског легитимитета који је почивао на идеји континуитета власти.

¹³⁸ *Новине српске* од 7. новембра 1842, 354.

¹³⁹ *Новине српске* од 7. новембра 1842, 354.

¹⁴⁰ *Новине српске* од 7. новембра 1842, 354.

¹⁴¹ *Новине српске* од 7. новембра 1842, 355.

¹⁴² *Новине српске* од 12. децембра 1842, 394.

¹⁴³ Љотићи су одувек била наклоњени Карађорђу, а касније и његовим потомцима. А.Р. Стефановић, Једно историјско дрво у Смедереву, *Време* 19. јул 1931, 2.

¹⁴⁴ *Новине српске* од 5. децембра 1842, 386.

¹⁴⁵ А.Р. Стефановић, Једно историјско дрво у Смедереву, *Време* 19. јул 1931, 2.

Одржавање Видовданске скупштине 15. јуна 1843. године на којој је кнез Александар по други пут „уз сагласност отоманске Порте и руског императорског двора именован за српског кнеза“,¹⁴⁶ симболично се надовезивало на освету Косова коју је Карађорђе започео 1804. године.¹⁴⁷

Тим поводом, Београд је наредна три дана био осветљен, а свечаности су се одржавале широм Кнежевине,¹⁴⁸ јер је „узвишењем кнеза Александра на престо србски, испуњена давнашња жеља народа србског, дужна благодарности сени Карађорђевој, умирена је душа Карађорђева, признате су и увенчане заслуге њене“.¹⁴⁹

И читање султановог Берата о потврђивању кнежевског достојанства Александру Карађорђевићу, на Калемегдану 2/14. септембра 1843. године, у Београду је било испраћено прославом.¹⁵⁰ Она је по већ устаљеној пракси подразумевала осветљење вароши и ватромет, подизање светлосних пирамида са пропагандим паноима,¹⁵¹ с тим да се на њима нису појављивали натписи са поменом Карађорђевог имена.

Свечаности као „јавне слике“ или „слике стварности“ (*öffentliche Bildes*)¹⁵² које одражавају тренутак у коме се одигравају, имале су великог значаја у политичким активностима.¹⁵³ Како је „јавна слика“ слика стварности, а њена презентација има важност као сам догађај на који се односи,¹⁵⁴ задатак њених актера је био, да на што бољи начин креирају своје улоге и буду фокус политичког церемонијала.¹⁵⁵ Отуда прославу актуелног политичког тренутка уобличену у форми ефемерног спектакла прате посебно пројектоване архитектонске конструкције попут тријумфалних

¹⁴⁶ *Србске новине* од 16. јун 1843,189.

¹⁴⁷ „Требало би поменути Србина шта је тај дан и због чега изгубио, шта је све преживео у сужанству и патњи. Храбром својом мишицом нек се поноси и онога нек поштује и цени који му је у том робству први очи отворио и у прсима распалио огањ домољубља, свети огањ који је Србину од искона својствен, но који беда запуши, тако да се сасвим угасити хтеде, како би му за њиме наскоро и живота и бића нестало, који је велим тај огањ у срцу Србина први подпирио и навео га да се у живот врати и слободу придобије, коју кад ко у правом смислу има, онда је тек срећан. Тога нека Србин поштује и пепо му благосиља, а тај је њему неумрли Карађорђе!“ *Србске новине* од 12. јуна 1843,185.

¹⁴⁸ Јован Живановић из Свилајнца пише да је у тој варош свечано прослављено именовање кнеза и посебно се осврће на радост Карађорђевих сабораца. У извештају из Зајечара Стојадин Милосављевић долазак његовог сина види као спомен Карађорђу. *Србске новине* од 26. јуна 1843,201.

¹⁴⁹ *Србске новине* од 19. јуна 1843, 193-194.

¹⁵⁰ *Србске новине* од 4. септембра 1843, 283-285.

¹⁵¹ *Србске новине* од 4. септембра 1843, 283-285.

¹⁵² Под појмом *öffentliche Bildes* „јавне слике“ или „слике стварности“, могу се обухватити сви облици визуелног изражавања који се могу ставити у простор између уметности и јавног деловања. Ово су дела примењене „уметности без уметника“ (Мартин Варнеке), која нису изложена уметничком захтеву, али их је јавност наручила као „слике“. Оне су засноване на постојећим уметничким облицима или су постављене из политичких разлога. M. Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,42.

¹⁵³ M.Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,43.

¹⁵⁴ M. Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,42.

¹⁵⁵ M.Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,43.

капија¹⁵⁶ или пирамида,¹⁵⁷ симболичне поруке, амблематске слике, портрети владара,¹⁵⁸ разноврсна декорација, светлосни ефекти, пиротехника.¹⁵⁹

Како владарска идеологија увек подразумева крут однос између владара/вође и поданика/следбеника, теме са јаком историјско-политичком конотацијом имају посебну улогу у стварању националног идентитета и друштвено-политичком усмеравању заједнице ка прошлости и будућности.¹⁶⁰ Отуда и нужно окретање српских владарских породица, као младих династија, у својим идеолошким пропагандним програмима, у циљу одбране легитимитета своје власти, прецима и оживљавању националног историјског сећања.

У томе су нарочиту улогу имале различите форме писменог и усменог изражавања као важни сегменти ефемерног спектакла.¹⁶¹ Тако су се у *Подунавки*, књижевном додатку Српских новина, на насловним странама редовно током 1843. године објављивале песме посвећене војду Карађорђу, оцу нације.¹⁶² По одобрењу Министарства

¹⁵⁶Тријумфалне капије као декоративне архитектонске конструкције иако привременог (ефемерног) карактера представљале су симболе победе и моћи. Њихов концепт почива на истицању персоналних карактеристика личности у чију част се подижу. М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 305; M. Petzet, *Das Triumphbogenmonument für Ludwig XIV. Auf der Place du Trône* Author(s): *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 45. Bd., H. 2 (1982), 159.

¹⁵⁷Пирамида у Иконологији Тесара Рипе је „Gloria de Prencipi“,¹⁵⁷ амблем моралних врлина, а касније носи општа значења славе и сећања, због чега је коришћена као форма конструисана у част заслужних појединаца. Н. Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, САНУ Балканолошки институт, посебна издања 80, Београд 2003, 181.

¹⁵⁸Постављање портрета владара и паноа са порукама имао је искључиво пропагандни карактер. Портрети владара као профане иконе у ефемерним спектаклима персонифицирају државу као институцију, а порукама су се истицале њихове заслуге и захвалост за њихова дела. М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 306.

¹⁵⁹Употреба пиротехничких средстава, попут ватромета, имала је посебно место приликом одржавања светковина. Њиховим извођењем oponашале су се природне појаве на небу које су нарочити ефекат имале приликом државно-политичких светковина. Она су служила као пратећи елементи одређене сценографије да привуку и задиве публику симулацијом небеских појава: муња, комета, сунчеве светлости, звезда као примера „Божје промисли и моћи над људима“. М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 305; R. Speth, *Nation und Revolution, Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 201; Н. Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, САНУ Балканолошки институт, посебна издања 80, Београд 2003, 178; S. Werrett, *Watching the Fireworks: Early Modern Observation of Natural and Artificial Spectacles, Science in Context*, Volume 24, Issue 02, June 2011, 167-182.

¹⁶⁰R. Speth, *Nation und Revolution, Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 12.

¹⁶¹ М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 306.

¹⁶² Песма *Радост радости* потписана иницијалима А.Н. објављена 16. јануара 1843. године била је посвећена доласку кнеза Александра Карађорђевића у Тополу. У њој се долазак кнеза, Карађорђевог сина, најављује метафорично као празник коме се сви радују јер „опет душа блаженога Ђорђа над Србијом свом лебди дично.“ *Подунавка*, бр. 3 од 16. јануара 1843, 8-9; У *Подунавки* од 8. маја 1843. године на насловној страни нашао се одломак из *Оцаклије Зубанове*, Симе Милутиновића Сарајлије, написане 1840. године о лицу и духу Карађорђевог. *Подунавка* бр. 19 од 8. маја 1843, 81-83; После Видовданске

просвете, 1843. године недељом и празницима после свете литургије, између 10 и 11 сати професор физике на К.С. Лицеуму Јанко Шафарик предавао је историју и литературу Славена, где је говорио и о Карађорђу и Косовском боју.¹⁶³ Такође се у обраћањима, током различитих, било државних било верских свечаности, често наглашавало да је кнез Александра син господара Карађорђа избавитеља Србије који се борио за слободу.

Прославе у форми ефемерних спектакла организованих у час доласка на власт потомка вође Првог српског устанка, вожда Карађорђа носиле су јасна политичко-пропагандна обележја и представља важан сегмент визуелног политичког говора у Србији средином XIX века.¹⁶⁴ То показује да је визуелизација политичких садржаја представљала један од битних нивоа функционисања уметности и културе и имала истакнуто место у политичкој комуникацији Србије XIX века.¹⁶⁵

У оживљавању сећања на вожда Карађорђа и период Првог српског устанка посебан допринос имала су пропагандна путовања која је кнез Александар, започео почетком 1843. године.¹⁶⁶ Оваквим начином промоције после чина миропомоцања, српски владари следили су праксу руских крунидбених церемонијала, која је започињала одласком на поклоњење моштима најпоштованијих светитеља и родоначелника династије.¹⁶⁷ Циљ ове врсте путовања био је успостављање директног контакта новог владара са народом током обиласка земље.

Из описа кнежевог путовања по Србији током 1843. године које су објављивале Српске новине, види се да је било добро испланирано и да је подразумевало обилазак и места везаних за догађаје и личности из периода Првог српског устанка.

скупштине у Подунавки је објављена песма Илије Захаријевића *Истина*, посвећена Карађорђу и његовим делима са посебном напоменом да треба славити дично племе Ђорђа Црног. *Подунавка* бр.26 од 26. јуна 1843,109;По стицању султановог Берата објављена је песма *Карађорђе, По растанку са Србијом 1813*, Александра Андрића. У њој су се говори о тешким тренуци у којима се Карађорђе нашао после напуштања земље и намери да се поново врати. *Подунавка* бр.35 од 28. августа 1843, 145. Исидор Стојановић у песми поводом именовања Александра Карађорђевића за српског кнеза 2. септембра 1843. године, чин његовог именовања опевао је као одавање почаст и подизање трајног споменика (стуба) Карађорђу. *Подунавка* бр. 36 од 4. септембра 1843, 149.

¹⁶³ *Српске новине* од 22. септембра 1843,304.

¹⁶⁴ Н. Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, САНУ Балканолошки институт, посебна издања 80, Београд 2003, 182.

¹⁶⁵ Н.Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, САНУ Балканолошки институт, посебна издања 80, Београд 2003, 182.

¹⁶⁶ *Српске новине* 9. јануара 1843, 23.

¹⁶⁷ С. Дечанац, *Владацац и народ*, Београд 1897, 128-133.

Свој први обилазак земље, 8. јануара 1843. године кнез Александар је симболично започео посетом некадашњој устаничкој престоници и свом родном месту, Тополи.¹⁶⁸ На овај начин одао је почаст и својим родитељима,¹⁶⁹ оцу, некадашњем врховном војду Карађорђу и мајци Јелени, чији су се гробови налазили у тополској цркви. Посетом некадашњем „Карађорђевој граду“ где се најпре појавио „*дух избављења, дух слободе и среће српске*“¹⁷⁰ и гробу врховног војду, требало је одавањем почести потврдити и легитимитет Карађорђу као родоначелнику нове српске владарске династије и утемељивачу и заштитнику нововековне српске државе.

Појава кнеза Александра у Тополи изазвала је велику пажњу народа, који се у „*радости и задовољство топио видевиши у својој средини као књаза и владара сина оног којег је сама велика Русија заштитником вере и отечества назвала.*“¹⁷¹ Међу њима је било и Карађорђевих сабораца за које је сусрет са кнезом био нарочито емотиван.¹⁷²

Сутрадан, 9. јануара после јутарње литургије¹⁷³ и беседе митрополита Петра Јовановића у присуству кнеза и његове пратње,¹⁷⁴ одржан је парастос војду Карађорђу и његовој жени Јелени.¹⁷⁵ Над гробовима који су се налазили поред западних врата, прво је урађено преливање, после чега је митрополит изговорио молитву прво над једним па над другим гробом.¹⁷⁶ По свршетку службе кнез је за помен својих родитеља организовао ручак за окупљене, после кога је положена на гроб кнежеве мајке Јелене, велика мермерна плоча на којој је наведено и да је она супруга врховног војду Ђорђа Петровића званог Црни.¹⁷⁷

¹⁶⁸ *Србске новине од 9. јануара 1843, 9.*

¹⁶⁹ Аналогно руским владарима који су после крунисања одлазили на поклоњење кивоту преподобног Сергија Чудотворца. С. Дечанац, *Владацац и народ*, Београд 1897, 128-133.

¹⁷⁰ *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

¹⁷¹ Карађорђе је од руског цара Александар I, као врховни војд народа србског, поред других указа на дар добио и сабљу коју је била је украшена драгим камењем и натписом „*Заштитнику вере и отечества*“. *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

¹⁷² *Србске новине од 12. јануара 1843, 13-14.*

¹⁷³ Јутарњу литургију је служио митрополит са игуманом манастира Враћевшнице Јосифом Миљковићем, протојерејем крагујевачким Георгије Павловићем, војним свештеником Илијом Новаковићем, парохом брезовачким Михајлом Поповићем, протођаконом Пајсијем Поповићем и ђаконом крагујевачким Станком Н. *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

¹⁷⁴ У кнежевој пратњи били су поред митрополита, чланови Совјета: Милосав Здравковић, Милутин Петровић и Стеван Книћанин и кнежев лични секретар. *Србске новине од 9. јануара 1843, 9*

¹⁷⁵ Парастос су уз митрополита служили и игуман манастира Благовештење Василије Поповић и парох из Венчана Никола Н. *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

¹⁷⁶ *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

¹⁷⁷ *Србске новине од 12. јануара 1843, 14.*

После Тополе кнез је свој пут наставио посетом 11. јануара 1843, другој српској некадашњој престоници, Крагујевцу.¹⁷⁸ Поред указане части и поштовања новом српском владару и овом приликом је одата и почаст вожду Карађорђу. На то указује у свом осврту на кнежеву посету Крагујевцу писац новинског чланка објављеног у Српским новинама, који каже да су кметови знали шта су остали дужни Карађорђу.¹⁷⁹

После Крагујевца кнез Александар посетио је Јагодину, Ћуприју, Параћин, Свилајнац.¹⁸⁰ И у овим местима, уз исказивање верности новом владару, указивало се и на дуг који је народ осећао према вожду Карађорђу. На то је нарочито утицала појава Карађорђевих сабораца, као још увек живих сведока устаничког периода.¹⁸¹

Овај део свог првог пропагандног путовања које је трајало осамнаест дана, кнез Александар је завршио повратом у Београд 25. јануара 1843. године,¹⁸² после обиласка Пожаревачког¹⁸³ и Смедеревског округа.¹⁸⁴

С пролећа, 24. марта 1843. године¹⁸⁵, обилазак земље настављен је посетом Колубарском, Ваљевском, Шабачком и Подрињском округу. Иначе ова путовања по Србији окарактерисана су као жеља народа да их обиђе кнез, коме би изразили поштовање и захвалност.¹⁸⁶

И у овим окрузима који су имали великог значаја током Првог српског устанка, нови владар је дочекиван као син великог војда.

Приликом посете Колубарском округу у Палезу (данашњи Обреновац) свечаном дочеку присуствовала је и ћерка Цинцар-Јанка бившег српског војводе и јунака са Мишара 1806. године, која је кнеза даривала исплетеним венцем.¹⁸⁷

О важности појављивање новог владара пред народом говори писмо које су кметови у име народа предали кнезу током његовог боравка у Шапцу.¹⁸⁸ У њему се истиче да су

¹⁷⁸У његову част на плацу испред конака у Крагујевцу била је подигнута и тријумфална капија. *Србске новине* од 16. јануара 1843,17-18.

¹⁷⁹ *Србске новине* од 16. јануара 1843,17-18.

¹⁸⁰ *Србске новине* од 23. јануара 1843,25.

¹⁸¹Тако се у Ћуприји међу окупљеним народом нашао и Станко Ћосић из Стењевца, срез Ресавски, који је са сузама у очима изразио радост што види као кнеза и господара сина оног „са којим је некада и добро и лоше делио и који је чак два пута у његовој кући преноћио.“ *Србске новине* од 23. јануара 1843,25.

¹⁸²Том приликом у Београду му је приређен и свечани дочек, град је био осветљен и приређивани су балови. *Србске новине* од 27. јануара 1843, 29.

¹⁸³ *Србске новине* 27. јануара 1843,30.

¹⁸⁴ *Србске новине* 27. јануара 1843,30.

¹⁸⁵ Из Београда је кренуо 24. марта 1843. године. *Србске новине* од 27. марта 1843,97.

¹⁸⁶ *Србске новине* од 24. марта 1843,93.

¹⁸⁷ *Србске новине* од 31. марта 1843,101.

¹⁸⁸ *Србске новине* од 31. марта 1843,102.

са његовим доласком услишене њихове жеље да пред собом гледају „сина никада незаборављеног првог вожда српског Карађорђа“.¹⁸⁹

Из описа кнежевог путовања види се да током обиласка Шабачког, а потом и Подрињског округа¹⁹⁰ није посетио ни једно место везано за догађаје из Првог српског устанка.

Посету Ваљеву обележио је сусрет са протом Матејом Ненадовићем, чланом Совјета и кавалером, једном од истакнутих личности Првог српског устанка¹⁹¹. У Ваљевском округу имао је прилику да разговарао и са другим саборцима свога оца. Том приликом они су јасно изразили задовољство што сада јавно могу да причају „о ономе о чему су могли само међусобно говорити, с обзиром да је било забрањено помињати оно у чему Обреновићи нису учествовали“.¹⁹²

Посету овим окрузима пратила је свечана атмосфера уз музику, бакљаду и пуцњаву из прангија. Како је штампа преносила „усклицима, народ ова три округа благосиљао је прах неумрлог Карађорђа, избавитеља српског, славећи час када је достојног хвале видео у својој средини његовог сина“.¹⁹³

Овај део пропагандног путовања посетама Шабачком, Подрињском, Колубарском и Ваљевском округу завршен је 8. априла 1843. године,¹⁹⁴ повратком у Београд где је кнеза дочекао одред са Карађорђевог заставом.

Следећа етапа пропагандног путовања, која је уследила после прославе Васкрса, били су Руднички и Чачански округ.¹⁹⁵ Из Тополе преко Крагујевца¹⁹⁶ кнез се са својом свитом упутио ка Брусници и Рудничком округу, а потом Чачку и Чачанском округу.¹⁹⁷ Током посете Карановцу (данас Краљево) обишао је и Карановачки шанац и манастир Жичу.¹⁹⁸ Свуда где се појавио народ је излази да види и поздрави кнеза, а посебно они који су се борили са његовим оцем.¹⁹⁹

Нарочит пажња не само кнезу и његовом оцу већ и јунацима Боја на Делиграду одата је у Алексиначком округу. Преко Бугар-моравске скеле из правца Крушевца 27. априла

¹⁸⁹ Србске новине од 31. марта 1843,102.

¹⁹⁰ Србске новине од 3. априла 1843, 105.

¹⁹¹ Србске новине од 7. априла 1843,109.

¹⁹² Србске новине од 7. априла 1843,110.

¹⁹³ Србске новине од 10. априла 1843,114.

¹⁹⁴ Србске новине од 10. априла 1843,114.

¹⁹⁵ Србске новине од 17. априла 1843,122.

¹⁹⁶ Србске новине од 21. априла 1843,126.

¹⁹⁷ Србске новине од 24. априла 1843,131.

¹⁹⁸ Србске новине од 28. априла 1843,134.

¹⁹⁹ Србске новине од 1. маја 1843,137-138.

кнез је дошао у Алексинац.²⁰⁰ Велики број људи, око 500 коњаника, начелник Алексиначког округа потпуковник Јован Вучковић са председником суда и среским начелницима су га поздравили и са њим кренули ка Делиграду „*намћења достојаног града, где се блаженопочивши његов отац за данашњост борио и веру и народност србску из праха подигао.*“ На месту некадашњег делиградског шанца била је подигнута капија окићена јеловином са натписом: „*Стани кнеже! Погледај и с једне и с друге стране и види где се твој родитељ са србством за данашњу славу и слободу борио.*“²⁰¹ Међу окупљенима било је и Карађорђевић сабораца од којих су неки „*говорили о храбрости и неустрашивости духа његовог, неки показивали на места где су кумбаре падале, где су јуначка српска прса народну правду и слободу бранећи као стене падали*“.²⁰²

После Алексиначког,²⁰³ кнез Александар Карађорђевић обилази Ћупријски и Јагодински округ,²⁰⁴ којима завршава прво своје путовање по земљи као владар.²⁰⁵ Дужности владара по ступању на власт укључивале су и обилазак земље у циљу бољег упознавања са приликама и условима у којима његови поданици живе.²⁰⁶ Званично на њих се гледало као знак благонаклоности и добротинства према народу и властима посећених крајева.²⁰⁷ Ова пропагандна путовања имала су политички карактер, што се огледало у томе да су власти могле да поднесу владару представке које нису имале прилику да се брзо изврше, а народ имао прилику да искаже оданост владајућој династији.

Њих су обавезно пратиле церемоније свечаних дочека које су одувек имале истакнуто место у уобличавању владарске идеологије. Засноване на традиционалним формама преузетим из античког периода, оне су представљале јединствене манифестације тријумфа,²⁰⁸ које прате различити ритуали међу којима је као њихов врхунац, највећи значај имао долазак владара (*adventus*), односно његово јавно појављивање и обраћање

²⁰⁰ *Србске новине* од 8. маја 1843, 145.

²⁰¹ *Србске новине* од 8. маја 1843, 145.

²⁰² *Србске новине* од 5. маја 1843, 142.

²⁰³ *Србске новине* од 8. маја 1843, 145.

²⁰⁴ *Србске новине* од 12. маја 1843, 149.

²⁰⁵ Обилазак округа завршен је званично 29. маја 1843. кнежевим повратком у Београд. *Србске новине* од 29. маја 1843, 169.

²⁰⁶ О значају владаревог обиласка државе видети: A.Dziadzio, Zeremoniell und Symbolik bei den Besuchen. Kaiser Franz Josephs I. in den Kronlandern am Beispiel der Reise nach Galizien im Jahre 1880.

<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jogtor10&div=7&id=&page=>

²⁰⁷ A.Dziadzio, Zeremoniell und Symbolik bei den Besuchen. Kaiser Franz Josephs I. in den Kronlandern am Beispiel der Reise nach Galizien im Jahre 1880.

<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jogtor10&div=7&id=&page=>

²⁰⁸ Н.Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003, 175.

народу.²⁰⁹ Поједина места церемоније уласка била су дефинисана архитектонским конструкцијама које су пратиле обредне радње које су се одигравале током свечаности.²¹⁰ Ова пракса, развијана и у обновљеној српској држави, подразумевала је организован план посете и маршруте свечане поворке које су укључивале заустављање на симболично важним местима. По својој форми ове свечаности биле су опште-народне светковине.

Појава вождовог сина као „*Божјег изабраника који је гласом Божјим позван да прими власт и управу*“,²¹¹ међу народом и то на местима која су везана догађаје из Првог српског устанка имало је изузетну важност у давању легитимитета његовој власти, подсећањем на заслуге његовог оца у поновном успостављању основа државног идентитета.

Поред пропагандних путовања свој владарски идентитет и легитимитет кнез Александар је јачао и боравком у Тополи, некадашњој Карађорђевој престоници и свом приватном поседу, према коме је као изразито династичком топосу имао посебан однос.²¹² Свест о њеној митској прошлости обликовала је и његов свакодневни живот, ван државничке функције.²¹³ У Тополи је прослављао и крсну славу Светог Климента уз обавезно присуство некадашњих Карађорђевих сабораца.²¹⁴ Овакав начин обележавања крсне славе могао се довести и у везу са прославом Светог Климента 1808. године када је Карађорђе изабран за наследног војводу.²¹⁵ У жељи да се приближи херојском лику свога оца, током боравка на имању кнез је носио репрезентативно одело устаника, ћурак са златном јаком.²¹⁶

²⁰⁹J. Lehnen, *Adventus principis*. Untersuchungen zu Sinngehalt und Zeremoniell der Kaiserankunft in den Städten des Imperium Romanum. (Prismata. Beiträge zur Altertumswissenschaft, Bd. 7.) Frankfurt am Main/Berlin/New York/Paris/Wien, Lang 1997.

²¹⁰A.Lampne, *Das Stadttor als Bühne, Architektur und Zeremoniell* in: P.Johanek, A.Lampen, *Adventus: Studien zum herrscherlichen Einzug in die Stadt*, Böhlau Verlag Köln-Weimar-Wien 2009, 1-4.

²¹¹С. Дечанац, *Владалац и народ*, Београд 1897, 2.

²¹²К. Митровић, Кнежевска уточишта- кнегињин врт и кнежева Топола: А.Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 326-330.

²¹³К. Митровић, Кнежевска уточишта- кнегињин врт и кнежева Топола: А.Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 326-330.

²¹⁴К. Митровић, Кнежевска уточишта- кнегињин врт и кнежева Топола: А.Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 328.

²¹⁵М.Тимогијевић, *Такоски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 439.

²¹⁶К. Митровић, Кнежевска уточишта- кнегињин врт и кнежева Топола: А.Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 329.

О значају Тополе, као некадашњој устаничкој престоници и династичком топосу, указује чињеница да је кнез Александар одмах по доласку на власт отпочео са обновом и ревитализацијом Карађорђевог града. Обновљене су северна и јужна кула, црква са конаком за свештенике, школа, економске зграде и подигнут конак.²¹⁷ Обновљени су и Карађорђеви винограде на Опленцу, воћњаци, ливаде.²¹⁸ Подизао је и нове јавне објекте, откупљивао механе и дућане, поново покренуо одржавање вашара на Малу Госпојину, све у намери да Топола поново оживи као некадашња устаничка престоница.

Нарочиту пажњу кнез Александар је посветио обнови цркве, као породичном мазуолеју Карађорђевића, која је страдала од Турака после слома Устанка 1813. године.²¹⁹ По његовој жељи, наручен је од Димитрија Аврамовић нов иконостас, живопис у наосу је био прекречен, док је у олтару остављен, као сведочанство страдања у Првом српском устанку.

Спомен дан или дан сећања, као јавна манифестација, такође представља важан сегмент културе сећања једне нације.²²⁰ Он може бити званични државни или народни празник током кога нација прославља или се кроз различите ритуалне радње комеморативног карактера подсећа значајних догађаја или личности из своје прошлости.²²¹ Датум његовог обележавања најчешће је би био везан за неки црквени празник.²²² Карактер ових националних свечности почива на унапред утврђеним протоколарним радњама, чија је функција да мобилишу, изазову емоције, омогуће

²¹⁷К. Митровић, Кнежевска уточишта-кнегињин врт и кнежева Топола: А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 326.

²¹⁸К. Митровић, Кнежевска уточишта-кнегињин врт и кнежева Топола: А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 328.

²¹⁹К. Митровић, Кнежевска уточишта-кнегињин врт и кнежева Топола: А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 327-328.

²²⁰ О настанку и развоју јавног обележавања спомен дана: М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003, 25-26.

²²¹ A. Gal, National Days, National Identity, and Collective Memory: Exploring the Impact of Holocaust Day in Israel, *Political Psychology*, Vol.0, No.0, may 2019, 2.

²²² Политизација верског празника повезана је са историјском свешћу, по којој се конкретни догађај сматра последицом деловања свеца на чији се дан одиграо. М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003, 14.

бољу комуникацију унутар заједнице, изазивањем осећаја заједништва и припадности нацији.²²³

Овакве свечаности, које се у европским оквирима установљавају у време Француске револуције, почињу да се организују већ за време Првог српског устанка. У почетку оне су биле посвећене трагично страдалим херојима нације са наглашеним традиционалним форма заснованим на хришћанском наслеђу и његовим механизмима меморисања.²²⁴

Једна од првих свечаности оваквог карактера била је посвећен устаницима палим у борбама за ослобођење Београда 1806. године.²²⁵ Писани извори говоре да је на дан Светог Андреја, 1807. прослављена прва годишњица ослобођења Београда, уобличена као народна свечаност која је имала јасан национално-верски карактер.²²⁶

Током Првог српског устанка није било обележавања годишњица других знаменитих битака или смрти бораца или истакнутих појединаца. Помен на њих укључивао се у опште годишње помене за све упокојене одржаване на дан Васељенских задушних субота.²²⁷

Након слома Првог српског устанка, дан ослобођења Београда 1806. године неко време био је заборављен. Званично поново почиње да се прославља за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића.²²⁸ На поновно увођење дана Светог Андреја у празнични календар Кнежевине Србије утицала је и чињеница да је датум ослобођења Београда 30. новембар (по старом календару) 1806. године, био и дан када је по наређењу кнеза Милоша Обреновића, 1830. године на Ташмајдану прочитани Хатишериф и Берат.²²⁹ Овим Портиним законским актима Србија добија аутономију и постаје наследна монархија под султановим сизеренством.²³⁰ Укидањем сећања на један догађај и увођењем другог који одговара актуелним приликама, празник Светог Андреја поред државно-националног добио је и династички карактер. Са сменом династија 1858. године и повратком Обреновића на власт, спомен-дан ослобођења

²²³R. Speth, *Nation and Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 105-106; A.Gal, National Days, National Identity, and Collective Memory: Exploring the Impact of Holocaust Day in Israel, *Political Psychology*, Vol.0, No.0, may 2019, 2.

²²⁴ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,25.

²²⁵ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,25.

²²⁶ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,25.

²²⁷ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,26.

²²⁸ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,26.

²²⁹ М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига III, Ниш 2019, 293-300,

²³⁰ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр.V, Београд 2004,26; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 107.

Београда засенио је други национално-династички празник - Цвети, којим се обележавало сећање на почетак Другог српског устанка у Такову 1815. године.²³¹

Свест о обележавању сећања на пале у борбама за ослобођење вођеним 1804. и 1815. године која је иначе била дубоко укорењена у народу, иницирала је потребу за увођењем посебног комеморативног дана.

У исто време када се оснива Фонд за подизање споменика Карађорђу основан је и фонд²³² из кога би се обезбедила средства за одржавање годишњих парастоса у Саборној цркви у Београду за покој душе оним српским војницима који су погинули „за ослобођење отечества свога од времена Устанка војска Карађорђа“.²³³ Оснивачи овог Фонда били су Тома Вучић Перишић и Илија Милосављевић Коларац, житарски трговац из Панчева.

Одржавањем годишњих парастоса требало је да допринесе установљењу дана сећања на изгинуле на бојном пољу за ослобођење отаџбине. Иако је усмена традиција, преко епске народне поезије²³⁴ одржавала сећање на славна дела и јунаке, помени су били још један начин чувања успомене на њих.

Први парастос свим изгинулима на бојном пољу за ослобођење отаџбине одржан је на Задушнице 9. фебруара 1857. године у Саборној цркви.²³⁵ Парастос је служио митрополит Петар Јовановић у присуству кнегиње Персиде, министара и чланова Совјета, чланова Врховног суда, апелације, чиновника војног и грађанског реда, професора Лицеја и Гимназије. У својој беседи митрополит је истакао важност одржавања помена као начина изражавања благодарности и хришћанске љубави према оним мртвима који су од почетка столећа у биткама попут Делиграда, Мишара, Дубља, Чачка, свој живот принели као жртву за свету веру и слободу отаџбине.²³⁶ На крају је посебно похвалио залагање Томе Вучић Перишић и Илије Милосављевић Коларац да се и убудуће овакви помени одржавају сваке године у прву суботу по празнику Светог Првозваног Андреја као „*обитенародне светковине сајужене с тороженственим благодаренијем на полушеној слободи*“.²³⁷

²³¹ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,26.

²³² *Србске новине* од 19. јануара 1857,29.

²³³ *Србске новине* од 19. јануара 1857,29; *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

²³⁴ „*Песмама нашим народом не пропушта се истина, ни један наш јунак погинувши славно на бојном пољу опевати, нити песме наше дају тако лако заборавити славна дела наших јунака, али при том морамо признати да песме нису ништа друго до глас један пусти који само до ушију човечијих допире.*“ *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

²³⁵ *Србске новине* од 9. фебруара 1857,64.

²³⁶ *Србске новине* од 9. фебруара 1857,64.

²³⁷ *Србске новине* од 9. фебруара 1857,64.

Обележавање годишњица носиле су обележја друштвених и политичких прилика у држави, призиву династичких и династичко-страначких гледања.²³⁸ Начини на које су извођене одговарали су званичним службеним церемонијални радњама, начину и обичајима који су се у одређеном периоду поштовали и примењивали.

Прославе годишњица великих битака имале су нарочито сложену функцију. Њихов задатак је био да подстицањем прошлости обавезују следеће генерације на одређени облик поступања у будућности.²³⁹

У периоду од 1842. до 1858. године званичне државне свечаности, посвећене годишњицама биткама из Првог српског устанка, везане су искључиво за прославу ослобођења Београда.

Ослобођење Београда у Првом српском устанку 30. новембра/12. децембра 1806. године као један је од најзначајнијих догађаја који је обележио стварање нововековне државе имао је нарочито значајно место у култури сећања.²⁴⁰

Лазар Арсенијевић- Баталака савременик и историчар Првог српског устанка сведочи да су Срби дан Светог Андреја Првозваног, дан освајања Београдске вароши „за све време њиховог тадашњег владања тороженствено и општенародно светковали“.²⁴¹ Тај обичај прослављања негован је и у Кнежевини Србији. Стјепан Марјановић у рукопису *Београд и његова страдања*, написаном 1840, каже да Београђани, овај дан (по старом календару дан Светог Андреја) као Дан освајања Београда посебном свечаношћу славе“.²⁴²

Генерал Јован Мишковић је забележио да је сваке године на Светог Андреју управник Војне академије слао по једног питомца из обе класе да старом борцу Узун Мирку

²³⁸ Р. Л. Веселиновић, Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда*, књига 4, *Београд 1957*, 195.

²³⁹ А. Асман, *Дуга сенка прошлости*, Београд 2011, 299.

²⁴⁰ И поред тога што је варош Београд ослобођена 30. новембра/12. децембра 1806. године, Сулејман паша остаје у Доњем граду све до 22. фебруара / 7. марта по новом календару) 1807. када је био приморан да напусти град. Његовим изласком и формално нестаје турска власт у Србији. Одмах сутрадан по одласку Сулејман паше 8. марта 1807. године, свечано је прослављено ослобођење од Турака. Овој свечаности присуствовао је и Карађорђе са неколико првака. После завршене церемоније која је трајала два сата, Карађорђе се вратио у свој конак, а народ са свештенством је отишло из тврђаве кличући и певајући. У извештају о првој прослави годишњице ослобођења 30. новембра 1807. године генерала Симбшена, наводи се да се тога дана у Београду пило за срећу Карађорђа, француског цара Наполеона и руског цара Александра А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига IV (1807) Суботица 1938, 168, 241-242; Сима Милутиновић Сарајлија у другом делу Србијанке пева у песми *Узетие Београда конечно о коначном заузимању Београда и о прослави у Горњем граду*. С. Милутиновићем Сарајлиом, Гуриш на Београд у *Себианка*, част втора, Липисца 1826, 123

²⁴¹ Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, први део, Београд 1898, 223.

²⁴² Музеј града Београда, *Историјско одељење И 1895*; S. Marjanović, *Beograd i njegova stradanja polag najnovijih i najstinitih izvora*, 123, напомена 26. Цитирано код Рајко Л. Веселиновић, *Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, Годишњак Музеја града Београда књига 4, Београд 1957*, 197.

честита овај дан, а да је он том приликом присутнима прича о догађајима везаним за освајање Београда.²⁴³

Да је прослава дана освајања Београда у Првом српском устанку као народног празника Светог Андреја Првозваног имала одређени континуитет, указује вест из Српских новина поводом обележавања његове педесетогодишњице 1856. године.²⁴⁴ Како је наведено празник је прослављен на најсвечанији начин. Са његовом најавом започело се већ увече уочи празника и у зору на сам дан, уз пуцањ из топова и црквена звона. У преподневним часовима одржана је божја служба у Саборној цркви којој су поред кнеза и кнегиње присуствовали високи црквени великодостојници, државни службеници, страни посланици и грађанство. За то време испред цркве је био постројен војни одред који је пуцњем из пушака уз топове са Калемегдана, давао свечани карактер. Божја служба је била са благодарењем на чијем је крају митрополит посебно указао на везу празника са љубављу према отаџбини, истичући као пример бесмртног Карађорђа чије је име тесно повезано са самим празником. После благодарења уследио је свечани пријем, док је увече варош поводом прославе била осветљена.

Како је због своје, како унутрашње тако и спољне политике, изазвао негодовање у народу па и међу онима који су га довели на власт, прославу педесетогодишњице ослобођења Београда кнез Александар искључиво користио у династичке сврхе.

Ослобођење Београд била је инспирација мађарском глумцу и писцу Иштвану Балогу за писање, 1812. године, позоришног комада *Србскиј вожд Георгиј Петрович*, који је исте године превео Јоаким Вујић.²⁴⁵ Текст је штампан у Новом Сад 1843. године у штампарији Јоана Каулицког.²⁴⁶ Радња комада који је имао четири чина везана је за догађаје у Смедереву и Београду од 1804. године до освајања Београда 1807. године.²⁴⁷ На ослобођење Београда односе се текстови *Одлука о ослобођењу Београда са паролом Београд или Смрт, Уређивање и распоред војске за напад на Београд, Борба између Турака и Срба код градске капије и бекство побеђених Турака у тврђаву*.²⁴⁸

Премијерно комад је био изведен 12. септембра 1812. године у „Рондели“, мађарском позоришту као предства затвореног типа само за Раце (Србе) и Грке.²⁴⁹ У Србији је

²⁴³ Ј. Мишковић, *Београд и околина поводом стогодишњице освајања*, Београд 1906,28.

²⁴⁴ Србске новине од 1. децембра 1856, 1093.

²⁴⁵ А. Ујес, *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970, 26.

²⁴⁶ А. Ујес, *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970, 28.

²⁴⁷ О садржају драме: А. Ујес, *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970, 29-32.

²⁴⁸ Видети: Р.Л. Веселиновић, *Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, Годишњак Музеја града београда књига 4, Београд 1957, 197.*

²⁴⁹ А. Ујес, *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970, 33.

први пут изведен на педесетогодишњицу ослобођења Београда, у Књажевско-српском театру у Крагујевцу 21. августа 1857. године у част кнеза Александра и кнегиње Персиде Карађорђевић.²⁵⁰

Ослобођење Београда имало је посебно место у српској књижевности и историографији. Прво меморисање освајања, односно ослобођења српске престонице бележила је традиција усменог приповедања,²⁵¹ да би временом улогу у стварњу и чувању сећања на овај догађај преузела писана реч.²⁵²

Са доласком на власт Карађорђевог сина, када је требало потврдити његов легитимитет и заслуге његовог оца у ослобођењу нововековне престонице појављује се много више текстова о заузећу Београда, а један од првих објављен је у београдској Голубици за 1842. годину.²⁵³ Објављивање овог текста био је само почетак велике друштвене иницијативе, пре свега залагањем Друштва српске словесности за прикупљање извора и проучавање Првог устанка, која је започела доласком на власт уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића. Њен покретач 1846. године био је др Јован Стејић, главни секретар Државног савета уз пуну подршку Аврама Петронијевића, једног од истакнутијих уставобранитељских вођа.²⁵⁴ Велику улогу у њеној реализацији имали су чланови Друштва српске словесности Сима Милутиновић Сарајлија, Исидор Стојановић, Јанко Шафарик и Сергије Николић.²⁵⁵ Размишљало се чак и о увођењу званичног „*историописца*“ у својству државног чиновника, који би руководио

²⁵⁰ У Београду комад под називом *Освојење Београда под Карађорђев* на захтев свештенства и грађана извели су ђаци Богословије, поводом прославе Светог Саве 27. јануара 1862. године. А. Ујес, *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970, 82.

²⁵¹ Р. Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1954, 233-234.

²⁵² У штампаним делима Вука Караџића само се помиње освајање Београда, а о овом догађају више података нема ни у његовим необјављеним белешкама. Међутим, управо посредством Вуковог интересовања за историју Устанка настало је дело Леополда фон Ранкеа *Die Serbische Revolution*. Ранкеова Српска револуција била је прво синтетичко научно дело посвећено Првом српском устанку, на чијим су се тековинама изграђивали нововековна српска нација и држава. У њој поред описа освајања Београда наводи да је ова победа уздигла Карађорђев ауторитет и коначно утврдило његов статус врховног Војводе. Ранке такође истиче да због пљачки, убиства и насилног покрштавања о збивањима након освајања Београд не пева ниједна народна песма. Нека од касније насталих дела имала су песничку форму која се сматрала најпогоднијом за преношење колективне меморије. Најзначајнији пример је, свакако, била *Србијанка* Симе Милутиновића Сарајлије, објављена у Лајпцигу 1826. године, у којој је освајању Београда посвећено пет песама: Конде прибиег, Јуриш на Београд, Сталит Турак у тврдини, Узетје Београда коначно, Радован. О значају Милутиновићевог спева Милан Ђ. Милићевић у *Кнежевину Србији* каже да би „учитељи у Београду учинили патриотску и наставничку дужност, да своје ученике упознају с овим песмама Симиним; у њима има историје онолико исто колико и појезије“. О овоме: М.Тимотијевић, Меморијал ослободiocима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 11; Л. Ранке, *Историја Српске револуције*, први део, Београд 1864, 128, 135; С. Милутиновићем Сарајлиом, *Јуриш на Београд у Себианка*, част втора, Липисца 1826, 107-125; М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 14.

²⁵³ М.Тимотијевић, Меморијал ослободiocима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 11.

²⁵⁴ М.Тимотијевић, Меморијал ослободiocима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

²⁵⁵ М.Тимотијевић, Меморијал ослободiocима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

прикупљањем и објављивањем грађе и старао се о њеном систематском обрађивању.²⁵⁶ То јасно показује у којој се мери већ у то време инсистирало на историографском тумачењу националног идентитета. Био је то разлог да се убрзо потом и литература о освајању Београда многоструко умножава.²⁵⁷

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1842-1858)

Слике као историјски документи,²⁵⁸ извори и сведочанства о одређеном периоду, догађају или личности имају посебну важност, нарочито ако су писани документи о њима оскудни или их нема.²⁵⁹ Било да се аутор непосредно или преко одређених историјских извора или сведока упознавао са догађајима или личностима, све представе су носиле дефинисану историјску основу базирану на одређеним чињеницама.²⁶⁰ Приказивањем људи који су по својим функцијама били одговорни за просперитет нације којој припадају, њихови портрети постајали су историјски документи.²⁶¹

Одувек је изазов уметника био да стварају дела у складу са актуелним друштвеним приликама.²⁶² Управо друштвене и политичке околности условиле су да се уметници окрену делима из националне историје,²⁶³ јер како је истицао амерички песник Питер Пен Ворен „историја је велики мит у којем живимо и који проживљавамо“.²⁶⁴

²⁵⁶ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

²⁵⁷ О освајању Београда: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 119; Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о Српском устанку 1804*, Београд 1980, 216-218; М. Ђ. Милићевић, Причање Петра Јокића о догађајима и људима из Првог српског устанка (1804-1813)-Опсада Београда, *Споменик СКА XIV*, Београд 1891, 43-45; К. Н. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 161-168. Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка I*, Београд 1898, 223; Ч. Сеичански, *Причања савременика о Првом српском устанку*, Београд 1954; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 35-36.

²⁵⁸ О употреби слике као историјског сведочанства видети: P. Burke, *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001.

²⁵⁹ P. Burke, *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001, 11.

²⁶⁰ P. Burke, *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001, 11.

²⁶¹ P. Burke, *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001, 11.

²⁶² R. Kaufmann, François Gérard's „Entry of Henry IV into Paris“: The Iconography of Constitutional Monarchy, *The Burlington Magazine*, Vol. 117, No. 873, Special Issue Devoted to French Neo-Classicism (Dec., 1975), 793.

²⁶³ R. Kaufmann, François Gérard's „Entry of Henry IV into Paris“: The Iconography of Constitutional Monarchy, *The Burlington Magazine*, Vol. 117, No. 873, Special Issue Devoted to French Neo-Classicism (Dec., 1975), 794.

²⁶⁴ P. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 105.

Портрети устаника

У контексту презентовања државно-политичког континуитета и легитимитета своје власти, педесетогодишњицу Првог српског устанка кнез Александар Карађорђевић²⁶⁵ је желео да обележи галеријом слика устаника и највернијих Карађорђевићких присталица и пријатеља.²⁶⁶ За тај посао ангажовао је 1852. године академског сликара Уроша Кнежевића.²⁶⁷ Ово је била лична кнежева иницијатива²⁶⁸ за стварање националне галерије са портретима личности који су поставили темеље нововековне српске државе.²⁶⁹ Галерија је настајала у атмосфери поновног оживљавања интересовања за период Првог српског устанка, која је уследила са доласком на власт Карађорђевог сина.

Залагањем Друштва српске словесности, оснивањем Народног музеја, објављивањем оригиналних докумената, радова у Гласнику српског ученог друштва и у другим публикацијама и штампи²⁷⁰ тога доба, постојала је стална жеља и намера да се о Устанку сачува што више података, чињеница, исказа сведока. Таква тежња постојала је и у ликовним уметностима, посебно сликарству.

Галерија требала да буде збирка репрезентативних портрета вођа Првог српског устанка насликаних према расположивим подацима и документима.²⁷¹ Таква полазна основа подстицала је тежњу да личности буду што верније приказане. Временом се

²⁶⁵ Повод за ангажовање Уроша Кнежевића били су портрети кнежевог пара Александра и Персиде Карађорђевић које је сликао и литографисао код Бекера у Бечу. П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 34.

²⁶⁶ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 250.

²⁶⁷ О Урошу Кнежевићу: И. Кукуљевећ-Сакцински, *Словник уметниках југословенских*, свезак II, Загреб 1858, 188; Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 243-260; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 80-90; П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975.

²⁶⁸ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Загреб 1904, 1, цитирано код: Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 250.

²⁶⁹ Сличан овом Кнежевићевом задатку имали су сликари који су били ангажовани поводом повратка на власт у Француској династије Бурбон 1814. године. Они су својим делима требали да помире традиционалну идеју монархијске части и славе с новим друштвеним и политичким околностима које је резултирала Француска револуција, са акцентом на значај буржоазије. R. Kaufmann, François Gérard's „Entry of Henry IV into Paris“: The Iconography of Constitutional Monarchy, *The Burlington Magazine*, Vol. 117, No. 873, Special Issue Devoted to French Neo-Classicism (Dec., 1975), 793.

²⁷⁰ Подунавка у бројевима од 15, 22. и 29. јануара 1844. године доноси 38 чланова *Карађорђевог криминалног закона*, како уредник наводи драгоценог споменика српског права и важан документ за општу историју словенског права: *Подунавка* бр. 3 од 15. јануара 1844, 1-2; *Подунавка* бр. 4 од 22. јануара 1844, 15; *Подунавка* бр. 5 од 29. јануара 1844, 18-19; На седници Друштва српске словесности 20. марта 1852. године редовни члан Г. Ђ. Малетић друштву је поднео дело *Апотеоза великом Карађорђу*. У закључку седнице је наведено се дело „уведе у списак и у књигохранилицу намести“. *Српске новине* од 17. јуна 1852. године, 252.

²⁷¹ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 33.

показало да су оваквим приступом настала дела, која нису служила само изазивању патриотских осећања,²⁷² већ аутентични документи једног времена.²⁷³

Са радом на портретима будуће кнежеве галерије Кнежевић је по свој прилици кренуо 1852. године. На такву претпоставку указује сигнатура са наведеном 1852. годином²⁷⁴ на полеђини Карађорђевог портрета, које се уједно сматра и првим изведеним делом. И поред тога, чињеница да су се у збирци нашли портрети личности које су умрле пре те године, не искључује и могућност да је са радом могао почети и раније.²⁷⁵

До 1855. године насликао је 16 портрета: војда Карађорђа, кнеза Милоша и кнегиње Љубице, кнеза Милана и кнеза Михаила, Јакова Ненадовића, проте Матије Ненадовића, Младена Миловановића, Хајдук Вељка, Луке Лазаревића, Чолак Анте, Доситеја Обрадовића, Цинцар Јанка, Стојана Симића, Аврама Петронијевића, Јанићија Ђурића и Петра Јокића. Портрети: Јеврема Ненадовића, Симе Ненадовића, Алексе Ненадовића, архимандрита Мелентија, Благоја Жабарца, Радована Бјелопољца и Узун Мирка насликани су касније, између 1855. и 1858. године.²⁷⁶ М.Ђ. Милићевић истиче да је Кнежевић наставио рад на овој галерији и после доласка кнеза Милоша и кнеза Михајла у Србију,²⁷⁷ док Стева Тодоровић не наводи портрет Цинцар Јанка Поповића, пожаревачког војводе који је завршен 1855. године.²⁷⁸ Стварање јединствене представе Кнежевићевог сликарског опуса онемогућава чињеница да је један број његових портрета страдао током ратова.²⁷⁹ Томе у прилог иде податак који је изнео М.Ђ. Милићевић, да је Кнежевић насликао велики број портрета Карађорђевих савременика.²⁸⁰

²⁷² П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије, II*, Београд 1960, 33.

²⁷³ С. Цветковић, Портрети устаничких првака (из ликовне збирке Музеја у Смедереву), *Mons Aureus*, бр. 1, Смедерево 2004, 124-134.

²⁷⁴ Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, *Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

²⁷⁵ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 35.

²⁷⁶ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 35-36.

²⁷⁷ По ономе што је изнео Стева Тодоровић није их било много. То су били портрети Карађорђевих кћери, Пљакићке, Рајковићке и Чарапићке, две народне ношње, попадије из Тополе и девојке из Сабанте. Наведено код: П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 36.

²⁷⁸ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 36.

²⁷⁹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 12.

²⁸⁰ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 36.

Још за време Првог српског устанка рађени су портрети устаничких вођа.²⁸¹ Различите тематике и уметничких вредности, својим профаним карактером ова дела су показатељ да је код устаничких вођа постојала свест и о њиховој политичкој сврси.

Пре формирања галерије кнеза Александра Карађорђевића портрети знаменитих личности нововековне српске историје могли су се видети на зидовима приватних кућа. Ендрју Арчибалд Пејтон је 1844. године приликом посете Шапцу на зиду једне од угледнијих кућа видео је портрете Милоша, Карађорђа, Михаила, Александра и других знаменитих личности из српске историје.²⁸²

У време владавине кнеза Александра Карађорђевића, појава на једном месту портрета вођа Српске револуције, указивала је да династичке поделе нису биле толико изражене у народу колико у државним институцијама.²⁸³

Са поновним оживљавањем сећања на устанички период, доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића, меморисањем ликова устаничких вођа на сликама био је начин одавања посебне почести.

Галерија слика налазила се у главној дворани кнежевог двора.²⁸⁴ Уобличавање двор као најважнијег и најрепрезентативнијег елемента у представљању државе и владара, у коме се преплитала функција јавног и приватног простора био је условљен актуелним политичким потребама. Предмети који су се уносили у двор и начин на који су се користиле просторије биле су одраз личног идентитета владара.²⁸⁵

Галерија је имала јасно дефинисан програм предствљања новије српске историје, државности и народа.²⁸⁶ Својим концептом који је имао изразиту политичку

²⁸¹ О овим сликарским радовима: Д.Б. Каменски, *Писма једног Руса о Србији 1808. године*, Београд 1901, 13-14.

Др А. Ивић, *Слике Карађорђа*, *Време* од 3. јануара 1930, 3. П. Васић, *Војвођански сликари у Србији (1817-1850)*, *Научни зборник Матице Српске*, серија друштвених наука 1, Нови Сад 1950; С. Цветковић, *Портрети устаничких првака (из ликовне збирке Музеја у Смедереву)*, *Mons Aureus*, бр. 1, Смедерево 2004, 124-134.

²⁸² Е.А.Пејтон, *Србија*, најмлађи члан европске престонице или боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године, Нови Сад 1996,84.

²⁸³ И.Борозан, *Слика Српске револуције*, *Алегорија I и II српског устанка Ђорђа Крстића*, *Српске студије*, књига 8, Београд 2017, 130.

²⁸⁴ Кнежев двор је била кућа Стојана Симића, једног од вођа уставобранитеља коју је продао држави за резиденцију новог кнеза. Кнез Александар се у њу уселјава 1844. године. Н.Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858*, Београд 2010, 61-63.

²⁸⁵ А.Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 273.

²⁸⁶ К. Митровић, *Стратегија отпора- дворска галерија кнеза Александра и посела кнегиње Персиде у: А.Столић, Н. Макуљевић, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 314.

конотацију,²⁸⁷ требала је како страним изасланицима тако и највишим државним чиновницима и угледним званицама да укаже на континуитет власти и најистакнутије личности Српске револуције. Павле Васић за галерију Уроша Кнежевића каже да је први велики сликарски посао профаног карактера у обновљеној Србији и важна уметничка творевина режима уставобранитеља,²⁸⁸ који се својим главним делом поклапа са владавином Александра Карађорђевића.²⁸⁹ Под окриљем патриотског деловања, идентификацијом са заједницом славних предака, она је служила за промовисање личног програма кнеза Александра и династичке пропаганде Карађорђевића.²⁹⁰

У двору је остала и после одласка кнеза Александра Карађорђевића с власти 1858. године, да би 1863. године током друге владавине кнеза Михаила била предата Народном музеју који је те године пресељен у зграду Капетан Мишиног здања. О томе говори прилог у трећој свесци листа *Србадија* из 1881. године,²⁹¹ у коме се наводи да је из двора пренето 1863. године, 25 комада слика живописи Уроша Кнежевића „*понајвише оних јунака који се борише за ослобођење Србије*“.²⁹²

Да су се слике и по преносу из двора у Народни музеј водиле као јединствена збирка истиче Стева Тодоровић у извештају о стању у београдским јавним збиркама, објављеном 1868. године у Гласнику српског ученог друштва под називом „*Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама*“.²⁹³ Овај извештај је био критички осврт сликара на музејски фонд. Тако за збирку живописа у Народном музеју каже да садржи врло мало слика које имају уметничку вредност и да се не може сматрати „*хранилицом живописне уметности. Многе слике иако не заслужују да по уметничком суду буду у Народном музеју опет могу бити од историјске вредности,*

²⁸⁷К. Митровић, Стратегија отпора дворска галерија кнеза Александра и посела кнегиње Персиде у: А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 313-315; Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858*, Београд 2010, 68.

²⁸⁸П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 42.

²⁸⁹С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, увод, без пагинације.

²⁹⁰К. Митровић, Стратегија отпора- дворска галерија кнеза Александра и посела кнегиње Персиде у: А. Столић, Н. Макуљевић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006, 314.

²⁹¹*Србадија*, свеска трећа, Београд 1881, 140.

²⁹²*Србадија*, свеска трећа, Београд 1881, 140.

²⁹³С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 54-73.

што је корисно за наше потомство, ако их чувамо“.²⁹⁴ Наводећи да се у музеју налази 116 комада слика у четири збирке, истиче као другу по својој величини, иза збирке Димитрија Аврамовића, збирку кнеза Александра, као живописе Уроша Кнежевића.²⁹⁵ Збирка садржи 25 слика и састоји се највише од портрета јунака који се борише за ослобођење Србије.²⁹⁶ Портрети јунака из Првог српског устанка налазили су се и у збирци Димитрија Аврамовића. Као његово оригинално дело Стева Тодоровић наводи, као „приличну слику“, портрет Петра Јокића, односно како га назива *Петра Тополца буљукбаше*.²⁹⁷

У Галерији кнеза Александра налазили су се портрети 16 личности из Првог српског устанка укључијући кнеза Милоша Обреновића и његову жену књегињу Љубицу, као и Карађорђеву жену Јелену.²⁹⁸ Најистакнутије место имао је портрет врховног војводе Карађорђа.²⁹⁹ Од устаничких првака приказани су: *Петар Јокић, Јанићије Ђурић, Јаков Ненадовић, Алекса Ненадовић, прота Матија Ненадовић, војвода Сима Ненадовић, Цинцар Јанко, Хајдук Вељко, Младен Миловановић, поп Лука Лазаревић, Узун Мирко Апостоловић и први министар просвете Доситеј Обрадовић*.

²⁹⁴ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 54.

²⁹⁵ Збирка кнеза Александра Карађорђевића формирана од слика из његове дворске галерије, 1868. године имала 25 слика који су све биле радови Уроша Кнежевића. За две слике Тодоровић у свом извештају наводи да су копиране, портрет Доситеја Обрадовића по Арси Тодоровићу и митрополита Петра по Аврамовићу, док су остало оригинали. О њиховом квалитету каже да су: „ове слике са историчног појмања врло су важне, али са уметничког гледишта слабе и по цртежу и по колорити и по схватању уметничком вођење светлости и разређивање од доброг је ефекта. Види се на њима свуда свесрдност и труд“. С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 62-63, 54-55.

²⁹⁶ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник Српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 55.

²⁹⁷ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник Српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 58.

²⁹⁸ Портрет Карађорђа, уље на платну 77x95 цм; портрет Карађорђа, уље на платну 76x95,5 цм; портрет Карађорђа, уље на платну 75x97 цм; портрет Карађорђа, уље на платну 78x86 цм; портрет Цинцар Јанка, уље на платну 75,5x95,5 цм; портрет Петра Јокића, уље на платну 77x97 цм; портрет Хајдук Вељка, уље на платну 75x95 цм; портрет Јакова Ненадовића, уље на платну 99,5x76; портрет Младена Миловановића, уље на платну 76x95 цм; портрет проте Матије Ненадовића, уље на платну 76x95 цм; портрет Луке Лазаревића, уље на платну 75,5x95,5 цм; портрет Јанићија Ђурића, уље на платну 76x95 цм; портрет кнеза Алекса Ненадовића, уље на платну 73,5 x96 цм; портрет Узун Мирка Апостоловића, уље на платну 75,5 x95 цм; портрет војводе Симе Ненадовића, уље на платну 74x97,5 цм; портрет Доситеја Обрадовића, уље на платну 75x95 цм; портрет кнеза Милоша, уље на платну 97x147 цм; портрет књегиње Љубице, уље на платну 76,5 x94 цм; портрет Јелене, жене Карађорђево, уље на платну 78x86 цм. Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народного музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 258-259.

²⁹⁹ Кнежевић је за галерију урадио још три копије овог портрета видети: Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народного музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 258-259.

За портрет слепог гуслара Ђуре Милутиновића.³⁰⁰ Павле Васић наводи да је сликан много раније и да није сигурно да ли је кнез намеравао да га уврсти у своју збирку, иако је Ђура у Устанку био гласоноша.³⁰¹

Један број портрета је рађен по живим моделим, док су ликови устаника који нису били више међу живима извођени као Кнежевићева пројекција. Такве портрет је радио на основу причања и сећања оних који су их познавали, сличности са члановима породице или их је копирао са неких старијих дела.³⁰² Иако се портрети по живим моделима сматрају боље изведеним,³⁰³ нарочиту вредност имају реконструисани ликови устаничких првака, на којима је дошла до изражаја његова вештина доброг портретисте.

Већ 1855. године у кнежевој галерији налазило се шеснаест портрета.³⁰⁴ Њено формирање привукло је нарочиту пажњу јавности као *врло занимљиво и одвећ важно дело* за српски народ.³⁰⁵ О томе говори чланак објављен у Српским новинама на Ваведење 1855. године.³⁰⁶ Његов аутор који је, како наводи имао прилику да у кнежевом двору види ову „*лепу збирку живописаних ликова најпознатијих лица из новије српске историје*“, поред похвале овог кнежевог племенитог дела предочава и значајне чињенице које указују да је галерија имала јасну ангажовану функцију.

Од самог почетка кнез Александра је био одлучан у својој намери да „*састави потпуну живописну галерију оних знаменитих људи који су од 1804. године, онако пунога последица за српску слободу па до најновији времена дејствовали и уплива имали на развитак народног србског живота*“.³⁰⁷ Својом репрезентативном функцијом она је требала не само „*србском родољубцу већ и сваком страницу*“ да представи ратнике и истакнуте појединце чији је живот обележила борба и рад за српску самосталност и слободу. Садржајно галерија је представљала вид државно-династичког пропагандног средства чију је, како аутор чланка истиче, „*важност могао да увиди само онај који је схватио значај историје за српски народ јер да није било бесмртног Карађорђа и*

³⁰⁰ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 82.

³⁰¹ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 37.

³⁰² А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Загреб 1904,1, цитирано код : Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народне музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁰³ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Загреб 1904,1, цитирано код : Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народне музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁰⁴ *Србске новине* од 29. новембра 1855,588.

³⁰⁵ *Србске новине* од 29. новембра 1855,588.

³⁰⁶ *Србске новине* од 29. новембра 1855,588.

³⁰⁷ *Србске новине* од 29. новембра 1855,588.

његових неустрашиво храбрих војвода би ли имали Срби слободе коју данас уживају? *Заиста не би!*“ Она је требала да подстакне и извесну побожност према лицима које је кнез на овај начин желео сачувати од заборавља јер *шта не би данас дали кад би нам когод показати могао праве ликове владатеља српских из дома Немањића, лик неустрашивог Обилића и његових побратима, светога кнеза Лазара и многих јунака српских.*³⁰⁸

У овом, једном од ретких приказа кнежеве галерије, дела се само набрајају без описа и начина како су била изложена. На то је могла да утиче чињеница да портрете нису пратили натписи, што као значајну замерку управо и износи аутор чланка.³⁰⁹

У Галерији је тада било изложено шеснаест портрета: *Карађорђа као врховног војвода и првог господара српског, књаза Милоша и кнегиње Љубице, књаза Милана,*³¹⁰ *Јакова Ненадовића, проте Ненадовића, Младена, Хајдук Вељка, поп Луке Лазаревића, Чолак Анте, Доситеја, Цинцар Јанка, Стојана Симића, Аврама Петронијевића, Јанићија Ђурића и буљубаше Јокића.*³¹¹

Појава ликова из „супарничке“ династије Обреновић међу личностима који су обележиле почетка борбе на утемељењу нововековне српске, где се као први издваја родоначелник владајуће династије Карађорђевић, сматрало се веома похвалним и племенитим.³¹²

На крају чланка се посебно истиче да рад на галерији није завршен и да ће се кнез трудити и даље да се у њој нађу *још многа знаменита лица међу којима има и таквих која су божјим благословом још и данас у животу.*³¹³

С обзиром да су поред портрета у дворани била изложена и народна одела, кнез Александар је имао намеру да поред галерије слика *формира и збирку наронога ношава (ношњи) из свију окружја и срезова у отечеству нашем.*³¹⁴

³⁰⁸ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³⁰⁹ Како би се подстакла њихова образовна и морално-дидактичка улога „ради потомства“ нарочито би било важно „живописаном лику придати и кратки животопис и ако ништа друго, а оно барем да се код сваког поред написаног имена означи и време и место рођења и смрти и најважнији моменти из историјског живота његовог. Тиме би нацртани ликови добили као неки живот, у цртама животописаним познала би се лица по делима, а у живопису по спољашњем изгледу своје. Који би им читао цртео бешеполезнога живота тај би се с дивљењем приближавао ликовима представљених лица.“ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³¹⁰ „Лик кнеза Михаила сад је у послу, а за њим ће следовати лик сада срећновладајућег светлог кнеза Александра и кнегиње Персиде и тако ће се попунити збирка живописаних ликова српских владатеља из новијег времена.“ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³¹¹ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³¹² Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³¹³ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

³¹⁴ Србске новине од 29. новембра 1855,588.

Први портрет који је Кнежевић урадио 1852. године био је *портрет војда Карађорђа*³¹⁵ на шта указује сачувана сигнатура на полеђини слике³¹⁶ „*Георгиј Петровић Черны и Верховниј Вождъ Сербскій Хра1-Галлерія Княза Александра Карађорђевића-моловао Урошъ Кнежевић у Београди 1852. године*“.³¹⁷

Неки портрети били су обележени бројевима. Карђорђев портрет је означен бројем 1, Хајдук Вељков бројем 8,³¹⁸ док остали портрети нису били нумерисани. Списак слика који је саставио 1868. године Стева Тодоровић, иако по свој прилици непотпун и нетачан, сматрао се јединим писменим сведочанством о овој галерији.³¹⁹

Портрети су оцењени као дела различите ликовне вредности,³²⁰ конципирани као мирне фронтално постављене фигуре,³²¹ чијем је озбиљном и достојанственом изразу доприносила неутрална позадина. Оживљени су атрибутима, најчешће оружјем које поједини ликови придржавају руком и свечаним оделима орјенталног порекла.³²² Сви су рађени у духу класицизма, односно бидермајер натурализма.³²³ Радом на овој сликарској целини Кнежевић је установио историјски портрет у српском сликарству, који је и сам оценио као „спомен потомству“.³²⁴

Као јединствена уметничка целина Кнежевићев портрети су до данас остали веома значајни документи једне епохе, на основу којих је могућа реконструкција

³¹⁵И пре ангажовања на кнежевој галерији Кнежевић се бавио ликом војда Карађорђа. О томе говори текст огласа који је објавио у Србским новинама још за време владавине кнеза Михаила Обреновића 1841. године „*Карађорђево (Георгија Перивија Черног) портре, које сам долепотписани са оригиналног портрета његовог који је у Ст. Петербургу, рађено кад је он тамо био, на мање прекопирао и у Бечу га литографисати дао, јављам почасноме публикуму с овим да се може овде у Београду ценом 6 цванцика код г. Томе Андрејевића, трговца београдског који болту своју у чаршији близу обивалишта Императорско руског генералног за Србију Конзулата има добити. Ко 10 комада портрета купи једанаести добија на дар. У Београду 2. јула 1841. Урош Кнежевић с.р. живописац*“.*Србске новине* од 12. јула 1841,288.

³¹⁶Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју,*Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³¹⁷Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју,*Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³¹⁸Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју,*Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³¹⁹Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју,*Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³²⁰ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Загреб 1904,1, цитирано код : Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, *Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 250.

³²¹ Љ. Симић Константиновић, *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе, Београд 1972, 39.

³²² Љ. Симић Константиновић, *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе, Београд 1972, 39.

³²³ Љ. Симић Константиновић, *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе, Београд 1972, 40.

³²⁴ Љ. Симић Константиновић, *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе, Београд 1972, 40.

физиономије лица и тела људи, одела, оружја из времена Устанка.³²⁵ Посебан значај у утврђивању степена аутентичности, нарочито реконструисаних ликова, имале су забелешке Милана Ђ. Милићевићу³²⁶ о људима устаничког периода на основу причања њихових савременика.

Павле Васић је Кнежевићеве портрете поделио у три групе.³²⁷

Прву групу чине они за које је Милићевић говорио да су добро погођени, односно који су рађени према живим моделима. То су портрети: *Петра Јокића, проте Матеје Ненадовића, поп Луке Лазаревића, Јанићија Ђурића, Чолак Анте Симоновића, Узун Мирка Апостоловића.*³²⁸

Портрет Петра Јокића (1779-1852), буљукбаше Карађорђевог гарде и барјактара³²⁹ за време Првог српског устанка,³³⁰ за који Милићевић каже да је врло добро погођен и да се налази у Народном музеју у Београду,³³¹ могао је бити започет током 1852, а завршен пре 1855. године.³³² Да је Јокић последњих година живота привлачио пажњу уметника и хроничара као један од последњих живих сведока Првог српског устанка, говоре некролози објављивани у српској, а и иностраној штампи. Вест о његовој смрти објављена је у чланку Милана Ђ. Милићевића у Српским новинама.³³³ У њему се наводи да је у Тополи 24. априла 1852. године после дугог боловања умро књажевско-српски пензионер Петар Јокић.³³⁴ Његово тело најпре је било 25. априла изложено у тополској цркви, а онда у пратњи месног намесника и двојице свештеника са ђацима, учитељима и великим бројем људи, сахрањено више олтара.³³⁵ Над гробом о покојнику, о његовом животу од 8. новембра 1803. године, *од дана када је његов живот уткан у историју нашег народа*, говорио је тада учитељ у Тополи Милан Ђ. Милићевић, који је на крају истакао да је покојник умро, а да није испричао све што је

³²⁵ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 40-41.

³²⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959; П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 41.

³²⁷ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 36.

³²⁸ У ову групу портрета убрајају се и портрети Аврама Петронијевића, Јеврема Ненадовића, Благоја Жабарца, Радована Белопољца, Карађорђевих кћери и жена у народној ношњи. П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 37.

³²⁹ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

³³⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 129.

³³¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 130.

³³² П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 120.

³³³ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181-182.

³³⁴ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181.

³³⁵ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

проживео, а што је требало записати. „Очевидаца и саучесника у ослобођењу има мало, а данас и сутра биће их мање, а када и они помру, онда се неће знати како је наше ослобођење текло и то је штета за нашу историју.“³³⁶

Милићевић је Јокићево казивање о Првом српском устанку бележио од новембра 1851. године до 13. априла 1852. године. Већ болестан и свестан да му се ближи крај на последњем њиховом виђењу своје казивање завршио је речима „доста је, М.Ђ.Милићевићу, остави ме да умрем, ја нисам могао умрети док то не исповедим, а сад видим да ми нема много. Још нешто има што ме највише тишти али то нек други каже (ово је мисло на пропаст на Каменици 1809.године када се посвађао са Карађорђем)“.³³⁷

Значајне податке о Петру Јокићу Тополцу, Карађорђевог барјактару доноси новински чланак објављен у Српским новинама од 12. јуна 1852. године.³³⁸ Како је у коментару, који је потписан иницијалом У. наведено, то је био превод текста из немачког Уставног листа „*Verfügungspapier*“, са подсећањем да је као шала у *Шумадинки* својевремено било објављено „да ће животопис једног знаменитог човека објавити кад се он појави у неким немачким новинама“ што се и догодило Петру Јокићу.³³⁹

Писац чланка истиче да се поводом смрти значајних личности устаничког периода Јанићија Ђурића, поп Луке и Петра Јокића није нико нашао да нешто напише о њиховом животу.³⁴⁰

У краћем осврту на Јокићев живот у тексту се наводи да је био веран друг Карађорђу и да су се лично познавали од 1803. године, да је у рату за ослобођење био вођа Карађорђевих коњаника и да се у управљању коњаницима вешто разумео како какав образовани коњички официр.³⁴¹ Истиче се да је у највећим и најтежим биткама увек био поред Карађорђа, носећи велики барјак који је био изрешетан да се једва могао познати бели двоглави орао од времена српског царства који је некада био лепо везен, а око њега су стајали грбови провинција српског царства.³⁴² Говорило се да је барјак од времена Немањића и народ га је сматрао као неку светињу. Он се дуго чувао да не дође непријатељима у руке, а под Карађорђем се поново указао.³⁴³ Такође је у чланку

³³⁶ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

³³⁷ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

³³⁸ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245-246.

³³⁹ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

³⁴⁰ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

³⁴¹ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

³⁴² *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

³⁴³ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

наведено да је Карађорђе смрскао колајну што је добио од руског цара, кад је цепао дрва.³⁴⁴

Да је у Јокића Карађорђе имао велико поверење види се у томе да му је по напуштању Србије 1813. године поверио барјак са двоглавим орлом, да га чува све док Србија не добије своје „рођене кнежеве“.³⁴⁵ Како га због величине није било могуће сакрити, свилено платно је скинуо са дршке. Дршку је склонио на таван цркве у Жабарима, платно обмотао око тела и тако прешао у Срем, где је живео наредних 30 година, као „верни чувар барјака свога врховног војвода“.³⁴⁶

Кнез Милош је знао за барјак и у неколико наврата тражио од Јокића да му га преда „пошто је мислило да без њега не може постати књаз, с обзиром на речи које је Карађорђе на растанку упутио своме барјактару“.³⁴⁷

Јокић је барјак чувао у некој кутији закопаној на месту које је само он знао, све до повратка Карађорђевића на чело Србије 1842. године, како га је заветовао Карађорђе. После 27 година проведених у изгнанству Петар Јокић се враћа у Србију у јесен 1842. године. Отишао је у Жабаре, са тавана цркве скинуо стару дршку и на њу сам приковао свилено платно на које је његова снаја додала још неки лепо везени ширит.³⁴⁸ Тај барјак је свечано однет на Врачар на дан читања царског Берата 26. октобра 1842. године у коме се Александар Карађорђевић потврђује за кнеза Србије. После свечаности уз музику одељење српске редовне војске пренело га је у кнежев конак где се чувао у арсеналу.³⁴⁹ Јокић је тако испинуо обећање дато Војду и за своје заслуге од његовог сина добио звање, а потом и пензију.

Портрет Петра Јокића је слика устаничког буљукбаше и барјактара у позним годинама, седе косе и бркова. Обучен је у црвену доламу са високом јаком, закопчану златним дугмићима и украшену на грудима златним декоративним копчама са ланчићима и медаљом. Преко доламе носи црни прслук-гуњ чије су ивице као и рукави и јака на долама украшени златним ширитима и везом. Око врата има црну мараму, а око паса појас-листовете од коже са рељефном шаром у коме су два пиштоља, кубуре богато украшених дршки и нож јатаган који придржава десном руком, док му је са леве стране сабља.

³⁴⁴ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 245.

³⁴⁵ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

³⁴⁶ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

³⁴⁷ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

³⁴⁸ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

³⁴⁹ *Србске новине* од 12. јуна 1852, 246.

Портрет проте Матеје Ненадовића (1777-1854), војводе Првог српског устанка, првог председника Правитељствујушчег совјета, књижевника³⁵⁰ и дипломате³⁵¹, рађен је како наводи Павле Васић, последих година његовог живота око 1852. године.³⁵² Пре Кнежевића портрет проте Матеје радили су Јован Исаиловић око 1840. године, Георгије Бакаловић 1841/1842. године и Јоханес Бес 1846. године, по коме је Анастас Јовановић урадио литографију.³⁵³ Кнежевић га представља као седећу фигуру у капуту опшивеног крзном који носи преко црвене мантије са украшеним појасом у коме су кожне корице за списе. Око врата носи медаљу на ланцу и крст, док у левој руци сабљу са сребрном дршком. У прилог верности приказаног лика проте Матеје говори и Милан Ђ. Милићевић који га описује као човека средњег раста, косматог, а по старости ћелавог, лепе браде, лица више благог него војничког, носио је свештеничко одело до смрти и свештенички чин је јако уважавао.³⁵⁴

*Портрет поп Луке Лазаревића*³⁵⁵ (1774-1852), свештеника, војводе Шабачке нахије,³⁵⁶ команданта коњице у Боју на Мишару и учесника великог броја бојева у Мачви и Поцерини,³⁵⁷ преко Дрине и око Ужица³⁵⁸ је такође рађен по живом моделу између 1852-1855. године.³⁵⁹ Како је Урош Кнежевић у Шапцу је боравио током 1846. и 1848. године где је радио портрете виђенијих Шапчана, у том периоду је могао по свој прилици да уради скицу за портрет поп Луке Лазаревића и по сећањима савременика портрет Цинцар Јанка Поповића који је преминуо 1833. године.³⁶⁰

³⁵⁰ Мемоаре проте Матеје објавио је његов син Љубомир Ненадовић 1867. године у Београду.

³⁵¹ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 237-241.

³⁵² П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 116.

³⁵³ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁵⁴ „Слика његова се налази у српском музеју у Београду, међу другим заслужним Србима његовог доба“ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 237-241.

³⁵⁵ На портретеу нема сликаревог потписа. Налази се у Народном музеју у Београду. П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 118-119.

³⁵⁶ У освајању Ужица носио је још свештенички чин, а пошто га је народ његове кнежине на првој скупштини 1805. године у Борку изабарао за свог војводу, он је полазећи са скупштине допустио да му Молер својом руком обрије браду. После пропасти Устанка поп Лука је био у Бесарабији до 1835. године. По повратку у ослобођену отаџбину добио је пензију и постаје члан шабачког суда, а од 1842. године државни саветник. Због слабог здравља се пензионисао и до смрти 29. априла 1852. живео у својој кући у Шапцу. Имао је 11 рана, а посебно су га мучиле ране које је задобио у Боју на Мишару. Био је у родству Илијом Бирчанином, јер му је породица родом из Бирча која се раније у Србију доселила. *Србске новине* од 1. јула 1852, 272.

³⁵⁷ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 178-183; Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 252.

³⁵⁸ У својим песмама Вишњић као најславније његове бојеве опевао је Бој на Лозници и на Новом Селу. М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 181.

³⁵⁹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 118.

³⁶⁰ С. Филиповић, *Шабац у прошлости* III, Шабац 1980, 449-450.

Поп Лука Лазаревић умро је 1852. године³⁶¹ и уз највеће почести сахрањен код шабачке цркве. На његовом гробу постављена је плоча са стиховима песника Јована Илића: „*Крјепком мишицом, срцем витешкијем, у најгоре доба по Србина, кад процвиће мало и велико и Србија земља поносита. Крвавијем сузам проплакала, роду своје послуживши вјерно- овде лежи Лазаревић Лука, штит Поцерја, цвјет српских јунака, а посинак врла Карађорђа! Проста земљо која нога скриваш, својом те је откупио крвљу!*“.³⁶²

Милићевић га описује као човека „*онижег раста, црномањаст, кошчатог, хитрог и ћутљивог, а нарави опоре и жестоке, жив, енергичан, уредан оштар и праведан према млађима и послушан према старијима. На оружје је навикао да је увек уза себе држао пушку крцалику, сабљу и два пиштоља.*“³⁶³ С обзиром да је последње године живота провео у Шапцу као пензионер, где је и умро априла 1852. године, Кнежевић је можда и имао прилике да барем скицира лик уколико му лично није позирао.³⁶⁴

У свом путопису *Путовање по Србији* вођеном у виду дневника током боравка у Србији 1850. године Мина Карацић је са својим оцем боравила у Шапцу. Том приликом је посетила ћерку Стојана Чупића и војводу из Првог српског устанка поп Луку Лазаревића. Њега је описала као осамдесетогодишњака који је готово подетињио, али зато по његовом “срезаном лицу и оштро изведеним цртама лица може се познати како је некада могао бити леп и разуман човек“.³⁶⁵

Портрет поп Луке Лазаревића је слика устаничког војводе у позним годинама, седе косе и бркова. Обучен је у тамно плаву доламу са високом јаком. Преко доламе носи тамно плави прслук-гуњ чије су ивице као и рукави и јака на доламам украшени златним ширитима и везом. Око врата има црну мараму и медаљу на двобојној траци, а око паса појас- листове од коже са рељефном шаром у коме су два пиштоља, кубуре богато украшених дршки док му је са леве стране сабља. Сабљу на којој је било изгравирано

³⁶¹Србске новине 6. мај 1852. године доносе вест о смрти Луке Лазаревића. „*Многозаслужни за род и отечество, члан Совјета, пуковник и кавалер господин Лука Лазаревић представио се у вечност између 29. и 30. априла 1852. у Шапцу.*“ Србске новине 6. мај 1852, 1.

³⁶² М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 182.

³⁶³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 183.

³⁶⁴ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁶⁵ Путни дневник о Србији Мине Карацић, Вукове јединице, несрећне љубави Бранка Радичевића, *Правда* троброј 31. мај 1-2. јун 1936, 13.

са једне стране: *Vivat Carolus VI*, а са друге *Vivat Printz Eugenius* задобио је од неког босанског бега у Бици на Мишару.³⁶⁶

*Портрет Јанићија Ђурића*³⁶⁷ (1779-1850), секретара Карађорђа Петровића, члана Државног савета и председника Апелационог суда³⁶⁸ се такође убраја у групу портрета који су могли бити рађени по живом моделу између 1852. и 1855. године.³⁶⁹

Јанићије Ђурић је представљен у позним годинама, седе косе и бркова. Обучен је у светло плаву доламу са високом јаком. Преко доламе носи тамно плави гуњ са рукавима чије су ивице као и рукави и јака на доламаи украшени златним ширитима и везом. Око врата има црну мараму, а на грудима преко доламе орден Светог Владимира II реда, којим га је одликовао руски цар Александар I.³⁷⁰ Око паса преко доламе опасан је појасом- са листовима од коже у коме носи пиштољ, кубуру и дивит за писање. У десној руци држи савијен лист хартије, а у левој сабљу.

Портрет Чолак Анте Симеоновића, војводе Крушевачке нахије рађен је у периоду од 1852. до 1855. године.³⁷¹ Од првих дана Устанка Чолак Анта је био уз Карађорађа. Код Остружнице 1806. године био је рањен у руку од чега је остао чолакаст (сакат) и по томе и прозаван Чолак Анта.

Портрет Чолак Анте Симеоновића³⁷² је слика устаничког војводе у позним годинама, седе косе и бркова. Обучен је у плаву доламу, преко које носи тамно плави прслук украшене златним ширитима и везом. Око врата има црну мараму, а око паса, преко доламе опасан је појасом- у коме носи два пиштољ. У висини појаса држи леву руку на којој су видљиви ожиљци.

Портрет Узун Мирка Апостоловића (1782-1868)³⁷³, војног заповедника, бимбаше у Првом српском устанку који се посебно истакао и прославио приликом ослобађања Београда 1806,³⁷⁴ Кнежевић такође ради по живом моделу,³⁷⁵ 1855. године.³⁷⁶ Надимак

³⁶⁶ Ову сабљу је кнез Александра Карађорђевић 1873. године поклонио Матици српској. К. К. В. Саватијевић, *Карађорђево оружје, Београдске општинске новине* од 1. фебруара 1941, 59.

³⁶⁷ Милан Ђ. Милићевић наводи да се налази у Народном музеју у Београду. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 425.

³⁶⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 102-103.

³⁶⁹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 120.

³⁷⁰ *Србске новине* од 6. маја 1850, 198.

³⁷¹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 119.

³⁷² За његов портрет Милан Ђ. Милићевић каже да се налази у Народном музеју у Београду. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 425.

³⁷³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 349-353.

³⁷⁴ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 351.

³⁷⁵ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁷⁶ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 123.

Узун добио је због свог раста, јер „узун“ на турском значи висок.³⁷⁷ Као млад човек, одевао се богато и живописно, што се и види на његој слици у Народном музеју.³⁷⁸

Јунака из Првог и Другог српског устанка Кнежевић је портретисао као седамдесетогодишњака.³⁷⁹ Скромним колористичким средствима, скоро калиграфским извлачењем форме, Кнежевић је држећи се једноставног става подвукао и истакао сву монументалност овог хероја, а оштром моделацијом црта на лицу, сјајним компоновањем и скоро виртуозном материјализацијом саме материје, метала на оклопу, извукао максимум сугестивности.³⁸⁰ Портрет Узун Мирка, Јован Секулић сматра највишим дометом сликарске вештине Уроша Кнежевића.³⁸¹

У односу на друге устаничке вође Узун Мирко носи другачије одело, његова јака спојена је дугмићима³⁸². Преко црвене доламе има токе које се састоје од 20 плоча, 4 веће-горње и 16 мањих-доњих.³⁸³ Токе се на средини затварају великим металним дугмићима.³⁸⁴ Судајући према орнаментици дело су мајстора кујунџије.³⁸⁵ Преко паса носи појас са две кубуре, сребрни мањи нож и јагаган у богато украшеним корицама који придржава десном руком.

Групи портрета рађених као копије дела других уметника припадају портрети: *Карађорђа, Доситеја Обрадовића, Хајдук Вељка и Јакова Ненадовића*.

Прву копију Карађорђевог³⁸⁶ портрета Урош Кнежевић је насликао још 1840. године.³⁸⁷

Реч о копији Карађорђевог портрета по Боровиковском из 1816. године,³⁸⁸ према којој

³⁷⁷ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959,353.

³⁷⁸ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959,353.

³⁷⁹ Ј.Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁸⁰ Ј.Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 252.

³⁸¹ Ј.Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 252.

³⁸² П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка, Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

³⁸³ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка, Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

³⁸⁴ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка, Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

³⁸⁵ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка, Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

³⁸⁶ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959,134-145.

³⁸⁷ У писму Јустину Михајловићу, децембра 1840. године из Беча, Вук Караџић каже да: „*Карађорђево портрет има и овде (од молера Кнежевића), мало је истина налик на Карађорђија али су га врло млада и лепа начинили: Карађорђије је имао најмање 55 година кад је овај портрет молован, а с кога су они копирани, а по овоме Кнежевићевом портрету рекао би човек да му није било више од 30 година. Вукова преписка*, VI, 1911, 319. Наведено код: П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 37.

³⁸⁸ Владимир Лукич Боровиковски био је један од водећих руских портретиста XVIII и првих деценија XIX.

https://rusmuseumvrm.ru/reference/classifier/author/borovikovskiy_vladimir_lukich/index.php

је исте године била рађена и литографија у Бечу.³⁸⁹ Исте године реплике Боровиковсковог портрета Карађорђа из 1816. године, радили су Јован Поповић и Арсеније Петровић.³⁹⁰

Да је до 1852. године урадио више копија Карађорђевог портрет,³⁹¹ указује попис сачуваних Кнежевићевих дела у Народном музеју у Београду у коме су наведена четири.³⁹² Један од тих портрета био је намењен галерији кнеза Александра о чему говори запис који је сликар написано својом руком на полеђини „*Георгій Петровичъ Черньи и Верховній Вождъ Сербскій Нра I- Галерія Княза Александра Карађорђевића-молоао Урошъ Кнежевићъ у Београди 1852. године*“.³⁹³ Стева Тодоровић у свом извештају из 1868. године о сликама у београдским јавни збиркама,³⁹⁴ овај Карађорђев портрет не наводи у галерији кнеза Александра већ међу сликама које су купљене или поклоњене Народном музеју.³⁹⁵

Портрет Карађорђа који је Кнежевићу послужио као узор, урађен је у Санкт Петербургу 1816. године у који Карађорђе долази на позив руског цара Александра I.³⁹⁶ Тим поводом цар наручује од свог дворског сликара Боровиковског да наслика српског војда.³⁹⁷

³⁸⁹ На то упућује Кнежевић оглас у Србским новинама од 5. јула 1841. године у коме наводи да је његов портрет копиран с оригинала рађеног у Русији. *Србске новине* од 5. јула 1841. године, 220.

³⁹⁰ Љ. Симић, О једном Карађорђевог оригиналном портрету, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, бр.1, Београд 1959,145; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 97.

³⁹¹ Једну од копија Карађорђевог портрета 1841. године добио је на поклон од кнеза Александра Карађорђевића Петар Петровић Његош, који је том приликом написао: „никакав дар на овом свијету не би мени пријатнији био од портрета витеза и оца једноплемене нмени Србије, којег су славни подвизи јошт када сам ја млеко матерње посао јако на таблици моје душе написати и који ће вјечно остати огледало витештва не само међу малијем народом српским него међу великијем народима и у свемирној историји.“ П.П. Његош, *Лажни цар Шћепан Мали- Писма*, избор В. Ђурића, Нови Сад- Београд 1964,205.

³⁹² П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1972, 116-117.

³⁹³ Ј. Секулић, Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, *Зборник радова Народног музеја*, књига прва1956/1957, Београд 1958, 251.

³⁹⁴ С. Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, *Гласник Српског ученог друштва*, књига 23, Београд 1868, 54-73.

³⁹⁵ С. Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, *Гласник Српског ученог друштва*, књига 23, Београд 1868, 64.

³⁹⁶ Према подацима које су изнели Вук Караџић, а касније и Милан Кашанин да се у Ермитажу у Санкт Петербургу налази портрет Карађорђа може се претпоставити да је Боровиковски урадио два портрета један за цара, а други за Карађорђа. Кашанин наводи да се „оригинални портрет Карађорђа“ налазио у галерији Ермитажа у Санкт Петербургу где га је кнез Арсен Карађорђевић могао видети у периоду од 1890. до 1914. године, а да се у Београду налази копија. Њу је у Београд 1840. године донео кнез Александар Карађорђевић, који те године постаје лични ађутант кнеза Михаила Обреновића. За разлику од Кашанина Павле Васић је био мишљења да је оригинал био у поседу кнеза Александра Карађорђевића. П. Васић Карађорђева Србија у делима савремених уметника, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, I, Београд 1959, 77; Љ. Симић, О једном Карађорђевог оригиналном портрету, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, I, Београд 1959, 145-146;.

³⁹⁷ <https://www.culture.ru/materials/182044/kartiny-russkikh-khudozhnikov-v-zarubezhnykh-muzeyakh>

Овај портрет је важан документ о Српском устанку. На њему је Карађорђе насликан у репрезентативном ставу, нешто мало испод појаса, у ентеријеру са зеленим драперијом у позадини. Обучен је у црну руску генералску доламу³⁹⁸ са високом јаком украшеном попречно нашивеним златним ширитима и испусткама преко груди. Преко доламе носи црни прслук украшен златним ширитима дуж ивица, око паса силав, кожне корице са два пиштољ, док му је сабља са леве стране. Преко груди има црвену ленту и звезду, орден Свете Ане првог реда, са десне стране.³⁹⁹ Гологлав је, са фризуrom al titus, док му је калпак са перјаницом⁴⁰⁰ иза заклоњен десном руком. У Поменику Милићевић наводи да је Карађорђе био стасом висок човек, снажног тела, округлог лица, тамније пути, носа подугачког, малих очију али живих и високог чела.⁴⁰¹ Током Устанка носио је сељачку одећу, на ногама опанке или чизме, кошуљу, јелек, чакшире појас и листове и велики реснати гуњ, а на глави шубару под којим је био фес.⁴⁰²

Портрет Доситеја Обрадовића једног од најзначајнијих српских просветитеља, првог министра просвете, Урош Кнежевић је насликао према слици Арсе Теодоровића из 1794. године.⁴⁰³

Овај портрет Кнежевић је урадио 1852. године, на шта указује његов запис на полеђини слике: „*Моловао Урош Кнежевић у Београду 1852. године.*“⁴⁰⁴ За разлику од устаничких вођа који су као обавезне атрибуте имали оружје, Доситеј Обрадовић је сходно свом просветитељском раду приказан као „херој пера“ у ентеријеру како седи за столом пуних књига. Обучен је у црни капут са белом марамом око врата. За

³⁹⁸ П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, I, Београд 1959, 71-72.

³⁹⁹ Павле Васић, узимајући у обзир аустријске извештаје, о ордењу које је приказано на портретима, наводи да су 1808. године у Београд донета шест одличја каква носе руски официри на рамену, намењена Карађорђу, Миленку Стојковићу, Младену Миловановићу, Милоју Петровићу, Јакову Ненадовићу, поп Луки Лазаревићу. Ова одличја су старешине требале да носе јавно на својим горњим оделима. П. Васић, Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175-176. За разлику од Васића Р. Љушић наводи да су она уручена 1812. године у време припреме јадранске експедиције чији је циљ био да се уз помоћ Срба нападне Французи на Јадрану и Италији. Тим поводом маја 1812. године руски цар одликовао је Карађорђа орденом Свете Ане првог степена, орденом Свете Ане другог степена Јакова Ненадовића, Младена Миловановића и Симу Марковића, а Јанићија Ђурића златном медаљом. Ордење им је у име цара на Скупштини у манастиру Враћевшници уручио гроф Марко Ивелић. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 376.

⁴⁰⁰ Према одредбама Ичковог мира врховни вожд је имао право да носи на глави самур калпак. П. Васић, Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

⁴⁰¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 142.

⁴⁰² М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 143.

⁴⁰³ У збирци кнеза Милоша у Топчидеру налазио се портрет Доситеја Обрадовића рад Арсе Теодоровића о чему сведочи потпис на слици: Arsenius Theodorowits 1817. Она је рађена према ранијем Доситејевом портрету из 1794. године, једном од неколико које је Теодоровић радио у Будиму, Карловцима и Новом Саду. С. Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, *Гласник Српског научног друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 68.

⁴⁰⁴ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 119.

Кнежевићев портрет Доситеја Обрадовића, Стева Тодоровић је говорио да је доста добар.⁴⁰⁵

Портрет Хајдук Вељка Петровића једног од највећих јунака Првог српског устанка (1770-1813)⁴⁰⁶ урађен је такође 1852. године и био је означен бројем 8, о чему говори и натпис на полеђини слике: „...*Моловао Урош Кнежевић у Београду 1852. године. Аидук Вељко Петровић војвода Карађорђевог но 8 галерија княза Александра Карађорђевића.*“⁴⁰⁷

Константин Ненадовић на основу казивања Вељковог брата Милутина и других савременика наводи да је рађен према лику војводе Петра Вукотића, таста црногорског књаза Николе.⁴⁰⁸ Са друге стране, према неким изворима сликару је позирао Вељков млађи брат, млавски кнез Милутин Петровић-Ера.⁴⁰⁹

Хајдук Вељко је приказан као млађи човек црне косе и бркова обучен у црвени гуњ богато украшеним златовезом преко плавог минтана. Око појаса има свилени траболос преко силава- кожног појаса у коме су два пиштоља, кубуре. Левом руком држи дршку једног од пиштоља, а десном сабљу. Око врата носи златну медаљу за храброст са ликом руског цара Александра, коју је добио 1810. године од главнокомандујућег руске војске грофа Каменског.⁴¹⁰

И код *портрета Јакова Ненадовића*⁴¹¹ постоји проблем оригиналности. Јаков је умро 1837. године тако да није искључено да је за портрет као предложак могла да послужи нека скица, с обзиром да је Кнежевић већ радио у Србији. Да је портрет могао бити рађен по скици или сећању чланова породице указује П. Васић узимајући у обзир његов карактер и извесну индивидуалну ноту.⁴¹² С обзиром да је Јаков после слома Устанка живео у Русији и био имућан човек, Васић је мишљења да је и овај портрет могао бити рађен по неком руском оригиналу.⁴¹³ Да Кнежевићев портрет одговара оригиналу види се по томе да су оружје и сабља стављени са десне стране, јер је у борби са Турцима био рађен у десну руку и био парализован па је оружје узимао

⁴⁰⁵ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник Српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 63.

⁴⁰⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 358-372.

⁴⁰⁷ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 118.

⁴⁰⁸ К. Н. Ненадовић, *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војводе ослободиоца и владооца Србије и живот његових војвода и јунака*, II, Београд 1884, 748.

⁴⁰⁹ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 253-254.

⁴¹⁰ Ср. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893, 289.

⁴¹¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 233-235.

⁴¹² П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 38.

⁴¹³ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 38.

левом.⁴¹⁴ По том детаљу јасно је да се Кнежевић интересовао за историјске појединости и приказивао их кад год је то било могуће.⁴¹⁵ У потерници коју су 1813. године за Јаковом Ненадовићем расписале аустријске власти наведен је и његов опис у коме стоји да је средњег, више мало слабуњавог раста, бледо мршаваог лица сивих очију ватреног погледа, проседе косе браде и обрва, малог шпицастог носа и носи плави српски капут са црвеним зарукављем и огрлицом, извезеним златом и орден Свете Ане.⁴¹⁶ Управо је тако Јаков Ненадовић и приказан у стојећем ставу, обучен у тамну доламу са јаком и гуњем преко ње. Око појаса има свилени траболос преко силава- кожног појаса у коме су два пиштоља, кубуре и нож. Леву руку држи за појасом, док у десној држи сабљу. Око врата носи мараму и руски орден Свете Ане другог степена.

У трећој групи портрета који су како Павле Васић истиче рађени „напамет“⁴¹⁷ налазе се портрети: *кнеза Алексе Ненадовића, Симе Ненадовића, Цинцар Јанка и Младена Миловановића.*

*Портрет Алексе Ненадовића*⁴¹⁸ кнеза Тамнавско-посавске кнежине, страдалог 1804. године на почетку Устанка у сечи кнежева, рађен је после 1855. године⁴¹⁹ на основу сећања савременика, његовог сина проте Матеје или братанца Јеврема, сина Јакова Ненадовића.⁴²⁰ На то указује Кнежевићев запис на полеђини: „*Кнез Алекса Стеф. Ненадовић, рођен око 1743. год. у Бранковини погину 21. јануара у Валеу*“.⁴²¹ Лик Алексе Ненадовића поклапа се описом који касније даје његов унук Константин Ненадовић у својој књизи *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војвода ослободиоца и владаоца Србије и живот његових војвода и јунака*, који каже да је био „*стаса осредње вишег, тела снажног и коштуњавог, главу је имао осредњу, косу на глави је носио напреда кратку зачешљану, а остраг од потиљка дугачку, коју је плетеницу (перчин) плео и низ леђа пушићо, лице чисто, лепо мало румено, обрве је имао густе, велике и повијене, које су му скоро очи наткривале, бркове је имао смеђе, дебеле,*

⁴¹⁴ К.Н. Ненадовић, *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војвода ослободиоца и владаоца Србије и живот његових војвода и јунака*, II, Београд 1884, 362.

⁴¹⁵ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 38.

⁴¹⁶ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка*, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 176.

⁴¹⁷ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 38.

⁴¹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 230-233.

⁴¹⁹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 122-123.

⁴²⁰ Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју*, *Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 253.

⁴²¹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 122.

густе, повелике и право засукате, а изглед озбиљно пријатан и јуначан...“⁴²² Ненадовић даје и опис Алексиног одела: „Алекса је носио увек чисто народно одело; у лето носио је на ногама тозлуке и на себи чисту до колена кошуљу, а поврх исте џемадан или копоран а и јечерму а по врх џемадана ферман или кратки гуњ. А у зимње доба чакшире од плаве боје, џемадан и ферман а поврх свега велики реснати гуњ са троракљим на прсима свиленим закопчаљкама. Обично је ишао са голим вратом, а носио је црну мараму и оковратник црни око врата,, а на глави носио је црну шубару и капу кришкару од плаве чоје или кадифе које пруге шава одозго попуњене су биле гајтаном златним. И по крај свега тога увек је носио је силајем по један пиштољ и мали нож. Код куће имао је и чувао аустријски официрски подпун мундир са чаковом“.

⁴²³ Ово не искључује могућност да је током рада на портрету Кнежевић видео поједине делове Алексине одеће који су се у породици сачували, док је лице било вероватно мање верно иако се подудара са Ненадовићевим описом.⁴²⁴

Сличан извор је и за *портрет Симе Ненадовића*⁴²⁵, војводе Колубарске кнежине и најмлађег сина кнеза Алексе Ненадовића, за који се може рећи да је рађен по неком узору, минијатури или портрету који је до сада остао непознат.⁴²⁶ Константин Ненадовић и о Сими даје доста прецизне податке са којима је Кнежевић могао бити упознат од стране његових рођака.⁴²⁷ Сима је погинуо веома млад у Бици на Дубљу 1815. године за време Другог српског устанка. У групу портрета јунака из Првог устанка наводи се јер се 1813. године пред сам крај Устанка вратио у Србију и као војвода колубарски⁴²⁸ борио се на Дрини.

Управо тако је и приказан као младић црне косе и бркова обучен у тамну доламу украшену ширитима са токама преко груди и црвеном копорану. Око појаса има свилени траболос преко кога је силав-кожни појас у коме су два пиштоља. Десну руку држи за појасом, док у левој има сабљу. Око врата носи мараму, док му је преко левог рамена пребачен каиш богато украшене торбице за муницију.

⁴²²К.Н.Ненадовић, *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војводе ослободиоца и владоца Србије и живот његових војвода и јунака*, II, Београд 1884, 368.

⁴²³К.Н.Ненадовић, *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војводе ослободиоца и владоца Србије и живот његових војвода и јунака*, II, Београд 1884, 368.

⁴²⁴П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 39.

⁴²⁵ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959,242-243.

⁴²⁶П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 39.

⁴²⁷ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије II*, Београд 1960, 39.

⁴²⁸За војводу га именује Карађорђе. М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959,242.

Није познат ни извор за лик *Цинцар Јанка Поповића*,⁴²⁹ јунака Боја на Мишару, који је умро 1833. године⁴³⁰, а портрет насликан 1855. године⁴³¹. Претпоставка је да је Урош Кнежевић током боравка у Шапцу 1846. и 1848. године када је радио портрете виђенијих Шапчана, могао да га уради по сећању његових савременика⁴³² или чак по некој од народних епских песама.⁴³³

Милићевић га описује као човека осредњег раста, смеђе косе, пуних и румених образа, малих шпицастих бркова.⁴³⁴ Управо тако је његов лик Кнежевић извео. Обучен је у богато украшену црвену антерију преко плавог џамадана. Око појаса носи свилени траболос за који му је са десне стране прикачена филигрански украшена кутијица за барут. Испод траболоса има силав-кожни појас у коме су два пиштоља. Десна рука му је на дршци једног од пиштоља, док левом придржава сабљу.

*Портрет Младена Миловановића*⁴³⁵ (1760-1823) војводе из Првог српског устанка, Карађорђевог сарадника, члана и председника Правитељствујушћег совјета сербског, војног попечитеља и заменика председника Правитељствујушћег совјета сликан је пре 1855. године.⁴³⁶ На полеђини Кнежевић је записао: „*Младен Миловановић сл. У. Кнеж.*“ С обзиром да је Младен Миловановић, убијен 1823. године као гост сердара Јована Мићића на путу за Црну Гору, највероватније од Милошевих присталица⁴³⁷ и овај портрет представља реконструисан лик устаника који је могао настати на основу приче савременика и старијег портрета Франца Јашкеа из 1808. године.⁴³⁸ На њему је Младен приказан као и други устаници у долами са гуњем и пиштољем у талабосу и сабљом уз леви бок. Око врата носи мараму и орден Свете Ане другог степена, руског цара Александра I, који му је маја 1812. године на Скупштини у Враћевшници уручио гроф Марко Ивелић.⁴³⁹ Бантиш Каменски током свог боравка у Београду 1808. године имао је прилику да се сусретне са Младеном Миловановићем, тада председником Савета и

⁴²⁹ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 399-400.

⁴³⁰ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 400.

⁴³¹ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 119.

⁴³² С. Филиповић, *Шабац у прошлости*, Шабац 1980, 449-450.

⁴³³ Ј.Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 254.

⁴³⁴ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 400.

⁴³⁵ М.Б.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 206-210.

⁴³⁶ П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1975, 118.

⁴³⁷ Ј.Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 253-254.

⁴³⁸ Павле Васић је био мишљења да Кнежевић није имао прилику да види портрет Младена Миловановића Ф. Јашкеа из 1808. године, али да је могао да буде упознат са описом Д.Б. Каменског. П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића, Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴³⁹ Р.Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 376.

београдским командантом (градоначелником). Он га описује као човека преко 40 година, високог раста, великог трбуха и пунијег црвеног лица.⁴⁴⁰

Иако портрети устаничких првака представљају изузетне уметничке и историјске документе они у вредновању најчешће нису сагледавани као целина. Отуда и често негативна мишљења о појединим делима. Павле Васић за Кнежевићеве портрете каже да су различитих историјских вредности и дели их у три групе.⁴⁴¹ Прва група су портрети рађени по природи, на којима Кнежевић успева верно да прикаже све од физиономије до одела, као савестан и веран хроничар.⁴⁴² Друга група су портрети рађени по делима других мајстора и о којима су савременици имали различита мишљења. Стева Тодоровић иако није био наклоњен Кнежевићу у свом извештају од слика из галерије посебно хвали портрет Доситеја Обрадовића,⁴⁴³ а као слабија дела оцењује портрете Обреновића, док је за Вука Караџића мање успело дело портрет Карађорђа.⁴⁴⁴

Трећа група портрета су портрети рађени „напамет“, којима се никако не може одрећи одређена историјска вредност.⁴⁴⁵ Они указују да је Кнежевић био добро обавештен о изгледу и физиономији модела. То је са једне стране захтевао дух епохе, а са друге стране чињеница да је још увек било живих устаника, као и њихових савременика који су могли да контролишу сличност портрета и ставе примедбе.⁴⁴⁶ Због тога спољашњост вођа Устанка,⁴⁴⁷ донекле опште црте и ношња, могу да послуже као ограничен извор о људима тога доба, а не као потпун документ.⁴⁴⁸

⁴⁴⁰ Д.Б. Каменски, *Писма једног Руса о Србији 1808 године*, Београд 1901, 10.

⁴⁴¹ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴² П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴³ С. Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама*, *Гласник Српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 63.

⁴⁴⁴ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴⁵ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴⁶ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴⁷ П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

⁴⁴⁸ Павле Васић истиче да Кнежевић није био у могућности да користи ликовне изворима који су касније објављени, попут Гајслеровог бакрореза Карађорђе који је резао 1808., као и портрета Младена Миловановића који је исте године радио Франц Јашке, али да је могао бити упознат са делом Д.Б. Каменског. П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 39.

Кнежевићево сликарство, па и историјски портрети припадају правцу бидермајерског натурализма.⁴⁴⁹ Павле Васић га истиче као главног представника уставобранитељског сликарства, сувог и концизног стила без драматике светло- тамно, који није наишао на одобрење нове генерације романтичара.⁴⁵⁰ Ту је био важан и политички моменат и повезаност Кнежевића са Карађорђевићима.⁴⁵¹ Његова позиција са доласком Обреновића слаби, а од шездесетих година XIX века, Стева Тодоровић⁴⁵² постаје један од главних портретиста, док су портрети Уроша Кнежевића ретки.

Још за време Првог српског устанка, после ослобођења Београд од Турака, јављају се извесне тежње за еманципацијом од турских обичаја и турског начина одевања.⁴⁵³ Четрдесетих година у Србији ношњом је требало побудити народност.⁴⁵⁴ На портретима устанички прваци су приказани, у то време омиљеном оделу, долами, старом мушком оделу кафтаног типа орјенталног порекла, познатог у средњем веку као репрезентативно одело племића.⁴⁵⁵ Преко доламе се носи прслук, јелек или гуњ до струка, испод кога се види орнаментисани појас, силав, са оружјем.⁴⁵⁶ Фризура код старешина је европска.⁴⁵⁷ Према одредбама Ичковог мира врховни вожд је имао право да носи на глави самур калпак. Изгледа да га је Карађорђе носио у свечаним приликама као што се и види на портрету Боровиковског где је приказан велики калпак са белом кесом и белом перјаницом.⁴⁵⁸ Старешине су у јавности носили на горњим оделима одличја, ордење и медаље.⁴⁵⁹

⁴⁴⁹ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 40.

⁴⁵⁰ П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 40.

⁴⁵¹ Кнежевић постаје 1854. године држављанин Кнежевине Србије. У акту аустријског Конзулата бр. 417 од 12. 2. 1854. године помиње се као „Porträt-Mahler Urosch Knezevic“ видети: П. Васић, Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије* II, Београд 1960, 40.

⁴⁵² После Светоандрејске скупштине 1858. године Стева Тодоровић ради 50 различитих транспарената за кнеза Милоша. Нарочито је важна његова улога 1865. током прославе 50-годишњице Другог српског устанка када је радио декорацију у Топчидеру. С. Тодоровић, *Аутобиографија*, Нови Сад 1953, 53.

⁴⁵³ П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, 142.

⁴⁵⁴ Ј. Скерлић, *Српска омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 52.

⁴⁵⁵ *Службено одело у Србији, у 19. и 20. веку*, Београд 2001, 243.

⁴⁵⁶ *Службено одело у Србији, у 19. и 20. веку*, Београд 2001, 243.

⁴⁵⁷ Мотив за искорењавање појединих навика у одевању била је и тежња за модернизацијом и постизањем већег степена практичности. Карађорђе, а касније и кнез Милош, доносили су наредбе против ношења перчина и бријања главе, наводећи да је таква мушка фризура врло непрактична, посебно у борбама, јер су Турци могли лако да их савладају. М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, Београд 1868, 256; Т. Ђорђевић, *Упутства за прикупљање ношњи у нашем народу*, *Гласник Земаљског музеја*, XXXVIII, Сарајево 1926, 99-100.

⁴⁵⁸ П. Васић, Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175.

⁴⁵⁹ П. Васић, Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 175-176.

Из пописа Карађорђевог гардеробе види се да је имао европско одело, козачко и мађарско и да је носио кожно војничку капу, чаков на глави.⁴⁶⁰ Неки од ретких ликовних извора који илуструју начин одевања у Србији за време Првог српског устанка су цртежи Д. Бантиш Каменског и акварели Франца Јашека из 1808. године, који приказују вође Устанка и српске сељаке из околине Смедерева.⁴⁶¹ У својим мемоарима Димитрије Маринковић истиче да је период турске ношње са малим изузецима трајао до средине XIX века.⁴⁶² За војводе Првог српског устанка Слободан Јовановић каже да су се „ одевени у скерлет и злато са оружјем окићени као адићари, на својим бесним хатовима уздизали изнад своје сељачке арбије као нека врста ратничке аристократије.“⁴⁶³ Такав закључак наводи да је формирање Галерије кнеза Александра имало функцију креирања друштвено- политичког идентитета на устаничком периоду.

Иако на први поглед униформисан, једнолик по свом карактеру, сваки појединачни портрет из ове галерије је представљао малу историју за себе.⁴⁶⁴

И пре формирања галерије кнеза Александра Карађорђевића рађени су портрети устаничких првака.

Димитрије Аврамовић 1846. године ради *портрет Петра Јокића*.⁴⁶⁵ На њему је, за разлику од каснијег Кнежевићевог портрета, Јокић приказан у службеној одећи државних званичника, црној атили⁴⁶⁶ капуту дугачких пешева са гајтанима на прсима и белом марамом око врата.⁴⁶⁷

Исте године по препоруци Анастаса Јовановића урадио је Јоханес Бес портрет проте Матије Ненадовића.⁴⁶⁸ Из писама које је прота Матија упутио Анастасу Јовановићу 1846. године види се да је он са задовољством прихватио да буде портретисан иако је у

⁴⁶⁰ П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, 143.

⁴⁶¹ П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, 143.

⁴⁶² П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, 143.

⁴⁶³ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 81-82.

⁴⁶⁴ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Загреб 1904, 1, цитирано код : Ј. Секулић, *Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 250.

⁴⁶⁵ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 16-17.

⁴⁶⁶ Атила, или старо српско властелинско одело, како се оно званично називало, могла се наћи у гардероби многих патриотски настројених грађана Србије и Војводине све до седамдесетих и осамдесетих година XIX века, али као алтернативни начин одевања односно одећа за специјалне прилике. *Службено одело и Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, 175.

⁴⁶⁷ *Службено одело и Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, 175.

⁴⁶⁸ Токо четрдесетих година XIX века Бес сарађује са Анастасом Јовановићем који га и шаље у Београд да ради портрете угледних Срба. Н.Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 196 ; В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 166.

почетку имао сумњу у умешност сликара Беса.⁴⁶⁹ Такође помиње да је сликар највише проблема имао око моделовања браде, више него главе, па закључује да би „*молер могао да оде у Цариград (где најлепше и највише браде има, ако се браде лепе назвати могу) и сваки би лако, ако ће и султанову браду молвати могао.*“⁴⁷⁰

У наредном писму Јовановићу од 7. октобра 1846. године, прота о свом портрету каже „*да га је молер до појаса лепо свршио, а од појаса журио. Браду је требало више побелети, као што је у натури, а неки су приметили да у оку има крмељ, а у оку га није било.*“⁴⁷¹ Поред тога поменуо је да Бес вара, јер је навео да је од њега добио 10 дуката уместо 25, колико му је исплатио.⁴⁷² Прота на Бесовом портрету је представљен до појаса, како седи, обучен у атласном ћурку, који је био својина Фочић Мехмед аге и који је добио при освајању Београда 1806. године.⁴⁷³ Златни крст са златним ланцем који носио око врата поклатио му је руски цар Александар I.⁴⁷⁴

У писму Анастасу Јовановићу од 29. септембра 1846. године, прота Матеја изражава жаљење због пропуштне прилике да Бес уради и портрет поп Луке Лазаревић.⁴⁷⁵

Да је током рада на припреми *Споменика србских*, Анастас Јовановић упутио позив проти Матији да му достави свој животопис који би био приложен уз портрет, види се из писма књижевнику Јовану Хацићу 20. фебруару 1847. године. У њему прота каже да му се Анастас Јовановић обратио са молбом да му своја „*прикљученија*“ опише. Како је по његовом мишљењу било неучтиво да описује самог себе, својим савременицима и потомству оставља да по његовој смрти, ако хоће, о његовом делу мере и расуде.⁴⁷⁶ Иначе из раније преписке коју су прота и Јовановић водили, види се да је рад на Српским споменицима прота јако ценио, а Јовановића сматрао правим „*родољубцем*“.⁴⁷⁷

⁴⁶⁹ Како је навео: „*тек када се уверио да није тек мазало већ прави сликар дао је да га молује у својој кући.* Како прота није знао немачки, а Бес српски споразумевали су се прстима. Прота Матеја Ненадовић Анастасу Јовановићу, Београд 29. септембра 1846, Библиотека града Београда, инв. бр. 113. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁴⁷⁰ Прота Матеја Ненадовић Анастасу Јовановићу, Београд 29. септембра 1846, Библиотека града Београда, инв. бр. 113. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁴⁷¹ Прота Матеја Ненадовић Анастасу Јовановићу, Београд 7. октобар 1846, Библиотека града Београда, инв. бр. 113. Архив САНУ, бр. 10127. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁴⁷² Прота Матеја Ненадовић Анастасу Јовановићу, Београд 7. октобар 1846, Библиотека града Београда, инв. бр. 113. Архив САНУ, бр. 10127. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁴⁷³ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 62.

⁴⁷⁴ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 62.

⁴⁷⁵ Прота каже да Лука Лазаревић није отишао кући, Бес је могао и њега портретисати. Прота Матеја Ненадовић Анастасу Јовановићу, Београд 29. септембра 1846, Библиотека града Београда, инв. бр. 113. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁴⁷⁶ Прота Матеја Јовану Хацићу, Београд 20. фебруар 1847, Библиотека града Београда, инв. бр. 113, Архив САНУ, бр. 10128. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,167.

⁴⁷⁷ Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

У збирци Анастаса Јовановића међу портретима кнеза Александра Карађорђевића, кнеза Милоша, кнеза Михајла, кнеза Милана, кнегиње Љубице и кнегиње Јулије налазио се и портрет вожда Карађорђа, копија коју је Бес радио по слици Боровиковског.⁴⁷⁸

Од портрета устаника који су рађени у периоду од 1842. до 1858. године посебно се издваја *портрет Васе Чарапића* у природној величини „како пред смрт јуриша при заузећу Београда између Стамбола и Видин капије“, рад Стеве Тодоровић.⁴⁷⁹ За ову слику се претпоставља да једна од његових првих дела национално-историјске тематике.⁴⁸⁰ Портрет је рађен оквирно између 1856. и 1858. године⁴⁸¹ у време обележавања педесетогодишњице ослобођења Београда у Првом српском устанку 1806. године. У контексту држано-политичких прилика у Србији презентација јунака Првог српског устанка и борби за ослобођење Београда 1806. године поред његовог величања морало је имати и јасну династичку конотацију.

О њеној и пропагандној намени указује података да је рађена је по наруџбини као рекламни пано (фирма).⁴⁸² На то наводи белешка колекционара Јоце Вујића из Сенте приликом њене куповине од трговца уметнинама Петра Крстоношића 1920. године. Вујић такође бележи да му је Стева Тодоровић потврдио да је лик Васе Чарапића радио по лику његовог рођака из Мокрог Луга за кога су сви причали да су исти.⁴⁸³ На слици је Чарапићева фигура решена као реминисценција представе грчког јунака Херкула у борби са хидром.⁴⁸⁴ Представљен је као млађи човек на бојном пољу у раскорачном ставу са исуканом сабљом у десној руци, подигнутој изнад главе и пиштољем у левој. Обучен је у тамни копоран и чакшире, док му је на глави црвени фес. Око паса има појас у коме носи оружје. Поред његове леве ноге налазе се посечени турски војници.

Представе битака- Катарина Ивановић, „Освајање Београда 1806. године“

Промене политичких и друштвених прилика у Европи од краја XVIII и током XIX века одразиле су се и на ликовне уметности, стварањем нове визуелне реторике. Као последица бројних ратних сукоба и трансформације војне идеологије, у европској

⁴⁷⁸С. Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, *Гласник Српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868, 64.

⁴⁷⁹Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 254.

⁴⁸⁰Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 135.

⁴⁸¹Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 254.

⁴⁸²Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 135.

⁴⁸³Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 135.

⁴⁸⁴Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 135.

уметности настаје велики број слика које су по својој документарности, без обзира да ли су на њима представљане савремене или реконструкције битака из ранијих периода, имале изузетан значај.⁴⁸⁵ Било као нове или поново оживљене⁴⁸⁶ старе теме рата и битака биле су одраз актуелних историјских и друштвено-политичким прилика.⁴⁸⁷ Ову појаву Мишел Фуко дефинише као појаву „укрштеног размака“, односно стварање нових појмова по старим правилима у новим околностима.⁴⁸⁸

Већ почетком XIX века у историјском сликарству у првом плану су сцене војних победа као значајни догађаји из националне историје.⁴⁸⁹ Њихову продукцију у Европи условила су велики војни сукоби, чиме су оне због свог пропагандног карактера постајале део државне идеологије.⁴⁹⁰ Позивањем на стварање уметничких дела која ће прослављати победу и одавати почаст војним жртвама, државе су оправдавале своју званичну државну политику.⁴⁹¹

Иако су после вишевековног ропства под Отоманским царством, почеци ослободилачких борби 1804. године тумачени као „освит новог светог доба, иницирајућа нулта тачка националне историје којом, након дугог сна, започиње обнављање златног века некадашње славе“,⁴⁹² представе битака из Првог српског устанка у српском историјском сликарству током XIX и првих деценија XX века нису биле честе. Оне су најчешће биле конципиране као прикази кључних момената борбе са главним јунаком у средишту.

У српском сликарству, које је средином XIX века било под снажним утицајем немачког романтизма, захвљујући великом броју српских уметника који су боравили на академијама у Минхену и Бечу, настајала су дела заснована на темама из националне прошлости.⁴⁹³

⁴⁸⁵S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁸⁶Занемаривање овог жанра било је условљено државно-политичким приликама односно периодима без ратних сукоба. S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁸⁷S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁸⁸ М. Фуко, *Архелогја знања*, Београд 1998, 190.

⁴⁸⁹ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36.

⁴⁹⁰ Уметнички салони за време Првог царства (1804-1815) личили су, према речима једног новинара, на илустроване часописе које су служили политичкој сврси. S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun, 1993), 235.

⁴⁹¹ S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁹² М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 9.

⁴⁹³ М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976, 38.

Управо нове државе које су настајале на тековинама револуције као трајним наслеђем, редефинисале су однос појединаца према њима, односно иницирале идентификовање њиховог личног са интересима државе.⁴⁹⁴ То се нарочито одразило на уметничке и интелектуалне кругове Срба у Војводини, који подстакнути романтичарским, национал-патриотским заносом, са доласком у Кнежевину Србију непосредно учествују у јачању обновљене српске државе.⁴⁹⁵ Поистовећивање личних интереса са интересима државе представљало је нову ратну идеологију која је названа „патриотски милитаризам“ која је у многоме имала утицај и на уметност.⁴⁹⁶

Једна од првих националних хероина,⁴⁹⁷ која долази у Србију 1846. године са изграђеним ставом о свом националном задатку била је Катарина Ивановић.⁴⁹⁸ Иако услед очигледног неприхватња, већ наредне године напушта Београд, оставља великог утицаја на српску уметничку средину.

Њен допринос визуализацији тема из националне историје, односно устаничког периода могао је бити подстакнут доласком на власт Карађорђевог сина 1842. године. Не само током школовања већ и током боравка у Београду она је била посвећена проучавању националног декора, што се примећује и на њеним каснијим историјским композицијама.⁴⁹⁹

Прва историјска композиција, представа ослобођења нововековне српске престонице у Првом српском устанку „Освајање Београда 1806. године“, може се сматрати примером личног залагања Катарине Ивановић на националном препороду⁵⁰⁰ и пропагирању националне идеје ослобођења.⁵⁰¹ Њеном значају за визуализацију устаничког периода нарочито доприноси чињеница да је она једна од првих српских уметника која се бавила темом освајања Београда у Првом српском устанку.

⁴⁹⁴S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁹⁵М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976, 21.

⁴⁹⁶S. Schama, *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*, New York, 1989, 184. цитирано код S. Locke Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235.

⁴⁹⁷М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 17.

⁴⁹⁸О Катарини Ивановић (1811-1882) првој школованој српској сликарки и првој жени академику код Срба: М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004; Н. Макуљевић, *Катарина Ивановић (1811-1882), Живот и стваралаштво жена чланова СУД, СКА и САНУ*, том 1, Београд 2021, 25-57.

⁴⁹⁹М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 17.

⁵⁰⁰Због њених заслуга у националном покрету заузимањем Симе Милутиновића Сарајлије она још за живота добија статус савремене националне хероине. М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 13.

⁵⁰¹Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 234.

Освајање Београда 1806. године као изузетан војни и политички моменат Првог српског устанка, једна је од ретких догађаја који је имао нарочитог одјека како у усменом приповедању тако и у ликовном стваралаштву.

Иако борба за ослобођење Београда, за разлику од већине битака Првог устанка, није имала свог изразитог хероја око чијег би се лика конституисао мит о победи,⁵⁰² сама сликарка ову представу је назвала „Узун Мирко“ или „Освајање Београда“, чиме је и поред фокуса на главну епизоду, освајања Сава капије, имала намеру да прикаже цео догађај.⁵⁰³ Тако су визуелно меморисање битке за Београд одредила традиционална историографска схватања, да значај неког догађаја одређују његови главни учесници.⁵⁰⁴

Упознавање са догађајима из националне историје најпре преко националних епова, а потом и Ранкеове *Српске револуције*, у великој је мери определило уметничко формирање Катарине Ивановић као сликара историјских тема.⁵⁰⁵ Још током школовања у Бечу она улази у круг око Вука Стефановића Карацића, у време када је јако изражено романтичарско настојање изграђивања култа народног језика, народне поезије и националне прошлости⁵⁰⁶ и где је могла на српском језику, у оригиналу да чита народне епске песме о периоду устаничке Србије.

Темом освајања Београда 1806. године Катарина Ивановић почиње да се бави још за време школовања у Минхену. Тада ради студију мањег формата коју излаже у Пешти крајем 1845. године.⁵⁰⁷ О овој, нажалост изгубљеној слици, сликарка је записала: „Још приликом боравка у Краљевској академији у Минхену узела сам на читање *Историју српског народа*⁵⁰⁸ јер сам жарко желела да овековечим храбру борбу Узун Мирка на свом платну.“⁵⁰⁹ Истој теми поново се вратила много касније, са повратком у родни Стони Београд. Тада ради другу варијанту исте композиције, коју завршава 1873.

⁵⁰² М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 10.

⁵⁰³ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

⁵⁰⁴ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

⁵⁰⁵ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36; М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

⁵⁰⁶ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 140; Д. Живковић, Почети српске књижевне критике, Београд 1957, 25,27 наведено код: М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976, 22.

⁵⁰⁷ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36; М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

⁵⁰⁸ Претпоставља се да је реч је о књизи *Историја Српске револуције*, Леополда Ранкеа, објављеној у Хамбургу 1829. године. М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36; М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 36.

⁵⁰⁹ Н. Кусовац, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић (1811-1882)*, Београд 1984, 33, цитирано код: М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36.

године, а наредне године поклања Народном музеју у Београду.⁵¹⁰ У говору⁵¹¹ на парастосу Катарине Ивановић 15. јануара 1883. године у Београду, Михаило Валтровић, тадашњи управник Народног музеја каже да иако су њена дела историјског сликарства рађена са мање успеха, она говоре о њеној храбрости да се опроба на пољу на коме се уопште мало уметница јављало и на коме и мушкарци уметници не долазе лако до признања и славе.⁵¹²

Освајање Београда је једина композиција Катарине Ивановић која је тематски доследно укупљена у оквиру српског историјског сликарства.⁵¹³ У њој је визуелно реконструисан догађаје из националне историје, базиран на подређености епском схватању историје, принципу који се може видети у делима Вилхелма фон Каулбаха, дворског сликара Лудвига Првог Баварског.⁵¹⁴ Композиција је разбијена на више сцена које прате догађаје и личности из борбе за освајање Београда, од којих централну позицију заузима Узун Мирко Апостоловић.⁵¹⁵ Лик Узун Мирка је највероватније насликан по живом моделу, с обзиром да је сликарка током боравка у Београду могла да га упозна па чак и портретише.⁵¹⁶

Освајање Београда 1806. године је требало да представља виђење једног важног догађаја Првог српског устанка у типу композиција које су рађене за декорацију свечаних дворана.⁵¹⁷ Сходно пракси која се примењивала у сликарству с краја XVII

⁵¹⁰ Поводом смрти Катарине Ивановић у листу Застава објављен је некролог са биографским подацима преузетим из календара Орао, у коме је уз краћи осврт на њен уметнички живот наведено да је Народном музеју у Београду поклонила петнаест слика у лепим златним оквирима међу којима се и „Освојење Београда 1806.“. Писац некролога посебно истиче да ове слике немају само националну већ и уметничку вредност. Уметност,+Катарина Ивановић, *Застава*, Нови Сад 15.октобар 1882, без пагинације.

⁵¹¹ Говор је објављен у посебној књижици уз биографске податке о сликарки о њеном школовању на Бечкој академији, боравку у Београду и Загребу. Листак, Катарина Ивановић сликарка, *Застава*, Нови Сад 31. август 1883, без пагинације.

⁵¹² Листак, Катарина Ивановић сликарка, *Застава*, Нови Сад 31. август 1883, без пагинације.

⁵¹³ М. Тимотијевић, Р.Михајловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 37.

⁵¹⁴ М. Тимотијевић, Р.Михајловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 37.

⁵¹⁵ Слична епска конструкција је везана за Каулбахово *Титусово разарање Јерусалима*, која је могла да послужи као пример у постављању композиције наведено код: М. Тимотијевић, Р.Михајловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 37. Књегинја Ангелина фон Радцивил наручила је 1836. слику, да би потом наруџбину отказала 1838. године. Краљ Лудвиг I је слику по њеном завршетку 1846. године откупио за 35 000 гулдена. Слика је изложена 1853. године у централној сали Нове пинакотеке у Минхену.

<https://www.sammlung.pinakothek.de/en/artist/wilhelm-von-kaulbach/die-zerstoerung-jeruselems-durch-titus>

⁵¹⁶ Б.Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1918*, Београд 1986,280; Љ. Никић, Лик Узун Мирка Апостоловића, *Годишњак Музеја града Београда*, IV, Београд 1957, 177-180. Узун Мирка је Катарина Ивановић могла да упозна и преко Симе Милутиновића Сарајлије, видети: М. Тимотијевић, Р.Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 37.

⁵¹⁷ М. Тимотијевић, Р.Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 85.

века⁵¹⁸ догађај је требало јасно поставити у простор са великим бројем учесника, при чему се лик главног јунака измешта из средишта радње.⁵¹⁹ Управо да би се представа што боље разумела за њену анализу од великог значаја су историографски подаци о самом догађају и учесницима који укључују и опис београдске вароши као њеног декорума. Томе у прилог је и податак који је сама сликарка навела, да је читала Ранкеову Историју српског народа, која је изашла у Хамбургу 1829. године.⁵²⁰

Слика као историјски документ отвара је многа питања у вези са одређеним догађајима који су на њој били представљени. То је и случај са композицијом Освајање Београда, која је у многоме почивала на усменој тадицији, преко песма и прича које су настајале већу у току битке, или непосредно након ње, а тек касније су забележене и објављене.⁵²¹

Сама представа није представљала реалан догађаја. Полазећи од приказа који је немачки историчар Ранке дао у својој књизи *Српска револуција*, а који се и наводи као текстуални предлојак, Катарина Ивановић је догађај који се одиграо на дан Светог Андрије Првозваног, 30. новембра/12. децембра 1806. године разбила на више сцена.⁵²² Међу њима централу позицију заузима лик Узун Мирка Апостоловића,⁵²³ што је био и првобитни назив представе „Узун Мирко“ или „Освајање Београда“.⁵²⁴ Смештањем радње у атмосферу децембарске магловите ноћи, добила се драматика која је омогућила издвајања појединих сегмената композиције и ликова попут Карађорђа, Петра Јокића, Узун Мирка. С обзиром да прва верзија композиције није сачувана не може се закључити колико су обе верзије сличне. Многи истраживачи су склони да кажу да су биле сличне, ако не и идентичне.⁵²⁵

Концепт представе Ослобођења Београда, као што је и сама Катарина Ивановић наводила, у многоме се заснивао на Ранкеовом приказу догађаја. На то указује и његово базирање у описивању догађаја на освајању Сава капије као централног

⁵¹⁸ F. Saxl, The Battle Scene without a Hero. Aniello Falcone and His Patrons, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 3, No. 1/2 (Oct., 1939 - Jan., 1940), 70-87.

⁵¹⁹ F. Saxl, The Battle Scene without a Hero. Aniello Falcone and His Patrons, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 3, No. 1/2 (Oct., 1939 - Jan., 1940), 72.

⁵²⁰ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36.

⁵²¹ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 10.

⁵²² Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку, Београд 2006, 234.

⁵²³ Н. Макуљевић као централну фигуру са замахнутим јатаганом уместо Узун Мирка види Васу Чарапића. Н. Макуљевић, Катарина Ивановић (1811-1882), *Живот и стваралаштво жена чланова СУД, СКА и САНУ*, том 1, Београд 2021, 46.

⁵²⁴ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 12.

⁵²⁵ М. Тимотијевић, Р. Михаиловић, *Катарина Ивановић*, Београд 2004, 36.

догађаја и истицању заслуга Конде бимбаше и Узун Мирка, уз помен погибије Васе Чарапића на Стамбол капији.⁵²⁶

Представа освајање Београда фокусирана је на лику Узун Мирка Апостоловића, предводника напада на Сава капију, јаку каменом зидану капију, коју су Турци називали Бањалучка⁵²⁷ и даље се развија на појединачне епизоде у којим се препознају ликови Конде Бимбаше, Карађорђа, Петра Јокића,⁵²⁸ Васе Чарапића.

Београд у то време је био добро утврђена варош,⁵²⁹ опасан шанцем дубоким три „хвата“ са грудобранима високим једним хватом и караулама,⁵³⁰ на коме су временом биле подигнуте четири капије: Сава, Варош, Стамбол и Видин капија.⁵³¹ С обзиром да је био добро утврђен услови за његово освајање коначно су били створени после великих победа на Мишару и Делиграду. Одлука да се напад на Београд започне на дан Светог Андрије Првозваног донета је, по свој прилици, јер се у исто време прослављао први дан муслиманског празника Бајрама,⁵³² па је самим тим и пажња турских стражара била слабија. Када је Карађорђе издао наредбу да напад почне рано ујутру, по магли, на дан Светог Андреја Првозваног, 30. новембра/12.децембра 1806. године, према свакој капији је била усмерена по једна устаничка војна колона које су предводили: Милоје Петровић, Сима Марковић, Васа Чарапић и Станоје Главаш.⁵³³

У борбама за освајање Београда 1806. године учествовао је велики број како српских тако и турских војника.⁵³⁴ Уз велики број ученика, приказана је сама атмосфера борбе унутар вароши испред Сава капије која се могла одвијати у вечерњим⁵³⁵ или јутарњим

⁵²⁶ Л. Ранке, *Историја Српске револуције*, Београд 1864, 125-126.

⁵²⁷ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 270.

⁵²⁸ О нападу на Београд податке даје Петар Јокић. Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 271.

⁵²⁹ Р. Љушић, *Вожда Карађорђе*, Београд 2005, 162.

⁵³⁰ Р. Љушић, *Вожда Карађорђе*, Београд 2005, 162.

⁵³¹ Р. Љушић, *Вожда Карађорђе*, Београд 2005, 163.

⁵³² Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о Српском устанку 1804*, Београд 1980, 279.

⁵³³ Р. Љушић, *Вожда Карађорђе*, Београд 2005, 162.

⁵³⁴ У борбама су учествовали борци Београдске нахије на челу са кнезом Симом Марковићем, Смедеревске нахије под командом Вујице Вулићевића и нешто Пожаревљана које је Добрњац довео. У шанцу позади Циганске баре (Венеције) били су бећари под командом Милоја Петровића Трнавца. Војска је имала и артиљерију која је била постављена на Ташмајданском платоу којом је командовао Радич Петровић. Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 271.

⁵³⁵ Напад је могао бити извршен и око турске вечерње молитве (јације) дакле око пола 8 увече тако да се заобиђе хан који се налазио са обе стране бедема у данашњој Карађорђевој улици. На месту данашњег Бранковог моста некада се налазио турски хан, који су ондашњи владари прозвали Лиман, баш као и џамију која се налазила у близини. Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска

часовима.⁵³⁶ На правац упада српских устаника указује Лиман цамија⁵³⁷ са четвороводним кровом и полумесеком на врху у позадини Сава капије. Уз велики број турских војника приказани су и цивили, жене и деца испред својих кућа које су се налазиле на падини Калемегдана. Иако нема података да је Карађорђе непосредно учествовао у борбама,⁵³⁸ симболично победа и освајање Београд приказано је његовим уласком на челу српске војске са Петром Јокићем командантом гарде са 60 одабраних момака (међу којима је био и Тома Вучић Перишић).⁵³⁹ Над њиховим главама развијен је бели барјак са крстом и оцилима на чијем врху је крст, од кога падају три траке у боји српске тробојке. Још један српски барјак са крстом на врху види се у позадни постављен тако да додатно наглашава лик Узун Мирка који са исуканим јатаганом у десној руци, ослањајући се на пушку коју држи левом руком, замахује над Турчином који седи на земљи. Са Узун Миркове леве стране приказан је Конда Бимбаша који убија тамнопутог Турчина. За Конду буљубашу (бимбашу) Милан Ђ. Милићевић наводи да је из села Поломља у Епиру,⁵⁴⁰ док Гребенац истиче да је из Лом Паланке, варошице која припада Видинском вилајету, као и да је био Арбанас православне вере.⁵⁴¹ Право име му је било Остој Тома и првобитно је био буљукбаша у одреду Гушанчевих крцалија.⁵⁴² Непосредно пред освајање Београда прелази на страну устаника,⁵⁴³ где је у чину бимбаше имао је своју тевабију са барјаком, односно имао је једно одељење војске у саставу трупа Милоја Петровића.⁵⁴⁴ Према опису његовог унука Јована В. Кондића, Конда је био осредњег раста али добро развијених плећа и груди, имао је крупне црне очи и широке обрве, округло лице и танке бркове. Носио је увек

студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 273.

⁵³⁶ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 273.

⁵³⁷ О Лиман цамији и хану: Н. Трајковић, *Споменар о старом Београду*, Београд 1984, 79-80.

⁵³⁸ Претпоставља се да је из војног логора командовао војним јединицама током целе операције ослобођења Београда. Р. Љушић, *Војска Карађорђе*, Београд 2005, 163.

⁵³⁹ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 271.

⁵⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 166-169.

⁵⁴¹ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, 20. фебруар 1931, 268.

⁵⁴² Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, 20. фебруар 1931, 268.

⁵⁴³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 167.

⁵⁴⁴ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 271.

чакшире од плаве чоје, арнаутско (крцалијско) гуње са шалом (трамболосом) око појаса и фес.⁵⁴⁵ Управо је тако и представљен на композицији Катарине Ивановић.

У идентификацији представљених ликова, иако о њима не постоје ближи подаци може да послуже и имена Кондинх бећара. Поред Узун Мирка, наводе се Драгић Стевановић који је био сеиз код кнеза Симе, Карловалија и Никола Стамболија који су раније били у Гушанчевој служби и у споразуму са Кондом пребегли Србима, Петар Сремац и неки Младен о коме се ништа није знало.⁵⁴⁶ Док су се Конда, Узун Мирко и Младен Миловановић пожртвовано борили са стражарима, Петар Сремац је са осталим друговима секиром обио Сава-капију и омогућио продор војсци коју је предводио Милоје Петровић.⁵⁴⁷ На левој страни композиције, приказано је мртав Васа Чарапић, чију главу на крилу придржава његов брат. Ово је епизода која се одиграла на Врачару, иако се као место Карађорђевог логора наводи и Ташмајдан.⁵⁴⁸

Посебна пажња је посвећена женским ликовима, уплашеним Туркињама и нарочито увођем лика младе Српкиње, на десној страни композиције која би могла бити и сама сликарка. Она стоји са подигнутом десном руком у којој држи уперен пиштољ. Пуштене црне косе испод беле мараме, обучена у кратак тамни зубун по ивицама украшен тракама. Преко дуге сукње око паса има везану црвену мараму.⁵⁴⁹ Борбе око и на Сава капији пробудиле су варош. Део декорума у оквиру предстве поред капије и хана чине и куће из којих пружао отпор устаницима, због чека су их почели палити.⁵⁵⁰

Литерарна и визуелна сведочанства служила су потврђивању државно-политичког, историјског и националног континуитета. У том контексту дела историјског сликарства

⁵⁴⁵Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 269.

⁵⁴⁶ Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 272-273.

⁵⁴⁷ У окршају, Узун Мирко је зарадио две ране, Конда четири-пет тешких рана, Мирко две, Петар Сремац и четворица његових другара остали су мртви код места за стражу. *Причања Петра Јокића*, у: Казивање Гаје Пантелића у: Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд 1984, 218; Андра Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, Загреб, 1901, 79; М.М. Вукићевић, *Карађорђе*, историја Устанка 1804-1807, књига друга, Београд 1912, 440.

⁵⁴⁸Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 276.

⁵⁴⁹Опис женске одеће на слици поклапа се са описом женске ношње које су српске жене носиле за време Првог српског устанка. Видети: П. Васић, Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1954, 182.

⁵⁵⁰Освајање Београда крајем новембра 1806. године, Војно-историјска студија резервног пешадијског капетана I класе, Светолика М. Гребенца, *Београдске општинске новине*, Београд, 20. фебруар 1931, 274.

су важан елемент у визуелном утемељењу прошлости.⁵⁵¹ На њима историјски догађаји су се представљали као конкретне ситуације у чијем се центру посебно истицао херој као кључна тачка композиције и посматрачевог фокуса, што је случај и са представом Освајање Београда, Катарине Ивановић.

Литографије

Од средине XIX века популаризацији слика из националне прошлости допринела је и употреба нових медија, попут литографије.⁵⁵² Као економичнија и према поступку рада практичнија графичка техника, омогућила је масовну продукцију, а самим тим и популаризацију уметничких дела која постају доступнија широј јавности.

Захваљујући уметницима школованим на европским уметничким академијама, литографија постаје нов медији српске уметности XIX века.⁵⁵³ Кључну улогу у том процесу модернизације имао је Анастас Јовановић, први српски литограф и фотограф.⁵⁵⁴ Убрзо по завршетку студија на Ликовној академији у Бечу 1845. године, пратећи концепт сличних популарних издања са истакнутим патриотским мотивима у аустријској и ранијој српској и хрватској графици,⁵⁵⁵ започиње рад на идејном уобличавању литографске едиције *Споменици србски*.⁵⁵⁶

У периоду од 1850. до 1852. године,⁵⁵⁷ издаје четири свеске са по четири литографије. У свакој од свезака поред личности из српске средњовековне, нашле су се и личности из српске новије историје у кључујући и оне везане за период Првог српског устанка.

⁵⁵¹Када је историјско сликарство одустало од опшег погледа у корист сентименталне блискости, сличне оној коју нуди портретирање, одустало је и од своје потребе да подучи или подстакне јавни укус и врлину. М. Adams, A View of the Past: History, Painting and the Manipulation of Distance, *Literature & History*, third series 11/1, March 2002, 37.

⁵⁵²Литографија свој врхунац доживљава између 1830. и 1860. године, после чега је са технолошким развојем потискују нови медији попут фотографије. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 75.

⁵⁵³Д. Ванушић, Политичка институционализација Споменика србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 92.

⁵⁵⁴Са новом техником се упознаје у атељеу Јохана Штедлера у Бечу. Већ 1840. године појављују се прве литографије рађене према радовима других аутора међу којима су били и портрети Доситеја и Карађорђа. О Анастасу Јовановићу: Љ. Никић, Аутобиографија Анастаса Јовановића, *Годишњак Музеја града Београда*, књига III, Београд 1956, 385-416; П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962; Р. Антић, *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977; *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017.

⁵⁵⁵П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 98-101; М. Врбашки, Споменици србски и популаризација националне историје кроз серијска графичка издања 19. века, *Зборник Народног музеја*, историја уметности XVII/2, Београд 2004, 287-301.

⁵⁵⁶О Споменицима србским: П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41-46, 59-74, 98-105; М. Врбашки, Споменици србски и популаризација националне историје кроз серијска графичка издања 19. века, *Зборник Народног музеја*, историја уметности XVII/2, Београд 2004, 287-301.

⁵⁵⁷У Српским новинама 28. новембра 1852. године је објављен последњи оглас- позив на претплату. *Србске новине* од 28. новембра 1852, 506.

Према првобитном концепту, у оквиру Споменика или самостално требали су бити објављени литографисани цртежи у којима су представљени јуначки подвизи кнеза Милоша за време Другог српског устанка 1815. године.⁵⁵⁸ Како се то могло протумачити као манифестација политичких претензија кнеза Милоша на српски владарски престо,⁵⁵⁹ у коначној верзији Споменици су формулисани у складу са потребама стварања слике националног, историјског и државног континуитета, без композиција са његовим ликом. И поред тога, код аустријских власти постојала је претпоставка о постојању намере издавања едиције у Милошеву корист,⁵⁶⁰ с обзиром да је Јовановић навео да ће бити приказани догађаји почев од најстаријих времена до 1847. године.⁵⁶¹ На то указује чињеница да је дозвола за издавање „historische-artistisches Werk, Denkmale der serbische Nation“, коју је затражио од аустријских власти 1. фебруара 1846. године, Анастас Јовановић⁵⁶² добио тек 1847. године, када су отклоњене сумње да би ова публикација могла довести до нарушавања дипломатских односа са Владом уставобранитеља.⁵⁶³

Издавање *Србских споменика* подразумевало је, да макар привидно, Анастас Јовановић одступио од свог искључивог политичког става и наклоности према династији Обреновић како би се приближио властима у Србији.⁵⁶⁴ Чињеница да је у томе и успео, је оглас-позив 1847. године објављен у *Подунавки*, књижевном додатку Новина српских, званичном гласилу Кнежевине Србије коме је поверено и прикупљање претплате.⁵⁶⁵

⁵⁵⁸ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- српске Цвети*, о јавном заједничком сећању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012, 280; Д. Ванушић, Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 104.

⁵⁵⁹ На то су могли да сугеришу симболи, попут владарског престола и лика архангела Михаила, као и чињеница да је именданска честитка кнезу Михаилу, која је бакрописана септембра 1847. године, имала исто решење као плакат огласа за Споменике србске. Д. Ванушић, Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 107, 134.

⁵⁶⁰ Анастас Јовановић као секретар кнеза Милоша до 1844. године учествовао је и у припреми и спровођењу његових политичких планова. Такве околности указују да и сам почетак рада на Споменицима и њихов првобитни концепт није могао бити без утицаја кнеза Милоша. П.Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 37.

⁵⁶¹ П.Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁶² П.Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁶³ Упозната са пропагандном моћи литографије и њеном употребом у политичке сврхе од стране опозиције, аустријска цензура је настојала да што више одложи издавање дозволе. Д. Ванушић, Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 101.

⁵⁶⁴ П.Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁶⁵ Српски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 99-100.

Рад на објављивању *Споменика србских* подразумевао је и отклањање подозрења јавности у Србији према њима као пропагандном средству које промовише једну династију и њене заслуге.⁵⁶⁶ Забрана уласка у земљу до 1850. године Анастасу Јовановићу додатно је отежавало рад с обзиром да се највећи број знаменитих личности, учесника у Првом и Другом српском устанку, као и историографски материјал о њима налазио у Србији.⁵⁶⁷ Да би изашао из позиције непријатеља власти као присталица Обреновића, морао је да успостави везу са истакнутим појединцима који би му омогућили добијање дозволе.⁵⁶⁸ То се види из писама упућених проти Матији Ненадовићу из Земуна 1846. године у коме га уз молбу да позира сликару Јохану Бесу за портрет који ће бити објављен у *Споменицима српским* моли и за помоћ око уласка у земљу.⁵⁶⁹

Иако дозволу добија 1850. године, његов рад је имао одјека у Србији. Убрзо после огласа, објављеног у Бечу 1. маја 1847. године,⁵⁷⁰ јавност у Србији о *Споменицима српским* бива обавештена 20. јуна 1847. године у Подунавки.⁵⁷¹ У огласу који Подунавка преноси у целини посебно је истакнута важност таквих издања, *јер је српски народ у прошлости имао „красно политичко биће“, али није имао праве историје, јер је био осуђен да се бави ватром и мачем по духу времена.*⁵⁷² У њему Јовановић предочава своју намеру да представи личности и догађаје “од најстаријих времена” до 1847. године у дванаест одељења (тј. свезака које ће излазити свака два месеца) не као писану историју већ издање са ликовима српских краљева и свих најзначајнијих српских синова. У свакој свесци биће одштампане четири литографије, три портрета и једна историјска композиција. У огласу су и детаљна обавештења и о начину набавке (појединачне литографије или појединачне свеске, а постојала је и

⁵⁶⁶ Овакав став је могао проистећи из чињенице се повратак династије Обреновић, којој је био веома близак, није могао очекивати у скорије време, као и да је био под сталним надзором аустријске цензуре. Д. Ванушић, *Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 103.

⁵⁶⁷ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁶⁸ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁶⁹ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 41.

⁵⁷⁰ Оглас је био штампан као плакат са литографијом Срба окупљених око споменика Србије решеног као алегоријска представа, у виду младе жене на престолу са круном на глави. Левом руком је ослоњена на књигу са натписом *Историја српског народа*, о коју је окачен ловоров венац, док десном придржава штит са крстом и четири оцила. На постаменту споменика исписани су стихови: “Изъ светого дома Немањина први мени синну зракъ, докъ є србског рода и имена - не покри ме више мракъ”, а испод њега цвеће бесмртности. Око споменика окупљени су Срби у народној ношњи који са усхићењем гледају на своју мајку. У доњем делу плаката је текстуално објашњење издања са позивом на претплату, датирано и потписано у дну десног ступца: “У Бечу 1. Маја 1847. Атанасіе Јовановићъ. Литографъ.” Србски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 100.

⁵⁷¹ Србски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 99-100.

⁵⁷² Србски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 99.

могућност да се наруче и колорисани ликови).⁵⁷³ На крају огласа Јовановић изражава наду „да ће родољубиви Срби глас матере Србије услити и неће допустити да зрак истине од Немање просијавши у ноћ изгуби се и мрак буде у истини рода“.⁵⁷⁴

Значај и вредности које би ово издање имало у промоцији националног и политичког идентитета додатно истиче, испод објављеног Јовановићевог огласа, позив уредника Подунавке, Милош Поповић, на претплату овог издања.⁵⁷⁵

Најављени излазак Споменика србских одложила су револуционарна збивања у Хабсбуршкој монархији 1848. године.⁵⁷⁶

Прва свеска објављена је 1850. године, а до 1852. године,⁵⁷⁷ укупно су издате четири са по четири литографије, али без текстуалних прилога. У *Изјашњењу* 1850. године⁵⁷⁸, уз прву издату свеску, као узроке навео је чињеницу да није могао наћи „*доброг писатеља који би се тога посла латио*“, а кад би га и пронашао обично би добијао текстове који не би одговарали Споменици.⁵⁷⁹ Вук Караџић му је чак био обећао да ће написати животописе истакнутих личности из Карађорђевог времена,⁵⁸⁰ али до краја није доставио ни један текстуални прилог.⁵⁸¹

⁵⁷³ Све четири композиције биће штампана на пола табака великог француског велин папира заједно са текстом и кошта ће једну форинту сребра (дванаест гроша). Претплатници на цело издање од 12 делова добиће једну велику литографисану композицију. Србски споменици штампаће се у Новом Саду код Петра Стојановића. Србски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 100.

⁵⁷⁴ Србски споменици, *Подунавка* бр. 25 од 20. јуна 1847, 100.

⁵⁷⁵ „...кои ће Србинь сада собу свою китити странонародним кое каквима ликовима, кадъ има изображене Србске юнаке и велможе, крунисање српских краљева, вечеру Лазареву, Милоша под Муратовим шатором, патријарха Чарнојезвића са народом српским прелазећи у Аустрију, Ђурђа Бранковића у тамници Угарској, Карађорађе у Боју на Мишару, погибију Хајдук Вељка, Узун Мирка на Београдској капији, Народну скупштину на Врачару”, уз закључак “Свакий, велимъ свакий иоле могућанъ Србинъ треба, и мора се на ово дѣло пренумерирати.” Србски споменици, *Подунавка* од 20. јуна 1847, 100.

⁵⁷⁶ А. Јовановић, *Изяшнѣнѣ уз Споменике србске*, Беч 1850.

https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Knjizevne_objave/PL-151-023?search_query=spomenici%20srbski#page/0/mode/1up

⁵⁷⁷ Мали број претплатника и слаб одазив публике обуставио је 1852. године даље издавање Споменика. У Српским новинама 28. новембра 1852. године је објављен последњи оглас- позив на претплату. *Србске новине* од 28. новембра 1852, 506.

⁵⁷⁸ А. Јовановић, *Изяшнѣнѣ уз Споменике србске*, Беч 1850.

https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Knjizevne_objave/PL-151-023?search_query=spomenici%20srbski#page/0/mode/1up

⁵⁷⁹ Чак није успео да текстове објави ни на крају Споменика заједно са именима претплатнике. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 64, 69. О потешкоћама које је имао говори Оглас за продају Споменика србских који је поново објављен у Српским новинама 27. новембра 1847. године⁵⁷⁹, у коме се Јовановић жали на слабо интересовање и напомиње да ће претплата трајати до 1. фебруара 1853. године. *Србске новине* од 27. новембра 1847, 506.

⁵⁸⁰ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 68-69

⁵⁸¹ У извештаја Врховне дирекције полиције послатом грофу Седлницком 31. децембра 1847. године стоји да је кнез Милош позвао Вука да помогне једно дело српског литографа Анастаса Јовановића, у коме су у сликама приказана јуначка дела кнеза Милоша и да текст у српском језику састави и са неколико песама украси. Тај предлог Вук одбија, јер би се тиме изложио опасности, да изгуби годишњу потпору од 100 дуката, коју ужива од руске владе. Д. Ванушић, *Политичка институционализација*

Из преписки које је прота Матија Ненадовић водио са Анастасом Јовановићем и Јованом Хаџићем током 1846. и 1847. године је податак да је прота био замољен да за Споменике српске напише свој животопис.⁵⁸² Тај предлог је одбио, уз изговор да сматра неучтивим да описује самог себе, и да оставља својим савременицима и потомству да по његовој смрти, ако хоће, о његовом делу мере и расуде⁵⁸³. Из писама упућених Анастасу Јовановићу види се да је рад на Српским споменицима јако ценио.⁵⁸⁴

И поред тога што су реализоване делимично, без текстуалног прилога *Споменици српски* су својим литографским делом значајно популаризовале представе прошлости из српске историје.⁵⁸⁵

Попут штампаних зидних календара, ове литографисане слике на зидовима у оквиру приватних и јавних простора служиле су визуелизацији одређене политичке и културно- просветне идеје. За разлику од зидних календара, чији је рок био ограничен на текућу годину, литографисана дела наша су се на средини између аутономног уметничког дела и хетерогених штампаних медија.⁵⁸⁶ По свом формату, дизајнирана као плакат, нарочито су била популарна код средње класе која их купује за декорацију ентеријера.⁵⁸⁷ У позиву на претплату уредника Подунавке Милоша Поповића је и истакнута таква функција објављених литографисаних слика.

Појава Споменика србских у Кнежевини Србији у периоду владавине Карађорђевог сина имала је пропагандну улогу. У свакој од свезака поред личности из српске средњовековне наше су се и личности из српске новије историје у кључујући и оне везане за период Првог српског устанка.⁵⁸⁸

Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 104.

⁵⁸²Прота Матеја Јовану Хаџићу, Београд 20. фебруар 1847, Библиотека града Београда, инв. Бр. 113, Архив САНУ,бр. 10128. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,167.

⁵⁸³ Прота Матеја Јовану Хаџићу, Београд 20. фебруар 1847, Библиотека града Београда, инв. Бр. 113, Архив САНУ,бр. 10128. Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,167.

⁵⁸⁴ Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004,166.

⁵⁸⁵ М. Попадић, Споменичко у Споменицима Србским Анастаса Јовановића, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017,374.

⁵⁸⁶ М. Diers, *Schlagbilders*, Zur poltische Ikonographie der Gegenwart , Frankfurt am Main 1997, 37.

⁵⁸⁷ М. Diers, *Schlagbilders*, Zur poltische Ikonographie der Gegenwart , Frankfurt am Main 1997, 37.

⁵⁸⁸ Прва свеска *Споменика* објављен је 1850. године у Бечу код Јохана Рауха са литографијама: *Стефан Немања I краљ Србски, Сава Текелија, Прота Матеја Ненадовић член Совјета Србског и Стефан Немања I предаје с благословом владу Србску сину свом Стефану Првовенчаном*. Прву свеску пратио је и текст Изјашњење уз Споменике Србске. У другој свесци објављеној наредне 1851. године код Ј. Хефлиха су литографије: *Стефан Немањић Првовенчани краљ Србски, Ђорђе II Бранковић – Последњи деспот Србски, Карађорђе-Георгије Петровић-Врховни вожд Србски и Свети Сава крунише свога брата Стефана Првовенчаног*. Трећа и четврта свеска објављене су 1852. године. У трећој свесци налазиле су се композиције: *Стефан Милутин Урош-Краљ Србски, Доситеј Обрадовић-филозоф и списатељ*

Како је у *Изјашњењу* наведено, едицију Споменика српских чинило би дванаест свезака. Чињеница да је 1848. године уништен архив К.К. Central Bücher Revisions Amt у Бечу, коме је морао да поднесе скице за цензуру, отежава могућност утврђивања које су све композиције и портрети ушли у коначни садржај свих дванаест свезака Споменика.⁵⁸⁹ На основу сачуваних цртежа, може се закључити да је Јовановић пре почетка штампања 1850. године имао припремљен садржај свих дванаест свезака, као и већи број портрета и композиција.⁵⁹⁰

Идејно решење *Споменика српских* јасно је наметало питање њихове политичке посвете, односно у светлу које српске династије је Јовановић видео почетак обнове нововековне српске државе.⁵⁹¹ Њихово издавање сматрано је патриотским чином, које ни по чему није имало карактер пропагандног средства, у корист династије Обреновић,⁵⁹² како је првобитно замишљено. Упркос томе избор личности и догађаја говорио је да је њихово издавање више ишло у прилог династији Карађорђевић.

Појава *Споменика српских* проистиче из романтичарских тежњи за прославом националне идеје у свим сферама друштвеног и културног живота.⁵⁹³ О патриотским и уметничким побудама које су га подстакле да започене рад на Споменицима као и потешкоћама са којима се сусрео Анастас Јовановић је изложио у памфлету *Изјашњење уз Споменике Србске* написаном у Бечу на Преображење 1850. године.⁵⁹⁴

Србски, Ајдук Вељко Петровић-војвода Србски и Победа краља Милутина над Татарима, док су у четвртој литографије: *Стефан Урош Дечанскиј-Краљ Србски, Јован Рајић-Историк Србски, Петар II Петровић Његош, Владика црногорскиј и брдскиј и Стефан Дечанскиј при поднашању круне вид очију добија*. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69-70.

⁵⁸⁹ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 63.

⁵⁹⁰ А. Јовановић, *Изјашњење уз Споменике србске*, Беч 1850.

https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Knjizevne_objave/PL-151-023?search_query=spomenici%20srbski#page/0/mode/1up

⁵⁹¹ Д. Ванушић, *Политичка институционализација Споменика Српских у светлу обнове српског златног доба, Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 101.

⁵⁹² П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 42.

⁵⁹³ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 98.

⁵⁹⁴ „... ја ћу у кратко само да откријем побуђење, које е мене на овај посао подстакло. Дванајесте и више година, како сам у овај град дошао за љубав уметности. За то време мотрио сам, шта немачки уметници и списатељи, шта обоје заедно на корист и славу народа свог раде. Иоле знатније сународнике своје предају они и садашњем живећем и будућем свету свом на вечити спомен и од иљаде руку. У том се надтичу и уметници и књижевници и народ; сваки гледи, да се што више на олтар народни принесе: уметници се надтичу, да свој посао што лепше израде, да што лепше и верније предмете и образе нечертају; списатељи, да што боље опишу; а народ, да што више посленицима овим у помоћ притече. Има и Србаља који видећи, шта Немци раде, и код свог народа уметност одомаћену видети пожелеше: таки су били и они, који су ме у мисли и жељи, да Споменике Србске издајем, укрепили...” А. Јовановић, *Изјашњење уз Споменике србске*, Беч 1850.

https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Knjizevne_objave/PL-151-023?search_query=spomenici%20srbski#page/0/mode/1up

Споменици српски били су замишљени као „национална књига“ и основ за опште образовање нације.⁵⁹⁵ Избором личности и догађаја који би поред графичких прилога били употпуњени текстуалним прилозима, требало је предочити најзначајније догађаје и личности српске историје од средњег века до савременог доба. Из писма које је упутио 1858. године Ивану Кукуљивићу Сакцинском, аутору биографског лексикона *Словник умјетниках југославенских*, види се да је и поред неуспеха Споменика, Јовановић планирао да објави још једно репрезентативније дело *Пантеон Славенски са „образима и животописима најславнијих мужева славјанских“*.⁵⁹⁶

У контексту државно-политичких прилика, првенствено националних револуција у Европи појава *Споменика србских* са ликовима знаменитих личности Првог српског устанка, српске националне револуције са почетка века имала је посебног одјека како и Кнежевини Србији тако и у другим крајевима насељеним српским народом. Они су својим садржајем у форми просветно-дидактичког и уметничког медија имале улогу у подстицању осећаја патриотске љубави и националне припадности.

О њихових едукативној улози говори података да је 1850. године Јовановић по доласку у Србију међу првима са шест великих образа „славних српских мужева“ даривао Дружину младежи србске.⁵⁹⁷

У првој свесци, објављеној 1850. године, био је *портрет проте Матеје Ненадовић, члена Совјета Србског*,⁵⁹⁸ у другој из 1851. године портрет Карађорђа, потписаног са *Карађорђе Георгије Петровић, врховни Вожд српски*,⁵⁹⁹ док су у трећој из 1852. године⁶⁰⁰ портрети *Доситеја Обрадовића, филозофа и списатеља*⁶⁰¹ и *Хајдук Вељка, војводе*.⁶⁰² У четвртој свесци, која је такође штампана 1852. године, нема портрета личности из Првог српског устанка.

⁵⁹⁵ О значају збирке текстова која би имала опште важење и представљала средство за образовање нације 1808. године указује Гете. Поводом молбе од стране баварске Владе за достављање мишљења о тексту *Потреба за националном књигом као основом за опште образовање нације* саставио је скицу са наведеним принципима на којима би почивала та „народна књига“. Таквим издањем које је морало бити инклузивно, добро технички опремљено, репрезентативно и монументално требало је подстаћи националну интеграцију. А. Асман, *Рад на националном памћењу*, Београд 2002, 34-41.

⁵⁹⁶ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 74.

⁵⁹⁷ Огласи, *Србске новине* од 21. септембра 1850, 480.

⁵⁹⁸ Ова свеска је штампана код Рауха 1850. године. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69.

⁵⁹⁹ Ова свеска је штампана код Хефлиха 1851. године. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69.

⁶⁰⁰ Ова свеска као и четврта је штампана код Хефлиха 1852. године. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69.

⁶⁰¹ Прва литографија коју је урадио током школовања у атељеу Штадлера у Бечу, био је Доситеј Обрадовић 1840. године. Р. Антић, *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977, 17.

⁶⁰² П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69-70.

Ликови првог врховног вожда, првог председника Владе и првог министра просвете нововековне српске државе и једног од највећих јунака устаничког периода као део својеврсне националне галерије нису служиле само величању њиховог дела већ посредно и тадашње Владе и актуелног српског владара Александра Карађорђевића.

Приликом израде припремних цртежа за литографије као предлошке је користио дела других аутора као и фотографију.

Лик *проте Матеје Ненадовића члена Совјета Србског* рађен је према портрету Јоханеса Беса из 1846. године. *Карађорђе Георгије Петровић, врховни Вожд српски* према његовим ранијим портретима Боровиковског и Уроша Кнежевића.⁶⁰³ Са ликом вожда Карађорђа Јовановић се сусреће још 1840. године када од управника београдске Државне штампарије Јакова Јакшића добија копију портрета који је према делу руског дворског сликара Владимира Лукича Боровиковског извео Урош Кнежевић, са захтевом да се побрине да се слика умножи.⁶⁰⁴ Аустријска цензура забрањује репродукцију због исписаних стихова из песме Јована Хацића *Надпис на образ Карађорђа*.⁶⁰⁵ На упућену жалбу Тајној дворској канцеларији одговорено је скидањем забране, после чега Српске новине објављују оглас о продаји литографије са Карађорђевићим ликом.

Лик Доситеја Обрадовић је рађен према портрету Арсе Теодоровића, док је за лик Хајдук Вељка као предлошак коришћена фотографија (талботипија) из 1851. године, његовог брата млавског кнеза Милутина Петровића Ере.⁶⁰⁶

Популаризацији *Споменика србских* је допринела и израда визит карата са портретима славних личности из националне прошлости 60-тих година XIX века.⁶⁰⁷

Поред портрета истакнутих личности из Првог српског устанка за наредна издања биле су припремљене студије: *Устанак на дахије* или *Паљење хана у Сибници*, *Бој на Мишару*, *Смрт Стевана Синђелића*, *Хајдук Вељко у боју* и *Смрт Хајдук Вељка*.⁶⁰⁸

Као књижевне предлошке за њихово уобличавање користио је народне епске песме и записе о личностима и догађајима о Првом српском устанку.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Љ. Никић, Аутобиографија Анастаса Јовановића, *Годишњак Музеја града Београда*, књига III, Београд 1956, 406.

⁶⁰⁴ Љ. Никић, Аутобиографија Анастаса Јовановића, *Годишњак Музеја града Београда*, књига III, Београд 1956, 406; М. Тимотијевић, *Таковски устанак - српске Цвети*, о јавном заједничком сећању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012, 279.

⁶⁰⁵ М. Тимотијевић, *Таковски устанак - српске Цвети*, о јавном заједничком сећању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012, 279.

⁶⁰⁶ Р. Антић, *Анастас Јовановић - први српски фотограф*, Београд 1977, 114, 121; П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 69-70.

⁶⁰⁷ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 42.

⁶⁰⁸ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 62-63.

Студије за ове композиције рађене су у техникама акварела и оловке.⁶¹⁰ У техници акварела: *Устанак на дахије, Смрт Хајдук Вељка*, у техници оловке: *Карађорђе у боју, Бој на Мишару, Смрт Стевана Синђелића, Хајдук Вељко у боју*.⁶¹¹ Цртежи оловком разликују се у начину извођења, тако да се за неке може рећи да су представљали коначне верзије спремне за литографисање, док су други чинили почетне студије.⁶¹²

Као могући подстрек за рад на сценама са тематиком из Првог српског устанка, Павле Васић налази у податку да је Јовановић од банкара Куртија добио на поклон више слика из Грчког устанка 1821. године које су му могле послужити и као узор.⁶¹³

Сличности између Српског и Грчког устанка, попут истог непријатељ, ношње, наоружања могле су се искористити у припреми композиција, с обзиром да се темом Првог српског устанка нису бавили ни српски ни страни уметници. Осим појединих илустрација све до четрдесетих година дела такве тематике нема.⁶¹⁴

Иако се не наводи о којим је делима и сликарима реч, претпоставка је да су то биле литографисане слике из музеја Бенаки у Атини.⁶¹⁵

На Јовановићево уобличавање тема из Првог српског устанка утицај су могли имати и радови аустријских и француских уметника.⁶¹⁶ На то указује Павле Васић упоређујући његове радове са радовима француског литографа А. Рафеа (Denis-Auguste-Marie Raffet)⁶¹⁷ и аустријских сликара Карла Шиндлера (Carl Schindler)⁶¹⁸ и Винценца Кацлера,⁶¹⁹ који је касније постао и Јовановићев сарадник.⁶²⁰

⁶⁰⁹ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 109-110.

⁶¹⁰ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 62-63.

⁶¹¹ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 62-63.

⁶¹² Ј. Пераћ, Цртеж Анастаса Јовановића, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 281.

⁶¹³ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 104.

⁶¹⁴ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 60-61, 105.

⁶¹⁵ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 104.

⁶¹⁶ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 88.

⁶¹⁷ Тако пореди Битку на Мишару са Повлачењем II лаког пука 1837. године где је приказана пешадија постројена у кару, изложена бесном јуришу коњаника, Смрт Хајдук Вељка подсећа на литографију Batterie couverte des arabes./Octobre 1837, док Паљење хана у Сибници или Устанак на дахије, по мотивима има сличности са литографијом Marche sur Constantine. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 88. <https://data.bnf.fr/atelier/13012888/denis-auguste-marie-raffet/>

⁶¹⁸ У начину приказивања коња у композицијама Хајдук Вељко у боју и Битка на Мишару близак је делу Die Hochzeitfahrt, аустријског сликара Карла Шиндлера (Carl Schindler). П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 88. <https://digital.belvedere.at/people/2007/carl-schindler/objects>

⁶¹⁹ О Винцецу Кацлеру https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Katzler_Vinzenz_1823_1882.xml

⁶²⁰ У том периоду Кацлер објављује серију литографија у часопису Armee Bulletin са сценама битака из Револуције 1848/1849. године. Међу њима је и Битка код Вршца јануара 1849. године, између угарске војске и Срба предвођених Стеваном Шупљикцем објављена у броју 5, часописа Armee Bullten, која је могла да послужи као предлог за студију Битке на Мишару 1850. године. П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 104-105; <http://www.kozpontiantikvarium.hu/aukcio/106/10>

О композицијама са темама из Првог српског устанка, Васић је био мишљења да су рађене са мало инспирације и да им и поред уметничког знања недостаје квалитет.⁶²¹ Битка на Мишару у којој је најбољи детаљ коњаник који у галопу јури на Србе у целини изгледа као илустрација,⁶²² Смрт Хајдук Вељака због мање приказаних ликова брижљивије је изведена,⁶²³ док је Смрт Стевана Синђелића конвенционална са доста мелодраматике, расплнута и разбијена на низ фигура које јој дају наративни карактер.⁶²⁴ Као много боље решену композицију оцењује Хајдук Вељка у боју, како по цртежу и костимима тако и због стављања тежишта на Хајдук Вељку који се пропиње на коњу.⁶²⁵ Цртеж *Устанак на дахије* или *Паљење хана у Сибници*, која је поред оловке рађена и у акварелу, истиче као најуспелији Јовановићев рад устаничке тематике.⁶²⁶

Поред Анастаса Јовановића литографије са ликовима из националне прошлости радили су и странци. Око 1850. године Франц Коларж сликар, цртач и литограф у штампарији Јохана Рауха у Бечу издаје⁶²⁷ литографију *Ђорђе Петровић Карађорђе*.⁶²⁸ Према овом графичком приказу настао је портрет Карађорђа, рад непознатог сликара, у техници уља на платну, који се данас налази у Народном музеју у Београду.⁶²⁹

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1842-1858)

Српску споменичку културу XIX века карактерише подизање спомен обележја као скулпторалних или архитектонских дела (јавни споменици, спомен бисте, спомен цркве, спомен школе, спомен чесме), обележавање гробних места, уобличавање артифицираних природних средина, формирње меморијалних целина у градском или слободном простору.⁶³⁰

У контексту државно-политичких и друштвених прилика спомен обележја не представљају само скулптуралне или архитектонске форме, које доприносе

⁶²¹ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 112.

⁶²² П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 112.

⁶²³ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 112-113.

⁶²⁴ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 113.

⁶²⁵ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 113.

⁶²⁶ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962, 113.

⁶²⁷ Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001, 199, 483.

⁶²⁸ Збирка цртежа Матице српске у Новом Саду бр. 612/055. Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001, 199, 483, 646.

⁶²⁹ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 190-191.

⁶³⁰ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 278; N. Makuljević, *Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century*, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History* (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld 2012, 33-40.

естетизацији одређеног простора већ и моћна пропагандна средства и визуелне симболе,⁶³¹ која помажу онима који их подижу да презентују себе и ону страну политике која треба да буде разумљива свима.⁶³²

Њихово подизање имало је велику улогу у изградњи националног идентитета, а свечаности које су организоване у тим приликама постајале су државно-политички колективни акти који су служили тематизацији нације.⁶³³

Јавни споменици

Популаризацији јавних споменика, у Европи у XIX веку допринело је преузимање културних образаца Француске револуције.⁶³⁴ Они нису само утицали да скулптура добије независни статус у јавном простору, у односу на споменике изведене као архитектонске конструкције, већ су изједначили право да јавне споменике могу имати и личности које нису владари или војсковође као и народ.⁶³⁵ Култ великана и хероја све више се односио на нацију и народ као „новог суверена“,⁶³⁶ тако да споменици палима у ратовима као и неговање култа мртвог војника постају део званичне политичке културе.⁶³⁷ На то је утицао нови статус грађанина који постаје и војник, од кога се очекује да учествује у одбрани отаџбине и ако је потребно да умре за њу.⁶³⁸ У исто време Револуција је створила и прва гробља у којима су се заједно са својим официрима сахрањивали обични војници, чиме су створени услове за стварање јединственог меморијалног обележја у спомен на све погинуле, без обзира на друштвени статус или војнички чин.⁶³⁹

Свест о подизању спомен обележја у част палих јунака у борби за национално ослобођење, постојала је и код Срба у Отоманском царству почетком XIX века. Још

⁶³¹ N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 293.

⁶³² R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 216.

⁶³³ H. Rausch, Kultfigur und Nation, *Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 15.

⁶³⁴ H. Rausch, Kultfigur und Nation, *Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 15.

⁶³⁵ H. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 15.

⁶³⁶ H. Rausch, Kultfigur und Nation, *Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 15.

⁶³⁷ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 216.

⁶³⁸ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 216.

⁶³⁹ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 216.

током Првог српског устанка почиње да се конституише и временом систематски негује мит о великим победама и јунацима који су учествовали у њима.⁶⁴⁰ У том контексту, смрт за отаџбину, као једна од најужишенијих жртава, симболично је стварала нове националне хероје, ратнике у чију част су подизана спомен обележја,⁶⁴¹ као симболични форуми обновљеној нацији.⁶⁴²

Развој српске споменичке културе у XIX веку започиње са доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића и подизањем 1848. године, првог националног јавног споменика у Србији, посвећеног устаницима палим у борбама за ослобођење Београда од Турака 1806. године.⁶⁴³

Његова појава поклапа се са револуционарним дешавањима у Европи 1848/1849. године.⁶⁴⁴ Како је у таквим околностима династички суверенитет требало учврстити монументалном сликом нације,⁶⁴⁵ подизање првог јавног националног споменика,⁶⁴⁶ посвећеног, ослобођењу као једној од најужишенијих националних идеја, имало је изузетан пропагандни карактер.

Подизањем споменика ослободиоцима Београда 1806. године подстицано је сећање на период Првог српског устанка, као почетка утемељења нововековне српске државе,

⁶⁴⁰Обличавање патриотског култа мртвих војника може се пратити од времена Француске револуције. Он се у европским оквирима са развојем националних држава, конституисаним на темељима борбе, све више шири и популаризује, да би током последњих деценија XIX и првих деценија XX века достигао врхунац. На њима се изграђивао национални идентитет чију симбол постају војници и народна војска. М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 10.

⁶⁴¹У периоду Првог српског устанка ова спомен обележја представљају надгробни белези постављани на гробовима палих војника.

⁶⁴²R.Reichardt, H. Kohle, *Visualizing the Revolution, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France*, London 2008, 31.

⁶⁴³М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 19.

⁶⁴⁴Овај период, који се у старијој историографији називао и „доба буржоасије“ или „националних држава“ предствљао је велику прекретницу у већини европских земаља, с обзиром на велике промена до којих је дошло у свим сферама како друштвено-политичким тако и културолошким. Vgl. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* Bd. 3, S. 449, цитирано код: Н. Rausch, *Kultfigur und Nation, Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 61. О Револуцији у Европи видети: Ч. Попов, *Грађанска Европа (1870-1871)*, друга књига, Нови Сад 1989, 218-283.

⁶⁴⁵Н. Rausch, *Kultfigur und Nation, Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 162.

⁶⁴⁶Националне споменике од других спомен обележја које је држава подизала одликује национално-идеолошка репрезентативност, односно посвета идеји, појединцу или групи, народу или догађајима који су од изузетног значаја за нацију. Уметничка форма и садржај ових меморијала не морају нужно пратити једно друго. Иако вредност националног споменика не лежи у његовој естетској вредности већ поруци коју носи, његова анализа може бити корисна за историју националне идеје. Њихова улога је првенствено у креирању и подизању националне свести о одређеном догађају, личностима или идеји. Национални споменици се деле у неколико група. Првој групи припадају монархистички, национални и национално-династички, другој спомен цркве, трећој споменици образовне и културне нације, четвртој споменици демократски конституисане нације, петој споменици у којима се истиче снага и јединство нације-споменици националним јунацима (војни меморијали). Т. Nipperday, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland* in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 133-173.

„иницирајуће нулте тачке националне историје, којом након дугог сна, започиње обнављање златног века некадашње славе“.⁶⁴⁷ Поред пропагирања важности борбе за очување националног идентитета, њиме је симблично требало дати и легитимитет владајућој династији управо кроз улогу коју је Карађорђе као њен родоначелник имамо.

Споменик ослободиоцима Београда 1806. године подигнут је 1848. године у оквиру, већ у току борби 1806. године, формиране меморијалне целине. Реч је о војничком гробљу на коме су сахрањени устаници изгинули и помрли приликом освајања Београда.

О значају које је ова меморијална целина имала у одржавању сећања на значај борбе за национално ослобођење указује залагање кнеза Александра Карађорђевића најпре да се уреди гробље, а потом 1848. године, на његовој централној позицији подигне један од првих националних споменика у Београду.⁶⁴⁸

Форма споменика ослободиоцима Београда 1806. године почива на традицији јавних верских споменика подизаних у оквиру Карловачке митрополије током XVIII века,⁶⁴⁹ које карактерише крста као скулптурално решење.⁶⁵⁰ Већ за време Првог устанка, у част ослобођења Београда био је подигнут на Врачару⁶⁵¹ крст Светог Андреја Првозваног,⁶⁵² као симбол верске и националне победе.⁶⁵³ Политичке и друштвено-економске прилике након стицања аутономије 1830. године створиле су услове за слободно подизање оваквих спомен обележја. Тако су у форми крста били подигнути у Београду Возаревићев крст 1847. године⁶⁵⁴ и крст на Малој пијаци у Сава мали, децембра 1862. године.

⁶⁴⁷ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 9.

⁶⁴⁸ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 19.

⁶⁴⁹ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004, 19.

⁶⁵⁰ Један од посебно значајних споменика у форми крста био је крст на панчевачкој Великој пијаци подигнут 1804–1805. године. А. Сибиновић, *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд 2017, 4.

⁶⁵¹ Анта Протић у својим Казивањима наводи да је још у време Првог српског устанка био подигнут крст Светог Андреја на Пијаци, код кога је била постројена руска војска августа 1812. године пре напуштања Србије. Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о Српском устанку 1804.*, Београд 1980, 306.

⁶⁵² Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 386.

⁶⁵³ А. Сибиновић, *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд 2017, 4.

⁶⁵⁴ Ондашња штампа дрвени крст са иконама који је 1847. године на својој њиви на Врачару подигао београдски књијар и штампар Григорије Возаревић, видела је као подсетник пролазницима да Турака више нема. *Србске новине* од 18. марта 1847, 86; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 292; С. Шуваревић, Крст као споменик победе, Прилози за историју града, *Београдске општинске новине*, бр. 9, Београд 1933, 590-593; А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233.

Споменик ослободиоцима Београда 1806. године изведен је у форми која прати традицију јавних верских споменика, подизаних у преднационалном периоду, који су најчешће имали облик крста.⁶⁵⁵ Зидан је порозним тесаником и обложен вештачким каменом.⁶⁵⁶ Његово решење базирано је тростепеном постаменту које носи скулпурални део у форми масивног квадра са круништем на врху, које формирају на сваком од углова изведени испусти квадратне основе. На свакој страници су у малтеру изведени хералдички амблеми: крстови са четири оцила. У центру круништа, на самом врху споменика постављен је крст на степенастом постољу. На северној и јужној страни крста уклесана је 1806. година. На свакој од страница квадра у правоугаоним нишама постављена је по један бела мермерна плоча са уклесаним натписом: „*Александеръ Карађорђевићъ Србскіи 1848/ У славу и честъ Србъюнацима/ За отечество храбро изгинувшимъ 1806. године/ Подиже споменикъ овди*“.⁶⁵⁷

Из дипломатских разлога према суверену-Османској царевини, која је и даље своје представнике имала у граду,⁶⁵⁸ није конкретно наведено „да су ти Срб-јунаци изгинули храбро за отечество у борбама против Турака ослобађајући од њих Београд“.⁶⁵⁹

Споменик је био једно од првих обележја званичних државних војних меморијала подигнутих у част ослободиоцима Србије. Прилагођавање традиционалне форме верског споменика војном меморијалу уједно је било и манифестација прожимања верског и националног идентитета.⁶⁶⁰ У том контексту давање живота за отаџбину, односно националну идеју имало је исту симболику давања живота за веру.⁶⁶¹ С обзиром да је споменик био посвећен свим изгинулим јунацима у борбама за ослобођење Београда 1806. године може се уврстити у групу војних меморијала подизаних у част анонимних хероја, незнатих јунака, којима се отелотворује идеја о нацији као колективном хероју.⁶⁶² Такав приступ представљао је важан елемент у интегрисању нације и њеном мобилисању за ослободилачке ратове. Пракса подизања

⁶⁵⁵ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,19.

⁶⁵⁶ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,19.

⁶⁵⁷ Поводом обнове споменика и уређења споменичког простора, 1889. године на северној страни постамента уграђена је мермерна плоча, на коју је уклесано: „*Обнови се за владе Александра I Обреновића 1889.*“ Ова плоча указује о укључивању спомен обележја ослободиоцима Београда 1806. године у династичку иконографију Обреновића.

⁶⁵⁸ Гробље незнатих јунака Карађорђевих, *Време* од 29. априла 1931, 2.

⁶⁵⁹ Гробље незнатих јунака Карађорђевих, *Време* од 29. априла 1931, 2.

⁶⁶⁰ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,21.

⁶⁶¹ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,22.

⁶⁶² М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,21.

сличних споменика у исто време се јавља и у Српском војводству и то непосредно након Револуције 1848. године.⁶⁶³

Простори на којима се подижу јавни споменици нису само локације већ јасно дефинисана површина са одређеним значењем и симболиком на којима се изводе ритуали колективног сећања, а понекад и заборав.⁶⁶⁴ У време подизања споменика 1848. године ослободиоцима Београда, Попечитељство финансија је покренуло иницијативу и дало да се и изради план преуређења гробља и претварање ширег његовог окружења у парк.⁶⁶⁵ Пројекат није реализован али сам простор око споменика је уређен да у идеолошком смисли постане јединствена обједињујућа политичко-уметничка целина, *politisches Gesamtkunstwerk*.⁶⁶⁶ Смене династија довеле су и до промена односа према овом спомен обележју.

Споменик ослободиоцима Београда имао је сложену функцију. Поред националног и династичког био је и народно спомен обележја, којим је требало додатно подстаћи везу народа и владара.⁶⁶⁷ Одавањем почести свим борцима, евоцирањем сећања да велику победу у Првом српском устанку, кнез Александар Карђорђевић је у исто време, иако не директно јавно рехабилитовао свога оца војводу Карађорђа.⁶⁶⁸ Постављањем споменика у таквим околностима актуелизује и питања историјских чињеница које се у одређеном периоду препуштају процесима заборављања,⁶⁶⁹ попут Карађорђевог улога као врховног војводе.

Да су у овом периоду спомен обележја добијали и мање познатим јунацима Првог српског устанка указује споменик Грому Милосављевићу,⁶⁷⁰ подигнут у малом

⁶⁶³ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,22.

⁶⁶⁴ N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 293- 294.

⁶⁶⁵ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,22.

⁶⁶⁶ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,22.

⁶⁶⁷ T.Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 164.

⁶⁶⁸ О улози јавних споменика у рехабилитацији јавних личности. Н. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006,193.

⁶⁶⁹ Пример споменика маршала Неја у Паризу, хероја Наполеонових ратова, погубљеног 1815. Споменик је откривен 1853. Н. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006,192-194.

⁶⁷⁰ Спомен обележје је подигнуто у знак сећања на отпор који је са својим борцима пружио у борби Турцима, а нарочито 1813. године, непосредно по слому Устанка. У. Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*, књига друга, Нови Сад 2007, 10-11.

старовлашком селу Тацјанику 1853. године на иницијативу владике Јанићија Нешковића.⁶⁷¹

Место где је споменик подигнут од тада се зове Громов биљег, а налазио се у близини Ивањице, на обронцима Црвене горе на надморској висини од 1221 метра. Писаних трагова нема о томе како је изгледао, ко га је урадио и од ког материјала.⁶⁷² Споменик су порушили Аустријанци за време окупације током Првог светског рата. По једном извору после рушења остале су само расуте плоче.⁶⁷³

Спомен бисте, спомен чесма, спомен школа

Период владавине кнеза Александра Карађорђевића обележила је и појава скулпторалних дела са ликом војда Карађорђа.

За сада прву познату скулптуру са ликом војда Карађорђа у XIX веку урадио је академски уметник и природњак Словак Јозеф Божетех Клеменс.⁶⁷⁴ Клеменс у Београд долази 1855. године на позив Јанка Шафарика на место професора београдског Лицеја. Иако је у њему боравио свега пет месеци успео је да привуче пажњу српске јавности, делом које се у њеној средини први пут појавило, гипсаном „*напрсном статуом*“ војда српског, бесмртног Карађорђа.⁶⁷⁵ По свој прилици, да се радило о бисти, са којом је Клеменс покушао да уведе једну до тада у српској средини непознату праксу умножавања ликова националних хероја у гипсу или бронзи намењених декорацији приватних и јавних простора. Томе у прилог иде и податак да су се ове „статуе“

⁶⁷¹ Владика ужички Јанићије (Јоаникије) Нешковић (1804-1873) био је ангажован на првој обнови Жиче после ослобођења од Турака 1856. године и био је посвећен неговању српске традиције. Његов отац Нешко за време Првог српског устанка је био писар код кнеза Максима Старовлаха, Аврама Лукића и Хаџи Продана. М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у србског народа новијег доба*, Београд 1888, 419-423

⁶⁷² У близини места Громовог биљега 28. јула 1937. године у селу Опаљенику подигнута је спомен чесма посвећена Грому Милосављевићу. Из натписа на споменику се сазнаје да је на вису Ђава 1813. године Громо јуначки погубио турску најезду од 2000 војске и барјактара који бежаху у Ивањицу пошли и српство робити и даље не прошли. Многе Турке Колашинце за свагда са земљом састави да не дођу тамо ни да кажу шта би с њима амо. У. Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*, књига друга, Нови Сад 2007, 10-11.

⁶⁷³ У. Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*, књига друга, Нови Сад 2007, 10-11.

⁶⁷⁴ Јозеф Божетех Клеменс (1817-1883) сликар, вајар, природњак, фотограф и професор, члан Матице чешке и оснивач Матице словачке (1863).

https://monoskop.org/Jozef_Bozotech_Klemens#Sculptures;

https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Klemens_Josef

[Bozotech_1817_1883.xml:internal&action=hilite.action&Parameter=klemens*](https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Klemens_Josef_Bozotech_1817_1883.xml:internal&action=hilite.action&Parameter=klemens*)

⁶⁷⁵ *Србске новине* од 10. септембра 1855, 445.

продавале у књижари Г. В. Валожића по цени од 9 цванцика за гипсану, чисту белу, док је бронзана била 1 дукат цесарски.⁶⁷⁶

Појава биста знаменитих историјских личности, војсковођа, владара, уметника, књижевника.... у домовима, библиотекама и академијама представљало је симболично отелотворење интелектуалних, културних, националних, политичких идеала за које су се ове личности залагале.⁶⁷⁷ Управо и израдом Карађорђевог уметника није могао да изабере „достојније лице да Србима покаже своју вештину, а и за Србе нема већег мужа који би боље приличио да му дом ликом својим украси, него што је славни Карађорђе, за кога личност скопчавана се сва срећна садашњост србског народа. Ни један дом Србски ни једна писарница, ни једна књижница србска, ни један дућан Србинов не би требало да буде без ове статуе.“⁶⁷⁸

Иако није познато како је скулптура била решена, на основу кратког описа да је „луна савршенства и лик тако погођен да који је прослављеног јунака нашег за живота познавао чисто у препасти долази да гледајући лик помишља да пред собом види сушта Карађорђа“,⁶⁷⁹ може се претпоставити да је рађена по неком од Карађорђевих портрета који су се већа тада могли видети у Београду.

Клеменс је такође имао намеру да после Карађорђевог уради галерију статуа знаменитих Срба.⁶⁸⁰ Како је убрзо напустио Србију та идеја је остала нерелизована.

Иако за сада нема податка да ли су у овом периоду подизане спомен чесме посвећене устаничком периоду, током владавине кнеза Александра Карађорђевића обновљена је Карађорђева чесма у манастиру Вољавчи, где је за време Првог српског устанка 1805. године био смештен Правитељствујушчи совјет.⁶⁸¹ Чесма је током владавине Обреновића разрушена и затрпана.⁶⁸²

Такође се не бележи ни подизање објеката у спомен на личности и догађаје из Првог српског устанка. Као један од изузетака била је зграда основне школе подигнута у

⁶⁷⁶ Србске новине од 10. септембра 1855, 445.

⁶⁷⁷ М. Fitzpatrick Nichols, Plaster cast sculpture: A history of touch, *Archaeological review from Cambridge*, Cambridge 2006, Vol 21, Num 2, pp 117; Т. Clifford, The plaster shops of the Rococo and neo-classical Era in Britain, *Journal of the History of Collections* 4 no. 1 (1992) pp. 39-65.

⁶⁷⁸ Србске новине од 10. септембра 1855, 445.

⁶⁷⁹ Србске новине од 10. септембра 1855, 445.

⁶⁸⁰ Србске новине од 10. септембра 1855, 445.

⁶⁸¹ Карађорђева чесма откопана у манастиру Вољавча, *Вечерње новости* 11. јуна 1904, без пагинације.

⁶⁸² Приликом радова у манастиру 1904. године откопани су камени тесаници и делови натписа који је уништен приликом њеног рушења. Карађорђева чесма откопана у манастиру Вољавча, *Вечерње новости* 11. јуна 1904, без пагинације.

Лозници 1852. године „у шанцу бесмртног војда Карађорђа“.⁶⁸³ О њеном изгледу као и могућој посвети нема података сем да је била подигнута од тврдог материјала и по плану добијеног од Министарства просвете.⁶⁸⁴

Спомен гробови

Политички култ мртвих у XIX веку везан је и за места сећања.⁶⁸⁵ Заједничка гробља или појединачни гробови на местима битака, приватним парцелама, у оквиру уређених парковских или гробних парцела, представљају спомен места настала из осећања дужности и поштовања према палим жртвама. У складу са тим она су имала сложена комеморативну функцију.⁶⁸⁶ Спомен гробови као врста војних меморијал показатељи су националног буђења у ратовима за ослобођење.⁶⁸⁷

Обележавање гробова представља један од најстаријих видова одржавања сећања на личности из националне историје.⁶⁸⁸ Још у току Првог српског устанка постављају се камени или дрвени белези над гробовима устаника. Ови надгробници, сем епитафа, по својој форми и орнаментици нису имали никакве специфичности по чему би се издвајали.⁶⁸⁹

Увођењем ритуала који прате одређену протоколарну шему са циљем подсећања на одређене догађаје и личности из националне историје спомен гробови постају нови обредни простори и у контексту државно-политичких прилика моћна пропагандна средства.⁶⁹⁰

Спомен обележја над гробовима ратника подизали су појединци, породице или одређене групе.

Ненадовић пише да је Карађорђево гроб поред меморијалне имао и посебан значај као место исцелења.⁶⁹¹ Народ је долазио са својим болесницима сваког „младог петка“ на место првобитног гроба у Радовањском лугу или гроб у Тополи да се на тим местима

⁶⁸³ *Србске новине* од 20. септембра 1852,400.

⁶⁸⁴ *Србске новине* од 20. септембра 1852,400.

⁶⁸⁵ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000,216.

⁶⁸⁶ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000,216.

⁶⁸⁷ T. Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 159.

⁶⁸⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 278.

⁶⁸⁹ А. Сибиновић, *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд 2017,5.

⁶⁹⁰ N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 295.

⁶⁹¹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војда, ослободиоца и владара Србије и његових војвода и јунака*, књига I, Беч 1883, 462.

моле Богу и преспавају. Многи су причали да су се сутрадан здрави и исцељени враћали кућама.⁶⁹²

Доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића 1842. године започиње меморијализација Радовањског луга као места убиства и првобитног гроба војводе Карађорђа. Начелник смедеревски Антоније Мајсторовић 1845. године добија налог од министра унутрашњих дела Илије Гарашанина да пронађе место колибе Драгића Војкића у којој је Карађорђе убијен као и место првобитног гроба код бреста и да их крстовима обележи.⁶⁹³ Занимљиво је да су она лоцирана захваљујући Драгићу Војкићу, кога су тешко болесног сељаци из Радовања на колима довели у Радовањски луг. Како није могао да сиђе, са кола је показао где су Карађорђе и Наум Крнар били покопани. Да би се уверили у истинитост Војкићевог казивања, кренуло се са откопавањем на месту које је показао. Тада су откопани и посмртни отаци Наума Крнара без главе, који су потом опет положени у раку. Ненадовић бележи да је тада Драгић Војкић од народа затражио опрост, а да га је стари кмет из Селевца Милија запитао, да ли је знао да ће убити Карађорђа, када се тако мучи, а потом и заклео да му је Богом просто ако није знао, а ако јесте да се мучи док се с душом не растане. При повратку кући из Радовањског луга, Драгић Војкић је умро. На тим местима где је Карађорђе убијен и где је потом сахрањен народ је поставио по један дебео храстов крст.⁶⁹⁴

Војвода Крајинске нахије Милутин Петровић Ера, 1844. године дао је да се поставе две мермерне плоче на северној страни спољњег зида олтарске апсиде у спомен на његову браћу Хајдук Вељка и Миљка.⁶⁹⁵ На спомен плочи од ружичастог гранита посвећеној Хајдук Вељку између рељефно изведеног крста и лобање са укрштеним костима, уклесани су стихови Симе Милутиновића Сарајлије.⁶⁹⁶

⁶⁹² К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и његових војвода и јунака*, књига I, Беч 1883, 462.

⁶⁹³ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и његових војвода и јунака*, књига I, Беч 1883, 462.

⁶⁹⁴ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и његових војвода и јунака*, књига I, Беч 1883, 463.

⁶⁹⁵ И. Ђирић, *Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 138-139.

⁶⁹⁶ „Овде с`хране овде почиваю/ Тек остацы бесмртнога Срба./ Србскии јунак Вељко Петровићу/ Карађорђево преславни Војвода/ И господарь Нѣготинска круга/ Смрть на меидань изазвао саму/ Наипосле се и шь ньомь огледао/ Смрть га уста побѣдит немогша/ Загрлила шь ньим се побратила/ Пак сь лаврима и подь оружемь/ Крозь гробь саміи у вечност спровела!1813./ Собомь Вељка творцу представила/ Ограшила истимь неовладца/ Те га приими одма у блаженство/ ње се душе понаиндостоние./ Изнад свега поставляю Суда/ Рекавь одну нѣму божественну/ Прость одь свег си подпуннии витеже!! Пакь споменомь све слави га дика/ Докь е Србства та и докь е людства/ Брать му среднии оваи спомень диже/ Године 1844.“ И. Ђирић, *Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 138-139.

С обзиром да је Хајдук Вељков гроб одмах по његовом укопу био заравњен и без икаквог обележја, како би се спречило да га Турци из освете не девастирају, временом је нестало и сећање на његову тачну локацију.⁶⁹⁷ Хајдук Вељкови посмртни остаци, откопани су 3. априла 1854. године, на јужној страни олтарске апсиде старе цркве, приликом копања раке за неготинског владику Доситеја. Том приликом наишло се на четири костура од којих су на једном били тозлуци од црвене кадифе са срмали гајтанима и копчама канаклијама.⁶⁹⁸ По тозлуцима управо су га и идентификовали брат Милутин и снаја Стојка, као и неколико његових савременика. Над костима је учињен помен после чега су положене у ископани гроб поред цркве.⁶⁹⁹ Тозлуци су послати у Народни музеј у Београду, где су се већ чувале наочари Хајдук Вељкове мајке Петрије.⁷⁰⁰

У селу Зеоке (општина Лазаревац) на имању Јездимира Марковића и данас се налази споменик кнезу Станоју Михајловићу, кога су Турци на превару пред својом кућом убили почетком 1804. године у сечи кнежева. На месту погибије, где је и сахрањен, породица је подигла надгробни споменик, који је око 1850. године пронашло удружење Учитељски лазаревачки збор, о чему говори и натпис на полеђини надгробне плоче: „Овај белег нашао је Учитељски лазаревачки збор на гробу кнеза Станоја Микаило.. Зде почивает раб божији Станое Миаилович кнез села Зеоке 1804.... ради ... рат...с Турцима.....“⁷⁰¹ Натпис је данас тешко читљив и због накнадних интервенција на споменику. Да је кнез Станоје погубљен од дахија 1804. године помиње Сима Милутиновић Сарајлија у песми *Оплач*, објављеној у Подунавки бр. 13 од 27. марта 1843. године, поводом смрти његовог синовца попа Илије.⁷⁰²

Гробље ослободиоца Београда 1806. године представља до сада једину сачувану меморијалну целину из Првог српског устанка формирану током самог трајња борбе. Налазило се на падини Мокролушког потока у оквиру простора Западног Врачара, на месту где је био и главни логор устаничке војске. Изузев Васе Чарапића који је сахрањен у манастиру Раковици, на њему је била сахрањена већина устаника.

⁶⁹⁷И. Ђирић, *Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 138-139.

⁶⁹⁸М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 899.

⁶⁹⁹Милићевић наводи да је Хајдук Вељко сахрањен у гробницу брата Миљака. М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 899.

⁷⁰⁰М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 899.

⁷⁰¹Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда.

⁷⁰²*Подунавка* бр. 13 од 27. марта 1843,1.

Описе гробља ослободиоца Београда 1806. године у XIX веку доносе не само домаћи аутори⁷⁰³ већ и страни путописци.⁷⁰⁴

У Карађорђевој парку данас се налази 12 надгробника од камена кречњака који су постављени над гробовима изинулих устаника 30. новембра 1806. године током борби за ослобођење Београда.⁷⁰⁵ Само на једном остао је сачуван већ доста оштећен уклесани натпис „1806 Помјани господи рабов твојих Драгутина Милутиновића“.⁷⁰⁶

Средином XIX века изнад Врела код Соко Бање над гробницом руских војника изинулих 1810. године у борби са Турцима код Копане земље, када су са Хајдук Вељком кренули према Варварину, био је постављен крст од камена бигра.⁷⁰⁷ Са гробнице је касније скинут и искоришћен за степениште једне воденице на Врелу.

Споменици природе-пећине

Специфичну врсту меморијала који чувају сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка представљају споменици природе. Међу њима посебно се издвајају пећине, које су као тешко приступачне подземне просторије⁷⁰⁸ коришћене за скривање војске и народа,⁷⁰⁹ а за које су се обично везивале легенде и тајне.

Од пећина које су служиле као склоништа за време Првог српског устанка помињу се Турчиновац, Кађеница и Девојачка пећина у Овчарско-кабларској клисури.⁷¹⁰

По својој специфичности међу њима се издајала пећина Кађеница, хаџи Проданова или Ропска пећина у Рашчићима са црквом Светог архангела Михаила. Назив је добила по (кађењу) диму од кога се угушио народ који се у њој сакрио од Турака.⁷¹¹ Према причи

⁷⁰³ Лазар Арсенијевић Баталака средином XIX века наводи да су гробови свуда по Врачару расути и да се још увек могу видети. Надгробни белези које су породице подигле зарасли су у земљу и маховину. О односу према гробовима њихових потомака каже да с обзором „да уживају плодове њиховог крвавог труда требају све да учине да их оките лоровим венцима и да испред очију им никад не изчезну“. Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја Српског устанка*, I, Београд 1988, 222-223.

⁷⁰⁴ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 27.

⁷⁰⁵ Р. Ј. Веселиновић, *Жртве и надгробни споменици ослободилаца Београдске вароши од Турака у Првом српском устанку*, *Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, Београд 1957, 181.

⁷⁰⁶ Гробље незнатних јунака Карађорђевић, *Време* од 29. априла 1931, 2; А. Сибиновић, *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд 2017, 5.

⁷⁰⁷ Једна историјска гробница, *Политика* од 13. септембра 1907, 3.

⁷⁰⁸ W. D. Whitney, (1889). „Cave, n.1.“ def. 1. *The Century dictionary: An encyclopedic lexicon of the English language* (Vol. 1, p. 871). New York: The Century Co.

⁷⁰⁹ Т.М.Р. „У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне“, *Време* од 14. 11. 1936, 8.

⁷¹⁰ Т.М.Р. „У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне“, *Време* од 14. 11. 1936, 8.

⁷¹¹ Т.М.Р. „У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне“, *Време* од 14. 11. 1936, 8.

мештана у овој пећини био велики збег за време Првог српског устанка.⁷¹² Једног дана девојка из збег је седела на самом улазу у пећину и везла зубун. Турци су је спазили и открили збег. Да би се осветили пред пећином су наложили ватру од чијег се дима сав народ у пећини угушио. Према другој причи овде је окончана Хаџи Проданова буна 1815. године, када су Турци у пећини затворили најистакнутије Србе и угушили их димом.⁷¹³

Неке од првих података о пећинама Кађеници доноси чланак „*Опис Хаџи-Проданове цркве, куће и пећине у Рашчићима*“, ⁷¹⁴ објављен у Српским новинама 1850. године. У њему се као једна о многобројних знаменитости Старог Влаха наводи пећина са црквом у којој се за време Првог српског устанка, а и после његовог слома са народом и војском скривао од Турака Хаџи Продан Глигоријевић. У наведеном чланку је забележено да је „*на самом улазу у пећину узидана Хаџи Проданова црква, мала црква, за коју неки кажу да је посвећена Светом архангелу Михаилу, у којој се понекад служи и кроз коју се у пећину улази. Иза цркве која је пред једним каменим зидом постоји у овој пећини један сокак (пролаз) 20 хвата дужине 2 ½ хвата ширине и 6 хвата висине у коме се ватра ложила те је сав црн, при дну су врата кроз која се може само потрбушке ући. Пећина је богата украсима. Овде се може дуже боравити јер ваздух није тежак има иструелог жита и барута*“.⁷¹⁵ После слома устанка Хаџи Продана су заробили Турци. Адем паша заповедник Новог Пазара, по казивању овдашњих стараца, чувши да је Хаџи Продан у Рашчићима, где му се налазила и кућа, две фучије цесарских дуката закопао, пошаље деветорицу Турака да их ископају и донесу. Хаџи Продан завара Турке и побегне у кулу пред пећином и кроз њу успе да побегне у Чачак где се предао ондашњим Турцима. После тога побуни Драгачево и по пропасти Буне одлази најпре у Влашку па у Грчку где је и умро.⁷¹⁶ Према опису 1850. године

⁷¹² Захваљујући владици Николају Велимировићу, приликом обнове манастира у Овчарско-кабларској клисури, тридесетих година XX века обновљена је и пећина Кађеница. Боравећи у том крају владика је од мештана сазнао да постоји пећина Кађеница или Ропска и да се у њој налази велики број људских костију вероватно јунака из Првог српског устанка. Заинтересован овом причом наредио је калуђерима да ово провере. Један од калуђера, монах Тимотеј успео је уз помоћ двојице сељака уће у пећину, дугу око 20 метара, у којој су се готово у сваком углу налазиле кости. Оне су најпре сакупљене на једном месту и над њима је упаљено кадило, а потом послате на анализу у Београд где је утврђено да су старе око 120 година. Т.М.Р. „У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне“, *Време* од 14. 11.1936, 8.

⁷¹³Т.М.Р.„У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне“, *Време* од 14. 11. 1936, 8; „Пећина Кађеница у Овчарско-кабларској клисури у којој су нађене кости Хаџи Продановог збег“ *Време* од 4. 8. 1937, 7.

⁷¹⁴Т.К. „Опис Хаџи-Проданове цркве, куће и пећине у Рашчићима“, *Српске новине* од 4. априла 1850,146.

⁷¹⁵Т.К. „Опис Хаџи-Проданове цркве, куће и пећине у Рашчићима“, *Српске новине* од 4. априла 1850,146.

⁷¹⁶Т.К. „Опис Хаџи-Проданове цркве, куће и пећине у Рашчићима“, *Српске новине* од 4. априла 1850,146.

наведено је да су „његове куле и куће у развалинама од трешњиног топа и да се у цркви налазе 4 заостале кугле, а да се иза пећине вадила и кувала шалитра“.⁷¹⁷

Други опис пећине у Рашчићима из фебруара 1852. године, послао је Друштву србске словесности писар окружног суда у Чачку Никола Вуловић.⁷¹⁸ У њему стоји да се „на самом крају села, налази у једном великом крилу, једна грдно пространа пећина, која је од први до тако названи мали врата, за 1,5 фат широка и 3 до 4 висока, и за 50 хвати дуга. Ова су мала врата колико врата лебне пећи кроз која се човек тешко провлачи. У уласку јошт спрви врата без виђела не може се маћи. Ваздух је до мали врата пријатнији него пошто се кроз ова прође, и тамо је одвећ густ и влажан. Од ови мали врата ширине је до 15-20 хвати, а дужина неизмерена. Зато од ови врата, осим за једно 25 до 30 хвати нико за време моје даље ишао није. Ову пећину избере Хаџи Продан, кад је противу Турака устао и војевао, и на вратима исте начини доста повелику црквицу, и овом пећину затвори да се само на мала врата у исту из цркве улазило, и покрај ове сазида с друге стране себи двокатни конак и мало градића, гди је мислио и боље утврдити се. Но, кад турска сила навали, сакрије се он са неком части своје војске у исту пећину, у коју је доста ране и остале муниције прибавио. Турци навале, бише га, подуго, и ништа му не мога,у, да се један лукави Улис нашао није, који савет да, да се са свије оближњи кућа и стаја, кровина од сена и сламе поскида, и ова са стене пред пећину и цркву баца, па запали, како би црква и конаци изгорели, и дим јунацима у пећини досадио. Тако учине, и дим у пећину накуља, и добише принуди, да пећину оставе и на силу продру. Овако кроз дим и ватру нагрне кукавни Хаџи Продан с војском, удари на Турке, и изгубивши много својије, падне им и сам шака. И дан данашњи у овој пећини, онамо иза мали врата стоји једна велика гомила ситне проје, која је за рану прибављена била, наоде се даске од сандука, и други остаци које су тада Срби оставили. О пећини овој приповедају ондашњи сељани, да је два сата дугачка, које су отуда дознали, што су једном ловачки керови лисицу у исту натерали, па на Лиси из једне шупље стене опаљени изашли. И ово место два сата од уласка одстоји, а можда је и село Лиса од те лисице име своје добила. Што су керови опаљени изашли, то је неизвесно, а они држе да су кроз неки пламен протрчати морали.“

⁷¹⁷ Т.К. Опис Хаџи-Проданове цркве, куће и пећине у Рашчићима, *Српске новине* од 4. априла 1850,146.

⁷¹⁸ Архив САНУ, бр. 9102. <https://infoliga.rs/2018/08/04/opis-hadzi-prodanove-pecine-star-166-godina/>

Устанички шанчеви

Шанчеви представљају посебну врсту меморијала, којима се чувало сећање на период Првог српског устанка. Реч је о утврђењима пољске фортификације која имају висок профил.⁷¹⁹ Јављају се од XVII, а пун развој достижу у XIX веку.⁷²⁰ Могу бити затвореног и отвореног типа. Како је устаничка војска од првих дана била је подвргнута обуци, посебна пажња била је посвећена њеном опремању, наоружавању, исхрани, лечењу и смештају.⁷²¹ Према оновременој војној пракси, за смештај војске најчешће су коришћени утврђени војни логори који су могли бити различитих облика и величина зависно од „местаположенија“ и намене.⁷²² Ови војни логори у Србији познати су под именом шанчеви, шарампови, шанчине, редути, зависно од краја где се налазе.⁷²³ С обзиром да су подизани приручним грађевинским материјалом, односно од земље, дрвета и понегде од камена, изискивали су велике напоре приликом одржавања, како услед временских непогода такм и током бојева.⁷²⁴ Слом Првог српског устанка 1813. године изазвао је уништавање српских устаничких шанчева. Кратак период трајања Другог српског устанка 1815. године, а потом и дужи период без ратова није погодовао њиховом обнављању.⁷²⁵ Услед таквих околности њихови остаци су доста брзо нестајали.⁷²⁶

⁷¹⁹ *Војна енциклопедија*, 9, Sparta-Tirana, Beograd 1975, 479-480.

⁷²⁰ *Војна енциклопедија*, 9, Sparta-Tirana, Beograd 1975, 479-480.

⁷²¹ М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 21.

⁷²² Према облику они се деле на: правоугаоне, квадратне, троугласте, елипсасте и неправилне, а према намени на подизане за предстојећу битку, стражу, погранични, гарнизонски и комбиновани. Око војних логора копани су ровови ради лакше одбране, а са њихове унутрашње стране подизани су бедеми сачињени од кошева набијених земљом у којима су остављани прорези за пушкарнице и топовске цеви. Затварани су тешким масивним вратима. У унутрашњости су грађене бараке за смештај војника, магацини за муницију познатији као барутане, амбари за чување житарица и брашна, хлебне фуруне, бунари за воду, прихватишта за рањенике, коњушнице и још понешто, зависно од намене утврђења. М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 21.

⁷²³ М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 22.

⁷²⁴ М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 22.

⁷²⁵ М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 22.

⁷²⁶ Шанчеви који су подизани у планинским пределима су се више очували, мада има изузетака (мисли се на Црнобарски шанец у Мачви који је очуванији од многих размештених по брдима). Видети: М. Ж. Николић, Устанички шанчеви на Дрини 1804 -1813, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 22; У репортажи из Старог Влаха у листу Правда из 1933. године се наводи да на Јавору постоје нетакнути остаци Вождових утврђења. *Правда* од 7. августа 1933, 8.

Пре 1842. године о устаничким шанчевима као и гробовима српских устаника пише у својим Путешествијима по Србији Јоаким Вујић.⁷²⁷

После 1842. године, један о првих помена устаничких шанчева, дао је Мата М. Краинић у Подунавки 1844. године.⁷²⁸ У чланку насловљеним „Старине“ наводи да се на граници Студеничког среза код села Бркуша и Себимиља наспрам Новог Пазара налази доста простран шанац *блаженопочившег вожда и господара србског Карађорђа* који је „реченоме граду Пазару тешке јаде и муке задао и приморао га, главу приклонити му“ и да близу шанца стоји од земље хумка с великим од „дрвета подигнутим крстом“.⁷²⁹

Систематичнији присуп истраживању војних утврђења из Првог српског устанка започео је Јанко Шафарик. По налогу Министарства просвете 17. јула 1846. године као члан Друштва српске словесности започео је путовање по Србији „ради испитивања српског језика и прикупљања имена биљака, дрвећа, птица и оруђа у домаћим економијама“ којим би се у српском језику замениле стране речи.⁷³⁰

По обављеном теренском истраживању које је трајало шест недеља, до 24. августа 1846. године⁷³¹ написао је Извештај за Друштво српске словесности са списком скупљених речи и значења који је достављен Просветном одбору 28. септембра 1846. године.⁷³² Да је током овог путовања посветио пажњу и „непокретним древностима“, и прикупљању старих предмета „музејске и историјске вредности“ указују прилози под називом тринаест „изтолкованих страница“. Тако су се у његовом извештају нашли описи и цртежи устаничких шанчева. Током боравка у Шапцу 20. јула 1846. године Шафарик обилази Мишарско поље и тамошње шарапове,⁷³³ где је на лицу места измерио и нацртао шанац.⁷³⁴ На шарапову Равањ код Засавице био је 22. јула, 23. јула на Лешници код Дрине, а 24. јула са начелником Чворовићем обишао је највећи и

⁷²⁷ У својим Путешествијима по Србији Јоаким Вујић објављеним 1828. године у Будиму описује и шанчеве на Мишару, Равњу и Бановом брду као и гробове српских устаника Васе Чарапића, Јанка Катића и вожда Карађорђа. Вуич I, славно-србскога списашелъ, *Путешествіе по Сербіи*, Будим 1828, 258-259, 310, 314-316.

⁷²⁸ *Подунавка* бр. 44 од 28. октобра 1844, 175.

⁷²⁹ *Подунавка* бр. 44 од 28. октобра 1844, 175.

⁷³⁰ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 15.

⁷³¹ Од 17. јула до 24. августа 1846. године обилази велики део Србије: Шабац, Обреновац, Ваљево, Лозницу, Чачак, Карановац, Жичу, Студеницу, Љубостињу, Крушевац, Раваницу, Манасију, Пожаревац, Смедерево и друге српске градове. О путовању видети: Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 25.

⁷³² Овај Извештај није достављен Друштву српске словесности, већ је заведен и задржан у Министарству просвете. Тек је објављен 1850. године у часопису Шумадинка бр. 35 од 1. августа 1850. године Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 17.

⁷³³ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 27.

⁷³⁴ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 27.

најбоље очуван Лознички шарапов.⁷³⁵Цртеже и описе шанчева (шарапова) на Мишару,⁷³⁶Равњу,⁷³⁷ у Лозници⁷³⁸ и Крупњу⁷³⁹ објавио је у додатку Извештаја под називом Толкованије таблица.

Устанички шанчеви приказани су у представама Боја на Чегру, као и погибије Хајдук Вељка Петровића.

⁷³⁵ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 28.

⁷³⁶ Число I Шарапов Мишарски : шарапов је овај на узвишеној равници источно од Шапца, $\frac{1}{2}$ сата, а јужно од Саве $\frac{1}{4}$ сата лежећи, има дужине до 160 корака а у ширини 150. Састојао се из палисадама утврђеног шанца и изван овог ископаног јендека.

а) Липа велика са које је Турчин турској батерији са марамом давао знак како да нишане; б) место где је господар Лука Лазаревић рањен и где је погинуо Тодор Драгићевић који се трудио да га узбави; в) турска батерија 1 топ и 1 кумбара око 400 корака од шарапова удаљена; г) табла са два српска топа звана Крња и Шиба или Шибања; д,е) табла са топовима; ж) несвршена табла; з) Овде ј погинуи Кулин капетан око 500 метар од шарапова; и) велика капија за војску; ј) капија мања за топове; к) овим управљењем су Турци од Шапца долазећи највише нападали, а и узбијени према Шапцу ретерилали; л) шанац за леђа војника да кумбаре досађивати не могу од в); м) стари дубоки брег пут од села Мишара доле у равницу к старој цркви мишарској водећи; н) откос брега који се спушта к равници мишарској до Саве овде $\frac{1}{4}$ сата од запада к истоку; о) шабачки пут; т) Милојево чадор; њ) Карађорђево чадор; ц) слани извор Слатина; ч) шума; ф) шилци гвоздени и колци оштри дрвени од шарапова. Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 47.

⁷³⁷ Число II Шарапов Равањ на Засавици На овом Шарапову лежи сада ушорено велико село Равањ. Он има дужину од Саве до Засавице отприлике 500 корака. Положено је у правцу север југ. Састоји се из високог шанца и дубоког јендека пред њим и био је палисадама и кошевима утврђен као што прорез показује.

а) Сава река; б) садашња вода; в) садашњи прави брег Сава; г) стари ондашњи брег Сава; д) адица и врбњак, доцније поставши где је онда матица Саве дерала; е) оичетак шарапова онда до саме воде; ж) остаци турских лагумова (Laufgraben); њ) аустријски чардак Равањ; и) остаци турских табла (Bategie) које су се до 160 корака к шарапову најпосле приближиле; ј)табла српска високо подигнута с топом Шибљаком; к) ордија турска коју је Шибања растерао у луг; л) капија шарапова; м) табла са топом до капије; н) садашњи главни сокак села Равња; о) табла са топом; п) место где су Турци покрај саме воде Засавице у шанцу у шанац провалили; р) овим управљењем је топ турски пренет преко Засавице био на шарапов и највише шкоди одбијајући људе с овог краја шарапова те су Турци код п) могли прорети. с) на овом месту отприлике 500 корака од шарапова прешли су Турци с једним топом Засавицу реку и преко фашина и клада у воду бачени; т) онда луг а сад куће и њиве села Равњ ; ш) шанац подигнут да брани војнике од топа код р) за коју циљ су и јаме код 1) ископане. Реке Сава и Засавица разилазе се најпре но после се опет приближе до 1000 корака једна другој отприлике $\frac{1}{4}$ сата од шарапова, а 2 коњаничка сата од шарапова код Митровице, утиче Засавица у Саву. Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 47.

⁷³⁸ Число III Шарапов лознички. Овај шарапов је велики и знаменито утврђен, лежи на узвишеном брежуљку у самој варошици Лозници, има у пречнику до 100 корака и више, а стране су стрмените, на неким местима до 15 корака високе; а) шарапов лознички ; б) турске батерије на брегу преко равнице Штире реке, спроћу шарапова, које су највише досађивале; б/2 табле турске много ближе и више но које нису досадити могле јер су пребацивале; в) јендек за војнике; г) насип или шанац с палисадама и кошевима утврђен, међу којима су пушкрнице; д) насип за леђма војника; е) стари први шанац; ж) табле са топовима; њ) тамник, подземни ходник испод бедема до воде Штире; и) бунар с водом за прање не може се пити; ј) јендек спољашњи; к) капије велике; л) дижући мост преко велике јагуге и сад постоји ова капија и мост ради цркве; м) црква Лозничка; н) у овом управљењу је до Дрине $\frac{1}{2}$ сати, а Браћево где су Турци бошњаци нејвише прелазили преко дрине; о) пешачка мала врата; п) подрум за џебану. Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 48.

⁷³⁹ Число IV Шарапов Крупањски⁷³⁹ Овај шарапов лежи на једном брегу над равницом. а) велика капија; б) табле са топовима; в) воденица звана Хоцина; г) стара турска џамија са да магара за олово; д) земуница за џебану; е) караула дрвена врло утврђена где је до 50 момака чувало долину Кржаве, она је с подземним ходником. и) с шараповом сједињена и другог изласка није имала; ж) остаци куће војводине; њ) остаци другог спољњег шанца; ј) стародревни гробови од камена маџарски звани; К) црква крупањска. Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993,48.

Сам крај владавине кнеза Александра Карађорђевића обележиле су активности око подизања споменика вожду Карађорђу.

Споменик вожду Карађорђу

Питање споменика вожду Карађорђу покреће се педесетих година XIX века поводом прославе педесетогодишњице Првог српског устанка. Први помен такве могућности везан је за пројекат чесме на Теразијама, који је израдио 1853. године Јосиф Касано.⁷⁴⁰

Сам аутор у наслову предлаже да врх чесме краси саксија цвећа или што би било боље, споменик великом Карађорђу.⁷⁴¹ Поред овог постојао је и предлог да се споменик Карађорђу постави пред зградом будућег позоришта о чијој се изградњи на локацији Зеленог венца у том периоду расправљало.⁷⁴²

С обзиром да ни један од ових пројеката није реализован, ово питање поново је актуелизовано 1857. године, пред сам крај владавине кнеза Александра Карађорђевића. У неповољној политичкој ситуацији и све извеснијој могућности изгласавања неповерења, подизање споменика био је начин да се поново „оживе успомене на заслуге у прошлости и пробуди код народа осећање историјске благодарности. Све династије које рђаво стоје.....кад не могу више властитим заслугама, оне се препоручују заслугама својих предака“.⁷⁴³ Управо услед таквих околности кнежеве присталице како Слободан Јовановић истиче „сетиле су се да он има једнога великог оца, Карађорђа, и да Карађорђу још није дигнут споменик“.⁷⁴⁴

Вест о Карађорђевом споменику на Порти је изазвала узбуну, с обзиром да је он за њу још увек био „неамнестирани бунтовник“.⁷⁴⁵ У прво време Порта је имала намеру и да га забрани⁷⁴⁶ и тиме спречи Карађорђеву политичку рехабилитацију. Додатна отежавајућа околност која је могла да онемогући његову реализацију био је турски орден који је кнез Александар требао у то време да добије од Порте.⁷⁴⁷

⁷⁴⁰ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233.

⁷⁴¹ АС, Државни савет, 1853, Рпо 461, наведено код: А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233.

⁷⁴² А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 234.

⁷⁴³ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁴⁴ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁴⁵ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁴⁶ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁴⁷ Србија од 1830. године постаје аутономна кнежевина, односно вазално-трибутарна кнежевина, која је унутар својих граница уживала независну унутрашњу управу, али са обавезом плаћања годишњег данка Порти. Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 114.

Насупрот свести о значају обележавања сећања на личност која је покренула српски народ у борби против Турака, чињеницу да му управо због Карађорђевог споменика Порта неће послати орден који му је била наменила, кнез је тешко прихватао.⁷⁴⁸ Иако се противила подизању јавног споменику, Порта је сматрала да се у спомен Вожду може подићи било шта друго попут цркве или ћуприје...⁷⁴⁹ Прихватањем овог предлога српска Влада је избегла могући сукоб са властима у Цариграду.⁷⁵⁰

Активности око подизања споменика блаженопочившем вожду српском господару Карађорђу започињу почетком јануара 1857. године.⁷⁵¹ На то указује писмо Томе Вучића Перишића које Управа вароши Београд 8. јануара 1857. године доставља Министарству унутрашњих дела. У њему Вучић изражава жељу за подизањем „народног споменика блажено почившем вожду српском Карађорђу“ и да у ту сврху прилаже у Фонд, који би требало основати 100 дуката.⁷⁵²

Ценећи овај родољубиви чин, Министарство унутрашњих дела одобрило је јануара 1857. године оснивање посебног Одбора.⁷⁵³ За његовог председника именован је војвода Тома Вучић Перишић „*који је, давши прилогом прву побуду к идеји о подизању споменика славном ослободиоцу Србије великом и бесмртном Карађорђу, саставио по одобрењу дотичног Попечитељства, Одбор који ће под његовим председавањем руковати целим послом око подизања споменика и на тај конач за потребну помоћ у прилозима обратити се на сав народ и тако ово похвално предузеће учинити свенародним.*“⁷⁵⁴

Поводом оснивања Фонда у Српским новинама објављен је чланак „Споменик Карађорђу“.⁷⁵⁵ Полазећи од важности подизања споменика народним јунацима, као писања историје на начин који ће свако моћи читати и разумети, посебно се истиче да ће споменик Карађорђу од стране његових савременика „*величину његовог духа и нову историју српску у срце народа урезати*“.⁷⁵⁶

Похвалом намере Томе Вучића Перишића, као покретача идеје и првог приложника, позвани су сви родољуби да учествују у овом патриотском послу „*светлом и сјајном*

⁷⁴⁸ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁴⁹ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁵⁰ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁵¹ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233; *Србске новине* од 5. јануара 1857,7.

⁷⁵² Подизање споменика Карађорђу, Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 681.

⁷⁵³ *Србске новине* од 24. јануара 1857,37.

⁷⁵⁴ *Србске новине* од 24. јануара 1857,37.

⁷⁵⁵ Споменик Карађорђу, *Србске новине* од 8. јануара 1857,11.

⁷⁵⁶ Споменик Карађорђу, *Србске новине* од 8. јануара 1857,11.

изразу наше народне славе и поноса“.⁷⁵⁷ Српске новине нису пропустиле, овим поводом, прилику да упуте позив поред српским и „југославенским“ новинарима, да сходно „њиховој дужности ову као и сваку другу добру ствар народу омиле и препоруче“,⁷⁵⁸ чиме би ова идеја поред уско националног добила и шири југословенски значај.

Симболично 21. јануара 1857. године на „дан Првог устанка Карађорђевог“,⁷⁵⁹ војвода Вучић као председник, сазвао је прву седницу Одбора.⁷⁶⁰

Већ на првом састанку Одбор је закључио да се упуте позив свим надлежним органима и општинама како би се сваки Србин позвао да добровољно учествује у овом општенародном делу благодарности према сени јунака и ослободиоца.⁷⁶¹

Текст Позива, који су на дан 21. јануара 1857. године потписали председник Одбора за споменик Карађорђев, војвода, кавалер Тома Вучић Перишић и деловодитељ Љубомир П. Ненадовић, објављен је у Српским новинама 26. јануара 1857. године. Из његовог садржаја јасно се могу сагледати разлози и значај покретања ове иницијативе као општенародног добра и једне од најпречих дужности оних који уживају „плод крвљу стечене слободе према људима који су ударили темеље њиховог благостања“.⁷⁶²

Како су јавни споменици били веома ретки у српској средини овим Позивом указано је и на њихову важност и сврху. Из њега се може закључити да је споменик Карађорђу поред пропагирања државно-политичке идеје требао да послужи и милитаризацији нације у сврху будућих ослободилачких ратова „јер за оне који умеју да покажу да уважавају заслуге других, свако ће радо свој живот и све своје жртвовати“.⁷⁶³ Овакве споменике посвећене правим заслугама, народ подиже сам себи, да служе за пример и

⁷⁵⁷ Споменик Карађорђу, *Србске новине* од 8. јануара 1857,11.

⁷⁵⁸ Споменик Карађорђу, *Србске новине* од 8. јануара 1857,11.

⁷⁵⁹ Наведени датум 21. јануар везан је период сече кнежева јануара 1804. године који је претходио подизању Устанка. У историографији постоје различити наводи датума страдања српских кнежева. М. Вукићевић, *Карађорђе*, књига прва, Београд 1907, 274-282.

⁷⁶⁰ Одбор је установљен дозволом Министарства унутрашњих дела и имао је четрнаест чланова. Поред председника Томе Вучића Перишића за чланове Одбора били су именовани: Алекса Јанковић члан Совјета и потпредседник Одбора; Љубомир Ненадовић уредник Шумадинке и деловодитељ Одбора; Мирко Апостоловић (Узун Мирко), пензионер и стари војник Карађорђевог; Риста Величковић трговац београдски; Димитрије Данић трговац београдски; Сима Јовановић Окан трговац београдски; Живко Карабиберовић трговац београдски; Јован Кумануди правитељствени банкар скупа и казначеи Одбора; Антоније Мајсторовић помоћник Попечитељства унутрашњих дела; Илија Милосављевић трговац београдски; Јефрем Ненадовић члан Совјета; Константин Д. Пешика трговац београдски; Илија Новаковић протојереј београдски; Константин Хранисављевић начелник Главног војног штаба. *Србске новине* од 24. јануара 1857,37; *Домаће новости, Шумадинка* од 25. јануара 1857, 43.

⁷⁶¹ *Србске новине* од 24. јануара 1857,37.

⁷⁶² Позив, *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

⁷⁶³ Позив, *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

углед потомству, јер само „у оном народу који благодарношћу и славом награђује пожртвовање и заслуге, рађају се велики људи“.⁷⁶⁴

У Позиву је посебно истакнуто да је дужност отаџбине морала да буде да првом од свих подигне споменик Карађорђу који је „отечество наше поново васкрсао и живот историје наше после четири стотине година наставио“. С обзиром да је реч о општенародном добру, у његовој реализацији, како је истакнуто, мора да учествује читав народ. Зато је Одбор позвао „*све и малог и великог и богатог и сиромашног да сваки према својој доброј вољи и могућности са прилозима притече да Фонд споменика Карађорђевог умножимо и да тај споменик буде достојан наших осећања према великом мужу.*“⁷⁶⁵

Текст Позива јасно предочава схватање карактера и значаја јавног споменика, као општенародног добра и његове употребе као државно-политичког и династичког пропагандног средства у чијем подизању учешће треба да узму сви. Истицањем поред државно-политичког и династичког карактера и карактера народног споменика стварана је снажна веза између владара и народа у утемељењу нације.⁷⁶⁶ Тек са прекидом јаза између државе и народа, споменик у част државе или владара је могао бити прави национални споменик,⁷⁶⁷ коме се на први поглед и стремило у случају Карађорђевог споменика.

Уз вест из Српских новина о оснивању Фонда за подизање споменика Карађорђу, 8. јануара 1857. године у листу *Шумадинка*, уредника Љубе Ненадовића, објављен је критички осврт на важност одржавања сећања на личности из историје модерне српске државе.⁷⁶⁸ Уз констатацију да је већ одавно било време да споменике добију Карађорђе и Доситеј, као утемељивачи државе и књижевности, истиче да би пре свега тога требало написати историју Карађорђа и његовог времена.⁷⁶⁹ Даље се истиче да је објављивање историографске студије о Првом српском устанку нешто на шта је требало одавно мислити и у ту сврху неопходно је основати посебан фонд и неко друштво, јер се од приватних лица не може очекивати да крену по Србији и раде на прикупљању података, обилазе шанчеве и савременике Карађорђевог којих је већ сада

⁷⁶⁴ Позив, *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

⁷⁶⁵ Позив, *Србске новине* од 26. јануара 1857,39.

⁷⁶⁶ T.Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 141.

⁷⁶⁷ T.Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 142.

⁷⁶⁸ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857,15-16.

⁷⁶⁹ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857,15.

мало.⁷⁷⁰ Писац чланка изражава и чуђење чињеницом да сем „једно три листа преведних са немачког из годишњег Летописа“, нема још ни једног Карађорђевог живописа.⁷⁷¹ Са друге стране нови нараштаји о јунацима попут Хајдук Вељка, Милоша Поцерца, Јакова Катића, Луке, Чупића и Чарапића, веома мало знају и то само из народне епске поезије, односно онако како их је описао народни певач.⁷⁷² С обзиром на те чињенице аутор текста предлаже да се један део фонда определи за прикупљање података и писање историје јер „када шанчеви Карађорђеви се заравне и преору кад они што су с њима војевали помру онда ће бити доцкан на то мислити онда ће наши потомци своју историју преводити с других језика али то неће бити историја него ће бити наопако написане басне“.⁷⁷³ Како млађи нараштаји не могу себи представити тежину борбе коју су водили они који су устали да своме потомству омогуће лепшу и бољу будућност, писање историје Карађорђевог времена био би израз благонаклоности оних који уживају у тековинама крвљу стеченим.⁷⁷⁴

Као реакција на писање у *Шумадинки*, објављен је 10. јануара 1857. године у *Српским новинама* краћи текст.⁷⁷⁵ У њему се критикује стављање у други план важности подизања споменика у односу на објављивање *Историје Карађорђа и његовог времена*.⁷⁷⁶ Иако је уверење *Шумадинке* о важности објављивања историје општепризната чињеница, *Српске новине* подсећају да „управо једна од најважнијих личности већ од подужег времена великим трудом, са пожртвовањем свог, у служби отечества нарушеног здравља пише историју незаборављеног времена Србије од Устанка великог Карађорђа па овамо надаље к нама и да ће то општеполезно и за цело српско важно историјско дело које ће истећи из пера једног савременика јуначког Карађорђа као што се надамо, скорим временом и на свет изаћи“.⁷⁷⁷ На питање: „да ли је прече писати историју какве знамените личности или важног историјског догађаја као победе пораза какве војске итд...“, *Српске новине* закључују да би се по том питању могло много тога износити pro et contra. Не желећи да се упусте у полемику о војној и општепризнатој истини, на крају текста оне подсећају на речи београдског

⁷⁷⁰ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857, 15.

⁷⁷¹ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857, 16.

⁷⁷² *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857, 16.

⁷⁷³ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857, 16.

⁷⁷⁴ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости од 8. јануара 1857, 16.

⁷⁷⁵ *Српске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁷⁶ *Српске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁷⁷ Ово је могло да се односи на Историју Српског устанка на којој је у то време радио Лазар Арсенијевић Баталака, у време владе кнеза Александра Карађорђевића министар просвете, а потом и министар правде.

дописника Српских новина: „народним јунацима споменике подизати, а нову српску историју у срце народа урезати“.⁷⁷⁸

Однос српског народа према својој прошлости, догађајима и личностима које су је обележиле најбоље је предочио Матија Бан,⁷⁷⁹ у свом тексту поводом оснивања Фонда за подизање споменика Карађорђу, објављеног у Српским новинама.⁷⁸⁰

Полазећи од чињенице да је српски народ један од ретких који је без споменика који би сведочили о њеној славној прошлости, истиче велики значај у покретању иницијативе, пре свега од стране Томе Вучића Перишића за подизање споменика „ономе који је народ пробудио из столетног мртвила“.⁷⁸¹ Залагање Вучића сматра сасвим прикладним уз нагласак да то мора бити, ипак „народна ствар“.⁷⁸²

Говорећи о стању споменичке културе у Србији, критикује однос српског народа према својој прошлости, његову ниску умну и душевну свест и малодушност о потреби одржавања сећања подизањем споменика, обележавањем гробова знаменитих личности или места великих битака.⁷⁸³

Свој став да је српски народ „једини међу народима без споменика“ образлаже чињеницом да „неколико цркви и манастира који још зуб времена није сасвим оглодао, а који су остали као столетни сведоци побожности наших краљева“ не предствљају историјске споменике с обзиром да нису посвећени ни једном историјском догађају.⁷⁸⁴

Ниску свест о потреби подизања споменика предочава речима да много примитивнији народи „не знајући ништа боље подигоше на местима славних победа и над костима својих храбрих војвода велике могиле да спомен сачувају потомцима“, док код српског народа то није случај.⁷⁸⁵

Иако јасно истиче да Срби немају споменике, Матија Бан ипак њих виду у историографским делима која су писана у прошлости и српској епској поезији којом је

⁷⁷⁸ Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁷⁹ Матија Бан (1818-1903) професор, писац, политичар и дипломата, члан Српске краљевске академије. https://sr.wikipedia.org/src/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%91%D0%B0%D0%BD

⁷⁸⁰ М.Б., Споменик Карађорђу, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸¹ М.Б., Споменик Карађорђу, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸² М.Б., Споменик Карађорђу, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸³ „Сва толика столетна слава наше историје прошла је као сенка; нигде јој се на земљи србској не види трага. Места где су се збили преважни догађаји стоје неозначена, кости толиких великих краљева, толико чувених војвода, толико храброг благородства, леже затрпане у земљи, заборављене од немарних потомака. Ми немамо ни једне статуе, ни једног стуба, ни једног свода па ни гроба, који би нас опомињао на какав важан догађај из нашег народног живота или каквог мужа нашег, пред којим би могли привести децу своју и одушевљавати их им оним мислима и осећањима којима грађани постају велики и славни“ М.Б., Споменик Карађорђу, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸⁴ М.Б., „Споменик Карађорђу“, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸⁵ М.Б., „Споменик Карађорђу“, Србске новине од 10. јануара 1857, 15.

*„прости народ опрао част своју подижући славним делима и јунацима народним једине споменике које је он сиромашан могао“.*⁷⁸⁶

На овај начин српски народ је дао достојно обележје својој прошлости за разлику од *„старог благородства које у том обзиру није испунило своју дужност отечеству, па историја због тога мора да га строго осуди.“*⁷⁸⁷ У том смислу споменици неће бити *„тамјан поднесен народној сујети; јер где је истинита слава, ту сујете нема. Споменици су кроз векове, даљним глас неумрлости, најачи подстрекач савременицима и потомцима на племенита и велика дела. Тако су стари Римљани били уверени да је главан улица у њиховом престоном граду куда се народ највише проходи, била с једне или с друге стране сва начичкана споменицима великих римских људи иза сваке струке живота грађанскога..... Турци подижу великолепне источнике и надгробна кубета за спомен својим важним догађајима и људима: ја сам у Влашкој видео споменика народних премда недостојно забачених, код нас их нема.“*⁷⁸⁸

Матија Бан подизање споменика Карађорђу види као народну ствар, а Вучић, иако му као једном српском војводи приличи да се побрине око њега, ипак *„не би требао сам о свом трошку да подиже споменик него положивши му само темеље да позове на учешће сав народ. Како сви од највеће госпode до најмањег и најсиромашнијег тежака уживамо благодет коју нам је Карађорђе прибавио, сви смо му дакле дужни и желимо дати његовој сенки знак благодарности.....Карађорђе је пробудио из столетног мртвила народ наш: учинио га је победоносним: ослободио га је: створио му отечество, упутио га к лепој будућности: за живота свога он није ништа уживао него се мучио у исполинској војни или отачајственом страстранствонију; а ми смо се сада повратили и наследили смо његову стечевину те уживамо задовољни у реду најсрећнији народа: па ваљда је вредно томе српском Вашингтону као што га зове један француски списатељ, захвалити после смрти статуом за читаво дарованонам отечество. Ако ми већ ни толико чувства немамо онда није вредно да живимо“.*⁷⁸⁹

С обзиром да ће величина и лепота споменика служити као показатељ величине његове славе и заслуга за отаџбину, он *„не сме другачији бити него величанствен, иначе сам народ себе понижава“.* На крају Матија Бан закључује да ће и народ настојати да се

⁷⁸⁶ М.Б., „Споменик Карађорђу“, *Србске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸⁷ М.Б., „Споменик Карађорђу“, *Србске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸⁸ М.Б., „Споменик Карађорђу“, *Србске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁸⁹ М.Б., „Споменик Карађорђу“, *Србске новине* од 10. јануара 1857, 15.

сакупи довољна сума за дело „за које странци, а и сами потомци наши, неће нам моћи пребацити да смо малодушни“.⁷⁹⁰

Покретање питања подизања споменика Карађорђу није само довело до сукоба са Портом већ и са Државним саветом, нарочито по питању начина прикупљања средстава. С обзиром да је Влада његову реализацију схватила као манифестацију осећања благонаклоности народа према династији Карађорђевић,⁷⁹¹ од њега је очекивала да узме и највеће учешће. Свесна да се већа сума неће прикупити ако се то не наметне као обавеза „јер у нашег народа није развијено осећање историјске благодарности“,⁷⁹² прикупљање прилога поверено је полицијским и општинским властима. То се и види из Позива Одбора које је посебним актом одобрило 25. јануара 1857. године Министарство унутрашњих дела у коме се о Карађорђевом споменику говорило као о „предпријатију обштенародном и свим извршним полицијским властима и општинама препоручило, наредивши да земљске власти прилоге примају.“⁷⁹³

Да је у почетку Позив за давања прилога прихваћен са одобравањем указују свакодневне објаве у *Српским новинама*.⁷⁹⁴ У њима се истицало да је народ са одушевљењем добровољно давао прилоге јер му је била жеља „да данашње српство свој дуг према сенима славног избавитеља Србије достојним начином одужи. Част једна тога великога дуга измириће се спомеником који ће красити слободну српску земљу за коју је он јунак витешку крв пролио. Благословена мисао, благословен и онај код кога је оживела. А ми притецимо остварити је на вечну славу и дику српског имена.“⁷⁹⁵ Патријарх српски Јосиф из Карловаца приложио је 100 сребрних форинти за споменик.⁷⁹⁶ Прилогом својим „освештава предузеће благородног потомства Карађорђевог и својом десницом благосиљајући га моли за њега од свевидећег Бога срећу и успех“. Уз прилог упутио је и писмо војводи Вучићу у коме хвали његово ангажовање.

На вест из Српских новина да се оснива Фонд за подизање споменика Карађорђу почело је прикупљање средстава широм земље. У писму из Зајечара од 12. јануара

⁷⁹⁰ М.Б., „Споменик Карађорђу“, *Србске новине* од 10. јануара 1857, 15.

⁷⁹¹ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 145.

⁷⁹² С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146.

⁷⁹³ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 679.

⁷⁹⁴ *Србске новине* од 22 јануара 1857,33; *Србске новине* од 7. фебруара 1857,55.

⁷⁹⁵ *Србске новине* од 22 јануара 1857,33.

⁷⁹⁶ *Србске новине* од 28. фебруара 1857,93.

1857. стоји да тамо прилоге прикупља окружни начелник и да је већ прилична сума сакупљена.⁷⁹⁷ Такође се објављују и имена приложника.⁷⁹⁸

Архиепископ београдски и митрополит српски Петар Јовановић 5. фебруара 1857. године упутио је Позив свештенству да дају пример своје стаду и у складу са својим чином у фонд приложе одређену суму новца.⁷⁹⁹

У Српским новинама редовно су објављиване вести о прикупљеним прилозима. Свака општина била је у обавези да прикупљен новац на својој територији са списком приложника шаље Одбору.⁸⁰⁰ Постојала је и намера да се њихова имена са наведеним износима одштапају у једној књизи која ће бити послата свим општинама.⁸⁰¹

Вест о оснивању Фонда за подизање споменика Карађорђу преноси и српска штампа и у иностранству. Тако Српски дневник из Новог Сада 20. јануара 1857. године пише да је Фонд основан средствима које је први приложио Вучић и да се говори да ће се споменик подићи на Теразијама.⁸⁰²

У циљу пропагирања подизања споменика као дела од великог националног значаја писане су и песме у форми јавног позива за узимање учешћа у овој општеној акцији. Тако су Српске новине 5. фебруара 1857. године објавиле песму Матије Бана *Уступница позиву за подизање споменика Карађорђу*,⁸⁰³ у којој величањем оваквог начина одавања почести, оцу домовине и осветнику Косова, аутор хвали оне који су сходно својим могућностима дали прилог, а куне и жигосе срамом оне који не виде њен значај и не учествују у њој.⁸⁰⁴

⁷⁹⁷ *Српске новине* од 17. јануара 1857, 25.

⁷⁹⁸ Војвода г. Тома Вучић Перишић као оснивач фонда 100, управитељ вароши Београд г. Никола Христић 5, чланови управитељства вароши: г. Георгије Панић 2, г. Мића Вукомановић 3, г. Василије Ф. Вуковић 1, г. Атанасије Белопољац 2, секретар г. Арсеније Туцаковић 1, казначеи г. А.Т. Давидовић 1, рачуноводитељ грађевина г. Гаврило Мајсторовић 1, мл. писар Г. Радовић 10 цванциха, практикант Г.В. Вељковић 3 цв, професор лицеја г Милован Јанковић 5 дуката, председник прим суда г. Григорије Јовановић 1 дукат, правит. банкер г. Јован Кумануди 20 дуката, г.г. трговци београдски: Коста Д. Пешика 10 дук, Риста Величковић 5 дуката, Михаил Зограф 8 дуката, Јован Мостић 2, Симеон Јовановић Окан 10 дуката, Димитрије Радовановић 1 дукат, Соломон Кови 3 дуката, Стерија Наумовић 6, Живко Карабиберовић 5, Коста Ковачевић 5, Георгије Д. Димба 3, Тома М. Леко 5, Игњат Стаменковић 2, Јефрем Дамјановић 2, Павле Јовановић 2, Вита Јанковић 1, Димитрије Поливак 1, Никола Миленковић 4, Тричко Михаиловић 2, Атанасије Стојиљковић 2, Стефан Миловановић 3 цванцика. Свега до сада 221 дукат и 16 цванцика. *Српске новине* од 17. јануара 1857, 25

⁷⁹⁹ АС-Совјет 1857, 221, ролна 227; Подизање споменика Карађорђу, Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 678-679.

⁸⁰⁰ *Српске новине* од 1. фебруара 1857, 46.

⁸⁰¹ *Српске новине* од 1. фебруара 1857, 46.

⁸⁰² Српски дневник бр. 6, Нови Сад 20. јануар 1857. Наведено код Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевој споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 134.

⁸⁰³ *Српске новине* од 5. фебруара 1857, 52.

⁸⁰⁴ М.Б. *Српске новине* бр. 14 од 5. фебруара 1857, 52.

Поред песме Матије Бана Српске новине 16. фебруара 1857. године објављују и песму Дам. И. Павловића *На подизање споменика Карађорђу* којом се такође слави ова идеја.⁸⁰⁵

Питање значаја, карактера и форме споменика изазивало је велику пажњу јавности. Велика јавна полемика вођена је у штампи на шта указује одређени број чланака у *Српским новинама*, *Шумадинки* и опозиционом *Световиду* који је излазио у Бечу.

За разлику од *Српских новина* где се, и поред свеprisутног незадовољства у народу начином на који су се средства прикупљала, славила ова општенародна идеја и нешто умереније *Шумадинке* Љубе Ненадовића, из иностранства противници династије Карађорђевића воде отворену јавну кампању против ове активности. У томе је првенствено предњачио бечки лист *Световид*.

То се види из чланка професора Лицеја Милована Јанковић објављеног у *Српским новинама* 23. фебруара 1857. године, као реакције на писање дописника Световид из Београда потписаног са Копље од 5. јануара 1857. године.⁸⁰⁶ У њему Јанковић критикујући изношење произвољних, нетачних чињеница о форми будућег споменика и времену за које би он требао бити подигнут, износи став да ће сума којом се буде располагало одлучити какав ће се он подићи и када.⁸⁰⁷

Како ће, по његовом мишљењу, пригодних прилика за подизање споменика увек бити, у чланку износи и неколико предлога за одавање почаста Карађорђу, уз опаску да се сваком од њих мора пажљиво приступити, како би се у њему, „*заиста спојила народна част и корист са славом и споменом мужа најдостојнијег наше благодарности*“.⁸⁰⁸

Тако наводи да би се уместо „*мртве статуе*“ у његову част могла подићи и једна црква која би као српска Олимпија народ српски са свих страна сазивала на светковање спомена Карађорђевог на оживљавање народног поноса и одржавање додросог духа и народног обичаја и морала“.⁸⁰⁹ На овај начин би се достојно повезала част народна са славом и споменом Карађорђа, као утемељивача народне цркве.

Поред цркве могао се подићи војни или оружани завод јер је „он српском народу оружјем слободу дао“. Достојан споменик могла је бити и школска установа, попут српског универзитета с обзиром да је поштовао учене људе и науку и поставио темеље

⁸⁰⁵ *Српске новине* од 16. фебруара 1857,72.

⁸⁰⁶ У чланку дописник износи Световид бр. 13, Беч 14. фебруар 1857. Наведено код: Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 137-138.

⁸⁰⁷ *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸⁰⁸ *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸⁰⁹ *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

данашњем образовању. Уз чињеницу да је трговину ослободио од насилника и зулумћара, као споменик може бити основана и кредитна банка која би „опиту народну, материјалну и моралну снагу хранила и стварала народно благостање за које је велики избавитељ крварио“.⁸¹⁰

Уз изнете своје предлоге, примереним сматра и предлог Шумадинке да се из Фонда одреде средства и на писање српске нове историје.⁸¹¹ Препознавајући значај идеје Карађорђевог споменика он на крају позива да се реализацији приступи мудро и родољубиво „на ћемо тако у споменику Карађорђевог заиста спојити и народну част и корист са славом и споменом мужа најдостојнијег наше благодарности“.⁸¹²

Као реакција на Јанковићево писање уследио је чланак у *Световиду*, који потписује дописник из Београда. Он критикује Јанковића да је многим својим предлозима желео да се додвори свим слојевима и срединама српског друштва, почев од Србских новина, свештенства, Шумадинке, војске, интелектуалаца и трговаца као и самом себи. Аутор је мишљења да о форми споменика убудуће треба искључиво да расправљају *Шумадинка* и *Световид*. На крају се, ипак одређује да споменик буде какав општепотребни завод. У фусноти овог чланка Александар Андрић, уредник *Световида*, предлаже оснивање свеучилишта или пољопривредног завода.⁸¹³

Посветом образовних установа успомени на личности из националне историје у складу са њиховом просветно-дидактичком функцијом, додатно је подстицана свест о значају Карађорђевог дела.⁸¹⁴

Од XIX века визуелизација националне идеје све чешће је подразумевала трагање за симболима у прошлости, алегорији или миту, иако се смисленост тих симбола може и оспорити.⁸¹⁵

Виђење будућег споменика Карађорђу као споменика идеји, српској јавности представља професор Лицеја Милован Јанковић. У свом чланку, које Српске новине објављују 5. марта 1857. године,⁸¹⁶ он каже да његова сврха није у томе да „оличу физички облик Карађорђа“ већ да оживи његове благородне идеје за напредак и славу

⁸¹⁰ *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸¹¹ *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸¹² *Српске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸¹³ Световид бр. 19, Беч 7. март 1957. у Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,147.

⁸¹⁴ Т.Nipperday, Nationalidee und Nationdenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 150.

⁸¹⁵ Т.Nipperday, Nationalidee und Nationdenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 139.

⁸¹⁶ *Српске новине* од 4. марта 1857, 101.

народа. Чињеницу да се није изјаснио ни за један од предлога које је раније изнео, образложио је ставом да се такве одлуке не доносе без доброг промишљања. Тако сматра да будући споменик мора да задовољи четири предуслова: да одговара потребама и обичајима народа попут задужбина, да буде у складу са величином Крађорђевог дела, да одговара величини поноса и осећања народа према своме избавитељу и да буде такав да се може упоредити са најбољим споменицима свога времена. Такви споменици изискују и доста средстава што захтева да се што скорије оснује кредитна банка у којој би фонд за споменик положио средства.⁸¹⁷

И овај Јанковићев текст је наишао на реакцију у *Световиду*. Пребацујући му удворништво и ласкање у вези са Карађорђевим значајем за Србију, београдски извештач Световида у расправу уноси и конкретно државно-политичко и династичко питање, које се односи на приписивање заслуга за напредак земље. Подсећањем на Карађорђево напуштање земље после слома Устанка 1813. године и карактерисање периода Првог српског устанка као епохе без државотворног устројства, он истиче да је Србија тек од Устанка 1815. кренула путем самосталности да би 1830. године поставила темеље данашњег политичког живота. Оваквим ставом аутор текста се јасно декларисао као присталица Обреновића.⁸¹⁸

У одговору на текст из Световида, Јанковић своје ставове брани и образлаже чињеницом да његова гледишта представљају тежњу да споменик Карађорђу не буде посвећен личности већ идеји „ослобођења и усређења једног погаженог народа“, као темеља српске независности. Не заборављајући ни вождове мане, Јанковић закључује да подизање Карађорђевог споменика неће одузети ни умањити славу и значај других српских хероја.⁸¹⁹ Иако је у српској новијој историји било и у будућности биће већих како на војном и тако и на пољу дипломатије, оно што је Карађорђа издвајало била је идеја ослобођења и васкрнућа коју је оживео у једном народу који је био „поништен“. „Као личност у којој ће српска историја у будућности гледати као свога Тела, Вашингтона, Ивана или Фридриха Великог заслужује споменик достојан свога дела“.⁸²⁰ На крају Јанковић подсећа и на бојазан неких да ће слава и споменик

⁸¹⁷ *Србске новине* од 4. марта 1857, 101.

⁸¹⁸ Ц., *Световид*, Беч 24. март 1857. у: Д. Тошић, *Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 151-152.

⁸¹⁹ М.Т. Јанковић, *Србске новине* од 30. марта 1857, 147-148.

⁸²⁰ М.Т. Јанковић, *Србске новине* од 30. марта 1857, 148.

Карађорђу засенити славу других српских јунака или ометати да им се споменици подижу, уз опаску да ће их супротно томе подстаћи.⁸²¹

Идеја ослобођења, коју Јанковић истиче као кључну у формулацији споменика, подстиче дописника Световида потписаног са иницијалом Ц. да се осврне на историјски контекст таквог става. Сматрајући га произвољним тумачењем са иронијом каже, да је идеја ослобођења коју Јанковић истиче, одувек присутна у српском народу и да је није Карађорђе створио. Такође није изоставио да још једном подсети на „драму деветогодишњег Карађорђевог рата 1813. годину“, уз молбу читаоцима да у интересу „правде и истине“ донесу своју непристрасну „пресуду“.⁸²²

Наредним својим текстом⁸²³ Јанковић побија изнете тврдње о Карађорђевој Србији у периоду од 1804. до 1813. године, подсећањем да је баш у тој епохи Србија била политички утемељења и да је уживала слободу, а народ имао свог Вожда, да је тада формиран Правитељствујући сенат, да је то доба када су именоване војводе, организовало судство, изграђене оружнице и отворене школе. Србија је тада била независна иако није имала званично признања великих сила. Своје виђење Карађорђевих заслуга Јанковић завршава подсећањема да од Косовског боја у Србији није било устанка који би се с Карађорђевим „сравнити могао.“ Ако је Устанак и пропао семе слободе остало је усађено у народу, јер у тој „*вождовој великој школи ратари посташе храбри борци, а пастири војводе*“.⁸²⁴

Питање форме споменика изазивало је посебну пажњу и у народу. Српске новине објављују допис упућен у име народа из Деспотовице (Горњег Милановца) са питањем шта ће он представљати „*мртво изображење самог лица-статуу у спомену Србина вечито живећег Карађорђа*“, или ће се великом имену његовом подићи „*описите полезно заведение које би спомену великог свог мужа доликовало и његовим јуначким делима посвећено бити имало*“, установа на корист читавог народа „*живи споменик, који ће се с времена на време подмлађивати..... и које би по томе каква слика красити*

⁸²¹ М.Т. Јанковић, *Српске новине* од 30. марта 1857, 148.

⁸²² Ц., *Световид*, Беч 2. мај 1857. у: Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 151-152.

⁸²² М.Т. Јанковић, *Српске новине* од 30. марта 1857, 154-156.

⁸²³ *Српске новине* од 9. маја 1857, 201.

⁸²⁴ Ц. Световид, Беч 2. мај 1857. у Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 151-152.

⁸²⁴ М.Т. Јанковић, *Српске новине* од 30. марта 1857, 154-156.

могла“.⁸²⁵ На крају дописа изражена је нада да ће се ова ствар решити на што бољи начин с обзиром на подршку коју има у народу.⁸²⁶

На питање народа из Деспотовице око изгледа споменика одговор је дао Милош Поповић, уредник Српских новина, који узимајући у обзир значај Карађорђевог устанка и свест народа, износи мишљења да би као леп и достојан споменик погодовала „великолепна“ Карађорђева црква, посвећена Андреју Првозваном, коју би „слободна Србија подигла Богу на славу, а Карађорђу на спомен“.⁸²⁷

Форми будућег споменика Карађорђу, уредник Српских новина Милош Поповић посвећује и касније посебну пажњу. У чланку објављеном 5. маја 1857. године, уз истицање да ће се, с обзиром на свест народа о важности оваквог дела убрзо у његовој средини појавити споменик, а да Одбор још није изашао са коначним предлогом, он поставља питање какав ће он бити. И поред изнетих различитих предлога, како каже, Српске новине нису никада биле за предлог да се по угледу на Запад, Карађорђу подигне кип или статуа, која би у датим околностима представљала луксуз. Како је у српској традицији вера кључна и да народ у сваком, па и у Карађорђевој делу види руку Божјег провиђења, он износи став Српских новина да се у име споменика Карађорђевог подигне црква.⁸²⁸ Тај предлог је био и најприхваћенији у јавности као и код већине чланова Одбора који су га сматрали најбољим решењем, јер црква, а не кип је оно што „иште побожно чувство народа нашег“.⁸²⁹ Такав споменик би био у духу сјајних споменика српске прошлости „хранилишта светиње имена српског“ манастира и црква попут Студенице, Жиче, Дечана, Раванице и Хиландара, као и српских споменика у Црној Гори, Херцеговини и на Фрушкој Гору. Срби по њима препознају своју традицију, славну прошлост и дела својих праотаца и идеале којима треба стремити.⁸³⁰ У том смислу и закључује да треба Карађорђу подићи за спомен цркву у којој би се славила промисао Божија, која је благословила подвиге његове да засија слобода српска.⁸³¹

Питањем форме Карађорђевог споменика бавио се и уредник *Шумадинке* Љуба Ненадовић. У два чланка насловљеним „О споменицима“, на примерима будућих споменика Лукијану Мушицком и Карађорђу, које у исто време жели да подигне

⁸²⁵ Српске новине од 21. фебруара 1857,79.

⁸²⁶ Српске новине од 21. фебруара 1857,79.

⁸²⁷ Српске новине од 21. фебруара 1857,79.

⁸²⁸ Српске новине од 2. маја 1857,189.

⁸²⁹ Српске новине од 2. маја 1857,189.

⁸³⁰ Српске новине од 2. маја 1857,189.

⁸³¹ Српске новине од 2. маја 1857,189.

српски народ „са једне и са друге стране Саве“, бави се проблемом њиховог значаја и избора најприкладнијег решења.⁸³² Како Ненадовић каже, обојица су својим делом дали велики допринос српском народу један се са пушком у руци борио за ослобођење отаџбине, а други као достојан настављач дела Светог Саве, са лиром у рукама учио свој народ да воли језик и веру. Конкретних предлога форме будућих споменика није било и поред већ сакупљене одређене суме новца. Тако је у Световиду објављен предлог да се уместо споменика Мушицком, новац из Фонда утроши на школовање даровитих и сиромашних српских младића из Карлштатске крајине за свештенике, јер „нема ни једног Србина који би се пре клањао ладном стубу од мермера него живој катедри српског језика и књижевности“. Овај предлог Световида Ненадовић истиче као добар и поред тога предлаже да се од прикупљених средстава из Србије део утроши на поставање мермерне плоче на гробу Мушицког када буде пренет у дубровачку цркву.⁸³³

За разлику од споменика Мушицком, Ненадовић не дели исто мишљењем са дописником Световида у погледу Карађорђевог споменика. Образлажући отпор Световида према његовом подизању закључује да такав став проистиче из неразликовања споменика од статуе.⁸³⁴ Свестан неспоразума који изазива дословно тумачење појма споменика, он предочава да Вождов споменик не мора бити фигура од бронзе или мермера са сабљом у руци, који ће се поставити међу чатрље на блатњавој пијаци, већ да то може бити лепши користнији и дуготрајнији споменик.⁸³⁵ Како се Карађорђевог лик и дело могу на много начина овековечити, коначно решење мора бити на општу корист и понос. По његовом мишљењу најдостојнији споменик Карађорђу била би школа за учитеље, која би носила његово име и радила под надзором Министарства просвете. Школа би се подигла код манастира Жиче, где је и пре неколико стотина година била иста таква. То би био „живи споменик“ Карађорђу из кога би по угледу на Терезијанум, излазили најобразовани појединци који су били на

⁸³² О споменицима, *Шумадинка* од 21. фебруара 1857. и О споменицима (крај), *Шумадинка* од 23. фебруара 1857. у :Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,141-143.

⁸³³ О споменицима, *Шумадинка* од 21. фебруара 1857. у :Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,141-142

⁸³⁴ О споменицима (крај), *Шумадинка* од 23. фебруара 1857.у: Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,142.

⁸³⁵ О споменицима (крај), *Шумадинка* од 23. фебруара 1857. у: Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,142.

корист држави. Новца који би преостао после подизања школе, по Ненадовићевом мишљењу био би утрошен на оправку манастира Жичи, чиме би се на леп начин у исто време подизањем нових обновили и стари споменици.⁸³⁶

Он посебно истиче да је манастир Жича један од најзначајнијих споменика у српској историји и традицији, какав Срби више нису у стању подићи, али су у могућности да га обнове. Ненадовићева идеја је да се обновом, са којом би требало кренути одмах, од Жиче начини „Храм српске славе“ у који би се пренеле мошти светог краља Стефана Првовенчаног из Студенице, кости Карађорђа, Хајдук Вељка, Доситеја, Луке Лазаревића, касније и кнеза Милоша и других заслужних личности. Златним словима на стубовима и на мермеру би се исписала имена оних који су допринели напретку земље, како у миру тако и у рату, укључујући и имена изгинулих ратника почев од најнижег реда. У овом Храму српске славе Карађорђе би почивао међу својим војводама и војницима. Изнад њихових гробова би били истакнути устанички барјаци које су носили у бојевима. Такав споменик би био по угледу на цркву Инвалида у Паризу, Вестминстер у Лондону и бројне споменике које на овај начин Италија подиже својим јунацима.⁸³⁷

Ненадовићев предлог о подизању Храма српске славе, односно спомен цркве у којој би посебно место имао вожд Карађорђе и његови устаници, имао је за циљ установљења будућег патриотског светилишта. Спојем вере и национализма, нацији се даје сакрални карактер и нарочита покретачка снагу, које бива свесна тек када се нађе пред гробовима, статуама и портретима великана на једном месту.⁸³⁸

Идеје за подизање овог типа националног споменика обично се јављају након ратова за ослобођење.⁸³⁹ О њиховој универзалној вредности говори чињеница да су се посвећивали свим жртвама.⁸⁴⁰

⁸³⁶О споменицима (крај) *Шумадинка* од 23. фебруара 1857. у :Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,143.

⁸³⁷О споменицима (крај) *Шумадинка* од 23. фебруара 1857. у :Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,143.

⁸³⁸T.Nipperday, Nationalidee und Nationdenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur,Theorie:Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976,147-148.

⁸³⁹T.Nipperday, Nationalidee und Nationdenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur,Theorie:Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976,147.

⁸⁴⁰T.Nipperday, Nationalidee und Nationdenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur,Theorie:Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976,138.

Ненадовић у свом тексту наводи да би и Војна академија у спомен на Карађорђа требала да понесе његово име, као и да би прикладно било да се испред ње или касарне подигне Карађорђевог споменик.⁸⁴¹

Да је форма Карађорђевог споменика изазивала пажњу јавности говори да су поред истакнутих појединаца, предлоге давали и обични људи из различитих крајева Србије. Тако Српске новине објављују писмо Јоце Араповића из Ваљева који предлаже да се у спомен Карађорђу установи Карађорђевог завод, из чијег би се фонда стипендирали Карађорђеви питомци, неколико младих сиромашних Срба, који ви се школовали на војним академијама у земљи и иностранству.⁸⁴²

На Араповићево изјашњавање против статуе и цркве, јер „обоје пролази као дим“, уследила је оштра реакција у Србским новинама. У чланку, који је потписан са два крста, истицањем конкретних чињеница критикована је непромишљеност његове изјаве уз закључак да би Србима из свих крајева, најдостојнији и најмилији споменик Карађорђу, у складу са српском вером и традицијом, била црква, која би се подигла у Београду.⁸⁴³

Предлог анонимног дописника из Ћуприје за споменик Карађорђу био је сасвим практичан. За већ изнете предлог каже да су лепо и корисни али ипак да би за отаџбину најпотребније подићи ћуприју (мост) на Морави правцем друма, који повезује Цариград и Беч у част Карађорђа. То су споменици које према нашој традицији подижу сиромашни људи себи за живота или неком свом умрлом за спомен. Када би се подигла ћуприја свако ко би преко њега прешао сетио би се Карађорђа.⁸⁴⁴

Поред појединачних текстова из Српских новина и Шумадинке као одговор на сва писање Световида у вези са спомеником Карађорђу, у Бечу на дан Светог Ђорђа 1857. године⁸⁴⁵ објављена је књижица анонимног аутора „*Неколико речи о споменику Карађорђевог*“.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ О споменицима (крај) *Шумадинка* од 23. фебруара 1857. у : Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985, 143.

⁸⁴² *Српске новине* од 2. марта 1857, 97.

⁸⁴³ *Српске новине* од 9. марта 1857, 109.

⁸⁴⁴ *Српске новине* од 16. марта 1857, 127.

⁸⁴⁵ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857, 13.

⁸⁴⁶ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857, 13.

Разлог њеног објављивања, како је аутор навео, био је да истина дође до народа, како оно што је опевао у песмама о својим јунацима не засене нечије зле намере.⁸⁴⁷ Она је била отворени позив да се поред споменика који је овом јунаку народ подигао у свом срцу, подигне и онакав по угледу на друге народе који на исти начин показују захвалност врлим синовима својим.⁸⁴⁸ У исто време подизањем споменика Карађорђу, народ је подизао и споменик самом себи, „*па и да његову спољашњост наруши време, у срцу ће вечно остати, књига догађаја, храбрећи и друге синове твоје на врла дела приповедаће о њему и казати свету да ти умеш бити благодаран врним синовима својим*“.⁸⁴⁹

С обзиром на покренуту пропаганду од стране политичких противника кнеза Александра Карађорђевића, против подизања споменика Карађорђу, овом књижицом се желео указати на његову изузетну националну важност критиком и оспоравањем оног што је изнето у Световиду. У чланцима аутора потписаним са Теразије, Лав и Копље⁸⁵⁰ јасно је предочено да подизање споменика нема никаквог историјског, економског, политичког ни урбанистичког оправдања. Поред тога аутор књижице није изоставио да подсети и на неблагонаклоно гледање Совјета према његовој реализацији, односно његово противљење једној народној ствари и чину благодарности.⁸⁵¹

Насупрот таквим ставовима књижица *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ* писана је као памфлет у коме је подизање споменика „српском избавитељу“ требало представити као идеју која је потекла од народа „*који је проживевши време ропства знао да цени благослов слободе у којој живи, а која и да је нико не хвали мора да буде мила сваком Србину који је знао ко му је помогао да се ослободи стогодишњих окова*“.⁸⁵²

Главни разлог који је у јавности истицан против подизања споменика Карађорђу био је његово напуштање Србије после слома Устанка 1813. године. У Световиду аутор чланка потписан са Теразије, јасно каже да је 1813. година избрисала све Карађорђе

⁸⁴⁷ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,13.

⁸⁴⁸ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,13.

⁸⁴⁹ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,13.

⁸⁵⁰ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,3.

⁸⁵¹ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,11.

⁸⁵² Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,3.

заслуге и да од 1830. година датира почетак српског напретка.⁸⁵³ На овакву тврдњу уследио је одговор да је Карађорђево одлазак био привремен и узрокован сплеткама странаца, уз констатацију да је аутор чланка ишао толико далеко да му се не признају заслуге које му ни непријатељи нису одрицали.⁸⁵⁴ Аутор књижице закључује да је слика која је о Карађорђу од тада стварана у народу била политички мотивисана и да му се не може негирати да је борба коју је започео била узрок из кога су као последице уследиле српска слобода и напредак.⁸⁵⁵

Идеју о подизању споменика националним јунацима ни један прави Србин неће оспорити.⁸⁵⁶ Како „међу тим јунацима као сунце на небу зоре српске блиста Карађорђе!“⁸⁵⁷ он јасно каже: „дигимо Карађорђу спомени, не другачије него као ономе, који је ударио темељ садашњој срећи српској. Ко његову славу обара, тај обара славу народа српског, тај је издајник народа српског.“⁸⁵⁸

У књижици је истакнуто и питање форме, односно намене споменика за који се каже да треба да представља симбол народне благодарности и да је боље да не буде само за гледање већ за корист народу.⁸⁵⁹ У том смислу аутор хвали Одбор што се није одмах изјаснио какав ће он бити с обзиром да о томе треба добро размислити и узети у обзир средства која ће бити на располагању. Предлог који је у Световиду изложен да се подигне театар на коме би се поставио споменик Карађорђу, сматрао је неприкладним јер је Карађорђе био јунак, а не глумац и сходно томе треба добити симбол који му приличи.⁸⁶⁰ „Треба се водити духом народа који још увек не зна шта је театар. Карађорђу треба подићи споменик од кога ће корист имати читав српски народ, а не само Београд, и то већи него што би имао од театра. Иако би се и он подигао,

⁸⁵³ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,6.

⁸⁵⁴ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,3.

⁸⁵⁵ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,7.

⁸⁵⁶ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,4.

⁸⁵⁷ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,5.

⁸⁵⁸ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,8.

⁸⁵⁹ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,8.

⁸⁶⁰ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевогъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,8.

*репертоар који би се изводио мора бити заснован на темама из српске историје које ће истицати Карађорђеове заслуге које су веће од њега“.*⁸⁶¹

О начину на који су прикупљана средства, а који је покренуо и највећу полемику,⁸⁶² као одговор на писање аутора потисаног са Лав који је у свом чланку у Световиду српски народ упоредио са Асирцима и Египћанима који су споменике подизали својим насилницима, а они опет не овековечише спомена онима у чију славу бише подигнути, указује се да српски народ није робовски већ слободан, односно да слободном вољом подиже споменик своје ослободиоцу, а не на силу⁸⁶³.

Противници подизања споменика Карађорђу као разлог свог става истицали су урбанистичко уређење Београда. Позивајући се на писање аутора потписаног са Стрелац у тринаестом броју Световида у коме он каже да није време за његово подизање с обзиром на урбанистичко уређење Београда, односно неугледност у односу на европске градове,⁸⁶⁴ аутор је мишљења да ће, за разлику од споменика у тим градовима, споменик Карађорђу иако буде подигнут међу београдским „чатрњама“, користити народу.⁸⁶⁵ Исти аутор каже да му ни политичке прилике не иду у прилог, с обзиром да Турци заповедају Србијом и да из града лако могу да нишане.⁸⁶⁶

О томе да држава треба да подигне споменик, а не народ, аутор књижице каже да у време када је Карађорђе започео борбу за ослобођење није постојала држава већ народ, па зато и приличи да он преузме ту обавезу, који тиме неће осиромашити,⁸⁶⁷ и да такво писање не потиче из чистог већ лукавог срца.⁸⁶⁸

⁸⁶¹ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,9.

⁸⁶² Световид објављује у броју од 10. фебруара 1857. године писмо једног Београђана у коме је изразио незадовољство због прикупљања прилога за споменик Карађорђу. *Србске новине* од 23. фебруара 1857,83.

⁸⁶³ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,9.

⁸⁶⁴ Споменик ће бити подигнут у окружењу чатрња и блата до колена, а свиње и говеда ће се о њега чешати. Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,11.

⁸⁶⁵ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,9.

⁸⁶⁶ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,11.

⁸⁶⁷ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,12.

⁸⁶⁸ Аноним, *Неколико речій о споменику Карађорђевомъ*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857,12.

Како су упутства, које су Министарство унутрашњих дела и митрополит⁸⁶⁹ дали за прикупљање прилога, полицијске власти и свештенство дословно спроводили, веома брзо оно је попримило карактер великог намета,⁸⁷⁰ због чега је морао да реагује и Државни савет. У писму од 14. марта 1857. године које је Државни савет упутио кнезу Александру јасно је предочено да у датим околностима то неће бити „споменик љубави“ него „споменик мржње“, јер се не диже добровољним него изнуђеним прилозима.⁸⁷¹ Начин спровођења прикупљања средстава Државни савет је видео не само као неполитичан већ и неуставан нов намет на народ, донет без његовог пристанка.⁸⁷² Такође је тражио да се опозову расписи министра унутрашњих дела и митрополита, да се министар позове на одговорност за свој „противзаконити поступак“, а митрополит упути да се не меша у ствари које га се не тичу.⁸⁷³ Овакав став Државног савета довео је и до сукоба са кнезом Александром. Карађорђевићев споменик требао је да буде средство династијске агитације, за који је Савет, правећи се да не види у чему је ствар настојавање власти покушао обележити као безакоње.⁸⁷⁴

Споменик Карађорђу иако пропагиран као национални споменик који се подиже вољом народа био је замишљен као ангажован политички артефакт, настао као одраз актуелног тренутка.⁸⁷⁵

Све активности око његове реализације обустављају се са сменом Александра Карађорђевића и доласком на власт кнеза Милоша Обреновића. Према извештају Попечитељства финансија од 25. августа 1860. године, у Фонду Карађорђевог споменика по Решењу од 3. новембра 1859. године наведена је сума од 676 401, 33 пореских гроша (у облигацијама 23 350 цесарских дуката, у готовом новцу 15 263, 20

⁸⁶⁹ Митрополит је у позиву препоручио свештенству да сами дају пример народу у давању прилога. Наведена је тарифа колико ко према свом чину би требало да приложи: протојереји и намесници два до три дуката, пароси по један дукат, или, ако су сиромашнији, три до шест цванцика. С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146.

⁸⁷⁰ Тако је начелник среза Врачарског отишао у село Кнежицу како би у тој општини покушао прикупити средства за споменик. Сељаци су давали колико ко има, а било је и случајева да су се надметали ко ће више, па чак се бележе речи једног сељака да за ову „народну ствар“ и најсиромашнији, макар и од уста откинули, понешто треба да жртвују. *Србске новине* од 19. фебруара 1857, 75.

⁸⁷¹ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146; Подизање споменика Карађорђу, Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 679-681.

⁸⁷² С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146.

⁸⁷³ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146.

⁸⁷⁴ С.Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912, 146.

⁸⁷⁵ Т. Нипердеј наводи као посебну групу националних споменика политичке споменике које подиже држава, државни органи, људи блиски власти. Т. Nipperday, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 133.

гроша пореских и ненасловљених 7 398,13 гроша пореских). Ова сума је унета у државни буџет чиме је Фонд за подизање споменика Карађорђу и формално угашен.⁸⁷⁶

*

Долазак на кнежевски престо 1842. године сина вожда Карађорђа, кнеза Александра Карађорђевића означио је почетак увођења Првог српског устанка као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије. У периоду његове владавине од 1842. до 1858. године појава дела заснованих на тематици Првог српског устанка била је у функцији јачања националне свести о његовом значају као и његовог прилагођавања актуелним државно-политичким и династичким приликама. У томе је посебан значај имало подстицање сећања на вођу Првог српског устанка вожда Карађорђа и његову улогу у борби за ослобођење и установљење нововековне српске државе. Истицање Карађорђевих заслуга као народног вође и родоначелника династије подједнако је служило како његовој рехабилитацији тако и потврђивању владарског и династичког идентитета и легитимитета новог владара.

⁸⁷⁶ АС- Совјет, 1860, 360, ролна 280.

1. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1858-1903)

ОДНОС ВЛАДАРА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ ПРЕМА ТЕКОВИНАМА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Једногласном одлуком Народна (Светоандрејска) скупштина 11. децембра 1858. године са власти је збацила кнеза Александра Карађорђевића и вратила кнеза Милоша Обреновић.⁸⁷⁷ Овим чином завршен је период владавине династије Карађорђевић у XIX веку. Наредних деценија власт у Србији обележила је владавина четворице владара династије Обреновић. Државно-политичке и друштвене прилике у земљи утицале су да је сваки од њих имао другачији однос према наслеђу Првог српског устанка.

Владавина кнеза Милоша Обреновића (1858-1860)

Повратком на чело Србије кнез Милош⁸⁷⁸ је намеравао да влада на исти начин како је владао до 1839. године, по својој вољи и без поштовања Устава.⁸⁷⁹ За њега Слободан Јовановић каже да је био народни вођа и велики демагог који је за све што је радио, говорио да је за добро народа,⁸⁸⁰ насупротив војводама Првог српског устанка који су сви били војне старешине, са свом оном прекошћу заповедања и охолошћу која је увек одликовала људе по оружју.⁸⁸¹ Одлука да са сломом Устанка 1813. године не напусти Србију већ да остане са народом била је најзначајнија чињеница која је служила изградњи његовог владарског интегритета и стварања негативног односа према војду Карађорђу.⁸⁸²

И током кратког периода друге владавине, која је трајала од 30. новембра /12. децембра 1858. године до 14/26. септембра 1860. године, државна политика кнеза Милоша била је базирана на учвршћивању владарског положаја поновним добијањем од цариградске

⁸⁷⁷ Прокламација, *Србске новине* од 14. децембра 1858, 532.

⁸⁷⁸ До 3. јануара 1859. године, односно потврде кнежевског достојанства кнезу Милошу од стране Порте, управљење земљом према одлуци Народне скупштине било је поверено привременој управи од три члана коју су чинили: министар унутрашњих дела Илија Гарашанин, потпредседник Народне скупштине Стевча Михаиловић и Јефтимије Угричић председник Касационог суда. Прокламација, *Србске новине* од 13. децембра 1858, 527.

⁸⁷⁹ О владавини кнеза Милоша: М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, I-III, Ниш 2019; С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 43.

⁸⁸⁰ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 54.

⁸⁸¹ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 81.

⁸⁸² М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига III, Ниш 2019, 8.

Порте титуле наследног кнеза.⁸⁸³ Са друге стране у народу је било потребно стварати слику владара који ради у корист његовог напретка и који је изабран његовом вољом. Такву представу требала је најпре да предочи прослава дана Светог Андреја Првозваног 1859. године, не као дана велике победе српских устаника на челу са вождом Карађорђем 1806. године и ослобођења Београда, какво је значење најпре имао у историји нововековне српске државе, већ као „*дана славне победе, народне свести и слоге, народних права и слобода над злим умишљајима и јавним усињавањима противника народних*“.⁸⁸⁴

Национални и државни празници у српској државотворној историји, установљавали су се и проглашавали у складу са променама кроз које је пролазила.⁸⁸⁵ Значај њихове употребе у сврху истицања државно политичког легитимитета и идентитета види се и на примерима преиначавања и негирања њихове првобитне посвете.

Такав пример је празновање *Дана Светог Андреја Првозваног*. Иако је почетак његовог обележавања био везан за ослобођење Београда у Првом српском устанку 1806. године са доласком Обреновића на власт, временом током његових прослава то се више није помињало.⁸⁸⁶ Као један, уз Српске Цвети,⁸⁸⁷ од првих установљених општенародни празника у Кнежевини Србији, он постаје дан посвећен обележавању стицања унутрашње аутономије и наследног кнежевског права.⁸⁸⁸ Овим преклапањем,⁸⁸⁹ симблично везивање Дана Светог Андреја Првозваног за прославу ослобођења Београда у Првом српском устанку је неутрализовано и маргинализовано, односно из средишта културног памћења измештено на његову периферију.⁸⁹⁰

Од самог почетка обележавања, Дан Светог Андреја Првозваног је имао више карактер општенародног него званичног држаног празника.⁸⁹¹ Током владавине кнеза

⁸⁸³ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,54.

⁸⁸⁴ *Српске новине* од 15. децембра 1859, 103; М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига III, Ниш 2019, 293-300.

⁸⁸⁵ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,11.

⁸⁸⁶ М.Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,137.

⁸⁸⁷ Празник Цвети (Српске Цвети) су 1836. године кнежевим актом постали први званичан општенародни празник вазалне Србије посвећен обележавању почетка борбе за слободу. М. Тимотијевић, *Таковски устанак Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,11.

⁸⁸⁸ М.Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,133.

⁸⁸⁹ А. Асман, *Рад на националном памћењу*, кратка историја немачке идеје образовања, Београд 2020, 55.

⁸⁹⁰ А.Асман, *Облици заборав*, Београд 2018,23.

⁸⁹¹ М. Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,137.

Александра Карађорђевића, у периоду од 1842. до 1858. године, прослављан је као празник посвећен ослобођењу Београда под Карађорђем 1806. године и *Дан покровитеља Србије под њеним старим краљевима*.⁸⁹²

Поновним доласком на власт кнеза Милоша и династије Обреновић, празнику је враћена посвета која је била у складу са њеним државно-политичким легитимитетом и идентитетом. Његовом употребом као опште народног празника⁸⁹³ у сврху династичке пропаганде требало је истаћи да је до промене власти 1858. и смене династија дошло народном вољом.⁸⁹⁴ Управо у таквом контексту је и протекла његова прослава годину дана после збацивања са власти Карађорђевог сина кнеза Александра, када Београдска општина одлучује да дан Светог Андреја 12. децембра 1859. године прослави, као годишњицу када су Београђни устали да бране Скупштину.⁸⁹⁵ Да би се избегао могући сукоб са војском кнез Милош најпре забрањује прославу. Како је у међувремену и поред забране, у згради где је била одржана Светоандрејска скупштина била приређена гозба, а народ се у великом броју већ окупљао на простору око ње, он издаје наредбу да се прослава може одржати. Најпре из касарне почињу да пуцају топови, а онда испред зграде долази да свира војна музика. Као свога изасланика кнез Милош шаље Цветка Рајовића да поздрави народ и чак поведе коло.⁸⁹⁶ Сутрадан у цркви кнез Милош се захваљује на прослави 12. децембра као једне велике пажње учињене њему лично.⁸⁹⁷ Да је празник изгубио своју првобитну посвету и постао светковина јавне захвалности кнезу Милошу указују поред велике прославе у Београду и прославе у местима широм Србије.⁸⁹⁸ Тако је од празника велике националне војне победа преиначен у светковину која је сећање на тај догађај трајно потиснула и дала јој значење које је одговарало актуелним друштвено- политичким приликама.

Иако кнез Милош јавно не износи негативан став према наслеђу Првог српског устанка и вожду Карађорђу⁸⁹⁹ кога у Указу о додели пензије његовој удовици Јелени, назива

⁸⁹² М. Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,130.

⁸⁹³ Општенародни празници су подразумевали учешће народа у његовом обележавању, јер се они и одржавају ради интегрисања свих социјалних група у организовану држану структуру.М. Тимотијевић,*Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,178.

⁸⁹⁴ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,34.

⁸⁹⁵ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,84.

⁸⁹⁶ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,84.

⁸⁹⁷ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,84.

⁸⁹⁸ *Србске новине* од 15. децембра 1859, 103-104.

⁸⁹⁹ Кнез Милош никада није изразио кајање за смрт војда Карађорђа, коју је чак сматрао залогом за народно благостање и веома повољну за његове интересе. Главног кривца видео је искључиво у Вујици Вулићевићу. М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига I, Ниш 2019, 360-361.

„бившим врховним вождом србским“;⁹⁰⁰ а пред саму смрт „великим јунаком нове историје србске чије је заслуге за отаџбину свагда с благодарним срцем поштовао“;⁹⁰¹ незванично, на њихово пропагирање није се благонаклоно гледало ни током прве, а ни током друге његове владавине. Порицање⁹⁰² Карађорђевог улоге и значаја у колективном сећању, спровођена је и забраном објављивања дела која би могла подстицати његову рехабилитацију. Сазнавши да Лазар Арсенијевић Баталака ради на повесници Карађорђевог времена, кнез Милош наређује одузимање рукописа, који му је касније, за време владавине кнез Михаила враћен.⁹⁰³ У својим делима историографског карактера Вук Караџић избегава често помињање вождовог имена⁹⁰⁴ што указује да је озбиљно схватио претњу кнеза Милоша да ће га гонити „код свих владара“ ако без његовог знања објави историју о вожду.⁹⁰⁵

Овакав однос додатно је био инициран нерешеним питањем кнежевског наследног права са Портом,⁹⁰⁶ с обзиром да се наслеђе Првог српског устанка могло употребити од стране противника као моћно пропагандно средство против династије Обреновић.

Владавина кнеза Михаила Обреновића (1860-1868)

После смрти кнеза Милоша 14/26. септембра 1860. године⁹⁰⁷ на кнежевски престо долази кнез Михаило.⁹⁰⁸ Много амбициознији од свог оца, он је имао намеру да покрене борбу за ослобођење свих балканских народа.⁹⁰⁹ Како је тежио да власт базира на поштовању закона, његов програм је изискивао страначко помирење и промену Устава,

⁹⁰⁰ Негативан суд се не износи ни касније у кнежевим сећањима 1849. и 1850. године. Такође се не помиње његов захтев ни у књизи В. Стефановића Караџића о Милошу Обреновићу 1824. године. М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош прича о себи, 3-4, 15. наведено код М. Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 67-68.

⁹⁰¹ Указ о додели пензија Карађорђевим ћеркама издат на Ђурђевдан 1859. године. М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига I, Ниш 2019, 361.

⁹⁰² О порицању као начину заборављања видети код: А. Асман, *Облици заборава*, Београд 2018, 23.

⁹⁰³ Ј. Хаџић, *Устанак србскији под Црним Ђорђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862, VI.

⁹⁰⁴ В. Караџић никада јавно није изнео своје мишљење о Карађорђевој смрти. Због неприлика које је имао писањем о Првом и Другом српском устанку, смтрао је да би најбоље било да ову тему избегава. М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига I, Ниш 2019, 367-368.

⁹⁰⁵ М. Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 53.

⁹⁰⁶ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 150-151

⁹⁰⁷ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 91.

⁹⁰⁸ При ступању на власт добио је титулу „Обреновић трећи по милости Божијњ и по жељи српског народа у сагласју са царским Хатишерифом из 1830. и са Законом из 1859. којим се уређује наследно право, наследни кнез Србије“. В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 58.

⁹⁰⁹ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 89.

по коме је кнез требао да буде једини владар, а не како је до тада било, да Савет буде моћнији од њега.⁹¹⁰

Већ на почетку своје владавине у Прокламацији 14. септембра 1860. године, истакао је да намерава, ради патриотске слоге, да изврши општу амнестију присталица династије Карађорђевић.⁹¹¹ У својој беседи 7. августа 1861. године истиче да се залаже за унутрашњу политику помирења „да се непријатељима опрости, а прошлост залечи“.⁹¹² Слободан Јовановић је Милошев режим окарактерисао као режим обрачуна са присталицама Карађорђевића, а Михајлов правде за присталице обе династије.⁹¹³

Иако се чинило да ће кнез Михаило бити прави народни владар, временом његова влада, доношењем одређених закона, постаје непопуларна.⁹¹⁴ Губитак власти након Светоандрејске скупштине 1858. године, кнез Александар Карађорђевић није лако прихватио. У активностима за поновним повратком Карађорђевића у Србију, нарочиту улогу имала је кнегиња Персида, која 1863. године организује заверу против кнеза Михаила Обреновића. За њену припрему ангажује трговца из Смедерева и некадашњег агента кнеза Милоша, Филипа Станковића, да у Панчеву штампа Проглас за народ у коме је предлаган преврат и повратак Карађорђевића на престо.⁹¹⁵ Прилике за побуну биле су повољне, јер је народ био незадовољан, посебно због новог пореза на имовину, увођења народне војске, као и гласина о празној државној каси, презадужености земље и неминовности рата са Турцима.⁹¹⁶

У таквим околостима у Смедереву 1863. године некадашњи члан Државног савета у време кнеза Александра Карађорђевића, Антоније Мајсторовић са тридесетак истакнутих људи радио је на припреми завере која је откривена у зиму исте године.⁹¹⁷ Мајсторовићева завера која је за циљ је имала свргавање са власти кнеза Михаила, иако није успела, угрозила је морални углед његовог режима и довела до нарушавања позиције Великог суда.⁹¹⁸

И поред тога током своје друге владавине кнез Михаило је показивао толерантнији став према Карађорђевићима. У тексту који прати његов портрет на насловној страни

⁹¹⁰ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,91-92.

⁹¹¹ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,93.

⁹¹² С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,93.

⁹¹³ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,94.

⁹¹⁴ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,156.

⁹¹⁵ Приликом растурања Прогласа по Смедеревском и Пожаревачком округу полиција је реаговала, па је био присиљен да побегне из Србије. С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,190.

⁹¹⁶ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,191-192.

⁹¹⁷ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,191.

⁹¹⁸ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,202.

првог броја Београдских илустрованих новина наводи се „Нема Србина који не би познавао дело књаза Михаила“, а у зачељу „новорођење Србије светлим чаром красиће историју идућих векова покрај имена Милоша Обреновића и Карађорђа-име Михаила М.Обреновић III“. ⁹¹⁹ Непосредно пред своју смрт кнез Михаило је чак намеравао да у Београду, према пројекту руског вајара Микешина, подигне споменик посвећен „Ослобођењу Србије“, иако је његовом сложеном композицијом доминирала фигура војда Карађорђа. ⁹²⁰ Тумачење збивања из 1813. године кроз бројне текстове уперене против Карађорђевића, па и самог Карађорђа уследила су после убиства кнеза Михаила 1868. године.

Убиство кнеза Михаила Обреновића 29. маја/10. јуна 1868. године ⁹²¹ додатно је подстакло сукоб Обреновића и Карађорђевића. У Саопштењу од 5. јуна 1868. године наведено је да убиство кнеза Михаила није било само чин личне освете већ почетак преврата у корист супарничке династије. ⁹²²

Владавина кнеза/краља Милана Обреновића (1868-1889)

После убиства кнеза Михаила 1868. године, за његовог наследника изабран је кнез Милан Обреновић. ⁹²³ Уместо малолетног кнеза, до његовог пунолетства управљање земљом преузима трочлано намесништво које су чинили Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. ⁹²⁴

Сам почетка владавине намесништва обележло је суђење убицама кнеза Михаила. ⁹²⁵ На основу става Владе јасно се могло видети да се за убиство директно окривљује кнез Александар Карађорђевић. ⁹²⁶ Како није била задовољна затворским казнама изреченим учесницима, она доноси и конкретне законске мере. Законом од 12. октобра 1868. године прописано је да кнез и чланови његове породице не могу на своје име или име неког другог имати добра у Србији, а добра која би им остала после изречења казне 15.

⁹¹⁹ *Београдске илустроване новине* бр.1 од 1. јануара 1866,1.

⁹²⁰ А. Павловић, Српске теме Михаила Осиповича Микешина, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1968,369-370.

⁹²¹ Атентат на кнеза Михаила организовао је београдски адвокат Павле Радовановић. Као разлог била је немогућност добијања помиловања његовог брата ваљевског адвоката Љубомира због кривитворења. У заверу је укључио и своју браћу Косту и Ђорђа, Станоја Рогоћа и Лазара Марића. С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,267.

⁹²² С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923,267.

⁹²³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934,1; С. Рајић, Милан Обреновић- краљ политичар, *Зборник Матице српске за историју*, 79/80, Нови Сад 2009 43-58.

⁹²⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934,1.

⁹²⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934,52-55.

⁹²⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934,55.

јула морају бити продата.⁹²⁷ Чланом 10. Устава из 1869. године нико од фамилије и потомака Карађорђевића није могао бити изабрана за кнеза Србије на које је бачено народно проклетство.⁹²⁸ Овим Уставом потврђено је кнежевско наследно право династије Обреновић.

Владавина кнеза (1868-1882), а потом и краља Милана Обреновића (1882-1889), обележена је великим државничким успесима: стицањем независности и територијалним проширењем 1878. године,⁹²⁹ осамостаљењем Српске православне цркве, њеним одвајањем од Васељенске патријаршије у рангу Митрополије 1879. године,⁹³⁰ проглашењем Краљевине 1882. године и потписивањем више важних државно политичких уговора,⁹³¹ али и Тополском 1877. и Тимочком буном 1883. године као и поразом у Српско-бугарском рату 1885. године.⁹³²

Са стицањем пунолетства 10. августа 1872. године кнез Милан започиње самосталну владину.⁹³³ За њен почетак везана је и Велика источна криза (1875-1878), из које Србија излази као независна држава са извесним територијалним проширењем.⁹³⁴

Под притиском јавности, подстакнутим националним осећањима које је изазвао Устанак у Херцеговини 1875. године, кнез Милан је 1876. године објавио рат Османском царству.⁹³⁵ Неспремна српска војска била је поражена у Првом српско-турском рату 1876. године,⁹³⁶ док је из Другог српско-турског рата 1877/1878. године изашла као победница.

Почетак Другог српског-турског рата обележила је Тополска буна крајем новембра 1877. године.⁹³⁷ Побуна је имала династичко обележје, с обзиром да је требала да

⁹²⁷ Закон о добрима раскнеза Александра Карађорђевића и његове фамилије од 12. октобра 1868. године. <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/8-du-zakon-dobrima-raskneza.pdf>

⁹²⁸ Устав Књажевства Србије, Београд 1869, 5-6.

⁹²⁹ Други српско-турски рат у коме је учешће узела и Русија завршен је потписивањем примирја Руса и Турака у Сан Стефану 2. марта 1878. године. Њиме је Србији гарантована само независност и исправка граница односно територијално проширење у правцу Новог Пазара и Митровице, али и не та насеља. Како се карта Европе није могла стварати вољом Русије сазван је Берлински конгрес, који је трајао од 13. јуна до 13. јула 1878. на коме је требало размотрити одлуке из Сан Стефана. Берлински конгрес је признао независност Србије и одредио јој границе. Србије. Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 166-170.

⁹³⁰ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 201.

⁹³¹ Железничка конвенција 1880, Трговински уговор 1882. и Тајна конвенција 1881. године, којом је кнез Милан стекао аустроугарску подршку за проглашење Србије, краљевином 1882. године. Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 202.

⁹³² Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 250-252.

⁹³³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934, 270.

⁹³⁴ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 170.

⁹³⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Београд 1934, 433-452, 496-518.

⁹³⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд 1934, 93.

⁹³⁷ О Тополској буни: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд 1934, 159-179.

доведе до државног преврата, односно свргавања кнеза Милана Обреновића и довођење на власт кнеза Петра Карађорђевића.⁹³⁸ Њој је претходило одбијање заклетве јасеничког, лепеничког и грузанског батаљона српске војске да крене у рат против Турака, без помоћи Русије.⁹³⁹ Иако је избила на Становљанском пољу близу Крагујевца, названа је „Тополска“ јер су се побуњеници улогорили у Тополи, после одбијања војне послушности.⁹⁴⁰

Тополска буна, је условила још већу нетрпељивост народа у Шумадији према кнезу Милану, нарочито због разарања Карађорђевог града у Тополи, као одмазде власти према побуњеницима.

Српско-турски ратови 1876-1878. године завршени су стицањем независности и проширењем Кнежевине Србије, на југоистоку на четири округа: Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички.⁹⁴¹

Стицање независности 1878. године,⁹⁴² а касније и проглашење Краљевине 1882. године⁹⁴³ представљали су важане моменте у нововековној историји српског народа после избијања Српске револуције.

У складу са променама у српској државотворној историји, установљавали су се и празници.⁹⁴⁴ Посебним указом 20. јун/2. јул је проглашен државним празником, *Даном успостављања независности и увећања Србије*.⁹⁴⁵ Са проглашењем Краљевине 22. фебруар/ 6. март од 1882. године, постаје државни и народни празник са јасним династичким обележјима у којима се јасно истицала улога кнеза Милоша у постављању темеља нововековне српске државе.⁹⁴⁶

Комеморативна форма, ових празника прилагођених друштвеним и политичким околностима, имала је функцију конституисања примата династије Обреновић у

⁹³⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд 1934,165; Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 165.

⁹³⁹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода. ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLII.

⁹⁴⁰ О Тополској буни: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд 1934,161-165.

⁹⁴¹ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 31.

⁹⁴² Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 170.

⁹⁴³ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 212-214.

⁹⁴⁴ М.Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,11.

⁹⁴⁵ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 170.

⁹⁴⁶ *Српске новине* од 22. фебруара 1884,1-2; *Српске новине* од 22. фебруара 1885,1.

изградњи српске државотворности и спречавања неговање и производње непожељних сећања на Први српски устанак.⁹⁴⁷

У таквим околностима важну улогу, као пропагандно средство Карађорђевића, у супротстављању потискивању и порицању значаја Првог српског устанка имала су дела Константина Ненадовића, објављена у Бечу 1883. и 1884. године, непосредно по проглашењу Краљевине, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, као градиво за српску историју од године 1804 до 1813 и надаље и *Сликарник слика великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и слике његових војвода и јунака*.

Владавина краља Александра Обреновића (1889-1903)

На прослави *Дана Краљевине* 22. фебруара 1889. године, краљ Милан је објавио своју абдикацију,⁹⁴⁸ а власт до пунолетства краља Александра по Уставу, преузело је тројно намесништво (Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић).

Прогласивши се пунолетним, четири година касније, Прокламацијом 1/13. априла 1893. године краљ Александар Обреновић, објавио је почетак самосталне владавине.⁹⁴⁹

Изградњу свог владарског идентитета краљ Александар Обреновић заснивао је једним делом на немањићкој традицији,⁹⁵⁰ док се другим делом ослањао на култ кнеза Милоша, родоначелника династије.⁹⁵¹

Династичке и политичке прилике условиле су потребу да се млади краљ појави у народу. Тим поводом председник Владе Лазар Докић,⁹⁵² иницира његов обилазак земље као суверена.⁹⁵³ Циљ путовања, које је трајало од 16/28. августа до 9/21. септембра

⁹⁴⁷ М. Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012 421.

⁹⁴⁸ Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 238.

⁹⁴⁹ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 87.

⁹⁵⁰ Краљ је 1899. године иницирао прославу седамстотина година од смрти Симеона Немање, а 1901. године Студеница је даривана богатим покрвом. Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007, 19-22; С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 468.

⁹⁵¹ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 467.

⁹⁵² Лазар Докић имао је великог утицаја на младог краља. У детињству као његов васпитач, а каније као председник Владе и министра просвете. Докић је чак покушао нагодбу са Карађорђевићима како би се две династије измириле. С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 32, 461.

⁹⁵³ С. Рајић, *Александар Обреновић*, Владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 461.

1893. године⁹⁵⁴ било је зближавање и учвршћивање везе народа и новог владара,⁹⁵⁵ нарочито у крајевима који нису били наклоњени Обреновићима.⁹⁵⁶

Иако су Карађорђевићи законом били искључени и из јавног и политичког живота, крајем XIX века, долази до видљивијег истицања везе двеју династија и њихових родоначелника. Може се рећи да је процес династичког помирења краљ Александар Обреновић започео 1889. године обнављањем споменика ослободиоцима Београда 1806. године,⁹⁵⁷ који је 1848. године подигао кнез Александар Карађорђевића. Домаћа и страна јавност тада је позитивно оценила однос младог краља према Карађорђу назвавши га „историјским чином“.⁹⁵⁸

У циљу своје промоције као народног владара на свом првом путовању краљ Александар не обилази само места која су симболично била везана за династију Обреновић, попут Такова и Добриње⁹⁵⁹ или места из српско- турских ратова,⁹⁶⁰ већ и она која су била посебно значајна за супарничку династију и Први српски устанак. Приликом посете Ваљеву 18. августа 1893. године отишао је и до места на обали Колубаре где су у сечи кнежева погубљени Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. Тада је заједно са књижевником Љубомиром Ненадовићем на месту које је лоцирано на основу Мемоара проте Матеје,⁹⁶¹ засадио је спомен дрво „борову грану, окићену цвећем и венцима“.⁹⁶²

Ово путовање највише је обележила посета Тополи и Карађорђевог гробу 26. августа 1893. године,⁹⁶³ која се може сматрати и најзначајнијим њеним делом. У некадашњем Карађорђем граду, који је разорен за време владавине његовог оца 1877. године, младом краљу приређен је свечани дочек и у његову част подигнута тријумфална

⁹⁵⁴Током три недеље, од 16/28. августа до 9/21. септембра 1893. године краљ је посетио:Обреновац, Уб, Ваљево,Косјерић, Ужице, Златибор, Пожегу, Горњи Милановац, Аранђеловац, Тополу, Параћин, Алексинац, Соко Бању, Књажевац, Зајечар, Неготин, Брзу Паланку, Доњи Милановац, Мајданпек, Кучево,Голубац, Велико Градиште, Смедерево.

⁹⁵⁵ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 31. августа 1893, 2.

⁹⁵⁶Обилазак источне Србије је имао велику важност с обзиром да од Тимочке буне 1883. године Обреновићи нису обилазили тај део Србије. С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 90.

⁹⁵⁷На седници Државног савета 11. августа 1889. године дато је одобрење министру грађевина да може за обнову Споменика изгинулим борцима 1806. године утрошити 80 динара и 30 пара из кредита оправке и доградње за 1888/9. годину. Протокол седнице Држаног савета од 11. августа 1889. године. АС-ДС 1889, ролна 378.

⁹⁵⁸С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 462.

⁹⁵⁹ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 24. августа 1893, 1.

⁹⁶⁰ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 31. августа 1893, 2.

⁹⁶¹https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORAV_LENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA

⁹⁶² Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 19. августа 1893, 1.

⁹⁶³ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 27. августа 1893, 3-4.

капија. Стигавши у Тополу он прво одлази у цркву и полаже венац на Карађорђевог гроб уз речи: „Полажем овај венац у славу и спомен оном човеку који је први почео Устанак за ослобођење Србије, великом Карађорђу. Слава му!“⁹⁶⁴

Одлазак краља Александара Обреновића у Тополу на Карађорђевог гроб на иницијативу радикала,⁹⁶⁵ било је званично и јавно одавање почести вођи Првог српског устанка. Значај овог чина је и у томе што је Карађорђевог гроб као култни простор током владавине Обреновића, нарочито после убиства кнеза Михаила, био место „тајних ходочашћа“.⁹⁶⁶

Да је посета Тополи имала за циљ манифестацију и династичког помирења указује краљева здравица током свечаног доручка. Захваливши се Тополцима на срдачном дочеку посебно је истакао да њему Топола, зато што је у њој живео Карађорђе, није никада била мање драга од других места у Краљевини. „Поштовање заслужних синова то је једна врлина коју ја не само високо ценим и уважавам него јој одајем и свечано признање.“⁹⁶⁷ Овом приликом, краљ је цркви у Тополи даривао 8000 динара.⁹⁶⁸ Из описа путовања само се наводи да је свечано дочекан у Орашцу, али и не да ли је посетио Марићевића јаругу.⁹⁶⁹ Приликом посете Неготину 3. септембра 1893. године одао је почаст Хајдук Вељку полагањем венца на споменик подигнут на месту његове погибије.⁹⁷⁰ У Великом Градишту 8. септембра 1893. године за дочек краља била је направљена тријумфална капија на којој су биле слике кнеза Лазара, цара Душана, кнеза Милоша и Карађорђа.⁹⁷¹

Краљева посета Тополи и Карађорђевог гробу имала је одјека и у јавности. Уредништво Малих новина поводом краљеве посете Карађорђевог гробу, апеловало је да се раздор међу династијама премости, будући да су и кнез Милош и Карађорђе великани који су служили народу и земљи.⁹⁷² Чак је и кнез Петар Карађорђевић изразио

⁹⁶⁴ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 27. августа 1893, 3-4.

⁹⁶⁵ Радикали су према писању аустроугарског посланика желели да измире две династије и да напредњаке удаље од краља. Наведено код: С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 90.

⁹⁶⁶ Тако се у једном очигледно ангажованом новинском извештају након доласка краља Петра на власт наводи: „народ је много веровао да кад год болестан дође на гроб и помоли се Богу, да ће одмах оздравити. Књаз Милош једном приликом затекне два сељака како клече на Карађорђевог гробу и запита шта ту раде. А кад му рекоше да су дошли да оздраве на Карађорђевог гробу, он се разљути, и најури их из цркве, и нареди да се копа нова гробница...“ Светковина у Тополи, *Штампа*, бр. 173, год. II, Београд 14. јул 1903.

⁹⁶⁷ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 27. августа 1893, 3-4.

⁹⁶⁸ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 28. августа 1893, 3.

⁹⁶⁹ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 31. августа 1893, 1.

⁹⁷⁰ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 4. септембра 1893, 2.

⁹⁷¹ Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 10. септембра 1893, 1.

⁹⁷² Краљ Миротворац, *Мале новине* од 3. септембра 1893.

захвалност краљу Александру на одавању почasti.⁹⁷³ Иако се најпре у интервјуу датом опозиционом листу Видело 18. августа 1893. године, оградио о било каквих напада на династију Обреновић у борби за српски престо, кнез Петар у демантију своје изјаве октобра 1893. године у Новој слободној преси, јасно наглашава да се не одриче свог права на српски престо.⁹⁷⁴ Овом изјавом сврха краљевог наступа у Тополи била је анулирана.⁹⁷⁵ Насталу ситуацију смирила је изјава шефа аустријске дипломатије Калнокија да је у Србији само једна призната династија Обреновић, чијим су прецима право наследства признале Турска као сизерен и Европа.⁹⁷⁶

Исте године када и краљ Александар полаже венац на Карађорђево гроб, Тополу је посетио кнежевић Божидар Карађорђевић.⁹⁷⁷ Он је у земљу дошао без знања власти, под туђим именом. Током боравка у Тополи посетио је гроб свога деде Карађорђа и тада урадио аквареле старе цркве и њеног ентеријера са Карађорђевим гробом.⁹⁷⁸

Национално-историјски значај меморијала условљава и обавезу његовог поштовања. Обиласци знаменитих места представљали су један од видова династичке пропаганде. Такав начин владарске презентације у народу имао је посебног значаја на простору новоприпојених крајева који су ушли у састав Србије после стицања независности 1878. године. Тако је краљ Александар Обреновић настојао да током боравка у Нишу увек посети Ћеле кулу и ода почаст јунацима са Чегра.⁹⁷⁹

У Неготину 1897. и 1900. године обишао је Хајдук Вељков споменик. О посети 1897. године сведочи фотографски снимак краља Александра Обреновића и његове пратње испред споменика.⁹⁸⁰ Друга посета била је у пролеће 1900. године. Како је забележено током пута по источној Србији краљеви Александар и Милан Обреновић посетили су од 22. до 24. маја Неготин.⁹⁸¹ Током боравка у Неготину 23. маја, краљеви са свитом посетили су место погибије Хајдук Вељка. У спомен на тај „краљевски излазак“

⁹⁷³ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 462.

⁹⁷⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 462.

⁹⁷⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 462.

⁹⁷⁶ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 462.

⁹⁷⁷ С.Т.Павловић, *Божидарт*, Историја живота, дела и окружења Божидара Карађорђевића, париског уметника и балканског кнеза (1862-1908), Београд 2012, 183.

⁹⁷⁸ Књижевне белешке, Кнежевић Божидар Карађорђевић, *Бранково коло* бр. 26-27, Сремски Карловци 3/16. јул 1903, 862-863.

⁹⁷⁹ Забележено је да је Ћеле кулу посетио 27. јула 1889. године, потом за време заседања Народне скупштине у Нишу, јануара 1901. године као и поводом прославе двадесетпетогодишњице ослобођења када је са краљицом Драгом боравио у Нишу 29. децембра 1902. године. *Мале новине* од 1. августа, 1889,1; *Народне новине* од 9. јануара 1901, 2; *Нишки заставник* за јануар 1903. године.

⁹⁸⁰ Фотографија потписана са *Краљ Александар Обреновић са пратњом испред споменика Хајдук Вељку 1897. године*. В. Стаменковић., *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 52.

⁹⁸¹ С пута његовог Величанства краља, *Српске новине* од 26. маја 1900,1.

установљена је посебна књига *Поменик* где се најпре уписао краљ Александар, а потом и краљ отац Милан и читава свита. Намера је да се у ту књигу уписују сви посетиоци овог знаменитог места.

Од 1898. године штампањем и растурањем пропагандног материјала се отворено позивало у борбу против династије Обреновић и на њено уклањање.⁹⁸²

Крајем 1901. године Петра Карађорђевић је овластио свога рођака Јакова Ненадовића да из Беча води пропаганду против краља Александра Обреновића.⁹⁸³ На деловање Ненадовића као званичног представника Петра Карађорђевића, добијена је сагласност од највиших представника у Бечу, чиме је пропаганда против Обреновића на територији монархије легализована.⁹⁸⁴

На територији Аустроугарске отворено се агитовало против династије Обреновић.⁹⁸⁵ У новосадским кафанама јавно се говорило да ће трон бити уступљен Карађорђевићама, јер су они „цела фамилија“.⁹⁸⁶ Тако се у јануару 1902. године појавила брошура *Династичко питање* у којој се доказивало да народ никада за краља не би прихватио Никодија Луњевицу, брата Драге Машин, нити да жена одлучује о судбини народа.⁹⁸⁷

Смрт краља Милана 1901. године, прелазак краљице Наталије у католичанство 1902. године, непостојање наследника били су међу последњим ударцима који су династији коначно задати Мајским превратом 1903. године.⁹⁸⁸ Гашењем лозе Обреновића, убиством краља Александра Обреновића, више нису постојале државно-политичке препреке за повратак на српски престо династије Карађорђевић и званично уобличавање сећања на вожда Карађорђа и Први српски устанак и њихово увођење као једног од најважнијих елемената репрезентативне културе.

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1858-1903)

Периоди друштвено-политичких промена су одувек обилovali визуелним материјалима као изворима за њихово тумачење.⁹⁸⁹ Уметници тада постају политички

⁹⁸² С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 471.

⁹⁸³ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 490.

⁹⁸⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 483.

⁹⁸⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 483.

⁹⁸⁶ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 483.

⁹⁸⁷ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 477.

⁹⁸⁸ С. Рајић, *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014, 474.

⁹⁸⁹ Као најбољи пример је Француска револуција која је представљала својеврсни катализатор уметничких процеса. R.Reichardt, H. Kohle, *Visualizing the Revolution, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France*, London 2008,8.

настројени и све више свесни актуелног тренутка, уводећи нову симболику у уметничка дела. Тиме уметничка дела добијају посебну функцију, она постају пропагандна средства у промовисању политичких и друштвених идеја.⁹⁹⁰

У делима историјског сликарства XIX века најбоље се могао сагледати однос друштвено-политичке и естетско-формалне функције, односно утицај политике на функцију и форму дела.⁹⁹¹ Слика са историјском тематиком у XIX веку била је званичан државни медиј.⁹⁹² Њена функција која је самим тим морала да буде од суштинске важности за државу, управо је зависила од саме државе као наручиоца, који је после Француске револуције био народ, а не владар.⁹⁹³ За разлику од дела чији је настанак ислучиво био уметнички мотивисан, дела историјског сликарства су често настајала услед одређених државно-политичких услова односно када су њихове идеолошке основе постајале реалније.⁹⁹⁴ Због тога су и имала великог одјека у јавности.⁹⁹⁵ У томе су се посебно издвајала она са представама битака, буна, насилне смрти (атентата), односно догађаја на којима се темељио државни, национални и династички легитимитет и идентитет.⁹⁹⁶

Први српски устанак као тема у делима ликовних уметности и визуелне културе у периоду од 1858. до 1903. године управо је служио подстицању изградње и потврђивања владарског легитимитета и идентитета, како династије Карађорђевић тако и Обреновића.

Смењена династија Карађорђевић поред улоге у борби за ослобођење и установљење нововековне српске државе посебно истиче и трагичну смрт првог и званично потврђеног народног вође, вожда Карађорђа и директну умешаност у њој кнеза Милоша Обреновића. Култ политичке насилне смрти за разлику од оне која се негује у хришћанству, градио се на реалним основама и најчешће је везан за опстанак,

⁹⁹⁰R.Reichardt, H. Kohle, *Visualizing the Revolution*, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France, London 2008,8.

⁹⁹¹E.Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd. XVIII, 1975, 146.

⁹⁹²E.Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd. XVIII, 1975, 146.

⁹⁹³E.Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd. XVIII, 1975, 146.

⁹⁹⁴E.Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd. XVIII, 1975, 147.

⁹⁹⁵K. Dussel, Auf dem Weg zum Massen-Medium Historienmalerei des 19. Jahrhunderts als Publikumsspektakel, *Archiv für Kulturgeschichte*, Volume 86, Issue 2, Pages 414.

⁹⁹⁶R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000,210

ослобођење, победу, искупљење.⁹⁹⁷ Сећање на оне који су страдали насилном смрћу за политичку, националну или државну идеју има одлике религиозности која игра велику улогу у изградњи будуће заједнице.⁹⁹⁸

Са друге стране Обреновићи не негирају значај Првог српског устанка већ га тумаче као почетак процеса који ће свој врхунац достићи најпре са кнезом Милошем, а потом и краљем Миланом.

Да је Први српски устанак у периоду од 1858. до 1903. године представљао значајну тему српског сликарства указују и дела која су у том периоду настала попут портрета, представа битака и значајних догађаја за која су као основа коришћене народна епска поезија, историографска делима или сећања савременика.

Како револуције рађају нове људе,⁹⁹⁹ који су спремни да се жртвује за заједницу и опште добро,¹⁰⁰⁰ тако је и Први српски устанак донео нове јунаке. Представе херојске смрти Стевана Синђелића, Хајдук Вељка или трагичне (насилне) смрти јунака попут Карађорђа биле су посебно популарне тако да је њихова смрт, којом испуњавају своје идеале, добијала карактер мученичке. Преношењем у форму уметничких или дела визуелне културе такве личности и њихова постигнућа постају узор и у одређеним приликама моћна пропагандна средства.

Композиције чија је тематика била везана за Први српски устанак, односно догађаје и личности који су га обележиле у периоду од 1858. до 1903. године радили су сликари Ђура Јакшић, Тан Мор, Илија Димитријевић, Петар Раносовић, Риста Вукановић, Павле Чортановић, Ђорђе Крстић, Стева Тодоровић, Милош Тенковић, Стеван Никшић Лала.

Иако период у коме је живео и радио, због слабе заинтересованости средине, није био погодан за стварање историјских композиција у сликарском опусу Ђуре Јакшића налазио се изван број дела овог жанра.¹⁰⁰¹ Његове историјске композиције углавном

⁹⁹⁷R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 210.

⁹⁹⁸R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 210.

⁹⁹⁹N. Ruault, *Gazette d'un Parisien sous la Révolution. Lettres à son frère, 1783–1796*, Paris, 1975; W. Olander, *Pour transmettre à la postérité: French Painting and Revolution, 1774–1795*, Ann Arbor, MI, 1996, 100, наведено код R. Reichardt, H. Kohle, *Visualizing the Revolution*, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France, London 2008, 150.

¹⁰⁰⁰R. Reichardt, H. Kohle, *Visualizing the Revolution*, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France, London 2008, 157, 173.

¹⁰⁰¹П. Васић, Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 407.

су биле окренуте догађајима који су за тему најчешће имали борбу и смрт јунака, с наглашеним епским и драмским моментима, у ноћном амбијенту.¹⁰⁰²

Одређена дела позната су на основу литературе и писаних извора у којима сем назива и оквирне године настанка нема других података.¹⁰⁰³ Тематика се односила на борбу српског народа против турске власти, како у средњем веку тако и с почетка XIX века, из времена Првог и Другог српског устанка.¹⁰⁰⁴

Да је у периоду између 1857. и 1859. године Јакшић урадио неколико композиција посвећених теми Првог српског устанка¹⁰⁰⁵ указују подаци из његових преписки са Ђорђем и Милошем Поповићем.

Тако је у писму Ђорђу Поповићу 11/23. новембра 1857. године навео да је у Сумраковцу започео једну „икону из српског рата за ослобођење“ за који је сматрао да ће прилично добро испасти.¹⁰⁰⁶ Иако нема података о коме се делу ради, претпоставка је да је реч о слици *Устанак на дахије*, која се уз слику *Була* наводи као дело посвећено догађајима из Првог српског устанка.¹⁰⁰⁷ Поред тога што до данас ова дела нису сачувана, о њима нема ни писаних података који би указали како су она била решена. Слика *Була* могла је своју литерарну основу имати у Јакшићевој песми „Врачар“ коју је написао 1858. године, а која се завршава стиховима „*Ал` Ђорђе уста-Врачар се сећа- Громко се стресне Небојша кула, Врачар се сећа-закука була.*“¹⁰⁰⁸

Током учитељске службе у источној Србији крајем шесте и почетком седме деценије XIX века могли су настати *портрети Хајдук Вељка*, о којима сем навођења у литератури нема забележених података као су изгледали. Један од портрета, како је М. Кашанин 1927. године навео, налазио се у Фонду војне одеће Министарства војног у

¹⁰⁰²С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017, 268.

¹⁰⁰³Лош однос према његовим сликарским делима, на која се гледало са потцењивањем, довео је до њиховог пропадања. В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 112. О делима која се помињу у литератури, а нису сачува: Н. Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровић, *Сабрана дела Ђуре Јакшића, Сликарство*, Београд 1978, 175-189.

¹⁰⁰⁴П. Васић, Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 407.

¹⁰⁰⁵П. Васић, Записи о Ђури Јакшићу као сликару, *Браничево* 2-3, Пожаревац 1971, 141; П. Васић, Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 407.

¹⁰⁰⁶„Октобра сам добио нешто боје за моловање али врло мало; у радњи имам један комад из Српског рата за ослобођење; мислим да ће прилично испасти.“: Ђура Јакшић-Ђорђу Поповићу, Сумраковац, 11. новембра 1857. Ђура Јакшић, *Целокупна дела*, књига трећа, Београд 1931, 408-409; „Сад радим на једној икони из српског ослобођења, ако би јој у Београду купца нашао, драге бих је воље продао.“: Ђура Јакшић- Милошу Поповићу, Сумраковац, 9. новембра/2. децембра 1857, у: Ђ. Јакшић, *Преписка, службени списи, Сабрана дела*, књига V, Београд 1978, 34.

¹⁰⁰⁷П. Васић, Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 407; С. Вуловић, Ђура Јакшић, песник и сликар (1832–1878), *Критике и огледи*, ур. Ђ. Гавела, Београд, 250, наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017, 286.

¹⁰⁰⁸Наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017, 287.

Београду.¹⁰⁰⁹ Други портрет који се налазио у Српској читаоници у Панчеву током Првог светског рата тешко су оштетили аустроугарски војници.¹⁰¹⁰

У чланку објављеном у новинама Време од 12. маја 1937. године К. Миковић је навео да се у селу Леновцу, родном месту Хајдук Вељка, налази пред сеоском кафаном портрет Хајдук Вељка.¹⁰¹¹ „Била би безначајна да велика плехана табла на улазу не привлачи пажњу. Слика Хајдук Вељкова добро је сачувана. Јасно се виде сви детаљи. Само је оквир са орнаментом и натписом „ Кафана код Хајдук Вељка“ прилично оштећен. Чак је и натпис преправљан. То је један од ретких и добро сачуваних радова Ђуре Јакшића који се бавио и писањем фирме.“¹⁰¹²

Такође се од несачуваних дела које су везане за период Првог српског устанак помиње и портрет протe Матије Ненадовића, која је била у власништву пуковника Јанковића.¹⁰¹³

И током седме деценије XIX века Ђура Јакшић је насликао две велике историјске композиције од којих је један била посвећена Првом српском устанку, *Убиство Карађорђа*.

Слику *Убиство Карађорђа*,¹⁰¹⁴ која се често помиње и под називом *Карађорђева смрт* или *Смрт Карађорђа*, Ђура Јакшић је започео током 1862. године у Бечу, а по свој прилици завршио по доласку у Нови Сад.¹⁰¹⁵ На то указују писма које је Јакшић упутио Ђорђу Поповићу издавачу и уреднику листа за забаву и књижевност *Даница* који је излазио у Новом Саду.¹⁰¹⁶ У два писма из априла и маја 1862. године која Поповићу шаље из Беча, каже да размишља да наслика неку историјску композицију, коју ће, ако успе продати у Бечу, а ако не, понети са собом кући.¹⁰¹⁷ Да је то могла бити Смрт Карађорђа, упућује писмо од 22. маја 1862. године у коме пише: „Знаш ли шта сам

¹⁰⁰⁹ В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927,114.

¹⁰¹⁰ Г.Стојанов, Записи старог Панчевца,Панчевац, Панчево 31.10. 1970. Наведено код: Н.Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровића, Сликарство, *Сабрана дела Ђуре Јакшића*, Београд 1978, 181.

¹⁰¹¹ К.Миковић, Портрет Хајдук Вељка који је радио Ђура Јакшић још се налази на фирми сеоске кафана у родном месту крајинског војводе, *Време* од 12. маја 1937, 7.

¹⁰¹² К.Миковић, Портре Хајдук Вељка који је радио Ђура Јакшић још се налази на фирми сеоске кафана у родном месту крајинског војводе, *Време* од 12. маја 1937, 7.

¹⁰¹³ В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927,113; Н.Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровића, Сликарство, *Сабрана дела Ђуре Јакшића*, Београд 1978, 188.

¹⁰¹⁴ Убиство Карађорђа, 1862, уље на платну, 77,5x104,5 cm, потписано и датирано на полеђини (пре рентаалаже): Ђ. Јакшић 1862, Народни музеј у Београду, инв. 31_375. Наведено код:С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017, 290.

¹⁰¹⁵ Н. Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровић, *Сабрана дела Ђуре Јакшића, Сликарство*, Београд 1978,92; С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 290.

¹⁰¹⁶ Наведено код:С.В.Мишић,*Сликарство Ђуре Јакшића*,докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 291.

¹⁰¹⁷ Ђура Јакшић-Ђорђу Поповићу, Беч, 17. априла 1862;Ђура Јакшић-Ђорђу Поповићу, Беч, 17. маја 1862, у: Ђ.Јакшић, *Преписка*, службени списи, Београд 1978,139–140, 151;

намислијо моловати да кад тамо дођем да имате шта видети?„Смрт Црног Ђорђија!“Ал опет не знам, само тако мислим! видећемо...”¹⁰¹⁸ У писму од 12. јуна 1862. године наводи да слику још није почео да ради али да намерава.¹⁰¹⁹ У огласу који шаље у истом писму помиње да је у послу и наводи димензије платна: „Смрт Карађорђева, 4 ш. в. 3 ш. ш. 200 fl.”¹⁰²⁰

М. Павловић у чланку објављеном у Времену 1929. године, наводи да је Ђорђе Поповић Даничар, упознао Ђуру Јакшића са др Јованом Андрејевићем Јолесом који је изразио жељу да му он изради неку слику из српске прошлости.¹⁰²¹ Јакшић му је тада предложио Смрт Карађорђа, тему о којој је често размишљао.Слику је урадио у року од петнаест дана и за њу добио 30 форинти.¹⁰²² Вероватно се ради о истој слици коју је намеравао да ради још у Бечу, а да ју је у ствари урадио или довршио за Јолеса по самом повратку у Нови Сад у току лета 1862. године.¹⁰²³ По њеном завршетку Јолес је дозволио да она неколико дана буде изложена у новосадској Читаоници у коју су Новосађани „у масама долазили да је посматрају”.¹⁰²⁴

Као иконографски предлошци за ову композицију послужиле су му представе смрти савременог европског историјског сликарства, попут у том периоду популарних композиција главних представника европског историјског сликарства Пола Делароша *Убиство војводе од Гиза* из 1834. године, Луја Галеа *Одсечене главе Егмонта и Хорна* и Карла Теодора фон Пилотија *Сени над лешом Валеништајна* из 1855. године.¹⁰²⁵

Тематика ових дела је такође везана за кључне догађаје и личности из националне историје. На њима су приказане трагичне и насилне смрти владара, државника и националних хероја, бораца за националну слободу од стране блиских људи.¹⁰²⁶

Композиције су углавном тамне, са светлосним фокусом на главним учесницима,

¹⁰¹⁸Ђура Јакшић-Ђорђу Поповићу, Беч, 22. маја 1862, у: Ђ.Јакшић,*Преписка*, службени списи,Београд 1978,152–155.

¹⁰¹⁹Ђура Јакшић-Ђорђу Поповићу, Беч, 12. јуна 1862, у: Ђ.Јакшић, *Преписка*, службени списи,Београд 1978, 160–162.

¹⁰²⁰Наведено код:С.В.Мишић,*Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017,291.

¹⁰²¹М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа”, *Време*, год. IX, бр. 2816, Београд, 27. октобар 1929, 5.

¹⁰²²Наведено код:С.В.Мишић,*Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 291.

¹⁰²³Наведено код:С.В.Мишић,*Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 291.

¹⁰²⁴Наведено код:С.В.Мишић,*Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 291.

¹⁰²⁵ Поменуће слике за тему су имале смрт омиљених националних хероја у борби за национално ослобођење. С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017. 288-289.

¹⁰²⁶Наведено код:С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација,Филозофски факултет, Београд 2017, 290.

односно тежишту радње, док су други учесници обично приказани у позадини, у сенци.¹⁰²⁷

Иако је култ Карађорђа као вође Првог српског устанка и великог националног хероја уобличен још за његовог живота, у околностима великих историјских промена он се поново интензивирао. То се нарочито могло приметити у српским срединама на територији Аустрије и Угарске у годинама пред Револуцију 1848. године и непосредно после ње.¹⁰²⁸ У том периоду Карађорђу, као једном од најзначајнијих српских националних хероја, била су посвећена многобројна драмска дела,¹⁰²⁹ док његова трагична смрт постаје важна тема историјског сликарства.

О утиску који је слика Ђуре Јакшића изазвала у јавности говори краћи новински чланак објављен у листу за забаву и књиженост *Даница* од 31. августа 1862. године.¹⁰³⁰ У њему се наводи се да је у новосадској читаоници изложена слика *Смрт Карађорђа* рад даровитог Ђорђа Јакшића. Из самог чланка види се да је била намера да се слика која је била у власништву др Јована Андрејевића Јолеса представи публици и у исто време позову „имућни Срби да украсе своје одаје створовима дивне Јакшићеве кичице“.¹⁰³¹ О самом делу се каже да је на гледаоце оставило снажан утисак. „Један део, крвави део српске историје му се развија пред очима. Композиција је величанствена, изведење дивно. Срби ће се радовати што нам је један од најбољих наших млађих списатеља одличан и на пољу сликарства и нас не вара надаље да ће нам се Јакшића временом име бити слављено по свету.“¹⁰³²

Ово дело привукло је пажњу и самог Карађорђевог сина, кнеза Александра Карађорђевића, који је у то време живео у Пешти. Преко уредника *Данице* Ђорђа Поповића он наручује да му се уради иста таква слика.¹⁰³³ На то указује текст објављен

¹⁰²⁷С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 290.

¹⁰²⁸С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 290.

¹⁰²⁹Сима Милутиновић Сарајлија писао је Трагедију сербског господара и вожда Карађорђа 1847. године, две године касније, непосредно после револуционарних догађаја, у бечком Бургтеатру играла се драма Црни Ђорђе, у периоду између 1860. и 1870. године Словак Јонаш Зуброски написао је драму посвећену Црном Ђорђу. Наведено код:С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 290.

¹⁰³⁰Подлистак, Гласник, *Даница*, лист за забаву и књижевност, бр. 24, од 31. августа, Нови Сад 1862, 396.

¹⁰³¹Подлистак, Гласник, *Даница*, лист за забаву и књижевност, бр. 24, од 31. августа, Нови Сад 1862, 396.

¹⁰³²Подлистак, Гласник, *Даница*, лист за забаву и књижевност, бр. 24, од 31. августа, Нови Сад 1862, 396.

¹⁰³³Константин Саватијевић наводи да је слику од др Јована Андрејевића за 500 форинти купио кнез Александар и дао да се умножи. К. К. В. Саватијевић, Карађорђево оружје, *Београдске општинске новине* од 1. фебруара 1941, 60.

у Даници од 10. фебруара 1863. године. У њему се наводи да је Ђорђе Јакшић урадио једну слику „која представља Смрт Црнога Ђорђа. Слику је купио Александар Карађорђевић за 500 форинти. Он ће је дати у мартовски излог вештачки у Пешти. Слика је особито лепа и вреди кнежевог дара“.¹⁰³⁴ Поповић тврди да се ова слика разликовала од првобитне верзије коју је радио за Андерејевића, да је по формату била већа и да је брижљивије и са више детаља и воље рађена пуних пет недеља.¹⁰³⁵

Слику која је била у власништву др Јована Андрејевића Јолеса највероватније је 1864. године у Београд са собом понела његова супруга Јелена Илка.¹⁰³⁶ Јелена се касније удаје за пуковника Јеврема Марковића учесника Тополске буне, стрељаног 1878. године. Из освете 11. октобра 1882. године покушала је да изврши атентат у Саборној цркви на краља Милана Обреновића.¹⁰³⁷ Управо Јакшићева слика која је пронађена приликом претреса њеног стана на зиду спаваће собе представљала је отежавајућу околност и најјачи доказ њене кривице током судског процеса. Ко је и на који начин слику склонио из стана и да ли је и на који начин уништена није познато.¹⁰³⁸ Препоставка је да је уништена или да је завршила на неком полицијском тавану у прашини.¹⁰³⁹

Да је слика рађена у више примерака и да је имала изражен пропагандни карактер у околностима политичко-династичких сукоба говори чињеница да је Јакшић због ње и кривично одговарао. На то указује Е. Цветић у *Споменицима Јагодине*, истичући да је међу делима које је Ђура Јакшић урадио током боравка у Јагодини између 1870. и 1872. године историјска слика *Убиство Карађорђа*, за коју је и кривично одговарао. „Убиство Карађорђево, историјска слика, која му је одузета, бачена на судски таван њоме запушена баца, он оптужен полицији, те је одговарао за то.“¹⁰⁴⁰

Слика која је изложена у Народном музеју у Београду је могла бити једна од оних које је радио после препоруке у Даници 1862. године.¹⁰⁴¹ Да се слика из Народног музеја разликује од слике коју је Јакшић радио за Јолеса наводи М. Павловић: „Слика је израђена у рембрантском тону, има доста тамних и тајанствених, нејасних места,

¹⁰³⁴ Подлистак, Гласник, *Даница*, лист за забаву и књижевност, бр. 6, од 10. фебруара, Нови Сад 1863, 96.

¹⁰³⁵ М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа“, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰³⁶ Наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 292.

¹⁰³⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878-1889), Београд 1927, 156-157.

¹⁰³⁸ М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа“, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰³⁹ М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа“, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰⁴⁰ Е.Ј. Цветић, *Споменици Јагодине II*, Ниш 1914, 37.

¹⁰⁴¹ Наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 293.

што баш изискује и место и време и сам богомрски догађај. Јакшић је ову слику радио са великом вољом и пажњом и ја сам, долазећи му свакога дана, посматрао како је ради и уноси у њу своју уметничку душу. На платну је представљена унутрашњост једне сеоске брвнаре. Тек што је зора почела да просијава у одају предмети се назиру у полутами. Крај отворених врата озарен по ивици тела једним млазом праскозорја стоји човек са великом влашком шубаром на глави и крвавом секиром у руци. Један светлосни зрачак одблескује по њој и са сечива капље крв на земљу. Испред њега лежи на земљи човек са одсеченом главом. То је Карађорђе. Нешто даље, у сенци назире се још један мртав човек. У даљини, кроз отворена врата, избија зора. Општи изглед слике чини необичан утисак. Посматрач не може да се отме осећању језивости коју слика изазива. Ужасна драма, ето, после педесет година још се врло живо сећам, не могу да је заборавим..¹⁰⁴²

Слика рађена за кнеза Александра Карађорђевића разликовала се од оне рађене за Јолеса. Према Павловићевим речима била је нешто већа и знатно брижљивије и са више детаља и воље рађена.¹⁰⁴³ „И овде су боје у ремрантском тону тамне и суморне, али је све брижљивије, детаљније и пажљивије рађено и са више историјске истине. У брвнари се предмети боље распознају иако је сачуван сумрачан тон. Тело Карађорђево и његова глава нешто су zgodније распоређени.. Уопште ова друга слика била је знатно боља и лепша од прве..¹⁰⁴⁴

О слици који је радио за кнеза Александра Карађорђевића, а која је била изложена на „мартовски излог вештачки” у Пешти 1863. године,¹⁰⁴⁵ податке доноси и Стеван В. Поповић у свом излагању о Ђури Јакшићу у Матици српској 1879. године. Он наводи да је слику Смрт Карађорђа, Јакшић 1863. године послао у Пешту на изложбу: „Људи уметници, који су гледали ту слику у Текелијином заводу, топло су хвалили необичну мешавину боја у маниру Рембрантовом, грандиозност композиције, замерали су само где којим ситнијим манама у цртању и прорицали су Јакшићу велику будућност као сликару.”¹⁰⁴⁶ Истиче да је ту слику, пре него што је била изложена, купила кнегиња

¹⁰⁴² М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа”, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰⁴³ М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа”, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰⁴⁴ М. Павловић, Слика Ђуре Јакшића „Смрт Карађорђа”, *Време* од 27. октобра 1929, 5.

¹⁰⁴⁵ С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 293.

¹⁰⁴⁶ О Св. Сави 1879. Говор Стевана В. Поповића у свечаној седници књижевног одељења „Матице Српске”, Јавор, бр. 9, Нови Сад, 4. март 1879, 279–283, посебно 281–282. Наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 294.

Персида Карађорђевић, на препоруку тадашњег секретара Матице српске Антонија Хацића, а посредством самог Поповића.

Јакшићеву *Смрт Карађорђа* многи истраживачи и ликовни критичари оцењују као једну од најбољих, најснажнијих слика не само у његовом опусу већ у читавом српском сликарству XIX века.¹⁰⁴⁷ У њој је представљен догађај који је досегао епску димензију.¹⁰⁴⁸ Светлосним ефектима радња је усмерена на главу мртвог Карађорђа, док су амбијент и убица потиснути сенком.¹⁰⁴⁹

Једна целина од око двадесетак Јакшићевих слика с представама историјских личности и мотивима из Првог и Другог српског устанка налазила се у конаку манастира Враћевшница код Горњег Милановца,¹⁰⁵⁰ све до 1920. године када су у пожару страдале све слике, осим портрета кнеза Милоша који се налазио у другој згради.¹⁰⁵¹

Манастир Враћешница је имао велику улогу током устаничког периода као место окупљања не само устаника и устаничких вођа већ и образованих људи Србије. У њој је 1812. године на Велику госпојину Карађорђе сазвао Народну скупштину на којој је руски изасланик гроф Ивелић обзнанио устаницима закључке Букурештанског мира и том приликом српске војводе одликовао ордењем руског цара.¹⁰⁵²

Манастир су у XIX веку обилазили не само путописци и истраживачи који су у својим делима оставили вредне белешке о њему,¹⁰⁵³ већ и сликари од чијих је дела која су оставили манастиру временом формирана манастирска збирка- ризница.¹⁰⁵⁴

У овој збирци налазиле су се и слике Ђуре Јакшића,¹⁰⁵⁵ рађене у периоду од 1863. до 1867. године.¹⁰⁵⁶ Као и већина дела и оне су страдале у пожару у ноћи између 25. и 26.

¹⁰⁴⁷ Б. Поповић, Ђура Јакшић, *Уметнички преглед*, књ. I, Београд 1937–1938, 389.

¹⁰⁴⁸ Наведено код: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 232.

¹⁰⁴⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 232.

¹⁰⁵⁰ Манастир Враћевшница, с црквом Светог великомученика Георгија коју је 1431. године подигао Радич Поступовић велики челник деспота Ђурађа Бранковића, у српској историји XIX века имао је изузетну историјску улогу и значај. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 233-234; М. М. Чоловић, Манастир Враћевшница, кроз наше манастире у Шумадији, *Правда* од 10. августа 1938, 9.

¹⁰⁵¹ В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 115; С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 308.

¹⁰⁵² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 234.

¹⁰⁵³ I Вуич, славено-сербскога списашељ, *Путешествие по Србији*, Будим 1828; О. Д. фон Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983; Ј. Веселић, *Опис Манастира у Србији*, Београд 1867.

¹⁰⁵⁴ А. Боловић, Ризница манастира Враћевшнице, *Зборник Музеја рудничко-таковског краја*, 5, Горњи Милановац 2009, 29–91.

¹⁰⁵⁵ Припремајући уређење галерије слика које је манастир већ поседовао, тадашњи старешина манастира, архимандрит Вићентије Красојевић позвао је Ђуру Јакшића, који је тада радио као наставник цртања у Крагујевцу, да летњи распут 1864. године проведе као гост у манастиру и да том приликом изради галерију историјских портрета српских владара и јунака којом би се допунила манастирска збирка. За избор Јакшића вероватно није била пресудна само чињеница што је тада живео у близини, у Крагујевцу, већ и његове везе с династијом Обреновић, односно похвалне песме које је испевао поводом повратка кнежева Милоша и Михаила у Србију, с чиме је архимандрит Красојевић сигурно био упознат.

ноембра 1920. године.¹⁰⁵⁷ Од слика које је радио Ђура Јакшић, а које су тематски биле везане за период Првог српског устанка наводе се *Хајдук Вељко, Карађорђе, Мишарска битка, Бој на Чокешини, Синђелић на Чегру, Погибија Хајдук Вељка*. Слике су биле лепо урамљене, већином мањег формата 40-60 цм, али је било и већих.¹⁰⁵⁸

Неке од првих сачувани податак о сликама Ђуре Јакшића у манастиру Враћевшници доноси 1867. године, Милан Ђ. Милићевић у Путничким писмима. Он наводи да је у манастиру „*благодарећи оцу Вићентију, игуману, и галерија Немањића, посао Ђ. Јакшића*”.¹⁰⁵⁹ Нешто касније, 1899. године приликом обиласка манастира своје утиске о Јакшићевим делима изнео је и Сретен Ж. Пашић, школски надзорник, посебно истичући да све ове „тамне” слике (тамног колорита) „гледане у сутон, необично утичу на посматраче”.¹⁰⁶⁰

О овој сликарској целини пише Вељко Петровић 1926. године у Политици на основу разговора с тадашњим протом Андријом Топаловићем из Липовца горњомилановачког.¹⁰⁶¹ Он наводи да је Ђура Јакшић у манастиру Враћевшници израдио слике „свих владаоца лозе Немањића”, од Стефана Немање до последњег Немањића, цара Уроша, затим слике *Милоша Обилића, Хајдук Вељка, Карађорђа и Милоша Обреновића*, а да је поред њих постојала и слика манастира Враћевшнице коју је урадио према ктиторској представи која се налази на зиду у цркви, с десне стране у припрати.¹⁰⁶²

У контексту актуелних државно-политичких прилика Ђура Јакшић је сликама у манастиру Враћевшница кроз портрете истакнутих личности и представе значајних

Р. Кречковић, *Манастир Враћевшница*, Сремски Карловци 1932,25 наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 309.

¹⁰⁵⁶Н.Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровића, *Сликарство, Сабрана дела Ђуре Јакшића*, Београд 1978, 183-184.

¹⁰⁵⁷Слике Ђуре Јакшића у манастиру Враћевшници дуго су стајале с књигама и другим драгоценостима у једној соби на доњем спрату, у конаку с јужне стране, али како је та просторија била влажна око 1906/07. године донета је одлука да се слике пренесу у други конак са северне стране храма, који је кнез Милош подигао 1825. године за спомен своје мајке Вишње и да се ту ставе у једну собу на спрату. У тој просторији слике су биле све до пожара у ноћи између 25. и 26. новембра 1920. године у коме је конак у потпуности изгорео, а са њим и слике и комплетна манастирска архива. С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 311.

¹⁰⁵⁸В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927,115.

¹⁰⁵⁹М. Ђ. Милићевић, С пута. Путничка писма с разних крајева Србије. Петнаесто писмо, *Вила*, год. III, бр. 16, 16. април, Београд 1867, 246–249, посебно 248.Наведено код:С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 310.

¹⁰⁶⁰П. Ж. Петровић, *Манастир Враћевшница*, Крагујевац 1967,36 наведено код: С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 311.

¹⁰⁶¹В. Петровић, Како пропадају наше уметничке драгоцености. Четвртина сликарских радова Ђуре Јакшића жртва пожара-Уништавања уметничких дела по црквама, *Политика* од 15. августа,1926, 7.

¹⁰⁶²В. Петровић, Како пропадају наше уметничке драгоцености. Четвртина сликарских радова Ђуре Јакшића жртва пожара-Уништавања уметничких дела по црквама, *Политика* од 15. августа,1926, 7.

историјских догађаје указао на континуитет и легитимност постојања српске државе, као и на борбе које су водиле њеном ослобођењу од турске власти.¹⁰⁶³

Бавећи се личностима и догађајима Првог српског устанка Јакшић је покушао да представи један период који му је идејно и временски био близак.¹⁰⁶⁴

Велике друштвено-политичке промене које су се базирале на смрти владара или националних хероја пренете на теме историјског сликарства имале су важну политичку улогу у XIX веку.¹⁰⁶⁵ То се посебно односило на представе насилне смрти које су имале јаког одјека у држави и друштву, а као теме историјског сликарства ушле су углавном посредством конструисаних митова, књижевности и историографије. У њиховој популаризацији највише је утицала немачка романтичарска трагедија која је херојску смрт представљала као идеалну, на шта указују бројна иконографска решења ових представа у уметности.¹⁰⁶⁶

Уредник немачког часописа о уметности *Диоскур*, Макс Шазлер објављује 1862. године текст о карактеру и улози дела историјског сликарства.¹⁰⁶⁷ Он том приликом истиче да се појам историјске композиције односи на представе великих и значајних догађаја који су оставили велике последице на државу и друштво. Њихова улога је да служе као подсетник на велике и трагичне догађаје као и успехе и судбину људи. Управо значајни догађаји и људи се морају приказивати на веродостојан и упечатљив начин јер би све остало била само пародија.¹⁰⁶⁸

Трагична смрт националног јунака у контексту државно политичких прилика представљала јако пропагандно средство. То се види и по наруџбини, 1863. године кнеза Александра Карађорђевића, још једног дела са темом Карађорђевој смрти слике *Убиство Карађорђа*¹⁰⁶⁹ од мађарског сликара Тана Мора.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶³ С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2017, 311.

¹⁰⁶⁴ П. Васић, Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 406.

¹⁰⁶⁵ E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 145.

¹⁰⁶⁶ С. В. Мишић, *Сликарство Ђуре Јакшића*, докторска дисертација, Београд 2017, 288.

¹⁰⁶⁷ Max Schasler, Was thut der deutschen Historienmalerei Noth? (1862) in Thomas W. Gaehtgens, Uwe Fleckner (Hrsg.), *Historienmalerei, Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren*, Band 1, 2019 (1996) by Dietrich Reimer Verlag, 344.

¹⁰⁶⁸ Max Schasler, Was thut der deutschen Historienmalerei Noth? (1862) in Thomas W. Gaehtgens, Uwe Fleckner (Hrsg.), *Historienmalerei, Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren*, Band 1, 2019 (1996) by Dietrich Reimer Verlag, 344.

¹⁰⁶⁹ Слика уље на платну 142X 110 цм, се налази у власништву Народног музеја у Београду под инв. бр. 908 С 5168. У доњем левом углу је потпис сликара Тан М. 1863. Наведено код: Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 206.

¹⁰⁷⁰ Тан Мор (Than Mór, Стари Бечеј 1828-Трст 1899) Током студија права у Пешти, почиње да учи сликарство код Миклоша Барабаса. Током Револуције 1848/1849. године радио је као ратни цртач

Представа је конципирана из неколико секвенци које прате главну радњу, убиство војводе. У њеном средишту је рањени Карађорђе ослоњен на дрво, са секиром у рамену и до пола извученом сабљом из корица, коју није имао снаге да употреби и одбрани се.¹⁰⁷¹

Сагледавањем догађаја у контексту династичких и државно-политичких прилика, оваква насилна смрт појединаца могла се тумачити и као убиство државе,¹⁰⁷² а и полазиште за даље пропагандне активности.

Иако настају готово у исто време, Јакшићева и Морова представа Карађорђевој смрти и поред истоветне тематске основе, композиционо и суштински се битно разликују.¹⁰⁷³ Њихова појава везује се за период слабљења поверења народа према влади кнеза Михаила у којој се чекала што повољнија прилика за повратак Карађорђевића на српски престо. На то указује чињеница да она настају 1862. односно 1863. године када се ради на припреми завере која би довела до државног преврата.¹⁰⁷⁴ У истом периоду у намери да се „истина о устаничком периоду“, представи јавности, Јован Хацић у Новом Саду 1862. године на основу сакупљене богате историографске грађе објављује дуго припреман *Устанак србскиј под Црним Борђем*.¹⁰⁷⁵

Артура Ђерђија. Од 1851. студира сликарство код Карла Рала у Бечу, а од 1855. студије наставља у Паризу. Од 1857. до 1860. године борави у Риму. Повратком у Пешту 1860. године отвара сликарски атеље. „Хватање Ниарија и Пекрија“ из 1853. године, било је његово прво значајније дело потом је уследио низ историјских композиција „Битка на Мохачу“ 1855, „Краљ Имре хвата свог побуњеног брата“ 1857, „Регрутовање пре 1848“, 1861, „Јанош Витез учи Јаноша Хуњадија латински језик“, 1882. године. Од 1864. године, радио је на фрескама палате Вигадо у Пешти заједно са Карлом Лоцом. По повратку у Аустроуграску 1890. године из Италије, где је живео осамдесетих година, почиње да ради као кустос мађарског Националног музеја, а неко време и као директор Националне галерије. Поред историјских композиција радио је и портрете, жанр сцене, представе религиозног карактера и дела зидног сликарства. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 206.

<https://www.hung-art.hu/frames-e.html?/english/t/than/index.html>;

https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl/T/Than_Mor_1828_1899.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=Than%20M%F3r

¹⁰⁷¹ Слика Тана Мора композиционо, једним делом подсећа да историјску композицију *Хапшење Ференца Нијарија и Габора Пекрија код Солнока* (Capture of Nyáry and Pekry at Szolnok), рађену 1853. године (уље на платну, 138,5 x 213,5 cm у власништву Мађарске националне галерије у Будимпешти). То се пре свега односи на начин на који је положај тела главног јунака изведен. Тема слике је догађај из мађарске средњовековне историје о освајању утврђеног града Солнока 1552. године од стране Турака и хапшење националних јунака Ференца Ниарија и Габора Пекрија. https://www.wikiwand.com/hu/Ny%C3%A1ry_L%C5%91inc

¹⁰⁷² И. Борзан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2013, 671–672.

¹⁰⁷³ О слици Смрт Карађорђа Мор Тана: И. Борзан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2013, 671–672; Z.Korhocz Papp, *Than Mór képesalbum / Mor Tan album / Mór Than album*, Szabadka/Subotica 2016, 17.

¹⁰⁷⁴ С. Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 191-192

¹⁰⁷⁵ Ј. Хацић, *Устанак србскији под Црним Борђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862.

Као историографску основу за извођење Карађорђевог убиства и Јакшић и Мор су по свој прилици користили делове из драме С.М. Сарајлије *Трагедија српског господра и војска Карађорђа* из 1847. године¹⁰⁷⁶ и *Српске повеснице*, Исидора Стојановића објављене 1851. године.¹⁰⁷⁷

Да су у оба случаја за представу Карађорђевог убиства као историографски извор коришћени делови драме у стиху *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Симе Милутиновића Сарајлије¹⁰⁷⁸ указује начин њеног уобличавања, који умногоме прати литерарни предложак писан на основу историографске грађе.¹⁰⁷⁹ Кроз тридесет три појава (призора) Сарајлија је предочио последњу епизоду Карађорђевог живота,¹⁰⁸⁰ која се завршила повратком у Србију 1817. године и његовим убиством у Радовањском лугу у колиби¹⁰⁸¹ на трлу Драгића Војкића, где је провео својих последњих осам дана живота.¹⁰⁸² Начин на који ће Карађорђе бити убијен описан је у двадесет петом појаву у разговору који су водили Никола Новаковић и војвода Вујица.¹⁰⁸³ Сарајлија каже да је

¹⁰⁷⁶ С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990.

¹⁰⁷⁷ Податке које је изнео у Повесници Исидор Стојановић добио је од свештеника из Церовца Гаврила Савић. Поп Гаврило му је такође рекао да је једном приликом читао војводи Вујици Вујићевићу писмо у коме га београдски везир обавештава да је Карађорђе прешао у Србију и да му јави чим га буде видео: „Благ. Г. Вујица! Разумео е Ч. Пашиа преко Генерала (Червенке?) да е Господар Ђорђе у Србију прешао и по нашем мијенију он се може задржавати у Баничини. Дакле препоручујем вам како би га опазили да нам јавите“. Уз то наводи да је Карађорђа опевао покојни поп Вучко Поповић из Ацибеговца, а да је поп Милосав из Раче на Морави био онда ђакон и зна много о том случају. I., Податци за повестницу србску времена Карађорђевогъ, извађени изъ артІа покойногъ Исидора Стојановића, *Гласникъ Дружтва србске словесности*, свезка III, Београд 1851, 139.

¹⁰⁷⁸ Према неким изворима написана на захтев П.П. Његоша. С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990, 416.

¹⁰⁷⁹ На то указује око 200 листова сведочанстава или запис о разним збивањима, међу којима је и убиство Карађорђа, пронађених у његовој заоставштини. Спис о убиству Карађорђа био је на два листа и његов садржај поклапа се са догађајима описаним у Трагедији. Податке које је износи могао је добити од избеглица српских у Бесарабији где је боравио од 1818. до 1825. године. Међу њима су били и Карађорђев убица Никола Новаковић и Вучко Поповић свештеник.¹⁰⁷⁹ С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990, 419, 422.

¹⁰⁸⁰ Пре ове драме Сарајлија је већ писао о Карађорђу у својим делима о Првом српском устанку. У Србијанки 1826. године, Историји Србије од почетка 1813. до конца 1815. године, 1837. године и другим песмама или деловима спегова. У песми *Највећа жертва*, објављеној у Србијанки 1826. године, Карађорђевоу смрт је опевао као завршетак једне епохе. У њој нема описа саме смрти, као ни учесника, сем истицања на крају да је Карађорђевоу смрт оплакао кнез Милош по чијем је наређењу тело пренето у Тополу. Песму *Аманет Карађорђев на Делиграду* објавио је 1842. године као посебно издање, катрен Под облик Карађорђа у Подунавки од 14. јула 1843. године, исте године у Подунавки бр. 19, део спего Оцаклија Зубанова под насловом О лицу и духу Карађорђа. С. Милутиновић Сарајлија, *Највећа жертва, Србијанка*, част четврта, Липисца 1826, 163, 166-167; Т. Поповић, О историји издања текста Трагедија српског господра и војска Карађорђа Симе Милутиновића Сарајлије прилог у С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990, 417.

¹⁰⁸¹ Колиба је била у једном делу трњака као хладник усечена у највеће трње и са нешто кровне покривена и са мало сламе прострта по којој је једна шареница и узглавак. С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990, 155.

¹⁰⁸² С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војска Карађорђа*, Београд 1990, 153.

¹⁰⁸³ Вујица је том приликом убици Николи Новаковићу рекао да му кључ десни (кључну кост) секиром пресекне да руком не може и тада га лако часком закоље, главу сачува целу, а слугу негде напољу

Вујица у колибу пустио Николу који је најпре секиром у раме ударио Карађорђа који је лежао. „*Од ударца он седе и руком се за сабљу ухвати али је није могао употребити па повиче: Хеј, Вујице, вера те убила! Шта учини од Бога нашао!*“¹⁰⁸⁴

За разлику од Милутиновићевог сликовитог приказа, опис Карађорђевог смрти Исидор Стојановић даје у једној реченици „*кад су гађали Наума Крнара повадио је у оној обрани сабљу и пола церића засекао*“.¹⁰⁸⁵ На њему је управо Тан Мор у великој мери и поставио решење своје композиције,¹⁰⁸⁶ насупротив Ђури Јакшићу у чијем делу преовлађује виђење Карађорђевог смрти описане у Милутиновићевој драми.

Кнез Александар Карађорђевић је слику Тана Мора, уз Карађорђев портрет рађен у Петровграду, портрет своје мајке Јелене и више комада оружја које је припадало његовом оцу,¹⁰⁸⁷ 1873. године поклонио Матици српској у Новом Саду.¹⁰⁸⁸

Поред Јакшића и Тана Мора, ликом војда Карађорђа бавио се и Милош Тенковић,¹⁰⁸⁹ који током студија у Минхену 1874. године, ради портрета Карађорђа.¹⁰⁹⁰

После портрета Васе Чарапића у природној величини из 1856/1858. године Стева Тодоровић 1862. и 1894. године слика *Смрт Хајдук Вељка* или *Хајдук Вељко на тону*.¹⁰⁹¹

Једну од првих представа посвећених најбољем српском мегданцији устаничког периода, Јовану Курсули, 1890. године ради академски сликар Илија Димитријевић.¹⁰⁹²

За сада једине податке о Димитријевићевом делу доносе Мале новине.¹⁰⁹³ У њој аутор текста каже да поред слика Синђелића, Хајдук Вељка и других див јунака сада имамо и Курсулину слику. Даље наводи да је слика лепо и укусно израђена, а да ли ће издржати

свиленом вратном марамом задави и главу одсече. С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војда Карађорђа*, Београд 1990, 231.

¹⁰⁸⁴ С. Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господра и војда Карађорђа*, Београд 1990, 234.

¹⁰⁸⁵ Србска повесница. I., Податци за повесницу србску времена Карађорђевогъ, извађени изъ артІа покойногъ Исидора Стојановића, *Гласникъ друштва србске словесности*, свезка III, Београд 1851, 139.

¹⁰⁸⁶ К. К. В. Саватијевић наводи да је Тан Мор слику радио у Пешти 1863. године по спису Исидора Стојановића. К. К. В. Саватијевић, Карађорђево оружје, *Београдске општинске новине* од 01.02.1941, 59.

¹⁰⁸⁷ Карађорђево сабљу коју је Његош купио у Бечу и поклонио кнезу, дугу пушку, две мале пушке Даницкиње, јатаган, две златне паласке и ножић, сабљу поп Луке Лазаревића. К. К. В. Саватијевић, Карађорђево оружје, *Београдске општинске новине* од 01.02.1941, 59.

¹⁰⁸⁸ К. К. В. Саватијевић, Карађорђево оружје, *Београдске општинске новине* од 01.02.1941, 59.

¹⁰⁸⁹ О сликару Милошу Тенковићу: Изложба Тенковићевих слика, *Србадија*, свеска 3, Београд 1881 143-144; З. Симић Миловановић, О сликару Милошу Тенковићу, *Музеји* 1, Београд 1948, 11-18; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 162-163.

https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1841-1884/jahr_1870/matrikel-02591?searchterm=ten

¹⁰⁹⁰ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 162-163.

¹⁰⁹¹ Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 175-176, 254.

¹⁰⁹² Курсулина слика, *Мале новине* 7. децембар 1890, 1-2.

¹⁰⁹³ Курсулина слика, *Мале новине* 7. децембар 1890, 1-2.

критику и са историјске стране, ствар је скоре будућности. „Историци и вештаци изрећи ће јамачно свој суд о томе. Ову слику израдио је Илија Димитријевић, академски сликар из Крагујевца. Слика је 1 метар, а широка 70-80 цм“ У опису слике стоји да је сцена постављена на месту где се састају Јужна и Западна Морава. „На десној страни је постављена српска војска, а са леве турска, обе упарађене. Прво су гледале, где је један делија, Црни Арапин шилит игра (две га војске гледају) и зове кога из српске војске да му изађе на мегдан ако сме. Одело и оружје Арапиново искићено је сувим златом, чак и коњска опрема је богато украшена. Курсула је скромније приказан. На њему не беше кадива у срми већ дебело сукно у тој мркој крви; На ногама нису чизме сврх местава, већ лаки опанци калична крвава. На глави му црна шубара јагњећа, а крваву палу бацио на плећа, па с рамена лева крвав балчак сева. Па се тако диго да дели мејдана, а под њиме танка бедевија врана. Слику је радио по песми и опису живота његовог који се налази у животопису и гледао је да слика што верније одговори Курсулиној биографији. Курсула нема ни оружје, јер се у песми каже: „А у Јове пушке нема, он свакада само коље“. Слика представља онај трагични моменат када Курсула одрубљује главу Арапину. Глава Арапинова је пала на земљу, а из посеченог врата шиба крв у висину и кропи тело Арапиново. Курсула је ближе турској војсци и био је Арапину с леве стране да га је могао лако десном руком посећи. Обојица су окренути турској војсци, јер је Арапин посео низ поље стругати.“¹⁰⁹⁴ Писац текста каже да је господин Илија сиромашан човек, и да има намеру да носи слику и господину министру просвете тако да ће и Београд видети Курсулину слику. На путу ка Београду сврати ће у Параћин, Ђуприју и Крагујевац. Када је слику завршио донео је у Варварин те су Варваринци задовољно гледали шта је Курсула пре 80 година урадио и показао своје јунаштво.¹⁰⁹⁵

Први српски устанак био је тема и у опусу сликара Ристе Вукановића.¹⁰⁹⁶ Иако се својом тематиком директно не односе на период Првог српског устанка његове три композиције *Дахије*, *Прве жртве дахијске* и *Гуслар* представљају својеврстан хронолошки увод, односно слике догађаја који су му претходили.

¹⁰⁹⁴ Курсулина слика, *Мале новине* 7. децембар 1890,2.

¹⁰⁹⁵ Курсулина слика, *Мале новине* 7. децембар 1890,2.

¹⁰⁹⁶ О Ристи Вукановићу: В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 353-370; Н. Макуљевић, "Молитва" Ристе Вукановића, *Идеја толеранције и визуелна културе*, Београд 2010,3-27.

Према мотивима песме Почетак буне на дахије, Риста Вукановић¹⁰⁹⁷ је током студија у Минхену насликао *Дахије*, композицију за коју је 1898. године награђен највишим академским одличјем, великом сребрном медаљом.¹⁰⁹⁸

Композицију *Дахије* или како је првобитно назвао *Договор дахија о погубљењу српскиј кнезова*, Вукановић је започео 1896. године, како би продужио студије у Минхену. У писму молби за продужетак стипендије које је упутио Министарству просвете наводи да ће израдити слику из српске прошлости у природној величини димензија 5 метара.¹⁰⁹⁹ И наредне године се обраћа Министарству за продужетак стипендије са образложењем, да му је вест о учешћу Краљевине Србије на Међународној изложби у Паризу дала повода да започен велику слику (2,80x2м), која представља скуп дахија и то кад Фочић Мехмед ага пред хоџама и вајизима изјављује да ће погубити све српске кнежеве и попове, српске учитеље... „*Кад сам се решио на један такав озбиљан посао имао сам жељу да и српска уметност на Светској изложби буде што достојније представљена темом из српске историје из које је врло мало рађено.*“¹¹⁰⁰

На слици је приказана сцена када су се у кули Небојши окупила седморица дахија да из тепсије напуњене водом из Дунава тумаче „небеске прилике“ и своју судбину. „*У средини је сто са кога се простире тајанствена јака светлост обасјавајући ова грозна лица и бацајући дуге и широке сенке на све стране мрачне одаје. Главна личност Фочић Мехмед ага стоји на десној страни од гледаоца, а пред њим у облику елипсе седе остале личности. Он је десном ногом искорачио, десну руку са грчевито отвореним прстима држи у покрету страховите претње са зверким лицем крвожедног тиранина.....Згрожшавају се и Турци дахије те и сами од помисли на таква дела запрепашћеним погледом посматрају овог звера. Док су старији од ужаса чак и уши рукама прекопили, те да их не чују, а камо изврше.. млађи ближи Фочићу зверском насладом сатански се смеју и радују таквим неделима. На високом зиду Фочићева фигура баца развучену сенку која утисак главне фигуре још јаче појачава.*“¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁷ https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1884-1920/jahr_1893/matrikel-01106?searchterm=rista

¹⁰⁹⁸ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1012; „Реч којом је проф. Мих. Валтровић отворио уметничку изложбу 20. септембра 1898. у Београду“, Искра, бр.19, Београд 1898,292-295у: М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 91;Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006,235.

¹⁰⁹⁹ В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 363.

¹¹⁰⁰ В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 363.

¹¹⁰¹ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1014.

Вукановићево дело које је са осталим награђеним студентским радовима било изложени на минхенској Академији уметности имао је прилику да погледа др Милоје Васић, коме посвећује посебну пажњу текстом објављеним у Бранковом колу 1898. године.¹¹⁰²

У њему наводи да је слика *Саветовање дахије у Београдској тврђави*, рађена према стиховима песме Филипа Вишњића *Почетак Устанка српског под Карађорђем противу дахија 1804.* награђено највишим одликовањем, великом сребрном медаљом.¹¹⁰³ На слици је приказана сцена у којој „млади и плаховити Хочић Мехмед ага пред скупљеним дахијама и дервишима изговара: „Исјећ` ћемо све српске кнезове. Све кнезове и све поглавице““¹¹⁰⁴

О самој сцени каже да приказује моменат, који уметници веома ретко бирају и који се не издваја само по драмској садржини, већ и по посебном историјском значају, с обзиром да представља догађај који је претходио Првом српском устанку.

У свом тексту Милоје Васић хвали Вукановићеву вештину у решавању проблема светлости, што је нарочито допринело драматици приказаног догађаја, који не сме да буде театралан, односно извештачен.¹¹⁰⁵ Како је уметника при раду водила једна више идеја то са пуним правом од посматрача и захтева да се дело посматра у целини, односно да се оцени његова психичка, морална и техничка вредност, а никако споредне појединости.¹¹⁰⁶ Једина замерка односила се на тон инкарната који је нешто тамнији од оног који би био прихватљивији, али то је готово у другом плану с обзиром на *Stimmung* читаве композиције.¹¹⁰⁷ Васић подсећа да је то и дело почетника и да она није илустрација историјског догађаја већ уметничко дело које захтева да такво буде и посматрано.¹¹⁰⁸ Зато предлаже одбору да се Вукановићеве Дахије уврсте у ред предмета који ће се изложити на Париској изложби.¹¹⁰⁹

¹¹⁰² М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1012-1020.

¹¹⁰³ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1012-1013.

¹¹⁰⁴ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1013.

¹¹⁰⁵ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1015.

¹¹⁰⁶ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1016.

¹¹⁰⁷ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1018.

¹¹⁰⁸ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1018.

¹¹⁰⁹ М.М.Васић, Дахије, слика Ристе П. Вукановића, *Бранково коло*, Сремски Карловци 6/18. август 1898, 1019.

Исте године слика је била изложена у просторијама Народне скупштине на заједничкој изложби коју су приредили Риста и Бета Вукановић и Симеон Роксандић.¹¹¹⁰

Да су Вукановићеве Дахије као „велика и ваљана слика“¹¹¹¹ својим садржаје и величином у други план ставиле друга изложена дела већ на самом отварању изложбе истиче Михајло Валтровић.¹¹¹² Описујући слику каже да је сликар према својим могућностима покретом и бојом следио оно што песник је речима опевао.¹¹¹³ На крају хвали и Вукановићеву технику одлучних потеза, слободном широком и пуном кичицом што указује да он *подједнако господри како облицима које слика тако и градивом*.¹¹¹⁴

О утиску које су Вукановићеве Дахије изазвале говори и приказ изложбе објављен у листу Звезда.¹¹¹⁵ У њему аутор потисан са Spectator, каже да је на изложби било изложено само једно Вукановићево дело које је имало такав ефекат да су дела, других двоје излагача деловала као да су ту да допуне или декоришу околину око главне слике, односно да је цела изложба због ње приређена. Зато су како каже криви Вукановићеви пријатељи „који су толико раструбили о слици да је сада веома тешко свет повратити на праву тачку са које би се могао прави суд изрећи“. ¹¹¹⁶ „Дахије је Вукановић радио као ђак у Минхену и за њу је добио награду, чиме је стекао право на самосталан рад. Она му дају право да се може назвати српским уметником, и да се од њега могу очекивати још боља дела.“¹¹¹⁷ И поред тога аутор текста изражава сумњу да његов напредак може онемогућити „убиствена атмосфери која влада у Београду за сваку врсту уметности, којој се могу одупрети само јаки карактери“. ¹¹¹⁸

¹¹¹⁰ Делo, књига 20, Београд 1898, 174; Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, Звезда, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7; Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у 19. веку, Београд 2006,235.

¹¹¹¹ „Реч којом је проф. Мих. Валтровић отворио уметничку изложбу 20. Септембра 1898. у Београду“, Искра, бр.19, Београд 1898, 292-295 у : М. Коларић, Изложбе у Београду 1880-1904, Београд 1985, 90.

¹¹¹² „Реч којом је проф. Мих. Валтровић отворио уметничку изложбу 20. Септембра 1898. у Београду“, Искра, бр.19, Београд 1898, 292-295 у : М. Коларић, Изложбе у Београду 1880-1904, Београд 1985,91.

¹¹¹³ „Дахије су поседали по „кави великој“ пошто су ватали звезде у стаклену тепсију. Ноћ је, те је кава осветљена лојаницом која на која на асталчићу стоји. Хоџа држи књиге инџијеле на колену, млади Фочић Мехмед-ага скочио је на ноге и казује шта дахијама радити ваља да би се спасили од опасности која им од раје прети. Само стари Фочо седи мирно, подавија браду па је бјелу са зубима гризе и чека тренутак када ће он посаветовати дахије.“ „Реч којом је проф. Мих. Валтровић отворио уметничку изложбу 20. Септембра 1898. у Београду“, Искра, бр.19, Београд 1898, 292-295 у : М. Коларић, Изложбе у Београду 1880-1904, Београд 1985, 90-91; Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у 19. веку, Београд 2006,235.

¹¹¹⁴ „Реч којом је проф. Мих. Валтровић отворио уметничку изложбу 20. Септембра 1898. у Београду“, Искра, бр.19, Београд 1898, 292-295 у : М. Коларић, Изложбе у Београду 1880-1904, Београд 1985, 91.

¹¹¹⁵ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, Звезда, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7;

¹¹¹⁶ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, Звезда, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7;

¹¹¹⁷ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, Звезда, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7;

¹¹¹⁸ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, Звезда, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7;

О самој слици аутор каже да је њен „положај“ незгодно компонован и да је сва њена сила у изразима лица: *код Фочића чија уста, не речи, већ смрт просипају и код осталих дахија на чијим лицима је јасно исписано дејство Фочићевих речи.* Од осам лица која тај скуп састављају два се ни мало не виде, а два се се једва примећује. За приказ старца Фоче који је подавио браду, па је бијелу са зубима гризе аутор каже да је могао бити лепа епизода, али је савршено промашен. „*Сам Фочић ага, јунак ове приче и слике је несретно изложен. Дахије седе око синије и наравно да је средиште пажње на њима док је Фочић на ноге скочио и готово изашао из те средине где он треба да буде главни јунак. Светлост не допире да му довољно осветли лице и он остаје нејасан. Како се не може утврдити одакле светлост долази врло је тешко контролисати њен ефекат.* Декорација, унутрашњост гозбе је с претеривањем мрачна, јер светлост од једне свећице или луча ствара рељефе; светлост се одбија од зидова и даје предметима извесну контуру, а атмосфери извесну прозачност. Цртеж је веома замрљан јамачно зато што је несигуран, премда је рука Фочићева, а нарочито лице врло доброг цртежа, али имаи оних који нису мога мишљења.“¹¹¹⁹

Упркос сви манама аутор закључује да је слици с правом додељена прва награда. Ако не положајем она се ипак одликује лепом композицијом, бојом, као и „*грдно много савладаних тешкоћа, јер појава Фочића ипак инпонује, јер цела слика стаје пред нас као права слика која не одаје ни љубитеља ни почетника, но солидно стоји на својим ногама. А то је све много!*“¹¹²⁰

На сам дан отварања изложбе појавила се информација да су *Дахије*, као и остала изложена дела купили трговци, браћа Ђорђевић,¹¹²¹ што је изазвало смех код посетиоца. С обзиром на успех који је изложба имала, краљ Милан је позвао уметнике да излажу у двору 1900. године. Ова изложба је имала још већи успех, а слику *Дахије* откупио је краљ Милан.¹¹²²

Риста Вукановић на Светској изложби у Паризу 1900. године поред *Дахија* излаже и композицију *Прве жртве дахија*,¹¹²³ са сценом мучења у тамници током сече кнежева

¹¹¹⁹ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, *Звезда*, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 6-7;

¹¹²⁰ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, *Звезда*, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 7.

¹¹²¹ Spectator, Уметност, Изложба у Скупштини, *Звезда*, породични лист, Београд 1. октобар 1898, 7.

¹¹²² В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборника Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 366; Н. Макуљевић, "Молитва" Ристе Вукановића, *Идеја толеранције и визуелна културе*, Београд 2010,5.

¹¹²³ Ове две композиције биле су изложене и 1904. године на Првој југословенској изложби у част стогодишњице Првог српског устанка. Дахије излаже и 1905. године у Лијежу на Светској изложби привредног карактера, где је слика у белгијској штампи посебно била похваљена. В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 367.

јануара 1804. године.¹¹²⁴ Из тога би се могло претпоставити да је сликар имао намеру да се посвети изради композиција посвећених Првом српском устанку.¹¹²⁵

Трећа Вукановићева композиција уједно и прво његово дело које је урадио инспирисан националном историјом био је *Гуслар*.¹¹²⁶ Сliku излаже као питомац Академије у Минхену у просторијама Градске касине 1896. године међу својим школским радовима.

Гуслар као симболична фигура имала је посебно место у српској уметности XIX века.¹¹²⁷ Он није само народни певач, већ и национални херој захваљујући коме су највећи догађаји и личности из српске историје остали да живе у колективном сећању нације. Крајем XIX века долази до актуелизовања и оживљавања представа гуслара, па стари гуслар у симболистичкој култури оличава носиоца традиције и оног који најављује будуће ратове за национално ослобођење.

Представа гуслара као националног певача везивала се за лик Филипа Вишњића као највећег међу националним песницима.¹¹²⁸ Владимир Карић у својој књизи *Србија, Опис земље, народ и људи* из 1887. године каже: „слепи сељак, Филип Вишњић, отвара први Србији врата, која воде у храм песништва и улази у њ` са достојанством са којим је мало њих по њему ушло.“¹¹²⁹

На Вукановићевој слици приказан је „гуслар како седи прекрштених ногу, левом држи гусле, десном гуди, главу је нешто занео, а потамнеле погледе своје управлио у вис. Гуслара је свог обузела песма његова, а то је представљено природно и допадљиво.“¹¹³⁰ С обзиром да није био приказан како су га наши уметници углавном представљали, као националног јунака који пева о слави и буди свест и понос народа, већ као човека који певајући сам себе издржава на шта указује капа са удељеним новцем,¹¹³¹ изазвало је негодовање у јавности.

¹¹²⁴ Кнез Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин били су затворени у подруму Муселимовог конака у Ваљевоу, који је могао да послужи за представу амбијента тамнице.

¹¹²⁵ Одликовање сребрном медаљом, *Босанска вила* бр. 14-15, Сарајево 30. јули и 15 август 1898, 238.

¹¹²⁶ В. Ристић, Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 369.

¹¹²⁷ М. Тимотијевић, Гуслар као симболична фигура српског националног певача, *Зборник Народног музеја, XVIII/2 историја уметности*, Београд 2004, 253-279.

¹¹²⁸ М. Тимотијевић, Гуслар као симболична фигура српског националног певача, *Зборник Народног музеја, XVIII/2 историја уметности*, Београд 2004, 274.

¹¹²⁹ В. Карић, Србија, *Опис земље, народа и људи*, Београд 1887, 285.

¹¹³⁰ Сликарска радова г.Ристе Вукановића, *Дневни лист*, Београд 1896, 3-4 у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 79-80.

¹¹³¹ Сликарска радова г.Ристе Вукановића, *Дневни лист*, Београд 1896, 3-4 у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 79-80.

Оштра критика Вукановићевог дела објављена је у Бранковом колу.¹¹³² Аутор потписан са *Коректор* каже да сликар не узима идеалног „*историјског гуслара који управо и јесте прави гуслар, већ нам износи у неком извештаченом херцеговачко-црногорском оделу, неког слепог просјака који гуди и пева....То није гуслар, то је просјак.....Тип је врло несрпски, и без израза. Он нам ремети патриотска осећања, а не изаива никаво саучешће.*“¹¹³³

Инспирисан народним епским песмама композиције везане за период Првог српског устанка радио је и академски сликар Петар Раносовић.¹¹³⁴ Реч је о сликама *Јован Курсула у Варваринском боју*, *Хајдук Вељко упада у турски табор (стан)*, *Зека Буљубаша* или *Из боја у бој*.

На његову посвећеност овој тематици могло је да утиче и сродство са Мином Караџић Вукомановић.¹¹³⁵

Једна од првих његових композиција са тематиком из Првог српског устанка, на коју указује Феликс Каниц, била је *Јован Курсула у Варваринском боју*, рађена 1897. године за свечану салу Министарства војног.¹¹³⁶

Овој теми био је и касније посвећен, с обзиром да су постојала њена четири решења.¹¹³⁷ У кући Раносовићеве ћерке биле су сачуване две скице у уљу мањег формата на којима је сликар тражио решење за реализацију теме из песме Јована Драгашевића *Јова Курсула*.¹¹³⁸ Напуштајући прва два решења, хоризонтално разбијена, он се одлучује за треће вертикално постављено композиционо решење, изведено у светлом колориту. Ова композиција била је предвиђена као пандан већ откупљеној слици *Зека Буљубаша* у Војном министарству. Како овакав формат слике није

¹¹³² Коректор, Белешке о уметности, *Бранково коло*, бр 34, Сремски Карловци 1896, 1086.

¹¹³³ Коректор, Белешке о уметности, *Бранково коло*, бр 34, Сремски Карловци 1896, 1086.

¹¹³⁴ О Петру Раносовићу: Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја*, V, Београд 1967, 435-447.

¹¹³⁵ Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја* V, Београд 1967, 441.

¹¹³⁶ F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, dritter Band: *Statt und Gesellschaft*, Leipzig 1914, 805.

¹¹³⁷ Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја* V, Београд 1967, 445.

¹¹³⁸ Песму Јована Драгашевића, о Јовану Курсули и Арапину, објављује 1863. године лист за забаву и књижевност Даница под насловом „Курсула“. Њени стихови служили су као предложак за уобличавање ликовних представа посвећених овом јунаку Првог српског устанка. Драгашевић, Курсула, *Даница*, Нови Сад 3. март 1863, 1-2.

одговарао, Раносавић 1910. године¹¹³⁹ приступа изради четвртог решења ове композиције, у коме развија, већ готово треће решење по хоризонтали.¹¹⁴⁰

Раносовићева слика *Хајдук Вељко упада у турски табор/стан*, иако је првобитно била изабрана да буде изложена у српском павиљону на Светској изложби у Паризу 1900. године,¹¹⁴¹ због негативних критика није била послата.¹¹⁴²

Још у току припрема за изложбу, Раносовић је био у преговорима са фирмом *Јефта Павловић и Компанија* која је хтела да слику, по њеном излагању откупи и олеографски умножава.¹¹⁴³ Како није била послата у Паризу убрзо је и била откупљена.¹¹⁴⁴

Раносовићева слика *Упад Хајдук Вељка у турски стан* уништена је током Првог светског рата и позната је само на основу сачуваних ретких олеографија и разгледница.¹¹⁴⁵

И слика *Зека Буљубаша*, која се још именовала и као *Голи синови* и *Из боја у бој*, сачувана је само на штампаним репродукцијама радња Јефте Павловића и Компаније, која је од Раносовића откупила слику.¹¹⁴⁶ Бој на Равњу и страдање Зеке Буљубаше и његових голаћа опевао је Филип Вишњић у песми *Игњатије Бјелић*.¹¹⁴⁷ Популаризацији ликова Зеке Буљубаше и његових голаћа посебно је допринео опис њиховог јунаштва у роману Јанка Веселиновића *Хајдук Станко* објављеног 1896. године која је наишла

¹¹³⁹ Јован Курсула (1910), уље на платну 108x126 цм инв. бр. 1097. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београ 1987, 150.

¹¹⁴⁰ Слика *Јова Курсула у Варваринском боју* била је изложена 1912. године на Четвртој југословенској изложби. *Каталог Четврте југословенске изложбе у Београду* 1912, 39.

¹¹⁴¹ Срби уметница Париској изложби, *Бранково коло* бр. 7, Сремски Карловци 17/29. фебруара 1900, 224.

¹¹⁴² Критика Божидара Николајевића односила се на композицију, историјску нетачност, перспективу, цртеж, лоше приказивање догађаја, али уз похвалу колорита. Б.С. Николајевић, *Српска уметност на Париској изложби, Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 372-374; Како слика није наишла да добра пријем код српских критичара на основу послате фотографије тражено је мишљење и професора бечке Академије Лалмана. Лалман је сматрао да је композиција веома успешно решена, насликани догађај је јасан и посебно је хвалио динамичност продора Хајдук Вељка на коњу и изненађење Турака насликаних у неколико епизодних група. Замерку је имао на обради коња Хајдук Вељка и саветује Раносовића да се у овом правцу мора још изграђивати, наглашавајући да сликање коња у оваквој акцији је велики проблем. Писмо Лалмана Петру Раносовићу, Беч 19. јун 1900. Наведено код: Ј. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967,443.

¹¹⁴³ Писмо фирме Јевте Павловића и Компаније од 15. фебруара 1900. године. Наведено код: Ј. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967,443.

¹¹⁴⁴ Б.С. Николајевић, *Српска уметност на Париској изложби, Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 374.

¹¹⁴⁵ Ј. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967,443.

¹¹⁴⁶ На то указује оглас да је радња Јефте Павловића и компаније откупила од господина Петра Раносовића, академског сликара његову најновију слику Зека Буљубаша и његови голаћи која ће бити олеографски умножена. *Нова искра*, септембар 1902,288.

¹¹⁴⁷ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*. Као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига II, Беч 1884, 619-624.

на позитивну критику и била препоручена од стране Главног просветног савета за библиотеке средњих школа.¹¹⁴⁸

Једна од првих репродукција Раносовићеве слике Зека Буљубаша и опис били су објављени у Новој искри 1902. године.¹¹⁴⁹ Уз слику били су дати и краћи биографски подаци о Зеки Буљубаши јунаку који је са својим „голаћима“ 1813. године страдао на шанцу у Равњу бранећи одступницу устаничкој војсци.¹¹⁵⁰

Пошто их је откупила од сликара јуна 1902. године радња Јевте М. Павловића и Компанија је слике *Зека Буљубаша* (Голи синови), *Упад Хајдук Вељка у турски стан* и *Повратак са њиве* изложила у својим просторијама.¹¹⁵¹ Поред тога што су биле изложене у простору трговинске радње, што до тада у Београду није била пракса, композиције засноване на тематици догађаја из Првог српског устанка привукле су посебну пажњу на шта указују и текстови у штампани.

То се у првом реду односи на композицију *Голих синова*, Зеке Буљубаше и његових три стотине голаћа, за коју аутор текста потписан са Србенда каже да велики број Срба зна за херојски смрт 300 Термопилаца, а не зна за јунаке из наше историје. „*Раносовић представља Зеку Буљубашу и његових 300 голаћа који се враћају из једног и иду у други бој. Њихова трагична смрт равна је смрт јунака у Термопилима, јер и они сви до једног гину у боју са Турцима, само што су њихове коже много јефтиније биле тако да српство не зна подробније о њима, докле за оне прве зна цео свет. Чим се стане пред слику, одмах се види да је сав рад прожет духом народних песама и реалном појавом голаћа. Напред су Зека Буљубаша, а затим Бјелић Игњатије, рањен у руку Старац Радивоје, Чоњага Живан који пуни пиштољ старцу Радивоју иако и сам је рањен у главу. Даље долази Прекодринац Раде и Перо Харамбаша, а за њим остала дружина. Били су љути бој са Турцима и пред вече, кад је већ почео сумрачак да хвата*

¹¹⁴⁸ *Просветни гласник*, бр. 11, Београд новембар 1897, 599-602.

¹¹⁴⁹ Зека Буљубаша, *Нова искра* 1. новембар 1902, 335.

¹¹⁵⁰ Зека Буљубаша рођен је у Новој Вароши, нахији Сјеничкој. У Србију је дошао у Карађорђево време и неко време је био уз Стојана Чупића. Касније му је одређено да чува дринску границу од Турака. Био је смештен у Парашници у Црнобарском атару и ту је окупио чак и до 200 голаћа. Зекини војници су се звали голи синови, бећари, људи без куће и породица у почетку голи и боси али су касније били одевани у чоју и злато и октићени најбољим оружјем. Кад је 1813. године турска војска на челу са везиром Дренделијом кренула из Босне преко Дрине на Србију, Срби су начинили шанац у селу Равањ, између Засавице и Саве, са којим су покушали да зауставе Турке, док не би пристигле веће српске снаге. Како шанац није успео да заустави јачу турску војску, део устаника уз велике нереде напуштао је шанац. Видевши страдање своје браће Зека са својим голим синовима начини у позадини одступницу војницима који су се повлачили. Тиме је многим обезбедио повлачење, а себи и друговима купио право на бесмртно име. Када име је нестао барут за пушке, они повадише ножеве и у јуришу кренуше на Турке где настрадаше сви до једнога. Зека Буљубаша, *Нова искра* 1. новембар 1902, 348-349.

¹¹⁵¹ Србенда, Слике Петра Раносовића, Београдске новине бр. 186, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 129-130.

и ветрић да ћарлија, што се на оделу лепо види, враћају се они, да на друго страни приметну кавгу. Одмах чим се стане пред слику осети се неко пријатно расположење и пошта спрема тих простих људи, али чврстих карактера и див јунака. Сам њихов размештај чини лепу композицију ове слике. Светлост је мека, а колорит примамљив. То је главно и од велике потребе за овакве ствари да се одржи хармонија са фигурама и трене представи што ветније што је на слици и постигнуто. Лепо се виде стазе и богазе, по којима се хајдуци вијају и из којих излази ова мала дружина са чисто српским типовима и покретима својственим нашем народу.“¹¹⁵²

Аутор чланка позитивну критику даје и композицији *Упад Хајдук Вељка у турски стан*. За њу каже да је на оригиналу добра, али јој фали да има бар још четири боје. На крају препоручује изложбу јер су радови вредни пажњи па и да се нађу као и украс у домовима.¹¹⁵³

Лазар Комарчић у свом чланку у *Трговинском гласнику* такође посебно издваја од Раносовићевих радова *Голе синове* као и његову вештину да отме од заборавља оне класичне моменте из наше најновије историје која је почела да зараста у коров наших политичких вртоглавица.¹¹⁵⁴ У свом опису слике каже: „Ту су вам она џиновска брда кроз која се провлачи као очи брза, а као кристал бистра валовита Дрина, ту су вам оно валовити кланци и живописини пропланци, ту су вам уске стазе и тесни богази... А ту је и одабрана чета Голих синова, на челу које језди на свом Брњашу витез Зеко Буљубаша, а све је то опет обасјано вечерњим зрацима сунца које се спрема да за босанска брда зађе. Посебно посматрачу пада у очи и богато рухо и опрема на коњима и јунацима, оно златом извезено рухо о скупоцено срмоми златом обликовано оружје које подсећа на богатство и бес босанских бегова што су често бродили валовиту Дрину и тражили богат плен у питомој Мачви и кришој Поцерини, где су их у том походу у кланцима и богазима јуначки дочекивали голи синови Зеке Буљубаше.“¹¹⁵⁵

Комарчић и за слику *Хајдук Вељко* истиче да је уметник изабрао витешки моменат познат у народу под покличем: „Бежете Турци, ето Вељка! Она изненадна паника у

¹¹⁵²Србена, Слике Петра Раносовића, Београдске новине бр. 186, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 129-130.

¹¹⁵³Србена, Слике Петра Раносовића, Београдске новине бр. 186, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 129-130.

¹¹⁵⁴Л. Комарчић, Изложба слика, *Трговински гласник* бр. 151, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 131.

¹¹⁵⁵Л. Комарчић, Изложба слика, *Трговински гласник* бр. 151, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 130-131.

турском логору у коме се Турци беху разуралили, до дивљања је у овој слици изведена... Хајдук Вељко, а са голом сабљом у руци и засуканим рукавима на своје Кусаљу, по црној се земљи положио“... Сви знаци и све прилике казују да се овај витез здрав и читав кроз турску ордију пробио.“¹¹⁵⁶

Јевта Павловић и Компанија понудили су Београдској општини 1903. године да откупи „две оригиналне слике“ Петра Раносовића: *Зека Буљубаша* и *Хајдук Вељко*, што је она одбила јер није имала средстава.¹¹⁵⁷

Дела са темама из Првог српског устанка налазила су се и у опусу Стевана Никшића Лале, учитеља сликања у нишкој Гимназији.¹¹⁵⁸ Реч је о два историјским композицијама *Почетак буне на дахије*¹¹⁵⁹ и *Стеван Синђелић*.

Како већи део Никшићевих дела до данас није сачуван, о њима се зна на основу сликареве личне архиве и описа и огласа из новинских чланака.

Представу *Стеван Синђелић* Никшић ради 1889. године поводом обележавања осамдесетогодишњице Боја на Чегру.¹¹⁶⁰ С обзиром да слика није сачувана,¹¹⁶¹ данас је позната само на основу репродукција које су објављиване у штампи и другим публикацијама¹¹⁶² као и на разгледницама.¹¹⁶³

О њој први помен доносе нишке новине „Слобода“. Уз вест да је поводом годишњице, цртач тамошње Гимназије и учитељске школе Стева Никшић-Лала урадио „слику

¹¹⁵⁶Л. Комарчић, Изложба слика, *Трговински гласник* бр. 151, Београд 1902, 3. у : М. Коларић, *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 131.

¹¹⁵⁷*Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 30. марта 1903, 101.

¹¹⁵⁸Стеван Никшић Лала (1853-1938) некадашњи официр аустроугарске војске, педагог, сликар, илустратор, карикатуриста. У Ниш долази 1884. године где почиње да ради као учитељ сликања у нишкој Гимназији¹¹⁵⁸. Поред рада у школи током боравка у Нишу 1887. године са групом пријатеља оснива позориште "Синђелић", такође био је један од иницијатора подизања споменика-капеле над Ђеле кулом, прославе осамдесетогодишњице смрти Стевана Синђелића и његових 300 Ресавца 1889. године и званични сликар прославе 1 600 година од доношења Миланског едикта у Нишу 1913. године. О Стевану Никшићу-Лали: У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979,159-191.

¹¹⁵⁹У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938),*Годишњак музеја града Београда* књига 26, Београд 1979,175.

¹¹⁶⁰У литератури не постоји јединствени назив слике. Она се може наћи под називом Бој на Чегру, Стеван Синђелић, Стеван Синђелић на Чегру, Синђелић са својим Ресавцима на Чегру.

¹¹⁶¹ На основу писма из личне архиве Стевана Никшића види се да је за овом сликом је трагао др Петар Поповић управник Војне болнице у Нишу 1937. године. У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979,171-172.

¹¹⁶²У.Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979,171.

¹¹⁶³ Претпоставка је да је највероватније уништена током Првог светског рата када је сликарева кућа у Крунској улици порушена и спаљена.У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979,170.

*Синђелићеву у тренутку када он креше пиштољ у џебану“;*¹¹⁶⁴ читаоцима се предочава да је уметник на Синђелићевом лику дивно израдио „*онај страшан израз душе у тренутку своје и турске пропасти“*.¹¹⁶⁵

На слици је приказана борба устаника и Турака у Чегарском шанцу опасаном високим палисадама. Централну позицију заузима Стеван Синђелић приказан у тренутку када из пиштоља пуца на буре барута на вратима магацина муниције. У његовој позадини се још увек вијори барјак крсташ високо подигнут у левој руци барјактара који пада смртно погођен.¹¹⁶⁶

Исте године Стеван Никшић је понудио слику Министарству просвете на откуп.¹¹⁶⁷ Тим поводом Савет је позвао сликаре Ђорђа Крстића и Уроша Предића да је погледају и оцене.

У писму које је 17. августа 1889. године Главном просветном савету упутио Ђорђе Крстић стоји да је он слику прегледао и да је нашао да је цртеж на слици погрешан, а склоп композиције примитиван.¹¹⁶⁸ Сличног става је био и Урош Предић, који у свом писму од 9. септембра 1889. године наводи да слика нема никакве уметничке вредности. И поред тога он истиче да израда није тако лоша, да би много наудила лепој идеји, која је у слици довољно изражена, а то је српско јунаштво и самопожртвовање за крст часни и слободу златну. Мишљења је да се слика „Стеван Синђелић“ може употребити за украс основних школа где ће „*наивни дух дечији прећи преко цртачких погрешака те у слици видети само идеју и напјати се њоме“*.¹¹⁶⁹

На основу њихових мишљења која су прочитана на седници Главног просветног савета одлучено је да се слика не откупити о државном трошку.

Никшић се 1903. године као виши учитељ гимназије Краљ Милан, поново обраћа министру просвете и црквених послова са Молбом за одобрење израде репродукција слике „*Синђелић са својим Ресавцима на Чегру“*. Слике би биле намењене украшавању канцеларија и учионица средњих и народних школа, а један број би био поклањан учиницама као награда за положене испите.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁴ У спомен Синђелићу, *Мале новине* од 16. маја 1889. без пагинације.

¹¹⁶⁵ У спомен Синђелићу, *Мале новине* од 16. маја 1889. без пагинације.

¹¹⁶⁶ У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда*, књига 26, Београд 1979, 171.

¹¹⁶⁷ *Просветни гласник* од 31. децембра 1889, 69.

¹¹⁶⁸ *Просветни гласник* од 31. децембра 1889, 69.

¹¹⁶⁹ *Просветни гласник* од 31. децембра 1889, 69.

¹¹⁷⁰ *Просветни гласник* од 1. јула 1903, 11.

И овог пута одговор је негативан сада на основу мишљења Михајла Валтровића достављеног 14. маја 1903. године Главном просветном савету.¹¹⁷¹

Валтровић најпре истиче да је похвална намера да се сликом младеж упозна са примерима јунаштва и пожртвовања али да се то не може рећи о цртачком извођењу јер је цртачко умеће на тој слици на доста примитивном ступњу, како у погледу општег распореда тако и у појединостима. На слици нема правилне перспективе ни на предметима ни у групи бораца. Код њих нема природних сразмера ни природних покрета. На крају Валтровић истиче да слика са оваквим недостацима не може васпитавати око ученика, јер ће му затупити природни осећај за правилне облике и учинити га неосетљивим за несразмере и неприродности. На основу свега изнетог он је изричитог става да се слика не може препоручити.

Поред композиција *Почетак буне на дахије* и *Стеван Синђелић* базираним на тематици догађаја из Првог српског устанка, Никшић је крајем 1901. године, поводом смрти краља Милана, урадио слику „Храм српских бесмртника“.¹¹⁷² На овој композицији унутра једног античког храма биле су представљене најзнаменитије личности српске историје. Тако су се међу „творцима нове Србије“, почев од средњовековних владара и јунака, кнеза Милоша и Михаила Обреновића нашли и учесници Првог српског устанка: вожд Карађорђе, Танаско Рајић, Илија Бирчанин, Хајдук Вељко, поп Лука Лазаревић, прота Матеја.

И ово Никшићево дело није остало сачувано. Његов опис доноси Нишки гласник 29. новембра 1901. године у тексту који је потписао аутор под именом Скалицки.¹¹⁷³ У њему стоји да је „представа смештена у унутрашњости једног отвореног храма (пантеона), пред чијим су зидовима врло лепо и велики стубови, а у предњем његовом простору седи вила мало заваљена и наслоњена десном руком, у којој је гушице перо, на врло лепо израђени стуб; левом опруженом руком држи таблице, на којима су исписана имена великана. На једној таблици забележено је име краља Милана и датум, 29. јануар 1901. године као дан кад је ушао у храм српских бесмртника. На првој таблици више ове написан је стих који се односи на почившег краља Милана I.: „Уђи сине, дођи брате, славна дела тебе прате; Међ` владаре бесмртнике, и међ` српске осветнике“.

¹¹⁷¹ Просветни гласник од 1. јула 1903, 11.

¹¹⁷² Нишки гласник од 29. новембра 1901, 157. наведено код У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 173-174.

¹¹⁷³ Нишки гласник од 29. новембра 1901, 157. наведено код У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 173-174.

Испред виле, а њој с десне стране стоји мали стуб, на коме је горе кадионица, а низ стуб виси венац на чијим су црним тракама ове речи: „Благодарно Српство“; на предњој површини тога малог стуба исписано је: „Слава творцима нове Србије!“ Испод вилиних ногу су ратни трофеји, оружје, оклопи, заставе заробљени у ратовима. Све је ово у првом делу храма. У средњем простору храма, а скоро пред вилом види се ред наших бесмртника - владара и јунака из времена нашег ослобођења - твораца нове Србије. Ту су почевши с леве стране: Бирчанин Илија, Рајић, Хајдук Вељко, поп Лука, прота Матеја, Карађорђе, Јеврем Обреновић, мајор Илић, Милош Велики, кнез Михајло, Хорватовић и краљ Милан I као последњи, који је у храм ушао. Сем ових има их још, али су у сенци, те се не могу распознати. Мали простор овога таблао учинио је да господин Лала није могао све јунаке верно представити осим горе поменутих. У задњем делу храма на стубовима, као статуе видимо: Краљевића Марка, кнеза Лазара и Светог Саву испод њих цара Душана. Више слике краља Милана је Милош Обилић. На облаку са висине спушта се друга вила која левом руком показује на краља Милана, а десном пружа венац. Изнад ове виле у облаку су четири анђелчића, од којих два носе српски грб, једно сабљу са којом је ратовао покојни краљ, а други скиптар којим је владао. Кроз двоја задња врата видимо споменик кнезу Михаилу и кнезу Милошу.“¹¹⁷⁴

Слика је била репродукована и изложена у књижари браће А. Павловића и Петра Мичића.¹¹⁷⁵ И поред тога до данас није познат ни један сачуван примерак.

Угљеша Рајчевић истражујући личну архиви сликара наилази на података који указује да је скица слике или чак оригинал поклоњен краљици Наталији. На то упућује део писма које је послато из виле *Сашино* у Бијарицу, 31. маја 1901. године преко краљичине дворске даме Руже Орешковић, које је чувала сликарева ћерка.¹¹⁷⁶

Темама из Првог српског устанка бавио се и академски сликар Павле Чортановић.¹¹⁷⁷ Као учитељ цртања у неготинској Гимназији од 1883. до пензионисања

¹¹⁷⁴ Опис слике: У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 173-174.

¹¹⁷⁵ Репродукције су се штампале на фином картону димензија 56 x 40 cm и биле су продаване по цени 1,20 динара У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 174.

¹¹⁷⁶ „Њено Величанство Краљица Наталија наредила ми је да вам изјавим Њену највећу благодарност на лепој слици, коју сте били тако љубазни да јој пошаљете и која се њеном Величанству врло допала.“ Наведено код: У. Рајчевић, Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 189, 175.

¹¹⁷⁷ О Павлу Чортановићу: *Орао*, Велики илустровани календар за 1892, Нови Сад 1891, 125.

1897. године,¹¹⁷⁸ Чортановић ради портрете: *Карађорђа Петровића* 1886. и 1890.¹¹⁷⁹ године и *Хајдук Вељка* 1891. и представу *Стеван Синђелића на Чегру* 1890. и 1900. године.¹¹⁸⁰

Једну од ретких уметничких слика Ћеле куле¹¹⁸¹ насликао је Ђорђе Крстић.¹¹⁸² Слика је по свој прилици започета током 1881. године¹¹⁸³, у време када је Крстић по налогу кнеза Милана Обреновића обилазио ослобођене јужне крајеве Србије да уради скице значајних историјских споменика, крајева, обичаја и народне ношње,¹¹⁸⁴ а завршена до 1883. године.¹¹⁸⁵ На слици Ћеле кула је приказана наткривена конструкцијом у виду балдахина са крстом.

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1858-1903)

Почетак споменичке културе у Србији у XIX веку обележили су споменици у форми крста. Они су представљали својеврсне симболе победе,¹¹⁸⁶ које су потомци подизали у част Карађорђевићевих и Милошевићевих јунака.¹¹⁸⁷

Симболично у време увођења српске управе у Београдској вароши и предграђу на основу одредаба Цариградске конференције, којима је завршен српско-турски сукоб који је започео убиством српског дечака на Чукур чесми јуна 1862. године,¹¹⁸⁸ подигнуто је после Возаревићевог дрвеног крста и споменика ослободиоцима Београда 1806. године, још једно спомен обележје. То је био мермерни крст на Малој пијаци у Београду који су на Светог Андреју Првозваног 1862. године

¹¹⁷⁸ *Просветни гласник*, Београд 15. септембар 1883, 761; *Просветни гласник*, Београд 1. септембар 1897, 483.

¹¹⁷⁹ Портрет Карађорђа, рад Павла Чортановића из 1890. године налази се у Музеју у Смедереву.

¹¹⁸⁰ М. Врбашки, *Павле Чортановић (1830-1903), пионир популарне уметности*, Нови Сад 1990, 18-19.

¹¹⁸¹ Уље на платну каширано на картон димензија 21x31 цм инв. бр. 657 С 4802. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века, Београд 1987*, 98.

¹¹⁸² О Ђорђу Крстићу: Н. Кусовац, *Сликар Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 92-105.

¹¹⁸³ Током боравка у Нишу где први пут борави 14/26. октобра 1881. године могао је урадити скицу Ћеле куле. Н. Кусовац, *Сликар Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001, 27.

¹¹⁸⁴ Све скице је радио брзо и искључиво бојом. З. Симић, *Значај и смисао сликарства Ђорђа Крстића, Правда* од 22. октобра 1933, без пагинације.

¹¹⁸⁵ Н. Кусовац, *Сликар Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001, 126.

¹¹⁸⁶ *Крст је хранилац Васељене, украс цркве, снага верних оруђе којим владоаци побеђују, слава за анђеле, страшно оруђе за демоне које му смртне ране задаје.* М.В.Т., О Часном крсту Христовом и крсним знаку, *Весник српске цркве*, свеска XI, новембар 1894, 753.

¹¹⁸⁷ С. Шумаревић, *Крст као споменик победе, Још два споменика у Београду, Прилози за историју Београда, Београдске општинске новине* 1. септембар 1933, 591.

¹¹⁸⁸ На основу ових одредби јурисдикција српске власти била је пренета на читаву варош Београд као и предграђе, сем тврђаве у којој остаје турска управа. С. Шумаревић, *Сиротињски дарови у старом Београду или добре слуге добрих господра, Време* 4. август 1940, 10.

подигли Тира (Кира) Христић трговац из Сава мале и Антоније С. Радивојевић, слуга.¹¹⁸⁹

У форми дрвеног крста 1870. године било и прво спомен обележје на месту Мишарског боја. Њега је 1870. године подигао тадашњи начелник Шабачког округа Мата Крајинић¹¹⁹⁰ у част мишарских јунака, међу којима је био и његов отац.¹¹⁹¹ На њему је био исписан текст посвете: *Мишар/ Победа Срба под Турцима/ 1806.....*¹¹⁹²

Подизање споменика на простору Мале пијаце била је и потврда да је Савска варош у истом рангу као град у шанцу и да нема више карактер предграђа, што је било и у складу са одредбама Цариградске конференције о јединственој српској управи.¹¹⁹³

С обзиром да плоча са посветом није сачувана, о мотивима подизања изношена су различита тумачења која су се завршавала са јединственим закључком да је ово спомен обележје подигнуто као симбол вере и захвалности у спомен победе над Турцима.

На то најпре указује чланак објављен у Световиду од 2. децембра 1862. године¹¹⁹⁴: „*Турци који су са нама живели тако су нам сметњи били и тако су нас са којечим збуњивали, да досад ни у једном крају хришћанске вароши Београда не има досмо крст, који би у свако доба дана и ноћи полазећем хришћану док погледа у њега крепост у срце усељавао и слободу поткрепљавао, а страним опет био знак да у томе крају живе хришћани.... Честити Срби и одлични грађани наши, господин Кира Христић и Антоније С. Радивојевић, слуга, први насташе те о свом трошку набавише и на Малој пијаци подигоше прекрасан крст од мермера који је освештао прекјуче на Првозваног Андрију. Пет свештеника и много народа било је приликом овог за нас првог освештења побожнога знака хришћанскога који је намештен да нас опомене да у Београдској вароши нема више Турака“.*¹¹⁹⁵

¹¹⁸⁹С. Шумаревић, Сиротињски дарови у старом Београду или добре слуге добрих господра, *Време* 4. август 1940,10.

¹¹⁹⁰Успомена на прославу стогодишњице Мишарске битке у Шапцу 25,26. и 27. августа 1906. године, *Подринске новине* 15. и 16. Шабац 15. и 31. август 1906,505; М. Јевтић, Урбанистичко-архитектонско-комунални развој Шапца, *Годишњак ГИАШ* бр.17, Шабац 1983. Наведено код: Љ. Грчић, Мишар као одређиште ђачких екскурзија, *Глобус* бр. 30, Српско географско друштво, Београд 2005, 21.

¹¹⁹¹М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988,50.

¹¹⁹²Ј. Мишковић, Грађа за новију историју Србије, *Гласник Српског ученог друштва*, XLVIII, Београд, 1880, 206.

¹¹⁹³В. Павловић Лончарски, Мали пијак на Сави крајем XIX и почетком XX века, *Наслеђе* бр. 6, Београд 2005, 108.

¹¹⁹⁴С. Шумаревић, Крст као споменик победе, Још два споменика у Београду, Прилози за историју Београда, *Београдске општинске новине* 1. септембар 1933,593.

¹¹⁹⁵С. Шумаревић, Крст као споменик победе, Још два споменика у Београду, Прилози за историју Београда, *Београдске општинске новине* 1. септембар 1933,593.

Књижевник и преводилац Никола Трајковић подизање крста везује за дешавања из 1862. године.¹¹⁹⁶ Како наводи, члан магазицијског еснафа Ћира (Кира) Христић трговац из Сава мале и сам учесник борби око Лиман цамије¹¹⁹⁷ желео је да овај догађај обележи на примерен начин. У Пешти купује велики крст од црвеног мрамора о свом трошку и поставља га на сред Мале пијаце.¹¹⁹⁸ Тај лепи крст на чијем су постољу биле урезане наивне, али топле речи трговца Ћире судећи према ономе што је ту стајало био је у ствари један од првих споменика погинулих у славу незнаног јунака палог 1862. године у борбама око Чукур чесме.¹¹⁹⁹

Исти став дели и Ж. Р. Јовановић. У својој књизи посвећеној старом Београду сматра да је крст на Малој пијаци подигнут као споменик српским жртвама које су пале код Лиман цамије у Сава мали приликом опсаде 1862. године.¹²⁰⁰

Званично, Одлуком о проглашењу за споменик културе 1987. године Крст на Малој пијаци представља спомен обележје које је подигао београдски трговац Ћира Христић у част незнатих јунака који су погинули при ослобођењу Београда 1806. године.¹²⁰¹

Као образложење за овакву тврдњу могло је да послужи казивање Анте Протића да је још у време Првог српског устанка био подигнут крст Светог Андреје на Пијаци,¹²⁰² код кога је била постројена руска војска августа 1812. године пре напуштања Србије.¹²⁰³ Иако се нигде не наводи да је по угледу на некадашње спомен обележје Кира Христић подигао крст на Малој пијаци, такве околности су могле да иду у прилог о могућој посвети, као и да је био освећен на дан Светог Андреје.

Други податак који много више указује да је споменик могао бити посвећен ослободиоца Београда и њиховом команданту војду Карађорђу је чланак објављен 1868. године у *Земунском гласнику*.¹²⁰⁴ Њен аутор са пуно ироније пише да су најновија истраживања непознатог историчара Младеновића у Пешти била тако успешна *да ће се морати повесница српског устанка под Карађорђем у погледу неког лица променити*, а да Учено друштво српско неће моћи другачије, већ на идућој седници да га именује за

¹¹⁹⁶ Н. Трајковић, Три виђење Свете Петке, фрагменти хронике једне београдске породице, *Београдске општинске новине* 1. јун 1939, 393.

¹¹⁹⁷ Н. Трајковић, Улице и чаршије у старом Београду, *Српски народ* од 6. фебруара 1943, 12.

¹¹⁹⁸ Н. Трајковић, Улице и чаршије у старом Београду, *Српски народ* од 6. фебруара 1943, 12.

¹¹⁹⁹ Н. Трајковић, Улице, и чаршије у старом Београду, *Српски народ* од 6. фебруара 1943, 12.

¹²⁰⁰ Ж. Р. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1954, 41.

¹²⁰¹ Одлука о проглашењу за споменик културе Службени лист града Београда бр. 16/8 од 10. јула 1987, 967. https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html

¹²⁰² Радош Љушић наводи да се крст налазио на Врачару. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 386.

¹²⁰³ Ј. Ђурић, Г. Пантелић, П. Јокић, А. Протић, *Казивања о Српском устанку 1804.*, Београд 1980, 306.

¹²⁰⁴ Шетачеве белешке, *Земунски гласник* од 8. децембра 1868, 59-60.

дописног члана чији ће задатак бити да рекламира онај гранитни споменик на Малој пијаци за српски музеј. „Јер ту је тек „пристојно хранилиште“ за тај споменик који је посвећен толикој заслуги за српство. У српски Пантеон где су остали споменици српске славе, ваља пренети споменик „славног за Србију и српство заслужног мужа оца и најискренијег пријатеља“ који је набавио борећим се Србима у време нужде за ратна ерества. Ту је пристојно место да се благородно српство клања сенки великог мужа, а не на нашој пијаци где га млекарнице без страхопоштовања пиљарећи окружавају. Уверени смо да ће наши родољубиви и поштовани општинари дозволити трошкове преноса.“¹²⁰⁵

Споменик на Малој пијаци решен је у форми крста са тролисним крацима на постаменту, висине 4,5 м. Клесан је од црвеног, мађарског мермера.¹²⁰⁶ На споменику нема сачуваног натписа са посветом. Приликом изградње зграде Београдске задруге 1909. године крст је са своје првобитне локације пренет у некадашњу Моравску улицу, данас парк испред хотела Бристол.¹²⁰⁷

Иако су повратком Обреновића на српски владарски престо престале све активности у вези са подизањем споменика војду Карађорђу, свест о значају те идеје и даље је била присутна не само код његових присталица већ и противника. О томе говори чињеница да је непосредно пред своју смрт кнез Михаило Обреновић намеравао да у Београду подигне споменик посвећен „Ослобођењу Србије“, иако је његовом сложеном композицијом доминирала фигура војда Карађорђа.¹²⁰⁸ Решење овог споменика шездесетих година XIX века урадио је руски вајар и члан Петровградског свесловенског комитета Михаил Осипович Микешин.¹²⁰⁹ Оно је као колорисани цртеж било изложено 1867. године на Свесловенској етнографској изложби у Петровграду где је изазвао велику пажњу јавности, а нарочито власти у Србији.¹²¹⁰ У писму 1867.

¹²⁰⁵ Шетачеве белешке, *Земунски гласник* од 8.12. 1868, 60.

¹²⁰⁶ У архивским документима се налази да се крстови од црвеног мермера (мађарског камена) продају на Савском пристаништу. АС, ЕТ, Но 2821, 15. децембар 1867. наведено код: А.Павловић, Досије бр. 5, Крст са Мале пијаце из документације Завода за заштиту споменика културе Града Београда.

¹²⁰⁷ В. Павловић Лончарски, Мали пијац на Сави крајем XIX и почетком XX века, *Наслеђе* бр. 6, Београд 2005, 113.

¹²⁰⁸ А. Павловић, Српске теме Михаила Осиповича Микешина, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1968, 369-370.

¹²⁰⁹ Иако споменик никада није био подигнут, Микешин је захваљујући њему био веома цењен као уметник у јужнословенским земљама. За свој рад био награђен витешким крстом „За независност Црне Горе“, док га је Српско учено друштво изабрало за почасног члана. Натаљја Корнеенко, Творец бессмертног бессмертним, преузето са портала: <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10414.php>

¹²¹⁰ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 235.

године кнез Михаило III Обреновић позива Микешина у Србију на разговоре о подизању споменика.¹²¹¹ Како је кнежево убиство 1868. године спречило да до њиховог сусрета дође, вајар је касније у својим успоменама посебно хвалио његову намеру да буде покровитељ споменика у коме је централа личност родоначелник династије Карађорђевић.¹²¹² После убиства кнеза Михаила питање споменика Карађорђу наредних деценија, третирано је као кривично дело против државе и династије.

Да је и поред, тога таква намера постојала и да је тим поводом чак у Тополи био формиран Одбор за подизање споменика Карађорђу, говори судски процес који је вођен 1899. године против оптужених за увреду краља Александра Обреновића и растурање забрањених списа.¹²¹³ На суђењу један од доказа били су пронађени списи у стану Животе Лукића-Маркићевића из Милошевца, једног од оптужених, који су на њега указивали да је присталица Карађорђевића и да је 1878. године са Петром Карађорђевићем прелазео у Србију. У својој изјави он је за пронађених пет примерака књижице *Дух Карађорђа* рекао да је добио од Илије Марковића из Смедерева и да их није никоме продавао нити новац слао у Тополу Одбору за подизање споменика Карађорђу.¹²¹⁴

Подизање споменика био је један и од начина пропагирања врлина. У беседи „О развијању врлина у нашем народу“ коју је одржао пред официрима, уочи Светог Саве, 13. јануара 1889. године, генерал Јован Мишковић истиче значај подизања споменика заслужним људима као и њихову улогу у неговању врлина, „јер обележавањем и истицањем заслуга предака подстичу се потомци на подражавање“.¹²¹⁵

У периоду од 1858. до 1903. године спомен обележја подигнута су на местима великих битака из Првог српског устанака на Чегру и Чокешини, у Неготину Хајдук Вељку на месту његове погибије, док је над Ћеле кулом у Нишу подигнута спомен капела. Такође су биле започете активности и за подизање споменика „војводи Луки

¹²¹¹ А. Павловић, Српске теме Михаила Осиповича Микешина, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1968, 369.

¹²¹² А. Павловић, Српске теме Михаила Осиповича Микешина, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1968, 369-370.

¹²¹³ Велеиздаја, *Мале новине*, јутарње издање од 18. септембра 1899.

¹²¹⁴ Велеиздаја, *Мале новине*, јутарње издање од 18. септембра 1899.

¹²¹⁵ Ј. Мишковић, ђенералштабни пуковник, начелник Главног ђенералштаба, О развијању врлина у нашем народу говорио у београдској официрској касини уочи Светог Саве 13. јануара 1889. године, *Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност*, април 1889. св. II, књ. XX, стр. 113-122.; Ј. Мишковић, Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност, јуни 1889. књига XX, свеска IV, 447.

Лазаревићу и његовим храбрим коњаницима¹²¹⁶ на Мишару и Васи Чарапићу на његовом гробу у манастиру Раковици.¹²¹⁷ Поводом преноса посмртних остатака јунака Првог српског устанка Станоја Главаша, над новим гробом у порти цркве у Баничини 1902. године подигнут је надгробни споменик.

Места битака имала су велику улогу у неговању сећања на период Првог српског устанка. Она нису представљала само препознатљиве географске и историјске појмове, већ и места сећања (*lieux de mémoire*), просторе на којима је долазило до прожимања традиционалне и званичне културе.¹²¹⁸

Током владавине династије Обреновић у периоду од 1858. до 1903. године достојним спомен обележјима одата је почаст јунацима великих битака на Чегру и Чокешини.

Чегар и Ћеле кула

У култури сећања Чегар и Ћеле кула имају посебан значај. Ови меморијали посвећени су Боју на Чегру,¹²¹⁹ једном од највећих пораза Срба у Првом српском устанку који се одиграо код села Каменица у близини Ниша, 19/31. маја 1809. године.¹²²⁰

И поред тога, у историографији, књижевности, уметности и визуелној култури Чегар и Ћеле кула везани су за јуначко страдање ресавског војводе Стевана Синђелића и његових војника.

Устанички период имао је великог утицаја и на целокупну српску културу и књижевност. Сведочења о Устанку о људима и догађајима не само у историографији и књижевности већи и уметности и визуелној култури имала су изузетну вредност. У томе је посебну улогу и значај имала епска народна поезија. Песме су махом настале касније, са одређене временске дистанце, када су пре могле да личе на лична поетска сећања, а мање на усмене епске хронике.

И поред свог значаја Бој на Чегру, за разлику од неких мање познатих и по значају мање важних догађаја, у народној епској поезији није добио одговарајућу уметничку обраду.¹²²¹ У песми Бој на Делиграду народни певач старац Рашко, Стевану Синђелићу,

¹²¹⁶ М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шату*, Шабац 1988,30.

¹²¹⁷ Споменик Васи Чарапићу, *Босанска вила*, бр. 9, Сарајево 15. мај 1898, 142.

¹²¹⁸ N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 294.

¹²¹⁹ У историографији се назива и Бој на Каменици.

¹²²⁰ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 259.

¹²²¹ Ова чињеница објашњавана на више начина: слабом епском традицијом у јужној Србији, недостатком фавуле која би се опевала, изостанком митске подлоге, ненавикнутости усменог песништва на

посветио је шест стихова, у којима га традиционалним клишеима и општим местима описује као „сокола сивог из Ресаве, који знаде рујно вино пити и јуначком сабљом ударити“.¹²²²

Чегарска битка није у значајнијој мери присутна ни у делима савременика Првог и Другог српског устанка.¹²²³ Ње нема ни у *Мемоарима* проте Матеје Ненадовића,¹²²⁴ а у казивањима Петра Јокића и Анте Протића, Бој на Чегру, односно на Каменици, како га називају, помиње се само по великом броју српских жртава који је за последицу имао повлачење Карађорђа и српске војске из Сјенице ка Делиграду.¹²²⁵

Једно од првих књижевника који је писао о Чегру и Ћеле кулу био је Сима Милутиновић Сарајлија.¹²²⁶

О Боју на Чегру пише и Вук Стефановић Караџић.¹²²⁷ Њен детаљнији опис даје у делу *Правитељствујушчиј совјет сербски за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, објављеном у Бечу 1860. године.¹²²⁸

Јован Драгашевић 1858. године пише песму *Каменица*, у којој епски слика Бој на Чегру и оштро осуђује издају појединих српских војвода¹²²⁹ правећи паралелу са оном на Косову.¹²³⁰ Песму завршава стиховима „И сад је тамо црвена трава, И кула с' бели од

жртвовање колектива и несагласности народа са индивидуалним, пресмелим и „лудачким“ чином војводе Синђелића. З.Миладиновић, Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 236.

¹²²²З. Миладиновић, Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 237.

¹²²³С. Вуловић, *Критике и погледи*, Београд, 1953, 127. Наведено код: З. Миладиновић, Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 240.

¹²²⁴П.М.Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005.

¹²²⁵Ј.Ђурић, Г.Пантелић, П.Јокић, А. Протић, *Казивања о Српском устанку 1804.*, Београд 1980, 244, 291.

¹²²⁶У трећој књизи епског свепа *Сербијанка*, објављеној 1826. године, песмом *Отпобједије* опевао је Бој на Каменици и Ћеле кулу. С. Милутиновићем Сарајлијом сочинјена, *Отпобједије у Сербијанка*, част трећа, Липисца 1826, 170-174.

¹²²⁷У Даници за 1829. године у спису *Као српски Плутарх или Житија знатни Србаља у Србији нашега времена*, као део приче о Милоју Петровићу, укратко описује Битку код Каменице. Милоје Петровић, В.Стефановић Караџић, *Као српски Плутарх или Житија знатни Србаља у Србији нашега времена, Даница, забавник за годину 1829*, Будим 1829, 21-27.

¹²²⁸О самом боју Вук пише: „Ударе Турци свом силином на ресавски шанац. Војници су из другијех шанчева хтјели да иду Ресавцима у помоћ, али Милоје заповједи да се нико није макао, него свак да чува свој шанац. Турци ударе на ресавски шанац на јуриш, и Ресавци су јуначки бранили, али 'ко ће сили божјој одољети. Једни су Турци падали, а други су преко њих ишли унапредак, и тако кад се опкопи испуне мртвима, живи преко њих навале у шанац и стану се са Србима бити пушкама кијачки, сјећи и бости сабљама и ножевима, и чупати се за вратове. Кад кнез Стефан види да Турци овладаше, он из пиштоља запали џебану и отиде у вјетар с многијем Србима и Турцима који су били око њега. И тако изгину сви Ресавци, којијех је, као што се онда говорило, било око 3000.“ В. Стефановић Караџић, *Правитељствујушчиј совјет сербски за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч 1860, 28-30.

¹²²⁹Ј. Драгашевић, *Каменица, Песме*, Београд, 1869, 31-34.

¹²³⁰„Неслога стара и данас трује, и племе српско води несрећи, Један другом у инат иду, Косово неће на ум да падне“. Мотив издаје је и у опису борбе српских устаника: „Но у сред сече издаше подли./ Душа им никад не видла раја!.../ Синђелић храбри очајно с'бори,/ но не одоли судбини крутој./ тисућа много пало

српских глава“.¹²³¹ Песму *Пред градом*, посвећену Стевану Синђелићу и Боју на Делиграду 1875. године у часопису Отаџбина објављује и Јован Илић.¹²³²

Ослобођење јужних крајева од Турака у ратовима од 1876. до 1878. године, поново је вратило сећање на славну и јуначку прошлост.

Драгомир Брзак учесник опсаде Ниша 1877. године песмом *Синђелићев гроб*,¹²³³ написаном 19. маја 1878. године поново је оживео сећање на погибију Стевана Синђелић на Чегру у тренутку када су водиле борбе за коначно ослобођење од Турака.¹²³⁴

У децјем листу *Невен*, Јован Јовановић Змај 1881. године објављује песму *Смрт Стевана Синђелића и његових триста другова*. У њој поред Боја на Чегру даје опис и Ћеле-куле.¹²³⁵

О Боју на Каменици, шанчевима на Чегру и Ћеле кули писао је 1882. године у својој књизи Ниш и нишке знаменитости,¹²³⁶ Живан Живановић.¹²³⁷ Током обиласка Чегра у пролеће 1878. године забележио је и сећања, у то време још увек живих сведока Боја, који су говорили о међусобним односима међу устаницима, љубомори и зависти. Тако је остала прича у нишком крају да је Милоје Петровић пред почетак битке од нишког паше добио лубеницу пуну дуката да не крене у бој против Турака. У Доњем Матејевцу је живео неки чича Јова Стојановић који је 1809. године био чобанином 15

је Срба./ Српског издајства крвава жртва./ Поље широко, поље крваво./ Покрила српска телеса мртва“ .Ј. Драгашевић, Каменица, *Песме*, Београд, 1869,31-34.

¹²³¹ Ј. Драгашевић, Каменица, *Песме*, Београд, 1869,31-34.

¹²³² И., *Пред градом...*, *Отаџбина* од 1. јануара 1875, 266-267.

¹²³³ А.Пејчић, Поетика драма Драгомира Брзака, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 52, Нови Сад 2015, 42-43.

¹²³⁴ „Још стоји шанац, још стоји рака/ Дичних синова, дичних јунака“....“Синђелић Стево са триста друга./ Из шанца гледа па им се руга:/ Пазите браћо, соколи моји!/ Како се сила душманска роји!/ Хај! Биће славе! Хај! Биће стрви!/ Гаврани црни напише с' крви!"/ "Грмну, јекну.. подземни тресак!/ И севну.. пуче.. ко муњин блесак./ И звизну.. прите све у зрак.../ земљу трошну притишите мрак.“Д. Брзак, *Синђелићев гроб, Отаџбина*, књ. 4, св. 13, Београд, 1880, 38-41.

¹²³⁵ <http://jovanovic-zmaj.blogspot.com/2015/01/blog-post.html>

¹²³⁶ „19. маја 1809. године у време Карађорђевој војне, Срби су очистив Шумадију, Подриње, Стари Влах и Тимочку крајину машили своју руку на Ниш. Карађорђе је отишао у Топлицу, његове војводе ударе пут Ниша на висове код села Каменице.Међу тим војводама био је и Стеван Синђелић, ресавски војвода који сиђе са великих висова над Каменицом и стаде на ниже брдо Чегар испод Каменице. Ту је био први на удару. Турци су са њима морали бити начисто или сви изгинути. Они су насртали на шанац и били одбијени док Синђелић није својим пиштоље упалио вреће са барутом те шанац и све војнике дигне у ваздух. Шанац се разбије, Турци опет нагрну и све изгибе. Турци крену сећи главе Срба потоваре на кола провезу кроз Ниш и на 25 минута источно од Ниша на пиротском думу с горње десне стране дигну кулу познату као Ћеле кула. Од тога би 73 године.“Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 39.

¹²³⁷ Живан Живановић био је политичар и публициста.Унук качерског кнеза Живана Стојановића, учесника Првог и Другог српског устанка. Књига је написана током његовог боравка у Нишу где је радио у Учитељској школи. Она је најпре излазила као фељтон у наставцима у београдском листу Уставност, а као посебно издање објављена је 1883. године. Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004; https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Живан_Живановић

година, који му је испричао да су због зависти војводе из других шанчева одустале да помогну Синђелићу.¹²³⁸

Пишући о Стевану Синђелићу у *Поменику знаменитих људи у српском народу новијег доба*, Милан Ђ. Милићевић уз биографске податке даје и један целовитији опис Боја на Чегру,¹²³⁹ опис Ћеле куле и споменика на Чегру. Он чак наводи и имена петорице устаника који су сакривени међу лешевима преживели бој: Топала Милије из Ћићевца, Штрбић Миљка из Смиловца и три Ресавца. Њих су открили пљачкаши и одвели паши који их је утамничио, а потом и осудио на вешала када су одбили да се потурче. Они су ипак успели да побегну Србима, прекочивши градске зидине.¹²⁴⁰

После ослобођења Ниша и других јужних крајева 1878. године, већи број српских књижевника, историчара и истраживача обилази пределе јужне Србије. Своје путописе објављују Сретен Поповић *Путовање по новој Србији (1878-1880)*,¹²⁴¹ Милорад Поповић Шапчанин *С Дрине на Нишаву 1877-1878*,¹²⁴² Милана Ђ. Милићевић *Са Дунава над Пчињу*,¹²⁴³ Стојан Новаковић *С Мораве на Вардар*,¹²⁴⁴ Живан Живановић *Ниш и нишке знаменитости*.¹²⁴⁵

Описи Чегар и Ћеле-куле нашли су се и у делим страних путописаца. Феликс Каниц на неколико места описује суморну Ћеле-кулу, као језив споменик: „*пored кога ниједан Србин није могао проћи у турско време без дубоког узбуђења, и који се чува само ради тога да подсећа будућа поколења на трновит пут којим су њихови стари ишли и на*

¹²³⁸ Грдили су га: „*Ти си море сишо туна да први освојиши Ниш да будеш старији у њему!*“ *Кад је почео Бој остале војводе крену да беже према Делиграду, а окуражени Турци за њима. Чувши за пораз на Чегру Карађорђе се вратио из Сјенице и дошао до Ћуприје да осигура прелаз и војску повукао из правца Босне. Ова трагедија је створила Ћеле кулу и 3-4000 жртава.*“ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 49-50.

¹²³⁹ Милан Ђ. Милићевић описујући Бој на Чегру наводи да су тога дана после доста неуспелих напада, сви Турци нагннули на Синђелићев шанец, док остале нису дирали: „*Изађоше, причали су очевици коњици турски, прво све бели, па зелени, па дораста, па црни, а пред њима два коњичка топа. Пошто свршише молитву избацише два топа па се почеше лагано приближавати шанцу на Чегру. Само се осу једна плотун, па су одмах јуришали на шанец*“. Ров испред шанца је био испуњен телима преко којих су ускакали у шарапов. Настала је велика борба, а помоћ није пристизала. Кад је млавски војвода Пауљ Матејић стигао бој је већ био завршен, док су остале старешине са војском са оближњих брда само посматрале. Једни су говорили се да нису имали коњанике, а други да им заповедник устаничке војске Милоје Петровић није дао. Када је видео да је немогуће пружити отпор, Стеван Синђелић који је тога дана био „*змај, а не човек, куд он није доспевао за један једини часак*“ потегне из пиштоља те упали џебану и са многим Турцима и Србима који су били око њега одлете у „ветар“. Поред најмање 3000 устаника изгинуо је велики број Турака. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 321; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 259.

¹²⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 322.

¹²⁴¹ С. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878-1880)*, Београд 1950.

¹²⁴² М. Поповић Шапчанин, *Целокупна дела*, III, Београд 1932, 286-287.

¹²⁴³ М. Ђ. Милићевић, *Са Дунава над Пчињу*, Београд 1882.

¹²⁴⁴ С. Новаковић, *С Мораве на Вардар*, Београд 1894.

¹²⁴⁵ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004.

мучеништво ослободилаца отаџбине“.¹²⁴⁶ Опис Ћеле куле Алфонса де Ламартин из 1833. године представља један од најупечатљивијих записа о том споменику. Он притом поручује српском народу „да чувају овај споменик јер ће он учити њихову децу колико вреди независност једног народа, показујући им коју су цену њихови очеви за њу платили“.¹²⁴⁷

Доктор Владан Ђорђевић у својим мемоарима објављеним под насловом *Успомене*, описује догађај на Чегру из 1878. године, у којем учествује као члан пратње начелника штаба Врховне команде генерала Косте Протића.¹²⁴⁸

Том приликом обавља се реконструкција Чегарског боја, током којег Ђорђевић бележи драгоцену казивања очевидаца и карактеристичан локални говор мештана Каменице. Нарочито је значајна била прича старца Јована који је као младић копао шанац на Чегру из које сазнаје податке о положају других војвода током боја, да је Стеван Синђелић имао један топ као и разлоге пораза. Кад је упитан да ли је бој гледао, рекао је да јесте, а да су Срби пропали јер се Синђелић сам борио против Турака са својих 2000 људи. „*Господар Милоје му није помогао, јер како је старац рекао, деда Дона из Каменице од наше из Ниша је донео пуну лубеницу дуката и онда је викнуо: „Синђелић се полакомио да постане командант у Нишу, за то се истакао чак на Чегар, он први. И на част му, али нека се сам квари, ако му треба!*“¹²⁴⁹

Једна од ретких народна лирска песма о Боју на Чегру¹²⁵⁰ остала је забележена у историјском роману Тихомира Рашића *Ћеле кула*.¹²⁵¹

Поводом свечаности освећења капеле на Чегру Политика од 1. јуна 1927. године на насловној страни објављује ауторски текст Живан Живановић писца књиге *Ниш и*

¹²⁴⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 179-180.

¹²⁴⁷ Lamartine Oeuvres completes 1854, том I, 293-4, у Голубици 1840, II, 102-8 превод Ј. Стејића; Превод текста објављен код: М. Ристић, *Ћеле кула и чегарски споменик*, Историјски подаци о Боју на Каменици 19. маја 1809. године, Синтеза историјског изворног градива о овом догађају, *Дело* од 1. октобра 1910, 287-288.

¹²⁴⁸ В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988.

¹²⁴⁹ В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 108.

¹²⁵⁰ „*Чегар-брдо, башто процветала/Од кајсија и од шефтелија/У теби је лада понајвише/Од процвалих грана миришљавих/ Ти си криво што момака нема/ Све момака двадесетогодишњака/ Да у коло с нама поиграју/ Јер нас младе, џанун, оставише/ Танке шаре пушке дохватише/ Па се теби, брдо, упутише/ шанац граде, душмана да бију/ шанац граде, нас заборављају*“Т. Рашић, *Ћеле-кула*, Београд 1983, 10. Песма је могла бити забележена од старијих мештана Горњег Матејевца. Наведено код: З. Миладиновић, *Чегарски бој у српској књижевности, Градина*, часопис за књижевност, уметност у културу, Ниш 2012, 237.

¹²⁵¹ Т. Рашић, *Ћеле-кула*, Београд 1983. Рашић у уводу романа наводи да се уочи боја на Чегру није више по српским кућама „певало о новим војводама, већ о српској неслози, о Вуку Бранковићу и Милошу Обилићу“. Видети:Т. Рашић, *Ћеле-кула*, Београд, 1983, 10.

Нишке знамености из 1883. године.¹²⁵² У тексту аутор поред подсећања на историјске чињенице и сећања сведока Чегарског боја које је успео да забележи, наводи да се у Музеју у Београду налази, по свој прилици, последње писмо Стевана Синђелића упућено његовом заменику у Ресави у коме је наредба: „*Потерај из Ресаве све што пушку може понети. Само једног човека остави да мојој сестри покоси ливаду. Понесите и онај топ!*“¹²⁵³

На брду Чегар¹²⁵⁴ налазио се први од шест српских шанчева подигнутих око Ниша, којим је командовао ресавски војвода Стеван Синђелић. На дан Свете Тројице 19/31. маја 1809. године,¹²⁵⁵ дошло је до велике борбе устаника са Турцима.¹²⁵⁶ И поред пораза проузрокованог личним сукобима српских војвода,¹²⁵⁷ који су довели до слабљења положаја устаника у односу на бројнију турску војску,¹²⁵⁸ ова битка била је пример великог јунаштва и жртве ресавског војводе Стевана Синђелића¹²⁵⁹ и његових војника.

¹²⁵² Жив. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Теле кула, *Политика* од 1. јуна 1927.1.

¹²⁵³ Музеју је ово писмо, које је добио од родбине Стевана Синђелића покљонио Владимир Васић начелник у пензији. Жив. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Теле кула, *Политика* од 1. јуна 1927.1.

¹²⁵⁴ Чегар је једна блага коса, брежуљак, јужно од села Каманице. М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 77.

¹²⁵⁵ О тачном датуму говоре два записа у црквеним књигама. За један који се налази у једном Пентикостару податак даје Живан Живановић. У њему је записано: „19. маја 1809. године у Тројну среду на Чегар погину српска војска старешине се скараше и војску издадоше на пропаде“ Запис из Пентикостара наведено код: Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 50; Други запис који наводи М.Ђ. Милићевић налазио се у Минеју за мај месец у једној београдској цркви. У њему је забележено : *Сеи ден (19. маја) ужасна баталиа са Агарјани бист на Каменици близу Ниша 1809.* М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 798.

¹²⁵⁶ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 77.

¹²⁵⁷ Именовањем Милоја Петровића почетком 1809. године за заповедник над војском уместо Петра Добрњаца довело је до сукоба који се одразио и на сам ток даљег ратовања и био један од разлога великог пораза на Чегру. М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 265,798.

¹²⁵⁸ Неколико дана пред одлучујућу битку Турци су нападали положаје устаника. Усред тих борби положаје су изненада напустили Хајдук Вељко и Петар Добрњац и упутили се у правцу Гургусовца. Како је шанац на Чегру у коме је била ресавска, ражањска и алексиначка војска предвођена Стеваном Синђелићем, био најистуренији он је први био на удару. Око Ниша било је шест шанчева које су држали Срби. Први је био на Чегру и над њим је командовао ресавски војвода Стеван Синђелић; други у Горњем Матејевцу где су били Петра Добрњац и Хајдук Вељко команданти; трећи више Матејевца у коме је био Илија Барјактаревић из Извора у ђупријском округу; четврти у Каменици којим је командовао Милоје Петровић; пети изнад Каменице, више цркве у коме је био војвода млавски Пауљ Матејић из Мелнице и шести у Доњем Матејевцу где су били Милојеви бећари. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 259.

¹²⁵⁹ Стеван Синђелић рођен је у селу Војска близу Мораве. За ресавског старешину именован је 1804. године после смрти оборкнеза Петра из Гложана кога су дахије посекле у сечи кнежева. Стеван Синђелић је учествовао је 1805. године у Боју на Иваковцу. Од 1806. био је на Делиграду, одакле је 1809. године под заповедништвом војводе Милоја Петровића, крену ка Нишу и Чегру где је погинуо 19/31. маја 1809. године. О Стевану Синђелићу, М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 322.

Тренутак када Синђелић, који је тога дана био „ змај, а не човек“¹²⁶⁰, потеже из пиштоља „мали џебану и са многим Турцима и Србима који су били око њега лети у ветар“,¹²⁶¹ представља и кључни мотив у визуелизацији Боја на Чегру.

Са ослобођењем Ниша 1877. године од Турака поновно долази до оживљавања сећања на место великог боја. Када је српска војска 28. децембра 1877. године ушла у Ниш, међу првим наредбама нове власти била је и одлука кнеза Милана Обреновића да се на Чегру, на месту некадашњег шанца, подигне споменик Стевану Синђелићу и његовој храброј војсци.¹²⁶² Како је деценијама некадашњи Синђелићев шанец био запуштен и у корову, није се ни знало где се тачно налазио.¹²⁶³ По сећању два старца, који су још памтила Синђелићеву погибију започело је копање терена, током кога се наишло на плотове од шанца, изломљено оружје и људске кости.¹²⁶⁴

Како би се тачно одредило место на коме ће бити подигнут споменик, с пролећа 1878. године на Чегар долази начелник Врховне команде генерал Коста Протић.¹²⁶⁵ У генераловој пратњи био је и др Владан Ђорђевић који касније о обиласку Чегра и разговору са сведоцима Боја у својим *Успоменама*¹²⁶⁶ пише, да су их на месту некадашњег шанца дочекали сеоски кметови и старији мештани Каменице.¹²⁶⁷ Међу њима је био и старац Јован који је као младић копао шанец на Чегру и по чијем је казивању и тачно лоциран, с обзиром да је читаво подручје укључујући и оближњи Виника било под виноградима. По завршетку његовог казивања генерал Протић је обавестио каменичког кмета о намери да се на месту шанца подигне „мали споменик Стевану Синђелићу и његовим јунацима“ и том приликом га замолио да власника винограда пита да уступи место које би се оградило „толико да се њему постави једна плоча за записом“.¹²⁶⁸ Уместо да је прода власник винограда је поклонио парцелу, а дукати који су били намењени њеној куповини дати су за сиротињу у селу.¹²⁶⁹

¹²⁶⁰ М. Ђ. Милићевић, *Споменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 321; Р. Љушић, *Возд Карађорђе*, Београд 2005, 259.

¹²⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 265, 799.

¹²⁶² Споменик на Чегру Стевану Синђелићу, *Нова искра* од 1. марта 1902, 93.

¹²⁶³ В. Драговић, У славу Синђелића и његових Ресаваца, *Политика* 2.6.1927.

¹²⁶⁴ В. Драговић, У славу Синђелића и његових Ресаваца, *Политика* 2.6.1927.

¹²⁶⁵ В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 109.

¹²⁶⁶ Први дан на слободном Чегру, Успомене др Владана Ђорђевића из Другог српско-турског рата, *Политика* од 3. јуна 1927, 1-2; В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 109.

¹²⁶⁷ В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 104.

¹²⁶⁸ Први дан на слободном Чегру, Успомене др Владана Ђорђевића из Другог српско-турског рата, *Политика* од 3. јуна 1927, 2; В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 104-117.

¹²⁶⁹ Први дан на слободном Чегру, Успомене др Владана Ђорђевића из Другог српско-турског рата, *Политика* од 3. јуна 1927, 1-2; В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 109.

Споменик на Чегру који је кнез Милан Обреновић подигао ресавском војводи Стевану Синђелићу и његовим јунацима свечано је освећен на годишњицу ослобођења Ниша 21. јуна/3.јула 1878. године.¹²⁷⁰ Тиме је годишњица ослобођења Ниша, симболично прослављена и као освета за пораз на Чегру 1809. године. О аналогји ова два догађаја указују речи посвете: *Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима славно палим овде 19. маја 1809. нападајући Ниш! Кнез Милан М.Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их 28. децембра 1877. освојивши Ниш.*

Прослава годишњице ослобођења Ниша имала је јасно дефинисан државни и национални карактер,¹²⁷¹ с обзиром да је била организована у време одржавања Берлинског конгреса,¹²⁷² на коме се одлучивало о независности земље и њеном територијалном проширењу укључујући и територију Нишког округа.¹²⁷³

Према писању др Владана Ђорђевића,¹²⁷⁴ била је конципирана у два дела.¹²⁷⁵ Први део био је откривање споменика на Чегру, а други помен код Ћеле куле.

Прослава је започела свечаним откривањем споменика на месту некадашњег Синђелићевог шанца на Чегру у присуству кнеза Милана Обреновића. Тога дана „са зором врвело је све што се крсти из Ниша на Чегар. Цео пут од Јагодан мале до иза Митад пашине табије био је покривен колима, коњаницима и пешацима. Око споменика био је окупљен народ, пешаци са заставама и војном музиком, цео офирциски кор, нишко свеиштенство са митрополитом на челу, цивилна и општинска власт. У 8 сати на Чегар је стигао и кнез Милан окружен штабом Врховне команде. Када је сишао са коња најпре је поздравио упарађену чету официра и војника, а затим је стао под хладњак (тријумфалну капију) која је била подигнута испред импровизованог олтара и споменика.“¹²⁷⁶ После кратке службе освећења споменика

¹²⁷⁰ О свечаности на Чегру и код Ћеле куле: В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 111-117.

¹²⁷¹ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 68-74.

¹²⁷² Доношењем посебног указа, од 1879. године 20. јун/2. јул проглашен је државним празником *Даном успостављања независности и увећања Србије*. *Српске новине* од 20. јуна 1879, 587; Р. Љушић, *Српска државност у 19. веку*, Београд 2008, 170.

¹²⁷³ *Српске новине* од 23. јуна 1878, 2.

¹²⁷⁴ Владан Ђорђевић (1844-1930), лекар, санитарски пуковник, оснивач Црвеног крста Србије и Српског лекарског друштва, политичар, председник министарског Савета Краљевине Србије. У Првом српско-турском рату 1876. године био је начелник санитарске службе моравско-тимочке војске, а у Другом 1877-1878. године начелник санитарске службе врховне команде српске војске. Основао је и био први управник Војне болнице у Нишу 1878. године.

https://sr.wikipedia.org/srec/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D0%82%D0%BE%D1%80%D1%92%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B

¹²⁷⁵ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 68-74.

¹²⁷⁶ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 69.

коју је служио митрополит нишки Виктор, беседу о значају ове светковине одржао је начелник оперативног одељења врховне команде потпуковник Јован Мишковић.

Подсећањем да је српски народ од Косова до данас био принуђен да се бори за своју слободу и да је живећи на вратима цивилизоване Европе у исто време био чувар њене слободе и бранилац њене образованости,¹²⁷⁷ о свечаности на Чегру каже да је доказ благонаклоност према „*подобним одличним синовима својим за њихово јуначко самопрегорење*“.¹²⁷⁸ Посебно је исказао похвалу и захвалност кнезу Милану Обреновићу који се: „*у сред победне славе и радосних усклика, са својом војском и народом сећа изгинулих српских јунака 1809. и одаје им пошту и признање за њихово пожртвовање*“.¹²⁷⁹

Он је у својој беседи веома детаљно говорио о устаничком периоду, како о борбама током Првог тако и Другог српског устанка, истичићи да јунаштво српских устаника ни по чему није било мање од оног којим се величају антички јунаци.¹²⁸⁰

Део беседе који је потом уследио односио се на Први српски устанка и детаљан опис Боја на Чегру.¹²⁸¹ Уз кратак осврт на живот Стевана Синђелића и његова дела пред смрт на Чегру, Јован Мишковић је своју беседу завршио речима похвале кнезу Милану и српској војсци који су после 69 година чегарски пораз осветили великом победом.¹²⁸² Свечаност је завршена химном и испаливањем 11 топовских плотуна са Нишке тврђаве у част и за спомен војводи Синђелићу и његовим јунацима.¹²⁸³

Подизање споменика на Чегру имало је државно-политички и национални карактер. Символичним повезивањем догађаја из Првог српског устанка са коначним ослобођењем Ниша од Турака кнез Милан Обреновић потврђује свој легитимитет владара ослободиоца и онога који је осветио чегарски пораз јер: „*свечана тишина*

¹²⁷⁷ „Беч је осетио турску силу тек онда кад је српски народ био сломљен био.“ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 69.

¹²⁷⁸ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 70.

¹²⁷⁹ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 70.

¹²⁸⁰ „Зар је Муџије Сцевола већи од нашег Синђелића, или Ораџије Кокло од Танаска Рајића? Спартански Леонида није ни мало претекао нашег Зеку капетана који је јуначки погинуо на Засавици заклањајући својим грудима одступање наше војске! Нити је француски Бајар јуначији од нашег Хајдук Вељка. Они су пали за исту идеју за коју смо се и ми борили, они су изгинули невидећи успеха, ами смо доживели да извршимо оно за чим су они тежили. О, колико смо срећнији од њих...“ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 69.

¹²⁸¹ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 70.

¹²⁸² В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 71-72.

¹²⁸³ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 71-72.

влада сада на том месту и кад стигнеш код тог споменика и погледаш пут Ниша видиш преко Митад пашине табије нова висока кубета нишке цркве као да се својим крстовим поносно дижу у висину као да би хтела да кажу: „испунио си оно што је Синђелић жудео и за шта је погинуо! Ниш је слободан! Синђелић је осветлио образ! Он је српски Леонида! Бог да прости њега и његове!“¹²⁸⁴

Споменик на Чегру клесан је од белог мермера у форми плоче са забатним завршетком. Из његовог описа у књизи Живан Живановић *Ниш и нишке знаменитости*, која је у деловима објављивана у листу Српска независност током 1882. године може се видети да се споменик веома брзо нашао у лошем стању.¹²⁸⁵ „Плоча је са судланице танка од белог мермера и усправно узидана у једну циглену подзиду. Ако се не узгледа ускоро ће пасти. Све је ограђено летвама и обухвата ограда 1-11/2 квадратна хвата. Иако се ово може сматрати као на брзину подигнут споменик други би могао бити већи бар рецимо као она чесма на Великој пијаци или томе подобни споменици, обелисци који зубу времена неће тако лако подлећи.“¹²⁸⁶

На стање споменика поред статички добро необезбеђеног постамента, могла је да утиче чињеница да редовно није био одржаван с обзиром да се налазио ван насеља, у виноградима.¹²⁸⁷ Каниц бележи да је краљ Александар Обреновић када је приликом обиласка споменика¹²⁸⁸ видео је да је „широк од опеке грађен постамент на коме стоји бела мермерна плоча запуштен“ наредио да се о његовом трошку обнови.¹²⁸⁹ Грађани Ниша 1902. године поново обнављају споменик „жељни да израз српске захвалности и осећања поново освеже“.¹²⁹⁰

Да је свест о значају обележавања сећања на Чегарски бој био присутан и у локалној заједници, указују активности које су у Нишу биле преузете на његову осамесетогодишњицу 1889. године.

У организацији нишких културно-просветних установа, удружења и војске¹²⁹¹ тим поводом маја 1889. године била је организована „Синђелићева прослава“.¹²⁹² На њој су

¹²⁸⁴ Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 50.

¹²⁸⁵ Листак, Ниш и нишке знаменитости, *Српска независност* од 28. новембра 1882, 631.

¹²⁸⁶ Листак, Ниш и нишке знаменитости, *Српска независност* од 28. новембра 1882, 631.

¹²⁸⁷ Листак, Ниш и нишке знаменитости, *Српска независност* од 28. новембра 1882, 631.

¹²⁸⁸ Санација споменика могла је да буде 1889. године, с обзиром да краљ Александар Обреновић борави у Нишу 27. јула 1889. године. *Мале новине* од 1. августа, 1889, без пагинације.

¹²⁸⁹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 179-180.

¹²⁹⁰ Споменик на Чегру Стевану Синђелићу, *Нова искра* од 1. марта 1902, 93.

¹²⁹¹ Учешће у прослави узели су: Друштво Свети Сава, Друштво Црвеног крста, Учитељска школа, Гимназија, Женска радничка школа, артиљерија, пионирски и пешачки батаљони. У спомен Синђелићу, *Мале новине* од 16. маја 1889, 1.

биле изведене за ту прилику посебно написане композиције, „Смрт Синђелића“ Б. Слободе, хоровађе Нишке певачке дружине и „Синђелићев мари“ Д. Макоње.¹²⁹³

У години јубилеја у Нишу је 1889. године, била покренута и иницијатива за подизање споменика Стевану Синђелићу и његовим јунацима. Тим поводом био је образован *Одбор за подизање споменика Синђелићу и осталим бесмртницима каменичким*, који је преузео вођење даљих активности око његове реализације. На првој седници Одбора јуна 1889. године, председник Нишке певачке дружине поднео је извештај о прикупљеним прилозима¹²⁹⁴ и изабраном чланству. Том приликом именована су два лица која ће написати позив народу српском и свим родољубима који би хтели да помогну Одбору било делом или прилозима, како би се што пре у другој престоници подигао споменик какав доликује „и њој и бесмртном Ресавцу, српском Леониди и његовим верним друговима, који јуначки падаше на Чегру, а од глава њихових Турци подигоше Ћеле кулу“.¹²⁹⁵

Одбор који су чинили највиђенији грађани Ниша,¹²⁹⁶ објавио је у Малим новинама од 7. августа 1889. године Позив за прикупљање прилога за подизање споменика.¹²⁹⁷

О значају ове иницијативе види се и по низу активности које су покренуте од стране званичних државних институција и организација као и појединаца.

Приликом свештеничке скупштине која је била одржана у Нишу, 20. августа 1889. године њени учесници служили су помен код Ћеле куле.¹²⁹⁸ Тога јутра поворка свештеника, од којих је сваку од њих носио по једну воштаницу, кренула је пешице ка Ћеле кули. Окупивши се одржали су помен, током кога су се, клечећи на коленима, молили Богу за покој душе племенитих синова и српских јунака. У свакој шупљини

¹²⁹² У спомен Синђелићу, *Мале новине* од 16. маја 1889, 1.

¹²⁹³ У спомен Синђелићу, *Мале новине* од 16. маја 1889, 1.

¹²⁹⁴ По Извештају је прикупљено преко 1000 динара, поједина друштва и општине су обећале прилоге који још нису пристигли. Домаће вести, *Мале новине* од 22. јуна 1889, без пагинације.

¹²⁹⁵ Домаће вести, *Мале новине* од 22. јуна 1889, без пагинације.

¹²⁹⁶ Одбор су чинили: председник владика Јероним, потпредседник пуковник Ј. Ивапорчетовић, деловођа Спиро Калик професор, благајник Стеван Луковић пуковник, чланови: Свет. Арсеновић начелник окружни, А. Ђ. Грујић председник окружног суда, Прокопије Поповић прота, Свет. Тутуновић председник општине нишке, М. Марковић директор нишке гимназије, Јован Миодраговић управитељ учитељске школе, Димитрија Цветановић учитељ, Коле Рашић и Ђола Јанковић трговци. Прилози се шаљу одбору или неком од чланова. Редакција Малих новина такође позива на прикупљање и слање прихода за подизање споменика којим ће се одужити успомени неумрлог Синђелића. Позив на прилагање, *Мале новине* од 7. августа 1889, без пагинације.

¹²⁹⁷ У Позиву је било наведено да се прилози шаљу Одбору или неком од чланова. Такође редакција Малих новина позива на прикупљање и слање прихода за подизање споменика којим ће се одужити успомени неумрлог Синђелића. Позив на прилагање, *Мале новине* од 7. августа 1889, без пагинације.

¹²⁹⁸ Спомен на Ћеле кули, *Мале новине* од 26. августа 1889, без пагинације.

куле, где су биле узидане главе погинулих српских витезова, била је запаљена по једна свећа. По завршетку скупштине предали су 240 динара као прилог за споменик.¹²⁹⁹

Поводом прикупљања средстава за споменик у Нишу, ђаци Гимназије у Великом Градишту организовали су 1. децембра 1889. године забаву „Синђелићево вече“.¹³⁰⁰ И поред лепог програма и великог труда који су ђаци уложили одзив грађана био је мали.¹³⁰¹

Нишко певачко друштво је на прослави осамдесетогодишњице од Боја на Чегру 1889. године организовало прикупљање средстава за споменик Синђелићу, док је Одбор током зиме у ту сврху приредио велику забаву.¹³⁰² Наредне године Нишко певачко друштво је организовало парастос у Саборној цркви Синђелићу и његовим друговима.¹³⁰³

Споменик Стевану Синђелићу у Нишу требао је бити подигнут 1891. године. Иако је каменорезац Вићентије Калитера¹³⁰⁴ из Далмације урадио пробу и припрему камена, овај споменик никада није био реализован.¹³⁰⁵

О важности Чегра указује и намера да се на њему подигне спомен црква. Током 1897. године у Нишу је био установљен Одбор за подизање цркве на Чегру у спомен на ресавског јунака војводу Стевана Синђелића и његове храбре другове.¹³⁰⁶ Као и споменик Синђелићу тако ни црква није била подигнута.¹³⁰⁷

О значају Битке на Чегру и њеној тежини указује подизање Ћеле куле од лобања погинулих Срба на Чегру. Она је Србима била вид опомене,¹³⁰⁸ а Турцима симбол

¹²⁹⁹ Спомен на Ћеле кули, *Мале новине* од 26. августа 1889, без пагинације.

¹³⁰⁰ Домаће вести, Синђелићеве вечери, *Мале новине* од 5. децембра 1889, без пагинације.

¹³⁰¹ Како је аутор ове вести објављене у Малим новинама закључио да би од забаве у корист споменика неумрлом Србину јунаку Стевану Синђелићу много више народа привукло гостовање неког пробисвета, комедијаш који наступа у своју корист, онда би се потрчало у гомилама, па и нанулама, паупчама и цокулама. Домаће вести, Синђелићеве вечери, *Мале новине* од 5. децембра 1889, без пагинације.

¹³⁰² *Слобода* 2. мај 1890, без пагинација.

¹³⁰³ *Слобода* 27. мај 1890, без пагинација.

¹³⁰⁴ Током изградње железнице у Србији су боравили Италијани од којих су сељаци из околине Ниша учили су да обрађују камен. У Матејевцу на више места било је доброг калцита за резање и полирање. Ово плочасто камење вађено је за покривање кућа и зграда за крстове и плоче на гробовима, тако да су се каменорезачки послови све више развијали. Д.К.Јовановић, Нишка област, економска студија, *Тежак* од 7. јула 1891. године, 223.

¹³⁰⁵ Д.К.Јовановић, Нишка област, економска студија, *Тежак* од 7. јула 1891. године, 223.

¹³⁰⁶ Из наше цркве, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1897, 474.

¹³⁰⁷ На Чегру је 1. јуна 1927. године подигнут споменик у виду куле -симбола војног утврђења. Она је подигнута на истом месту као и споменик из 1878. године, који је остао као део новог споменика.

¹³⁰⁸ Подизање капеле код „Ћеле Куле“, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1894, 489.

победе.¹³⁰⁹ Тек са ослобођењем Ниша од Турака 1879. године Ћеле кула је посматрана као спомен обележје које треба адекватно заштитити од даље девастације.¹³¹⁰

Ћеле кула је подигнута по наређењу румелијског валије Ахмеда Хуршида, по угледу на сличне грађевине које су од средњег века подизали народи са Истока, Монголи и Османлије у Азији, северној Африци и Европи.¹³¹¹ По завршетку Боја на Чегру Хуршид паша је за сваку српску главу која му је била донета давао по 25 гроша. Нишким ћурчијама је наредио да са њих одеру кожу и напуне памуком и такве их слао у Цариград. „*Од лобања сазидао је Ћеле кулу којом је хтео заплашити Србе да се више не усуде против Турака дизати.*“¹³¹² Кула је зидана од камена, креча и песка, тако да средина буде без шупљине. Главе су узиђиване на све четири стране у правилним редовима тако да им лица буду споља.¹³¹³

Симболика подизања оваквих грађевине доводи се у везу са истицањем доминације победника и суровог, до понижења, обрачуна са противником.¹³¹⁴ Као пример за Ћеле кулу Хуршид паши је могла да послужи пирамида Селима Суровог које су Турци Османлије подигли на Нилу у Египту 1517. године.¹³¹⁵

Стратешки војно-политички и економски положај Ниша, који је уочи Првог српског устанка, већ био центар са дугом управном традицијом у европском делу Османског царства ишао је у прилог избора места за овакав начин визуализације тријумфа над непријатељем.¹³¹⁶

О изгледу и стању у коме се Ћеле кула налазила током XIX све до ослобођења Ниша 1877. године највише података пружају историографска дела и путописи.

Леополд фон Ранке у Историји Српске револуције укратко описујући Бој на Чегру о Ћеле кули каже да су „*мртве главе Срба погибалаца на том месту Турци после сакупе, узидају их у камен и од њих овде на путу начине кулу.*“¹³¹⁷

¹³⁰⁹ М.Ристић, Ћеле кула и чегарски споменик, *Дело* од 1. октобра 1910, 287.

¹³¹⁰ М. Ранђеловић, Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник*, бр. 16-17, Народни музеј Ниш, Ниш 2008, 209.

¹³¹¹ М. Ранђеловић, Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник*, бр. 16-17, Народни музеј Ниш, Ниш 2008, 221.

¹³¹² Подизање капеле код „Ћеле Куле“, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1894, 489.

¹³¹³ Ж. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Ћеле кула, *Политика* од 1. јуна 1927, 1.

¹³¹⁴ М. Ранђеловић, Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник 16-17*, Народни музеј Ниш 16-17, Ниш 2008, 212.

¹³¹⁵ Он је за њу мога да сазна приликом боравка у Египту где се као мемлучки официр борио против Француза током Наполеонове инвазије 1798. године. О овоме: М. Ранђеловић, Ћеле куле куле у традицији туранских народа, *Зборник*, бр. 16-17, Народни музеј Ниш, Ниш 2008, 218-219.

¹³¹⁶ М. Ранђеловић, Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник 16-17*, Народни музеј Ниш 16-17, Ниш 2008, 211.

¹³¹⁷ Л. фон Ранке, *Историја Српске револуције*, Београд 1863, 163.

Један од првих сликовитијих приказа Ћеле куле био је француског песника и политичара Алфонса де Ламартина.¹³¹⁸ Приликом повратка из Цариграда, јула 1833. године, Ламартин је боравио у Нишу и том приликом обишао и Ћеле кулу, чији је опис објавио у делу *Voyage en Orient* 1835. године.¹³¹⁹

Настанак Ћеле куле, њен опис и стање даје и Исидор Стојановић у Српској *повесници*, објављеној у *Гласнику Друштва српске словесности* 1851. године.¹³²⁰ Приказ је базиран на подацима које је прикупио приликом боравка у Нишу 24. августа 1846. године током рада на припреми Повестнице србске времена Карађорђевог. Стојановић наводи да :*„После Синђелићеве смрти и после велике српске погибије на Каменици, нишки паша обрече по 25 гроша за сваку српску главу, а нишким ћурчијама заповеди да те главе деру и да их пуне памуком па је коже тако испуњене слао у Цариград, а од лобања озидео Ћеле кулу мало више вароши Ниша десно од Цариградског друма. Том је приликом један Арнаутин донео девет глава међу којима су биле две турске које му нису урачунате али за које су кривили. Паша је прво био заповедио хришћанима да побијене Србе поскидају и завуку у јарак па да ји загну земљом; но други је дан*

¹³¹⁸ М.Ристић, Ћеле кула и чегарски споменик, Историјски подаци о Боју на Каменици 19. маја 1809. године, Синтеза историјског изворног градива о овом догађају, Дело од 1. октобра 1910, 287-288.

¹³¹⁹ „За четири дана марша, час кроз планине које су лако приступачне, а час преко долине и равнице необично плодне али ненасељене, ја приспех у нишко поље.... Сунце беше жарко на једну миљу од прилике од вароши ја угледах како се једна велика бела кула уздиже у сред поља блистајући као парски мермер; пут ме управо к њој одвођаше ја јој се приближим и дајући свога коња једно турском детету које ме је пратило да га придржи, ја седох у хлад куле да би малко одспавао: тек што бејох сео кад подижући очи на споменик који је давао хлада ја видех како његови зидови који ми изгледаху да су били начињени од мрамора или од белог камена беху начињени од људских лобања првилно поређаних. Ове лобање и ова људска лица одерна и услед кише и сунца избелене састављене са нешто мало песка и креча чињаху тријумфални стуб, који ме је заклањао; може их имати петнаест до двадесет хиљада; на некима се још одржала коса која се при дувању лепршала као маховина по стењу; горски ветар дуваше живо и оштро о пролазећи кроз безбројне шупљине глава лица и лобања проузроковаше нека тужна и жалосна звиждања. Ја не имаћох никог ко би ми објаснио овај варварски споменик ; дете које је држало оба коња за узде играше се малим комадићем лобање палим у прашину при дну куле; ја бејох тако изнурен од умора врућине и сна да заспах наслонивши главу уз ове зидове од посечених глава; будући се ја се нађох опкољен караваном и једним великим бројем турских коњаника који бејашу из Ниша дошли да нас прате при нашем уласку у варош; они ми рекоше да су то главе 15 000 Срба које је паша поубијао у последњој буни у Србији. Ова пољана беше постала гробље ових племенитих устаника, а овај споменик беше њихова костурница. Оком и срцем поздравио сам остатке ових херојских људи, чије су посечене главе постале граница независности њихове државе. Србија у коју ћемо сада ући , сада је слободна и оно је песма слободе и славе коју ветар са планина пева кули од Срба умрлих за своју земљу. Ускоро ће они узети и сам Ниш, па нека онда оставе овај споменик. он ће њиховој деци причати шта вреди независност једног народа казујући им по коју су је цену њихов и очеви платили....“ Lamartine *Œuvres complètes* 1854, том I, 293-4, у Голубици 1840, II, 102-8 превод Ј. Стејића; Превод текста објављен код: М. Ристић, Ћеле кула и чегарски споменик, Историјски подаци о Боју на Каменици 19. маја 1809. године, Синтеза историјског изворног градива о овом догађају, Дело од 1. октобра 1910, 287-288.

¹³²⁰ Србска повесница. I., Податци за повестницу србску времена Карађорђевогъ, извађени изъ артІа покойногъ Исидора Стояновића, *Гласникъ Друштва србске словесности*, свезка III, Београд 1851, 149-150.

заказао да се закопана тела одгрну и извуку напоље да их разнесу и пожедери пси: то су християни с великом муком и морали извршити.¹³²¹

За Ћеле кулу бележи: „Кула е 4-уголна, висока е око 15 стопа, а у страни с пута цариградског и у против положеној широка е или дугачка 13. стопа и 4 палца: с друге две стране дугачка је око 13. стопа. Има уоколо 56 реди глава, а у сваком по 17, дакле 952. Лице куле од Цариградског друма и овом овом противположено од чивилука има у она четири оделенија где стоје главе од цигала стројене квадрате и у овима налазе се кречом утврђене главе. Кула је покривена ћерамидом но кров је сада у рђавом стању. У кули по казивању Нишлија нема глава но само у поље у она четири оделенија са све 4 стране. Каменица село лежи од ове куле к северу од прилике 3/4 сата далеко између села Матејевца гориег и долниег, наслоњена е стражном части од Србије на едно каменито брдо.“¹³²²

Феликс Каниц у свом путопису *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, наводи да је више пута обишао Ћеле кулу.¹³²³ Први пут јуна 1860. године са Робертом Ланцонијем и тада се: у тидовима после педесет година распадања видело 16 редова са по 16 руна за главе укупно 1024. На кули су већ лобање скоро потпуно нестале. Њих је у ноћи српско становништво вадило и сахрањивало. Чак је и он попевши се на докторово раме из највишег реда извукао једну лобању како је рекао „као успомену на херојску жртву храбрих српских бораца“.¹³²⁴ Ћеле кулу је обишао и 1864. и 1870. године. Већ тада је имала измењене основне контуре. Каниц истиче да су је постојала намера Турака да се Ћеле кула поруши али из страха од нишких муслимана одустали од такве намере јер би на тај начин исказали посебну пажњу према хришћанима. Митхат паша 1860. године испред Ћеле куле је подигао чесму,¹³²⁵ док је поред куле 1864. године подигнут један мали конак у који су боравили Турски изасланици пред улазак у Ниш. Каниц је приликом

¹³²¹ Србска повесница. I., Податци за повесницу србску времена Карађорђевог, извађени из артЈа покойног Исидора Стојановића, *Гласник Дружтва србске словесности*, свезка III, Београд 1851, 150.

¹³²² Србска повесница. I., Податци за повесницу србску времена Карађорђевог, извађени из артЈа покойног Исидора Стојановића, *Гласник Дружтва србске словесности*, свезка III, Београд 1851, 149.

¹³²³ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 182.

¹³²⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 182.

¹³²⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 182.

следећег обиласка 1889. године Ћеле кулу затекао са настрешницом која је требала да је сачува од даљег пропадања.¹³²⁶

Милан Ђ. Милићевић у *Краљевини Србији* из 1884. године свој приказ Ћеле куле, базира на Стојановићевим и Каницевим подацима. Лоцира је на 18 и по минута од Ниша идући путем ка Пироту на месту где Грабовнички поток пресеца пиротски насип, неколики хвата даље од војне болнице.¹³²⁷ У даљем опису износи већ познате историјске чињенице, као и њен опис.¹³²⁸

Милићевић описујући тадашњи изглед и стање Ћеле куле, у коме наводи да је покривена кровом на четири сохе, поставља и питање подизање цркве над њом. „Место да се над њом зида величествен храм божји за који се у светом писму вели: „Цркву ћу моју озидати на костима мученика“ ми још и не мислимо колико смо дужни Ћеле кули! Слобода народа као и црква Христова утемељава се само на костима мученика. А где би било славније подићи храм слободе него овде у славноме Нишу над костима које је непријатељ прибрао да нас њима плаши. Паша који је наредио да се сакупе српске главе за споменик, најпре је заповедио да се сва тела закопају у један јарак, сутрадан или је сам одлучио или му је неко рекао тела је откопао и оставио да их пси поједу и разнесу птице.“¹³²⁹

У жељи да успостави симболичну везу између пораза на Чегру и победе и ослобођења Ниша којом су чегарски јунаци освећени, краљ Милан Обреновић пошто је ушао у ослобођени Ниш 28. децембра 1877. године одлази да ода почаст остацима мученика на Ћеле кули. Милићевић наводи да је тада у кули било неколико лобања које „пожурише поводити кратковиди родољуби који тим светитељским костима желеше да украсе писаће столове или библиотеке.“¹³³⁰ Овим лобањама приписивала су се и мистична својства што се је довело и до њене девастације. Многи намерници, верујући да зуби из лобања чувају здравље и доносе срећу, узимали део по део од њих, угрожавајући тиме

¹³²⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 182.

¹³²⁷ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 78.

¹³²⁸ „После Синђелићеве јуначке смрти и пораза на свим шанчевима око Каменице, нишки паша одреди 25 гроша за сваку српску главу. Њурчијама заповеди да главе деру и кожу пуне памуком и такве шаљу у Цариград, а од лобања сазида Ћеле кулу да Србе заплаши. Кула је четвороугаона висока око 15 стопа. Има 56 редова глава у сваком по 17 лобања укупно 952. Главе су међу циглама узидане кречом и сва лица окренута ка пољу. Оне су тако стајале дуго, кад год би могли Срби су их вадиле и сахрањивали. Митхад паша је хтео да је сруши, Турци нишлије се пожале у Цариград и тај споменик остаде.“ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 78.

¹³²⁹ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 79.

¹³³⁰ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 78-79.

идентитет самог споменика.¹³³¹ За две лобање је било познато да су се налазиле у манастиру Манасији.¹³³²

Песник Матија Бан у време одржавања седнице Народне скупштине у Нишу 1878. године посетио је Ћеле кулу и том приликом написао следеће стихове: *Кула била и остаје/Ал јуначких нема глава!/Тукла их је дуго,дуго,/Туча, киша и мећава;/А зујећи кроз њих ветри/Са планине и са воде/Избијаху тужан јаук,/Њихов вјечит плач слободе.*¹³³³

Живан Живановић у књизи *Ниш и нишке знаменитости*, објављеној 1882. године, Ћеле кулу описује као четвртасту зидину, лабаво зидану, са набацаним камењем по средини тако да нема унутра шупљину. Крајеви су зидани тврђе и у правилним редовима, између камена и малтера стављане су српске главе. Истиче да је некада била висока, али да сада једва да има два, два и по метра висине. Да би се спречило даље пропадање овог споменика „*српског јунаштва и турског варварства, ударани су околу диреци као на звонарама и над целом кулом стоји један кров те чува споменик од кише и распадања. Само би требало тај кров боље сад препокрити и чувати и на њега пазити, а то се може што је на десет корака велика војна болница*“.¹³³⁴ У Живановићевом опису стоји да на кули нема више ни једне главе, јер кад је Ниш ослобођен онда је са свечаношћу свршено опело пепелу и главама погинулих јунака, а остатак је закопан.¹³³⁵ „*Сад стоји само део од опале куле. И на том остатку стоје све угнућа где је која глава била. Ја сам их брижљиво бројао и са северне стране их је 123, западне 103, са источне 105, са јужне 180 свега 511. Кажу да их је било 952 у 56 редова са све четири стране по 17 лобања у сваком реду. Каменица је била грдна погибија и и вечно проклетство за војводу Милоја Петровића који је гледао са каменичких висова и није хтео нити дао да пружи помоћ. Да је пружена помоћ можда би и још тада Ниш отет, иако га не би задржали али би била морална добит. Србин када прође поред Ћеле куле треба капу да скине и да се памети научи да смо ми често имали најмање онога што нам је највише требало-слога.*“¹³³⁶ Живановић за Ћеле кулу

¹³³¹ М. Ранђеловић, Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник 16-17*, Народни музеј Ниш 16-17, Ниш 2008, 213.

¹³³² МПС- ЦО Ф2 Р 38/1908.

¹³³³ Ћеле куле, *Политика* од 16. маја 1909, 3.

¹³³⁴ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 39.

¹³³⁵ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 40-41.

¹³³⁶ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 41.

каже да се на њу двојако гледало. За једне она је била споменик српског јунаштва, а за друге споменик српске неслоге.¹³³⁷

Опис Ћеле куле и Синђелићевог гроба дао је Данило Недељковић у четвртом писму од 17. јуна 1886. године упућеном г-ђи К.Х. Писмо је објављено у новосадском листу за забаву, поуку и књижевност *Стражилово*, у рубрици Писма о Српско-бугарском рату.¹³³⁸ О Ћеле кули пише да је од ње остала само рушевина, на којој се виде шупљине у којима су биле лобање Срба јунака, мученика. „Над њом је подигнут кров на коме се блиста крст. У њеној близини је Војна болница коју је сазидао Митхад паша за кога кажу да је наредио да се поваде лобање из Ћеле куле и сахране. С друге стране је чесма која зауставља путнике. Путник пије воду и гледа у Ћеле кулу која га опомиње на прошлост даје му прилике да размишља о будућности.“¹³³⁹ О Синђелићевом гробу, за који каже да је и гроб његових другова, наводи да се налази у селу Каменици. Описује га као хумку ограђену црном оградом на којој је бели крст од камена.¹³⁴⁰

В. Карић у књизи *Србија опис земље народа и државе* објављеној 1887. године, о Ћеле кули пише да се налази један километар источно од Ниша на путу ка Пироту. Квадратне је основе и поред тога што је обрушен горњи део висока је око 5 метара. На свакој страни је по четрнаест редова са по седамнаест рупа у којој су биле узидане лобање, укупно 952. Кулу су подигли Турци одмах после Боја на Камници и у сваку од рупа узидаше по једну српску главу. Карић наводи да су главе временом поиспадале и да су празне и мрачне шупљине у којима су се налазиле „страшни и речити сведоци како српске одважности тако и неслоге и саможивости“.¹³⁴¹ Уз текст објављен је цртеж Ћеле куле по скици Владислава Тителбаха.¹³⁴²

О свечаности 21. јуна 1878. године др Владан Ђорђевић каже да је била целодневна. Први део је био на Чегру, а по његовом завршетку поворка се упутила ка Ћеле кули где је од 11 сати започео други део прославе ослобођења Ниша.¹³⁴³

¹³³⁷ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004, 42.

¹³³⁸ Д. Недељковић, Писма о Српско-бугарском рату, г-ђи К.Х., *Стражилово*, лист за забаву, поуку и књижевност, Нови Сад 23. октобра, 1886, 1503-1506.

¹³³⁹ Д. Недељковић, Писма о Српско-бугарском рату, г-ђи К.Х., *Стражилово*, лист за забаву, поуку и књижевност, Нови Сад 23. октобра, 1886, 1505-1506.

¹³⁴⁰ „Североисточно од Ниша је брдо Виник иза кога је село Каменица, а у њој гроб Синђелића и његових другова. На месту на коме је Синђелић погинуо издиже се хумка око које је црна ограда у огради је бели крст од камена.“ Д. Недељковић, Писма о Српско-бугарском рату, г-ђи К.Х., *Стражилово*, лист за забаву, поуку и књижевност, Нови Сад 23. октобра, 1886, 1506.

¹³⁴¹ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 787.

¹³⁴² В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 786.

¹³⁴³ В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 72.

Теле кулу описује као развалину на којој нема више ни једне српске главе: „*Источно од Војне болнице стоје развалине Теле куле, али у оној маси рупчага у зидовима те куле, које сада празне зијају на сваког путника који прође Пиротским путем као хиљаду упалих очију мртве турске аждаје, нема више ни једне главе српске*“.¹³⁴⁴ По тврдњи Владана Ђорђевића лобање из куле су биле сакривене, тако да када је војска освојила Ниш једва да је нашла једну у дубину зида да је пошаље у Народни музеј.¹³⁴⁵ Непосредно по слобођењу Ниша, начелник штаба је наредио да се Теле кула огради и окити и да се око ње посаде четири жалосне врбе и најлепше цвеће као и да „*сваки свој одмор или шетњу употреби на заливање цвећа око Теле куле*“.¹³⁴⁶ Тога јутра, како пише Ђорђевић, иако се нико није сетио да нареди да се развалине Теле куле оките за свечаност, она је осванула покривена цвећем и венцима. Највероватније су је окитиле нишке девојке и жене као и рањеници и болесници из оближње болнице.¹³⁴⁷

Код Теле куле, у присуству кнеза Милана, војске и великог броја људи, одржан је парастос изгинулим јунацима за ослобођење Ниша 1809. године. „*Око јуначкога гроба покривеног цвећем које мирише срдачном благодарношћу потомака, стајли су господар српски и његова војска и његов народ, сви гологлави слушају парастос онима који 1809. године погинуше за ослобођење Ниша. На далеко се ориле божанске песме наше свете цркве које су тако пуне утехе за уцвељено људско срце*“.¹³⁴⁸

По завршеном парастосу бивши нишки учитељ Тодор Атанацковић одржао је беседу за коју му је као основа послужила црквена песма при опелу „Памјат их в роду и роду“. Иако је беседа била духовне садржине њом је поред величања родољубља била исказана најдубља захвалност и најоданија љубав и верност према витешком господару кнезу Милану који је учинио да Ниш данашњу свечаност доживи.¹³⁴⁹

¹³⁴⁴В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Теле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887,72.

¹³⁴⁵В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Теле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 73.

¹³⁴⁶В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Теле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887,73.

¹³⁴⁷В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Теле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 73.

¹³⁴⁸В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Теле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887,73-74.

¹³⁴⁹„*Браћо. чинећи спомен јунацима који 1809. године погинуше за српски слободу, поучимо се од ове куле пред нама како је скупа слобода народна, научимо се да се она никад не поклања већ увек осваја. Кула остаје и даље тако да прича потомству шта вреди независност народна. Када се Бог на наше неописане муке смиловало и када је увенчано победом оружје нашег витешког Господара, те тако и ми слободу доживесмо онда будимо верни и одани и срцем и душом нашег светлог господру и нашем драгом отачаству. Душу и тело, живот и имање све да жртвујемо на заповест његову за благо отаџбине па да потомство наше произнесемо неумрлом Синђелићу и његовој дружини. Памјат их в род*

У културу сећања Ћеле кула има нарочиту симболику као јединствени пример сакралне и меморијалне архитектуре. Са једне стране она је гробница поражених коју непријатељ подиже као знак свог тријумфа, а са друге место сећања на јуначко страдање и жртвовања за отаџбину.

Ћеле кула се налази поред Цариградског друма. Неке од првих интервенција на њеној заштити од даље девастације, уследиле су непосредно по ослобођењу Ниша 1877. године. Најпре је простор око ње ограђен, а потом подигнута дрвена настрешница са кровом у виду балдахина покривеним ћерамидом који су носила четири дрвене греде.¹³⁵⁰

Већ 1889. године била је покренута иницијатива да се она обнови као знаменити споменик или да се на том месту сазида храм Господњи, у коме би се војници из болнице која је близу Богу молили.¹³⁵¹ О подизању капеле у спомен на пале јунаке са Чегра неке од првих помена износи Милан Ђ. Милићевић.¹³⁵² Позивајући се на стихове из Светог писма „Цркву ћу моју озидати на костима мученика“ он подсећа да се чегарским јунацима на чијим је костима утемељана слобода још српски народ није одужио.¹³⁵³

Публициста и астроном Спиридон Гопчевић¹³⁵⁴ у својој књизи *Србија и Срби (Serbien und die Serben)* написаној 1888, а објављеној 1891. године наводи да побожни Срби после ослобођења 1877. године, из пијетета и љубави према отаџбини планирају да зазидане лобање као реликвију изложе у капели.¹³⁵⁵

Истицање владара, кнеза и потоњег краља Милана на новоослобођеним територијама започето је непосредно по окончању ратних дејстава. Кнез је већ тада почео да обележава значајна историјска места у тим областима, наглашавајући сопствену улогу ослободиоца. Над Ћеле кулом, симболом отпора Турцима, поставио је конструкцију у виду балдахина са крстом, потврдивши мучеништво јунака из Првог српског устанка, чије је тежње за ослобођење овог краја остварио.¹³⁵⁶

и род. “В. Ђорђевић, 21. јуна 1878. на Ч(а)егру и код Ћеле куле, Преко границе, *Отаџбина*, књига петнаеста, Београд 1887, 74.

¹³⁵⁰ Д. Јовановић, Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник* XXXIX, Лесковац 1999, 159-181;

¹³⁵¹ Подизање капеле код „Ћеле Куле“, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1894, 489.

¹³⁵² М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 79.

¹³⁵³ М.Ђ.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 79.

¹³⁵⁴ О Спиридону Гопчевићу: http://www.biographien.ac.at/oebl_2/32.pdf

¹³⁵⁵ S. Goršević, *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891, 90-91.

¹³⁵⁶ Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, *Лесковачки зборник* XXXVII, Лесковац 1997, 43-44.

Током 1892. године основан је Одбор за подизање споменика војводи Стевану Синђелићу на чијем челу је био нишки епископ Јероним.¹³⁵⁷ Постојала је чак и прича да је најпре у нишкој кафани „Код Орјента“ пао договор око подизања капеле над Ћеле кулом.¹³⁵⁸

Свест о Ћеле кули као једном од изузетно значајних и јединствених спомен обележја у новијој српској историји, условио је да израда плана капеле мора бити поверена Министарству грађевина.

Из преписки који је Одбор водио са Министарством просвете и црквених послова током 1892. и 1893. године може се видети да је Одбор и пре него што се обратио Министарству, већ био започео активности, како на изради идејног решења тако и на прикупљању средстава за подизање капеле. Одбор је био јединственог става да се споменик Синђелићу и његовим саборцима подигне у виду капеле, тако да Ћеле кула буде у њој.¹³⁵⁹ Централном позицијом у капели Ћеле кула је требала да постане светиња којој захвални потомци шаљу топле молитве за покој душе изгинулих јунака.¹³⁶⁰

У писму које је 26. новембра 1892. године упутио епископ нишки Јероним, као председник Одбора министру просвете и црквених послова са молбом за израду плана капеле која ће се подићи над Ћеле кулом и која ће служити као споменик изгинулим јунацима,¹³⁶¹ наведено је да је изградња планирана већ у марту 1893. године. Због кратког временског рока епископ моли министра да нареди да се план што пре изради. Како је у писму наведено капела која би се подигла морала би бити висока 5 метара, а у квадрату широка 4 метара, а укупна сума која би се утрошила била би 7000 динара.¹³⁶² Посебно се наглашава да архитекта који буде радио на изради плана мора имати на уму ће се она подићи на врло угледном месту, код војничке болнице, на Цариградском путу и поред железничке пруге, и у складу са тим мора имати што лепшу форму.¹³⁶³ Одбор

¹³⁵⁷ Писмо нишког епископа и председника Одбора за споменик Синђелића Јеронима министру просвете и црквених послова од 26. новембра 1892. године. У њему га обавештава да у Нишу постоји један Одбор за прикупљање прилога за споменик Синђелићу и његовим друговима који падоше на Каменици у борби са Турцима. АС- МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

¹³⁵⁸ А.С.Живанић, VI Конгрес угоститеља Краљевине Југославије, Ниш 24-25. маја 1939. www.mojakafana.com

¹³⁵⁹ АС-МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

¹³⁶⁰ М. Ристић, Ћеле кула и чегарски споменик, Историјски подаци о Боју на Каменици 19. маја 1809. године, Синтеза историјског изворног градива о овом догађају, *Дело* од 1. октобра 1910, 293.

¹³⁶¹ АС-МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

¹³⁶² Одбор је располагао са сумом од 5000 динара која је била положена у једној нишкој штедионици. Нишка општина је поклонила 1000 динара, а очекивала се помоћ и сеоског становништва у вредности од 1000 динара. АС- МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

¹³⁶³ АС- МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

је том приликом проследио и свој нацрт капеле који је урадио један нишки инжењер. Он је требао да укаже будућем пројектанту на форму коју би по мишљењу Одбора капела требала да има као и на размере у њеној висини и ширини.¹³⁶⁴

План и предрачун за подизање капеле, израђен је у Министарству грађевина,¹³⁶⁵ на основу података који је нишки Одбор доставио у свом нацрту споменика.¹³⁶⁶ Они су уз допис министра просвете и црквених послова од 1. јуна 1893. године послати епископу нишком и председнику Одбора за подизање споменика Синђелића господину Јерониму. Коначно решење капеле над Ћеле кулом дао је архитекта Министарства грађевина Димитрије Т. Леко.¹³⁶⁷

Почетак изградње капеле иако је био планиран за март 1893. године, отпочео је 1894. године освећењем темеља.¹³⁶⁸ Свечано освећење темеља одржано је 19. маја 1894. на дан када се навршило 85 година од Боја на Чегру.¹³⁶⁹ По обављеном водоосвећењу, командант дивизије Цинцар Марковић, узидео је камен темељац у коме се налазио запис, а затим је војна музика одсвирала Синђелићев марш и Краљеву химну. Поред грађана код Ћеле куле били су окупљени наставници и ђаци нишких школа који су у знак захвалности полагали венце од природног цвећа.¹³⁷⁰

Иако је било наведено да ће капела бити завршена до јесени 1894. године, она је освећена маја 1897. године.¹³⁷¹ Епископ нишки Инокентије у писму упућеном митрополиту Михаилу 12. маја 1897. наводи да ће освећење капеле-споменика Синђелића бити 19. маја 1897. године и моли да му се јави да ли ће бити добро да се

¹³⁶⁴ АС-МПС- ЦП Ф 2 Р 54 /893.

¹³⁶⁵ У вези са Дописом министра просвете и црквених послова од 30. новембра 1892. године Министарству грађевина за израду плана капеле над Ћеле кулом, министар грађевина инжењер Свет. Станковић 17. априла 1893. године упутио је допис бр. 7148/92. Уз Допис као прилози послати под бројем 1 план и под бројем 2 предрачун за подизање капеле над Ћеле кулом код Ниша. План и предрачу су урађени и прегледани на основу података достављених у допису од 30. новембра 1892. године. Као прилог број 3 су скице плана споменика који је доставио нишки одбор. АС- МПС- ЦП Ф2 Р 54 /893.

¹³⁶⁶ Уз Допис овај нацрт је враћен Одбору. АС- МПС- ЦП Ф2 Р 54 /893.

¹³⁶⁷ Д. Јовановић, Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник XXXIX*, Лесковац 1999,161; М.Ивановић, Архитект Димитрије Т. Леко, *Годишњак Музеја града Београда*, књига LI, 2004, 119-142.

¹³⁶⁸ На развалинама Ћеле куле код Ниша, биће подигнут достојан споменик у виду капеле неумрлим српским јунацима који су својим јуначким вођом Стеваном Синђелићем славно изгинуше. Споменик ће стајати 8000 динара и у њему ће горети кандило вечите благодарности племенитих потомака Синђелићевих. Синђелићев споменик, *Босанска вила*, бр.8, Сарајево 30. април 1894,127.

¹³⁶⁹ Подизање капеле код „Ћеле куле“, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1894, 489.

¹³⁷⁰ Пре него што је узидан камен темељац беседа је одржао управник учитељске школе Богољуб Тирић. Он је присутне подсетио на Синђелићеву смрт, наговештавајући да је будућа капела мали део велике захвалности које потомци дугују бесмртном Синђелићу и његовим друговима Подизање капеле код „Ћеле куле“, *Весник српске цркве*, свеска V, Београд мај 1894, 489-490.

¹³⁷¹ АС-ПО 76:215

тога дана изврши само помен Синђелићу, а потом водоосвећење капеле и Ћеле куле и молитва на надгробном споменику.¹³⁷²

Капела над Ћеле кулом по својим стилским одликама представља позни одјек рундбогенстила у српској архитектури.¹³⁷³ Подигнута је са сакралном наменом као тип војничке капеле, ради одржавања комеморативне службе.¹³⁷⁴

Изведена је као кубична грађевина централног типа са основом облика слободног крста чије кракове формирају четири улазна портака. На свакој страни изнад портака постављена је по једна розета. Засведена је масивним осмостраним тамбуром на коме је изведена осмострана калота покривена црепом на чијем врху је постављен крст на сфери.

На свакој другој страни тамбура, између кракова крста, изведене су по три монофоре, а испод кровног венца фриз слепих arkada. Све фасаде одликује имитације зидања опеке и камена, добијена фуговањем, извлачењем у малтеру појасева по хоризонтали (наизменично три уска и једног широког).

Без улазних портака капела је у основи квадрат димензија 11,5х 11,5 м у чије средишњем делу је Ћеле кула од камена, опеке, малтера и греда. Основа куле је 4,15 х 4,00 м.¹³⁷⁵ Дебљина зидова је око 0,5 м, ависина варира од 4,15 до 4,5 м.¹³⁷⁶ У зидовима Ћеле куле сачувано је до данас 58 лобања на северном зиду 21, на западном 13, јужном 12 и источном 11 лобања. У посебној витрини испред источног портала изложена је лобања за коју се претпоставља да је лобања Стевана Синђелића.¹³⁷⁷

Чокешина

Један од првих великих битака у Првом српском устанку, Бој на Чокешини, одиграо се на Лазареву суботу 16/28. априла 1804. године.¹³⁷⁸ У српској војној историји *он је према проценту погинулих, највећи српски пораз у времену од 1804. до 1918. године.*¹³⁷⁹

¹³⁷² АС-ПО 76:215

¹³⁷³ А.Кадиевић, *Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX-средина XX века)*, Београд 2007, 107.

¹³⁷⁴ Сваке године 19. маја вршио се помен Синђелићу и његовим друговима. Д. Милановић, Ћеле кула, архитектонско-урабинистичко-конзерваторска систематизација, *Нишки зборник*, бр. 4, Ниш 1977, 142.

¹³⁷⁵ Д. Јовановић, Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник XXXIX*, Лесковац 1999, 163.

¹³⁷⁶ Д. Јовановић, Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник XXXIX*, Лесковац 1999, 163.

¹³⁷⁷ У порти капеле је 1938. године подигнута биста Стевана Синђелића урађена у бронзи, рад вајара Славка Милетића. На постаменту бисте се налази рељеф у бронзи са мотивима битке.

¹³⁷⁸ О Боју на Чокешини: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 85.

¹³⁷⁹ М. Ј. Милићевић, Битка код Чокешине, *Гласник*, годишњак Међуопштинског историјског архива Ваљево, бр.50, Ваљево 2016, 13.

Често је називан и српским Термопилима. За разлику од Леониде и његових Спартанаца, који су се борећи да сачувају слободу пали као жртве писаних закона своје слободне отаџбине, у овом боју браћа Недићи падају као жртве своје дужности борећи се за слободу своје потлачене отаџбине.¹³⁸⁰

Историографске чињенице указују да је Боју на Чокешини претходила опсада Шапца, од стране устаника, марта 1804. године.¹³⁸¹ Како би помогли Турцима у Шапцу, из Босне са војском преко Дрине прелазе зворнички паша Видајић и Мула Нојина из Маоче. Код манастира Чокешине њима је требало пут да пресеку српски устаници предвођени Јаковом и Матејом Ненадовићем.¹³⁸² Сукоб између Јакова Ненадовића и хајдучког харамбаше Ђорђа Ђурчије око начина одбране манастира утицао је на коначан исход битке.¹³⁸³ Њиховим повлачењем са бојишта одбрана је била препуштена чети браће Недић са око три стотине бораца. Борба са далеко надмоћнијим непријатељем вођена је на брду Липовици и у Липовичком потоку. Завршена је поразом и погибијом свих српских устаника, због чега је названа „српски Термопили“. И поред велике жртве, овај бој онемогућио је да турска војска, која је и сама претрпела велике губитке, пружи помоћ Шапцу који је убрзо предат проти Матеји.¹³⁸⁴

Први помени Чокешинске битке налазе се у српској народној епској поезији. Специфичан карактер народне епике заснован на сликовитом усменом казивању историјских прилика, догађаја и личности, учинио их је важним хроничарима.¹³⁸⁵ Иако их нема много народне епске песме представљају вредна документа о једној епохи.¹³⁸⁶

Највећи број песама у периоду Устанка певао је Филип Вишњић, слепи народни песник који није мога да се бори у Првом српском устанку, али је умео јаче да осети снагу и фаталност догађаја и карактере личности.¹³⁸⁷ Песме су настајале по логорима

¹³⁸⁰ *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹³⁸¹ На челу са Луком Лазаревићем и Јаковом Ненадовићем устаницу су заузеле и спалили варош, а Турке сатералу у Шабачку тврђаву.

¹³⁸² Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 85.

¹³⁸³ Јаков је био да се затворе у манастирске зидине и тамо сачекају Турке, а Ђурчија да се повуку у планине и тако пружи отпор.

¹³⁸⁴ То је непосредна последица Боја на Чокешини. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 86.

¹³⁸⁵ О усменој традицији видети: Р. М. Thane, *Oral History, Memory and Written Tradition: An Introduction*, *Transactions of the Royal Historical Society*, Volume 9, December 1999, 160-168.

¹³⁸⁶ Пратећи историјске периоде у којима су настајале Вук Караџић српску народну епску поезију дели у три целине називајући их песмама најстаријих, средњих и најновијих времена. У оквиру ових целина песме се класификују на кругове и циклусе везане за поједине личности, догађаје или мања временска раздобља. Међу „*пјесмама јуначким новијих времена о војевању за слободу*“, посебну целину чине песме о Устанку у Србији почетком XIX века. Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1996, 49.

¹³⁸⁷ С. Јовановић, О Боју на Чокешини, *Време* од 26.9.1924, 24.

на дринском бојишту, непосредно после битака или мањих групних окршаја, а песме о почетку Устанка и о ранијим бојевима на основу причања непосредних учесника.¹³⁸⁸

Певајући о Чокешинском боју, иако о њему сазнаје тек доласком у Србију 1809. године,¹³⁸⁹ Филип Вишњић је успео не само да испрати хронологију дешавања већ и да оцрта карактере његових учесника: браће Недић, Јакова Ненадовића, Ђорђа Ђурчије. Тако браћу Недиће,¹³⁹⁰ Димитрија и Глигорија¹³⁹¹ и њихове другове Дамњана Кутишанца и Панту Дамњановића опису је као младе момке, једнаке по расту, погледу, ћуди и промисли, богато обучене у свилу и кадифу са капама кадифлијама на глави и истим оружјем у рукама.¹³⁹²

Опис Боја на Чокешини дао је Вук Караџић у *Првој години војевања на даије* објављеној 1828. године у часопису Даница.¹³⁹³ За разлику од Вишњићевог поетског величања чокешинских јунака у којима је сав полет, снага и бес Првог српског устанка,¹³⁹⁴ Вуков приказ писан је прозаично, заснован на историјским чињеницама које је сам забележио. Иако је оставио места за истицање вредности њиховог јунаштва, у њему Бој није лични подвиг браће Недић, које чак описује као пијане хајдуке, већ војничка замисао Јакова Ненадовића.¹³⁹⁵ Упоредном анализом Вишњићевог поетског и Вуковог историографског приступа Слободан Јовановић,¹³⁹⁶ истиче улогу епске поезике у уобличању целовите слике догађаја и личности и поред постојања историјских чињеница. У Вишњићевом казивању је видео оду јуначком подвигу браће Недић, метафорички их називајући херојима „микеланђеловских размера“ јер то нису

¹³⁸⁸ Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1996, 51.

¹³⁸⁹ Филип Вишњић у Србију долази 1809. године. Песму Бој на Чокешини, спевао је пет година након битке, на основу прича које је чуо током боравка у избегличком логору у близини Шапца. О Филипу Вишњићу, М. Панић-Суреп, *Филип Вишњић песник буне*, Београд 1956, 34-35.

¹³⁹⁰ У историјографији често се водила полемика да ли је браће Недић било четворица или петорица. На основу казивања које се преносило међу потомцима Недића, њих је било петорица: Глигорије, Мијаило, Спасоје, Јанко и Димитрије. Такође се постављало питање да ли је Димитрије или Јанко учествовао у боју. Породична традиција каже да је Јанко, док писани извори бележе Димитрија. Тодор Мојић, сведок боја у својим белешкама, за другог Недића Димитрија каже да је умро од богиња уочи Устанка те није чудо да су Јанка и сами Подгоричани звали Димитрије. Јанко је послат да се нађе брату у невољи, а не да се бори, јер је имао око 22 године. М. Ј. Милићевић, Битка код Чокешине, *Гласник*, годишњак Међуопштинског историјског архива Ваљево, бр. 50, Ваљево 2016, 13; Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 245.

¹³⁹¹ У Поменику Милан Ђ. Милићевића наводи браћу Недиће Дамњана и Глигорија, М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 227.

¹³⁹² Бој на Чокешини, Ф. Вишњић, *Земан дошо ваља вољевати.....*, изабране песме, Београд 1987, 24.

¹³⁹³ В. С. Караџић, Прва година војевања на даије, Даница, забавник за 1828, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига 8, Београд 1969, 337-340.

¹³⁹⁴ С. Јовановић, О боју на Чокешини, *Време* од 26, 27 и 28. 4. 1924, 24.

¹³⁹⁵ В. С. Караџић, Прва година војевања на даије, Даница, забавник за 1828, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига 8, Београд 1969, 339.

¹³⁹⁶ С. Јовановић, О Боју на Чокешини, *Време* од 26, 27. и 28. 4. 1924, 24.

више живи људи него натприродне, симболичне фигуре који представљају борбу до последњег фишека.¹³⁹⁷

У европској историографији о Чокешинском боју први је писао немачки историчар Леополд фон Ранке. Исте године када и Вук Караџић, он издаје књигу *Српска револуција*,¹³⁹⁸ у којој је посветио пажњу и Боју на Чокешини,¹³⁹⁹ који је назвао „српским Термопилима”,¹⁴⁰⁰ а браћу Недић јунацима који су имали за шта погинути.¹⁴⁰¹

О овој борби је писао и прота Матија Ненадовић у својим *Мемоарима*. Он истиче да су Недићи на своју руку „не послушавши Јакова који је хтео да се ушанчи око манастира, изашли пред Турке и започели бој. Турци су их опколили и тако цео дан нападали са свих страна. Пред мрак им је нестало муниције те се крену ножевим боритиса надмоћнијим Турцима који их надвладаше и тако рањене побише и посекоше.”¹⁴⁰²

Не само исторографске чињенице везане за Бој на Чокешини, већ и биографске податке о браћи Недић, месту битке, гробовима и именима преживелих објавио је у часопису *Отаџбина* 1891. године учитељ Алекса П. Милојковић под насловом *Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.)*.¹⁴⁰³ Текст је конципиран као критички осврт на поједине чињенице везане за Бој на Чокешини које је генерал К.С. Протић изнео у *Отаџбини*¹⁴⁰⁴ 1891. године, под насловом „*Ратни догађаји из Првог и Другог српског устанка 1804-813. и 1815. год.*“, а које је Милојковић већ објаснио у својим „причањима“ у Дневном листу бр.189-191 за 1889. годину и бр. 113-122 за 1890. годину.

Протићеве тврдње са којима се Милојковић није слагао односиле су се на питање учешћа Ђорђа Ђурчије у боју, месту битке за који он истиче да је била на потоку Врањевац, навођењу да су Србе предводили Дамњан и Глигорије Недић, иако на камену стоји Димитар, а фамилија тврди да се други млађи звао Јанко и да су Србе Шумадинце напали Бошњаци као и да су српски јунаци исечени сви до једнога.¹⁴⁰⁵ На

¹³⁹⁷ С. Јовановић, О Боју на Чокешини, *Време* од 26,27. и 28. 4.1924, 24.

¹³⁹⁸ Ранке је у Србији боравио за време прве владавине кнеза Милоша и том приликом током истраживања у Пожаревцу је имао прилику да добије податке и од живих сведока, учесника догађаја. Л. фон Ранке, *Историја српске револуције*, Београд 1864.

¹³⁹⁹ О Боју на Чокешини, Л. Ранке, *Српска револуција*, први део, Београд 1864,95-96.

¹⁴⁰⁰ „То су Термопиле српских хајдука“. Л. Ранке, *Српска револуција*, први део, Београд 1864, 96

¹⁴⁰¹ Л. Ранке, *Српска револуција*, први део, Београд 1864, 96; Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска II, фебруар 1900, 147.

¹⁴⁰² Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 96.

¹⁴⁰³ А.П.М, Недићи и битка Чокешинска (16.априла 1804. год.) , *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 192-217.

¹⁴⁰⁴ К.С. Протића „Ратни догађаји из Првог и Другог српског устанка,*Отаџбина*, свеске за јануар и фебруар 1891, 161-164.

¹⁴⁰⁵ К.С. Протића „Ратни догађаји из Првог и Другог српског устанка,*Отаџбина*, свеске за јануар и фебруар 1891, 161-164.

ове изнете податке Милојковић је дао своја тумачања: „Сви српски јунаци су исечени до једнога на лицу места и од савременика је то утврђено. То пише у рукописној књижици штампаној у Дневном листу бр. 189-191 од 1889. године. Кад су очевидци сахранили поломљене, осакаћене и исечене мучки премлаћене Недиће, поп Милана и још седам друга на месту где су пали у Липовом потоку, зашли су даље по бојишту да разгледају сав ужас. Наилазили су на све веће и веће гомиле изгинулих, Недићева мајка, нарочито фамилија, сем два сина имала је пуно ближих и даљих сродника које је требало пронаћи. Чобани су оне који су их сахрањивали упозоравали да мало даље, у потоку јужно од теснаца који су Недићи заузели и бранили, има још увек живих али са тешким ранама. Битка је била 16. априла, а они су нађени 21. априла. Однети су у изгорели манастир нахрањени млеком и сиром. За сат времена су умрли. Сви су сахрањени на месту где је споменик подигнут и свечано откривен 7. октобра 1890. године. Њихова имена су: Јован Деспотовић, Станко Илић, Димитрије Игњатовић из Каменице, Петроније Ненадовић, Крста Драгић из Осечине (Ваљевски округ); Спасоје Симеуновић, Илија Драгојевић и Марко из Шљивова (оруг Подрински). Ова имена су добијена од Томе Недића унука Глигоријевог који је то чуо од бабе и мајке жене Јована најстаријег Глигоријевог сина.“¹⁴⁰⁶

На основу описа у песми и народног предања Милојковић је покушао да реконструише место битке. Попевши се на голо брдо Липовицу могао је да види Лешницу, Ново Село, Прњавор и Чокешину, северно од Липовца брдо Џајевац, јужно Цер на југоистоку поток Врањевац где је Турчија одступио. „Полазећи са голетнога брда Липовца натраг на исток стаза вођаше, а сад обичан колски пут, врхом три поточна огранка у село, а одавде у манастир Чокешину. На последњем огранку у најисточнијем потоку на 200 метара испод стазе налази се 10 гробова. На истоку је поп Миланов потом четири надгробна камена од којих су два Недићева а испод њих опет западно до самог потока још три до данас сачувана. Од два гроба однесено је камење. Недићеви каменови су чист пешчар оба једном руком писана и у свему једнака.“¹⁴⁰⁷

Милојковић на крају свог рада закључује да је смрт Недића била јуначка и стога је српски Тиртеј Вишњић могао ставити на Липовом потоку на гробовима Недића и другога камен са оваквим натписом: „Путниче! Иди и кажи Карађорђу и осталим

¹⁴⁰⁶ А.П.М, Недићи и битка Чокешинска (16.априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 194-195.

¹⁴⁰⁷ А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16.априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891,206.

*војводама српским да смо верни својој задатој речи сви овде пали бранећи право и слободу Србинову!*¹⁴⁰⁸

Током теренског истраживања Шабачког округа Никола М. Савић је обишао је и како је навео „ славна боришта“ новије историје, мишарско, дубљанско чокешинско и видео да оног природног заклона наших јуначких предака, шума на многим местима сада нема.¹⁴⁰⁹ У корист подизања споменика славно изгинулој браћи Недић и њихових 300 другова одржао је предавања 18. фебруара 1889. године о Бици код Чокешине и притом истакао да је велики предео од Лешнице до Чокешине некада био прекривен густом шумом.

У *Веснику српске цркве*, свеске за фебруар, март и април 1900. године, објављена је кратка историја манастира Чокешине са посебним освртом на Чокешинску битку, дешавања после ње, гробове Недића и њихових другова у Липовачком потоку,¹⁴¹⁰ пренос њихових костију у манастирску порту и подизање споменика 1890. године.¹⁴¹¹

Гробови чокешинских јунака налази ли су се у приватном забрану,¹⁴¹² обрасли трњем, без путање за пешаке.¹⁴¹³ У намери да се њихови посмртни остаци пренесу у заједничку гробницу у манастирској порти, 12. априла 1888. године основан је у манастиру Чокешина Одбор за пренос костију и подигнуће споменика браћи Недић, *који је узео на себе бригу и старање о прикупљању добровољних прилога по српству да*

¹⁴⁰⁸ А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16.априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891,201-202.

¹⁴⁰⁹ Н. М. Савић, Подаци о пољопривреди у Шабачком округу, *Тежак* од 4. јуна 1889,183.

¹⁴¹⁰ Четири дана после боја 20. априла 1804. године игуман Константин, који их је пред бој причестио, врати се у манастир који су Турци опљачкали и запалили. Сутрадан игуман, јеромонах Василије Поповић, ђак Тодор Мојић, са мајком браће Недић, Недом и члановима породице одлазе у Липов поток да их сахране и над гробовима одржи опело. На бојишту код Чокешине нађено је и осам или девет тешко рањених учесника и 303 мртвих. Њихова имена записали су јеромонах манастира Василије Поповић и ђак Тодор Мојић. Сви погинули сахрањени су на лицу места, групно, у неколико ископаних рака. То је учињено четири дана након битке, 20. априла 1804.године, када се босанска војска повукла ка Лешници. На бојишту је прочитано посмртно опело изгинулим јунацима. Кад су сахранили поломљене, осакаћене и исечене мучки премлаћене Недиће, попа Милана и још седам другова на месту где су пали у Липовом потоку, зашли су даље по бојишту да разгледају сав ужас. Страдале су сахранили на месту боја, а оне који су тешко рањени касније преминуле до реке у једну раку у манастирској порти. Поп Милан био је сахрањен ка истоку у посебној раки у храстовом сандуку. Његов гроб је био обележен великим крстом који му је подигла породица. Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 246-247. Упоредити са: А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16.априла 1804. год.) , *Отаџбина* од 1. септембра 1891,207; М. Ј. Милићевић, Битка код Чокешине, *Гласник*, годишњак Међуопштинског историјског архива Ваљево бр. 50, Ваљево 2016, 18.

¹⁴¹¹ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 246-247.

¹⁴¹² И данас се надгробни споменици налазе на приватној парцели.

¹⁴¹³ Молба министру просвете бр.11 од 8. 4. 1889. коју је потписао игуман манастира Чокешина Герман. АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

се пренесу кости из потока и гудура на видик код манастира Чокешина и да им се над костима и споменик подиже.¹⁴¹⁴

Одбор је установљен на дан помена браћи Недић и њиховим друговима,¹⁴¹⁵ одржаном у манастиру Чокешини на коме су у присуству великог броја верника, чинодејствовали старешина манастира игуман Герман, пок. игуман Доситеј, прота лознички Ивко Поповић и свештеник прњаворски Ненад П. Станојевић. Током помена у цркви игуман Герман је држао патриотски говора који је пратило симболично изношење на тањирићу зрна пшенице која су пронађене на згаришту манастирских амбара које су Турци после боја 1804. године запалили.¹⁴¹⁶ По завршетку службе у манастирском конаку, на његов предлог био је изабран привремени одбор, који је касније прерастао у стални *Одбор за пренос костију и подигнуће споменика браћи Недић*. Већ тога дан сакупљено је 173 динара од добровољних прилога. Током времена Одбор је сакупио 3000 динара од чега је на подизање споменика утрошено 2000 динара.¹⁴¹⁷

О образовању Одбора доста је писала оновремена штампа.¹⁴¹⁸ Тако је у новосадском листу за забаву, поуку и књижевност *Стражилово* наведено да је 10. априла 1888. одржан код манастира Чокешина у Србији парастос браћи Недићима који су са својих 300 другова на Лазареву суботу 1804. године у првим данима српске борбе за ослобођење погинули на Липовици код села Чокешина. „*Приликом тога парастоса изабран је био из средине онде скупљен народни одбор који се има постарати да се кости оба брата Недића пренесу са Липовца ка манастиру Чокешини те да се ту њима и њиховим друговима подигне споменик. Тај одбор јавља да ће се пренос костију браће Недић обавити 16. априла 1889. године*“.¹⁴¹⁹

О образовању *Одбора за пренос костију браће Недић са разбојишта (бојишта) к манастиру Чокешина* и намери да се код манастира, а „како средства буду пристизала“ и на месту битке, подигне споменик браћи Недић и њиховим 300 другова, председник Управног одбора игуман манастира Чокешине Герман обавештава у Допису од 25.

¹⁴¹⁴АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴¹⁵Управа манастира Чокешине 31. марта 1888. године у броју 27, Шабачког гласника објавила је да ће држати парастос браћи Недић и њиховим друговима на дан 12. априла исте године у цркви манастирској после Божије службе. Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 348.

¹⁴¹⁶Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска II, фебруар 1900, 150.

¹⁴¹⁷Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 348-349.

¹⁴¹⁸*Народ Шабачког и Подрињског округа је пре неколико недеља у манастиру Чокешина давао помен неумрлој браћи Недићома српским Леонидама и том приликом се образовао Одбор који прикупља прилоге за подизање споменика јунацима*. Културна писма из Београда, пише Светислав, *Стражилово* бр. 34 од 25. августа 1888, 540.

¹⁴¹⁹Пренос костију браће Недић, *Стражилово*, бр. 39 од 29. септембра 1888, 624.

августа 1888. године министра просвете и црквених послова.¹⁴²⁰ У њему наводи да је Управни одбор зато одлучио да покрене акцију прикупљања средстава како у Краљевини тако и ван ње. У ту сврху уз Допис шаље један примерк Прогласа и моли да се објави у Просветном гласнику и у Српским новинама.¹⁴²¹

У складу са идејом династичког помирења која је посебно истицана на почетку владавине краља Александра Обреновића, у уводу Прогласа се јасно дефинише подједнака улога Карађорђа и кнеза Милоша у борби за ослобођење, које је Господ послао као *избавитеље српског народа*.¹⁴²²

Даље у Прогласу поред историографских података о сукобу Јакова Ненадовића и хајдучког харамбаше Ђорђа Ђурчије који је за последицу имао да одбрана манастира после њиховог повлачења буде на младим Недићима и њихових 300 другова, нашли су се стихови из песме Бој на Чокешини који су имали за циљ истицање значаја њихове велике жртве за слободу отаџбине.

Председник Управног одбора за пренос костију неумрлих бораца браће Недића и за подизање споменика „њима и њихових 300 другова као покретачима за народно ослобођење“, игуман манастира Чокешина Герман 12. октобра 1888. године, наводи у свом Допису члановима Управног одбора неопходност да се што више људи придружи Одбору који ће се по преносу костију браће Недић и подизању споменика преименовати у „Друштво браће Недић“.¹⁴²³ Друштво би имало своја правила и радило би на остварању и уједињењу братске слоге и љубави према отаџбини и развијању војничког духа у сваком младом Србину какве су имала браћа Недић и њихових 300 другова. Такође апелује да се сви ангажију око прикупљања средстава како би се подигао споменик браћи Недић и њиховим друговима чија се застава коју су у прве дане носили још увек налази у осечинској цркви. О значају те заставе каже: „онај барјак крсташ очекује и позива да се опет понесе да би се испуниле ове речи: „сухе

¹⁴²⁰ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²¹ Текст Прогласа: „...Да би се показали као достојни потомци наших старих да би доказали да се живо сећају јунака својих из најудаљенијих крајева српства да би овековечили колико се дивимо њиховом пожртвовању за свој рад њиховој јуначкој и славној смрти да би осведочили да не гајимо у себи према српству другачије мисли но само онакве какве су и њихове Недићеве племените груди загрејале-отварамо овим упис за пренос на добровољни прилог за пренос костију браће Недић са бојишта у манастир Чокешину и за подигнуће видљивог споменика изгинулој браћи Недићима и њихових 300 душа“ У манастиру Чокешина на Петровдан 1888. године. Благајник: Драгутин П. Самуровић трг. из Прњавора. Пословође: Коста Недић учитељ чокешински, Тимотије Јовић учитељ прњаворски. Чланови: Младен Исаковић трг. из Лешнице, Милан Л. Исаковић трг. из Новог Села, Алекса П. Милојковић учитељ липолишки, Јован Ђорђевић наред. Косовског магацина, Илија Мијаговић економиз Чокешине. Председник Управног одбора игуман манастира Чокешине Герман. Потпредседник Ненад Станојевић свештеник прњаворски. АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²² АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²³ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

*кости чуше реч Господњу: Од четири вјетра дођи душе и дуни у ове победнике да оживе и уже дух у њих и оживеше и сва душа на њих и би војска велика (Језекиљ, 37, 4-10). Зато похитајмо да успаване борце пробудимо и оживимо тј. да над костима српског борца један другоме пружимо братску руку славе и уједињења.*¹⁴²⁴

Одбор за пренос костију и подигнуће споменика браћи Недић поново се обраћа Молбом министру просвете 8. априла 1889. коју је потписао игуман манастира Чокешина Герман.¹⁴²⁵ У њој поред захтева да им се дозволи да се Позив за прикупљање средстава за пренос и подизање споменика објави у *Српским новинама* и *Просветном гласнику*, га обавештава о проблему око преноса и подизања споменика. Истичу да им је на њихову Молбу за дозволу за пренос посмртних остатака браће Недић, тадашњи министар просвете господин др Владан Ђорђевић у Допису бр. 2091 од 12. фебруара 1889. године, одговорио да он не може да одобри да се кости Недића које су својина „целог народа“ ископају и пренесу. Али да може да одобри да се Одбор ограничи на подизање споменика на месту где су Недићи изгинули.¹⁴²⁶ Игуман у Молби каже да „Одбор не налази да би споменик Недићима на њиховом гробу имао икакав разлог још мање да би одговарао племенитом циљу који се споменицима поставља, јер ако Одбор разуме споменици великим и знаним људима се подижу да касније нараштаји сазнају да су имали велике људе. А код гроба Недића и кад би се споменик на њиховом гробу подигао, лежао би у Врањевом потоку у приватном забрану обрастао трњем где нема путање за пешаке и какв би значај да се овде подигне споменик. Споменик би на том месту био неприметан. Одбор је намеравао да се подигне видљив знак, споменик Недићима, да се кости пренесу на видљиво место код манастира Чокешине кога су својим животима бранили и тако им сачувало име у каснијем покољењу као вечни углед и жив пример пожртвовања и захвалности. Баш зато су кости Недића својина целог народа како рече господин министар, па је Одбор намеран да ту драгоценост очува од заборава и пропасти. Кад се кости пренесу на видно место оне се могу и оплакати, овако чобани који чувају стоку и пролазећи мимо гроба Недића који је у потоку, неће знати да су својина народна. Место где је гроб Недића је на пола сата од манастира Чокешина али на неприступачном месту и туђем имању, а историја

¹⁴²⁴ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²⁵ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²⁶ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

*говори о Боју на Чокешини у коме су Недићи пали па је и оправдано да се кости пренесу у Чокешину и сахране и над гробом подигне споменик.*¹⁴²⁷

Писмо министру просвете и црквених послова упућује 8. априла 1889. године и лично председник Управног одбора игуман манастира Чокешина.¹⁴²⁸ У њему министра обавештава о стању гробова, браће Недића и њихових другова, који су почетком 1804. године међу првима пали слободу, као и намери да им се подигне достојно спомен обележје. *„Већ одавно је зачета мисао да се имена и гробови српских бораца обележе видљивим знаком који ће својом трајношћу и далеком потомству казивати и сведочити како се љуби слобода и као се жртвује за своју отаџбину. Гробови браће Недић налази у једном потоку у приватном забрану обележен једном простом усправљеном каменом плочом коју је време толико истругало и са земљом сранило да је дуго неће бити па ће се за гробове ових славних јунака знати само на основу причања у околини.*“¹⁴²⁹

Министар просвете 25. маја 1889. године упућује Допис Министарском савету и министру унутрашњих дела да се молиоцу да одобрење за извршење намере. Министар просвете 25. октобра 1889. обавештава Управни одбор за пренос костију браће Недић код манастира Чокешина и подизање споменика, да нема ништа против да се кости преместе и подигне споменик код Чокешине али препоручује да се приликом преноса костију не пропусти „наместити белег на самом месту где су браћа сахрањена“.¹⁴³⁰

Из објава у дневној штампи може се видети да су учешће у акцији прикупљања средстава узела различита друштва која су за ту прилику установила и посебне одборе. Академско певачко друштво „Обилић“ на Великој школи као почасни члан Главног одбора за подизање споменика, упућује јавне позиве током марта и маја 1889. године за достављање прилога у корист подизања споменика браћи Недићима погинулим у Боју код манастира Чокешина.¹⁴³¹ Дужност приређивачког одбора у Шапцу за Недићеву прославу у Чокешини вршило је Дринско коло јахача „Кнез Михаило“.¹⁴³²

Средства су се прикупљала и организовањем различитих приредби и забава. Шабачка омладина 18. фебруара 1889. године организовала је у дворани гостионице Европа јавно предавање професора Николе Савића о Боју на Чокешини. После предавања приређена је игранка, чији је приход био намењен подизању споменика славно

¹⁴²⁷ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²⁸ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴²⁹ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴³⁰ АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴³¹ *Мале новине* од 15. марта 1889,1; Српским родољубима, *Мале новине* 10. маја 1889,1.

¹⁴³² *Мале новине* од 4. октобра 1890,1.

изгнулој браћи Недићима и њиховој браћи.¹⁴³³ Штампа бележи да је и у Лозници 4. фебруара 1890. године одржана забава у корист прикупљања средстава за подизање споменика у манастиру Чокешина.¹⁴³⁴

Споменик на Чокешини свечано је откривен 7. октобра 1890. године.¹⁴³⁵ Тим поводом у Малим новинама од 28. септембра 1890. године објављен је позив Управног одбора свим родољубима да присуствују свечаном преносу костију браће Недић и њихових другова са бојишта у манастир Чокешину и откривању и освећењу споменика.¹⁴³⁶

На дан свечаног освећења споменика извршен је и пренос посмртних остатака чокешинских јунака из Липовог потока у гробницу подигнуту у порти манастира Чокешине.¹⁴³⁷ Гробови су били лоцирани на последњем огранку у најисточнијем потоку на 200 метара испод стазе. „*На истоку је пог Миланов гроб, потом четири надгробна камена од којих су два Недићева, а испод њих опет западно до самог потока још три до данас сачувана. Са два гроба однето је камење. Недићеве каменове су чист пешчар оба једном руком писана и у свему једнака.*“¹⁴³⁸ На Глигоријевом споменику стајао је уклесан крст око чијих кракова поред акронима *ИС ХС НИ КА* је натпис: „*1804 лет где почива раб божији Григорие Недич поживе лет....* На другом првом са севера који је пао може се прочитати нечитко само *Димитар.....*“¹⁴³⁹ *На гробу пише Димитар, а то је у ствари чобанче Јанконкоји је уз своју браћу Глигорија и Мијаила трговао.*¹⁴⁴⁰ Испод оба ова камена приликом ископа 6. октобра 1890. године, обављеном у присуству комисије коју су чинили свештеник, чланови Недићевог одбора и један чиновник Јадарског среза, нађене су кости.¹⁴⁴¹ За ископану Глигоријеву малу округлу лобању, приликом њеног преноса у гробницу под спомеником, један од гостију је рекао: „*да онаку исту носи на себи живи рођени унук Глигоријев Тома Недић из Осечине*“.¹⁴⁴²

Свечаност је била велика, а и поред лошег времена њој је присуствовало доста народа. Парадни спровод-пренос посмртних остатака Недићевих извршен је са највишом

¹⁴³³ *Мале новине* од 15. фебруара 1889, 1.

¹⁴³⁴ Недићево веча, *Мале новине* од 29. новембра 1889, без пагинације.

¹⁴³⁵ Споменик Недићима, *Мале новине* од 28. септембра 1890, 1.

¹⁴³⁶ Споменик Недићима, *Мале новине* од 28. септембра 1890, 1.

¹⁴³⁷ Недићи су изгнули у Липовом потоку са 10 другова при врху потока више извора који се зове Тајинчинац, јер су сутрадан после битке Турци ту ручали и био им је куван тајин. А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 217.

¹⁴³⁸ А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 206.

¹⁴³⁹ А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 207.

¹⁴⁴⁰ М. Ј. Милићевић, Битка код Чокешине, *Гласник, годишњак Међуопштинског историјског архива Ваљево*, бр.50, Ваљево 2016, 13; Манастир Чокешина, Весник српске цркве свеска III, март 1900, 245.

¹⁴⁴¹ А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 207.

¹⁴⁴² А.П.М, Недићи и Битка чокешинска (16. априла 1804. год.), *Отаџбина* од 1. септембра 1891, 207.

помпом. Војска ваљевског гарнизона одала је посмртним остацима „ ђенералску почаст“.¹⁴⁴³

Поводом свечаности Управни одбор је још на седници 21. јануара 1888. године изабрао шесторицу чланова који ће из Осечине у Ваљеском округу, места рођења браће Недић да донесу заставу (барјак) под којим су се Недићи борили на Чокешини 16. априла 1804. године. На Сретење 2. фебруара 1889. године у Осечини је била организована забава посвећена браћи Недићи и том приликом је фамилија Недић на свечан начин предала заставу у руке повереника овог одбора. Повереници су заставу свечано пренели из Осечине у Лозницу где је на забави 4. фебруара 1890. године одржаној у циљу прикупљања средстава за подизање споменика у манастиру Чокешина била изложена поред слике краља Александра Обреновића којом је сала била украшена.¹⁴⁴⁴ Из Лознице је сутрадан ова заставка свечано преко Лешнице, Прњавора и села Чокешине донета у манастир Чокешину.¹⁴⁴⁵

На дан прославе при преносу посмртних остатака Недића са Липовца у манастир заставу је носио потомак браће Недић, Томо Недић.¹⁴⁴⁶

Иако је заставка после свечаности требала бити враћена у Осечину¹⁴⁴⁷ она је остала у манастиру Чокешина изложена цркви у близини кивота.¹⁴⁴⁸ Према причању она је сачувана захваљујући неком Марку Калаби који је истог дана када су изгинули Недићи, сакрио у неку шупљину дрвета на самом бојишту.¹⁴⁴⁹ Касније када је породица Недић сазнала где се заставка налази, пренели су је у осечинску цркву. Застава је све време чувана као реликвија, коју је на сеоским литијама обично носио неко из породице Недића. У њеном опису објављеном у Веснику српске цркве 1900. године наведено је да је израђена од дупле свиле црвене боје, која је временом избледела и пожутела. „Свуда по њој су срмом извезене звездице, а на средини је слика Светог Јована Крститеља. Велика колико би је један човек могао носити. Постављена је на дрвену мотку, која је на врху имала позлаћену јабуку са такође позлаћеним дрвеним крстом. Доле је мотка окована и зашиљена тако да се по потреби могла у земљу забости. Имала је и једну алку тако постављену да је и коњаник могао носити.

¹⁴⁴³ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 349.

¹⁴⁴⁴ Недићево веча, *Мале новине* од 29. новембра 1889, 1.

¹⁴⁴⁵ Недићево веча, *Мале новине* од 29. новембра 1889, 1.

¹⁴⁴⁶ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 244.

¹⁴⁴⁷ Недићево веча, *Мале новине* од 29. новембра 1889, 1.

¹⁴⁴⁸ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 242

¹⁴⁴⁹ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 242

Застава је на неколико места курушумима пробушена и нагорела у борби“.¹⁴⁵⁰ На застави у горњем делу стоји мастилом исписано име Глигорије Младеновић, у доњем Глигорије Недић.¹⁴⁵¹ Глигорије Младеновић по причању Недићевих потомака био је њихов кум, а Глигорије Недић најстарији брат браће Михаила, Димитрија и Јанка Недића.¹⁴⁵²

Споменик изгинулих јунака у Боју на Чокешини, браће Недић и њихових сабораца, налази се у порти манастира Чокешина, северно од цркве. Подигнут је над заједничком гробницом у којој су сахрањени сви изгинули јунаци са Чокешине.

На том месту првобитно су се налазили гробови осморице бораца који су тешко рањени, одмах после боја пренети у манастир где су умрли „чим су их нахранили сиром и млеком“. Поред њихових гробова било је засађено дрво катали,¹⁴⁵³ које је посечено кад су постављани темељи споменика.¹⁴⁵⁴

Споменик јунацима Боја на Чокешини израдио је Италијан Никола Туе, предузимач,¹⁴⁵⁵ према нацрту који је Одбору био послат из Београда и који се потом чувао у манастирској архиви.¹⁴⁵⁶

Камен за споменик вадиле су Италијани¹⁴⁵⁷ из тамошњег мајдана манастира Петковице.¹⁴⁵⁸ Реч је о модрикавом и чврстом кречњаку, тамно плаве боје, испрсканом жути и белим жицама неједнаке дебљине и дужине.¹⁴⁵⁹

Подизање споменика над гробницом условило је његово обликовање у једноставној класичној форми која подсећа на античке гробнице-маузолеје. Споменик је висок преко

¹⁴⁵⁰ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 244.

¹⁴⁵¹ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 244.

¹⁴⁵² Отац Недића звао се Недељко, а мајка Неда по којој су се прозвали Недићи јер им је отац рано умро. Димитрије Недић је умро у младости од богиња, а мајка прозове Јанка Димитријем, који је под тим именом познат. У Боју на Чокешини од Недића били су: Глигорије и Јанко, прозван Димитрије. Зато и очевидац догађаја Тодор Мојић некадашњи ђак манастира Чокешине, а и Вишњић помињу Глигорија и Димитрија уместо Јанка. Трећи брат Михаило се борио на Свилеуви где је рањен и одликован. Поред ова два брата Недића српске борце су предводили њихов сестрић Панта Дамњановић са својим сестрићем Дамњаном Нутешанцем и поп Миланом. Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска III, март 1900, 244.

¹⁴⁵³ Под тим именом познато је у ботаничкој башти Јевремовац. Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 351.

¹⁴⁵⁴ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 351.

¹⁴⁵⁵ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 349.

¹⁴⁵⁶ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 349.

¹⁴⁵⁷ У пролеће 1890. године током обиласка Подриња професори и ученици Друге београдске гимназије Подрињу, обишли су манастир Чокешину и мајдан одакле се вадиле камен за споменик. За манастир Чокешину кажу да је некада била виђена али да је сада пушта кућа ни постеле, ни стола ни столице ни клупе ни чаршава ни хлеба. О мајдану кажу да је лепо уређен и да камен за споменик ваде Италијани. *Просветни гласник* од 1.3. 1891. године.

¹⁴⁵⁸ Конзисторија београдска моли министра просвете за одобрење да се камен за споменик извади из каменог мајдана манастира Петковице, што је и одобрено 28.3. 1890. године. АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴⁵⁹ Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 349.

четири метара. Састоји се из масивног постамента на тростепеном постољу који носи скулпторални део у форми античке гробнице.

Постамент је масивни квадар, изведен од камених блокова који се у доњем делу смичу дајући му у основи тростепену пирамидалну форму. У горњем делу завршава се профилисаним венцем који на угловима излази из основе и формира постоља за камене кугле. Постамент на угловима фланкирају пиластри, чији облик у читавој висини прати његову форму. У пољима између угаоних пиластара на све четири стране налазе се рељефне представе. На западној страни изнад две укрштене пушке „ арнаутке“-танчице¹⁴⁶⁰ (које су устаници носили) је антички шлем (спартански шлем) са укршеним мачевима, на источној су два укрштена мача на јужној две укрштене пушке и северној две укрштене војничке трубе.

Постамент носи скулптурални део, који својим изгледом подсећа на античке гробнице-маузолеје. Његово решење почива на каменом кубусу, страница обликованим у форми античких прочеља са угаоним пиластрима и плитким профилисаним забатима и великим тролистним крстом на врху са уклесаним акронимом ИС ХР НИ КА.

На свакој од страницама кубуса између пиластара у полукружно завршеним пољима уметнуте су плоче од црног мермера на којима су уклесне речи посвете и стихови Владе Јовановића песника и свештеника Н.П. Станојевића.

На западној страни: *„Априла 16. ГОД. 1804.. За владања Краља Србије Александра I. октобра 7. ГОД 1890.“. Три стотине српских јунака/ са два брата Недића/Глигоријем и Димитријем (Јанком)/ рођенима у Осечини Ваљевског округа. Ништавни су споменици сјајни/ Спрам јунаштва тих Недића славни (Речи Н.П. Станојевића)*

Нек смрт њима целом Српству/За вечити углед служи /Нек се сваки , као они/Завичају свом одужи./Јер да њине смрти не би/Да за српство нису пали,/Још би Срби у Поцерју Турској сили робовали (речи Владе Јовановића)

На источној страни:*Српству/ и /Недићев Одбор/ потомству:/ Ев`са овим видним знаком,/ Дајемо вам пример сваком;/ како с љуби домовина,/ Та народна тековина./ Недићи су за њу пали/ И свој живот Богу дали,/ Па зато се с овим славе/ Те јуначке српске главе.*

И ви с на њих угледајте/ Верно роду свом служите. (речи Н.П. Станојевића)

¹⁴⁶⁰Тип пушке кремењаче, врло погодне за борбу на одстојању на брдском и пошумљеном трену . Израђиване су у радионицама широм Балкана, а међу познатијима су оне из Скадра, одакле и потиче назив „арнаутке“. mus.org.rs/collection/zbirka-oruzja-i-vojne-opreme/

Покретачи/ Председник одбора игуман м Чокешине Герман/ Подпредседник Ненад Станојевић свеш./ Пословође Тимо Јовановић Матија Стојановић/ Благајник Драгутин Самуровић/ Чланови Доситеј игум. М Петк. Младен М. Исаковић, Павле М. Пејић трг. Милан Исаковић/ Поручник Јован Ђорђевић /Будимир П. Самуровић.¹⁴⁶¹

На јужној страни: *ХРАБРИМ БОРЦИМА /Два су брата на бојишту стала, /да се боре противу Турака, /ал су оба на бојишту пала /с три стотине убојних јунака. /на Липову потоку /код села Чокешине, на Лазареву Суботу, /априла 16, године 1804.*

На северној страни: *СРПСКОМ РОДУ /Братство, љубав, слога та /диже народ, сваки дан! /И Срб сваки том нек тежи /тад ће душман наш да бежи. /Недићи су сложни били /венац славе Српству свили; /слава милој браћи тој, /Српски роде увек пој!*

На споменику већ после десет година била су приметна оштећења. Како је био „израђен из више делова, а ови састављени из више комада, довело је да се све више подаје зубу времена и пропада; јер у оне добро не затворене пукотине упада вода која се зими услед ветра и мразева мрзне са чега се камен круни и све више пропада“.¹⁴⁶² Поред тога и камен који је коришћен при изради био „незreo да га је зуб времена толико наједо, да ће се брзо оштетити и пропасти“.¹⁴⁶³

Споменик јунацима Боја на Чокешини који је подигнут 1890. године страдао је за време Другог светског рата. Радови на његовој санацији, који су се по свој прилици изводили по завршетку рата, извођени су без стручног надзора. Приликом презиђивања, поједини камени елементи нису враћени на своје место, а на местима где су недостајали уместо оригиналног камена стављан је гранит.¹⁴⁶⁴

Према препоруци министра просвете,¹⁴⁶⁵ да се место где су првобитно била сахрањена браћа Недић у Липовом потоку обележи белегом, подигнута је пирамида,¹⁴⁶⁶ али без уклесаних речи посвете.¹⁴⁶⁷

Изгинули на Чокешини поред Липовог потока и порте манастира Чокешине били су сахрањени и код цркве манастира Каоне (срез Посавско-тамнавски, округ

¹⁴⁶¹У натпису на споменику међу члановима Одбора наводе се и имена Алекса Милосављевић учитељ, Илија Николешеввић економ, Миливоје Ковачевић учитељ. *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 350,

¹⁴⁶²Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 351.

¹⁴⁶³Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска IV, април 1900, 348-357.

¹⁴⁶⁴Извештај предузећа Хемиеко које је изводило радове на споменику. Документација Завода за заштиту споменика културе Ваљево.

¹⁴⁶⁵АС- МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

¹⁴⁶⁶Манастир Чокешина, *Весник српске цркве*, свеска II, фебруар 1900, 148.

¹⁴⁶⁷Пирамида је данас у јако лошем стању. Она и даље стоји у Липовом потоку где су првобитно била сахрањена браћа Недић и где се још увек налазе њихови првобитни надгробни споменици.

Подрински).¹⁴⁶⁸ Њихови гробови у манастири Каони могли су се видети до 1892. године, односно док није подигнута нова црква, када су приликом припреме терена раскопани.¹⁴⁶⁹ Извађене кости по налогу тамошњег свештеника бачене су у једну јаругу. Остало је забележено да када су га радници питали шта да раде са костима он им је одговорио: „*Зар не знате да се стрвине бацају у јаругу.*“ И поред протеста присутних оне су побацане у јаругу, где их је временом муљ прекрио. Говорило се да су се на појединим костима налазили трагови од куршума и турских сабљи, и да је једној лобањи већи део био одсечен. Надгробне споменике предузимач је полупао и узидео у темељ цркве, неке целе за степенице на црквеним вратима.¹⁴⁷⁰

Чињеница да те гробове нису уништили чак ни Турци после 1813. године, већ у ослобођеној земљи „неки Срби“ изазвала је велику пажњу јавности и подстакла питање односа према онима који су страдали за њену слободу и независност. „*Једнима се у славу њиховог заједничког рада подижу на гробу споменици који су врло скромни према ономе што су постигли, докле се другима ни у гробу не да мира, већ се кости растурају. Још је чудније да у томе предњачи слуга Божјег олтара.*“¹⁴⁷¹ Да је ипак постојала свест о тежини учињеног дела указује податка да је против свештеника била подигнута оптужница и да је био кажњен одузимањем свештеничког чина.¹⁴⁷²

Свечаност преноса посмртних остатака браће Недић и њихових другова и освећење споменика представљала је народну светковину одавања почасту јунацима Боја на Чокешини.

ЛИК ЈУНАКА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1858-1903)

Култ националних јунака, ратника имао је посебно место у српској традицији и култури. У нововековној Србији његов успон започиње већ почетком Првог српског устанка, праксом колективног меморисања јунака бојних поља, односно обележавањем гробова палих устаника.¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁸ *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹⁴⁶⁹ *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹⁴⁷⁰ *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹⁴⁷¹ *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹⁴⁷² Говорило се и да је тражио обнављање парнице да би доказао своју невиност. *Нови покрет*, Београд 11. август 1906, 3.

¹⁴⁷³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 108.

Лик националног јунака, ратника представљао је јако пропагандно средство, које је имало посебну улогу у милитаризацији нације.¹⁴⁷⁴ То је нарочито изражено током ратних сукоба где су се они истицани као идеални ратници, чија дела и врлине треба следити.¹⁴⁷⁵ „У време рата сваки човек истовремено је и „грађанин“ и „ратник“, а само онај који је спреман да се бори са оружјем у рукама за „слободу отаџбине“ и тиме ризикује свој живот је „прави човек“.¹⁴⁷⁶ У том контекст истицање беспоговорне жртве за отаџбину и нацију, као највеће врлине, имало је за циљ одржавање националног јединства, нарочито у моменту када је требало мобилисати снаге у одбрани државног и националног интереса.¹⁴⁷⁷

Популаризација хероја, ратника у српском народу у XIX веку најпре је почивала на традицији усменог предања (народне епске песме, легенде, казивања савременика) која је потом своју литерарну форму добила у историографским и књижевним делима, текстовима у штампи.¹⁴⁷⁸ На њиховим основама настао је велики број сликарских, вајарских и архитектонских дела, дела примењених уметности.

У периоду од 1858. до 1903. године поред Стевана Синђелића и јунака са Чегра и Чокешине од српских устаника посебно су били поштовани Хајдук Вељко, Станоје Главаш, Јован Курсула. О томе говори, поред популаризације њихових ликова у српској историографији и књижевности и изванредан број сликарских, вајарских и архитектонских дела као и дела визуелне културе (штампа, фотографија).

Хајдук Вељко Петровић

Хајдук Вељко Петровић један је од најзначајнијих јунака Првог српског устанка. На то указују бројна историографска и књижевна дела која су уз сећање, које је неговано у народу, нарочито доприносила његовој популаризацији и визуелизацији. Прве биографске податке о Хајдуку Вељку Петровићу доноси Вук Стефановић Караџић у

¹⁴⁷⁴ K. Hagemann, Nation, Krieg und Geschlechterordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806-1815, *Geschichte und Gesellschaft*, 22. Jahrg., H. 4, *Militärsgeschichte Heute* (Oct. - Dec., 1996), pp. 573.

¹⁴⁷⁵ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 108.

¹⁴⁷⁶ E. M. Arndt, Grundlinien einer deutschen Kriegsordnung, (Leipzig) 1813 in: K. Hagemann, Nation, Krieg und Geschlechterordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806-1815, *Geschichte und Gesellschaft*, 22. Jahrg., H. 4, *Militärsgeschichte Heute* (Oct. - Dec., 1996), pp. 562.

¹⁴⁷⁷ K. Hagemann, Nation, Krieg und Geschlechterordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806-1815, *Geschichte und Gesellschaft*, 22. Jahrg., H. 4, *Militärsgeschichte Heute* (Oct. - Dec., 1996), pp. 566.

¹⁴⁷⁸ Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-worship, and the Heroic in history*, New York, Longmans, Green, and co. London and Bombay, 1906; K. Hagemann, Nation, Krieg und Geschlechterordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806-1815, *Geschichte und Gesellschaft*, 22. Jahrg., H. 4, *Militärsgeschichte Heute* (Oct. - Dec., 1996), pp. 567.

забавнику *Даница за 1826. годину*.¹⁴⁷⁹ Њих касније у својим делима користе аутори попут Л. фон Ранкеа,¹⁴⁸⁰ М.Ђ.Милићевића,¹⁴⁸¹ Ср.Ј.Стојковића,¹⁴⁸² Мих. М.Стевановић,¹⁴⁸³ генерала Јована Мишковића.¹⁴⁸⁴

На питање ко је био Хајдук Вељко С.Ј. Стојановић у својој књизи *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца* објављеној 1893. године каже да је он био неко о коме је мало вођено рачуна: „буљубаша кога се отресају и курталишу, старешина кога не признају, запостављају на кога се тужакају, војвода чијој слави завиде те би хтели да га нема, јунак силан и моћан као лав коме нема равна, а кога претпостављани заборављају и не умеју да цене, великан коме потомство не зна поуздано дан ни годину рођења, а који је и сувише заслужан да му Србин зна и час када је угледао свет.“¹⁴⁸⁵

Хајдук Вељко је рођен у Леновцу у Црноречкој нахији око 1780. године. Непосредно пред почетак Првог српског устанка придружио се дружини Станоја Главаша.¹⁴⁸⁶ У периоду од 1807. до 1811. године држао је област Црне реке.¹⁴⁸⁷ Тако је остало забележено да је у борби са Турцима у околини Соко Бање (Бањи Соколовачкој или Алексиначкој), 7. августа 1809. године био рањен у ногу.¹⁴⁸⁸ Такође се та борба памтила и по исказаној великој храбрости о којој говори Вук Караџић у Хајдук Вељковом житију,¹⁴⁸⁹ а касније преноси и Милан Ђ. Милићевић у Поменику¹⁴⁹⁰

¹⁴⁷⁹ В.Стефановић Караџић, Житије Ајдук Вељка Петровића, *Даница*, забавник за годину 1826, Беч, 70-94.

¹⁴⁸⁰ Л.Ранке, *Историја Српске револуције*, део први, Београд 1864, 200-203,

¹⁴⁸¹ М. Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876,889-903; М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 358-372.

¹⁴⁸² Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,274-275.

¹⁴⁸³ Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893.

¹⁴⁸⁴ Ј.Мишковић,*Путовање по Србији (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомаца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863*, Београд, 1874.

¹⁴⁸⁵ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,287.

¹⁴⁸⁶ Био је и буљубаша војводи Смедеревске нахије Ђуши, а после његове смрти и његовом брату Вујици М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 359.

¹⁴⁸⁷ За потребе одбране подигао је шанчеве у Вражогрнцу, Зајечару, Грљану, Сумраковцу и контролу над њима поверио Хаци Николи из Сарајева, за кога Милићевић каже да је био учен човек и да је умео да гради шанчеве. М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 360-361; Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,278.

¹⁴⁸⁸ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 361.

¹⁴⁸⁹ В.Стефановић Караџић, Житије Ајдук Вељка Петровића, *Даница забавник за годину 1826,70-94*.

¹⁴⁹⁰ „Током борби у околини Бање опколили су Турци шанца у коме је био Хајдук Вељко и држали га неколико недеља. Он тада одлучи да се избави пробијајући се кроз турску опсаду. Како би Србима који су му кренули у помоћ указао на коју страну да нападну, он узјаше свога коња Кушљу и „пролете“ кроз турску опсаду и споји се са њима. Опет се кроз турску опсаду врати у Бању како би се припремио за коначни обрачун са Турцима.“ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 361.

Хајдук Вељко је погинуо пред крај Првог српског устанка, 18. јула 1813. године.¹⁴⁹¹ У опису његове смрти наводи се да је тога јутра изашао је на Мали шанац у садашњој Влашкој мали у Неготину. Док је давао наређења, препознао га је турски тобџија нанишанио и погодио по средини леђа.¹⁴⁹² Падајући успео је само да изговори „држ“. ¹⁴⁹³ Да не би дошло до панике међу војском и напуштања положаја, његово тело су прекрили травом. Увече га је брат Милутин са момцима сахранио код цркве. Преко његовог тела положили су још два мртва бећара, а потом гроб заравнили да се не познаје, како га неко не би оскрнавио, с обзиром да су Турци за његову главу давали велико богатство.¹⁴⁹⁴

Хајдук Вељков шанац се налазио на месту данашње Гимназије, а источно од њега у Влашкој мали био је шанац његовог побратима Николе Абраша на коме је погинуо јула 1813. године.¹⁴⁹⁵ Приликом боравка у Неготину 1889. године, Фелик Каниц бележи да већ 1845. године шанац више није постојао и да се тек његов мали остатак може видети испред куће у Хајдук Вељковој улици бр. 22.¹⁴⁹⁶

Да спомен места нису само простори на којима се изводе ритуали колективног сећања, већ понекад и заборав пример је место Хајдук Вељковог страдања на Малом шанцу.¹⁴⁹⁷ Деценијама је ово мало узвишење ограђено плотом, које се до 1892. године и подизања споменика налазило на приватној парцели, било запуштено и обрасло коровом да се није могло ни видети.¹⁴⁹⁸

Проблем његовог убличавања као спомен места био је одраз друштвених, културних и економских прилика.¹⁴⁹⁹

Критику односа локалне средине не само према месту Хајдук Вељкове погибије већ и према његовом делу износи 1876. године М.Ђ. Милићевић у Кнежевини Србији.¹⁵⁰⁰ Он

¹⁴⁹¹ Милан Ђ. Милићевић наводи да је Хајдук Вељко погинуо на Светог Илију 20. јула/1. августа 1813. године М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959,368; Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,274-275.

¹⁴⁹² Причало се да је за Хајдук Вељкову смрт крив Настас Армаш из Турске који је неко време био у његовој служби.Пошто је између њих дошло до сукоба Настас прелази код Турака и тобџији показује ко је Вељко и кога гађа у леђа. М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 899.

¹⁴⁹³ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 368.

¹⁴⁹⁴ М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 368.

¹⁴⁹⁵ С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990,299.

¹⁴⁹⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁴⁹⁷ N.C.Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 294.

¹⁴⁹⁸ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,273,289.

¹⁴⁹⁹ О факторима убличавање спомен места у култури сећања: N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 296.

¹⁵⁰⁰ М.Ђ.Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 985-986.

том приликом јасно истиче спремност Неготинаца да потроше доста новца како би доказали потребу да Неготин остане центар Крајине, а не и да сакупе *и неколике десетине дуката да бар оно место оградe, да на њему поставе какав камени белег за знак онога историјског догађаја који се ту извршио за Србију у тренутку кад је на двоје прекунити Вељко викнуо: „држ“ . Докле год расте коров око тог светог места и докле на њему пландују говеда, докле још ни Неготин ни Крајина нису доказали да су заслужили да Вељко „главу даје, а Крајину не даје“.*¹⁵⁰¹

У сомборском листу за српску младеж Голуб, 1885. године у тексту посвећеном Хајдук Вељку, објављени су опис и цртеж Малог шанца. Аутор текста потписан иницијалом К. боравећи у Неготину, пише да се место на коме је Хајдук Вељко погинуо налази на имању неготинског касапина на источном крају вароши.¹⁵⁰² Према причи власника ту је било много више земље, коју је он раскопавао и засипао околу. На простору некадашњег шанца никада се ништа није садило и био је ограђен плетеним прућем. Такође у његовој околини било је доста топовске ђулади.¹⁵⁰³ На крају аутор закључује да осим густе траве нема ни једног белега који би потомцима показао да је баш ту погинуо један човек који је бранио целу Крајину од Турака. Као једину благодарност указану после 70 година наводи да је та улица добила име Хајдук Вељкова улица.¹⁵⁰⁴

Уз Мали шанац, као места страдања, одмах после Хајдук Вељкове смрти био је установљен још један меморијални топос, место његовог гроба у порти Старе цркве Рођења Пресвете Богородице у Неготину¹⁵⁰⁵ која је временом добила назив и Хајдук Вељкова црква.¹⁵⁰⁶

Поред места страдања и гробног места трећи меморијални топос у Неготину посвећен Хајдук Вељку је барутана.¹⁵⁰⁷ Она је једини сачуван објекат некадашњег његовог

¹⁵⁰¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 985-986.

¹⁵⁰² Голуб, лист за српску младеж, бр. 8, у Сомбору 1. августа 1885, 117.

¹⁵⁰³ К., Хајдук Вељко, славни јунак српски, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 8, Сомбор 1. август 1885, 116.

¹⁵⁰⁴ К., Хајдук Вељко, славни јунак српски, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 8, Сомбор 1. август 1885, 116.

¹⁵⁰⁵ О цркви: И. Ђирић, Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, *Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 136-139.

¹⁵⁰⁶ И. Ђирић, Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, *Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 138.

¹⁵⁰⁷ Барутана је мањих димензија, правоугаоне основе, саграђена од камених блокова, са кровом на четири воде, и до данас је у потпуности сачувала свој аутентичани изглед.

http://195.222.99.37:8888/spomenici/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=104353

утврђења, подигнутог 1810-1811. године на простору данашње неготинске цркве Свете Тројице.¹⁵⁰⁸

С обзиром да је утврђење,¹⁵⁰⁹ осим барутане, срушено 1883. године,¹⁵¹⁰ о његовом изгледу говоре М.Ђ. Милићевић и Феликс Каниц. Централну позицију у утврђењу имала је кула познатија као Баба Финка у којој је боравио Хајдук Вељко.¹⁵¹¹ Милићевић у свом опису каже да је била на месту где је касније подигнуто Начелство, да је била виша од тавана, а да је на врху имала трем са дирецима који су држали кров над тим тремом. Између дирека било је све отворено.¹⁵¹² На горњем трему, који му је служио као осматрачница, седео је Хајдук Вељко кога су жене послуживале кафом и чибуцима, док су у приземљу Цигани свирали.¹⁵¹³ У пролеће 1813. године за потребе одбране Неготина постојеће утврђење је ојачанао са две куле и пет шанчева. За кулу Баба Финка, Каниц каже да је још раније порушена.¹⁵¹⁴ Њен цртеж који је објавио у својој књизи *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*,¹⁵¹⁵ као пратећи илустративни део текста, добио је на поклон од Алексе Лазаревића, брата председника неготинске општине Михаила Лазаревића који је уз мање преправке у погледу перспективе објавио.¹⁵¹⁶ Уз цртеже куле Каниц је објавио и цртеже споменика и рељефа са ликом Хајдук Вељка.¹⁵¹⁷

Култура сећања не темељи се само на прошлости, већ и на местима, објектима, спомен обележјима.¹⁵¹⁸ М. К. Бојер јавне просторе на којима се споменици подижу као и пратеће ритуале назива реторичким топоима „rhetorical topoi“ које уче о националном

¹⁵⁰⁸ С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 299.

¹⁵⁰⁹ Око утврђења је био тврд палисад који се одржао све до 1833. године када су Срби заузели Неготин Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, Београд 1893, 272.

¹⁵¹⁰ http://195.222.99.37:8888/spomenici/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=104353.

Ср.Ј. Стојковић у књизи *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, наводи да је утврђење било порушено убрзо пошто су Неготин 1813. године заузели Турци, док је кула Баба Финка и поред тога што је била изрешетана ђуладима остала и после тога. Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, Београд 1893, 272.

¹⁵¹¹ С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 299.

¹⁵¹² М.Ђ. Милићевић, *Споменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 365.

¹⁵¹³ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁵¹⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁵¹⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 436.

¹⁵¹⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 437.

¹⁵¹⁷ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 437.

¹⁵¹⁸ N.C Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 294.

наслеђу и подстичу одговорност.¹⁵¹⁹ У томе посебну улогу имају јавни национални споменици, чија меморијална вредност и јавно дејство поред тога што доприносе изградњи нације, имају и одређени државно-политички значај.¹⁵²⁰

Јавни споменик у Неготину Хајдук Вељко добија тек 1892. године, пред осамдесетогодишњицу смрти. На такав однос средине према једној од најзначајних личности која је из ње потекла, осврну се генерал и академик Јован Мишковић.¹⁵²¹ Пореклом Неготинаца са посебном пажњом бавио се историјом Неготинске крајине и животом једне од најистакнутијих личности Првог српског устанка, Хајдук Вељка Петровића. Најпре 1874. године у књизи *Путовање по Србији*,¹⁵²² а потом и у текстовима објављеним у часописима *Отаџбина* 1875.¹⁵²³ и *Ратник* 1889. године.¹⁵²⁴

У књизи *Путовање по Србији* (географијске, војничке и историјске белешке) објављеној у Београду 1874. године¹⁵²⁵ у поглављу о Неготину и околини, који је обишао 1862. године, он је посебну пажњу посветио његовој најзнаменитијој личности. То је била и прилика и да скрене пажњу на чињеницу да и поред значаја који је имао у борби за ослобођење од Турака, Хајдук Вељко сем надгробне плоче, које му је брат подигао нема никакво друго спомен обележје: *„Ето то је спомен Ајдук-Вељку, чија ће слава у српству трајати, докле тече сунца и месеца, јер је заиста ненадмашан јунак био и храбро свој живот за отаџбину жртвовао. Што је Обилић међу косовским, то је Вељко међу јунацима из епохе ослобођења. И такав јунак још нема споменика, што му је благодарно потомство подигло; још нема видуку знака*

¹⁵¹⁹М.С. Boyer, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, MA: MIT Press, 1994.

¹⁵²⁰Н. Макуљевић, Визуелна култура и уобличавање сакралне топографије Неготинске Крајине, у: *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин, 2012, 255, 274-275.

¹⁵²¹М. Јонић Крајинац, *Генерал Јован Мишковић, неумрла звезда Србије*, Неготин 2015, 85.

¹⁵²²Износећи историографске и биографске податке које темељи на Вуковом Житију Ајдук Вељка, Мишковић говори и о свом истраживачком раду приликом кога је у архиви војводе левачког Милоја Теодоровића нашао песму посвећену Хајдук Вељку за коју каже да је својим стиховима и лаким слогом јако допадљива. Ову песму као и ону која се певала у Неготину, а која је вредна због своје оригиналности, намеравао је да објави уз историјску грађу коју је сакупио. Ј. Мишковић, *Путовање по Србији (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомаца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863*, Београд, 1874, 157.

¹⁵²³Ј. Мишковић, Ајдук-Вељко Петровић, војвода крајински и командант неготински, *Отаџбина*, књига 2, свеске 5, 6, 7 и 8, Београд 1875, 106-114.

¹⁵²⁴Ј. Мишковић, Ђенералштабни пуковник, начелник Главног Ђенералштаба, О развијању врлина у нашем народу говорио у београдској Официрској касини у очи Светог Саве 13. јануара 1889. године, *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност, април 1889. св. II, књ. XX, стр. 113-122.; Ј. Мишковић, Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност, јуни 1889. књига XX, свеска IV, 447.

¹⁵²⁵Ј. Мишковић, *Путовање по Србији* (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомаца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863, Београд, 1874.

поштовања његове проливане крви за данашњу слободу! И да му брат оно мало белеге не удари, мучно да би се знало где вечни сан борави. Зар је тако благодарно потомство; зар се тако млади Срби челиче и спремају да Косово освете? Цела Србија, а Неготин понајпре, треба да приложи на ову цел, да се Ајдук-Вељку достојан поменик подигне, и јуначки живот опише, да га свако српче зна и уважава; да његов дични живот и друге храбри и челичи за ново ограшје.¹⁵²⁶ Као коментар у фусноти, каже како је сазнао да ипак постоји један фонд за подизања споменика Ајдук-Вељку, али се на томе и остало „и ту се као и свуда показало у почетку српско одушевљење које после спласну.“ На крају позива Неготинце да се пробуде и покажу да поштују јунака Вељка.¹⁵²⁷

У тексту „Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независност отаџбине“ објављеном у часопису Ратник, 1889. године Мишковић се поново се вратио питању споменика Хајдук Вељку.¹⁵²⁸ У њему наводи да се на подизању споменика одавно већ ради. „и краљ Милан приликом проласка кроз Неготин, дао је за ту цел прилог, као и румунски ђенерал Тил, кад је пре 14 година био у Неготину. Неготинци су до сада у неколико маха састављали одборе за купљење прилога, али се сада са свим збиљом креће да се ова мисао и у дело претвори. До сада је прикупљено за ту цел 3.300 динара.“¹⁵²⁹

Одбор за подизање споменика образован је 1887. године. Председник Одбора био је свештеник Јован Станојевић, а чланови: Милутин Савић управник Винодељско-воћарске школе у Букову, Ђорђе С. Стојковић директор Неготинске ниже гимназије, судија Милутин Рајић, трговци Светислав Станојевић и Лазар Х.Нинић и часовничар Душан Ж. Цајић.¹⁵³⁰ Средства за подизање споменика прикупљена су добровољним прилозима неготинске Општине, појединаца, удружења.

План Одбора је био да се најпре обележи место Хајдук Вељкове погибије, на месту Малог, Абрашев шанца у Влашкој мали,¹⁵³¹ а да се други „главни, већи и скупљи

¹⁵²⁶Ј. Мишковић, Путовање по Србији (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомаца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863, Београд, 1874, 160.

¹⁵²⁷Ј. Мишковић, Путовање по Србији (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомаца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863, Београд, 1874, 160.

¹⁵²⁸Ј. Мишковић, Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност*, јуни 1889. књига XX, свеска IV, 447.

¹⁵²⁹Ј. Мишковић, Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност*, јуни 1889. књига XX, свеска IV, 447.

¹⁵³⁰С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990,300.

¹⁵³¹Он је био један од пет шанчева, које су српски устаници подигли за одбрану Неготина од Турака 1813. године. Назван је Абрашев шанцац, по његовом команданту Николи Абрашу, најближем сараднику

споменик“ у његову част „трудом поносних Неготинаца и уз помоћ других Срба родољуба“ касније подигне у вароши на средини пијаце.¹⁵³²

Као могући разлога за неузимање у обзир локације Малог шанца за подизање споменика, могла је бити чињеница да је парцела на којој се налазио била у приватном власништву. Томе у прилог иде података да је парцелу 1892. године у спомен на свог брата Милоша¹⁵³³ откупио Милан Николић из села Јасенице и поклоно је неготинској Општини да на том месту подигне споменик.¹⁵³⁴

Првобитно решење споменика било је урађено у Неготину. Као његовог аутора Каниц наводи инжењера Владимира Павловића.¹⁵³⁵ Пре тога Неготинци су се 1891. године обратили Ђорђу Јовановићу за хитну израду споменика.¹⁵³⁶ Иако није послао решење споменика Јовановић је склопио договор са Одбором да без икакве надокнаде уради Хајдук Вељков портретни рељеф.¹⁵³⁷ Како није био задовољан предложеним решењем споменика, пројекат је био послат у Министарство грађевина на преправку.¹⁵³⁸ Коначно решење споменика урадио је архитекта Јован Илкић који је у то време радио у архитектонском одељењу при Министрству грађевина.¹⁵³⁹

По жељи Одбора споменик је био решен у форми обелиска висине око 4,5 м.¹⁵⁴⁰ Његова израда била је поверена каменорезачкој радионици Јована Паскутија (Jovan Pascuti) из Доњег Милановца.¹⁵⁴¹ Споменик је израђен од једне врсте ружичастог гранита, који се у различитим нијансама боја може наћи на простору између Плавне, Танде и Црнајке у околини Неготина.¹⁵⁴² Избор материјала добијеног са подручја Крајине представља чин помесног родољубља, општег места националне мисли XIX

и побратиму Хајдук Вељковом. В. Стаменковић, *Јунак од сабље, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017,26.

¹⁵³² Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, Београд 1893,293; Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,50.

¹⁵³³ Натпис са плоче постављене на месту споменика.

¹⁵³⁴ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, Београд 1893,292.

¹⁵³⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁵³⁶ М.Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005, 37.

¹⁵³⁷ М.Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005, 37.

¹⁵³⁸ Архив САНУ, Досије академика Ђорђа Јовановића, Аутобиографије, 5-6. Наведено код: С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990,301.

¹⁵³⁹ С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990,301.

¹⁵⁴⁰ С.В.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990,302.

¹⁵⁴¹ *Трговинско занатлијски шематизам Краљевине Србије* од 1.јануара 1905, 203.

¹⁵⁴² Т. Станојевић, *Неготин и Крајина од 1859. до 1940. године*, књига друга, Неготин 1980, 162–163.

века, по којој се и природни материјал од кога се спомени прави тумачи у контексту мистичне везаности за тло из којег је узет.¹⁵⁴³

Споменик се састоји од степенастог постолја на коме је постављен постамент који носи скулптурални део у форми обелиска. На јужној страни обелиска налази се рељефни портрет Хајдук Вељка Петровића, изливен у бронзи. Он је решен у форми овалног медаљона са Хајдук Вељковим ликом који је у доњем делу уоквирују венац храстовог и лорововог лишћа и два укрштена пиштоља. Испод рељефа уклесана је чувена Хајдук Вељкова изрека: „Главу дајем, Крајину не дајем.“¹⁵⁴⁴

Првобитно споменик је био замишљен без рељефног портрета.¹⁵⁴⁵ На предлог Одбора, прота Јован Станојевић 1892. године обраћа се за његову израду вајару Ђорђу Јовановићу,¹⁵⁴⁶ који пристаје да га бесплатно изради, с тим да Одбор плати материјал и трошкове транспорта.¹⁵⁴⁷ За месец дана по добијању позитивног одговора Јовановић је урадио модел и послао га на ливење у Монцову радионицу у Паризу.¹⁵⁴⁸

Феликс Каниц пише да је Вељков портрет, који је настао на чудан начин, послужио као узор за медаљон.¹⁵⁴⁹ Михаило Стевановић истиче да је Вељко са фесом на глави представљен како га је по казивању описао његов брат Милутин.¹⁵⁵⁰

На све четири стране постамента налазе се уклесани стихови Љубомира П. Ненадовића и Драгомира Брзака.

На јужној страни: *Хајдук Вељку Петровићу, / српском војводи рођеном / У Леновицу 1780. год, / а славно погинулом на овоме месту / 18. јула 1813. год. Благородно Српство / године 1892.*

На источној страни постамента уклесани су стихови Љ. П. Ненадовића:

Држите се! То си завештао, / Српском роду кад си славно пао; / Твој нам пример као сунце сјаје, / Држаћемо с' док нас једног траје! / Љ. П. Н

На северној страни такође су стихови Љ. П. Ненадовића:

¹⁵⁴³ И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 238.

¹⁵⁴⁴ Ова изрека је настала у народу, а он је заправо рекао: „Ја волим главу дати но Неготин“. В. Мереник, „Хајдук Вељко“, *Каталог Музеја Хајдук Вељка Петровића*, Неготин, 2013, 13–14. Наведено код: В. Стаменковић, *Јунак од сабље, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017, 49.

¹⁵⁴⁵ У. Ж. Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 18.

¹⁵⁴⁶ Као идеја за његову израду послужио је рељефни портрет Јована Јовановића Змаја, које је Министарство просвете откупило од Ђорђа Јовановића да се умножи за гимназије у Србији. С. В. Недић, *Споменик на месту погибје Хајдук Вељка Петровића, Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 301.

¹⁵⁴⁷ У. Ж. Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 18.

¹⁵⁴⁸ С. В. Недић, *Споменик на месту погибје Хајдук Вељка Петровића, Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 301.

¹⁵⁴⁹ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво од римског до краја XIX века*, Београд, 1985, 435.

¹⁵⁵⁰ Мих. М. Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893, 50.

Слава свима онима/Који су се трудили за Српство;/А хвала свима онима/ Који признају њихове заслуге!

На западној страни су уклесани стихови Д. Брзака: *На овом месту пуном свежости,/У дивној лучи рајске светлости,/Ожарен сунцем Бога вечности,/Овде!.. Та овде! Вељко је пао,/ Мучену душу за народ дао!/ ДР. БР.*

Неколико година после откривања споменика Ђорђе Јовановић је сазнао да је Хајдук Вељков рељефни портрет обојен масном бојом.¹⁵⁵¹ Отишао је у Неготин и видео да је фес обојен црвеном бојом, кићанка плавом, лице бојом меса, а одело зеленом и плавом бојом. У својој Аутобиографији вајар наводи да је читав дан провео скидајући боју амонијаком, и да је после тога бронзу поново патинирао бакарном патином. Такође је навео да је првобитна ограда уклоњена и замењена новом која је имала форму балустраде са вазам.¹⁵⁵²

Простор око споменика, његова ограда и зеленило, мењани су више пута, док је сам споменик задржао оригинални изглед. Споменик је првобитно био ограђен са осам стубова повезаних ланчаницама.¹⁵⁵³ На врху сваког стуба стајала је кугла, слична топовским ђуладима.

Предлог идејног решење Хајдук Вељковог споменика у Неготину, који је требао бити постављен према првобитној замисли у вароши, на месту неготинске пијаце, урадио је 1889. године сликар, тада поручник, Петар Раносовић.¹⁵⁵⁴ О томе да ли је Одбор ово решење узимао у разматрање, није за сада познато. Његов опис и цртеж били су објављени у часопису Ратник 1889. године.¹⁵⁵⁵ Раносовићево решење састојало се из каменог постоља, стуба, и бронзаног попрсја. *„На постољу су утврђени бронзани ловоров венац и сабља, као знаци победног војводе и јуначине, а до ових је и ђуле из оног времена које подсећа на јуначку његову смрт. На стубу су утврђени бронзани буздован и пиштољ, као знаци коњичког мегданџије. На стубу је написано више ових знакова Хајдук-Вељко, а испод њих 1780-1813, године рођења и смрти Хајдук-Вељкове. Попрсје представља нам Хајдук-Вељка по најстаријим сликама које имамо о њему. Оно је 1,40 м високо. Цео споменик висок је 5 м, а оградиће се ланцима и*

¹⁵⁵¹ М. Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005, 37.

¹⁵⁵² Архив САНУ, Досије академика Ђорђа Јовановића, Аутобиографије, 5-6. Наведено код: С. В. Недић, Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 304.

¹⁵⁵³ В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 52.

¹⁵⁵⁴ *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност јуни 1889, књига XX, свеска IV, 568.

¹⁵⁵⁵ *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност јуни 1889, књига XX, свеска IV, 568.

топовима, по могућству из Хајдук-Вељковог времена. Хајдук-Вељко, према својим делима, заслужио је много сјајнији и величанственији споменик, но што је овај пројектовани, али срества којима одбор располаже доста су скромна. Нека је хвала Крајинцима, који на овако видљив начин дају израза благодарности њиховом јунаку, који је овако славно бранио Неготин, и остварио своју изреку „Главу дајем Неготин не дајем“.¹⁵⁵⁶

Сећањем на одређене личности и догађаје се поновно оживљава прошлост. У томе велику улогу имају свечаности комеморативног карактера, као важан елемент културе сећања. Н.Цонсон их назива скупом симболичних кодова који се уводе или поново евоцирају кроз дискурсе или наративе нових дешавања, а чији је циљ поново успостављање сећања на оно што је у једном периоду било заборављено или оспоравано.¹⁵⁵⁷

Тродневна свечаност поводом откривања споменика јунаку Првог српског устанка Хајдук Вељку Петровићу у Неготину имала је улогу у пропагирању и популаризацији патриотизма.¹⁵⁵⁸ „Слике из живота Хајдук Вељка биће увек свеже да подстичу дух патриотизма и огањ патриотског жртвовања за добро отаџбине, да буду школа омладине српске, која ће гајити врлине и неговати родољубље и карактере.“¹⁵⁵⁹

Свечаност је започела на дан Хајдук Вељкове погибиије 18. јула и трајала је до 20. јула 1892. године.¹⁵⁶⁰

Први дан свечаности 18. јул био је дан жалости током кога је цела варош била окићена црним заставама.¹⁵⁶¹

Почетак другог дана, уједно и дана свечаног откривања споменика, најављен је у зору 19. јула пуцњем из топова. Варош је тога дана била украшена народним тробојкама.

¹⁵⁵⁶ *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност, јуни 1889, књига XX, свеска IV, 568.

¹⁵⁵⁷ N. C. Johnson, Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 295.

¹⁵⁵⁸ О свечаности откривања споменика: Неготин, Његов бранилац Хајдук Вељко, Светковина, Откривање Вељковог споменика, Концерт, Излет у Буково, Општински банкет у : Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,271-305; Прослава Хајдук-Вељкова у Неготину, приликом откривања споменика 19. јула 1892. године у Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,49-54.

¹⁵⁵⁹ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,276.

¹⁵⁶⁰ *Српске новине* од 14. јула 1892, 794; Опис свечаности: Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,288-305; Прослава Хајдук-Вељкова у Неготину, приликом откривања споменика 19. јула 1892. године у Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,49-54.

¹⁵⁶¹ Тога дана у 4 сата поподне у обе неготинске цркве одржана је вечерња служба, после које је око 5 часова служен парастос Хајдук Вељку у Старој цркви. Програм свечаности који је припремио Одбор за подизање споменика Хајдук Вељку. *Српске новине* од 14. јула 1892, 794.

Ујутро у 8 сати звоном са црквеног торња означен је почетак службе, у којој је учествовало и Београдско певачко друштво.¹⁵⁶²

По завршетку службе пред црквом се формирао свечана поворка која је кренула ка споменику. Поред свештеника, представника разних друштава и удружења из читаве Србије, представника срезова и општина били су чланови приређивачког одбора, неготински грађани, свештенство, редовна војска свих родова. На челу поворке ишла је војна музика, а за њом два старца која су носила велику Хајдук Вељкову слику уз коју су биле прислоњене руска диплома и златна медаља за храброст са ликом руског цара Александра које је добио 1810. године од главнокомандујућег руске војске грофа Каменског.¹⁵⁶³

По пристизању поворке до споменика који је био прекривен белим платном најпре је одслужен помен с благодарењем.¹⁵⁶⁴ Пошто је Београдско певачко друштво извело композицију „Тебе Бога хвалим..“, војни оркестар је одсвирао химну уз плотуне редовне војске. Док су плотуни испаливани скинуто је платно са споменика, а „*пред народом се указала лепа мраморна пирамида са ликом Хајдук Вељка који је са одушевљењем узвикивао: Слава Вељку! Слава јунаку! Слава!..*“¹⁵⁶⁵

С обзиром да је краљ Александар у време свечаности био ван земље, као његов изасланик и представник Владе по откривању споменика присутнима се обратио, министар војни пуковник Димитрије Ђурић.¹⁵⁶⁶ У својој беседи представио је Хајдук Вељка, његов живот, врлине и велике заслуге у борби за ослобођење отаџбине и нације. Упоредивши га са Леонидом и Наполеоном, Ђурић наглашава да он није само заслужни јунак свога доба већ и најчистији представник великог начела војничког морала, вечни васпитач и учитељ који указује истински правац будућег војног спремања.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶² Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,288-289.

¹⁵⁶³ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,289.

¹⁵⁶⁴ На парцели на којој је био подигнут споменик била је постављена и једна трибина скована од дасака. Она је била намењена за свештенике и госте, али како је била лоше урађена пала је пре него што је неко на њу стао и тако је избегнута већа несрећа. Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,290.

¹⁵⁶⁵ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,290.

¹⁵⁶⁶ Говор министра војног пуковника Д.Ђурића, као изасланика краља, краљевих намесника, српске Владе и војске приликом откривања споменика Хајдук Вељку у Неготину 19. јула 1892. Извештаји и реферати, *Службени војни лист* од 8.августа 1892, 927-930.

¹⁵⁶⁷ Извештаји и реферати, *Службени војни лист* од 8.августа 1892, 929.

По завршетку беседе уследило је полагање венаца на споменик који су пратили и краћи патриотски говори.¹⁵⁶⁸ Најпре је положен венац краља Александра, затим краљевих намесника украшен тракама боје Таковског ордена са мачевима као знак признања заслуга свим борцима за слободу отаџбине из свих ратова,¹⁵⁶⁹ венац Владе, разних друштава, официра разних команди, сеоских општина из целе Крајине који су били од природног цвећа.¹⁵⁷⁰

На крају овог дела свечаности присутнима се обратио председник Одбора за подизање споменика и изјавио је захвалност свим приложницима међу којима је као највеће споменуо, општину града Неготина која је дала 2000 динара и Милана Николића из Видровца који поклатио место за подизање споменика.¹⁵⁷¹

Други дан свечаности завршен је концертот Београдског певачког друштва, на коме су извођење Мокрањчеве Руковети и друге родољубиве песме.¹⁵⁷²

Последњег дана светковине 20. јула после службе у цркви изведена је представа „Хајдук Вељко, по тексту Јована Драгашевића. Истог дана учесници свечаности обишли су манастир Буково“ и расадник Винодељско-воћарске школе. Увече, после позоришне представе „Немања“, приређен је банкет за високе званице у хотелу Гранд.¹⁵⁷³ Том приликом држане су свечане беседе и прикупљани прилози за подизање „металног“ споменика Хајдук Вељку који би се касније подигао на главном неготинском тргу.¹⁵⁷⁴

Председник Друштва Свети Сава, Николајевић одржао је говор посвећен јуначкој слави Хајдук Вељка.¹⁵⁷⁵ У свом говору је истакао да је он био јунак над јунацима, недостижни див који није мртав јер легенда о њему и даље живи у народу. Друштво Свети Сава том приликом је у Фонд за подизање споменика приложило суму од 100 динара.¹⁵⁷⁶

Изазван прилогом Друштва Свети Сава, новинар Пера Тодоровић у обраћању присутнима говорио је о начинима одржавања сећања на велике људе, посебно

¹⁵⁶⁸Током полагања венаца посебно су били поздрављени говори председника Београдске општине и председника Београдског певачког друштва. Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,52.

¹⁵⁶⁸ Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893, 52.

¹⁵⁶⁹ Извештаји и реферати, *Службени војни лист* од 8.августа 1892, 930.

¹⁵⁷⁰ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,292.

¹⁵⁷¹ Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,53.

¹⁵⁷² Према првобитно утврђеном програму била је у 8 часова представа " Милош Обреновић". *Српске новине* од 14. јула 1892, 794.

¹⁵⁷³ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,303-304.

¹⁵⁷⁴ Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893,53.

¹⁵⁷⁵ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,304.

¹⁵⁷⁶ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,304.

наглашавајући да уведени обичаји нису ни српски ни корисни и да представљају луксуз.¹⁵⁷⁷ „Указивање признања, поштовања и сећања на своје велике и славне претке било би достојније и патриотскије исказати не подизањем камених споменика и венцима већ подизањем школа и патриотских задужбина које би именом својим подсећале на неумрле великане, и њихова корист би била несумљива.“¹⁵⁷⁸

За разлику од Пере Тодоровића, М.Ђ. Милићевић као изасланик Краљевске академије још једном је подсетио да подизањем споменика великим људима захвално потомство даје доказ о својој сопственој вредности и величини.¹⁵⁷⁹

Као послењи говорник присутнима на банкету обратио филозофском беседом академик и песник Милан Кујунџић Абердар, који је пре тога приложио прилог од 300 данара за споменик Хајдук Вељку.¹⁵⁸⁰ Поводом свечаности откривања споменика он је написао песму коју је о свом трошку дао да се одштампа на финој хартији и подели народу у Неготину.¹⁵⁸¹

Фотографија као „јавна слика“, уједно представља и документ у визуелизацији догађаја.¹⁵⁸² За разлику од новинских извештаја у којима је он представљен као прича, слика догађаја посматрачу који му није присуствовао омогућава да створи одређено мишљење.¹⁵⁸³ Фотографски снимак свечаног откривања споменика у Неготину,¹⁵⁸⁴ касније и посета владара, високих званица, различитих удружења, војске објављивани су као илустровани прилози у штампаним и другим публикацијама. Пропагирању споменика Хајдук Вељку као националног спомен обележја доприносила је и израда разгледница и дописних карата.

Хајдук Вељков лик с обзиром да није био забележен за време његовог живота, реконструисан је према сећању савременика.

Први опис, који су касније преузимали и други аутори и на основу њега визуелно уобличавали његов лик, дао је Вук Караџић у *Житију Ајдук Вељка Петровића*, у

¹⁵⁷⁷ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,305.

¹⁵⁷⁸ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,305.

¹⁵⁷⁹ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,304.

¹⁵⁸⁰ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,305.

¹⁵⁸¹ Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,296.

¹⁵⁸² M.Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,21.

¹⁵⁸³ M.Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997,21.

¹⁵⁸⁴ Фотографија потписана са Свечано откривање споменика неумрлом јунаку Хајдук Вељку Петровићу, 19. јул 1892. године у: В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017,46.

забавнику Даница за 1826. годину.¹⁵⁸⁵ У њему се наводи да је био танког и високог струка, смеђе косе, малих бркова, дугих сувих образа, широких уста, и подужег мало кривог носа. Глас му је био продоран, а носио је лепа одела. Као младић био је леп и допадљив и миљеник жена.¹⁵⁸⁶ Највише на свету је волео коња Кушљу, пушку и Чучук Стану.¹⁵⁸⁷ О његовом темпераменту кнез Милош 1860. године каже да „ако га затвориш у кавез кад је мир он би из њега изашао и нешто урадио, а у време рата само га пусти, па не бери бригу за њега“.¹⁵⁸⁸ И Турци су о Вељку говорили као јунаку и спретном борцу који је изазивао страх.

Јован Мишковић у Бележници бр. 8. од 10. марта 1876. године навео да је: „Ајдук-Вељко био висок танак, црномањаст затворено смеђ, бео и румен у лицу, очију великих црних и да му је коњ Кушља зеленко“. Овај опис је забележио по причи Живана Стојадиновића, старог свештеника из Бање, који тада имао 86 година и као младић био писар код војводе Ивана Ђорђевића, из Мужница, војводе Бањског.¹⁵⁸⁹

Према сведочењу савременика, Вељко је носио „војводско одело“, можда најскупоценије него што је и један војвода Карађорђевић имао.¹⁵⁹⁰ Обично је приказан са црвеним фесом са дугом кићанком на глави. Обучен у доламу са чепкен рукавима са кратким ћурчетом без рукава преко и чакширама од црвене чохе, са тозлуцима од црвене кадифе са срмали гајтанима и копчама капаклијама. Од оружја је имао два пиштоља самокреса, са извученим сребрним и китњасто украшеним јабукама, и дужи јатаган са балчаком од слоноваче. Криву скупоцену сабљу, сромом везану и на зеленом кајасу утврђену, носио је пребачену преко рамена и то само за време похода и боја.¹⁵⁹¹

Академски сликар Павле Чортановић током боравка у Неготину као професор цртања у Гимназији урадио је 1891. године¹⁵⁹² портрет *Хајдук Вељка Петровића*.¹⁵⁹³ Каниц пишући о споменику у Неготину наводи да је рађен за председника општине Михаила Лазаревића, према слици (фотографији) Арнаутина који је доста личио на Хајдук

¹⁵⁸⁵ В. Стефановић Карацић, Житије Ајдук Вељка Петровића, *Даница забавник за годину 1826*, Беч, 88.

¹⁵⁸⁶ В. Стефановић Карацић, Житије Ајдук Вељка Петровића, *Даница забавник за годину 1826*, Беч, 88.

¹⁵⁸⁷ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 371.

¹⁵⁸⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 370; Ср. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893, 281.

¹⁵⁸⁹ М. Јонић Крајинац, *Ђенерал Јован Мишковић, неумрла звезда Србије*, Неготин 2015, 85.

¹⁵⁹⁰ В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 26.

¹⁵⁹¹ В. Мереник, „Хајдук Вељко“, *Каталог Музеја Хајдук Вељка Петровића*, Неготин, 2013, 13–14. Наведено код: В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 26.

¹⁵⁹² На то указује потпис *Чортановић 1891. год.* на десној страни слике.

¹⁵⁹³ *Портрет Хајдук Вељка Петровића* рад Павла Чортановића, Музеј Крајине добио је на поклон од Петра Типе, тадашњег инспектора Министарства просвете, у пензији. В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 115.

Вељка.¹⁵⁹⁴ Хајдук Вељко на Чортановићевој слици представљен је допојасно, као млађи човека тамне косе и бркова. Одевен је у војводско одело, белу кошуљу, црвени прслук и зелену доламу, украшену златним ширитима, гајтанима. За појасом, носи кубуру са богато украшеном јабуком на дршци. На глави има црвени фес са плавом кићанком. По угледу на портрет из *Споменика српских*, Хајдук Вељков портрет 1893. године¹⁵⁹⁵ урадио је сликар Милисав Марковић.¹⁵⁹⁶ Овај Хајдук Вељков портрет првобитно се налазио у канцелерији Општинског суда у Неготину.¹⁵⁹⁷ О том како је настао и по чијем лику, постоје различите верзије. По једној, која се причала у Неготину, он је настао по лику неког Грка кога је кнез Милош 1839. године срео на улици током боравка у Влашкој.¹⁵⁹⁸ Видевши велику сличност са Хајдук Вељком, кнез Милош је тада наредио да се Грк „сними“ и по тој слици је касније Марковић урадио портрет.¹⁵⁹⁹ Друга верзија приче о настанку Хајдук Вељковог лика је изнета 1893. године и у Виделу бр. 88.¹⁶⁰⁰ По њој лик Хајдук Вељка рађен је по лику црногорског војводе Петра Вукотића који 1892. године долази у Београд као изасланик кнеза Николе на свечаностима прославе пунолетства. Том приликом га је видео стари саветник Милутин Петровић (Х)ера, брат Хајдук Вељка и узвикнуо: „*Ово је сушти Хајдук Вељко!*“. *То је учинило да је један сликар израдио портре Вукотићев, а држава је портре метнула у наш Народни музеј и испод портрета је написано „Хајдук Вељко“.*“ Ова верзија приче је по свој прилици била нетачна, с обзиром да је Милутин Ера је умро 1861. године, тако да није могао видети Вукотића. Кнез Михајло га је поставио за саветника 1841. године и у том положају је био до 1853. године. Ако је Хајдук Вељков лик рађен по Вукотићевом онда га је Ера могао видети другом приликом док је био саветник или касније.¹⁶⁰¹

Хајдук Вељко је приказан испод појаса, као стојећа фигура, у лику млађег човека са црвеним фесом на глави тамне косе и бркова. Обучен је у зелену, златовезом богато украшену, доламу, преко које на грудима има пребачен златни гајтан. Испод доламе

¹⁵⁹⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁵⁹⁵ Портрет Хајдук Вељка Петровића, рад Милисав Марковића, Музеј Крајине добио је на поклон од општине Неготин. В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 117.

¹⁵⁹⁶ Портрет је могао настати око 1893. године у време ка да је радио на осликавању иконостаса цркве Свете Тројице у Неготину. О раду на иконостасу: И. Борозан, *Црква Свете Тројице у Неготину у Н.Макуљевић, Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 166.

¹⁵⁹⁷ Пет.М.В., Како је ухваћен Хајдук- Вељков лик, *Просветни гласник* од 1. јула 1900, 126-127.

¹⁵⁹⁸ Пет.М.В., Како је ухваћен Хајдук- Вељков лик, *Просветни гласник* од 1. јула 1900, 126-127.

¹⁵⁹⁹ Пет.М.В., Како је ухваћен Хајдук- Вељков лик, *Просветни гласник* од 1. јула 1900, 126-127.

¹⁶⁰⁰ Пет.М.В., Како је ухваћен Хајдук- Вељков лик, *Просветни гласник* од 1. јула 1900, 126-127.

¹⁶⁰¹ Пет.М.В., Како је ухваћен Хајдук- Вељков лик, *Просветни гласник* од 1. јула 1900, 126-127.

око паса носи појас у коме су заденуте две кубуре. Десном руком се ослања на дршку једне од кубура док се левом наслања на дршку сабље.

Хајдук Вељков портрет 1895. године урадио је у техници угљена на папиру према литографији Анастаса Јовановића, Влајко С. Вукосављевић.¹⁶⁰² Испод попрсја је натпис *Хајдук Вељко*, а са леве стране, *Неготин II/4 1895. Израдио Влајко– С. Вукосављевић.*¹⁶⁰³

Поред портрета Хајдук Вељков лик био је тема и у историјским композицијама. Стева Тодоровић 1862. и 1894. године ради представу *Смрт Хајдук Вељка*, а Петар Раносовић 1900. године *Упад Хајдук Вељка у турски логор.*¹⁶⁰⁴

На слици Петра Раносовића „*Хајдук Вељко упада у турски логор*“,¹⁶⁰⁵ приказан је тренутак Хајдук Вељковог пробоја турске опсаде.¹⁶⁰⁶ Ова композиција требала је бити изложена на Париској изложби 1900. године.¹⁶⁰⁷ У вези са сликама које ће бити излагане на Париској изложби Божидар Николајевић је у низу чланака под заједничким насловом Српска уметност на Париској изложби, објавио и текст о Раносовићевој слици „*Упад Хајдук Вељка у турски стан*“.¹⁶⁰⁸ У њему је дао оштру критику дела за које каже да се услед несклада између замисли и коначног решења јасно види „*да је сликар једно хтео, а друго му рука насликала. Хајдук Вељко делује као да бежи од нечега, а не да некога гони, док на лицим Турака који би требали бити у том тренутку збуњени и претрављени тога нема. Те чињенице утичу да овај историјски догађај губи на својој важности, а самим тим и дело.*“¹⁶⁰⁹ У опису слике Николајевића каже:

¹⁶⁰² Портрет се чува у Музеју Крајине у Неготину. В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017,111.

¹⁶⁰³ В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017,111.

¹⁶⁰⁴ Слика се појављује под називима *Упад Хајдук Вељка на Турке*, *Хајдук Вељко упада у турски табор*, *Упад Хајдук Вељка у турски стан (логор)*.

¹⁶⁰⁵ Срби уметници на Париској изложби, *Просветни гласник* од 1. јануара 1900, 117.

¹⁶⁰⁶ Представа је везана за опсаду Бање после пораза на Каменици 1809. године. Тих дана Хајдук Вељко је на састанке са командантима које му је Карађорђе слао у помоћ одлазио пробијајући се кроз турски табор који је био постаљен испред Бање. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 265. Још једна епизода из Хајдук Вељковог живота је могла да послужи у уобличавању представе. Њу је забележио С. Стојковић у својој књизи *На лепом српском Дунаву*. „После пораза на Каменици 1809. године Турци сишли обалом Мораве до Дунава и код села Петке разапели шаторе. Хајдук Вељко је тада био на територији Аустрије и угледавши турске положаје обратио се једном аустријском официру са речима: Видите ли онај турски шатор? Сачекајте један час и видећете шта ће од њега бити. Са чамцем дође до Кулича искрца се окупи нешто момака пређе Мораву испод Дубравице и нападе Турке, који нису знали шта их је снашло. Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујеваца*, Београд 1893,279.

¹⁶⁰⁷ Срби уметници на Париској изложби, *Просветни гласник* од 1. јануара 1900, 116-117.

¹⁶⁰⁸ Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 372-374.

¹⁶⁰⁹ Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 373.

„у средини јури Вељко на кулашастом коњу. На десно од Вељка атака српска коњица, пред којом јаше заставник с барјаком у левој руци, а исуканим јатаганом у десној. Испред овога с лева неко са коњима пали „бистра џеввердана“ на Турке, док тамо иза опет неко на коњу, па држи у зубима јатаган. Виде се још неки коњаници тамо позади, а овде пред нама попадали- Турци и Арапи. На левој страни од Вељка су два три чадора са по два три Турчина пред њима који пуцају шејтане на хајдука. Ту се види и један бакрач на ватри, па Османлија како черечи јагње, плот од утврђења, једна чадор са два Турчина, који су ближи делијама српским, један пуца, а други се нахерио, кубура му пада из руку пошто је упуцан.“¹⁶¹⁰

За слику каже да је мањих димензија, скромна у мотивима, чудне перспективе, лошег цртежа, рађена без инспирације и разрађене студије, са извесном историјском нетачношћу попут Вељковог костима. И поред тога уочљиви су пуноћа у покретима и вештина компоновања као и пријатан колорит. Иако слика почива на благородној идеји, она не представља ни приближно једну јуначку епизоду из ратова за ослобођење.¹⁶¹¹ Општи утисак био је да је рађена на брзину, као по некој поруџбини, јер за оваква дела треба вештина која се стиче континуираним радом, а не радо по потреби.¹⁶¹² То је последица чињенице да су српски уметници већином учитељи сликања који за своја дела, која би требала да представљају најбоље репрезенте српске уметности, имају најмање времена и материјалне помоћи.¹⁶¹³

На основу послате фотографије тражено је мишљење о овој композицији и од професора бечке Академије Лалмана. Лалман је сматрао да је композиција веома успешно решена, а насликани догађај јасан. Посебно је хвалио динамичност продора Хајдук Вељка на коњу и изненађење Турака насликаних у неколико епизодних група. Како је замерку имао на обради Хајдук Вељковог коња, саветује Раносовића да мора да настави да се усавршава, с обзиром да сликање коња у оваквој акцији представља велики проблем.¹⁶¹⁴

¹⁶¹⁰Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 373.

¹⁶¹¹Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 373.

¹⁶¹²Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 374.

¹⁶¹³Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5.април 1900, 375.

¹⁶¹⁴Писмо Лалмана Петру Раносовићу, Беч 19. јун 1900. Наведено код: Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967, 443.

Из писма фирме „Јефта Павловић и Компанија“ од 15. фебруара 1900. сазнаје се да је Раносовић био у преговарима са овим предузећем које је хтело, после изложбе у Паризу, да слику откупи и олеографски умножава. Како због оштрих критика¹⁶¹⁵ није била послата у Париз убрзо је и откупљена.¹⁶¹⁶ Раносовићева слика данас је позната на основу сачуваних ретких олеографија с обзиром да је оригинал уништне током Првог светског рата.¹⁶¹⁷

Период XIX века обележиле су борбе за национално ослобођење. У таквим друштвено-политичким околностима се уобличавао мит о трагичном јунаку, носиоцу националне борбе, који у њој полаже свој живот. Представама смрти националних јунака који умиру на бојном пољу, односно његовом жртвом за испуњење највећег циља, будила су се национална осећања.¹⁶¹⁸ Њихов епски карактер доприноси да моменат смрти буде уједно и тренутак који јунака уводи у вечну славу.¹⁶¹⁹

Смрт Хајдук Вељка или *Хајдук Вељко на топу*, Стева Тодоровић слика 1862. и 1894. године.¹⁶²⁰ Реч је оригиналу и реплици. Прва слика, у техници уље на лиму димензија 84x57 цм насликана је 1862. године,¹⁶²¹ док је њена реплика урађена 1894. године у техници уље на платну димензија 102x75 цм.¹⁶²² У опису Хајдук Вељкове смрти наводи се да је ујутро 18. јула 1813. године изашао да обиђе устанике на Малом шанцу. Док је давао наређења, препознао га је турски топџија нанишанио и погодио по средини леђа.¹⁶²³ Падајући успео је само да изговори „држ“. ¹⁶²⁴ Управо на овим историографским подацима Стева Тодоровић конципира представу Хајдук Вељкове смрти. У атмосфери борбе на Малом шанцу, приказан је тренутак када већ смртно рањен пада и

¹⁶¹⁵ У првом реду од Богдана Поповића. Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967, 443.

¹⁶¹⁶ Б.С. Николајевић, Српска уметност на Париској изложби, *Бранково коло* бр. 12, Сремски Карловци 23. март/5. април 1900, 374.

¹⁶¹⁷ Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967, 443.

¹⁶¹⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 230; С. В. Мишић, *Сликаство Ђуре Јакишића*, докторска дисертација, Београд 2017, 288.

¹⁶¹⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 230.

¹⁶²⁰ Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 175-176, 254.

¹⁶²¹ Она је првобитно била у власништву јувелира Николе Поповића, а потом у својини Официрске касине, данас се налази у Народном музеју у Београду. Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 254.

¹⁶²² Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002, 176.

¹⁶²³ Причало се да је за Хајдук Вељкову смрт крив Настас Армаш из Турске који је неко време био у његовој служби. Пошто је између њих дошло до сукоба Наст прелази код Турака и тобџији показује које Вељко и кога гађа у леђа. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 899.

¹⁶²⁴ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 368.

подигнутом левом руком издаје последњу команду. Овај епски приказ смрти служио је глорификацији јунака као идеалног ратника који је до краја истрајан у својој борби.¹⁶²⁵

Промовисању Хајдук Вељка као националног јунака, доприносили су текстови у штампи које су често пратили илустровани прилози са његовим ликом, местима и догађајима којима се неговало сећање на њега.

Сомборски лист за српску младеж *Голуб* 1885. године објављује четири илустрована прилога са описом које им је послао сарадник из Неготина са иницијалом К.¹⁶²⁶ Први је био портрет Хајдук Вељков из Споменика српских, који прати прича неготинског учитеља Ђоке Живковића о настанку слике.¹⁶²⁷ Преостали илустровани прилози су цртежи за које аутор чланка каже да их је урадио његов пријатељ сликар. На њима су приказани Стара неготинска црква, парастос Хајдук Вељку и место на коме је погинуо.¹⁶²⁸

Поводом откривања споменика у Неготину Велики илустровани календар *Орао* у издању за 1893. годину,¹⁶²⁹ посебну пажњу посвећује Хајдук Вељку „јунаку који је у рату за српско ослобођење био оно што је славни Ахил у Тројанском рату“.¹⁶³⁰ У њему уз биографске податке и песму Драгомира Брзак, *На гробу војводе Ајдук Вељка Петровића*¹⁶³¹ објављен је као илустровани прилог цртеж Т. Мајерхофера (Th. Mayerhofer) Хајдук Вељко, урађен према рељефном портрету вајара Ђорђа Јовановића са споменика у Неготину.

Одржавање и промовисање сећања на националне јунаке неговано је објављивањем и њихових биографија. О сећању које је неговано у кругу породице јунака и касније

¹⁶²⁵ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 231.

¹⁶²⁶ К, Хајдук Вељко, славни јунак српски, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 8, у Сомбору 1. августа 1885, 114.

¹⁶²⁷ К, Хајдук Вељко, славни јунак српски, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 8, у Сомбору 1. августа 1885, 114.

¹⁶²⁸ К, Хајдук Вељко, славни јунак српски, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 8, у Сомбору 1. августа 1885, 114-116.

¹⁶²⁹ *Орао*, велики илустровани календар за 1893. год, Нови Сад 1892, 31-32, 110-112.

¹⁶³⁰ Животописи, Хајдук Вељко Петровић, *Орао велики илустровани календар за 1893. год*. Нови Сад 1892, 111.

¹⁶³¹ *Зар овде... Овде!.../ Под овом плочом стене студене,/ Под овом хумком земље мучене,/ Што је купљена жртвом дивотном,/ Што је појена сузом жалосном,/ Што је шибана бичем судбине/ Па ипак мајка светле врлине!/ Зар овде... овде?.../ Љубећи жарко златну слободи./ Бранећи образ своје народу./ Плетећи венац славе вечите,/ Ал и грозећ се злобе несите!/ Зар овде ... овде је Вељко пао./ Божанску душу господу дао!?!.../ На овом месту пуном светости,/ У дивној лучи рајског светлости,/ Озарен сунцем бога вечности-/ Ох! овде.. овде.. Вељко је пао./ Витешку душу за народ дао!/ А то на страну!.../ Овде је Вељко за народ пао./ Витешку душу Господу дао!.../ А ти на страну!.../ Кад си пред Богом/ не скврњи олтар сенком убогом,/ Већ капу доле... на на колена/ Пред овим местом светог спомена, који ће трајат` док су векови./ Нек спомен виде силни светови!... Неготин, октобар 1890. Драгомир Брзак. Драгомир Брзак, На гробу војводе Ајдук Вељка Петровића, *Ора*, велики илустровани календар за 1893. год. Нови Сад 1892, 31-32*

његових потомака говори књига, *Хајдук Вељко и његова браћа*, коју је издала породица Милутина Петровића Ере, Хајдук Вељковог брата, у Пожаревцу 1893.године. Књигу је приредио Мих. М.Стевановић на основу документа из породичне архиве као се у поднаслову наводи: „са многим документима и дипломама Карађорђевићима, кнеза Милоша и кнеза Михаила до сад нигде нештампаним.“¹⁶³²

Цркве-храмови као спомен обележја националним јунацима представљале су вид утврђивања трајне меморије на одређене личности и догађаје.¹⁶³³ Њиховим подизањем религијска припадност уведена је као важан елемент колективног и личног идентитета.¹⁶³⁴

Пракса подизања спомен цркава била је веома заступљена током XIX века у Европи.¹⁶³⁵ У Србији се прихвата као руски обичај грађења цркава као спомен здања палим војницима.¹⁶³⁶

Повезивањем хришћанске и националне идеје спроводила се сакрализација нације и прослављала светост националног јунака.¹⁶³⁷

Уз знак одавања почаст националном јунаку који је потекао из њене средине у Леновцу је 1898. године подигнута црква у спомен на Хајдук Вељка Петровића, једног од највећих јунака Првог српског устанка и војводу Тимочке крајине.¹⁶³⁸

Одбор за прикупљање средстава за подизање цркве образован је 8. новембра 1891. године у Леновцу. О томе говори проглас у коме су поред објаве о образовању Одбора наведени и његови чланови: „*Браћо Срби! 8. новембра 1891. године образован је у Леновцу, Округу црноречком, Срезу зајечарском, Одбор ради прикупљања добровољних прилога, да се подигне црква, у спомен Хајдук Вељку Петровићу војводи Тимочке крајине, и то у Леновцу, месту његовог рођења/председник Одбора поп Љуба М. Милетић; благајници Петар Ђ. Живановић, Станко Раденковић; одборници: учитељ Драгутин Виторовић, трговци Радосав Р. Ивановић, Милија И. Богојевић, Светозар Рајић, Вучко Миленовић, земљоделци Милисав Радосављевић, Жика Марковић, Стаменко Ђорђевић.*“¹⁶³⁹

¹⁶³² Мих.М.Стевановић, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893.

¹⁶³³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 284.

¹⁶³⁴ О.Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014, 133.

¹⁶³⁵ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 285.

¹⁶³⁶ О.Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014, 133.

¹⁶³⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 285.

¹⁶³⁸ Црква је посвећена Светом оцу Николају.

¹⁶³⁹ <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/49234439#full>

Поред подизања спомен цркве намера Одбора је била да се пирамидом од камена обележи место на коме се налазила његова родна кућа.¹⁶⁴⁰

Црква је освећена на Духове 24. маја 1898. године.¹⁶⁴¹ Свечаном освећењу цркве у Леновцу присутвовали су краљеви Александар и Милан Обреновић, министар просвете, епископ Тимочки Мелентије.¹⁶⁴² Том приликом краљ Александар је цркви даровао скупоцен крст.¹⁶⁴³

Црква је подигнута средствима које су првенствено прилагали мештани Леновца, а потом и појединци, корпорације, друге општине и срезови, црквени фонд.¹⁶⁴⁴ На то указује писмо тимочког епископа Мелентија упућено митрополиту Михаилу 15. новембра 1896. године у коме га моли за помоћ око живописања и опремања цркве.¹⁶⁴⁵

У писму такође истиче да је народ и поред ратног страдања учинио колико је могао, и да би требало помоћи јер би ово требало да буде споменик целог српства.¹⁶⁴⁶

Да је и наредних година било потешкоћа око прикупљања довољно средстава за завршетак цркве говори писмо које је епископ тимочки Мелентије 1. априла 1898. године упутио министру просвете и црквених послова у коме га моли за помоћ око измиривања преосталих дугова.,,*На обичне споменике-мање заслужнијих Срба-прикупљани су прилози са свију страна Србије, а за овако велики и живи споменик једног неумрлог Вељка и држава треба да учини прилог јер то захтевају не само интереси државе већ и национални, пошто овај споменик сем што прича о великим и славним јунацима и опомиње доцнија поколења да се на овакве див јунаке угледају и да се за своју отаџбину жртвују, они служе и као симбол на овом крају Србије који сваког мимопролазећег подсећа да је ова земља српска, а за коју су њени дедови крв своју проливали па и живот свој жртвовали.*"¹⁶⁴⁷

Уз писмо епископ Мелентије приложио је и Молбу Љубе Милетића свештеник из Леновца и председника Одбора за подизање цркве- споменика Хајдук Вељку у Леновцу 29. марта 1898. министру просвете и црквених послова за помоћ око враћања

¹⁶⁴⁰ Просветни гласник, *Стражилово* од 12. јануара 1892, 32.

¹⁶⁴¹ Освећење споменика Хајдук Вељку, *Голуб* од 1. септембра 1898, 205.

¹⁶⁴² Црква Хајдук Вељка, *Босанска вила* од 30. јуна 1898, 192.

¹⁶⁴³ Црква Хајдук Вељка, *Босанска вила* од 30. јуна 1898, 192.

¹⁶⁴⁴ АС-МПс- ЦО Ф 6 Р9 /898

¹⁶⁴⁵ „*Ваше високопреосвештенство, заузимањем вредног свештеника Љубе Милетића, пароха Леновачког сазидана је у Леновцу, родном месту Хајдук Вељка лепа црква. Потребно је да се црква темплом и живописом украси и на томе овај свештеник ради. Уговор је са живописцем закључен иако нема новца. Али се у Бога и добре људе нада. Сада лично у Београд долазим код Вас за обећане утваре и књиге, а код Скупштине за помоћ за откуп плаца где је кућа Хајдук Вељкова била. Да ли ће и какав одазив бити код Скупштине не знам.*“ АС-ПО 30:92

¹⁶⁴⁶ АС-ПО 30:92

¹⁶⁴⁷ АС-МПс- ЦО Ф 6 Р9 /898

дуга.¹⁶⁴⁸ У њој, у нади да ће Влада Одбору изаћи у сусрет око дуга, Милетић подсећа на циљ и важност овог споменика подигнутог једном од највећих српских јунака који је такорећи подигнут на самој граници данашње Србије и Бугарске.¹⁶⁴⁹ На састанку Државног савета од 11. децембра 1898. године општини Леновачкој у срезу Зајечарском, округ Тимочки, одобрен је ванредни прирез уз порез за 1898. и 1899. годину, који ће по сразмери плаћати како би се скупила сума од 4704 динара за наменски учињено дело за израду иконостаса и живописа у цркви села Леновца посвећеној успомени на Хајдук Вељка.¹⁶⁵⁰

Црква у Леновцу у основи је једнобродна грађевина засведена полуобличастим сводом.¹⁶⁵¹ Просторно је подељена на наос, петострану олтарску апсиду на истоку и припрату са хором на западу. Скромну декорацију фасада карактерише извођење архитектонских елемената у виду кровног венца и пиластара који сугеришу просторну поделу храма, високих, лучно завршених монофора и окулуса као и улазних портала.

На северној фасади постављена је мермерна спомен плоча поводом подизања цркве на којој је уклесано: „*Леновчани своје сељаку и највећем јунаку српском Хајдук Вељку Петровићу бившем војводи тимочком рођеном у Леновцу 1780. год. а погинулом за веру и ослобођење српства 1813. год. код Неготина уз припомоћ српског народа подигоше овај споменик цркву 1896. год.*“

Поводом десетогодишњице освећења храма у цркви на северном зиду постављена је мермерна спомен плоча на којој је уклесано:

Во имја отца и сина и св.духа./Овај храм св. оца Николае саграђен је 1896.год./за владе краља Србије Александра Обреновића V/ Благословом епископа тимочког г.Мелентија заузимањем подписатога свеишеника/ а у спомен славнога јунака српског/Хајдук Вељка Петровића Леновчанина/Пожртвовањем грађана Леновчана/и прилозима

¹⁶⁴⁸ У њој наводи да је споменик- црква потпуно довршен и изнутра украшен лепим иконостасом и живописом али са дугом од 2500 динара, који би био и већи да архијерејски Сабор из црквеног фонда није уплатио помоћ од 1000 динара. Да би преосталу суму исплатио Одбора за подизање споменика морао је да се задужи код Новчаног завода у Зајечару, с обзиром да ни мештани села Леновац који су поднели и највећи терет око подизања овог споменика, услед рђаве прошлогодишње летине нису у могућности ни држави порез да измире, а камо ли да помогну Одбору. У молби наводи и да се Одбор безуспешно обраћао окружним и среским скупштинама и другим просветним установама у земљи за помоћ. АС-МПс ЦО Ф6 Р1/898.

¹⁶⁴⁹ АС-МПс ЦО Ф6 Р1/898.

¹⁶⁵⁰ Протокол 94.састанка Државног савета од 11. децембра 1898./ Управа Државног савета бр. 6623. АС-ДС 1898, ролна 302.

¹⁶⁵¹ Протојереј В. Ковачевић, вероучитељ М. Младеновић, *Леновац, Храм преноса моштију Светог Николаја Мирликијског, Спомен црква Хајдук Вељка*. Текст је написан као прилог монографске студије *Споменица Тимочке епархије 1934-2014*, која се налазила у припреми. Добијен је захваљујући Епархији тимочкој и његовом Преосвештенству Епископу тимочком Господину Илариону.

српског народа./Зидање храма руководио потписати одбор/а председник општине био Станко Раденковић/Храм осветио епископ Тимочки г. Миленција/ 24. маја 1898.год.

*У Леновцу 1908. год./председник Одбора/ Љуба К. Милетић свештеник Леновачки
Чланови: Драгутин Виторовић учитељ, Станко Раденковић, Станислав Поповић,
Радосав Р Ивановић, Петар Ђ. Живановић, Милија Богојевић, Светозар Рајић,
Милисав Радосављевић, Стаменко Ђорђевић, Жика Марковић, Вучко Миленовић сви из
Леновца.*

Подизање спомен цркве једном од највећих јунака Првог српског устанка имало је функцију неговања култа националног светитеља ратника. Њихово увођење у програм српског црквеног сликарства XIX века требало би посматрати у контексту борбе за очување националног идентитета. Приликом обраћања министру просвете, леновачки свештеник Љуба Милетић посебно истиче да је важност спомен цркве, посвећене једном од највећих српских јунака, то што је подигнута на самој граници данашње Србије и Бугарске.¹⁶⁵²

У складу са посветом цркве у програм живописа, изведеног 1898. године, уведен је и лик Хајдук Вељка. Хајдук Вељков портрет, рад Милисава Марковића насликан је на источној страни северозападног пиластра. Он је приказан у целој фигури док стоји поред топа у шанцу утврђеног палисадама. Одевен је у плаву доламу и ћурче украшене златовезом. Око струка има појас, у коме носи кубуру коју држи десном руком, док у левој придржава сабљу. На глави носи црвени фес. У доњем левом углу је натпис *Хајдук Вељко.*

Станоје Главаш

Током XIX века и првих деценија XX века у Србији посебна пажња била је посвећена стварању националног култа ратника-мученика који су дали животе за отаџбину, одржавањем различитих комеморативних свечаности на њиховим гробовима,¹⁶⁵³ које су за циљ имале милитаризацију нације спремне за будуће ослободилачке ратове.¹⁶⁵⁴

Од 1889. године Видовдан као општенародни празник, чији је култ био у тесној вези са милитантном спољном политиком Кнежевине, а потом и Краљевине Србије,

¹⁶⁵² АС-МПс ЦО Ф6 Р1/898.

¹⁶⁵³ А.Костић, Public Monuments in Sacred Space Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth Century Serbia, *ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA* 18/1, Ljubljana 2013,16.

¹⁶⁵⁴ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, V, Београд 2004, 9–33; А.Костић, Public Monuments in Sacred Space Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth Century Serbia, *ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA* 18/1, Ljubljana 2013,16.

проглашен је за Дан сећања на мртве.¹⁶⁵⁵Тим поводом одржавани су парастоси у спомен на све пале ратнике у борбама за ослобођење „*За веру и отаџбину погинулим: кнезу Лазару, кнезу Михаилу у Кошутњаку, војводи Обилићу на Косову и мајору Илићу на Јавору, Хајдук Вељку на Неготину и Синђелићу на Чегру, Рајићу на Љубићу и Вукомановићу на Пожаревцу; Петровићу Милану на Пандиралу и племенитом Рајевском и осталим безбројним знаним и незнатим јунацима, урезаним у Ђеле кулу, која тужно виси до српског неба. Благо Вама, о витешке душе, кад се за вас искрено о побожно Богу моли један читав народ и његов светли престо.*“¹⁶⁵⁶

Поред оних организованих у оквиру институција (држава, војска, политичке партије, црква) од посебне важности било је одржавање сећања на истакнуте појединце у оквиру неинституционализованих група (породица, пријатељи, различите неформалне групе, локалне заједнице), односно у срединама за које су током живота били везани пореклом, различитим активностима или смрћу.¹⁶⁵⁷

Једна од таквих свечаности био је пренос посмртних остатака јунака из Првог српског устанка Станоја Стаматовића Главаша,¹⁶⁵⁸ у Баничини (општина Смедеревска Паланка) 26. маја 1902. године, из гроба где је првобитно био сахрањен, у нову гробницу у порти цркве Светог архангела Гаврила.

Станоје Стаматовић Главаш био је један од најистакнутијих јунака Првог српског устанка и личности која је најпре виђена као вођа Устанка на збору у Орашцу.¹⁶⁵⁹

¹⁶⁵⁵ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 61-62.

¹⁶⁵⁶ Видовдански парастос, *Српске новине* од 14. јуна 1898, 1.

¹⁶⁵⁷ О овоме: Ј. Assman, *Kulturno ratceenje, Zenica-Tuzla* 2008, 74; Т.Кулић, *Култура сећања*, Београд 2006, 9.

¹⁶⁵⁸ Станоје Стаматовић Главаш рођен је крајем XVIII века у селу Глибовцу, тада Салвцу, у близини Смедеревске Паланке, у смедервској Јасеници. Надимак Главаш, добио је у детињству због несразмерно веће главе у односу на тело. Његов отац, Димитрије, био је родом из околине Дебра. Непосредно пре Главашевог рођења долази у Србију и наставља се у Глибовцу. Пре почетка Устанка Станоје Главаш је живео у Паланци где је имао своју абацијску радњу. Повод за одлазак у хајдуке било је убиство паланчког спахије Мује из освете за смрт његовог зета Дели Марка. С обзиром да је важио за виђенијег човека у крају већ на самом почетку Устанка успео је да око себе окупи доста људи у борби против Турака. Биографски подаци о Станоју Главашу: А. Гавриловић, Станоје Главаш, *Знаменити Срби у XIX веку*, I, Загреб 1901, 63-64; Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, 44-49. Г.С. Јовановић, *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925, 10-17; Главаш Станоје, М.Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 67-71.

¹⁶⁵⁹ На почетку Првог српског устанка на збору у Орашцу Станоје Главаш је био предложен за вођу Устанка на шта је он одговорио: „*Ја сам браћо хајдук, па мене хајдуци и слушају, али сав народ нису хајдуци, па ће људи сутра рећи: „куда ћемо ми са хајдуком? У хајдука нити има куће ни кућишта, сутра када Турци навале он ће у шуму, а ми ћемо остати на мегдану да нас Турци робе и харају. Него ви поставите старешину каквог човека између вас који је и до сад био са народом, а ја ћу чинити што могу као и до сад“.* Током Устанка учествовао је у борбама за освајање Београда 1806. године, биткама на Делиграду 1806, Малајници 1807, Варварину, ослобођењу Пожаревца и Боју на Руднику. По пропасти Устанка и одласка великог број српских војвода Главаш је остао у Србији где је био чувар Цариградског друма који је прелазо преко Паланке, управо је и то био повод за његово убиство пошто је Хаџи Продана

У српској књижевности XIX века, поред народне епске поезије, његово јунаштво опевали су у својим делима Сима Милутиновић Сарајлија¹⁶⁶⁰ и Ђура Јакшић.¹⁶⁶¹ Јакшићева историјска драма у стиховима *Станоје Главаш* из 1878. године,¹⁶⁶² иако конципирана у замишљеном историјском оквиру¹⁶⁶³, садржала је веома мало историографских података.¹⁶⁶⁴

У жељи да се на примерен начин ода почаст једној од најистакнутијих личности Првог српског устанка у Баничини, месту у коме је Главаш погинуо током турске потере фебруара 1815. године, више пута је покретана иницијатива за пренос његових посмртних остатака у црквену порту и подизање споменика.¹⁶⁶⁵ По завршетку изградње нове цркве Светог архангела Гаврила 1892. године постојала је намера да се Главашеве кости ископају и сахране у цркви.¹⁶⁶⁶ Питање преноса посмртних остатака поново је актуелизовано десет година касније. На иницијативу Вукашина Глишића, учитеља из Баничине, фебруара 1902. године основан је *Одбор за подизање споменика, пренос и сахрану костију Главашевих*,¹⁶⁶⁷ који започиње активности око прикупљања дозвола и средстава за ексхумацију и подизање споменика и гробнице.¹⁶⁶⁸

По добијању благослова од српског митрополита Инокентија и одобрења министра унутрашњих дела, 26. маја 1902. године у Баничини организовани су ексхумација и пренос посмртних остатака из првобитног гроба у нову гробницу и освећење споменика.¹⁶⁶⁹

Глигоријевића пустио да побегне после угушене буне. Погинуо је почетком фебруара 1815. године у заседи коју су му Турци приредили. Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 44; Главаш Станоје, М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 68; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе, биографија*, Београд 2005, 52.

¹⁶⁶⁰ С. Милутиновић Сарајлија, *Србианка*, том 1, Липисца 1826, 88.

¹⁶⁶¹ Ђ. Јакшић, *Станоје Главаш*, Београд 2009. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>

¹⁶⁶² Драма је почела да се изводи већ септембра 1878. године на сцени Народног позоришта у Београду. https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Pozorisni_plakati/Pozorisni_plakati/PL-130541?search_query=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D1%98%D0%B5%20%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%88#page/0/mode/1up

¹⁶⁶³ У драми је приказана једна имагинарна епизода из живота Станоја Главаша која је претходила његовој смрти. Ђ. Јакшић, *Станоје Главаш*, Београд 2009. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>

¹⁶⁶⁴ Њена радња је базирана на романтичним доживљајима и личностима које говоре високим и лирским романтичарским језиком. О историјским драмама Ђуре Јакшића: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1921, 240.

¹⁶⁶⁵ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 45.

¹⁶⁶⁶ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 45.

¹⁶⁶⁷ Одбор су чинили Мијаило Мирковић председник, чланови: Јован Тодоровић, Љубисав Тодоровић, Милан Пантић и благајник Вукашин Г. Глишић учитељ из Баничине. Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 45.

¹⁶⁶⁸ Г.С. Јовановић, *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925, 68.

¹⁶⁶⁹ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 47.

Место првобитног Главашевог гроба налазило се 300 м источно од цркве у потоку званом Маскар. Један од његових првих описа дао је 1888. године, М.Ђ. Милићевић где наводи да се на Главашевом гробу налазе плоча и крст без икаквог натписа које је поставила његова сестра Стана, да су се на месту где је сахрањен, сахрањивали и други сељаци и да се тај потес зове Главашево гробље.¹⁶⁷⁰ На фотографији која је објављена у Календару *Рад* за 1903. годину, гроб је обележен надгробним спомеником од камена пешчара у форми усадника, који је већим делом био у земљи. На њему сем уклесаног крста није било никаквог натписа.¹⁶⁷¹

Нови гроб, камена гробница димензија 2,37 x 1,47 м¹⁶⁷² подигнута је у црквеној порти, на удаљености од пет метара, северно од улаза у храм.¹⁶⁷³ Дефинисана је опсегом од камених елемената, над којим је постављен споменик клесан од камена пешчара висине 3,40 метра.¹⁶⁷⁴ Форма споменика следи праксу подизања националних споменика у складу са верском традицијом.¹⁶⁷⁵ Састоји се од степенастог постоља на коме је постављен постамент који носи скулптурални део у форми обелиска са крстом на врху. На источној страни споменика уклесане су речи посвете. На обелиску: „*Станоје Главаш војвода. Рођен у Глибовцу, погинуо 1815. год. у Бањичине. Кости пренесене и овде сахрањене 26. маја 1902. год*“¹⁶⁷⁶, а на постаменту: „*Овај споменик подигнут је прилозима племенитих Срба*“.¹⁶⁷⁷

Непосредно пред свечаност у Баничини Глиша С. Јовановић, учитељ из Главашевог родног села Глибовца, објавио је књижицу *Војвода Станоје Главаш*,¹⁶⁷⁸ у намери како је у предговору навео: „*да на овај начин ода достојну пошту, а и друге боље упозна са*

¹⁶⁷⁰ М.Ђ. Милићевић, Главаш Станоје, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959, 71.

¹⁶⁷¹ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 50-51; Г.С. Јовановић, *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925, 67.

¹⁶⁷² Подаци из архитектонско-техничке документације Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево из досијеа Гроб и споменик Станоја Главаша у Баничини.

¹⁶⁷³ Краћи опис надгробног споменика над гробом са цртежом и првобитног гроба са образложењем разлога за пренос посмртних остатака, непосредно пред свечаност преноса објавио је Глиша С. Јовановић, учитељ из Глибовца, Главашевог родног места, у књизи *Војвода Станоје Главаш*. Г.С. Јовановић, *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925, 67-69; Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 48.

¹⁶⁷⁴ Досије Гроб и споменик Станоја Главаша у Баничини у документацији Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево.

¹⁶⁷⁵ А.Костић, Public Monuments in Sacred Space Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth Century Serbia, *ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA* 18/1, Ljubljana 2013, 13.

¹⁶⁷⁶ Нестручном интервенцијом на споменику је бојом написана 1892. уместо 1902. година.

¹⁶⁷⁷ Испод овог натписа стоји накнадно уклесан натпис: „*Организација Савеза бораца из Баничине обновила је овај споменик 1952.г.*“

¹⁶⁷⁸ Књигу је штампана у штампарији Мате Јовановића у Београду и продавала се по цени од 0,60 динара. М.М.В. Живот и рад знаменитих људи, *Дело* од 1. априла 1902, 132.

животом овог великог Србина, чувеног јунака из турског господарства.“¹⁶⁷⁹ Писана у највећој мери на основу усменог предања, сећања Главашеве родбине, пријатеља, комшија, поред биографских података садржи и краће описе првобитног гроба и нове гробнице, цртеж новог надгробног споменика, имена чланова одбора и образложење разлога за пренос посмртних остатака.¹⁶⁸⁰ Њен излазак из штампе испратио је критички приказ објављен у часопису „Дело“ од 1. априла 1902. године. Аутор овог текста потписан иницијалима М.М.В. најпре истиче да је подизање споменика Станоју Главашу, хајдуку и харабаши из Првог српског устанка подстакло да се у многим листовима како у Србији тако и ван ње посебна пажња посвети овом јунаку.¹⁶⁸¹ О самој књизи каже да је дело аматера који је писање у највећој мери темељио на предању које је присутно у Главашевом завичају, а најмање на познатој историјског грађи. Уз тек по неку позитивну напомену првенствено истиче да је књига пуна грешака како историографских, тако стилских и граматичких.¹⁶⁸² Као њену највећу ману наводи покушај писца да Станоја Главаша прикаже као војводу¹⁶⁸³ и знамениту личност као што су то били Васа Чарапић и Јанко Катић, а не као хајдука што је он и био читавог свог живота.¹⁶⁸⁴

О самој свечаности у Баничини највише се зна на основу писања у оновременој штампи.

Вест о свечаности преноса Главашевих посмртних остатака и подизању споменика најпре је објављена јуна 1902. године у *Веснику српске цркве*.¹⁶⁸⁵ У тексту под насловом *Пренос костију Станоја Главаша*, наводи се да су свечано на дан 26. маја пренете кости војводе Станоја Главаша и укопане у близини цркве у Баничини. „Кости су положене у саркофаг од камена, а над њим је подигнут споменик. У грудном кошу нађена су два куришума, која су донета у Београд ради предаје Народном музеју. О вађењу и преносу костију начињен је записник од којег је један егзамплар у препису и

¹⁶⁷⁹ Г.С. Јовановић, *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925,6.

¹⁶⁸⁰ Књига је мањег обима, подељена на 11 поглаваља. Започиње предговором, а затим следе поглавља према хронологији; I Место рођења Главаша; II Родитељи и детињство; III Одметање у хајдуке; IV Одликовање у Орешцу; V Ратовање; VI Главашева шума; VII Највернији другови Главашеви; VIII Чување народног обичаја; IX Занимање сем хајдуковања; X Опхођење у дану; XI Смрт Станоја Главаша. На крају књиге су опис споменика и поговор. У књизи су слика Станоја Главаша из живописа Јоксима Марковића, цртеж споменика с натписом страна и фотографија гроба Станоја Главаша с надгробним каменом. М.М.В, Живот и рад знаменитих људи, *Дело* од 1. априла 1902, 132-133.

¹⁶⁸¹ *Дело* од 1. априла 1902, 132.

¹⁶⁸² За све уочене грешке је наводио страну и на шта се оне конкретно односе. М.М.В, Живот и рад знаменитих људи, *Дело* од 1. априла 1902, 132-136.

¹⁶⁸³ Станоје Главаш никада није био именован за војводу иако је као јунак и старешина био веома цењен. Л. Арсенијевић Баталака, *Историја Српског устанка*, Београд 1898,216.

¹⁶⁸⁴ М.М.В, Живот и рад знаменитих људи, *Дело* од 1. априла 1902, 136.

¹⁶⁸⁵ *Весник српске цркве*, орган свештеничког удружења, свеска VI, јуни 1902, 573.

чуваће се у Народној библиотеци. Преносу костију присуствовало је мноштво народа, а на заупокојеног литургији и парастосу певао је хор богослова светосавске Богословије, који су са својим уваженим ректором архимандритом г. Иларионом отпутовали на ту свечаност. Са свечаности послате су депеше Њ.В. краљу и поглавару отачаствене цркве, коме је још и нарочито заблагодарено на моралној потпори да се пренос костију изврши и спомен подигне.¹⁶⁸⁶

Детаљнији прикази свечаности преноса објављени су у сомборском листу *Голуб* и календару *Рад* за 1903. годину у издању Карловачке митрополије. Под насловом *Станоје Главаш борац за српску народну слободу*, у сомборском листу за српску младеж *Голуб* у броју 18 од 15. Новембра 1902. године, уз вест о преносу посмртних остатка у нову гробницу и освећењу споменика, коју прате укратко дати биографски подаци о Станоју Главашу, објављена је фотографија на којој су ученици свечаности окупљени поред нове гробнице и споменика. На њој се види да су испред споменика над отвореном гробницом биле изложене поред упаљене свеће кости и лобања Станоја Главаша.¹⁶⁸⁷

Најдетаљнији опис свечаности је донео календар *Рад* за 1903. годину, у издању Карловачке митрополије. Уз биографске податке о Станоју Главашу он је садржао протокол *Преноса костију Станоја Главаша из досадашње гробнице у новоподигнуту камену гробницу код баничинске цркве 26. маја 1902. године у Баничини срез јасенички, округ смедеревски*, са обдукционим записником и сећања унуке Станоја Главаша, Савке Рушчуклић.¹⁶⁸⁸ Текст прате и фотографије: већ објављена фотографија у листу *Голуб* са учесницима свечаности окупљеним око нове гробнице и споменика, фотографија првобитног гроба Станоја Главаша и репродукција његовог портрета преузетог из споменице Андре Гавриловића *Знаменити Срби у XIX веку*, објављене у Загребу 1901. Године.¹⁶⁸⁹

Према опису из календара *Рад* ископавање гроба отпочело је у 7 часова преподне 26. маја 1902. године у присуству великог броја мештана и гостију.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ *Весник српске цркве*, орган свештеничког удружења, свеска VI, јуни 1902, 573.

¹⁶⁸⁷ Станоје Главаш борац за српску народну слободу, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 18, Сомбор 15. 11. 1902, 274-276.

¹⁶⁸⁸ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“* за 1903. годину, Сремски Карловци 1902, 44-52.

¹⁶⁸⁹ А. Гавриловић, Станоје Главаш, *Знаменити Срби у XIX веку*, Загреб 1901, 63-64.

¹⁶⁹⁰ Од високих званика свечаности у Баничини присуствовали су: архимандрит Иларион С. Весић; изасланик министра просвете Љ. М. Протић; војни изасланици: К. Попадић, артиљеријски капетан I класе; Д. Цветковић артиљеријски капетан II класе; Р. С. Милојевић артиљеријски потпоручник; школски надзорник В. Вукићевић; председник суда општине баничинске Ј. Стабловић; лекар среза

Забележено је да су током ископа, пошто је сандук био иструлео, кости вађене врло опрезно и полагање на припремљена носила преко којих је најпре постављен ћилим, а онда преко њега српско платно. Свака кост је стављана оним редом како је нађена, док није склопљен костур.¹⁶⁹¹ С обзиром да приликом ископа није нађена одећа потврђена је прича Главашеве унуке, Савке Рушчуклић, да су Турци пошто су га убили са њега скинули одело и чизме.¹⁶⁹² Милан Ђ. Милићевић наводи да је Главаш када је погинуо имао на себи црвено од кадифе ћурче са кратким рукавима (долатник), а на ногама црвене турске чизме.¹⁶⁹³

Приликом ископа вођен је обдукциони записник.¹⁶⁹⁴ У њему је забележено: „*На дубини од 0,74 м у земљи нађена је прво глава- лобања која је била закопана с десне стране трупа према врату на даљини од 0,40м. Пошто је глава касније крај тела сахрањена, што се зна из предања она није била у сандуку већ поред њега и била је покривена црепуљом. На глави у гробу није нађена доња вилица , а у горњој стоје 16 здравих зуба. На глави с десне стране, а повише десног ува на темењачи има удубљење за 0,55м у пречнику, а испупченост унутар у дубини од 0,008 м. Овоме удубљењу одговара мала испупченост унутра те је према томе удубљење дошло од ранијег удара*¹⁶⁹⁵. *На десној страни темењаче од уздужног шава за 0,015 м, а од стражњег ламбдондног шава за 0,04 м пробушена је лобања коцем чији је отвор четвртастог облика, а величине од 0,02 м у дужини и ширини 0,012 м. Периферија лобање 0,54м. Уздужни пречник од глабеле до протубеланције, екстерна 0,18 м; попречни пречник од тубе- паријетале до другог тубера 0,146м. Остали костур нађен на дубини од 0,80 м за 0,006 м од*

јасеничког др М. Р. Дамјановић; протојереј А. Радовановић; члан Духовног суда свештеник М. И. Поповић; учитељ школе баничинске Вукашин С. Глишић, Главашева унука Савка К. Рушчуклић, праунук Станко Главашевић, пешадијски потпоручник и ађутант VI пука; свештеник баничински А. Илић. Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“* за 1903. годину, Сремски Карловци 1902, 44-52.

¹⁶⁹¹ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“* за 1903. годину, Сремски Карловци 1902, 45.

¹⁶⁹² Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „ Рад“* за 1903. годину, Сремски Карловци 1902, 50.

¹⁶⁹³ М. Ђ. Милићевић, Главаш Станоје, *Поменик*, Београд 1959, 71.

¹⁶⁹⁴ Записник су по завршетку ексхумације потписали изасланик министра просвете Љ. М. Протић; школски надзорник В. Вукићевић; председник суда општине баничинске Ј. Стабловић; лекар среза јасеничког др М. Р. Дамјановић; архимандрит Иларион С. Весић; протојереј А. Радовановић; члан Духовног суда свештеник М. И. Поповић; војни изасланици: К. Попадић, капетан артиљеријски I класе; Д. Цветковић артиљеријски капетан II класе; Р. С. Милојевић артиљеријски потпоручник; учитељ школе баничинске Вукашин С. Глишић, сродник праунук Станко Главашевић, пешадијски потпоручник и ађутант VI пука; свештеник баничински А. Илић. По наредби среског начелника оверио га је писар Ч. М. Алексић. Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „ Рад“* за 1903. годину, Сремски Карловци 1902, 47-48.

¹⁶⁹⁵ Л. Арсенијевић Баталака наводи да Станоје Главаш рађен у главу 12. фебруара 1804. године приликом сукоба са Аганлијином пратњом на путу између Рогача и Дрпула када су се требали састати да преговарају о примирју. Л. Арсенијевић Баталака, *Историја Српског устанка*, Београд 1898, 80-81.

лежиста лобање. Дужина кључне кости 0,14 метара дужних, лактаче 0,25 м, бедрењаче 0,48 и дужина цеванице-голени 0,35 м. Сандук је иструлео. Од одела и оружја ништа није нађено. Нађена су у грудном кошу два зрна пушчана из оног времена која ће се предати Народном музеју. Откопавање је завршено у 9.45 часова преподне“.¹⁶⁹⁶

По завршетку ексхумације уследила служба у баничинској цркви. По њеном завршетку, из цркве је кренула литија на којој су певали ђаци Богословије „Свети Сава“ са наставником Драгољубом Поповићем.¹⁶⁹⁷

На првобитном гробу учињен је помен, а потом су носила са Главашевим посмртним остацима понела два артиљеријска капетана, два учитеља и два сељака. Поворка се кретала полако до нове камене гробнице пред којом су спуштена носила на земљу и опет учињен помен. После свршеног свечаног парастоса извршено је освећење споменика и многољествије краљу, а затим је архимандрит Иларион Весић одржао прикладан говору коме је истакао циљ оваквих свечаности као и Главашеве заслуге. Дотичући се и дела осталих великана упоређивао је претке и њихове потомке уз оправдане замерке. Говор је завршио речима: „Нек је слава и хвала онима који се сетили да покрену овај прах војводе Станоја Главаша и да га потомцима од заборавачувају и онима који помогаше да се томе праху ода достојно поштовање.....А ми, пред прахом овог великог мученика Србина заверимо се, да ћемо служити са љубављу и оданошћу своме народу и својој малој отаџбини и народу онако како су служили наши славни преци па ћемо помоћу божјом савладати све препоне које нам на путу стоје и поправити оно што смо сами смртно згрешили. Слава Станоју и вечна му памјат!“¹⁶⁹⁸

Пошто су кости преливене, на платну су спуштане у камену гробницу у којој је била разастрта црна чоја.¹⁶⁹⁹ По полагању костију у гробницу упаљена је велика воштаница коју је донео праунук Главашевог стрица, пешадијски поручник Станко Главашевић и постављена војничка стража. Гробница је остала отворена читавог дана како би сви могли да јој приђу, погледају и запале свећу. Након овог дела свечаности уследио је

¹⁶⁹⁶ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 47-48.

¹⁶⁹⁷ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 45-46.

¹⁶⁹⁸ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 46.

¹⁶⁹⁹ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 46.

свечани ручак које је Општина баничинска приредила за високе званице, за време кога је омладина играла народна кола, а народ прилазио гробници и палио свеће.¹⁷⁰⁰

Наставак, уједно и завршни део свечаности преноса тела Станоја Главша, отпочео је у четири сата поподне вечерњом службом у цркви. По њеном свршетку сви изасланици и гости отишли су до гробнице, поред које су већ стајали мајстори са малтером спремним за њено затварање. Опет је учињен кратак помен, у гробницу је стављен запис, кости покривене покровом, на ивице нанет малтер и у присуству свих спуштена плоча поклопца и земљом затрпана. Овим чином свечаност је била званично завршена.¹⁷⁰¹

Пренос тела до његовог „вечног обитавалишта“ одувек је био важан не само као део традиције којим су се живи опраштали од мртвих,¹⁷⁰² већ и део културе сећања где се идентитет исказује на свечан, ритуалан начин.¹⁷⁰³ Како се мртво тело односно оно што је од њега остало показало као моћан савезник у контексту преиспитивања, стварања или „враћања сећања“ на личности или догађаје из прошлости,¹⁷⁰⁴ ове свечаности су често била погодна средства за акумулирање нечега што је битно за политичку трансформацију и успостављања одређеног легитимитета.¹⁷⁰⁵ Њихова специфичност базирана на „двострукој“ односно „поновој“ смрти,¹⁷⁰⁶ у којим се тела и кости користе као предмета који се могу померати, приказивати и са одређеном намером постављати на одређеним местима,¹⁷⁰⁷ била је нешто са чиме се могло лако манипулисати и утицати на емоције и перцепцију присутних.¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰⁰ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 46.

¹⁷⁰¹ Станоје Главаш, јунак из Српског устанка, *Календар „Рад“ за 1903. годину*, Сремски Карловци 1902, 45-46.

¹⁷⁰² А. Павићевић, *Говор мртвих тела, Време без смрти*, представе о смрти у Србији 19-21. века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига бр. 73, Београд 2011, 103.

¹⁷⁰³ Т. Куљић, *Танатополитика* (социолошка анализа политичке употребе смрти), Београд 2014, 59.

¹⁷⁰⁴ К. Verdery, *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York 1999, 3.

¹⁷⁰⁵ Како држава, црква и нација не поседује памћење оне га стварају помоћу меморијских знакова и симбола у исто време стварајући и сопствени идентитет. Одржавњем јавних националних свечаности, подизањем споменика, обележавањем годишњица оне се труде да обнове и учврсте трансгенерацијско сећање. А. Асман, *Дуга сенка прошлости*, Београд 2011, 37.

¹⁷⁰⁶ О термину видети: А. Павићевић, *Говор мртвих тела, Време без смрти*, представе о смрти у Србији 19-21. века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига бр. 73, Београд 2011, 105-106.

¹⁷⁰⁷ К. Verdery, *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York 1999, 27.

¹⁷⁰⁸ О овоме видети: А. Павићевић, *Говор мртвих тела, Време без смрти*, представе о смрти у Србији 19-21. века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига бр. 73, Београд 2011; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 308.

У визуелној култури Србије XIX и првих деценија XX века националне свечаности фунерарног карактера имале су посебан значај.¹⁷⁰⁹ Њихово организовање било је део ширег култа костију националних великана (владара или чланова владарских породица, истакнутих личности из политичког, културног и јавног живота)¹⁷¹⁰ у коме њихови гробови иако сами по себи као места упокоја ефемерног карактера,¹⁷¹¹ постају једно од места трајне меморије,¹⁷¹² институционализовани простори сећања.¹⁷¹³

Конципиране у форми верског обреда, који је у многеме имао форму црквених проглашења светитељских култова,¹⁷¹⁴ оне су представљале скуп погребних ритуала: ексхумације, преноса и сахране (*elevatio, translatio et depositio*)¹⁷¹⁵ посмртних остатака истакнутих појединаца из политичког, културног и јавног живота најчешће на другим примеренијим местима и уз одавање почести.¹⁷¹⁶

О томе како су ове свечаности изгледале и какав су имале државно-политички и друштвени значај највише говоре текстови у часописима и дневној штампи. У њима, најпре уз подсећање на живот и заслуге личности којима су посвећене, давани су детаљни описи самих свечаности праћени у одређеним приликама и фото-материјалом.¹⁷¹⁷

Иако садржајно уобличена у форми верског ритуала, свечаност у Баничини представљала је народну светковину чина одавања почести националном хероју-

¹⁷⁰⁹ О јавним свечаностима: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 308-318.

¹⁷¹⁰ По свом значају и броју учесника истичу се сахране Стевана Книћанина 1855. године, Миливоја Блазнавца 1873, Илије Гарашанина 1874, Милутина Гарашанина 1898, Јована Ристића 1899, Јована Јовановића Змаја 1904, Николе Христића 1911. године. Врши се пренос посмртних остатака песника Бранка Радичевића, који је умро у Бечу 1853. године, а пренет и сахрањен на Стражилову 1883. године, потом тела Вука Караџића, кога је смрт такође затекла у Бечу 1864. године, а који је пренет и сахрањен у порти Саборне цркве у Београду 1897. године. Обновља се и гроб Доситеја Обрадовића 1897. године приликом друге Вукове сахране, подижу споменици Ђури Даничићу, Ђури Јакшићу и многим другим припадницима српске интелектуалне елите тога доба. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 311; М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII*, Београд 2000-2001, 188-189.

¹⁷¹¹ Т. Куљић, *Танатополитика* (социолошка анализа политичке употребе смрти), Београд 2014, 319.

¹⁷¹² М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII*, Београд 2000-2001, 189.

¹⁷¹³ Т. Куљић, *Танатополитика* (социолошка анализа политичке употребе смрти), Београд 2014, 319.

¹⁷¹⁴ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 25-27; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 310.

¹⁷¹⁵ Подизање (ексхумација), пренос и полагање (сахрана). О овоме: Д. Поповић, *Под окриљем светости*, култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 10.

¹⁷¹⁶ Радње везане за пренос посмртних остатака темељили су се на космолошкој игри коначног и бесконачног, како је то К. Вердери формулисала „(посмртном) животу мртвог тела“. К. Verdery, *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsociolistic Change*, Columbia University Press, New York 1999. Цитирано код А. Павићевић, *Говор мртвих тела, Време без смрти*, представе о смрти у Србији 19-21. века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига бр. 73, Београд 2011, 105.

¹⁷¹⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 314.

ратнику и јунаку устанничког периода Станоју Главашу у циљу одржавања сећања на важност борбе за ослобођење и утемељење националне државе¹⁷¹⁸ из кога је проистекло и утемељење једног од најважнијих места трајне меморије-спомен гроба националног хероја.¹⁷¹⁹

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА (1858-1903)

Штампани медији као средства масовне комуникације у XIX веку била су веома јака пропагандна средства. Било да је реч о књижевном или историографском делу, дневној или периодичној штампи, рекламном материјалу, разгледници или било ком другом штампаном материјалу, својим садржајем у форми текста или слике, преносећи одређену поруку утичу на став, веровање, понашање читаоца и посматрача.

Усмено предање као начин преношења колективног доживљаја о одређеном догађају или личности временом подлеже промени.¹⁷²⁰ И поред етичке и сазнајне функције под утицајем државно-политичких и друштвених прилика често губи и своју веродостојност.¹⁷²¹ Отуда посебно ангажовање на публикувању дела која својим садржајем представљају што валиднији историјски документ.

Повратак у Србију кнеза Милоша Обреновића обележен је спречавањем било каквог пропагандног деловања у корист династије Карађорђевић. Сазнавши да Лазар Арсенијевић Баталака ради на повесници Карађорђевог времена, он наређује одузимање рукописа, који му је касније, за време владавине кнеза Михаила, враћен.¹⁷²²

Делатност династије Карађорђевић и њихових присталица након збацивања кнеза Александра са власти 1858. године наставља се у емиграцији.¹⁷²³ Поред уметничких објављују се књижевна и историографска дела са тематиком Првог српског устанка.

У намери да се „истина о устанничком периоду“, представи јавности Јован Хацић у Новом Саду 1862. године на основу сакупљене богате историографске грађе објављује

¹⁷¹⁸ Преко мртвих обнављају се религија и национализам, без чијих земних остатака нема доказа ни места где би се одржавала мање или више редовна спиритуална веза са значајним покојником. Т. Куљић, *Танатополитика* (социолошка анализа политичке употребе смрти), Београд 2014, 298-299.

¹⁷¹⁹ Препознавање улоге и значаја Станоја Главашау националној историји потврђен је 1970. године Решењем Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду по коме његов гроб и споменик са непосредном околином у порти цркве у Баничини имају својство споменика културе. (*Решење Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду бр. 793/4 од 15.12.1970. год.*)

¹⁷²⁰ Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош*, између историје и предања, Београд 2007, 74-76.

¹⁷²¹ Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош*, између историје и предања, Београд 2007, 74-77.

¹⁷²² Ј. Хацић, *Устанак србскији под Црним Ђорђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862, VI.

¹⁷²³ Јован Хацић у Новом Саду 1862. године објављује дуго припреман *Устанак србскији под Црним Ђорђем*, Ђура Јакшић и Тан Мор раде велике историјске композиције са темом Карађорђевог смрти.

дуго припреман *Устанак србскиј под Црним Борђем*.¹⁷²⁴ Као што је у предговору навео на то су га подстакле политичке прилике у Србији¹⁷²⁵ као и чињеница да му је у Револуцији 1849. године страдала библиотека у којој су се налазили рукопис Српске историје као и портрети српских војвода и јунака, највећим делом радови сликара Јована Исаиловић, које је намеравао да објави као илустроване прилоге.¹⁷²⁶

У српској историографији период Првог српског устанка сматра се васкрсом српске државности и почетком нововековне српске државе. Значај устаничког периода имао је утицаја и на целокупну српску културу и књижевност.

Посебно важне изворе за проучавање Првог српског устанка представљају сећања учесника. Казивањем сећања и њиховим честим понављањем она се најбоље чувају „конзервирају“, али су и њима постављене границе: када нестане њихов носилац, неминовно нестају и она,¹⁷²⁷ због чега је од велике важност да се она сачувају.

Сећањима и сведочењима, усмено казиваним или писаним у форми дневника, мемоара, аутобиографија или бележака приповедачи претварају своје виђење догађаја и личности у истините приче.¹⁷²⁸ На то указују и речи проте Матеје Ненадовића, који на почетку својих Мемоара, каже: „*Ја знам да ће исте догађаје доцније многа пера описати вештије али истинитије неће*“.

Мемоари проте Матеје Ненадовића, учесника и једне од најистакнутијих личности Првог српског устанка,¹⁷²⁹ представљају прворазредни историјски документ и лично сведочење о једном великом и значајном друштвеном и државно политичком периоду. Написани су тридесетих година XIX века.¹⁷³⁰ Недоумице око тачног времена настанка у књижевној историографији додатно су усложњене и сумњом у аутентичност појединих делова, с обзиром да оригинални интегративни рукопис није био сачуван после објављивања 1867. године.¹⁷³¹ Редиговани рукопис протиних мемоарских записа припремио је и објавио у непотпуној верзији 1856. године у Шумадинки под насловом

¹⁷²⁴ Ј. Хацић, *Устанак србскији под Црним Борђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862.

¹⁷²⁵ Сазнавши да Лазар Арсенијевић Баталаке ради на повесници Карађорђевог времена, кнез Милош наређује одузимање рукописа, који му је касније, за време владавине кнез Михаила враћен. Ј. Хацић, *Устанак србскији под Црним Борђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862, VI.

¹⁷²⁶ Ј. Хацић, *Устанак србскији под Црним Борђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862, IV-V.

¹⁷²⁷ А. Асман, *Дуга сенка прошлости*, Београд 2011, 24.

¹⁷²⁸ Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош*, између историје и предања, Београд 2007, 93.

¹⁷²⁹ Прота Матија Ненадовић био је син оборкнеза Ваљевске нахије Алексе Ненадовића страдалог у сечи кнежева 1804. године, први председник Правитељствујушчег совјета, учесник важних дипломатских мисија. О проти Матеји ненадовићу: В.Б.Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 96-189.

¹⁷³⁰ Г.Максимовић, *Устанички свијет, свједочење и прича* проте Матеје Ненадовића у предговору: П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 6.

¹⁷³¹ Г.Максимовић, *Устанички свијет, свједочење и прича* проте Матеје Ненадовића у предговору: П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 7.

Рукописи протe Матеје Ненадовића, његов син књижевник Љубомир Ненадовић¹⁷³². Под насловом *Мемоари протe Матеје Ненандовића* објављени су као целовита верзија 1867. године, а потом и 1893. године у редовном колу Српске књижене задруге у припреми Љубомира Ковачевића.¹⁷³³ Поред *Мемоара* устаничком периоду посветио је и збирку песама и докумената коју је назвао *Баштице*.¹⁷³⁴

Према оцени историчара књижевности *Мемоари* чине најживље писану прозу у првој половини XIX века, у којој до пуног изражаја долази епско херојско надахнуће и ведрина старог и искусног борца,¹⁷³⁵ док је начин на који је приказао људе и догађаје био је толико пластичан да су се могли пренети и на платно и на камен.¹⁷³⁶

Као вид историјског приказа прожетог личним сећањем они су синтеза приватног и јавног живота једне личности која је била нераскидиво везана са судбину народа и државе.¹⁷³⁷ У њима је обухваћен период до 1806. године, док се каснији догађаји као и пропаст Устанка узгред помињу. Изостављени су и описи великих битака и епска слика о снази и величини Устанка каквих има код Вука и Филипа Вишњића.¹⁷³⁸

Мемоари почињу представљањем породичне историје и порекла Ненадовића, протиног рођења, детињства и школовања. Посебну пажњу посвећује периоду Кочине крајине као и доласку Хаџи Мустафе за београдског везира и његовој борби са одметнутим јаничарима. Они ће му послужити као увод у догађаје од 1804. године које започиње сечом кнежева крајем јануара 1804. године. Са нарочитом уверљивошћу приказује хватање и погубљење свога оца Алексе Ненадовића, Илије Бирчанина, Станоја из Зеока. Период Устанка прота Матеја сагледава из угла дипломате и члана дипломатске мисије која је је била упућена у Русију крајем 1804. године. Са посебним поштовањем пише о Карађорђу који је описан веома присно: *прек и строг али пун разумевања и доброте за људе*, па се тако стиче утисак да од Вожда жели да створи легенду, с обзиром да су Мемоари писани у време највећег Милошевог „деспотизма“.¹⁷³⁹

¹⁷³² Г.Максимовић, Устанички свијет, свједочење и прича протe Матеје Ненадовића у предговору: П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 5.

¹⁷³³ Г.Максимовић, Устанички свијет, свједочење и прича протe Матеје Ненадовића у предговору: П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 5.

¹⁷³⁴ Део Баштице је објавио Јован Хаџић у Голубици бр. V 1843/1844. године, а део Љубомир Ненадовић у неколико књига: Прилози за српску историју I, Земун 1858. године и II Београд 1861. године; Деловодни протокол, писма протe о ратовању крај Дрине 1811, 1812 и 1813. година и издање Мемоара 1867. године. Временом највећи део протине Баштице је изгубљен, а и за многа писма Љубомир Ненадовић каже да су нестала. М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 67.

¹⁷³⁵ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 67.

¹⁷³⁶ В.Ђурић, Прота Матија Ненадовић, *Говор поезије* III, Београд 1980, 236.

¹⁷³⁷ П.М.Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005.

¹⁷³⁸ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 103.

¹⁷³⁹ М.Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 110.

Поред мемоара изузетну вредност, као историјски извори првог реда, имају и деловодини протоколи. Ове својеврсне дневнике о важним догађајима писали су вожд Карађорђе, прота Матија и Петар Добрњац.¹⁷⁴⁰ Списе о устаничком периоду оставили су и други његови учесници попут Боже Грујовића, Павла Поповића, Саве Петровића, Јеремије Гагића.¹⁷⁴¹

Посебан допринос у проучавању Првог српског устанка дала су теренска истраживања. Вредне податке о личностима из устаничког периода даје у својој књизи *Опис манастира у Србији*,¹⁷⁴² насталој на основу теренских истраживања 1861. и 1862. године, професор крагујевачке Гимназије Јосиф Веселић. Тако приликом обиласка манастира Рајиновац 7. јула 1861. године Веселић бележи да се иза цркве „за олтаром к` истоку“ налази гробница кнеза Стефана Палалије, убијеног у сечи кнежева 1804. године.¹⁷⁴³ Преко гробнице,¹⁷⁴⁴ положена је камена плоча коју је 1804. године поставио Мија Јанковић. На њој је уклесано: „Зде почивает раб Божји Стефан Андреић оберкез бегалички“ Пострада и погибе за ристяне. Бог да прости нему душу. Мия Јанковић 1804.“ У опису манастира Витовнице из 1861. године, Веселић наводи да је обор кнез Паул Матејић из Мелнице радио на обнови манастира Витовнице.¹⁷⁴⁵

Нарочито значајне податке о местима битака из Првог српског устанка дала су теренска истраживања припадника српске војске. Капетан Јован Мишковић у свом путопису *Путовање по Србији* објављеном 1874. године који је настао на основу бележака које је правио за време путовања питомца Војне српске академије током 1861, 1862 и 1862. године даје опис Карађорђевог шанца¹⁷⁴⁶ у Смедереву из 1861. године.¹⁷⁴⁷ „Карађорђев шанец је четвороугаоног облика, а по средини има траверзу и четири табле за топове који су по свој прилици коришћени у нападу на град. Око шанца налазе се још и више басемака од шанчева као и Лауданова линија чији један крај источно од овог шанца почиње све венцем овог брда држећи се па се спушта ка

¹⁷⁴⁰ М. Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 80.

¹⁷⁴¹ М. Савић, *Устаничка проза*, Београд 1985, 216.

¹⁷⁴² Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији, Београд 1867*.

¹⁷⁴³ Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији, Београд 1867*, 15.

¹⁷⁴⁴ Одсечена глава кнеза Палалије однета је у Цариград док је тело сахрањено у Рајиновцу. Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији, Београд 1867*, 15.

¹⁷⁴⁵ Ј. Веселић, *Опис манастира у Србији, Београд 1867*, 107.

¹⁷⁴⁶ Део Смедерева на коме се налазио шанец из Првог српског устанка са кога су Карађорђе и устаници гађали град временом је прозван Карађорђево брдо. Поред овог може се чути и назив Редут или Лауданов шанец.

¹⁷⁴⁷ Ј. Мишковић, *Путовање по Србији*, Београд 1874, 73.

*цркви у граду где се спаја са другим крајем Лауданове линије ко почиње од северне стране Карађорђевог шанца и спушта се ка вароши где се спаја са другим краком.*¹⁷⁴⁸

Мишковић током путовања по Србији борави и 1863. године у Неготинској крајини. Описујући свој боравак посебну пажњу посвећује Хајдук Вељку, његовом животу и смрти. Даје и опис његовог гроба.¹⁷⁴⁹

Студија *Грађа за новију историју Србије*¹⁷⁵⁰ објављена 1880. године садржала је значајне податке које је Јован Мишковић сакупио током теренских истраживања. Његова намера је била и да њоме скрене пажњу и на проблем писања ратне историје нововековне Србије, којом су се аутори ретко бавили. У уводу истиче да, како их назива ове његове белешке, иду у прилог књизи о Српској војсци од 1804. до 1815. године.¹⁷⁵¹ Уз биографске и историографске податке о личностима и догађајим из Првог српског устанка дао је и описе сачуваних шанчева.

Студија је подељена у два дела: *Из Јагодинском округу* и *Из осталих крајева Србије*. Сваки део имао је поглавља: Знатне војничке личности, Бојишта и Историјска писма (стара писма и документи). У Првом делу ове студије од „знатнијих војничких личности из Јагодинског округа“, приказао је биографије: капетана Коче Петровића, кнеза и војводе левачког Милоја Тодоровића, војводе левачког Стевана Јаковљевића, војводе темнићког Кара Стевана, обор-кнеза темнићког Кнеза Јевте, барјактара Милета Радојковића, војводе лесковачког Стреља Илије, Бошка Н. великог капетана, капетана Гаје, буљукбаше Јована Јаковљевића, буљукбаше Трифуна, обор-кнеза Стојана Брке и Николе Мандрда јунака, мегданције и хајдучког харамбаше. Од бојишта у Јагодинском округу описао је: Бој и положај код Јасике 26. августа 1810 године; Положај и Битку на Варварину 6. септембра 1810. године са планом логора.

У делу *Из других крајева Србије* од „знатних војних личности“, приказао је: војводу крушевачког Чолак-Анту Симоновића, јунака и мегданцију војводу Јована Демира (Гвозден), архимандрита Никифора Ђуричића, војводу ресавског Стевана Синђелића Ресавца. Од бојишта које је обишао и скицирао описао је Делиград (Делишанац или Делилогор) са планом у размери 1:2.000, са описом шанчева Илије Барјактаревевића, Вујице Вулићевића, Пауља Матејића, Гружански шанац, једно утврђење, Новачићев шанац и шанац у Топољаку и командантима у тим шанчевима и бојеве на Делиграду.

¹⁷⁴⁸ Ј. Мишковић, *Путовање по Србији*, Београд 1874, 73.

¹⁷⁴⁹ Ј. Мишковић, *Путовање по Србији*, Београд 1874, 152-161.

¹⁷⁵⁰ Ј. Мишковић, *Грађа за новију историју Србије* (са 6 цртежа), *Гласник СВД*, књига XLVIII, Београд 1880, 152-220.

¹⁷⁵¹ Ј. Мишковић, *Грађа за новију историју Србије* (са 6 цртежа), *Гласник СВД*, књига XLVIII, Београд 1880, 152-153.

Мишар (1806) са цртежом, где је дао и ток битке. Шанац Лознички са планом. Шанчеве око Бање Алексиначке: шанац на Подини и шанац на Главици са планом.

У поглављу *Стара писма* објавио је писма из архиве војводе Чолак-Анте Симоновића: диплому војводску и упут, писмо кнезовима, буљукбашама и народу нахије Крушевачке о постављењу војводе Чолак-Анте, писмо о затварању границе због чуме. Сва писма су била упућена од стране врховног војводе народа српског Георгија Петровића (војвода Карађорђа).

Податке са терена о свим шанчевима српске војске из Првог српског устанка 1804. године које је обишао премерио и исцртао Јован Мишковић је оставио је својим Бележницама које се чувају у Архиви САНУ у Београду.¹⁷⁵²

Изузетно значајне изворе за проучавање устаничког периода представљају дела Милана Ђ. Милићевића. У првом реду то су историјско-географска студија *Кнежевина Србија*¹⁷⁵³ из 1876. године и *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба* из 1888. године.¹⁷⁵⁴ Поменик је конципиран као биографски лексикон у коме су на основу теренског истраживања предочени и животописи личности из Првог српског устанка, који су до данас остали вредни извори у сагледавању овог периода.

Популаризацији устаничког периода нарочит допринос дала су илустрована издања историографског садржаја.

Коста Мандровић, 1885. године у Бечу¹⁷⁵⁵ објављује *Илустровану историју српског народа*: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине: за народ и школу: са 120 слика и једном картом Балканског полуострва (*Illustrierte Geschichte der Serben*). У њој је период Првог српског устанак представљен у засебном поглављу насловљеном *Устанак Срба на даје и борба са Турцима под Карађорђем од фебруара 1804. до септембра 1813.*¹⁷⁵⁶ Његов текстулани део са краћим приказом, најзначајнијих догађаја и личности прате илустровани прилози. Тако су објављен илустрације: Карађорђево портрет,¹⁷⁵⁷ Бој на Мишару,¹⁷⁵⁸ портрет Хајдук Вељка према литографији Анастаса

¹⁷⁵² М. Јонић Крајинац, *Генерал Јован Мишковић, неумрла звезда Србије*, Неготин 2015, 83.

¹⁷⁵³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

¹⁷⁵⁴ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888.

¹⁷⁵⁵ *Illustrierte Geschichte der Serben*, Verlag J. A. Massanetz & Comp. in Wien 1885.

¹⁷⁵⁶ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа*: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине : за народ и школу : са 120 слика и једном картом Балканског полуострва, Беч 1885, 307-362.

¹⁷⁵⁷ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа* : од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине, Беч 1885, 325.

¹⁷⁵⁸ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа*: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине, Беч 1885, 312.

Јовановића,¹⁷⁵⁹ Бој на Суводолу¹⁷⁶⁰ и Јунаштво Стевана Синђелића,¹⁷⁶¹ Ћеле кула,¹⁷⁶² портрети Младена Миловановића и Јакова Ненадовића,¹⁷⁶³ Српске породица прелазе у Аустрију.¹⁷⁶⁴

Владимир Карић објављује 1887. године свеобухватну илустровани студију *Србија, опис земље, народа и државе*.¹⁷⁶⁵ У њој уз приказ природних карактеристика, државно-политичких, привредно-економских, друштвених, културних и уметничких прилика наводи и податке везане за догађаје и личности из Првог српског устанка.¹⁷⁶⁶ Најпре у поглављу Историја постајања Србије, укратко даје ток Устанка почев од сече кнежева и збора у Орашцу 20. јануара 1804. године, да би потом у наредним поглављима посвећеним областима у Србији говорио и најзначајим догађајима попут битака на Мишару,¹⁷⁶⁷ Каменици 19. маја 1809. године, Чокешини,¹⁷⁶⁸ Хајдук Вељковој смрти као и догађајима који су претходили слому Устанка 1813. године.

У описима крајева помиње и шанчеве у Лозници,¹⁷⁶⁹ Лешници,¹⁷⁷⁰ на Делиграду,¹⁷⁷¹ Иванковцу.¹⁷⁷² Као илустровани прилози објављени су цртежи Владислава Тителбаха споменик и гробље ослободиоцима Београда 1806. на Врачару, Синђелићев споменик на Чегру¹⁷⁷³ и Ћеле кула.¹⁷⁷⁴ Карић пишући о Првом српском устанку исказује отворену наклоност према кнезу Милошу као ослободиоцу и оцу нације. То се пре свега види у похвали одлуке кнеза Милоша да остане у Србију и брани тековине Карађорђево буне, које је он кукавички напустио.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁵⁹ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 329.

¹⁷⁶⁰ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 332.

¹⁷⁶¹ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 333.

¹⁷⁶² Илустрација Ћеле куле претходно је објављена на страни 184 потписана са Косово поље. К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 184, 336.

¹⁷⁶³ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 340-341.

¹⁷⁶⁴ К. Мандровић, *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине*, Беч 1885, 353.

¹⁷⁶⁵ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

¹⁷⁶⁶ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 497-503, 679-680.

¹⁷⁶⁷ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 634.

¹⁷⁶⁸ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 636.

¹⁷⁶⁹ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 630-631.

¹⁷⁷⁰ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 635-636.

¹⁷⁷¹ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 792.

¹⁷⁷² В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 808.

¹⁷⁷³ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 777.

¹⁷⁷⁴ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 786.

¹⁷⁷⁵ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 503, 661.

Никола Симић 1891. године приредио је о свом трошку ново издање дела *Милош Обреновић или Поглед на историју Србије од 1813. до 1839. године као одговор Г. Сипријану Роберту од кнеза Михаила М. Обреновића*. За разлику од првог издања објављеног 1863. године Симићево је било илустровано портретима Милоша, Карађорђа и Танаска Рајића.¹⁷⁷⁶

Путописи представљају један од најзанимљивијих књижевних жанрова који су код читалаца изазивала нарочиту пажњу. Њихова историографска и етнографска вредност зависи од способности аутора сагледавања и презентовања начин предела које обилази. Путописе о Србији писали су како домаћи аутори тако и страници попут Бантиша Каменског,¹⁷⁷⁷ О.Д. Пирха,¹⁷⁷⁸ Алфонс де Ламартин у првој половини XIX века, док су другу половину века обележила дела Е. А. Пејтона,¹⁷⁷⁹ Вилијама Дентона,¹⁷⁸⁰ Густава Раша¹⁷⁸¹, Фелика Каница.

У свом путопису насталом током боравака у Србији 1843. и 1844. године Ендрју Арчибалд Пејтон није изоставио да укратко представи и две најзначајније личности Српске револуције Карађорђа и кнеза Милоша Обреновића. Биографску белешку о Карађорђу започиње подсећањем на прилике у Србији непосредно пред почетак Устанка, а потом кратким описом његовог учешћа у Боју на Мишару и ослобођењу Београда 1806. године. Пејтон на крају није изоставио да помене да је Карађорђе био руски генерал лајтнат и да је имао неограничену власт, као и да је са сломом Устанка 1813.године напустио Србију.¹⁷⁸² Карађорђеву биографију у енглеском издању Пејтоновог путописа пратио је као илустровани прилог литографисани Карађорђев портрет рад Боровиковског.¹⁷⁸³ Такође током путовања по Србији имао је прилике да се сусретне у Шапцу са поп Луком Лазаревићем,¹⁷⁸⁴ а по унутрашњости и са доста Карађорђевих сабораца.¹⁷⁸⁵ Наводи да се у кабинету старина београдског Лицеја чува

¹⁷⁷⁶ Наведено код: И.Борозан, *Слика Српске револуције, Алгорија I и II српског устанка Ђорђа Крстића, Српске студије*, књига 8, Београд 2017, 130.

¹⁷⁷⁷ Једну од првих путописних забелешки из периода Првог српског устанка дао је Рус Бантиш Каменски. Д. Бантиш Каменски, *Писма једног Руса о Србији 1808. године*, Београд 1901.

¹⁷⁷⁸ О.Д.Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 2012.

¹⁷⁷⁹ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996.

¹⁷⁸⁰ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013

¹⁷⁸¹ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001.

¹⁷⁸² Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 212.

¹⁷⁸³ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 206-212.

¹⁷⁸⁴ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 76.

¹⁷⁸⁵ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 91,151.

први Карађорђеви барјак од црвене свиле са амблемом и крстом који Срби сматрају националном реликвијом.¹⁷⁸⁶

Вилијам Дентон англикански свештеник и писац борави у Србији у пролеће 1862. године, у периоду када су се у енглеској штампи почели појављивали чланци да је дубоко побуњеничка и опасна за путнике. Познанство са Владимиром Јовановићем, Филипом Христићем и кнегињом Јулијом, му је омогућило да боље сагледа положај Србије и српског народа под турском влашћу. И поред негативне пропаганде која је постојала у Енглеској, Дентон одлази у Србију. Ово путовање током којег је имао велику подршку и помоћ од стране митрополита Михаила, имало је великог утицаја на његов даљи рад. Упознавање са приликама у Србији њеним становништвом, географским, историјским и политичким приликама искористио је у раду на пропаганди у корист српског народа у жељи да боље упозна званичну политику према балканским народима и измени став енглеског, махом туркофилског јавног мњења.¹⁷⁸⁷ Током пута имао је сапутника Атанасија Јелића. Као свештено лице са посебном пажњом се интересовао за православље и црквену организацију како би скренуо пажњу на положај хришћана.

Као важном периоду нововековне српске историје Дентон посвећује пажњу и Првом српском устанку. Наводи да је био општи устанак српског народа који је почео 1804. године и да су планови за његово подизање били зачети у одметничким групама полупљачкаша и полуродољуба, које су имале срећу да у личности Кара или Црног Ђорђа добију вођу.¹⁷⁸⁸ Посебно истиче велике Карађорђеове победе на Мишару, приликом ослобађања Београда 1806, бојеве око Пазара и Сјенице и на Варварину као и да је после периода од 8 година успео да оствари независност своје земље.¹⁷⁸⁹ Дентон слом Устанка 1813. године види као последицу Наполеоновог напад на Русију и његову подршку Турској која је омогућила да се Србија поново освоји.¹⁷⁹⁰

У свом путопису Дентон пише и о гробљу и споменику ослободиоцима Београда 1806. године.¹⁷⁹¹ Како истиче *„мало гробље где су сахрањени Срби погинули приликом опсаде Београда 1806. године, налази се на десној страни пута из Раковице. У средини гроба је једноставни четвороугаони споменик који је саградио Кара Александар 1848.*

¹⁷⁸⁶ Е.А.Пејтон, *Боравак у Београду 1843-1844*, Нови Сад 1996, 200-201.

¹⁷⁸⁷ Љ. П.Ристић, Вилијам Дентон проналазач српске књижевности, В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 14-16.

¹⁷⁸⁸ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 54.

¹⁷⁸⁹ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 54-55.

¹⁷⁹⁰ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 55.

¹⁷⁹¹ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 203.

године. Натписи на његове четири стране говоре о прилици у којој је споменик подигнут и издвојено место за гробље. Око гробља се још могу пратити правци куда су Турци ископали шанчеве испред којих су падали српски војници.“¹⁷⁹² На крају закључује да су споменик, гробље и дрвени крст висок 18 стопа, једине ознаке бојног поља које је на извесно време ослободило Србију од Турака.¹⁷⁹³

Дентон у свом опису Београда није изоставио да помене четири градске капије за које каже да су запуштене и да су једини трагови некадашњег утврђења уз нешто остатака земљаних ровова са грудобранима као и шанац који је још једним делом ограђен палисадама.¹⁷⁹⁴ „У град се улази кроз Стамбол капију која није сачувала ништа од некадашњег сјаја. Обрушени лук грађен пола од камена, а пола од гипсаног лепа и блата који су током његовог боравка турски мајстори обнављали.“¹⁷⁹⁵

У посебном поглављу посвећеном држаном уређењу Србије, њеним институцијама и законима, Дентон истиче да установљење нововековне српски државе започиње оснивањем сопствених политичких институција непосредно после ослобођења од турске власти у време Првог српског устанка.¹⁷⁹⁶ Он такође не изоставља пишући о организацији власти у периоду Устанка да помене да је даровитост и моћ по којој се издвајао од других устаничких вођа утицала да Карађорђе заузме место вође нације.¹⁷⁹⁷ О местима из устаничког периода вредне податке бележи и немачки путописац Густав Раш током обиласка Србије седамдесетих година XIX века.¹⁷⁹⁸ Он описује Карађорђеве шанчеве код Шапца¹⁷⁹⁹ и Лознице.¹⁸⁰⁰ За шабачки шанац наводи да је у предграђу и да је са утврђењем у граду чинио део одбрамбеног система Мачве и дела Колубаре од упада из Босне.¹⁸⁰¹ За лознички шанац каже да је облика неправилног квадрата, окруженог високим грудобранонима и дубоким јарковима и да је могао да прими велики број људи.¹⁸⁰² Такође коментарише улогу Петра Молера, који по његовом мишљењу није кукавички напустио шанац, како је Ранке тврдио већ да га је бранио до крајњих граница.¹⁸⁰³ Делиград наводи као поприште тешких борби, на чијим се „у

¹⁷⁹² В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 203.

¹⁷⁹³ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 203.

¹⁷⁹⁴ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 80.

¹⁷⁹⁵ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 80.

¹⁷⁹⁶ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 206-210.

¹⁷⁹⁷ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 206.

¹⁷⁹⁸ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001.

¹⁷⁹⁹ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 116.

¹⁸⁰⁰ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 119.

¹⁸⁰¹ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 116.

¹⁸⁰² Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 119-120.

¹⁸⁰³ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 120-121.

трави зараслим шанчевима“ бранило Поморавље.¹⁸⁰⁴ Раш обилази и Тополу, у чијем опису не изоставља Карађорђа кога приказује као човека мрког погледа и енергичних црта лица.¹⁸⁰⁵ Такође пише и о Карађорђевој гробу у тополској цркви. *„У њен заиста стешњен простор с муком допире дневно светло кроз уска напола непрозирна окна. Једно кандило баца своје слабе зраке на кнежево знамење и друге натписима украшене надгробне каменове и једну црвену, једноставну мермерну плочу..... Црвени мермер покрива земне остаци и одрубљену главу великог војсковође Црног Ђорђа. Глава јунака иструлела је у некој јами Цариграда пошто је месецима била изложена као победнички трофеј на једном високом коцу испред капије сераја.“*¹⁸⁰⁶

Раш у свом путопису наводи да се у конаку манастира Манасије у једној од гостинских соба налазе портрети породица Обреновић и Карађорђевић и садашњег митрополита.¹⁸⁰⁷ Најзанимљивија од свих слика, како наводи је леп портрет Црног Ђорђа, првог и истинитог ослободиоца Србије.¹⁸⁰⁸ *„Оштар поглед и лепе правилне црте лица које зраче колико енергијом толико и мудрошћу и добротом. За појасом су му два пиштоља, а са стране једна предивна украшена сабља- то је била карактеристична слика Црног Ђорђа или Карађорђа „хајдучког краља“ и „оца сиромашних“, јунака безброј битака и неприкосновеног организатора мира, један други Цинцинатус и као и мој поштовани и велики пријатељ Гарибалди, пример и узор несебичности и пожртвовања, који је пред очима имао један циљ: слободу и добро своје отаџбине, ослобођене његовим мачем турског јарма.“*¹⁸⁰⁹ Портрет у Манасији који је како Раш наводи оставио велики утисак на њега, по свој прилици је могла да буде једна од репродукција Карађорђевог портрета Боровиковског.

Податке о местима, личностима и догађајима из периода Првог српског устанка у својим делима оставио је и један од најзначајнијих истраживача Србије у XIX веку, Феликс Каниц.¹⁸¹⁰

¹⁸⁰⁴ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 304-305.

¹⁸⁰⁵ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 225.

¹⁸⁰⁶ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 225.

¹⁸⁰⁷ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 328.

¹⁸⁰⁸ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 328-329.

¹⁸⁰⁹ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад 2001, 329.

¹⁸¹⁰ М. Тимотијевић, *Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 115.

Почев од 1859. године, у наредне четири деценије Каниц више пута борави у Србији.¹⁸¹¹ Током ових студијских путовања урадио је и низ скица, цртежа и акварела различите садржине.¹⁸¹²

Повезивањем текста са великим бројем илустрација његова дела умногоме разликује од дела других путописаца који су обилазили Србију у XIX веку. Знањем илустратора желео је искористи и уобличи једну визуелно-визуелну структуру водећи се Хердеровим схватањем да народ детерминише простор на коме живи.¹⁸¹³

После путовања по Србији Каниц је у Бечу објавио два дела мањег обима: *Die römischen Funde in Serbien* (Римски налази у Србији), 1861. године и 1864. године *Serbiens byzantinische Monumente* (Српски византијски споменици). Једно од његових најзначајнијих дела и врхунац археолошких истраживања је *Römische Studien in Serbien* (Римска студија у Србији) са посебним нагласком на спречавању уништавања културне баштине. У Лајпцигу 1869. године објављује *Serbien. Historisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868. (Србија. Историјско-етнографске студије са путовања 1859-1868) у коме је на преко 700 страна, са многобројним илустрацијама, представио Србију, њен народ и историју.

Најпознатије Каницево дело је *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века) објављено је у три књиге, 1904, 1909 и 1919. године у Бечу.¹⁸¹⁴

У њему доноси доноси и значајне податке о местима, догађајима и људима из периода Првог српског устанка. Приликом обиласка манастира Рајиновац код Гроцке наводи да се на манастирском гробљу налази и гроб кнеза Стевана Андрејића Палалије из Бегалице који је страдао у сечи кнежева 1804. године.¹⁸¹⁵ У Смедереву бележи податке

¹⁸¹¹ Како је навео посетио је ову земљу од Милоша до Александра, од плодне Посавине и шумовитог Подунавља до аустроугарске пограничне карауле код Новог Пазара, па поред Београда упознао свих 15 окружних градова, као и 56 од 72 средња места. Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 8.

¹⁸¹² Прве прилоге о Србији објавио је у часопису *Illustrierte Zeitung*. Наведено код: М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 119.

¹⁸¹³ М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 117.

¹⁸¹⁴ Током свог истраживачког рада у Србији Каниц је сарађивао са Јанком Шафариком, Јованом Гавриловићем и другим српским научницима.

¹⁸¹⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 136.

везане за Карађорђевог шанац, линију одбране Смедерева, коју је утврдио још маршал Лаудон у XVIII веку, а Карађорђе користио током Првог српског устанка.¹⁸¹⁶

О пожаревачком крају каже да су се сви на челу са кнезом Рајицом из Забрђа одазвали 1804. године на позив Карађорђа, као и да из тог краја потичу Петар Добрњац¹⁸¹⁷ и Миленко Стојковић. Такође помиње да су Турци накратко 1809. године држали Пожаревац и да су га 1813. поново освојили и утврдили,¹⁸¹⁸ као и да су у селу Петка вођене велике борбе 1810. године.¹⁸¹⁹

За ресавски крај (који назива Браничево) Каниц истиче да је Карађорђевог устанка у њему имао посебног одјека.¹⁸²⁰ Наводи да је у селу Милива на десној обали Ресаве у близини манастира Манасија, 1804. године Карађорђе развио барјак слободе и да су 1815. године тамо вођене велике борбе.¹⁸²¹ За људе из Ресаве каже да су се одувек одликовали патриотизмом, који су се пре Устанка препознавали по црним капицама, које је Карађорђе забранио после чега су се почели носити једнообразни фесови.¹⁸²² Помиње и да је у селу Грабовац западно од Манасије рођен „чувени кнез Стеван Синђелић, ресавски јунак, раван онима из старих српских народних песама“.¹⁸²³

Каниц 1860. године борави у Тополи.¹⁸²⁴ Уз прикупљање податка о некадашњем Карађорђевог граду ради и цртеж конака и цркве. О Карађорђевог дому каже да је једноставан али удобан, окружен високим зидовима са угаоним кулама, као и да је био омиљено место његовог сина кнеза Александра. Ово приликом није изоставио да помене да је кућа је због учешћа Карађорђевића у убиству кнеза Михаила 1868. године

¹⁸¹⁶ Каниц је у том периоду могао јасно распознати грудбране, платформе за топове и ровове овог шанца који се још називао Лауданов шанац, Редут или Карађорђево брдо. Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 150.

¹⁸¹⁷ Петар Теодоровић родом из села Добрња, 1804. године подигао је народ овог краја против Турака. Учествовао је у борбама на Иванковцу 1805. године, после чега је од стране Совјета именован за војводу. Учествовао је у Боју на Делиграду 1806. године. Због сукоба са Караорђем 1811. напушта Србију. Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 226.

¹⁸¹⁸ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 167.

¹⁸¹⁹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 190.

¹⁸²⁰ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 279.

¹⁸²¹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 272.

¹⁸²² Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 280.

¹⁸²³ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 280.

¹⁸²⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 334.

конфискована, а 1877. године уништена током Тополске буне.¹⁸²⁵ Већ током прве посете Тополи 26. јула 1903. године, као краљ Србије, Карађорђевић унук Петар Карађорђевић одлучио је да тамошњи породични посед претвори у сталну летњу резиденцију са раскошном монументалном црквом и криптом Карађорђевића.¹⁸²⁶

За Богородичину цркву коју је Карађорђе саградио 1811. године Каниц каже да се налази поред школе, ограђена зидом да је „мала и тесна, светло се једва пробија кроз уске прозоре и да није кандила тешко би се шта видело. Десно од улаза један зрак пада на црвену мермерну плочу која покрива кости јунака шумовитих брда, вође Првог несрећно завиреног српског устанка“.¹⁸²⁷ Такође наводи да је у олтару цркве сахрањен Петар Јокић буљукбаша Карађорђевог гарде.¹⁸²⁸

Пишући о Тополи, посебну пажњу посвећује и биографским подацима војводе Карађорђа. Наводи да је рођен 1752. године у Вишевцу, где се његов отац доселио из Црне Горе из Васојевића, као и да је њихову породичну кућу купио црногорски кнез Никола и дао да се рестаурира.¹⁸²⁹ На основу Ранкеове *Српске историје* и Милићевићевих података даје и опис Карађорђевог физиономије, карактера, навика, одеће коју је носио.¹⁸³⁰ Не желећи да улази у непосредну улогу кнеза Милоша у Карађорђевог убиства 24/25. јула 1817. године он га приписује Вујици Вулићевићу, до тада Карађорђевог оданом војводи.¹⁸³¹ Истиче да је надгробну плочу у Тополи поставио кнез Милош у настојању да скине са себе сумњу о учешћу у Карађорђевог убиству.¹⁸³²

И код војводе Карађорђа и код кнеза Милоша Каниц је видео дубоко укорењену мржњу према Турцима и жељу да своју отаџбину виде независну и снажну.¹⁸³³ По његовом мишљењу из таквих осећања краљ Александар Обреновић је на тренутак заборавши

¹⁸²⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 334.

¹⁸²⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 339.

¹⁸²⁷ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 336.

¹⁸²⁸ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 339.

¹⁸²⁹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 334.

¹⁸³⁰ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 337-339.

¹⁸³¹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 336.

¹⁸³² Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 336.

¹⁸³³ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 337.

стару породичну омразу, 7. Септембра 1893. године положио венац на гроб вожда Карађорђа.¹⁸³⁴ Овај податак прати илустрација на којој краљ Александар у пратњи митрополита Михаила и Лазара Докића полаже венац на Карађорђево гроб. Каниц помиње да су тада неки озбиљни патриотски расположени српски државници имали намеру да младог краља ожене Јеленом, ћерком јединицом претендента на престо Петра Карађорђевића, коју је осујетио краљ Милан. На крају закључује да је до овог брака дошло, Обреновићи би се спасили трагичног краја.¹⁸³⁵

Из Каницовог дела може се видети да је у народу одржавано сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка које су рођењем, животом или смрћу биле везане за одређене крајеве и места.¹⁸³⁶ Податке темељи на основу оног што је прикупио на терену али и на основу Милићевићевих дела и казивања устаничких старешина.¹⁸³⁷

Описује је и битке на Мишару августа 1806. године,¹⁸³⁸ Штубику и Малајници 1807. године, шанчеве на Делиграду и као и у Забрђу на Сави са кога је Карађорђе прешао из Србије у Срем 1813.¹⁸³⁹ За Делиград каже да се у аустријско-турским ратовима помињао као утврђено место. Утврдио га је 1806. године капетан Жика који је сахрањен у манастиру Светог Романа. Позивајући се на план Јована Мишковића истиче да се делиградско старије утврђење састојало од пет шанаца неправилног облика, оградањених палисадама и са уређеним топарницима, и да је лежало уз саму обалу Дреновачког потока.¹⁸⁴⁰ Током обиласка Каниц бележи да се приликом сваког откопавања могло наћи по неко топовско ђуле или комад оружја и да су притом

¹⁸³⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 337.

¹⁸³⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 337.

¹⁸³⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 342.

¹⁸³⁷ У Дрпалу на западној падини Космаја 24. Фебруара 1804. године дошло је до првог сукоба устаника са дахијама. У суседном Рогачу рођен је Јанко Катић, погинуо је у борби са Хасан пашом сахрањен је у Сибници, а његово јунаштво је опевано у песмама. Помиње да је Карађорђе убио оца и сахранио га у Лисовићима. Кнеза Симу Марковића описује као великог војводу Првог српског устанка, председника Совјета и Карађорђевог пријатеља. Наводи да је убијен 21. марта 1817. године при повратку из Русије и да је његовој смрти допринео кнез Милош који је претпоставио да се кнез вратио како би припремио Карађорђево повратак. Сахрањен је поред Саборне цркве. У Остружници је рођен Радич Петровић који је посебно био ангажован на обуци војске у копању шанчева. Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 342-350.

¹⁸³⁸ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 361-362.

¹⁸³⁹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 350.

¹⁸⁴⁰ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 111.

старији мештани увек били спремни да испричају неки догађај из устаничког периода.¹⁸⁴¹

За битку на Штубику, која је вођена 1. јула 1807. године између Турака и Срба и Руса, Каниц каже да је и поред тога што се завршила победом, после ње међу устаницима завладало огорчење према Французима када су у пашином чадору нашли писама грофа Себастијана са саветима за успешнију борбу против хришћанских противника.¹⁸⁴² У пратњи штубичког попа и кмета Михаила Маринковића Каниц је 13. октобра 1887. године изјахао према Малајници да би са високог Мула пашиног шанца на десној обали Замне скицирао бојиште. Том приликом бележи „на западној страни смо видели Миленков шанац и Главицу на којој се ушанчио Карађорђе када је дошао из правца Голубиња преко Мироча. Испред су била земљана утврђења из којих су Руси истеривали Турке и присилили их на повлачење ка Видину. Предео је овичен брдима Дели Јована и Мироча, и сем видиљивих бедема турских положаја није било других трагова борби од пре 80 година“.¹⁸⁴³ Скицу бојишта код Малајнице са означеним полагајима прилаже као илустровани прилог текста.¹⁸⁴⁴

Међу меморијалима Првог српског устанка Каниц помиње и Калипоље на пола часа јужније од Враћевшнице у коме је Карађорђе 28. маја 1812. године на свечаном скупу саопштио најистакнутијим српским војводама чланове Букурештанског мира и у присуству грофа Ивелића руског изасланика одликовао их ордењем које им је наменио руски цар.¹⁸⁴⁵

На улогу Карађорђа као осветника Косова скреће пажњу податком да су по његовом наређењу извађене и развејане у ветар кости Вука Бранковића из гроба који се налазио

¹⁸⁴¹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 111.

¹⁸⁴² Срби и Турци су се ушанчили код Штубика и Малајнице. Мула паша видински, Кара Феиз и Алија Гушанац имали су 5000 војника и били шест пута јачи од српских војвода Миленка и Добрњца. Ситуација се додатно отежала пошто су им Турци одсекли пијаћу вод, па се она могла донети само под непријатељском ватром са Замне, а и оскудевали су и у храни. Карађорђе је пожurio из Пореча, али то није било довољно да се пружи отпор па се обраћа руском генералу у Малој Влашки за помоћ. Јак коњички испад Турци су извршили 1. јула али су га козаци одбили. Турци су се дали у повлачење за којима је кренуо батаљон улана заједно са Србима који су прешли у напад. На јуриш су заузели бајонетима шет шанчева. У паничном бекству Турци су оставили доста мртвих као и наоружање. Срби су били одушљени Русима, а огорчени према Французима јер су у пашином чадору нашли писама грофа Себастијана са саветима за успешнију борбу против хришћанских противника. Генерал Исајев је кренуо ка Неготину. Примирје је закључено између Руса и Турака и тиме прекинуло даље активности. Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 465.

¹⁸⁴³ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 466.

¹⁸⁴⁴ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 200,466.

¹⁸⁴⁵ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 329.

недалеко од најбољег дела турске вароши, који се налазила северно од данашњег Крушевца.¹⁸⁴⁶ „Тим примером Карађорђе је хтео да задовољи земаљску правду на главном кривцу за трагедију на Косову“.¹⁸⁴⁷

Каниц уз текстове и илустрације говорио и о Теле кули, Синђелићевом споменику на Чегру,¹⁸⁴⁸ споменику Хајдук Вељку у Неготину подигнутом поводом осамдесет година од његове погибије,¹⁸⁴⁹ као и да је кнез Петар Карађорђевић својевремено понудио 50 000 франака за споменик своме деди Карађорђу на тлу Србије.¹⁸⁵⁰ Приликом обиласка манастира Раковице бележи да се поред северног спољњег зида налази скромна камена плоча која подсећа да је овде покопан Васа Чарапић који је погинуо у ослобођењу Београда 1806. године.¹⁸⁵¹

Посебну документарну у уметничку вредност Каницовим делима дају цртежи. Иако се његове илустрације често сагледавају као аутентични извори за проучавање српске визуелне културе, њихову уопштену аутентичност неопхоно је са опрезом прихватати.¹⁸⁵² На то пре свега утиче чињеница да оне настају у времену у коме је приступ делу и даље подразумева исправку и реконструкцију затеченог стања.¹⁸⁵³

Каницова дела такође би требало сагледати у контексту актуелних друштвено-политичких прилика као у Србији тако и у средини из које је долазио. Власт у Кнежевини, а касније Краљевини Србији, је благонаклоно гледала на његов рад као важан елемент спољнополитичке презентације земље.¹⁸⁵⁴ И поред тога његово дело је

¹⁸⁴⁶ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 89.

¹⁸⁴⁷ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 89.

¹⁸⁴⁸ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 179.

¹⁸⁴⁹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007, 435.

¹⁸⁵⁰ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007, 324.

¹⁸⁵¹ Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, прва књига, Београд 2007, 124.

¹⁸⁵² М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 126.

¹⁸⁵³ М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 126.

¹⁸⁵⁴ М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 128.

виђено као „поглед другог“,¹⁸⁵⁵ док је његов научни приступ наишао на критику младе српске науке.¹⁸⁵⁶

Од спомен обележја из устаничког периода Каниц посебну пажњу посвећује Ћеле кули. Током боравака у Србији урадио је неколико њених цртежа које је касније објављивао као илустроване прилоге како у својим тако и у делима других аутора.

Тако у издању часописа *Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde* из 1865. године, путопис А. Лајста о Бугарској прати илустација Ћеле куле,¹⁸⁵⁷ која ће се касније наћи у другом делу *Србије и становништва (Das Königreich Serbien un Serbenvolk, von dem Römzeit bis zur Gegenwart)*.¹⁸⁵⁸

У књизи *Србија*, историјско-етнографска путописна студија од 1859. до 1868. године (*Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*), на почетку поглавља Од Тимока до Саве, Преко Ниша и Грамаде је цртеж Ћеле куле испред које је приказана и Митхат пашина чесма подигнута 1860. године.¹⁸⁵⁹ Текст у овом поглављу односи се на његов други боравак у Нишу 1864.¹⁸⁶⁰ Наводи да је Митхат паша планирао да поруши Ћеле кулу „варварски трофеј победе“, али је уместо тога подигао чесму.¹⁸⁶¹

Уз стихове Јована Драгашевића посвећеним Ћеле кули: „*И сад је тамо црвена трава и кула с бели од српских глава*“¹⁸⁶² и опис Боја на Чегру 1809. године, лист *Србадија* који је излазио у Бечу, 1874. године објављује као илустровани прилог Каницев цртеж Ћеле куле са Митхат пашином чесмом, потписан као „српски споменик код Ниша“.¹⁸⁶³ О Ћеле кули, која је подигнута у знак освете и упозорења, се овом приликом говори као споменику који треба да служи као пример безусловне жртве за отаџбину: „*Кула коју су Турци подигли од српских глава код Ниша нека је српском народу слава и понос и нека је сваком Србину светиња која ће га подсећати на Србе јунаке, који знаше умирати За крст часни и слободу златну. Цео свет уздиже и слави дело Леониде и*

¹⁸⁵⁵ Н.Макуљевић, Слика другог у српској визуелној култури XIX века, *Историја и сећање*, Студије историјске свести, Београд 2006, 141-156.

¹⁸⁵⁶ М. Тимотијевић, Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 128.

¹⁸⁵⁷ Zur Kunde von Bulgarien, *Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde*, Braunschweig 1865, 170.

¹⁸⁵⁸ F.Kanitz, *Das Königreich Serbien un Serbenvolk, von dem Römzeit bis zur Gegenwart*, zweiter Band, Land und Bevölkerung, Leipzig 1909, 181.

¹⁸⁵⁹ F.Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig Fries 1868, XXIV, 287, 744.

¹⁸⁶⁰ F.Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig Fries 1868, 293-294.

¹⁸⁶¹ F.Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig Fries 1868, 294.

¹⁸⁶² Српски споменик код Ниша, *Србадија*, илустровани лист за забаву и поуку, Беч 26 .10. 1874, 22.

¹⁸⁶³ Српски споменик код Ниша, *Србадија*, илустровани лист за забаву и поуку, Беч 26 .10. 1874, 8.

Спартанаца његових, а зар ми Срби не славио нашег Леониду и наше Спартанце. Та имамо ми много о много таквих неумрлих јунака од Косова и Милоша Обилића па до Синђелића и даље и даље.¹⁸⁶⁴

Да је Ћеле кула као јединствено спомен обележје устаничког периода привлачило нарочиту пажњу странаца указују илустрације у европској штампи последњих деценија XIX века.

У време Српско-турског рата 1876-1878. године у публикацији *Албум рата на Истоку 1876.* (*Album della guerra d'oriente del 1876.* Milano 1876.) штампаном у Милану 1877. године објављен је и цртеж Ћеле куле (*Torre dei teschi a Nissa*).¹⁸⁶⁵ Кула на цртежу је приказана као пирамида, са видљивим оштећењима која су временом настајала, али са много више лобања него што је у описима приказивано. У њеној позадини се виде стабла дрвећа као и минарет џамије. Испред ње су две Туркиње што указује да је цртеж настао непосредно пред Српско-турски рат 1876-1878. године. Уз цртеже дати су укратко историјски подаци о настанку Ћеле куле.¹⁸⁶⁶

Као илустрација чланка посвећеног кризи на истоку (Источном питању) у лондонском илустрованом часопису График (*The Graphic*) 1877. године објављен је под натписом *Турска голгота* или *Место лобања*, цртеж Ћеле куле Годфроа Дирана (*Goodefroy Durand*).¹⁸⁶⁷ У чланку Диран који је уједно био и специјални извештач лондонског часописа пише да је приликом уласка у Ниш, наишао на „одвратан“ призор, четвртасту кулу која је са свих страна била пуна отвора који су коришћени да се у њих уздидају људске главе. Како је ову „турску голготу“ обишао у пратњи санитетског мајора Стивенсоном том су приликом утврдили да су зидови дебели око три стопе, потпуно направљени од лобања не само мушкараца, већ и жена и деце. Велики број лобања испалих из удубљења леже поред куле или се надзиру испод угажене земље. Непознајући околности под којима је Ћеле кула настала, Диран ово како наводи „стравично здање“ назива Српском кулом која је резултат српског рата 1861-1862.¹⁸⁶⁸

¹⁸⁶⁴ Српски споменик код Ниша, *Србадија*, илустровани лист за забаву и поуку, Беч 26. 10. 1874, 22.

¹⁸⁶⁵ *Album della guerra d'oriente del 1876*, Milano 1877, 48.

¹⁸⁶⁶ *Album della guerra d'oriente del 1876*, Milano 1877, 48.

¹⁸⁶⁷ The Eastern question, Nisch, *The Graphic*, Illustrated weekly newspaper, London 17. Febr. 1877. <https://bulstack.com/2009/07/06/the-eastern-question-the-graphic/>

¹⁸⁶⁸ The Eastern question, Nisch, *The Graphic*, Illustrated weekly newspaper, London 17. Febr. 1877. <https://bulstack.com/2009/07/06/the-eastern-question-the-graphic/>

Поводом уласка српске војске у Ниш 29. децембра 1877. године, *Орао*, Велики илустровани календар за 1879. годину, објавио је цртеж Стеве Тодоровића *Ћеле кула крај Ниша*, који прати кратак опис споменика.¹⁸⁶⁹

У илустрованом часопису *Das Buch für Alle* (*Књига за све*), који излазио у Штутгарту у 12. свесци за 1887. године објављен је цртеж Владислава Тителбаха,¹⁸⁷⁰ *Ћеле кула код Ниша* (*Der Schädelturm bei Nisch*).¹⁸⁷¹ Овај цртеж прати текст који указује на карактер овог споменика и којим је поводом настао. Наводи се да је у кули 952 лобање и да су оне скидане и сахрањивање. Кнез Милан када је освојио Ниш 1877. године дао је да се огради и заштити.¹⁸⁷² Овај цртеж је по свој прилици настао током Тителбаховог боравка у Нишу 1878. године.¹⁸⁷³

Поводом отварања железничке пруге Београд-Ниш 1884. године у немачком илустрованом часопису (*Illustrierte Zeitung*) објављен је чланак о првом путовању возом између ова два града.¹⁸⁷⁴ Тако је приликом описа Ниша наведено да се у њему налази један варварски споменик *Ћеле кула* подигнута од глава Срба. Као илустровани прилог дат је цртеж Карола Поп де Сатмарија/ Karl von Szathmary (Carol Popp de Szathmáry) који је урађен 1876. године када се поред *Ћеле куле* још увек налазила камена чесма коју је 1860. године подигао Митхат паша.¹⁸⁷⁵

Спиридон Гопчевић 1891. године у Лајпцигу објављује књигу *Србија и Срби* (*Serbien und die Serben*) на немачком језику.¹⁸⁷⁶ Приказ Србије кроз опис њених крајева, становништва, економских и политички прилика прате и илустровани прилози, међу којима је у делу посвећеном *Ћеле кули* објављен њен цртеж, рад Карола Поп де

¹⁸⁶⁹ *Орао*, Велики илустровани календар за 1879. годину, Нови Сад 1878, 63,134.

¹⁸⁷⁰ Владислав Тителбах (1847-1925), сликар и графичар чешког порекла. Право име Тителбаха било је Франц Ладислав Тителбах. Школовао се у Прагу на Техничкој школи и упоредо похађао школу сликања. У Србију долази 1875. Радио је као сарадник домаћих и страних илустрованих листова, декоратер у Народном позоришту у Београду. Био је члан Српског ученог друштва од 1885. године. Његов рад је почивао на истраживању и прикупљању грађе која би се користила у приказивању српске историје, територије и народа. Ј. Трајков, Рад Владислава Тителбаха на истраживању и представљању српског културно-историјског и етнографског наслеђа, *Корени VII*, Часопис за историографију и архивистику, Јагодина 2009, 23-24.

¹⁸⁷¹ *Das Buch für Alle*, hefte 12, Stuttgart 1887, 281.

¹⁸⁷² *Das Buch für Alle*, hefte 12, Stuttgart 1887, 279.

¹⁸⁷³ Ј. Трајков, Рад Владислава Тителбаха на истраживању и представљању српског културно-историјског и етнографског наслеђа, *Корени VII*, Часопис за историографију и архивистику, Јагодина 2009, 24.

¹⁸⁷⁴ Die neue Eisenbahntrecke, Belgrade-Nisch, *Illustrierte Zeitung*, Nr. 2167, Leipzig und Berlin 1. November 1884, 433,436.

¹⁸⁷⁵ Die neue Eisenbahntrecke, Belgrade-Nisch, *Illustrierte Zeitung*, Nr. 2167, Leipzig und Berlin 1. November 1884, 436,438.

¹⁸⁷⁶ S. Gopcevic, *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891, 89-91.

Сатмарија.¹⁸⁷⁷ Уз кратко подсећање како је настала, Гопчевић наводи да побожни Срби после ослобођења 1877. године, из пијетета и љубави према отаџбини зазидане лобање као реликвију планирају да изложе у капели. У Србији која нема много споменика Ћеле кула служи потомцима да се сећају како су се њихови очеви борили за слободу и како су живели под турском влашћу.¹⁸⁷⁸

Током боравка у Нишу чешки сликар Лудвик Куба ради цртеж капеле над Ћеле кулом који објављује у сарајевском часопису *Нада* 1897. године.¹⁸⁷⁹ У текстуалном приказу она је представљена као црквица над кулом од лобања коју је подигао победник, боја који су Срби водили за своје ослобођење. И поред тога што код пролазника изазива одређену нелагоду, Срби кад прођу поред ње скидају капу као пре каквим светим местом.¹⁸⁸⁰

Од друге половине XIX века у европској штампи, упоредо са њеним технолошким развојем, све чешћи прилози постају фотографије. Појава фотографије као новог медија,¹⁸⁸¹ омогућила је да се без људског посредништва, искључиво механичким путем, забележе важни моменти чија се аутентичност и истинитост тешко доводила у сумњу.¹⁸⁸² Тиме је она постала историјски документ који је попут сликарског дела имао статус поузданог сведока,¹⁸⁸³ који је, штампи као до тада писаном медију, дао нову, до тада непознату улогу у друштвеној комуникацији.¹⁸⁸⁴

Овај нови медији у Кнежевини Србији веома брзо се појавио захваљујући путујућим дагеротипистима попут Јосифа Капилерија, Адолфа Дајча који бораве у Београду четрдесетих година XIX века.¹⁸⁸⁵ Од домаћих аутора прве дагеротипије раде Анастас Јовановић 1841. године и 1850. године сликар Милија Марковић.¹⁸⁸⁶ Педесетих година у Београду се појављује и први путујући фотографи.¹⁸⁸⁷

¹⁸⁷⁷ S. Gopcevic, *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891, 89-91.

¹⁸⁷⁸ S. Gopcevic, *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891, 90-91.

¹⁸⁷⁹ *Nada*, Sarajevo 3/15. фебруар 1897, 77.

¹⁸⁸⁰ *Nada*, Sarajevo 3/15. фебруар 1897, 77.

¹⁸⁸¹ Проналазак фотографије, званично је објављен 19. августа 1839. на седници Академије наука у Паризу у излагању француског научника Франсоа Арагоа о својству новог проналаска, нове технике механичког сликања, „дагеротипије“. М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 17.

¹⁸⁸² М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 60.

¹⁸⁸³ M. Diers, *Schlagbilder*, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart, Frankfurt am Main 1997, 21.

¹⁸⁸⁴ M. Diers, *Schlagbilder*, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart, Frankfurt am Main 1997, 21.

¹⁸⁸⁵ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 19.

¹⁸⁸⁶ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 19.

¹⁸⁸⁷ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 20-21.

Тако је и Анастаса Јовановића намера да литографише националну галерију значајних личности навела да се окрене новом медију који би му олакшао рад, с обзиром да је фотографија служила као предложак за литографисане портрете.¹⁸⁸⁸ Од средине пете деценије XIX века почиње са снимањем портрета устаничких вођа,¹⁸⁸⁹ уметника, истакнутих појединаца из јавног живота, обичних грађана.

Од личности из Првог српског устанак једина до сада позната фотографија је Узун Мирка Апостоловића из 1865. године у техници таблотипије.¹⁸⁹⁰ На њој је Узун Мирко снимљен до појаса већ у позним годинама, избораног чела, са брадом и брковима, обучен у копоран.¹⁸⁹¹

Према овој фотографији урађена је ксилографија која је објављена на насловној страни Београдских општинских новина 1. фебруара 1866. године као илустровани прилог текста посећеног животу Узун Мирка Апостоловића, јунака Првог и Другог српског устанка, који се нарочито прославио у борбама за ослобођење Београда 1806. године.¹⁸⁹² На овој илустрацији за разлику од оригиналне фотографије некадашњи јунак Првог српског устанка приказан је са накнадно додатим орденом Обилића добијеног од црногорског владике и Таковским крстом којим га је одликовао кнез Михаило поводом педесетогодишњиве Другог српског устанка за заслуге у ослобођењу Србије.¹⁸⁹³

Географско одељење Главног Генералштаба српске војске по ослобођењу Нишког и Топличког округа урадило је албум са фотографијама Ниша, Прокупља и Куршумлије и 1879. године као поклон уручило краљу Милану. На првој страни албума стоји посвета *Његовом Височанству, господару књазу српском, Милану М. Обреновићу IV врховном команданту војске, Главни генералштаб MDCCCLXXIX* а на другој наслов албума „*Фотографски снимци из околине Ниша, Прокупља и Куршумлије*“. У албуму међу фотографијама Ниша нашле су се и фотографије споменика Стевану Синђелићу на Чегру и Ћеле-кула. Оне су уједно и први фотографски снимци ових спомен

¹⁸⁸⁸ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 33.

¹⁸⁸⁹ За потребе израде Хајдук Вељковог портрета, објављеног у другој свесци *Споменика српских*, 1851. године Анастас Јовановић је урадио са различите удаљености три талботипска снимка младог човек са брковима, обученог у народну ношњу са токама и сабљом у руци, на чијој полеђини пише *Хајдук Вељко*. Због сличности, обично се у литератури наводи да му је позирао Хајдук Вељков брат, Милутин. Приликом израде литографије Јовановић не користи целу фотографију, већ само главу, док је одећу и положај тела изменио, на начин који би, према његовом схватању, више одговарао јунаку. Р. Антић, *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977, 114; В. Стаменковић, *Јунак од сабље*, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину, Неготин 2017, 102.

¹⁸⁹⁰ М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993, 35.

¹⁸⁹¹ Р. Антић, *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977, 120.

¹⁸⁹² Узун Мирко, *Београдске илустроване новине* од 1. фебруара 1866, 9-10.

¹⁸⁹³ Узун Мирко, *Београдске илустроване новине* од 1. фебруара 1866, 10.

обележја, који су се после тога масовно репродуковали у штампи и различитим публикацијама. Фотографије су димензија 20,7x15,3 цм уоквирена паспартуом, а свака страница је украшена орнаментима и грбом Обреновића.¹⁸⁹⁴

Фотографски снимци споменика на Чегру и Ћеле куле су се продавали и као појединачне слике. А право дистрибуције имао је Главни Генералштаб српске војске. У Службеном војном листу 1. јуна 1889. године он објављује Оглас о продаји по нижим ценама литографисаних слика израђених у фото-литографској радионици.¹⁸⁹⁵ Поред слика из Другог српско-турског рата, Освећења споменика кнезу Михаилу, међу слика предела из нових крајева, старина и споменика биле су и слике *Споменик Синђелићев и Ћеле кула*.¹⁸⁹⁶ Све слике су биле рађене на дебелом картону и продавале су се по цени од 1 динар по комаду.¹⁸⁹⁷

На фотографији снимљеној 1878. године, Ћеле кула је ограђена, још увек без настрешнице, оронула и са малим бројем лобања у њеним зидинама.¹⁸⁹⁸

У последњој деценији XIX века урађени су и први фотографски снимци места некадашњих устаничких положаја у Смедереву. Између 1893. и 1896. године дворски фотограф Милан Јовановић у фото-албуму Смедерева, објављује четири панораме дела града на коме су се за време Првог српског устанка налазили шанчеви Карађорђевих бораца.¹⁸⁹⁹ То су три фотографије са сигнатуром *Са Редута*,¹⁹⁰⁰ на почетку албума и посебно извојена фотографија *Карађорђево брдо*. На њима се, поред панорама Смедерева снимњених са различитих позиција, могу видети и остаци некадашњих устаничких шанчева, по којима и данас овај део града носи назив Редут или Карађорђево брдо.

Захваљујући фотографској техници остали су забележени и одређени значајни догађаји попут прославе свечаног откривања споменика Хајдук Вељку Петровићу у Неготину 1892. године, преноса посмртних остатака Станоја Главаша и освећења нове гробнице

¹⁸⁹⁴ <https://narodnimuzejnis.rs/%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b1%d0%be%d1%92%d0%b5%d1%9a%d0%b5-%d0%bd%d0%b8%d1%88%d0%b0-1878-%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bd%d0%b5/nggallery/page/1?lang=RS>

¹⁸⁹⁵ На знање, *Службени војни лист* од 1. јуна 1889, 765-766.

¹⁸⁹⁶ На знање, *Службени војни лист* од 1. јуна 1889, 765-766.

¹⁸⁹⁷ На знање, *Службени војни лист* од 1. јуна 1889, 765-766.

¹⁸⁹⁸ Кнез Милан Обреновић одмах по ослобођењу Ниша наредио је да се Ћеле кула огради и да се над њом подигне кров како би се од пропасти сачувала. М. Ристић, Ћеле кула и чегарски споменик, *Историјски подаци о Боју на Каменици 19. маја 1809. године, Синтеза историјског изворног градива о овом догађају*, *Дело* од 1. октобра 1910, 292.

¹⁸⁹⁹ С. Цветковић, Смедерево у фото-албуму дворског фотографа Милана Јовановића, *Смедеревски зборник*, бр. 5, Смедерево 2016, 104.

¹⁹⁰⁰ О редут као типу полске фортификације: *Vojna enciklopedija*, 8, *Vojna privreda-Spahije*, Београд 1974, 98-99.

у Баничини 1902. године, краљеве посете Неготину и Хајдук Вељковом споменику, који су потом објављивани и као илустровани прилози.

Од штампаних дела објављених у периоду од 1858. до 1903. године, својим пропагандним садржајем и за то време луксузном опремом посебно су се издвојили двотомно издање „*Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*“ Константина Н. Ненадовића и споменица „*Знаменити Срби XIX века*“ Андре Гавриловића.

К.Н.Ненадовић „Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака“

Деловање присталица династије Карађорђевић на територији Аустроугарске монархије нарочито се интензивира након убиства кнеза Михаила 1868. године, када Влада Кнежевине Србије доноси низ званичних аката против династије Карађорђевић и забрањује им повратак у земљу.

Као одговор на бројне текстове који су се у Србији објављивали против династије Карађорђевић и њеног родоначелника, првенствено подсећањем на његово напуштање Србије са сломом Устанка 1813. године, било је двотомно дело Константина Н. Ненадовића¹⁹⁰¹ *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, као градиво за српску историју од године 1804. до 1813. и надаље, објављено у Бечу 1883. и 1884. године. У њему су биографије 206 од укупно 660 наведених учесника Првог српског

¹⁹⁰¹ Константин Н. Ненадовић (Бранковина, 28. јануар 1822-Беч, 18. април 1900) српски официр, краљевски артиљеријски капетан прве класе, подуправник Тополивнице, наставник Војне академије, историчар. Његов отац Никола био је најстарији син кнеза Алексе Ненадовића, а стричеви прота Матија Ненадовић и војвода Сима Ненадовић. За време сукоба кнеза и Савета током 1858. године као рођак кнегиње Персиде био је на страни кнеза Александра Карађорђевића. Током заседања Светоандрејске скупштине 12/24. децембра 1858. Ненадовић је намеравао да топовском паљбом растера народ испред скупштине и да онда једно одељење војске заузме скупштину. Након доласка кнеза Милоша почетком 1859. године био је ухапшен. Убрзо након пуштања из притвора почетком марта 1859. године прелази у Аустрију. У том периоду био је помно праћен од српских власти, због везе са члановима породице збаченог кнеза. На позив кнеза Михаила Обреновића враћа се у Србију 1862. године. Тада бива најпре постављен за команданта београдске артиљерије, потом априла 1863. за команданта Народне шабачке батерије, а маја 1867. године и за команданта шабачког града и лаке батерије. У Шапцу је остао све до убиства кнеза Михаила 10. јуна 1868. године. Како су због учешћа у кнежевом убиству били стрељани Ненадовићеви рођаци Светозар Ненадовић, Младен Ненадовић и Сима Ј. Ненадовић, убрзо долази и до његове смене. Након шест недеља враћен му је положио команданта, да би одлуком Намесништва остао без посла и без пензије. Одмах након тога у августу 1869. године прелази у Аустрију. Преко познаника сазнао је да кнез Милан Обреновић нема ништа против њега, па се септембра 1873. године враћа у Београд, али управитељ Београда Живојин Блазнавац га одмах протерује у Аустрију. Пред Први српско-турски рат обратио се властима у Србији и понудио се да у рату учествује као официр, али пошто су му нудили да се сам финансира у рату одустао је. До смрти 1900. године је живео у Бечу. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1933, 378, 451. В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево, 2004, 62-78.

устанка.¹⁹⁰² Уз другу књигу, 1884. године објављен је и албум са репродукованим литографијама *Сликарник слика великог Ђорђа Петровића Карађорђа, србског војвода, ослободиоца и ћесара Србије и слика његови војвода и јунака*.¹⁹⁰³ Сва дела изашла су у издању штампарије Јохана Н. Вернаја у Бечу¹⁹⁰⁴ (Johann N. Vernay), док је илустрације радила фирма литографа и штампара Шипека и Штајнхарта (Lith. u. Druck Schipek & Steinhardt Wien V Spengergasse 23).

Иако се појавила у околностима државно-политичке доминације династије Обреновић, у Србији је Ненадовићева књиге виђена као пропагандно средство Карађорђевића. На то указује забрана њеног увоза иако она по свом садржају није имала великог утицаја на јавност у земљи.¹⁹⁰⁵

У прилог могуће пропагандне функције Ненадовићевог дела иде чињеница да је Србија 1882. године, непосредно пре њеног објављивања, постала Краљевина под династијом Обреновић, што се директно одражавало и на коначно уобличавање националног мита о ослободиоцу и оцу нације¹⁹⁰⁶ у лику кнеза Милоша Обреновића као њеног родоначелника. Тиме се почетак новог златног доба, односно васкрса српске нововековне државе везује за Сабор у Такову 11/23. априла 1815. године и празник Христовог уласка у Јерусалим-Цвети.¹⁹⁰⁷ Хероизација Милоша Обреновића као обновитеља златног доба нужно је подразумевала негирање већ уобличеног херојског лика његовог претходника Карађорђа.¹⁹⁰⁸

У том контексту Ненадовићево дело требало је поново оживети сећање на Први српски устанак као почетак утемељења нововековне српске државе, војда Карађорђа њеног

¹⁹⁰² В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево, 2004, 77.

¹⁹⁰³ В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево, 2004, 78.

¹⁹⁰⁴ О Јохану Н. Вернају бечком издавачу и штампару: Т. Војакин, *Die Geschichte des Compass Verlags, ein Zwischenschritt*. https://zedhia.at/zedhia/zedhia/bojankin_geschichte_des_compass_verlags.pdf

¹⁹⁰⁵ О томе говори оглас Константина Н. Ненадовића (Краљ. Срб. Артиљ. капетан у пензији/ Wien Iv. Frankenbergasse No 8 Parterre) у новосадском часопису Стармали. У њему поред тога што обавештава јавност да је изашао и други део књиге и Сликарник, истиче велико интересовање за њену набавку из свих крајева где Срби живе као и на проблем око доставе за коју овим путем јавно каже "да кривица није била до њега". То се по свој прилици односило на наруџбине из Србије, с обзиром да обавештава јавност да се његова књига и Сликарник могу купити ван Србије у свим бољим српским и бугарским књижарама. У Бечу код њега и код Оскара Франка Кертнерринг бр. 6 (Oskar Frank, Buchhändler, Wien Kärntnerring No. 6.) и Вилхелма Фрика на Грабну бр. 27 (k.k.Hofbuchhandlung Wilhelm Frick Wien Graben No 27). На знање, *Стармали* бр. 17, Нови Сад 20. јун 1884, 135.

¹⁹⁰⁶ Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош*, мит и политика, Београд 2007, 97-98.

¹⁹⁰⁷ М. Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,63.

¹⁹⁰⁸ М. Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,67.

првог ослободиоца и владара, али и друге значајне личности тога доба,¹⁹⁰⁹ јер „историја хоће истину, она хоће да буде огледало и да служи за углед и правац народа“.¹⁹¹⁰

Његова намера, како је навео, није била да опише Устанак већ да се међу јунацима посебно представи први међу њима „*коме сваки Србин у срцу треба да дигне споменик већи од оних који се подижу од камена или туча*“.¹⁹¹¹ Родоначелника династије Карађорђевић, приказао је као трагичног генија, војсковођу који се по војничким врлина могао упоредити са Наполеоном. Њега види и као дар од Бога, јер је само Божија промисао могла дати да се за спасење српског народа роди Карађорђе који је умео да сакупи око себе јунаке у Орашцу и покрене српски народ на Устанак скоро без оружја и без ратне обуке против Турака, који од Косова српски народ држе окован у гвоздене ланце и угњетавају.¹⁹¹²

Са друге стране највећи Карађорђев грех, одлазак из Србије после слома Устанка 1813 године правда немогућношћу да је одбрани од надмоћнијег непријатеља који је надирао. „*Морао је оставити Србију и због одредаба Букурештанског мира склопљеног између Русије и Турске 1812. године, да би се касније у сјајности као Христос спаситељ међу Србе вратио и као сунце које увече у ноћ зађе па се из јутра у зору сјајније рађа и луче на сву васељену пушта*“.¹⁹¹³

¹⁹⁰⁹О томе говори и посвета: *Посвећено Кара-Ђорђевог доба сјени Свет. Петра Петровића Његуша I владике црногорског, јунака Србије, Црне Горе и Русије и свију други јунака и бораца, који се борише за ослобођење Србије од 1804. до 1813. године и који у борби изгинуше, или од рана, а и без ти, доцније помреше. Вечна им слава и покој душе.*

¹⁹¹⁰У предговору Ненадовић наводи да га за писање није водила „страст“, као што је неке који су из пристрасности грешне душе или сиромаштва писали о Вожду Карађорђу да би се умилени кнезу Милошу или неком другом да би се од добијеног новца издржавали или школовали. К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, VII-VIII.

¹⁹¹¹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLIX-L.

¹⁹¹²„*Протресао је Турску царевину, а и сам Стамбол и на Косову обновио пропалу српску државу. Испод грмљавине топова, гроктање пушака и севања оштрих сабља подиже нове богомоље, обнови цркве и манастире и подиже звона, подиже школе, отвори рудокопање, ливницу топова, новца, творницу барута, написа законе, уредбе Карађорђа је само небо послало за избавитеља Срба и Србије. Све што Србија данас има је њихова тековина, из њихове крви никла је српска Краљевина из које је излетео Душанов орао са круном на глави која круна и самог краља српског краси*.“ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, X-XI.

¹⁹¹³К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XI-XII.

Као изворе за писање књиге користио је до тада објављена дела о Првом српском устанку његовим личностима и догађајима, Карађорђева писма али и казивања Карађорђевих бораца као и њихових породица. Њих је бележио када је по Србији као учитељ на смеру артиљерије на Војној академији са ученицима путовао по Србији и том приликом проучавао шанчеве и друга Карађорђева бојишта.¹⁹¹⁴ Ненадовићева намера је била да за разлику од Вука Караџића који у књизи *Србски Совјет* наводи да је у Србији у време Карађорђевог владавине владала анархија, устанички период прикаже као почетак развоја нововековне државе.¹⁹¹⁵ Посебну пажњу је посветио ученим људима тога периода: Доситеју Обрадовићу, песнику Сими Милутиновићу, проти Матији, народном песнику Филипу Вишњићу, државницима Младену Миловановићу потпредседнику Совјета, Јакову Ненадовићу првом министру војном, а потом унутрашњих послова, министру финансија кнезу Сими Марковићу. Такође су дати биографски подаци и устаничких старешина и јунака Јакова Ненадовића, поп Луке Лазаревића, Јанка Катића, Васе Чарапића, Стојана Чупића, Лазара Мутапа, Арсенија Ломе, Вулета Илића, Хајдук Вељка, Јована Курсуле, Зеке Буљубаше, браће Недић, барјактара Танасија Рајића...

Српским Херкулесом је називао Јована Курсулу, а Хајдук Вељка Ахилом,¹⁹¹⁶ Стевана Синђелића поистовећује са спартанским јунаком Леонидом који је у Термопилима сачекао многобројнију персијску војску и са свима изгинуо.

Посебну улогу у уобличавању Ненадовићевог дела имали су илустровани прилози који су својим решењима добро пратили литерарни предложак на коме су били базирани.

У првој књизи *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, објављеној 1883. године, налази се 14 илустрованих прилога.

Прва слика у књизи *Црни-Ђорђе Петровић Кара-Ђорђе* представља илустрцију Ненадовића стихова: „ *Од Косова Србин пишти,/Гвозден ланац њега тишти!/ Ајде Ђорђе у бој свети,/Да кидамо ланац клети!/ Ђорђе пође, ланац пуче!/ Са Мунара месец паде,/Србија се Србству здаде!/ На Мунару, крст се часни заблиста`де!/ Под ногама*

¹⁹¹⁴К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XIX.

¹⁹¹⁵К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље књига I, Беч 1883, XX.

¹⁹¹⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXII.

Ђорђа стоје./Вјечне ноћи они броје.../Месец, звезде са Мунара!/Турске сабље и ханџари,/Копља, пушке и наџаци, Таламбаси и барџаци./ И челенке турски знаци./И гвоздени с`трошн`ни ланци,/Све поломи врли Ђорђе!../ Од Тополе Кара-Ђорђе!./Од тирана четир главе/Да Србина виш`не даве!./Од Дахије Аганлије,/Старог Фоче Босанлије/Кучук Али, Јусуфклета,/Да Србину виш`не смета.../ Исече ју оштра Ђорђа,/ Из Тополе Кара-Ђорђа!! _ “ /К.Н.Н.

Концепт ове илустрације почива на виђењу Војводе Карађорђа као осветника Косова и ослободиоца нације после вишевековног ропства. Његова фигура заузима средишњу позицију у стилизованом оквиру који симболизује капију кроз коју пролази као победник. Карађорђе је приказан у народном оделу, са шубаром на глави, обучен у гуњ и јахаће панталоне, са опанцима на ногама. Опасан је силавом у коме носи два пиштоља. У десној руци држи подигнуту сабљу, док се левом ослања на пушку. Под ногама су му одсечене главе дахија, поломљено турско оружје, покидани ланци, звезда са полумесецом.

У доњим пољима стилизованог оквира приказане су, на левој страни џамија са које падају звезда и полумесец,¹⁹¹⁷ док је наспрам ње на десној страни црква. Изнад њих су алегоријске персонификације поробљене и победничке Србије. На левој страни изнад поља са џамијом је алегоријска персонификација поробљене Србије, у лику младе жене у ланцима које кида орао. Она стоји на глобусу са натписом *Косово 15. јун 1389.* уоквиреним лоровим и храстовим лишћем. Наспрам ње је алегоријска персонификација победничке Србије приказана у лику младе жене са лоровим венце на глави и мачем за појасом. У левој руци држи развијену тробојку, док прстом десне руке показује на исписане стихове изнад Карађорђеове главе. Победничка, нова Србија стоји такође на глобусу уоквиреном храстовим лишћем на коме је исписано *Топола 24. јануара 1804.* Стилизовани оквир се завршава на врху бакљама, између којих је круна са лоровим лишћем и свевидеће око у троуглу од кога крећу зраци и падају на Карађорђеову главу. Оваквим концептом Карађорђе је приказан као осветник Косова и творац нове Србије која се после пораза 1389. године под његовим вођством рађа 1804. године

Уобличавању насловне страна књиге била је посвећена посебна пажња. И овде је концепт стилизованог оквира у коме су поред наслова исписана имена штампара и

¹⁹¹⁷Ф.Каниц наводи да када је Карађорђе освојио Београд шерефе и врх минарета су се срушили са Батал џамије, најлепше турске грађевине која се истицала својом масивношћу.Ф.Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, прва књига, Београд 2007,73.

литографа: *Живот и дела великог Борђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804 до 1813 и на даље. Сабро написао и издио Константин Н. Ненадовић Краљев. Срб. Артиљерије Капетан у пензији. Књига I са 14 литографских слика. У Бечу у Штампарији Јована Н. Вернаја 1883. Литографија и Штампарија Шипека и Штајнхарта у Бечу / Lith. u. Druck Schipek &Steinhardt Wien V Spengergasse 23.

Форма правоугаоног стилизованог оквира је искоришћена да се испишу називи битака и година када су се одиграле, груписане према нахијама. Посебан нагласак је био на појединачним сценама битака на Лешници 1807, Тичару 1810. и Лозници 1808. и хералдичким представама: грбовима кнеза Александра Карађорђевића и Херцеговине и Босне.

Грб кнеза Александра Карађорђевића, налази се на врху оквира, њега фланкирају правоугаона поља са представом грба Херцеговине (рука савијена у лакту која држи копље) у левом углу и грба Босне са укршеним кључевима, у десном углу. Око грба кнеза Александра Карађорђевића су исписани стихови: *Тече вода, куд је текла. Србска мајка то је рекла!* и натписи: *Косово 1389 15. јуна./ Топола 1804 24. јануара.*

Појава грба кнеза Александра Карађорђевића је потврда владарског легитимитета и кнежевског достојанства.

Дуж оквира су укрштене пушке и сабље и исписана имена битака и година када су се одиграле (бојна места): *Грачаница и Сјеница 1809, Суводол и Сребрница 1809, Чучуге 1806, Жичко поље 1807, Вуковица 1807, Јеленча 1807, Баурић 1808, Салаш 1806, Братачић 1809, Црна Бара 1808.* Испод представа битака на Лешници 1807. и Тичару 1810. : *Праово 1809, Пореч 1806, Алексинац 1807, Прокупље 1809, Брза Паланка 1810, Куршумлија 1809, Кладово 1810, Штубик 1807, Ђировац 1807, Јасика 1810, Грамада 1811, Крушевац 1806.* У посебним медаљонима, уоквиреним храстовим лишћем, дуж оквира су сцене из бојева на Лешници 1807. и Тичару 1810. у којима је централна фигура Карађорђе на коњу са исуканим мачем и српском заставом која се поред њега вијори.

Као главна представа насловне стране приказан је сцена из Боја на Лозници потписана са *Филипа Вишњић пева уз гусле о Боју на Лозници 1808.* Овај натпис фланкирају венци од храстовог лишћа и одсечене главе дахија. Симболично, давањем главне улоге у представи боја гуслару Филип Вишњић истицан је његов значај у чувању сећања на личности и догађаје кроз народну епску поезију.

У поглављу Печати Кара-Ђорђа,¹⁹¹⁸ уз опис два Карађорђева печата налазе се и њихове илустрације рађене на основу сачуваних отисака на писмима.¹⁹¹⁹ У мањем печату овалног облика налази се „*извајата гола сабља у одсеченој и у оклоп обученој десној руци, које значи грб „Рама“ и која је лактом горе у круну одозго уметнута. Круна стоји на оклопу главе људске са вратником и дораменцима ослањајући се на дугиљаст бео круг на средини печата, у кругу су иницијали ГП, Георије Петровић. Око њега је натпис „Коммендантѣ фо=Сербие“ Командант Србије*“¹⁹²⁰

У другом већем печату је грб цара Душана „двоглави бели орао“ са крунама на главама, а испод српски грб, крст са четири оцила. Лево је грб Босне са укршеним кључевима. Око печата иде натпис „Бж: мл: Ге: Пе: на: вс: се: Ђос.“ „*Божисијеју милостију Георгије Петровић народа свега Србског и Босанског*“. У песми Почетак буне на Дахије последњи стихови упућују на намеру да Карађорђе пређе Дрину и ослободи Босну.¹⁹²¹

Мањи печат стављан је на дипломе и писма које је Карађорђе слао српским војводама као њихов врховни командант. Већим печатом оверавала су се званична државна акта и уредбе. Карађорђе га је стављавао поред свог потписа изнад печата Земаљског Совјета, као владар српског народа.¹⁹²²

Као увод у поглавље *Топола, Кара-Ђорђева престоница из које је србству слобода синула; и њене историјске судбине*, налази се илустрација *Град Карађорђев у Тополи*. На њој је панорама Тополе са означеним најважнијим објектима онако како је изгледала до њене девастације после Тополске буне 1877. године.¹⁹²³

¹⁹¹⁸ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXVII.

¹⁹¹⁹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXVII.

¹⁹²⁰ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXVII.

¹⁹²¹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 42.

¹⁹²² К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXVII.

¹⁹²³ Од објеката приказани су : А) Градска авлија Б) Црквена авлија А I, II, III, Градске куле IV Црквени торањ а) Двор Карађорђев, б) Конак за госте в) Стара његова кућа за момке г) Бунар д) Школа. Изван града: 1. Гостионица 2. Касарна 3. Коњушница 4. Кућа нуриска 5. Чесма 6. Гробови турски 7. Среска кућа 8. Дућани вашарски 9. Попова кућа 10. Општинска кућа.

Константиновић наводи да је Карађорђе иако рођен у Вишевцу читав живот провео у Тополи. Из ње је као сељак устао и пошао у борбу против Турака, да народ ослободи, државу подигне, у њој је владао од 1804. до 1813. године.¹⁹²⁴ Судбину Карађорђевог града поистовећује са судбином Троје. Обе су биле прослављене престонице и обе од тирана спаљене и разорене. Тополу, назива селом¹⁹²⁵ српског васкрсења која лежи у сред Шумадије у Јасеници округа Крагујевачког у подножју планине Опленца,¹⁹²⁶ на једном, троуглом у површини испреламаном и пупчасто високом брду-Равњу, поред кога југозападно протиче река Кубрушница.¹⁹²⁷

За Карађорђеву кућу Ненадовић каже да је била брвнара која се налазила издвојена од других кућа на самој ивици подножја Великог Опленца и коју је са источне стране опасивао огранак Малог Опленца. Око куће је било формирано читаво домаћинство са помоћним објектима.¹⁹²⁸ Приликом напада Кучук Алије и крцалија на Тополу 15. марта 1804. године било је запаљено Карађорђево имање. „*После овога Карађорђе је саградио нову кућу од чатме на два спрата са шест соба као и друге зграде и све то ограддио палисадама на које је оставио отворе за (мазгале). У тој кући је боравио до 1811. године, када почиње да утврђује своју престоницу тако што је најпре око своје куће подигао око 3 шуха дебеле и од 3 ½ хвата високе зидове у дужини од по 100 хвата.*“¹⁹²⁹

¹⁹²⁴ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXIX.

¹⁹²⁵ Варошица постаје 1881. године. К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXIX.

¹⁹²⁶ „Топола је испод Опленца на северозападној страни великог вуса. Опленца се дели на виши шумовити и нижи Опленца са виноградима. На врху Опленца поставио је Карађорђе један топ великог калибра на лафету „Абердар“ те је из њега пуцње као сигнаlima, абер давао на све четири стране Србије, бојевим мецима као знацима да се војска на зборове скупи или знака напада на Турке или знак победе. Један пуцањ на после мало времена два један за другим је био сигнал да се војска скупи. Када пукне један на после тога три за редом на после краћег времена још један је знак напада на Турке. Тако су се огласили у напади на Дрину и Делиград. Пуцањ из топа један за другим је знак шендука. Говорило се да се чуо на даљини више од 30 сати.“ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXI.

¹⁹²⁷ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXIX-XXX.

¹⁹²⁸ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXII.

¹⁹²⁹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXIII-XXXIV

У свом детаљном опису некадашњег Карађорђевог утврђеног града наводи да је у основи био квадратног облика. „На три угла била је по једна четвороугаона троспратна кула. У свакој од кула је било по неколико соба, а на врху по један топ. На четвртом углу са источне стране наспрам Опленца била је подигнута црква чији су зидови и олтар били ван града. Црквени торањ је допирао до четвртог угла и тиме чинио јединствену целину са 3 градске куле. Црквена порта је била опасана високим зидом од 1 ½ хвата. У порти на северној страни до врата на коју се у порту улазило у североисточном углу је била подигнута школа за сеоску децу и стан за учитеља кога је о свом трошку издржавао.

У граду, на јужној страни до Опленца између треће куле и цркве Карађорђе је подигао свој двор-конак изнутра поред самог високог градског зида. Конак је имао седам соба, трпезарију и сарачану за држање ствари. Поред конака од куле до саме цркве пружао се са северне стране дугачак ходник у који се степеницама са источне стране пело и улазило у собе. Двор је био фланкиран кулом у коју су водила врата са једне и са друге источне стране црквеним торњем. Ту су била и врата која су водила из конака у цркву. До цркве су била мала, тајна, врата кроз која се могло из конака и града изаћи на Опленца. У приземљу конака на западној страни били су кухиња и подрум.

На северној страни наспрам конака или двора у коме је живео са породицом био је други конак на једном спрату (б) са неколико соба за госте који се пружао дуж градских зидина од прве до друге куле под којом су била двоја врата звожђем окована“ једна за кола друга мања за људе кроз која се у град улазило. Наспрам овог конака мало даље готово на средини стајала је његова стара кућа од чатме (в) у којој су боравили његови момци. На источној страни у граду поред градског зида наспрам прве куле сазидао је кућу за црквењака. Недалеко од ње била су мала врата испод зида кроз која се у порту улазило. На западној страни у граду недалеко од друге куле била су мала врата кроз која се испод бедема ван града могло изаћи. Близу бедема је био дубок бунар са водом за пиће.(г)

Црква која је посвећена Светој Богородици на четвртом углу засведеа је и на себи има кубе и торањ који је клисом покривен. У торњу су два Карађорђева звона. Црква је

осликана и опремљена са иконама и другим стварима. С обзиром да је била његова задужбина пред дверима је била сазидана гробница у земљи.¹⁹³⁰

Карађорђеве земне остатке, без главе, 1819. године из Радовањског луга у Тополу пренела је кнегиња Љубица и сахранила у озидану гробницу у цркви. Када је кнез Милош за то сазнао дошао је у Тополу и наредио да се кости изваде и трећи пут сахране у припрати са десне стране до зида цркве.¹⁹³¹ По причању после тога су се кнезу Милошу оба детета разболела од фраса, а од тог дана, наредних шест година Тополу је често тукао град.¹⁹³² Карађорђеву лобању, са које је по наредби кнеза Милоша, одрана кожа и напуњена памуком послата у Цариград као дар султану, Пеја Ћурчија је ноћу тајно закопао до источних врата цркве.¹⁹³³ Када се 1837. године рушила црква кнегиња Љубица је наредила да се лобања пренесе у Тополу и споља више олтара, близу зида, у гробницу његове ћерке Полексије сахрани. Гроб није откопан из страха да се поново њеној деци нека несреће не деси.

На Карађорђевом гробу Милош Обреновић је поставио плочу на којој је писало: *Овди леже кости Георгија Петровића Чернаго подавишаго сербскому народу начаток ко избавлениу у 1804 лету, бившаго по том верховним вождем и господарем до 1813.....но неизвештно из какова узрока избеже отуда и в Србију возвратисја и овди от турскога правителства усечением глави живота лишисја месеца јулија 1817. године.*¹⁹³⁴

Ненадовић наводи да је Тополски град Карађорђе подигао о свом трошку, да је план сам израдио и да је поред тога што је надзирао грађење, када је могао чак зидао и малтер правио.¹⁹³⁵ По пропасти Устанка 1813. године Турци су Тополу спалили, али

¹⁹³⁰К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXIV-XXXV.

¹⁹³¹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVI.

¹⁹³²К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVI.

¹⁹³³К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVII.

¹⁹³⁴К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVI.

¹⁹³⁵К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVII.

зидове нису рушили. Цркву су касније мештани обновили, а са доласком на власт 1842. године кнез Александар је обновио град.¹⁹³⁶

Црква са Карађорђевим гробом имала је посебан значај, не само по својој сакраланој функцији већ и као место исцељења. Нарочито за Ђурђевдан и Велику госпојину долазили су болесни да се над његовим гробом моле и преноће како би се излечили.¹⁹³⁷ Ненадовић посебно истиче да је народ у храму налазио олакшање и утеху иако му је власт у свему томе стајала на пут.¹⁹³⁸ „Долазили су верујући да ће им Бог молитвом над Карађорђевом гробу дати моћ и снагу да се зла ослободи.“¹⁹³⁹ Топола је и касније била место одакле се кретало против кнеза Милоша. У њој је 1839. године био подигнут устанак Јасенице и Груже, на чијем челу је био Тома Вучић.¹⁹⁴⁰

Када је кнез Александар дошао на српски владарски престо 1842. године, обновио је град и конаке које су Турци попалили и подигао један број грађевина изван града у којима је боравио током лета или током пута за Крагујевац.¹⁹⁴¹

Смена и сукоби династија одразила се и на опстанак Карађорђевог града. После убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године на српски престо долази малолетни кнез Милан, у чије име власт преузима тројно намесништво у коме су били: Миливоје Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Једна од њихових одлука била је да се

¹⁹³⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVIII.

¹⁹³⁷К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVIII.

¹⁹³⁸К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXIX.

¹⁹³⁹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXIX.

¹⁹⁴⁰К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XL.

¹⁹⁴¹Од објеката подигао је на западној страни испод града, преко пута Карађорђевог шљивика наспрам друге куле гостионицу (1), мало ниже касарну за официре из његове пратње (2), коњушницу (3). Мало више јужно од града кућу нуријску (4) и чесму до ње (5). Више куће налази се 7 турских гробова које је Карађорђе пред устанак побио (6) Ниже нурске куће подигао је више лепих кућа. На северној страни наспрам друге куле поред Београдског пута на углу је подигао среску двокатницу (7) од ње се ка северу поред пута са обе стране били су дућани за вашар који се два пута у години држао (8). Испод те улице била је попова кућа наспрам среске куће до гостионице с дућанима и испод исте налазила се општинска кућа (10). Северно од града било је више лепих кућа. До 1858. године било је 240 сеоских кућа са школом међу којима зидана двокатница. К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XXXVIII- XXXIX.

Карађорђево град са конацима и другим грађевинама изложе продаји на лицитацији.¹⁹⁴² Народ из околних села Јасенице, Лепенице и Груже кад је за то чуо почео је тајно да сакупља новац за откуп Карађорђево задужбине. Они који нису имали новац продавали су чак и стоку. Народ је говорио: „не дамо да се гроб Карађорђево продаје и да у цинцарске руке на поруку народа српског дође. Тако Карађорђево град са свим грађевинама припадне Карађорђевој цркви у Тополи и општинама које су тој цркви припадале.“¹⁹⁴³

Државно-политичке и друштвене прилике имале су јак одраз на опстанак некадашње Карађорђево престонице. Ненадовић то описује следећим речима: „1877. године се страшна грозба Карађорђево граду, његовим грађевинама па и самој цркви и његовом гробу догодила да се све као успомена на њега и понос српског народа поруши и уништи.“¹⁹⁴⁴

Уништавање Карађорђевог града које је спроведено 1877. године у време Српско-турског рата било је политички мотивисано. Њему је претходило одбијање заклетве јасеничког, лепеничког и гружанског батаљона српске војске да крене у рат против Турака, без помоћи Русије. На позив војне власти 25. новембра 1877. године на дан Светог Климента, војска је изашла на зборно место на Сушачком пољу у Крагујевцу како би положила заклетву и кренула у рат. Из „очествољубља“, она одбија заповест речима да не жели на касапницу многобројне турске силе, без помоћи Русије.¹⁹⁴⁵ И поред тога што су старији официри покушали да умире крагујевачку народну војску и да им докажу да су Руси кренули у рат са Турском, војска то није хтела да слуша већ уз пуцањ пушака разиђе се кућама. Међу њима је био јасенички батаљон под командом Милована Живића из Жабара који се вратио у Тополу где им је на Малом Опленцу било зборно место.¹⁹⁴⁶

¹⁹⁴²К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XL.

¹⁹⁴³К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLI.

¹⁹⁴⁴К.Н.Ненадовић *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLI.

¹⁹⁴⁵К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLII.

¹⁹⁴⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLIII.

Влада у Београд по добијању информације о побуни пошаље у Тополу 28. новембра 1877. године једну чету регуларне пешадије, једну батерију топова, ескадрон коњице и 40 жандара на челу са артиљеријским пуковником Милутином Јовановићем.¹⁹⁴⁷ На дан Светих 370 мученика, 29. новембра војска стиже у Тополу. Пошто су се улогорили на Малом Опленцу више града и цркве, пуковник Јовановић шаље војнике да заузму град. Како у њему сем црквењака није било живе душе, војску шаље у село Тополу да све сељаке, било да су стари или млади и свештенике похватају и похапсе.¹⁹⁴⁸

Сликовит приказ односа према наслеђу једног периода које је виђено као упориште династичких и државних противника Ненадовић заснива на улози једног човека, пуковника Милутина Јовановића: „Сутрадан 30. новембра на дан Светог Анреја Првозваног на општенародни празник пуковник Милутин одслужи службу свога бога. Не у цркви као божјем храму која је у граду била и коју је још увече са барутом који је из Страгара донет напунио и затворио, него у свом логору под ведрим небом. Кад се служба завршила он по налогу из Београда избаци 21 топ као шенлука ради да војску охрабри, а народ застраши. Тада букне пламен из кровова, кула и других грађевина које су биле успомена на народног избавитља. То су учинили војници, а посебно жандари који су за време службе послати од стране пуковника Милутина. Намера је била да се запали црква са гробом Карађорђевићем. Када су то војници увидели из страха то нису урадили. Цркву са домом и школом нису запалили. Када им је по други пут наредио они су одбили да од бога не смеју запалити и рушити цркву па макар их одмах побио. Тако је црква остала сачувана, а друге грађевине запаљене. Те вечери пуковник Милутин је размишљао како да изврши заповест и цркву са гробом уништи. Одлучи да унесе барут у цркву за рушење потпали цркву са гробом и дигне у ваздух. Како за то није нашао никог да га послуша у неко доба ноћи одиграо се необичан догађај који га је од те намере одвратио. Војници који су те ноћи око цркве стражарили на једанпут опази као да се појављује велики човек без главе замотан у бело платно који се као сенка појављивао и летео око цркве. Стражари када су то видели уплаше се и са места страже побегну и одмах обавесте пуковника Милутина који сиђе да се лично увери и том се сам уплаши. Ту ноћ сва места у граду око цркве и подрума у коме су сељаци били затворени до јутра била су без страже. Сутрадан

¹⁹⁴⁷ Њима су се током пута придружиле и две чете пешадије из Смедерева. *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLIII.

¹⁹⁴⁸ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLIII.

*пуковник Милутин извести Владу о изврешењу паљевине, појаве и догађаја. Тада наведе да се црква поштеди бојећи се да ће се народ још више побунити ако се црква запали као што су га његови подчињени обавестили.*¹⁹⁴⁹

Влада је тај предлог уважила и црква је спасен. Оно што није могла да уништи ватра, попут зидова града, камених кула и других објеката, било је разнето барутом, који је стављан у отворе, који су правили у зидовима. Сељаци су потом били натерани да то „народно добро, народну успомену и светињу руше и уништавају све док није савњена, а камен развучен“.¹⁹⁵⁰

О терету кривице који су на себе преузели сељаци који су силом власти били принуђени да раскопавају колевку своје слободе и гасе ватру код које су се први пут после Косова огрејали, Ненадовић каже: „знак крста који су ови старци на себе стављали и проливали сузе док су град рушили показује да они дижу руку на народну светињу за коју неће одговарати они Богу ни народу већ они који су га приморали.“¹⁹⁵¹

Тополски Карађорђево град са својим грађевинама као успомена народна и Сион и светиња српска био спаљен и уништен. „Град из кога је сила у лику Карађорђа изашла, турске робовске ланце у које је српски народ окован био и у њима 415 година стењао покидала. Српски народ робства ослободила, слободу му дала и стару српску славу и Србију подигла.“¹⁹⁵² Ту светињу, тај Витлејем нису порушили Турци 1813. године, ни Сулејман паша Скопљак, који је стотину Срба на дан на коље набијао 1814. године. Ни кнез Милош који уби Карађорђа и одсече му галву, одере и памуком напуни и на пешкеш посла султану у Стамбол. Поруши га просвећена српска Влада у 19. веку 30. новембра на дан народног Светог Првозваног Андреја 1877. године.¹⁹⁵³

Ненадовић за разарање Карађорђевог града у Тополи директно окривљује српску Владу која „није имала никаквог политичког обзира нити какве користи већ је по жељи дошљака чији преци нису имали никакве заслуге за Србију и ослобођење наредила

¹⁹⁴⁹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLIII-XLV.

¹⁹⁵⁰К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLV.

¹⁹⁵¹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLV.

¹⁹⁵²К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLV.

¹⁹⁵³К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLV-XLVI.

да се спали и разори Карађорђев град и згариште залије толиком крвљу Срба“.¹⁹⁵⁴ Овим чином она је „надвисила највећег тиранина Нерона који је распалио римску престоницу Троју и основа Римљанима великоРимско царство које је обухватило и данашње неке српске земље. Паде Троја, ал пониче Рим. Баш као што велики Карађорђе подиже Топола и заснова Србима Србију. Топола паде ал из њеног пепела подиже се независана Краљевина Србија.“¹⁹⁵⁵

Ненадовић јасно наглашава да је данашња независна Краљевина подигнута на темељима устаничке, Карађорђево Србије. О томе говори и сећање у народу на то „свето дело и име Карађорђево које из срца Срба никаква тиранска моћ неће моћи избити, сажети и разорити. И које ће светлети док је сунце и под сунцем људи. Дична Шумадијо ти си шкољка српске земље, а бисер у тој шкољци село Топола. Карађорђе ти чисто сунце чију би икону требало савака српска кућа да има и да пред њом тиња вечити жижак“.¹⁹⁵⁶

Разарање Карађорђевог града изазавло је велики револт у народу, а нарочито у Крагујевачком округу. Како би се ситуација смирила и оправдало разарање Карађорђевог града, Влада је измисли Тополску заверу.¹⁹⁵⁷ Иако званични акти о њеном организовању нису постојали, као разлог за рушење Карађорђевог града било је наведено да је то био једини начин да се савладају завереници који су били у њему. За вође побуне Влада је означила своје највеће противнике председника Министарства Аћима Чумића, Илију Милосављевића Коларца и пуковника Јеврема Марковића, носиоца ордена Светог Ђорђа руског цара Александра II, иако је у време побуне војске у Крагујевцу био на граници Србије. Заједно са виђенијим сељацима и свештеницима они су похапшени под оптужбом, да су хтели да у Србији дижу буну.¹⁹⁵⁸

¹⁹⁵⁴ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLVIII.

¹⁹⁵⁵ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLVI.

¹⁹⁵⁶ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLVIII.

¹⁹⁵⁷ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLVI-VII.

¹⁹⁵⁸ Судским процесом вођеним у Врбци, данашњем Аранђеловцу, пред Војним преким судом председавао пуковник Милутин Јовановић који је командовао рушењем града. Тополска буна која никада није била организована, завршена је разарањем Карађорђевог града и смртним пресудама државним непријатељима и противницима династије. К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, XLVI-VII.

Илустрација *Ђорђе Петровић Кара-Ђорђе, врховни вожд и владар народа српског* по свом концепту заснована је на идеји борбе за ослобођење и уједињење свих српских земаља и истицања Карађорђевог улоге као врховног владара у њој. На њој је приказан Карађорђе у нешто измењеној варијанти портрета Боровиковског. За разлику од оригиналног портрета он шубару са перјаницом држи у десној руци, док у левој држи сабљу. Његов лик окружен је грбовима 24 словенске земаље: *Рагуза, Босна, Раска, Илirsка, Дакса, Херцегов, Рама, Дарданск, Далмација, Рватска, Јаподска, Србска, Бугарска, Миска, Слав.саве, Слав.дун, Срем, Тривалс, Македон, Тессалск, Грчка, Епирска, Албанска, Царс. Срб.* На врху, између грбова Србије и Бугарске је круна испод које су два анђела. Један анђео дува у трубу, док у другој руци држи палмину грану, док други држи круну изнад Карађорђевог главе, а у другој лаворов венац. Испод њих иду стихови: „Само име Кара-Ђорђе./ Када Србу наум дене. Устрепте се Србске прси/ Ка вулкански горди врси!“

Испред Карађорђа је отисак великог печата уоквирен лаворовим и храстовим лишћем пушкама, сабљама, заставама, топовима и топовском ђулади. Од печата иду траке са исписаним стиховима: „*Ти који месец мишицом обараш и сунце вјери, отечеству ствараш. Прими нам вјенац, о јуначка главо! Слободе снаго, Србска рода славо!*“

Почетак Првог српског устанка представљен је илустрацијом насловљеном *Устанак Карађорђа на Турке, у Орашцу 2. фебруара 1804. на Свето Сретење Господње*, са поднасловом *Скуп првака јунака и усташа Срба противу Турака. Избор Кара-Ђорђа за Врховног Војска и Владара Србије. Заклетва и Миропомазање.*

Испод представе су наведени учесници ЧинодјејствоТанасије Антонијевић Прота Буковички. 1. Карађорђе предаје Танасију Рајићу барјак. 2. Обор кнез Марко. 3. Станоје Главаш. 4. Вуле Илић. 5. Ајдук Вељко. 6. Чарапић. 7. Катић. 8. Кнез Сима Марковић. 9. Арсеније Лома. 10. Јован Јаковљевић и многи други прваци јунаци.

Ова илустрација је једна од првих представа збора у Орашцу и његових учесника онако као их је описао Ненадовић на основу Србијанке Симе Милутиновића Сарајлије.¹⁹⁵⁹

¹⁹⁵⁹ На дан Светог Сретења, 2. фебруара 1804. године, у Орашцу испод куће јасеничког оборкнеза Марка, која је била усред једне планинске дољашнице, под Орашачком планином и висовима огранака Кљештевићки Рудничких планина, изјутра рано окупе се сви јуначки усташи ради збора и договора.¹⁹⁵⁹ Уочи збора, увече, 1. фебруара у Орашац супочели да пристижу учесници. Те ноћи и сутра ујутру у Орашцу су се скупили сви јунаци са којима се Карађорђе још раније договарао за устанак: Марко Катић из Рогача, Васа Чарапић из Белог Потока, кнез Сима Марковић из Великог Борка, кнез Вићентије Петровић из Кораћице, сердар Сима из Даросаве сви из Београдског округа. Стари седовласи прота Танасије Антонијевић са Јованом Крстовићем из Буковика, обор кнез лепенички Бука и Стеван Вилитовић из Јагњила, обор кнез јасенички Марко и богати трговац Теодосије Марићевић из Орешица, кнез Матеја Јовичевић и Петар Јокић из Тополе, Алекса Дукић из Бање, Петар Кара из Трешњевице,

На слици је илустрован чин Карађорђевог заклетве и миропомазања, односно његовог прихватања улоге врховног војводе и управитеља српског народа.¹⁹⁶⁰ По Карађорђевог избору прота буковички Танасије Антонијевић је под ведрим небом у Орашцу пред окупљеним народом за почетак Устанка за ослобођење народа одржао молевствије и светио водицу. Карађорђе се тада заклео: „*да ће он као врховни вођа и управитељ српског народа, народ српски од Турака и од свачијег насиља и неправде бранити и штитити и свагда јуначки за против непријатеља српства водити и веран му бити*“.¹⁹⁶¹ После заклетве целивао је Јевањеље и часни крст, а потом га је прота миропомазао светом водом и благословио.¹⁹⁶² Тада су се сви прваци и јунаци и сав сакупљен народ ког је било око 2400 на скупу под оружјем заклели пред часним крстом и јеванђељем да ће како један другом тако и Карађорђу бити верни. За протом су изговорили заклетву: „*Ко издо, издало га тело, пожелео поћи, али не могао! У кућу му се не јављало ни старо ни младо! Од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале; у обору краве не рикале. да Бог да се у сињи камен претворио да се други на њега угледају, Не био срећан ни дуговечан нити лице Божије икад видео! Амин!*“.¹⁹⁶³

После изговорене заклетве прота буковички прекрсти сав окупљен народ по три пута часним крстом и пошкропи освешталим босиљком на све четири стране. Пошто су се помолили за срећан почетак Устанка, целивали часни крст и Јеванђеље и примили благослов, тада се између себе братски и весело изљубе.¹⁹⁶⁴ Карађорђе тада узе од проте освећени барјак „*који је био пободен поред стола од дрвени сошица у зрмљу ударени и по вр`у исти, одозго од наметатог грања начињен био на коме је свето*

Јанићије Ђурић и Танасије Рајић из Страгара, Милован и Радован Гарашић из Липовца, Мата Кара-Тошић из Копљара, Димитрије Радовић из Врбице сви из Крагујевачког округа, буљукбаша качерски Арсеније Лома из Драгоља Рудничанин и Јован Јаковљевић из Левча Јагодинског округа и многи други одабрани Срби прваци и јунаци. К.Н.Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 52.

¹⁹⁶⁰ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 54.*

¹⁹⁶¹ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 56.*

¹⁹⁶² К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 56.*

¹⁹⁶³ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даљ, књига I, Беч 1883, 57.*

¹⁹⁶⁴ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 57.*

јевађеље, часни крсти и видрица освештене воде при богомољству стајала“.¹⁹⁶⁵ Барјак развије за ослобођење народа српског од Турака и преда га у руке храбром и бесмртном јунаку Танасију Рајићу Страгарцу.¹⁹⁶⁶ О Карађорђевом миропомазању писао је и Сима Милутиновић у Србијанки.¹⁹⁶⁷ У њој је проти буковичком дата улога коју би имао Свети Сава да благослови Ђорђа.¹⁹⁶⁸ После избора, миропомазања и молитве уз призивање светог духа Карађорђе је оранизовао старешине и војску и дао им распоред.¹⁹⁶⁹

Текст о оснивању Совјета прати у посебном заглављу приказан отисак печата Совјета са именима председника Матије Ненадовића, секретара Боже Грујовића и дванаесторице чланова. Печат Совјета чине два медаљона. У једном је приказан грб Србије, крст са оцилима и круном на врху, а у другом грб Тривалије, глава свиње са забоденом стрелом и круном на врху. Медаљони са грбовима су спојени и између њих је крин изнад кога су зраци сунца. Под грбом је 1804. година као година почетка Устанка.¹⁹⁷⁰

На илустрацији *Карађорђево освојење Београда. На Светог првозваног Андрију 30. нојембра 1806. године*¹⁹⁷¹ приказана је панорама Београда са означеним деловима вароши¹⁹⁷² као и распоредом српске и турске војске приликом борби 1806. године.

У опису Београда који прати илустрација наводи се да лежи на једној каменитом узвишењу где се Сава у Дунав улива, опасан великим шанцем који је 1780. године

¹⁹⁶⁵К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 58.

¹⁹⁶⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 58.

¹⁹⁶⁷К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 58.

¹⁹⁶⁸К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 58.

¹⁹⁶⁹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 59.

¹⁹⁷⁰К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 113.

¹⁹⁷¹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 161-168.

¹⁹⁷² I Доњи, II Горњи град, III Калемејдан, IV Варош, V Шанац око Београда с палисадом утврђен, VI Принца Евгенија и Лаудона шанац Врачаром од Саве до Дунава.

ископао аустријски генерал Лаудон.¹⁹⁷³ Испред тврђаве била је варош, а између тврђаве и вароши око 800-1000 метара у дужини простор који је назван Калемејдан. Ван шанца до Врачара било је голо поље. У варош се улазило кроз 6 капија које су биле на шанцу. Са западне стране на 25м од реке Саве кроз Сава капију (Бањалучку, Шабачку или Су капију како је још називана), Варош капију са јужне, Стамбол капију са југоисточне, Видин капију са источне, Балук капију (рибарску) и Кале капију (градску) са северне дунавске стране. Капије су биле зидане од тврдог материјала са сводовима и казаматима за смештај војника. У казаматима капија било је прореза за пушке и топове, док је са обе стране капија био постављен један или пар топова.¹⁹⁷⁴

На илустрације је приказано кретање српске војске у опсаду Београда са Карађорђем из правца шанца.¹⁹⁷⁵ Словима су били означени положаји устаника као и правци кретања *Батерије Србске: а) на Таш-Мајдану; б) и в) на Врачару. г) у Сава мали д) у Ади преко Дунава према дојњем Граду- Јуриша на Београд: 1 Карађорђе на Сава капију упада први у Варош и иде ка цркви 2. Кнез Сима Марковић на Варош капију 3. Васа Чарапић по ниже на Стамбол капију 4. Војвода Станоје Главаш на Видин капију. Срба 20 000 са 24 тона Турака до 16000 са 280 топова.* Илустрација опсаде и ослобођења Београда прати текстуални приказ догађаја од почетка бомбардовања 22. новембра 1806. године, освајања на дан Светог Андреја 30. новембра и погибије Васе Чарапића пред

¹⁹⁷³ Од Саве до Дунава варош је била споља опасана, на удаљености од 2000 метара од тврђаве, јаким шанцем чија је дебљина у основи била 10-12 метара, а висина грудобрана, почевши нагибом од берме 6 метара, а од берме и ивице ескарпе ров је био дубок за 4 м, дакле сва висина шанца је износила преко 12 м. Ширина рова од ескарпе до контраескарпе је била 6 метара. Са унутрашње стране шанца од прсобрана имао је банкет скоро за 2 метра. По банкету уз сам прсобран била су укопани један до другог храстови дебели од 40-45 цм у пречнику- палисади који су на врху били заострени. Кроз те палисаде свуда су били отвори за пушке. Палисади су од грудобрана били виши за 1 метар тако да се са банкета иза грудобрана могло лако пуцати. На свим савијајућим странама и угловима шанца подигнуте су биле линете са таблама и просеченим топарницама које су кошевима утврђене за 1,2 до 8 топова на које су топови били постављени. Најважнијих за више топова било је 7. Код Саве испод Сава капије према Сави на брду и испод Варош капије, између Варош капије и Стамбол капије јужно терацијама илив је за 8 топова. Између Стамбол и Видин капије две, испод Видин капије на углу шанца ка истоку била је велика са 8 топова, одатле до града 6 мањих. На угловима где се били топови налазила су се подземни магацини за муницију. Тај појас шанца био је дупла одбрана вароши Београда и Града. К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 161-162.

¹⁹⁷⁴ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 163.

¹⁹⁷⁵ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 163.

Стамбол капијом¹⁹⁷⁶ као и догађаја до 23. фебруара и одласка Сулејман паше из Доњег града.¹⁹⁷⁷

Илустрација *Карађорђе побеђује силног Нуман пашу Пећког са 20 000 Арбанаса у Ерцеговини на Сјеничком пољу Суводолу при крају маја 1809. године* је приказ битке приликом ослобађања тадашњег Новопазарског санџака. Значај ове победе је била у томе што је Србима омогућила да продру на територију Пећког пашалука, као и кретање ка црногорској граници. На слици је приказана битка са великим бројем учесника у којој је Карађорђе централна фигура. Према Ненадовићевом опису Карађорђе који је био опкољен многобројнијим непријатељем, нарочито јаком турском коњицим, био је принуђен да се у каре построји и топовима пружи отпор Турцима.¹⁹⁷⁸ Захваљујући војводи Вулету Илићу који се са малобројном српском коњицом залети и удари на Турске с леђа вичући на турском: „побегоше Турци, побегоше Турци“ што је Турске збунило, Карађорђе тада „магновено развије восјку, учини живо напад и тако разбије Турке да један за другог у бегању није знало куда ће“¹⁹⁷⁹ Срби изгубе тада 70, а Турци 3000 војника. Том приликом освоје и доста плена и Турке натерају у бег ка Новом Пазару.¹⁹⁸⁰

Поред битке на Суводолу у књизи је и илустрација *Бој на Каменици и Ћеле куле под насловом Бесмртије Стевана Синђелића војводе ресавског на Каменици 19. маја 1809. године са Ћеле кулом*. Уз опис шанчева око Ниша,¹⁹⁸¹ односа између војвода као главног узрока пораза, детаљно је описан тренутак дизања у ваздух шанца на Чегру као и Ћеле куле. Стеван Синђелић видевши да му помоћ не стиже, а не желећи да падне Турцима у руке, у среду 19. маја по Светој Тројици, пуцњем из пиштоља у подземни

¹⁹⁷⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 163-166.

¹⁹⁷⁷К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 168.

¹⁹⁷⁸К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 206.

¹⁹⁷⁹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 206.

¹⁹⁸⁰К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 206.

¹⁹⁸¹К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 209.

магацин са барутом дигао у ваздух читав шанац у ваздух.¹⁹⁸² *Одлети Синђелић вечне српске дивотне, успомене јунак и многе Турке том својом јуначком смрћу и мртвотамани, тај јунак живот свој у друштву своје храбре браће Срба оконча.*¹⁹⁸³ После Боја на Каменици или кланице Чегарске, нишки паша одреди за сваку српску главу по 25 гроша ко му донесе. Њих потом даде српским ћурчијама да их одеру, напуне памуком и пошаље у Цариград, како би султана уверио да је Србе победио. Од лобања сазида Ћеле кулу 1/4 сата од Ниша на друму Цариградском. Кула је четвороугаона, висока 15 стопа. Има 56 редова, у сваком реду је по 17 глава укупно 952.¹⁹⁸⁴

Илустрација дизања Чегарског шанца у ваздух и Ћеле куле рађене су у складу са текстуалним приказом. На првој је тренутак када Стеван Синђелић пуцњем из пиштоља у магацин са барутом, диже шанац у ваздух док се на њему води борба српских устаника са Турцима. Илустрација Ћеле куле рађена је према цртежу Стеве Тодоровића.

Од појединачних портрета у првој књизи нашли су се портрет *Хаџи Продана Глигоријевића* Кара-Ђорђевог Старовлашког војводе и вође II србског устанка од 21. септембра до конца нојемвра 1814. године и *Милоша Тешића Михаиловића прозваног М. Обреновић* Карађорђевог рујанско-руднички војводе и другог вође III србског устанка од 12. априла 1815. потоњи књаз Србије.

Хаџи Продан Глигоријевић био је сјенички кнез који је као награду за заслуге током бојева у Сјеници 1809. године добио на управу Стари влах.¹⁹⁸⁵ После пропасти Првог српског устанка 21. септембра 1813. године покушао је да поново организује народ проти Турака.¹⁹⁸⁶ Хаџи Продан је приказан у целој фигури, обучен у војводско одело са капом са дугом кићанком на глави. Око струка има силав у коме носи пиштољ, нож и сабљу. Десном руком се ослања на пушком, до левом придржава сабљу.

¹⁹⁸²К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 210.

¹⁹⁸³К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 210.

¹⁹⁸⁴К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 210.

¹⁹⁸⁵К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 318.

¹⁹⁸⁶К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883, 318.

Портрет кнеза Милоша потисан је са *Милош Тешић Михаиловић прозван М. Обреновић Карађорђе*в рујанско руднички војвода и други вођа III србског устанка од 12. априла 1815. потоњи књаз Србије. Поред натписа су два отиска његових печата са грбовима и натписом *Милош Обреновић књаз сербски*. Кнез Милош је приказан као млад човек у турском оделу и са турбаном на глави. Леву руку држи на дршци пиштоља који носи за појасом. Овим портретом указана је почаст кнезу Милошу као вођи Другог српског устанка.

Сходно својој тематици, илустрација која се по својој концепцији и величини издваја у односу на друге била је представа убиство Карађорђа у Радовањском лугу потписана са *Карађорђа Петровића врховног војводе и ослободиоца Србије послењи час у зору 13. јула 1817.год. Последња вечера, Крвава ноћ, крвава зора. Крвава ноћ. Сикира паде,узе му моћ!* Централну позицију у стилизованом оквиру заузима сцена Карађорђевог убиства рађена према слици Тана Мора из 1863. године. Њен значај додатно је назначен појавом Светог Духа у виду голуба који се у зрацима спушта ка мртвом Карађорђу. И ова илустрација у потпуности прати опис Карађорђевог убиства који је Ненадовић дао у књизи.¹⁹⁸⁷

Како би се што сликовитије представила Карађорђева улога као војсковође и државника у стилизованом оквиру приказане су мапе бојишта, сцене битака и предаје градова.Дуж бочних страна приказани су у посебним пољима планови битака из Првог српског устанка, са назначеним положајима и наведеним односима снага Срба и Турака.Са леве стране су мапе биткака на: *Руднику 28. фебруара 1804.; Јагодини 16. марта 1804.; Пожаревацу 18. маја 1804.; Карановцу 29. јуна 1805.;Иванковацу 1. август 1805.*; а са десне: *Лозници 18. маја 1807.;Неготину 31. маја 1807. Малајници 19. јуна 1807.;Варварину 6. септембра 1810.; Тичару 6. октом. 1810.* Испод ових поља са мапама у левом углу је уснула девојка која се ослања на штит са двоглавим орлом, док

¹⁹⁸⁷ „У Свету недељу 13. јула 1817. године у зору на светог Арханђела Гаврила Летњег, кад је Карађорђе заспао, изађе Наум из колибе и оде на поточић у подножју колибе да се умије и своме господару донесе свеже воде у тиквицу. Тад крвник Никола осмотри кроз колибу да је Карађорђе на дрво наслонивши се заспао и да Наум није у колиби, тада уграби прилику. Није смео да га напдне с очију, напред него са десне стране полако измакне два проица од колибе промоли се у њу замахне великом секиром удари Карађорђа сечивом до самог рамена у врат до котлаца и секиру у врату од страха грчевито испустивши клетви остави. Карађорђе како је седећи спавао и преко крила сабљу имао и десном је руком за балчак ручни држао до пола је извуче желећи да устане клоне и мртва падне.Никола упадне у колибу јапаном му главу одсече на истрча напоље узне другу пушку нанишани и уби Наума који се умивао на потоку.“ К.Н.Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље , књига I, Беч 1883, 459-465.

су иза ње сноп покошеног жита и коса. Наспрам ње на десној страни су заставе, топови, ђулад и сабље.

У посебним пољима су представе најзначајнијих битака у којима је Карађорђе предводио устанике. Освајање Новопазарског санцака потписано је са *Освојио од 1. маја до 15. јуна 1809. Нову Варош, Нови Пазар, Сјеницу 1809. Пријепоље 1809.*, битка на Мишару *Мишар 1. и 4. августа 1806. год Турака 45 000 Срба 9500*, и битка на Делиграду *Делиград 22. септембра 1806-7-8-9-10-13 Турака по 100 000 Срба по 10-25 000*. Ослобођење (предаја) градова приказано је представом потписном *По освојењу предаја: Београда 30. нојембра 1806. Шабца 26. јануара 1807. год. Смедерева 14. нојембра 1805. Ужица 29. јуна 1807.*

У другој књизи Константина Ненадовића *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војска, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, објављеној у Бечу 1884. године налази се 19 литографисаних слика: *Доситеј Обрадовић Филозоф и спаситељ србства и Карађорђевог I попечитељ просвете;*¹⁹⁸⁸ *Сима Милутиновић Сарајлија или Чубра Чојкић, Свеславан велики песник и списатељ Србски и Карађорђевог војник голи синов;* *Узун Мирко Апостоловић, Карађорђевог Голи Синова Бинбаша;*¹⁹⁸⁹ *Младен Миловановић, Карађорђевог попечитељ војени дела Председник Совета, Војвода и Кавалер;*¹⁹⁹⁰ *Јунаштво личног Карађорђевог барјактара Танасија Раића крај Мораве 14. маја 1815. год. на Чачку;*¹⁹⁹¹ *Арсеније Лома, Карађорђевог качерски војвода и први вођа III српског устанка од 8. до 10. априла 1815. године;* *Алекса Стев. Ненадовић, оборкнез Ваљевски од дахија посечен 23. јануара 1804. године у Ваљеву;*¹⁹⁹² *Јаков Стев. Ненадовић, Карађорђевог попечитељ внутрени дела. Командант ваљевски члансовјета Војвода и Кавалер;*¹⁹⁹³ *Прота Матија Алек. Ненадовић, Карађорђевог председник Совјета Војвода и кавалер;*¹⁹⁹⁴ *Јеврем Јак. Ненадовић, Карађорђевог тамнавски војвода;* *Сима Алек. Ненадовић, Карађорђевог ваљевски војвода;*¹⁹⁹⁵ *Поп Лука Лазаревић, Карађорђевог Тамнаве и Посавине Војвода и командант града шабачког;* *Чолак Анта Симеоновић Карађорђевог жупски војвода;*¹⁹⁹⁶ *Ајдук Вељко Петровић, Карађорђевог Краински војвода.*¹⁹⁹⁷

¹⁹⁸⁸ Портрет рађен према литографији Анастаса Јовановића.

¹⁹⁸⁹ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹⁰ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹¹ Ова литографија је нешто измењена верзија слике Рихарда Пухте из 1862. године.

¹⁹⁹² Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹³ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹⁴ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹⁵ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

¹⁹⁹⁶ Рађен према портрету Уроша Кнежевића.

А. Гавриловић „Знаменити Срби XIX века“

Популаризацији личности из Првог српског устанка посебно су доприносила илустрације у књигама, часописима, као и израда дописних карата.

Крајем XIX и почетком XX књижевник Андра Гавриловић¹⁹⁹⁸, започиње рад, на за то време капиталом илустрованом издању споменице *Знаменити Срби XIX века*.

Идеја о споменици потекла је у београдским књижевним круговима са циљем да се на крају једног века представе истакнути поједници који су имали великог значаја у раду на стварању и развоју нације и националне државе.

У припреми издања поред уредника Андре Гавриловића, као сарадници учествовали су: професор из Београда Паја Аршинов, као један од иницијатора идеје, учитељ А. Јовићевић из Ријеке, министарски чиновници са Цетиња П. Шоћ и Ј. Вулетић, из Вуковара академик Милан Павлов Јовановић, новинар Н. Суботић из Задра, учитељ И. Мартиновић из Панчева и др.¹⁹⁹⁹

Рад на споменици започео је 1898. године, а већ на пролеће 1899. године њен концепт био је представљен једној од највећих београдских издавачки кућа која одбија да дело објави и поред сигурне добити. Разлог је био Карађорђево портрет, који је према замисли уредника требао да се појави на самом почетку, као први илустровани прилог.²⁰⁰⁰

Наслову страну осмислио је Урош Предић. На њој је млада девојка која је приказана као анђеоло који једном руком показује на улаз у рај кроз врата славе, а у другој држи ловоров венац. На архитраву врата између исписаних година 1800. и 1900. је натпис „*благо оном ко довјека живи имао се раишта и родити*“. На довратинику са десне стране испод представе човека који се преко стрмих литица пружа да дохвати звезду, налази се латинска сентенца „*Per Aspera Ad Astra*“ - преко трња до звезда, указујући да су сви који су се нашли у овој споменици прешли дуг и тежак пут да остваре дела којима се потомство сада дичи.

С обзиром да се издавање, које је у то време било представљено као највеће и најскупле у српској књижевности, могло лако окарактерисати као антидинастичко, с обзиром да се као прва личност појављује родоначелник друге династије која има отворене претензије на српски престо, издавач је пронађен у иностранству. Понуду за издавање споменице прихватила је Српска штампарија у Загребу.

¹⁹⁹⁷ Рађен према литографији Анастаса Јовановића.

¹⁹⁹⁸ Андра Гавриловић, професор, књижевник и књижевни историчар (1864-1929).

¹⁹⁹⁹ Милан. Павлов. Јовановић, Оцјене и прикази, *Срђ*, Дубровник 30. септембра 1904, 860-861.

²⁰⁰⁰ А. Гавриловић, Поговор, *Знаменити Срби XIX века*, III, Загреб 1904, I.

Првобитно било планирано да биографије буду објављиване сваког месеца као свеске, од чега се потом одустало и приступило изради тротомног дела.²⁰⁰¹

Споменицу *Знаменити Срби XIX века* чине, за то време, три луксузно опремљене књиге. У њима су сабране све свеске које су припремане у периоду од 1. јуна 1901. године до јуна 1904. године са биографијама 216 личности, из свих крајева које је насељавао српски живаљ. Велики број биографија знаменитих личности прате и слике које представљају репродукције њихових портрета. Сви илустровани прилози рађени су у Бечу код Ј. Левија у немрежастом маниру што је утицало да је отисак сличан фотографији.²⁰⁰²

Од 216 личности различитих професија од владара, државника, политичара, црквених великодостојника, научника, песника, уметника, привредника, војника, јунака представљене су и личности које су обележиле период Првог српског устанка.

У првој књизи, објављеној 1901. године, међу 72 личности нашле су се биографије: Доситеја Обрадовића, Карађорђа Петровића, Филипа Вишњића, Алексе Ненадовића, Илије Бирчанина, Симе Ненадовића, Луке Лазаревића, Хајдук Вељка Петровића, војводе Милана Обреновића, Миленка Стојковића, Јанка Катића, Петра Добрњца, Ђуре Милутиновић, проте Матеје Ненадовића, Васе Чарапића, Станоја Главаша, Јакова Ненадовића, Јована Ковача, Петра Јокића, Ивана Југовића, Узун Мирко Апостоловић, Арсенија Ломе, Младен Миловановић, Сима Марковић, Хаџи Продана Глигоријевића, војводе Јанка Поповића-Цинцар Јанка.

Како би се избегли могући проблеми појавом Карађорђевог лика и животописа, на самом почетку књиге, а који се могао тумачити као антидинастички, с обзиром да се највећа важност даје родоначелнику династије Карађорђевић, у коначој верзији прва личност која отвара галерију знаменитих Срба био је Доситеј Обрадовић.

Друга књига, објављена 1903. године имала је 72 биографије. У њој су од личности из Првог српског устанка представљени: Чолак Анта Симеонович, Јанићије Ђурић, Стеван Синђелић, Анта Богићевић, Стојан Чупић, Јован Курсула,

Трећа, последња књига изашла је јуна 1904. године и у њој није било личности из Првог српског устанка иако је објављена у години обележавања његове стогодишњице. Намера при изради споменице је била да се без много биографских података, али са конкретним чињеницама презентује оно по чему је та личност заслужила да буде у

²⁰⁰¹ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, V.

²⁰⁰² *Нова Искра*, Београд 1. јул, 1901, 224.

уведена у галерију знаменитих Срба XIX века, као и суд који су о њој имали савременици.²⁰⁰³

Поводом изласка прве књиге *Знаменитих Срба у XIX веку* у 30. броју загребачког листа *Viensa* објављена је критика у којој су се поред похвале о опреми књиге наша и питања која указују да аутор текста није био добар познавалац српске историје. То се односило на биографије Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина који „ већ у почетку 1904. нестају“ као и Филипа Вишњића.²⁰⁰⁴

Илустровани прилози уз биографије рађени су као репродукције портрета од којих су неки током обраде од стране цртача претрпели и извесне измене док су неки изведени слободно,²⁰⁰⁵ попут портрета војводе Милана Обреновића и Стојана Чупића.²⁰⁰⁶ Са мање или више одступања рађена је слика Доситеја Обрадовића према портрету Арсе Теодоровића из 1794. године.²⁰⁰⁷ На крају појединих биографија, као напомене, стајали су подаци о портрету представљене личности.

Портрети устаничких првака у већини случајева представљали су реплике радова Уроша Кнежевића за галерију кнеза Александра Карађорђевића.

То су ликови Карађорђа, Петра Јокића, Луке Лазаревића, Јакова Ненадовића, Узун Мирка, Младена Миловановића, Цинцар Јанка, Чолак Анте, Јанићија Ђурића, Алексе Ненадовића, проте Матеје Ненадовића.

Уз портрет проте Матеје наведен је занимљив податак о његовој одежди. Атласни ћурак у који је обучен припадао је Фочић Мехмед аги, а прота га је добио при освајању Београда 1806. године, док је златни крст на златном ланцу који је носио око врата био поклон од руског цара Александра I.²⁰⁰⁸ Међу ликовима рађеним према Кнежевићевим портретима је и гуслара Ђуре Милутиновића из 1847. године.²⁰⁰⁹

И остали ликови устаничких јунака рађени су по њиховим најпознатијим решењим. Филип Вишњић према скици сачуваној у једној „старој уметничкој групи,²⁰¹⁰ а оверен казивањем оних који су га лично познавали“.²⁰¹¹ И за лик Илије Бирчанина стоји да је

²⁰⁰³ Милан. Павлов. Јовановић, Оцјене и прикази, *Срђ*, Дубровник 30. септембра, 860.

²⁰⁰⁴ С., Хрватска критика о делу знаменити Срби XIX века, *Нова Искра*, Београд 1. априла 1901, 287.

²⁰⁰⁵ А. Гавриловић, Поговор, *Знаменити Срби XIX века*, III, Загреб 1904, II-III.

²⁰⁰⁶ Панцир и кацига Стојана Чупића чувају се у Војном музеју. А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, II, Загреб 1903, 38.

²⁰⁰⁷ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 4.

²⁰⁰⁸ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 62.

²⁰⁰⁹ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 82.

²⁰¹⁰ Као модел за лик Филипа Вишеића могао је да послужи гуслар са споменика Косовским јунацима у Крушевцу Ђорђа Јовановића.

²⁰¹¹ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 14.

рађен према „познатој скици“.²⁰¹² Он је могао бити рад сликара Драгомира Глишића који је у то време био студент у Минхену.²⁰¹³ На то указује поновљени лик на композицији Тамница Илије Бирчанина и Алексе Ненадовића из 1936. године,²⁰¹⁴ као и чињеица да је радио и илустрације.²⁰¹⁵

Хајдук Вељко рађен је према портрету који је објављен у Споменицима српским Анастаса Јовановића, Миленко Стојковић према цртежу Бантиша Каменског из 1808. године,²⁰¹⁶ Јован Ковач према портрету Димитрија Аврамовића из Народног музеја,²⁰¹⁷ Сима Марковић према илустрацијама из књижевних часописа,²⁰¹⁸ Арсеније Лома и Хаџи Продан према скици из књиге Константина Ненадовића. За лик Стевана Синђелића могла је да послужи рад Павла Чортановића.

Портрети Јанка Катића, Петра Добрњца, Станоја Главаша, Васе Чарапића, Анте Богићевића по свој прилици били су дела илустратора ангажованих на припреми књиге.

Појава, за то време, луксузног издања са биографијама најзначајнијих Срба XIX века служила је популаризацији личности из националне прошлости. У том циљу Управа Српске штампарије упутила је молбу Министарству просвете и црквених послова, јуна 1901. године да се њено издање *Знаменити Срби XIX века* препоручи за књижнице свих школа у Краљевини Србији, што је на седници 13. јуна 1901. Просветни савет и прихватио.²⁰¹⁹

С обзиром на квалитет израде, ликови устаничких првака из споменице често су били репродуковани у разним другим штампаним издањима попут књига, часописа, дописних карата.

*

Смена династија на српском владарском престолу 1858. године утицала је и на однос према Првом српском устанку. То се првенствено односило на личност војда Карађорђа. Иако кнез Милош јавно не износи негативан став према наслеђу Првог српског устанка и војду Карађорђу, на њихово пропагирање није се благонаклоно

²⁰¹² А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 28.

²⁰¹³ В. Колаковић, Сликара Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 269.

²⁰¹⁴ Упоредити: В. Колаковић, Сликара Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 290; В.Б.Савић, Ненадовићи, Ваљево 2004, 19.

²⁰¹⁵ О сликару Драгомиру Глишићу: П. Драгојевић, *Драгомир Глишић (1872-1857)*, 1-Слике: дијалог са модерном уметношћу, Београд 2000.

²⁰¹⁶ С. Цветковић, Портрети устаничких првака, *Mons Aureus*, бр. 1, Смедерево 2004, 124.

²⁰¹⁷ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 72.

²⁰¹⁸ А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901, 98.

²⁰¹⁹ *Просветни гласник*, Београд 1. март 1902, 274.

гледало ни током прве, а ни током друге његове владавине. Порицање Карађорђевог улоге и значаја у колективном сећању, спровођена је и забраном објављивања дела која би могла подстицати његову рехабилитацију.

У односу на кнеза Милоша кнез Михаило је током своје друге владавине (1860-1868) показивао толерантнији став према Карађорђевићима. И поред тога у Аустроугарској су активне присталице смењене династије, које наслеђе Првог српског устанака користе у пропагандне сврхе и истицања владарског легитимитета. Тумачење збивања из 1813. године кроз бројне текстове уперене против Карађорђевића, па и самог Карађорђа уследила су после убиства кнеза Михаила 1868. године.

Владавина кнеза (1868-1882), а потом и краља Милана Обреновића (1882-1889), обележена је великим државничким успесима. Њен почетак, после убиства кнеза Михаила, карактерише доношењем законских аката којим је потврђено наследно право династије Обреновић, а бачено народно проклетство на Карађорђевиће.

У таквим околностима кнез Милан гради свој владарски и династички идентитет и на тековинама Првог српског устанка. То се првенствено односи на подизање споменика на Чегру 1878. године али и разарање Карађорђевог града у Тополи 1877. године.

Подизање споменика на Чегру имало је државно-политички и национални карактер. Символичним повезивањем догађаја из Првог српског устанка са коначним ослобођењем Ниша од Турака кнез Милан Обреновић потврђује свој легитимитет владара ослободиоца и онога који је осветио чегарски пораз.

У том контексту са стицањем независности и територијалним проширењем земље 1878. године било је неопходно започети и са увођењем и нових празника који би својом посветом јасно истицали и прослављали кнежеве војничке и дипломатске успехе. Законом од 10. августа 1878. године, у Кнежевини Србији престаје званично прослављање дана Светог Андреја, а за нови државни празник проглашен је 20. јуни, *Дан успостављања независности и увећања Србије*.²⁰²⁰ И поред тога Београдска општина, наставља да прославља Светог Андреја као Дан ослобођење Београда 1806. године у чијем оквиру је обележавала помен на погинуле.²⁰²¹

Иако су Карађорђевићи законом били искључени и из јавног и политичког живота, за време владавине краља Александра Обреновића (1889-1903), долази до видљивијег истицања везе двеју династија и њихових родоначелника, што се одразило и на званично оживљавање сећања на Први српски устанак. Процес династичког помирења

²⁰²⁰ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,26.

²⁰²¹ М.Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе*, бр. V, Београд 2004,26.

започиње 1889. године обнављањем споменика ослободиоцима Београда²⁰²² који је 1848. године подигао кнез Александар Карађорђевића. Домаћа и страна јавност тада је позитивно оценила однос младог краља према Карађорђу назвавши га „историјским чином“. Током свог првог путовања по Србији по започињању самосталне владавине на иницијативу Лазара Докића и радикала обилази и места везана за Први српски устанак, а која су била посебно значајна за супарничку династију. Ово путовање највише је обележила посета Тополи и Карађорђевом гробу 26. августа 1893. године, која се може сматрати и најзначајнијим њеним делом. Долазак у некадашњи Карађорђев град, који је разорен за време владавине његовог оца Милана 1877. године, било је званично и јавно одавање почести вођи Првог српског устанка. Значај овог чина је и у томе што је Карађорђев гроб као култни простор током владавине Обреновића, нарочито после убиства кнеза Михаила, био је место „тајних ходочашћа“. Краљева посета Тополи и Карађорђевом гробу иако је имала снажног одјека у јавности убрзо је анулирана изјавом кнеза Петра Карађорђевића да се не одриче свог права на српски престо. Од тада започиње интензивирање пропагандног деловања присталица династије Карађорђевић у којима тековине Првог српског устанка и личност војда Карађорђа представљају кључне тачке.

Један од начина династичког везивања за тековине устаничког периода била је узимање за заштитника дома Карађорђевића Светог Андреја Првозваног. Символика прославе Светог Андреја, заштитника Србије, као општенородног празника у Кнежевини Србији имала је двојако значење. За династију Карађорђевић то је био дан првог ослобођења Београда у српској новововековној историји. Ова победа је била велики војни успех који је допринео и учвршћивању Карађорђевог статуса врховног војда.²⁰²³ За династију Обреновић Свети Андреја је прослављан као дан посвећен примању Берата о наследном кнежевском достојанству,²⁰²⁴ односно дан велике дипломатске победе и потврђивања легитимног владарског права.²⁰²⁵

Како би се очувало сећање и јасно истако династички значај дана првог ослобођења српске престонице у нововековној историји, који је 1878. године Законом престао

²⁰²² На седници Државног савета 11. августа 1889. године дато је одобрење министру грађевине да може за обнову Споменика изгинулим борцима 1806. године утрошити 80 динара и 30 пара из кредита оправке и доградње за 1888/9. годину. Протокол седнице Држаног савета од 11. августа 1889. године АС-ДС 1889, ролна 378.

²⁰²³ М. Тимоотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 63.

²⁰²⁴ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 107.

²⁰²⁵ М. Тимоотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 121.

званично да се прославља, од 1890. године, уместо Светог Климента, дан Светог Андреја Првозваног постаје крсна слава Карађорђевића.²⁰²⁶ У обраћању митрополиту Митрофану јула 1890. године као разлог за промену крсне славе, кнез Петар наводи „неке околности“ које су захтевале да Светог Климентија, римског папу, промени за Светог Георгија или Светог Андреју Првозваног.²⁰²⁷ Прихватање Светог Андреја као заштитника дома Карађорђевића служило је трајном меморисању Карађорђевог улога у ослобођењу српске престонице.

Убиством краља Александра Обреновића у Мајском преврату 1903. године више нису постојале државно политичке препреке за повратак на српски престо династије Карађорђевић и званично уобличавање сећања на војсковођу Карађорђа и Први српски устанак и њихово увођење као једног од најважнијих елемената репрезентативне културе.

²⁰²⁶ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 360.

²⁰²⁷ Како су се промене крсне славе у српској цркви ретко одобравале у име кнеза Петра митрополит Митрофан се за дозволу обраћа митрополиту Михаилу. Митрополит Михаило није био против промене али је скренуо пажњу да је Свети Георгије крсна слава кнеза Николе, а да је Свети Андрија Првозвани био словенски светац који је код Срба био запамћен по томе што је на тај дан Карађорђе ослободио Београд. Што је био довољан разлог да Свети Андрија буде узет као крсна слава. Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 360.

3. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ (1903-1918)

Убиство краљевског пара Обреновић 29. маја/11.јуна 1903. године²⁰²⁸ и повратак династије Карађорђевић на српски владарски престо означио је почетак новог раздобља у визуелизацији Првог српског устанка. Устанички период поново добија кључну улогу у давању историјског и државно-политичког легитимитета новом владару и потомку његове најистакнутије личности, вожда Карађорђа.

ЈАВНЕ СВЕЧАНОСТИ И ПРОПАГАНДНА ПУТОВАЊА (1903-1914)

Јавне свечаности као својеврсни перформанси, односно мултимедијалне уметничке форме, у култури сећања због свог карактера имале су веома велики значај.²⁰²⁹ У зависности од њихове посвете, повода или форме, оне могу бити различитих врста и жанрова.²⁰³⁰

Примери добро организованих, литерарно покривених и добро увежбаних свечаности биле су позоришне и оперске представе.²⁰³¹ На њиховим принципима постављене су и свечаности државно-политичког карактера, које су се некада називале „народно“, а данас „друштвено“ или „културно“ памћење.²⁰³²

Од Француске револуције јавне свечаности постају политичке манифестације,²⁰³³ део званичне културе сећања, у којој се кроз реинпретирање прошлости гради колективни идентитет.²⁰³⁴ Њихов концепт представља преплитање две културе, народне-традиционалне и званичне-државне.²⁰³⁵ Као добри политички ресурси имају посебну

²⁰²⁸ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству (1844-1903), Београд 2009, 472.

²⁰²⁹ P. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 105.

²⁰³⁰ P. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 116.

²⁰³¹ P. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 105.

²⁰³² P. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 106.

²⁰³³ Појављују се у освит модерног доба, независно од фестивала. M. Maurer, Feste und Feiern als historischer Forschungsgegenstand, *Historische Zeitschrift*, Bd. 253, H. 1 (Aug., 1991), 104, 122.

²⁰³⁴ По својој дефиницији оне су ритуални догађаји, представе друштвене стварности у којима се у простору и времену манифестује идеја заједништва. R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 196-197.

²⁰³⁵ M. Maurer, Feste und Feiern als historischer Forschungsgegenstand, *Historische Zeitschrift*, Bd. 253, H. 1 (Aug., 1991), 119.

улогу у изградњи националног идентитета,²⁰³⁶ што их чини и моћним средством у подстицању милитаризације и мобилизације нације.²⁰³⁷

Засноване на догађајима из прошлости јавне свечаности су добијале комеморативну функцију, чувања сећања на одређене историјске догађаје или личности. У томе су посебну улогу имале прославе победа које почињу да се практикују од XVIII века, да би у XIX веку постале редовни и изузетно важни политички догађаји, које Ерик Хобсбаум назива „изумом традиције“.²⁰³⁸ Оне су биле „нови јединствени доживљаји историје“ настали из државно- политичких конфликта.²⁰³⁹ Њихова функција је реконструисање догађаја, који стављањем у нове обрасце, постају друштвено прихватљиви.²⁰⁴⁰ Као представе симбола, слика и стереотипа оне се активирају кад год је то потребно и стварају неприродно, протетичко сећање и попут вештачких удова постају део тела.²⁰⁴¹ У њима се користи језик прошлости да би се рекло нешто о садашњости.²⁰⁴² Оне су и најаве будућих дешавања, својеврсни ритуали који „канонизују“ одређене догађаје, у смислу да им дају сакрални или други истакнути значај.²⁰⁴³

По свом карактеру јавне свечаности могу бити сакралне, профане (секуларне) или спој ове две врсте.²⁰⁴⁴

Обележавање јубилеја или годишњица представљају посебну врсту свечаности.²⁰⁴⁵ Јубилеј је свечани спомен, на одређени догађај или личност после одређеног броја година који је у свом настанку и развоју повезан са годишњицом као спомен даном

²⁰³⁶ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 197.

²⁰³⁷ K. Hagemann, *Celebrating War and Nation: Gender, Patriotism and Festival, Culture during and after the Prussian Wars of Liberation in: Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775–1830*, Palgrave Macmillan UK 2010, 285.

²⁰³⁸ P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 113.

²⁰³⁹ P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 113.

²⁰⁴⁰ P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 106.

²⁰⁴¹ P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 106.

²⁰⁴² P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 106.

²⁰⁴³ P. Burke, *Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010, 106.

²⁰⁴⁴ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 196-197.

²⁰⁴⁵ О годишњицама и јубилејима као типовима спомен дана: М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003.

који се континуирано, годинама прослављао.²⁰⁴⁶ Прославе догађаја, чији је временски оквир био већи од 50 година,²⁰⁴⁷ био је обичај Јевреја који је прихваћен још у периоду раног хришћанства.²⁰⁴⁸ Пре XVII века прославе јубилеја биле су ретке. Оне су се најчешће односиле на обележавање стогодишњица везаних за личности из националне историје. Почетак праксе прослава јубилеја у Европи започиње 1617. године у северним крајевима Немачке, обележавањем стогодишњице постављања 95 теза на вратима цркве у Витенбергу.²⁰⁴⁹ Временом оне постају веома популарне да би у XIX веку постале велике националне светковине.²⁰⁵⁰

Државе своје утемељење и континуитет сагледавају кроз образац „златног доба“ и његове обнове.²⁰⁵¹ Везивањем идеје о васкрсу нације и државе за период Првог српског устанка он постаје основа званичне репрезентативне културе на којој се гради идентитет државе, владара и нације. Његова популаризација је манифестација патриотских и националних осећања, лојалности и солидарности према династији и држави,²⁰⁵² који су посебно доприносиле организације прослава и других манифестација државно-политичког карактера попут свечаних дочека, крунисања, пропагандних путовања са наглашеним комеморативним карактером.

У симболичној култура политичке репрезентације владар је представљао основно легитимно отелотворење државе.²⁰⁵³ Прославе рођендана или других јубилеја везаних за личност владара или будућег владара у томе су имале посебну улогу.

Као нови званични празници оне постају израз јавног заједничког исказивања патриотског и националног духа, неопходног за увођење његовог култа, династије и државе у реалност свакодневног живота заједнице.²⁰⁵⁴

²⁰⁴⁶ М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003,25.

²⁰⁴⁷ Јубилеј се углавном везује за обележавање „округлог броја“ односно заокружене годишњице која се доживљава само једном у људском животу. М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003,25.

²⁰⁴⁸ Р. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010,107.

²⁰⁴⁹ М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003,15.

²⁰⁵⁰ Р. Burke, Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 2010,107.

²⁰⁵¹ М. Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012,49.

²⁰⁵² М. Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012 406.

²⁰⁵³ М. Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012,17.

²⁰⁵⁴ М. Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе, Београд 2012,129.

Прослава пунолетства престолонаследника, принца Ђорђа Карађорђевића 27. августа/8. септембра 1905. године, била је вид потврде легитимитета династије и њене улоге у постављању темеља нововековне српске државе.²⁰⁵⁵ Тим поводом организована је прослава на Бањици са благодарењем и сечењем славског колача²⁰⁵⁶ као и неколико свечаних представа.²⁰⁵⁷ Тематика представа била је прилагођена симболичном меморисању принца Ђорђа као будућег владар и настаљача традиције својих претходника, попут цара Душана и пре свега прадеде војда Карађорђа, чије је име носио.²⁰⁵⁸ Поред прославе у Београду симболично на дан прославе у цркви у Тополи одржани су свечана служба, а потом и помен на вождовом гробу у коме је учествовао хор Друштва уједињених београдских радника „Карађорђе“ из Београда.²⁰⁵⁹

Прослава пунолетства принца Ђорђа обележена је и изложбом дела чија је тематика била везана за период Првог српског устанка и васкрс српске државе.

На дан проглашења пунолетства 27. августа 1905. године у скупштинској дворани била је отворена изложба слика академског сликара Настаса Стефановића.²⁰⁶⁰ На њој су биле изложене композиције: *Бој на Мишару*, *Осман бег се предаје Хајдук Вељку*, *Двобој између Хајдук Вељка и Кара Мустафе*, *Сенатско писмо Хајдук Вељку*, *Хајдук Вељко пред друмском механом*, *Хајдук Вељков логор код Неготина*.²⁰⁶¹

У време трајања прославе у кнез Михајловој улици у Београду у излогу трговине Браће Ђукановића, била је изложена композиција *Алегорија на Први и Други српски устанак*²⁰⁶² коју је од сликара Ђорђа Крстића поручила чувена радња Јевта Павловић и Компанија, као илустровани прилог зидног календара за 1906. годину.²⁰⁶³ Појава оваквог дела требала је да послужи као подсећање на подједнаку улогу коју су њихови родоначелници као вође Српске револуције и „осветници Косова“ имали у борби за

²⁰⁵⁵ Народу српском, *Српске новине* од 27. августа 1905,1.

²⁰⁵⁶ Престолонаследничково пунолество, *Политика* од 28. августа 1905, 2.

²⁰⁵⁷ Београдске вести, *Мали журнал* од 27. августа 1905,2; Народно позориште на дан пунолетства његовог краљевског височанства престолонаследника Ђорђа, *Политика* од 27. август а 1905, 3.

²⁰⁵⁸ Београдске вести, *Мали журнал* од 27. августа 1905,2; Народно позориште на дан пунолетства његовог краљевског височанства престолонаследника Ђорђа, *Политика* од 27. августа 1905, 3.

²⁰⁵⁹ „Карађорђе“ у Тополи, *Мали журнал* од 25. августа 1905,4.

²⁰⁶⁰ Изложба слика, *Политика* 19. август 1905, 2.

²⁰⁶¹ Изложба слика, *Политика* 19. август 1905, 2; Изложба слика, *Правда* од 25. августа 1905,2.

²⁰⁶² Ђорђе Крстић, *Алегорија на Први и Други српски устанак*, уље на платну, 47,5 x 63 cm, инв. бр. ГМС/У 1271, Збирка Галерије Матице српске, Реализам. Литература: Професор, *Најновији рад Ђоке Крстића*, *Политика*, Београд 30. август 1905, 3; Н. Кусовац, *Сликари Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001, 172,189; Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001,202,453; Е. Милошевић, М. Врбашки, *Карађорђевићи у збиркама Галерије Матице српске*, Нови Сад 2004,19-20,37,53; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006,100,219; А. Боловић, Б. Челиковић, *Рудничко-таковски крај у уметности XIX века*, Горњи Милановац 2011, 24.

²⁰⁶³ Професор, *Најновији рад Ђоке Крстића*, *Политика* од 30. августа 1905,3.

ослобођење, а за коју, с обзиром да још увек није била окончана, се очекује да је настави будући српски владар.

Период од 1903. до 1914. године обележен је организовањем великих јавних свечаности. Реч је о јубиларним прославама, стогодишњице Првог српског устанка 1904. године, стогодишњице ослобођења Београда 1906. године и великих битака на Мишару 1906, Чегру 1909, Варваринском пољу и Лозници 1910. године.

Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године

Јавне свечаности организоване поводом стогодишњице Првог српског устанка по свом карактеру носиле су обележја национално-династичких светковина. Њихов комеморативни карактер представљао је важан елемент у креирању колективног памћења²⁰⁶⁴ „јер што су догађаји од Првог устанка били даљи, утолико су били значајнији, већи и добијали су пуно признање и искрено и дубоко поштовање и савременика и њихових потомака.“²⁰⁶⁵

Како је години јубилеја претходила смена династија 1903. године, оне су имале јасан пропагандни карактер. Њима је требало поново оживети сећање на период који ће дати историјски и државно-политички легитимитет новом владару и потомку војда Карађорђа.

Обележавање стогодишњице Првог српског устанка није имало само важан национални, државно-политички већ и династички значај. На то указује Проглас српским листовима који је из Женеве на Богојављење 1902. године упутио кнез Петар Карађорђевић.²⁰⁶⁶ У њему је позвао српски народ да свечано обележи стогодишњицу Првог српског устанка, подизањем скромног споменика Карађорђу „као првом вођи за слободу Србије и српског племена, чије је јунаштво и државнички дух препознао и образовани свет уврстивши га у ред најбољих јунака XIX века“.²⁰⁶⁷ Није изоставио да подсети и на прилике у Београдском пашалуку пред почетак Устанка „када се као звезда водила на српском небу, као чедо свога народа појавио Карађорђе. Уз Божију

²⁰⁶⁴ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 197.

²⁰⁶⁵ Д. Страњаковић, *Карађорђе*, Београд 1938, 203.

²⁰⁶⁶ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3. Проглас је послат свим европским листовима који су га објавили у целини или деловима. Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 445-446.

²⁰⁶⁷ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3.

*милост, као Вођ српског народа ступио је у борбу са јаничарима и очистивши земљу од изрода, победоносно пронео српску заставу преко Дрине“.*²⁰⁶⁸

У Позиву кнез Петар се обраћа српском народу као унук великог Србина, који је на крају првог столећа његових бесмртних радова за ствар српске слободе, осетио потребу да се сети свог деде и његових сарадника на херојском делу васкрсења Србије. Из осећања дужности *„пред васколики српски народ изашао је са предлогом да данашње поколење даде видљива доказа својега признања сени великога мужа Карађорђа и његових сатрудбеника, да се тај видљиви доказ изведе у облику скромног споменика Карађорђу, као првом вођи за слободу Србије и српског племена“.*²⁰⁶⁹

Како успомену на стогодишњицу Карађорђевог устанка није могао везати за догађаје који су касније уследили, истиче да идејом о споменику Карађорђу и његовим сарадницима, није имао намеру да потцени заслуге и других који су учествовали у борбама за ослобођење отаџбине и који су српску заставу истакли на бедемима Београда и Ниша. Ради достојне прославе, кнез је одредио суму од 50 000 динара коју ће ставити на располагање одбору који ће се у ту сврху образовати.²⁰⁷⁰

Проглас је представљао својеврсну политичку изјаву, којом је требало, скретањем пажње на кнеза Петра и Карађорђевиће, испитати расположење које је према њима у том тренутку владало у Србији.²⁰⁷¹ На то указује сам његов крај где кнез Петар подсећа *„да је зла судбина хтела да овај предлог који му диктирају осећају доброг Србина и благодарног унука упућује из туђине. Он зато моли српски народ да му верује „да је увек у мислима са њима, да његово срце увек и непрекидно осећа за све што је српско, да његова српска душа непрекидно лебди над напаћеном браћом, да његов у православној вери одгојен дух не престаје се се молити Свеозгућем за срећу, спас и напредак српског народа и отаџбине Србије.“*²⁰⁷²

У Србији и поред неповољних друштвено-политичких прилика, услед којих је било јако тешко водити јавну реч о успомени на Први српски устанак, јануара 1903. године био је објављен и званичан проглас у коме се наводи да се јануара 1904. године навршава пуних сто година када је *„по Шумадији букнуо Устанак Срба на дахије“*,

²⁰⁶⁸ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3.

²⁰⁶⁹ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3.

²⁰⁷⁰ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3.

²⁰⁷¹ Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 446.

²⁰⁷² Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3.

којим је започета борба за ослобођење.²⁰⁷³ „*Херојска борба и пожртвовање народа трајала је до септембра 1813, када је деветогодишњица боја у неравноправној борби поустала, да се након две године организовано настави против Турске царевине те јуначким прегнућем свега народа и његових мудрих вођа извојује ослобођење чији је данас плод Краљевина Србија.*“²⁰⁷⁴

Мајским превратом 29. маја 1903/11. јуна 1903. године на српски престо поново долази потомак вожда Карађорђа. Смена династија, директно се одразила на начин и симболику обележавања стогодишњице Првог српског устанка. Према писању српске штампе промене које су наступиле биле су прихваћене брзо и лако у свим слојевима српског друштва и поред нерасположења европских владарских кућа и јавности.²⁰⁷⁵

Пошто је 2/15. јуна 1903. године на заједничкој седници чланова Народне скупштине и Сената једногласно изабран за новог владара, краљ Петар Карађорђевић 11/24. јуна се враћа у Србију.²⁰⁷⁶ Приликом свечаног дочека на београдској железничкој станици Јован Авакумовић, председник Владе, желећи да истакне његов владарски легитимитет, навео је да је његов избор за краља представљао давање признања Карађорђевићим заслугама.²⁰⁷⁷ Следећег дана 12/25. јуна краљ Петар је у Народној скупштини пред посланицима и сенаторима на Уставу, положио заклетву и тиме званично ступио на краљевски престо. Тим поводом је објављена Прокламација²⁰⁷⁸ у којој је поред избора за краља и преузимања власти посебно истакао да је он и на српски престо дошао „*промислом Божјим и вољом српског народа, исто као што је и пре једног столећа био изабран његов деда Карађорђе да српски народ поведе у свету борбу ослобођења, а на коме је шеснаест година као народни изабраник владао његов отац кнез Александар*“.²⁰⁷⁹

Избор новог владара потомка великог вожда широм Србије било је прослављано на свечан начин. Тако је Крагујевац био свечано осветљен и окићен заставама из 1804. године, сликама и тробојкама.²⁰⁸⁰ Кућа породице Ненадовић у Ваљеву, рођака краља Петра, тим поводом била је украшена цвећем и сликама вожда Карађорђа и његових

²⁰⁷³ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²⁰⁷⁴ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²⁰⁷⁵ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 6-7,13.

²⁰⁷⁶ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 25.

²⁰⁷⁷ Ј.Ђ.Авакумовић, *Мемоари*, Сремски Карловци-Нови Сад 2008, 526,531; Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 41; Ј.Ђ.Авакумовић, *Мемоари*, Сремски Карловци-Нови Сад 2008, 526.

²⁰⁷⁸ Моме драгом народу, *Српске новине* од 12. јуна 1903,1.

²⁰⁷⁹ Моме драгом народу, *Српске новине* од 12. јуна 1903, 1.

²⁰⁸⁰ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 7.

ратника и војвода.²⁰⁸¹ У дворишту је била пободена породична застава Ненадовића, коју је Русија даривала младом војводи Сими Ненадовићу.²⁰⁸² У Ваљевског гимназији одржано је предавање о заслугама великог војда и његових достојних потомака.²⁰⁸³

У част новог владар у Народном позоришту у Београду, 12/25. јуна 1903. године приређена је свечана представа.²⁰⁸⁴ Изведена пред високим званицама²⁰⁸⁵ била је и у исто време одавање почести бесмртноме војду Карађорђу и добродошлица његовом унуку у „новоослобођеној престоници“.

Представа је почела у 21 час композицијом Бродила посвећену краљу Петру, специјало написану за ову прилику. Потом је одсвиран марш по народним мотивима, међу којима је и била мелодија до скоро забрањене песме „Од Босне се турска војска....“ По његовом извођењу наступило је Београдско певачко друштво са Поздравном песмом краљу Петру, композицијом Стевана Мокрањца на стихове Драгутина Ј. Илијћа.²⁰⁸⁶ По њеном завршетку на сцену је изашао, редитељ Народног позоришта Гавриловић који је пред Карађорђевог сабљом која је била положена на сто, говорио стихове П.П. Његоша „Сабља Карађорђа“. Затим је изведена представа *Виђење Карађорђево* по тексту Д. Ј. Илијћа, алегорија у три слике чија радња започиње после Аустро-турског мира неколико година пре почетка Устанка у периоду када су Србијом владале дахије. Захваљујући приказима представе у оновременој штампи који су писани сликовито и са доста података могао се јасније сагледати њен пропагандни концепт.²⁰⁸⁷ У представи је, у форми песничке алегорије, приказана пропаст царства и ослобођење Србије од турског ига, кроз Карађорђево визију коју је угледао на Авали, када га је дотакла рука генија.²⁰⁸⁸ Обе слике су биле ефектне и у обе су изведене идеје „за крст часни и слободу

²⁰⁸¹ Пре 25 година 23.(10.) јун 1903, *Време*, Београд 23. јун 1928, 2.

²⁰⁸² Пре 25 година 23.(10.) јун 1903, *Време*, Београд 23. јун 1928, 2.

²⁰⁸³ Пре 25 година 23.(10.) јун 1903, *Време*, Београд 23. јун 1928, 2.

²⁰⁸⁴ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁸⁵ Свечаној седници су поред краља присуствовали митрополит са владикама, представници странака, садашњи и бивши министри, представници војске, сенатори, народни посланици и посланици Русије и Аустроугарске. Свечана представа у Београду, *Срђ* од 15. јула 1903, 622-624.

²⁰⁸⁶ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁸⁷ Са свечане представе, *Штампа*, бр. 142, год. III, Београд, 13. јун, 1903; Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800; Свечана представа у Београду, *Срђ* од 15. јула 1903, 622-624.

²⁰⁸⁸ „Што је избегло испод турског ножа. Крије се у збеговима, по селима и горама; нејач пишти и тражи спас у гори. Али у таквом часу и јаду појављује се Карађорђе како вођен светлом појавом српског генија долази на Авалу. Овде пред развалинама града показује се геније српства будућем Војду и крепи га надом на спасење. Карађорђу геније отвара поглед у скору будућност и онда следе два чина: на Косову 1389. и пред манастиром у Србији 1804. године.“ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

златну“ која се групише око Карађорђа и генија српства.²⁰⁸⁹ Дело се завршава са пуно ефеката. Врхунац представе је у стиховима којима геније скреће пажњу Вожду на звуке трубе. Пригрливши на груди Србију и Карађорђа, он говори: „*Косовско гробље, Борђе, ено се одазива, / Чуј како треште трубе; погледај, сине мој! / Оно што прошлост труби, Косово тебе снови: / Бесмртни што ти поченеш, нек дочне унук твој!*“²⁰⁹⁰

Писац је Карађорђа приказао алегорично као витеза који се рађа из превреле сузе Косова; он је реинкарнација оног великог гроба у који се сломила српска слобода, српска слава заједно са косовским мученицима. Он је препорођени косовски витез кога векови жељно ишчекују, а кога геније тешећи вилу српског песништва Равијојлу овако иницира: *Јавиће се он!..... / Сиан као гром; / К`о бура страшна која у облак иже море, / Она сан муњом пламном, грозан у гневу свом, / Слободне жених, он ће потрести српске горе / и мајка окована пренуће иза сна.*²⁰⁹¹

У улози виле била је Вела Нигринова, генија Добрица Милутиновић, Карађорђа Милорад Петровић који је, како је писала штампа, имао добро урађену маску тако да се није много разликовао од саме Карађорђеове слике.²⁰⁹² На крају представе изведен је Стуб славе, конципиран тако да је на узвишици стајао Карађорђе са косовским крсташ барјаком и исуканом сабљом, поред њега је била Србија која га грли, више њих геније српства, мало ниже вила Равијојла, а у подножју српски народ. Поред њих на сцени је био и хор који је отпевао патриотску молитву Богу за краља, са којом се представа и завршила.²⁰⁹³

У Србији оживљавање потиснутог слободног јавног сећања на Први српски устанак и вожда Карађорђа, започиње непосредно по убиству краљевског пара Обреновић. Већ 2. јуна 1903. године на вест о доласку на српски престо вождовог унука, на месту његовог убиства у Радовањском лугу мештани села Радовања одржали су парастос, после чега је приређена и народна прослава.²⁰⁹⁴ Посебна почаст вожду Карађорђу одата је парастосом и у Нишу 13. јула 1903. године који је служио епископ нишки Никанор.²⁰⁹⁵

²⁰⁸⁹ „Потлаченој Србији окове ломи Карађорђе, демон Србије смртно рањен његовим ножем пада у вечност, а Србија ослобођена после четири столећа пада у загрљај Карађорђу. У том часу јавља се геније Србије праћен звуцима трубе који одјекују са косовског гробља.“ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁹⁰ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁹¹ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁹² Са свечане представе, *Штампа*, бр. 142, год. III, Београд, 13. јун, 1903.

²⁰⁹³ Позориште и уметност, *Бранково коло* бр. 24-25, Сремски Карловци 19. јуна/2. јула 1903, 799-800.

²⁰⁹⁴ Пре 25 година 17. јун 1903, *Време*, Београд 17. јун 1928, 4.

²⁰⁹⁵ Телеграм министру просвете епископа нишког Никанора упућен 11. јула 1903 из Ниша у коме га моли да одобри држање парастоса неумрлом вожду Карађорђу 13. јула 1903. године. Одговор бр. 238 од 12. јула 1903. у коме је министар сагласан. АС- МПс- ЦО Ф 3 Р 80/1903.

Долазак краља Петра Карађорђевића симболично је требало да означи и почетак прославе стогодишњице Првог српског устанка.²⁰⁹⁶ Са припремама за организацију прославе започиње се већ јуна 1903. године. На то указује преписка коју је Артур Гобије²⁰⁹⁷ организатор интернационалних изложби водио са Министарством народне привреде. У првом писму од 12/25. јуна 1903. године он се званично препоручује као организатор *Dynastic Royale cour exposition*, која би се одржала маја месеца 1904. године у славу стогодишњице Првог устанка.²⁰⁹⁸

Као могући иницијатори ове идеје о прослави, која ће својим значајем потврдити и учврстити легитимитет династије Карађорђевић, могли су бити људи из најближег окружења новог српског владара. Једна од личности која се посебно издвајала био је доктор правних наука, политичар и дипломата Јаков, Јаша Ненадовић.²⁰⁹⁹ Не само као близак краљев рођак већ као вешт политички саветник имао је великог утицаја на краља Петра како пре тако и после његовог доласка на српски престо.²¹⁰⁰

Попут великих европских националних изложби и званична државна прослава стогодишњице Првог српског устанка „под вођством неумрлог врховног војводе Карађорђа Петровића и ослобођења Србије од турског ига“ требала је бити прослављена „*Великом земаљском изложбом*“.²¹⁰¹

²⁰⁹⁶Убрзо по избору за краља Петра Карађорђевића Влада је предложила да се 1904. година обележи као јубиларна година. Из обраћања Љубомир Стојановић министар просвете на првој седници Главног одбора 18. јануара 1904. године. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²⁰⁹⁷Arthur Gobet Prague KRL. Boheme (Autriche) комесар и организатор званичне изложбе Праг 1891 (Jubilaire generale, Haut Protecteur S.M. L'Empereur François Joseph I)1892, 1893, 1894, 1896. (Pharmacie Patronage Archiducal) 1897, 1898, 1901, 1902; Берлин 1892, Брисел 1891, Анверс 1894, Букурешт 1894. (под покровитељством принца и принцезе Hereditaires од Румуније), Париз 1895, Беч 1891, Стокхолм 1897, директор изложбе владе бугарске 1899 Roustchouk, Луксембург 1898, Лублин Русија 1901, Амстердам 1902, Осака 1903, Гронд 1901, Атина 1903 (интернационална краљевска изложба)Recompenses aux Exposition Croix de Commandeur de l'Ordre Princier du merite civil Bulgarie diplomes et medalles de collaboruter, à hesfotons Ministérielles et certificates des divers comites executifs. Hauts témoignages de satisfaction de S.M. le Roi des Belges de S.M. le Roi de Romanie de S.A.R. le prince de Bulgarie. Agence recommandée pour les Chambres de Commerce et d'Industrie etc. АС- МНПр, ф. 7, бр. 38/903.

²⁰⁹⁸Артур Гобије из Прага препоручује се организацији изложбе која би се одржала маја месеца 1904. у славу стогодишњице Првог устанка. Допис Министарству народне привреде-одељење за трговину, радиност и саобраћај бр. 2831 од 17. јуна 1903. године. АС- МНПр, ф. 7, бр. 38/903.

²⁰⁹⁹О Јакову Јаши М. Ненадовићу: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 644-663.

²¹⁰⁰Током боравка у емиграцији, Ненадовић је имао овлашћење да заступа кнеза Петра у свим политичким питањима која се могу појавити са његовим политичким претензијама. Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 443; У Бечу је важио за шефа пропаганде династије Карађорђевић. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Београд 1936, 346; Као човека од поверења и политичког саветника Петар Карађорђевић га ангажује за спровођење различитих дипломатских мисија и пре 1903. године. По Петровом ступању на престо заједно са Живојином Балугџићем и Костом Динићем, као краљев лични секретар у периоду од 1903. до 1907. године имао је великог утицаја на политику Србије. В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 656.

²¹⁰¹АС-МНПр Ф 15 Р 10/903.

Њену организацију краљевска Влада поверила је Министарству народне привреде,²¹⁰² које је тим поводом формирало стручну комисију чији би задатак био да утврди обим изложбе, место на коме би се она приредила и саставио предрачун потребних средстава²¹⁰³. Актом бр. 3290 од 8. јула 1903, године министар Ђорђе Генчић именововао је стручну комисију која ће свестрано проучити питање приређивања „Велике земаљске изложбе поводом сто година устанка народног под вођством Карађорђа и ослобођења Србије од турског ига“.²¹⁰⁴ Поред стручне комисије требало је основати Главни одбор, који би имао 45 чланова,²¹⁰⁵ Управни и Грађевински одбор.²¹⁰⁶

По именовану, Главни одбор је урадио нацрт програма Велике земаљска изложба о стогодишњици ослобођења 1904. године, који је био подељен у дванаест тачака.²¹⁰⁷

Већ у првој тачки указано је да је она имала јасно дефинисан државно- политички карактер: „Слободна Краљевина Србије је плод велике револуције од 1804. године када је велики вожд развио заставу позивајући Србе у борбу за крст часни и слободну златну. Осећајући и поимајући величање и благодарност према жртвама и породицама

²¹⁰² На то указује проглас Министарства народне привреде, одељење за трговину, радиност и саобраћај бр. 3290 од 8. јула 1903. године, који је потписао министар Ђорђе Генчић. АС-МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰³ АС-МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰⁴ За чланове комисије били су предложени: председник општине града Београда Никола Стаменковић, ректор Велике школе г. Марко Т. Леко, управник Народног музеја М. Валтровић, чланови Академије наука Љубомир Ковачевић, др Светолик Радовановић, председник Српског пољопривредног друштва Милутин М. Савић, председник Трговачког удружења др Коста Ризнић, председник Трговачке омладине Михаило Л. Ђурић, председник Удружења српских индустријалаца Божо Живковић и начелник одељења за трговину, радиност и саобраћај министарства народне привреде Марко Трифковић. С обзиром да је временски рок за организовање изложбе кратак, министар је чланове комисије позвао да одмах приступе повереном задатку и у што краћем року поднесе свој писмени извештај. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰⁵ Овај одбор би био састављен од 45 чланова које би чинили: министар привреде, министар просвете, председник Академије наука, Председник београдске општине, председник Трговачког удружења, председник Трговачке омладине, управник Музеја, управник Народног позоришта, библиотекар Народног библиотеке, ректор Велике школе, председник етнографског одбора Академије наука, шест чланова етнографског одбора Академије наука, председник Професорског удружења, председник Учитељског удружења, председник Свештеничког удружења, председник Удружења српских инжењера, председник Црвеног крста, председник Новинарског удружења, председник Лекарског удружења, председник Занатлијског савеза, председник Опште радничког удружења, председник Удружења српских индустријалаца, председник Земљорадничке задруге, председник Пољопривредног друштва, председник Кола јахача, председник Стрељачке дружине, председник Београдског певачког друштва, председник Душана Силног, председник Сокола, начелник одељења за трговину, радиност и саобраћај Министарства народне привреде, директор Трговачке академије, председник Женског друштва, један сликар, један музичар, један књижевник, један скулптор, један новинар, један глумац, управник Задруге за подизање зграда, један од секретара Министарства спољних послова. Утврђено је да је председник Главног одбора министар привреде, а потпредседници: председник Академије и председник Београдске општине. За секретаре би били именовани: начелник за трговину Министарства привреде, секретар Министарства спољних послова, председник Учитељског удружења и један књижевник. АС-МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰⁶ Управни одбор би чинили председник, чланови и секретар, а Грађевински одбор, главни секретар изложбе, подкомесари (писари) и полицијски комесари. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰⁷ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903; Д. Милић, Осврт на прославу стогодишњице Устанка у Србији, *Зборник Историјског музеја Србије*, Београд 1973, 125-126.

*својих предака прославиће 1904. годину као стогодишњицу борбе, труда и напора српског народа на ослобођењу и уређењу своје домовине. Да би то прослава целог српског народа са величањем и значаја свога одвојило од досадашњих, а и да би собом обележило успехе постигнуте стогодишњим трудом, Краљевска влада је решила да уз учешће целог српског народа догодине приреди Велику земаљску изложбу као један део свечаности.*²¹⁰⁸

Следећа тачка се односила и организовање једне историјско-музејске и једне етнографске изложбе као дела програма у оквиру Велике земаљске изложбе, којом би био приказан развој српске културе и живот српског народа у последњих сто година.²¹⁰⁹

Према утврђеном задатку Велика земаљска изложба је требала да обухвати: 1. просвету, наставу, књижевност и уметност; 2. фабричку индустрију; 3. кућну индустрију; 4. занатство; 5. живот Срба сељака (кућа, одело, алат, итд.); 6. пољопривреду у најширем смислу.²¹¹⁰ Такође је било предвиђено да се дозволи удружењима или појединцима да имају своје изложбе у посебним павиљонима који ће подизати и издржавати о свом трошку.²¹¹¹

Средства за организовање изложбе требао је да обезбеди Главни одбор, надлежни државни органи као и приватна лица и удружења добровољним прилозима. Предрачун трошкова кретао се од 700 000 до 1000 000 динара.²¹¹²

Нацртом програма било је предвиђено да Велика земаљска изложба Краљевине Србије буде свечано отворена на годишњицу ступања на престо унука вође Српске револуције 11. јуна 1904. године. Требала је да траје месец и по дана, до 30. августа, дана Сабора српских просветитеља.²¹¹³ У том периоду била би позвана сва удружења Краљевине Србије да одрже своје конгресе у престоници.

Такође је програмом било предвиђено да се у низу светковина које ће се приредити у славу стогодишњице, организује и велика утакмице са наградама, распише конкурс за најбољу драму, приповетку, песму, композицију и одреде награде за такмичења

²¹⁰⁸ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹⁰⁹ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹⁰ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹¹ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹² Према једној варијанти распоред прилива средстава био би такав да би 17 округа учествовало са 15 000, других 17 округа са по 20 000 динара, Београдска општина са 60 000 динара, а држава са 300 000 што би износило 700 000 динара. Д. Милић, Осврт на прославу стогодишњице Устанка у Србији, *Зборник Историјског музеја Србије*, Београд 1973, 126.

²¹¹³ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

гуслара, гимнастичара, бораца, стрелаца, јахача, рвача, тркача, пливача, певача,рецитатора.²¹¹⁴

Према 9. тачки програма било је планирано да се од прихода изложбе подигне споменик у славу бораца и жртава из Устанка.²¹¹⁵

Последње три тачке односиле су се на организациона тела која би била укључена у припреми и извођењу изложбе.²¹¹⁶

Нацрт програма Велике земаљске изложбе имао је предложен и распоред изложби по павиљонима. У њиховој припреми коришћена су ранија искуства, а највише она стечена приликом припрема за учешће Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године.²¹¹⁷ Концеп изложбених павиљона је био постављен тако да се поред павиљона Краљевине Србије²¹¹⁸ као централног у пет посебних павиљоне представе Црна Гора,²¹¹⁹ Стара Србија и Македонија,²¹²⁰ Босна и Херцеговина,²¹²¹ Војводина²¹²² и Далмација,²¹²³ крајеви ван Србије у којима живи српски народ.

²¹¹⁴ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹⁵ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹⁶ Ради извођења изложбе и управљања њоме и радовима на њој образован је Главни одбор у који су ушли представници културних, друштвених установа и професија. Главни изложбени одбор има задатак да све припреми, изведе све нацрте, постави све везе, изведе сву организацију и све то преда на извршење Управном одбору, чији ће рад затим надzirати и процењивати. Главни изложбени одбор чине 45 лица са једним председником, 2 подпредседника и 4 секретара изабраних из средине самих одбора. Управни одбор је уједно и извршни одбор он извршава све радове и управља изложбом. Он се састоји из 7 лица од којих су један председник и један секретар. Секретар управе од почетка радова је стално и искључиво на том послу, он је уједно и главни комесар изложбе и њему ће се придодати још два подсекретара на сталну службу. Одредиће се и благајник изложбе који заседа у седницама Управног одбора са правом гласа. Сем ових образоваће се и један Грађевински одбор из три лица стручњака. Одмах по организацији одбора Управни ће одбор организовати своју канцеларију, привремену у вароши а за тим на месту изложбе. Осим ових одбора у Београду образоваће се и у свакој окружној вароши у Краљевини Окружни изложбени одбор, а у варошицама пододбори. Ови одбори могу по потреби у местима у којима или нема могућности или нема потребе за образовањем одмора именовати поверенике. Главни одбору оставља се, ако нађе за потребно, да образује било у престоници било у другим местима и одборе са специјалним задацима. Како би се што пре кренуло са пословима Одбору се на располагање ставља 20 000 динара. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹⁷ Д. Милић, Осврт на прославу стогодишњице Устанка у Србији, *Зборник Историјског музеја Србије*, Београд 1973, 126.

²¹¹⁸ Павиљон Краљевине Србије чинили би: централна зграда, велика и најугледнија на изложби у стилу у коме је павиљон на Париској изложби; индустријски павиљон, велика и врло пространа једносратна зграда; занатлијски павиљон, исти као индустријски; павиљон земаљских производа исти као индустријски и зантлијски и сеоска задружна кућа. Вредност његове израде би била 320 000 динара (централна зграда 150 000 динара; индустријски павиљон 50 000 динара; занатлијски павиљон 50000 динара; павиљон привреде 50 000 динара; сеоска задружна кућа 20 000 динара. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹¹⁹ Павиљон Црне Горе је могао бити изведен као реплика Цетињског манастира или неког другог сакралног објекта. У њему би се могли изложити различити производи, занатски производи, рукотворине. Његова израда би износила 20 000 динара (израда павиљона 15 000 динара и инсталације 5 000 динара). АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²⁰ Павиљон Старе Србије и Македоније је требало да буде изведена као источњачка кућа или као куће у Охриду, Костуру и Велесу. Имао би једну собу за госте у којој би послуга били једна Косовка и једна Куфаловка (или Муриховка), један Пећанин и један Дебранин или (Дримколац). У осталим просторијама

За реализацију програма актом бр. 3290 од 8. јула 1903. године министар Ђорђе Генчић именовоао је стручну комисију²¹²⁴ са задатком да проучи сва питања у вези са припремом изложбе, њеним обимом, местом и трошковима организовања. Председник Стручне комисије Михајло Валтровић у писму од 31. јула 1903. године обавештава министра народне привреде да су чланови Стручне комисије коју је он именовоао да проучи питање о приређивању Велике земаљске изложбе поводом 100 година Устанка народног под вођством Карађорђа и ослобођења Србије од турског ига прихватили поверени задатак.²¹²⁵ Даље наводи да су на свом првом састанку одржаном 12. јула 1903. године где су главне тачке биле обим изложбе, место њеног одржавања као и предрачун потребних средстава донели једногласну одлуку да се због обима изложбе и немогућности да се у кратком времену које имају на располагању припреме потребни материјал, изложба се ограничи на Краљевину Србију и то у обиму који је изложен у пројекту, а који је министар народне привреде дао на оцену комисији.²¹²⁶

По том пројекту подигао би се један централни павиљон као и неколико мањих павиљона. За приватне изложбе предвиђен је заједнички павиљон у коме би приватни излагачи изложили предмете из свих крајева.

би била изложба. У једној соби би биле изложба слика предела и ношње. И његова израда би износила 20 000 динара (израда павиљона 8000 динара, инсталације 12 000 динара. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²¹ Павиљон Босне и Херцеговине је замишљен као беговска или нека угледнија кућа. Једна од соба би требала бити намештена као гостинска. Ако би било већих разлика између Босне и Херцеговине онда би се наместиле две собе. Послуга би била обучена у народне ношње: један Бошњак, један Херцеговац, Босанка и Херцеговка. У осталим просторијама би биле изложене рукотворине и све остало што је послато на изложбу (ћилими судови, тканине...). У једној просторији би биле изложене слике предела и ношње. Његова израда би износила 22 000 динара (израда павиљона 12 000 динара, усталације 10 000 динара). АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²² Павиљон Војводине би чиниле три зграде: једна варошка кућа, једна сремска (Ириг, Шид) и једна сеоска под шиндром. Једна просторија би била гостинска соба, а остале две изложба. Крај ових кућа би био један бирцус под шиндром (сеоски са гајдашем). Израда павиљона би укупно износила 20 000 динара (израда павиљона 10 000 динара, инсталације 10 000 динара). АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²³ Павиљон Далмације је био замишљен у стилу дубровачких властелинских кућа. Послуга у њему би била Конавланин и Которанин. Изложба би требала бити музејска. Укупна вредност павиљона 22 000 динара (израда павиљона 12 000 динара инсталације 10 000 динара). АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²⁴ За чланове комисије били су предложени: председник општине града Београда г. Никола Стаменковић, ректор Велике школе г. Марко Т. Леко, управник Народног музеја г. М. Валтровић, чланови Академије наука г.г. Љубомир Ковачевић, др Светолик Радовановић, председник Српског пољопривредног друштва г. Милутин М. Савић, председник Трговачког удружења г. др Коста Ризнић, председник Трговачке омладине г- Михаила Ј. Ђурић, председник Удружења српских индустријалаца г. Божо Живковић и начелник одељења за трговину, радиност и саобраћај министарства народне привреде г. Марко Трифковић. С обзиром да је временски рок за организовање изложбе кратак министар је чланове комисије позвао да одмах приступе повереном задатку и у што краћем року поднесе свој писмени извештај. АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²⁵ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

²¹²⁶ АС- МНПр Ф 15 Р 10/903.

На другом састанку 14. јула 1903. године Комисија је требала да разматра избор места за изложбу. Предложени су били: Мали Калемегдан, тркалиште, Војничко поље, Топчидерско брдо. По њиховом обиласку утврђено је да свако од њих има добре и лоше стране.²¹²⁷ Као најприкладније место за постављање изложбе показало се Војничко поље (поље Западног Врачара), с обзиром да је имало довољну површину да се на њему могу поставити све веће и мање изложбене зграде са широким стазама, пролазима и одмаралиштима за посетиоце.

Закључак Стручне комисија на овој седници био је да изложба не може јасно да представи моћ и снагу народа која је у последњих сто година показана и да се она не може користити као мерило за оцену како досадашњих тако и будућих постигнућа.²¹²⁸

Након урађеног предрачуна Комисија је закључила је утврдила да би вредност планираних радова укупно износила 895 000 динара²¹²⁹ и да би највише средстава било утрошено за подизање зграда у којима ће бити изложени предмети као и других пратећих објекта.²¹³⁰ Такође је назначена и могућност је да би сума могла порастати ако

²¹²⁷Калемегдан има довољно воде, леп изглед, добар је за довоз материјала и железницом и водом. Лоше је то што је мали простор, централна зграда би уништила леп поглед и будућност Малог Калемегдана као парка. Тркалиште: има простора, има саобраћајних средстава, има воде али је околина лоша. Војничко поље: има простора, има воде, има лепу околину (виногради, летњиковци, рударска лабораторија и опсерваторија са парком, нова болница, дом сироте деце, дом друштва краљ Дечански), виде се Авала и Сава, има шуме. Топчидерско брдо: пространо, леп поглед али нема воде ни шуме. Као најприкладније место за постављање изложбе показало се Војничко поље (поље Западног Врачара). Овај простор је имао довољну површину да се на њему могу поставити све веће и мање изложбене зграде са широким стазама, пролазима и одмаралиштима за посетиоце. Такође Комисија је закључила да би било добро да се простору оплемени новим засадима дрвећа и шибље као и травнатим површинама.

АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹²⁸„Остао је погрешан став да своје успехе ценимо према туђим успесима, сравњујемо их са туђим тековинама стеченим у много повољнијим приликама. Ако је циљ Земаљске изложбе, потпуно показати тежњу, труд, умеће и способности српског народа да напредује у друштвеном, пољопривредном, индустријском, научном погледу онда се она мора припремити у најширем обиму и само тако може имати праве вредности. Само тако српски народ можемо подучити, показујући му добре и лоше стране стогодишњег рада, одушевљавајући га оним што је за опити напредак, постојање и корист, одговарајући га од погрешног пута. Изложба ако би показала само досадашње ступњеве знања и умећа не би могла дати добар увид како се развијао дух и способност народа.“АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹²⁹Главна зграда 250 000 динара; њено унутрашње уређење 60 000 динара; индустријски павиљон 60 000 динара; занатлијски павиљон 60 000 динара; павиљон земаљских производа 60 000 динара; општи павиљон југословенских земаља 60 000 динара; разне споредне зграде 200 000 динара; сеоске куће и друге зграде 45 000 динара; награде, забаве, веселја 50 000 динара; објаве, рекламе, осигурање изложбе 10000 динара; непредвиђени трошкови 40 000 динара. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁰Комисија је сматрала да треба подићи: Главну централну зграду у којој би били изложени књижевана и уметничка дела, школска учила, занатске радње са навођењем шта се у којој радионици ради. Зграда би била површине од 5000 м² (100 м у дужину и просечно 50 м у ширину). Вредност њене израде 25 000 динара, а унутрашњег уређења (столови и друго) 60 000 динара. Уз централну зграду подигли би се: велика једносратна зграда која би служила као индустријски павиљон, занатски павиљон, павиљон земаљских производа и општи павиљон за предмете из осталих крајева. Вредност израде сваког од ових павиљона износио би по 60 000 динара. Поред подизања павиљона било је планирано да се простор око изложбе ограда и подигне главна капија и споредни улази. Урадили би се путеви, стазе, водовод, осветљење, засадио шибље, трава. Уз то требало би подићи оборе, затворе, кавезе за смештај стоке и живине, зграду за администрацију, телеграф, телефон, полицију, грађевинску канцеларију, павиљон за

се предмети за централну зграду и општи југословенски павиљон не би могли позајмити већ купити, где улазе и трошкови транспорта.²¹³¹

Поред великих трошкова у извештају Валтровић наводи да је велики проблем и кратак временски рок за организовање овакве изложбе. Годину дана је мало да би се све прикупило, обрадио и реализовало. То се посебно односило на обраду, проучавање и сређивање мало познатог материјала.²¹³²

По добијеном Извештају стручне комисије министар Генчић у септембру упућује допис Министарском савету у коме га обавештава, да је комисија коју је одредио 8. јула 1903. године да проучи питање и приређивање Земаљске изложбе, дошла до закључка да је година дана мало за извођење радова, састављање програма, формирање група.²¹³³ Због могуће штетности, моли Министарски савет да се стогодишњица Устанка обележи једном историјском изложбом посвећена том периоду и објављивањем књиге *Србија и српство у речи и слици*, јер је крајње време да се Србија и српство прикажу свету од ширег круга научних радника који ће бити ангажовани на обради оваквог једног дела.²¹³⁴ Предлаже да се дан обележи историјском изложбом посвећеном периоду Првог српског устанака и издавањем дела у којем ће се укратко представити историјски развитак културног живота Србије од ослобођења до данашњег дана. Организација ове изложбе била би поверена Српској краљевској академији којој би се на располагање ставио потребан кредит на основу приложеног утврђеног програма и предрачуна.²¹³⁵

По добијању сагласности од стране Министарског савета, министар Генчић упућује 20. септембра 1903. године писмо председнику Српске краљевске академије²¹³⁶ у коме га позива да поводом прославе стогодишњице Устанка, Академија преузме организовање једне историјске изложбе и издавања једног дела у коме би била приказана Србија и српски народ.²¹³⁷

музику, одмаралишта, гостионице и пивнице. За представљање живот сељака из разних крајева треба подићи бар три различите куће са двориштима који би биле комплетно опремљене. Поред њих биле би подигнуте сеоске суднице, школе, ханови, механе, воденице, суваче, ваљавице. Ови објекти би се радили или умањене сразмере или у природној величини. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³¹ На то би отишло око 60 000 динара, па би цео износ био 955 000 динара. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³² Из Извештаја Михајла Валтровића министруа народне привреде. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³³ Писмо министра народне привреде Ђорђа Генчића Министарском савету. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁴ Писмо министра народне привреде Ђорђа Генчића Министарском савету. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁵ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁶ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁷ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

У писму од 20. октобра 1903. године које је као одговор на Позив упутио министру народне привреде, председник Српске краљевске академије Сима Лозанић, наведено је да је на седници СКА 15. октобра 1903. године закључено да је она сагласна да преузме организацију изложбе посвећене периоду Првог српског устанка према плану који је приложила. За ту прилику био би формиран и Одбор који преузео послове око њене реализације, а који би Министарски савет изабрао.²¹³⁸

Према приложеном плану на дан стогодишњице Устанка или отварања изложбе, предлаже се одржање свечаност на којој би се говорило о Карађорђу и устаницима. До тада би морао бити одштампан Зборник за српску историју, из кога би се припремили сепарати посвећени Устанку и започето проучавање Новопазарског санџака. Поред изложбе посебно се истиче и важност да се током 1904. године изда спис о Србији и српском народу.²¹³⁹

Историјска изложба предмета из српског Устанка поводом прославе стогодишњице почетка Устанка односила би се на период од 1804. до 1815. године „ време од почетка устанка 1804. године“ па до „умира српског с Марашли Али-пашом 1815. године“.²¹⁴⁰

Предложено је да се време пре Устанка прикаже само главним предметима. За припрему изложбе планирано је да се преузму одређени експонати и слике из Народног и Војног музеја, предмети из црква и манастира као и приватних збирки, Државне архиве, Народне библиотеке, Академије, приватне збирке писаних докумената, новине са дописима о догађајима у Србији, слике, фотографије знаменитих историјских догађаја, историјско-књижевна дела штампана на српском и страним језицима и књижевна дела која се односе на период устанка на српском и другим језицима.²¹⁴¹

За потребе изложбе које би подједнако била посвећена и Првом и Другом српском устанку урадила би се велика карта устаничке Србије са свим историјским местима, манастирима и путевима, као и модели Иванковца, Малајнице, Делиграда, Каменице, Варварина, Љубића, Београда, Неготина, Теле куле. Тим пословима би требало да се баве Војна академија и Главни генералштаб, а израдом карте Географски завод Велике школе, уз помоћ семинара историје српског народа.

²¹³⁸Писмо Српске краљевске академије министру народне привреде бр 397 од 20. 10. 1903. године, поводом писма бр. 4714 од 20.9.1903. у коме га обавештава да је Академија науке изабрала Одбор 15. октобра 1903. године. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹³⁹АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴⁰За ову изложбу би се узео кредит у износу од 5000 динара без нарочитих трошкова. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴¹АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

Поред изложбе предложено је организовање и свечаног скупа на Академији на коме би се говорило о Карађорђу као централној фигури Устанка и Устанку у целини.

О изради списка о Србији и српском народу, Одбор је изразио мишљење да би се ово дело требало написати уз сарадњу српских стручњака и књижевника из свих српских крајева.²¹⁴² У њему би била предочена историја Србије и српског народа од најранијег периода до 1904. године. Послове око припреме и издавања овог дела водио би Одбор према већ утврђеном концепту.²¹⁴³ Он предвиђао да спис Србија и српски народ најпре буде подељен на два дела (општи и посебни део). Сваки од ова два дела би био подељен на одељке, а одељци на поглавља. Уз свако поглавље би било наведено име аутора (циљ дела, потреба његова, план израде, редактори и сарадници итд.).²¹⁴⁴

²¹⁴²У једном од писама које је било упућено Министарству народне привреде поводом организовања Велике земаљске изложбе била је истакнута и посебна важност и значај издавања једног дела у коме ће бити описана Србија од 1804. до 1904. године са свим манама тога времена. У њој би најпре би биле описане природне одлике земље: положај, границе и величине, речне мреже, климе, биљног и животињског света, потом антрополошке карактеристике народа, порекло, размештај, болести, телесне особине... и на крају приказ државно политичког уређења земље. Предлог је да текст прате слике предела као и старе фотографије. Распоред слика би требало узети из Карићеве Србије допунити и дорадити. Иако ће свечаност имати имати највећу улогу у представљању једног века српске државе важност издавања овог дела је била и чињеница да после Карићевих и Милићевићевих дела није било других монографских приказа нововековне Србије. То је посебно било важно с обзиром на чињеницу да је још увек остало необјављеног материјала који би требало сакупити и објавити једној књизи којом би се одужили и гласу савести и истинској потреби народа. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴³Старање о свему водио би Одбор који би чинило од 5 до 7 лица, док би непосредни надзор и утврђивање списка било би поверено редакцији коју би чинила двојица или тројица академика. Они би имали редакцијског секретара (једаног млађег гимназијског професора и наставника који није у редовној служби). Рок за израду списка био је пет година. Сви одељци би требали бити написани источним говором српског књижевног језика. Хонорари ауторима би били у износу као за академско издање. Препорука је да се књига штампа у Србији само изузетно карте и слике могле би бити штампане у иностранству. Књиге би се штампале како би који рукопис био готов. За штампање би требало донети одлуку о бесплатном штампању у Државној штампарији и уношење сталне суме од 10 000 динара у буџет државних расхода. Одбор је такође изразио мишљење да од овог списка приреди краће издање на француском језику и да се то издање стави на трошак нашег министарства спољних послова. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴⁴Општи део би имао три одељка: Први одељак би био Земљиште у коме би се наша пет поглавља: Општи географски подаци, орографија и хидрографија, аутор Ј. Цвијић; Геолошки прегледаутор Ј. Жујовић; Климатске прилике аутор М. Недељковић; Флора аутор Л. Адамовић; Фауна аутор Ж. Ђорђевић.

Други одељак Народ подељен је био на једанаест поглавља; Предисторија аутор Ј. Жујовић; Пре досељења Срба аутор Н. Вулић; Преглед политичке историје Србије и српског народа; Физичке особине и живота српског народа аутор Ј. Батут; Насеља и становништво аутор Ј. Цвијић; Обичаји, ношња и домаћи живот С. Тројановић; Дух (и осећање) српског народа аутор М. Милићевић; Језик и дијалект аутор А. Белић; Народне умотворине аутор Љ. Стојановић; Народна музика Ј. Маринковић; Статистика српског народа уопште аутори Ј. Цвијић Љ. Јовановић

Трећи Одељак- Културно стање имао би девет поглавља: Вера и црква аутор Љ. Ковачевић; Просветне прилике уопште аутор Бакић; Књижевност: а) лирско и епско, б) драма аутор П. Поповић, в) приповетке, романи, г) књижевне прилике уопште аутор С. Новаковић; Наука: а) рад и радници из природних и математичких наука, б) рад и радници из историјско-филозофског-филолошких наука, в) рад и радници друштвених наука, г) рад и радници на школској књизи; Уметност: а) архивистика аутор А. Стефановић, б) скулптура и сликарство М. Валтровић, в) музика аутор Ст. Мокрањац, г) позориште и глума Драги Јанковић; Штампа аутор Св. Симић; Историјски поглед на економске прилике српског

Већ 16. октобра 1903. године Сима Тројановић, кустос Етнографског музеја упутио је министру народне привреде писмо у коме га обавештава да је сасвим извесно да се прослава стогодишњице Првог српског устанка не може извести по програму Одбора, због високог износа и кратког временског рока.²¹⁴⁵ И поред тога он је био мишљења да се мора начинити вечити спомен на минулу херојску борбу српског народа и његовог војда чијим се напорима стварала и живи нова српска држава.²¹⁴⁶

У складу са тим он предлаже да се на дан стогодишњице отвори Етнографски музеј који је већ готов. За ту прилику би требало одобрити уз сагласност Министарства просвете и црквених послова, кредит од 60 000 динара. Тај новац би се утрошио да се у доњем дворишту Етнографског музеја подигне стара црква или манастир од брвана у који би се поред икона верских књига нашли и српски светитељи Сава, Ђорђе Кратовац, Симеон. Истиче да би било најбоље да се једна стара црква, као Карађорђева црква у Годовику или нека друга, пренесе јер би било јефтиније. Поред цркве би се подигао звоник, мало гробље са карактеристичним споменицима, чардаци (једносратни и двосратни) за фамилије и заветине. Пренос тих грађевина би био поверено окружним инжењерима и сеоским предузетницима. У дворишту се може подићи пет типских сеоских кућа са намештајем. Једна од њих би била шумадијско-

народа аутор Чедомил Мијатовић; Садашње економске прилике српског народа аутор М. Вујић; Хуманитарне установе аутор Н. Петровић.

Посебни део имао би три одељка. Први одељак, који је био посвећен Краљевини Србији, био је подељен на двадесет три поглавља: Потребни географски подаци аутор Ј. Цвијић; Кратки историјско преглед; Дипломатска историја Србије и међународни положај аутор Ст. Бошковић; Државно уређење аутор Сл. Јовановић; Насеља и кретање становништва аутор Б. Јовановић; Општа организација аутор Ст. Протић; Законодавство исудство аутор Г. Гершић; Социјалне установе и морална статистика аутор М. Веснић; Црква аутор Ст. Веселиновић; Настава аутор Ловчевић; Научне прилике и установе; Књижевност и уметничке прилике аутор Мишковић; Војна и ратна историја аутор Ј. Мишковић; Пољска привреда: а) ратарство и сточарство, б) виноградарство (воћарство), в) шумарство, г) лов-риболов аутор Мих. Петровић, д) земљорадничке задруге аутор М. Аврамовић; Рударство: а) о приликама уопште аутор М. Михајловић, б) преглед рудника и рудишта аутор Д. Антула; Домаћа индустрија; Занати; Фабричка индустрија аутор С. Лозанић; Саобраћај: а) путеви и железнички аутор Ј. Стефановић, б) бродарство аутор Р. Милошевић, в) пошта и саобраћај; Трговинске и новчане прилике; Финансијске прилике аутор В. Вељковић; Санитет: а) народноздравље, б) ветеринарство А. Поповић, в) минералне воде; Преглед појединих области аутори Цвијић и сарадници.

Други одељак је посвећен Црној Гори, а трећи Босни. Оба одељка имала су слична поглавља као и одељак посвећен Краљевини Србији. У напомени Одбор је истакао да је ово само скица коју тек треба разрадити, нарочито у погледу на крајеве ван Србије. На њеној разради и дефинисању садржаја треба да ради Редакцијски одбор, по саслушању сарадника сваке поједине групе понаособ. Том се приликом извесне рубрике могу спојити или разгранати па и нове унети. Тек пошто се ово изврши и ангажују сарадници, може се послати Министарству народне привреде програм дела, и том би се приликом имао већ главни материјал за проспект који треба да изађе о светковини стогодишњице Српског устанка. Као што се цео посао не може замислити без редактора, тако исто је потребно да се благовремено одреде износи између сарадника и редактора као и међу појединим сарадницима. При ангажовању сарадника гледати да по могућству буде заступљено што више радника. АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴⁵ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

²¹⁴⁶ АС- МНПр Ф 15 Р10/903.

тополска у којој би се организовала прослава славе са моментом сечења славског колача, ткања на разбоју и ковачки послови.

Етнографска изложба је подразумевала и набавку народне ношње из свих крајева. На дан прославе биле би организоване групе девојака и младића обучених у њих који би шетали поред цркве и главном улицом. Поред њих ту би били гуслари, гајдаши, приказивали би се народни обичаји.

Као могућност износи опремање једне собе са оружјем, одеждама војвода и фигуром Карађорђа у верној фигури. Карађорђева фигура би могла бити постављена испред павиљона у дворишту.

Поводом прославе, у Топчидерском конаку би се могао отворити Музеј знаменитих бораца, у коме би Карађорђе имао централно место и где би било изложено сво његово оружје.

Тројановићев предлог је био и да се у Топчидеру приреди вечера за госте са српским јелима. За ту прилику би се ангажовали свирачи (предлаже свираче на дудуцима из Горње Ресаве) који би били распоређени на околним брдима. Такође би били приређени велика ватра и ватромет. Током вечере страни гости би били послуживани из сребрних пехара са филигранским украсом.

У време јубилеја предлаже и организовање различитих научних и стручних скупова (учитеља, професора, научника, свештеника) као и штампање албума малог формата са свим грађевинама, историјским личностима, кратким текстовима на више језика који би се поклањали их и путницима на пропутовању.

Што се тиче индустријске и пољопривредне изложбе био је мишљења да их треба некако избећи. С обзиром на доживљени фијаско на Париској светској изложби, не треба истицати нешто чега ћемо се стидети.²¹⁴⁷

Као и од претходног нацрта програма прославе стогодишњице Устанка, тако се и од Краљевске академије одустало због кратког временског рока и великих трошкова организовања.

Пред сам почетка јубиларне године 1904. године још увек није био урађен конкретан програм прославе.

Крајем 1903. године на предлог Министарског савета, краљ Петар I Карађорђевић 24. децембра 1903. године потписао је Указ којим се 1904. година проглашава годином „*свечане прославе стогодишњице Српског устанка ради засведочења народног*

²¹⁴⁷ Предрачун његовог предлога програма за који каже да је достојан да репрезентује српску културу био је 700 000 динара. АС- МНПР Ф 15 Р10/903.

признања витешкоме делу ослобођења Србије, које су наши јуначки преци под вођством Врховног Војска, нашег неумрлог деде, Карађорђа, отпочели пре сто година“.²¹⁴⁸

На основу објављеног краљевог указа, Влада је донела одлуку да прослава стогодишњице *Српског устанка под Карађорђем* отпочне у Тополи 1. јануара, јубиларне 1904. године, свечаном архијерејском службом и поменом на гробу врховног Војска.²¹⁴⁹ Тога дана у присуству краља Петра Карађорђевића, чланова Владе и депутације Народне скупштине панагириком на гробу Војска Карађорђа,²¹⁵⁰ а потом архијерејском службом и поменом, којим је чинодејствовао митрополит Инокентије симболично је започела година великог јубилеја.²¹⁵¹ По свршетку свечаног помена краљ је са свитом отишао на Оплепац и разгледао место где жели да подигне цркву у спомен на стогодишњицу Устанка.²¹⁵² Прослава у Тополи је завршена свечаним ручком у учионици Мушке основне школе у Тополи, током кога су говоре о важности Првог српског устанка и обележавању његовог јубилеја одржали Сава Грујић, председник Министарског савета и краљ Петар.²¹⁵³

Симболично 1. јануара 1904. године у Тополи краљ Петар Карађорђевић је потписао и свечано објавио Указ којим се потврђује одлука Народне скупштине о доношењу Закона о одличју Карађорђева звезда.²¹⁵⁴

Дневна штампа о свечаности у Тополи писала је да „*сто година касније Срби под владом вождовог унука прослављају успомену на први дан борбе за слободу са жељом да под унуком и праунуком се доврши оно што су вожд и славни преци започели*“.²¹⁵⁵

Учешће у прослави јубилеја на самом почетку узима и Београдска општина.²¹⁵⁶

Почетак прославе је започео 1. јануара 1904. године украшавањем града, постављањем

²¹⁴⁸ Службени део, *Српске новине* од 30. децембра 1903,1.

²¹⁴⁹ Службени део, *Српске новине* од 30. децембра 1903,1.

²¹⁵⁰ Прослава стогодишњице, *Вечерње новости* од 2. јануар 1904. године.

²¹⁵¹ Службени део, *Српске новине* од 30. децембра 1903,1; Важније вести из црквеног света, Из отачаствене цркве, *Весник српске цркве*, свеска 1, јануар 1904, 95.

²¹⁵² Важније вести из црквеног света, Из отачаствене цркве, *Весник српске цркве*, свеска 1, јануар 1904, 94.

²¹⁵³ Важније вести из црквеног света, Из отачаствене цркве, *Весник српске цркве*, свеска 1, јануар 1904, 94-96.

²¹⁵⁴ *Вечерње новости* од 5. јануар 1904,1.

²¹⁵⁵ Прослава стогодишњице, *Вечерње новости* од 2. јануар 1904. године.

²¹⁵⁶ Одбор Београдске општине на својој седници 31. децембра 1903. године одлучио је да и општина прихвати учешће у прослави стогодишњице Устанка. Општинске вести, Почетак прославе стогодишњице Српског устанка, *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 11. јануара 1904, 6.

застава на зградама и осветљењем и организовњем свечаног дочека краља Петра при повратку из Тополе.²¹⁵⁷

У Ваљево стогодишњица Првог српског устанка обележена је 23. јануара 1904. године на дан када су 1804. године посечени српски кнежеви Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. Тога дана у ваљевској цркви најпре је одржан свечани парастос у присуству краљевог изасланика, општинског одбора, представника различитих удружења, родбине посечених кнежева. По њеном свршетку литија се упутила ка дрвеном крсту на обали Колубаре подигнутом на месту где су кнежеви страдали. Масиван крст је био израђен од храстовине која је посечена у забрану Илије Бирчанина. На њему су били исписани иницијали Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, а испод њих датуми 23. I 1804-23. I 1904. Око крста је била ограда „на цоклу од камена што беше донет из Бранковине и из Суводања“.²¹⁵⁸ Код споменка је одржан свечани помен уз учешће свештенства и говоре изасланика општине проф. Ж. Романовића и проф. Милана Зарића. После чега је уследила свечана паљба и полагање венаца.²¹⁵⁹

Програм јубиларних светковина било је предвиђено да уради Влада Краљевине Србије.²¹⁶⁰ Њеном Одлуком, прослава стогодишњице Устанка под Карађорђем поред посебних војничких и државних свечаности у којима ће у појединим приликама учешће узимати Београдска општина и држава преко својих министарстава, требала је да има културно-просветни карактер.²¹⁶¹ У складу са тим уместо Министарства народне привреде организација прославе, на основу споразума и овлашћења од стране Министарског савета, била је поверена Министарству просвете и црквених дела.²¹⁶²

Већ 12. јануара 1904. године министар просвете и црквених послова Љубомир Стојановић доноси Одлуку о образовању Средишњег главног одбора²¹⁶³ за прославу

²¹⁵⁷ Општинске вести, Почетак прославе стогодишњице Српског устанка, *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 11. јануара 1904, 6.

²¹⁵⁸ Наведено код: В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 363.

²¹⁵⁹ В. Б. Савић, *Ненадовићи*, Ваљево 2004, 363.

²¹⁶⁰ Указ су, поред краља, потписали и ђенерал Сава Грујић, председник Министарског савета, Андра Николић, министра иностраних дела, као заступник министра финансија, председник Министарског савета генерал Сава Грујић, Стојан М. Протић, министра унутрашњих послова, Љ. Стојановић, министра просвете и црквених послова, пешадијски пуковник, М. Андријевић, министар војни, заступник министра правде, министар народне привреде, Т. Петковић, В. Годоровић, министар грађевина. *Српске новине* бр. од 30. децембра 1903, 1.

²¹⁶¹ Писмо министра просвете и црквених послова председнику Академије наука Сими Лозанићу. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶² АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶³ За чланове овог Одбора министар је именовано: за председника Одбора, председника Краљевске академије наука Симу Лозанића; за чланове: начелника министарства просвете, ректора Велике школе г. Љубомира Ковачевића, пређ. министара просвете; професоре Велике школе: Андру Стевановића, Михајла Петровића и Слободана Јовановића и секретара Владимира Спасојевића, вршиоца дужности министра. Чланови Одбора били су и председници Историјског и Етнографског одбора: Михаило

годишњице, који ће урадити цео план прославе и водити главну бригу о његовом извршењу.²¹⁶⁴ Планом прославе било је предвиђено организовање историјске и етнографске изложбе.²¹⁶⁵

У Одлуци је било наведено да се о прослави обавести Председништво Београдске општине и да се позове да и оно, на начин који најпогоднијим, узме учешће у прослави. Ако би се у општини образовао Одбор за прославу, онда би председник или изасланик тог Одбора морао радити у договору са Главним одбором.²¹⁶⁶ Такође о оснивању Главног одбора морало је бити обавештено и Министарство војно како би именovalo изасланика или председника одбора који би сарађивао са Главним одбором током припреме војничке изложбе.²¹⁶⁷

Прва седница Главног средишњег одбора за прославу стогодишњице Устанка одржана је 18. јануара 1904. године.²¹⁶⁸ Она је започела обраћањем министра просвете Љубомир Стојановић. Он је најпре истакао да је Влада одмах по избору за краља Петра I Карађорђевића предложила да се 1904. година обележи као јубиларна година, уз подсећање на раније предложене програме организовања прославе.²¹⁶⁹

Валтровић и др Сима Тројановић и председници или изасланици одбора који су накнадно образовани. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁴То је подразумевало да пошто план прославе буде урађен и одобрен од стране Министарског савета, Одбор преузме бригу о његовом извршењу формирањем посебних одбора или ангажовањем појединаца којима ће поверти бригу о извршењу тачака утврђеног програма. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁵За чланове Историјског одбора који би се бавили организацијом историјске изложбе из доба Српског устанка према предлогу Српске краљевске академије наука, министар просвете је именовано: Михаила Валтровића, чувар Народног музеја, као председника Одбора и чланове: др Јована Цвијића професора Велике школе, Љубомира Јовановића, професор Велике школе, Јована Томића, библиотекар Нарodne библиотеке и др Михаила Гавриловића, чувар Државне архиве. За чланове Етнографског одбора за приређивање етнографске изложбе били су именовани: др Сима Тројановић, кустос Етнографског музеја, као председник и чланови Бранко Таназевић, архитекта министарства грађевине и Никола Зега, учитељ цртања Прве београдске гимназије. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁶Дописом бр. 728 од 19. јануара 1904. године Министарство просвете и црквених послова обавештава председника Београдске општине о одлуци о прослави стогодишњице Српског устанка под Карађорђем. У њему истиче да иако ће прослава у целини имати народни карактер, највећи део свечаности биће у одржан у Београду. Како ће то подразумевати и учешће Београдске општине потребно је да се у Београдској општини образује Одбор чији би председник имао изасланика и био у сталном контакту са Главним одбором, како би Београдска општина могла бити увек обавештена с тим шта ће се од прославе вршити у Београду. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁷АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁸Седници су присуствовали: министар просвете Љ. Стојановић; председник Одбора С. Лозанић, председник Академије наука; чланови Одбора: г. Стеван Ловчевић начелник Министарства просвете, др Марко Леко ректор и професор Велике школе; Љ. Ковачевић министар у пензији, А. Стевановић, Михајло Петровић, С. Јовановић професори Велике Школе, др Сима Тројановић, чувар Етнографског музеја, М. Валтровић чувар Народног музеја и секретар одбора В. Т. Спасојевић секретар Министарства просвете. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁶⁹Тако је првобитним планом прославе било је планирано организовање изложбе по угледу на Мађаре, а од које се одустало првенствено због великих трошкова и чињенице да се она не би имала никаквог смисла. Потом је предлог прославе упутила Академије наука да се приреди историјска изложба предмета из Српског устанка о Србији и српском народу који такође није могао бити реализован због трошкова и кратког времена за његову припрему. После овог Краљевска влада је одлучила да 1904. година низом

У даљем обраћању министар је пред члановима Одбора прочитао реферат који је поднео Влади са нацртом програма прославе стогодишњице Првог српског устанка у коме су биле предочене све активности које је требало реализовати пре почетка прославе. У њему је најпре истакао важност прве стогодишњице Српског устанка под Карађорђем чији је крајњи резултат било ослобођење једног дела српског народа као и дужност захвалних потомака великих предака да ту по српство значајну годину „*као народном светковати*“.²¹⁷⁰ То је подразумевало да прослава носи углавном културно-просветни карактер, сем посебних државних и војничких свечаности. За организовање прославе према приложеном предрачуну трошкова Влада је прихватила да се Одбору на располагање стави сума од 100 000 динара, коју ће из годишњег државног буџета одобрити Народна скупштина.

Према плану прославе поред парада и свечаности било предвиђено свечано отварање Етнографског музеја. За ту прилику музеј би био посебно уређен и опремањен.²¹⁷¹

У склопу прославе била би организована и једна историјска изложба којом би био представљен устанички период. На њој би били изложени предмети, слике, планови, карте, документа, оружје и друга ратна опрема.

Уз етнографску и историјску изложбу предложена је и изложба домаће кућне индустрије што се првенствено односило на ћилимарство.

Уз остале тачке програма била је планирана и израда мањих сребрних пехара филигрански украшених, који би се поклањали гостима са стране. За госте из Србије би била урађена спомен медаља. Уз ово издао би се и албум мањег формата са сликама српских предела који би се штампао у великом броју примерака и делио свим учесницима на прослави, гостима из Србије и са стране и путницима на пропутовању кроз Србију.

свечаности обележи јубиларну годину. За ту прилику на предлог министра просвете образован је Главни одбор као координатор у организацији свечаности које су требале углавном бити културно-просветног карактера, сем посебних државних и војничких свечаности. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷⁰ АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷¹ У доњем дворишту Етнографског музеја требало је подићи једну старинску цркву или манастир од брвана у која би се поред верских школа сместили српски светитељи: Свети Сава, Ђорђе Кратовац, Симеон Мироточиви и други. За цркву која би се пренеле у двориште музеја предложено је да буде нека из устаничког периода чак и Карађорђева црква из Годовика. Поред цркве би се подигли старинска звонара, старинско гробље с карактеристичним споменицима (богумилски), крстачама, чардацима једносратним и двосратним. За ту прилику би се пренели најкарактеристичнији и најбоље очувани надгробни споменици. У дворишту би се подигле четири или пет сеоских кућа из Шумадије са намештајем. У једној од соба би било представљено сечење славског колача, док би се друге опремиле да у њима буде представљена домаћа радиноост и привреда (ткаља за разбојем, ковач...). У једној од кућа или просторија било би изложено оружје из устаничког периода, коњска опрема војвода. Предлог је да се једном фигуром представи како је изгледао један устанички војвода у оделу и са оружјем. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

Да би свечаност била што живописнија предложено је да се из различитих крајева не само Србије већ и ван ње где је живело српско становништво доведу мушкарци и жене који ће у својим народним ношњама пролазити кроз град и представљати своје крајеве. У Топчидеру је било предвиђено представљање народних обичаја и организовање утакмица и игара (бацање камена, трчање, рвање, гађање, играње). Удружењима и друштвима (свештеника, лекара, професора и учитеља) је предложено да дане прославе искористе да организују скупове како би се свечаност што достојније прославила.

Нацртом програма планирана је и израда споменице-медаље, издавање народних песама о Устанку.

Као предлози за обележавање јубилеја на седници Одбора били су и полагање темеља за зграду Академије наука, Народне скупштине, откривање споменика Косовским јунацима, отварање института Велике школе за посетиоце.

На првој седници Одбора није се одлучивало о почетку прославе који је требао да се по министровој препоруци веже за неки важан историјски датум.²¹⁷² На крају обраћања министар је обавестио Одбора да је издао наредбе надзорницима и директорима Гимназија да се у основним школама и у Гимназијама у прикладно време држе предавања о Устанку.²¹⁷³

Друга седница Главног одбора одржана је 22. јануара 1904. године.²¹⁷⁴ На њој се одлучивало о почетку, трајању и концепту прославе. Према предлогу Љубомира Ковачевића као дан почетка утврђен је 6. август, дан када су српски устаници однели победу над редовном турском војском. Свечаност је требала да обухвати: свечану службу са благодарењем, свечано отварање Етнографског музеја и осталих изложби (историјске и војне) и Музеја српске земље као најважније тачке прославе. Уз њих организовали би се свечана позоришна представ, народно весеље у Топчидеру и на Топчидерском брду, утакмице народних игара у Топчидеру, свечана седница Академије наука, зборови професорског, учитељског и свештеничког, концерт певачког друштва, свечана поворк сачињена од војника и сељака из свих крајева Србије, свечано гађење стрелачких дружина, утакмица на коњима, војнички маневри, ватромет, бакљаде, банкети.

²¹⁷² АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷³ АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷⁴ Састанку су присуствовали: Сима Лозанић, С. Ловчевић, М. Валтровић, Андра Стефановић, др Михајло Петровић, др Сима Тројановић, др Марко Леко, Коста Главинић, председник Београдске општине, Слободан Јовановић, Љуба Ковачевић. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

На овој седници Одбора било је речи и обележавању стогодишњице и објављивањем књиге песама.²¹⁷⁵

С обзиром да се у јавности повело и питање тачног датума почетка Устанка под Карађорђем, Одбор је и ово питање ставио на дневни ред и оставио Љубомиру Ковачевићу као историчару да на првој наредној седници каже који би се дан могао сматрати као најтачнији дан Устанка. На овој седници је одлучено да се преко новина позову сва удружења која постоје у Београду да се изјасне о томе хоће ли она и на који начин учествовати у прослави стогодишњице Устанка.

Трећа седница Одбора одржана је 25. јануар 1904. године.²¹⁷⁶ На њој је прочитано писмо министра војног министру просвете о образовању Војног одбора и његовим члановима као и именовању М. Рашића као најстаријег за члана Главног одбора.²¹⁷⁷

Пред Одбором је било и писмо Одбора из Орашца поводом прославе стогодишњице Устанка. У њему је предложено да се као дан почетка Устанка одреди 14. фебруар, као најприближније тачан; да се место на коме је отпочео Устанак обележи темељом на коме ће се подићи пирамида као споменик Устанку и да се у цркви у Орашцу постави мермерна плоча на којој ће бити уклесан датум почетка Устанка.

На овој седници представљен је програм тродневне свечаности прославе стогодишњице Устанка 6,7. и 8. августа према данима.

Почетак свечаности је требао бити најављен испаливањем топовских плотуна са градских бедема по правилу службе I део и бдењем у цркви дан уочи 6. августа.

Првог дана, 6. августа 1904. године: пре подне: пуцањ из топова по тачки 313 правило службе I део; богослужење са благодарењем у Саборној цркви; постављање шпалира трупа Београдског гарнизона од краљевог двора до Саборне цркве; свечано отварање изложбе етнографске-историјске-војне. После подне: свечана седница Академије наука; народно весеље у Топчидеру²¹⁷⁸. Увече: свечана представа у Народном позоришту.

²¹⁷⁵ За послове око издавања књиге био је предложен Љ. Ковачевић члан Одбора, који је тражио недељу дана како би се изјаснио о прихватању те дужности. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷⁶ Седници су присуствовали председник: С. Лозанић и чланови: Стеван Ловчевић, др Марко Леко, Љ. Ковачевић, А. Стефановић, др Михајло Петровић, Слободан Јовановић и Михајло Рашић, артиљеријски мајор као представник Војног одбора. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷⁷ „Част ми је да Вас известим да за чланове Војног одбора који има да изради припрему за војну свечаност и војну изложбу која ће ући у ред светковина стогодишњице Српског устанка под Карађорђем, одредим ову господу официре наше војске: артиљеријског пуковника г. М. Рашића, артиљеријског пуковника М. Касидолца, ђенерал штабног пуковника Ж.Р. Мишића, инж. пуковника Светислава Исаковића, санитетског пуковника, др Димитрија Герасимовића, ђенерал штабни потпуковник Новака Бранковића и Боривоја Драгашевића и пешадијског потпуковника Петра Мишића.“ АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²¹⁷⁸ Програм прославе је предвиђао и народно весеље 6. августа, а састојала би се од организовања народне забаве: бацање камена, скакање, такмичења спортских друштава. Писмо председника Главног

Другог дана, 7. августа: пре подне: маневри трупа у непосредној околини; смотра и дефиле трупа које су учествовале у маневру. После подне: свечано предавање у Горњем граду поред официра позвати и публику (предавање држи један од старијих официра са темом: Преглед војевања у Устанку под Карађорђем и начин војевања и борбе код нас у то доба; свечана седница разних културних и професионалних удружења; свечано гађање стрелачке дружина и народно весеље по војним логорима. Увече: грађанска бакљада.

Трећег дана, 8. августа: пролаз свечане поворке поред краљевог двора (примедба: у поворци на челу, један део ће уредити војска по нарочитој замисли). После подне: трке (сељака, резервиста, војника и официра); карусел (изводи IV војнички пук Краљеве гарде.Замисао: коњица и неки јуначки подвизи из Устанка под Карађорђем). Увече: весеље (у манастиру, учешће све војне музике која се нађу у Београду) и велики ватромет са илуминацијама и живим сликама.

На овој седници за Дан почетка Устанка под Карађорђем утврђен је 14. фебруар 1804. године.²¹⁷⁹

Представник Војног одбора у Главном одбору за прославу артиљеријски пуковник Михало Рашић послао је 29. јануара 1904. године Програм прославе стогодишњице од Српског устанка под Крађорђем са деловима које је требала да реализује војска.²¹⁸⁰ То се односило на свечану паљбу уочи почетка прославе, шпалире војске од краљевог двора до Саборне цркве, свечано отварање изложба историјско-етнографске-војне, маневре трупа из Београда и околине и њихова смотра и дефиле, свечано предавање у Горњем граду пред официрима и позваном публиком, које би држао један старији официр са темом Преглед војевања и успон под Карађорђем и начин војевања и борбе код нас у то доба, народно весеље по војничким логорима. Поседњег дана програм је предвиђао свечану поворку поред краљевог двора за чији један део ће бити задужена војска, споратска такмичења и извођење јуначких подвига из Устанка под Карађорђем.

Поред постављања спомен плоче у цркви у Орашцу, члан Главног одбора Ловчевић предложио је да се у свим црквама у Србији поставе камене плоче на којима би се

одбора бр. 7 од 6. фебруара 1904. године др Милану Радовановићу управнику Опште болнице, председнику гимнастичарског друштва Соко у коме га га обавештава да је Средишњи одбор на седници 5. фебруара образовао један одбор како би у програм било стављено извођење једне тачке програма свечаности, народно весеље, 6. августа. Поред њега за чланове Одбора су именовани су :Љ. Станојевић, М. Миловић, А. Зега. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁷⁹ АС- МПс Ф 4 бр. 37/904

²¹⁸⁰ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

уклесала имена погинулих у ратовима за ослобођење Србије као вечни спомен свима који су дали своје животе отаџбини.²¹⁸¹

Четврта седница Главног одбора одржана је 1. фебруара 1904. године.²¹⁸² На њој је донета одлуке да се 14. фебруара у Београду и свим отачаственим црквама одрже свечане службе, а у Београду и свечана представа у Народном позоришту. Донета је одлука и формирању посебног одбор за организовање поворке. Одбор је одлучивао на овој седници и о распореду средстава за Етнографски музеј, војничку изложбу и историјску изложбу; народно весеље у Топчидеру; свечану представу у Народном позоришту, подизању трибина у граду, свечану поворку, медаљу, карусел.

У прослави учешће су Главном одбору су потврдила и друга удружења и друштва: Савет занатлија Београда,²¹⁸³ Циганска београдска омладина,²¹⁸⁴ Женско друштво у Београду,²¹⁸⁵ Трговача омладина,²¹⁸⁶ певачки хор Друштва уједињених београдских радника „Карађорђе“.²¹⁸⁷ На позив Одбора за прославу годишњице учешће је узела је и Грађанска касина.²¹⁸⁸ Тим поводом Управа Грађанске касине одлучила је да у славу стогодишњице припреми свечану забаву у свом локалу 21. фебруара на којој ће говорити о стогодишњици Устанка г. Милан Костић професор. Управа је изразила и спремности да и касније, приликом главне прославе узме учешће.

На петој седници Главног одбора 5. фебруара 1904 године,²¹⁸⁹ одлучено је да се образује посебни одбори: Одбор који ће позивати поједине личности на свечану

²¹⁸¹ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁸² Седници су присуствовали: председник С. Лозанић, чланови М. Рашић, М. Валтровић, Коста Главинић, Ст. Ловчевић, Андра Стевановић, Слободан Јовановић, Сима Тројановић, Љ. Ковачевић, секретар Влад. Т. Спасојевић. АС- МПс Ф 4 бр. 37/904

²¹⁸³ Допис Главном одбору за приређивање стогодишњице прославе, Главног савета занатлија Београда од 28. јануара 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁸⁴ Допис Циганске београдске омладине који је потписао старешина цигански кмет Илија Стојановић 28. јануара 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁸⁵ Главном одбору 30. јануара 1904. године председница Женског друштва Магдалена С. Видаковић упућује писмо у коме га обавештава да и Женско друштво жели да учествује у овој прослави, о начину ће Главни одбор бити обавештен чим о томе реши седница управе Женског друштва. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁸⁶ Позив Главног средишњег одбора за прославу стогодишњице управи Трговачке омладине у коме се наводи да би током прославе сва удружења која постоје у Београду културна и професионална могла да учествују у овој прослави на тај начин што би 7. августа 1904. године поподне држале своје свечане седнице својих управа. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904

²¹⁸⁷ Певачки хор Друштва уједињених београдских радника „Карађорђе“ који је основан 1904. године у писму Одбору за прославу од 11. јуна 1904. године који је потписао председник Профир Стојановић моли да буде уведен у програм како би за време ношења бакљаде пред двором наступао. Пре краљевог говора певао би Народни збор од Маринковића, а после говора: Напред или Хај јунаци или Хај нек бруји или било коју други песму коју би Одбор изабрао. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁸⁸ Писмо председника Грађанске касине Светозар Видаковић Сими Лозанићу, председнику Одбора за прослављање стогодишњице устанка 8. фебруара 1904. године. МПс Ф 13 бр, 9/904.

²¹⁸⁹ Седници су присуствовали: председник С. Лозанић, чланови М. Рашић, С. Ловчевић, А. Стевановић, Дра. Јанковић управник Народног позоришта, Сима Тројановић, Тома Михаиловић потпредседник

службу, свечану представу, банкет, отварање изложби,²¹⁹⁰ Одбор за извођење утакмица у народним играма,²¹⁹¹ Одбора за поворку,²¹⁹² Одбор за банкет.²¹⁹³

На овој седници Одбор за поворку је предложио, да се 15. јуна 1904. године у Вазнесенској цркви учини свечана служба и одатле крене свечана литија ка споменику на Крагујевачком друму где ће се учинити помен. У овоме делу прославе је предвиђено да учествује војска. Министру просвете предлажу да се распише стечај за химну, ноте и речи. Поред тога требало је обавестити Народно позориште о свечаној представи, Стрељачки савез, да приреди свечано гађање и да му се на располагање ставе 1000 динара, направи споразум са управом Кола јахача око припрема утакмице. Одбор је предложио да се о ватромету постара Војни одбор у договору са општином која сноси трошкове. О правилном извођењу бакљаде предложено је да се Одбор договори са општином.

На шестој седници, одржаној 15. фебруара 1904. године,²¹⁹⁴ усвојен је предлог С. Ловчевића члана, начелника Министарства просвете, да се: *„у свим црква у отачаству на посебном и видном месту поставе камене плоче са уклесаним именима свих оних грађана дотичне цркве који су изгинули у ратовима у прошлом столећу за ослобођење и независност Краљевине Србије. Ово ће бити трајан и вечити спомен свим оним који су својим животима искупили слободу наше отаџбине и потстицај за будућа*

Трговачког удружења, Спира Калик професор Прве београдске гимназије, др Марко Леко, М. Валтровић, Љ. Ковачевић. Поред чланова Главног одбора седници су присуствовали од стране Митрополије Никола Божић протојереј из Београда, Михајло Срећковић председник стрељачког савеза, Драг. Јанковић управник Народног читалишта, Милан Радовановић председник сокола, А. Поповић из друштва Душан Силни, Михало Ђурић председник црквене омладине, Никола Бачић прота, председник Кола јахача. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁹⁰ За чланове овог одбора били су предложени: Живко Касидолац пуковник, за председника, а за чланове Мих. Цукић комесар Извозне банке, Мих. Ђурић трговац, Петар Милојевић свештеник, Милан Марковић столар председник Занатског удружења, Драган Стевановић писар у Министарству. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁹¹ Председник Одбора био је Милан Радовановић, управник Државне болнице, а чланови: Љуб. Станојевић члан Народног позоришта, Александар Зега хемичар, Атанасије Поповић професор богословије Свети Сава, Мирко Миљковић, управник Топчидереске економије. Овај одбор је имао задатак да изради план који би поднео Главном одбору. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁹² За чланове Одбора за поворку именовани су: Спира Калик професор Прве београдске гимназије председник, чланови: Марко Мурат, Риста Вукановић и Петар Убавкић учитељ цртања, Атанасије Поповић професор богословије Свети Сава, Брана Цветковић уметник, један општински часник и један официр. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904. У програму за свечаност прославе стогодишњице устанка је и тачка свечаног дефилеа у живописним оделима свих времена и из свих крајева. Одећа ће после свечаности бити у Етнографском музеју. Дефиле ће бити онакав какав је имало Београдско певачко друштво али богатије и свечаније. *Вечерње новости* од 11. фебруара 1904. године.

²¹⁹³ За чланове одбора именовани: Спира Калик и Михаило Цукић. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²¹⁹⁴ Седници присуствовали: председник С. Лозанић, чланови М. Рашић, С. Ловчевић, С. Тројановић, М. Валтровић, А. Стевановић. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

*поколења којима остаје започето да заврше јер ће видети да захвално потомство уме да цени жртве поднесене на олтар отаџбине.*²¹⁹⁵

На седмој седници Одбора одржаној 30. марта 1904. године,²¹⁹⁶ министар просвете је известио Главни одбор да је у овогодишњи држани буџет ушла сума од 100 000 динара на име прославе и позвао Одбор да према програму направи поделу новца. О подели новца који уради Одбор поденеће се извештај преко Министарства просвете Краљевској влади, после чега би се одмах приступило његовој расподели према утврђеном програму.²¹⁹⁷

На седници се говорило и о издавању песмарице које је на себе преузело Професорско друштво. Одбор је одлучио да се распише стечај за медаљу-споменицу; да се око суме од 50 000 динара која је стављена за етнографску, војнички и историјску изложбу договоре господа Тројановић и Рашић и да се овласти Сима Тројановић да може одмах утрошити суму од 10 000 динара на припремне радове. Главни средишњи одбор 30. марта 1904. године извештава министра о предлогу нацрта програма прославе свога члана Симе Тројановића.

Осма седница 4. априла 1904. године,²¹⁹⁸ била је посвећена расподели средстава за етнографску и војнички изложбу. Одлучено је да се за војну издвоји 20 000 динара за етнографску 30 000 динара, а за Музеј Српске земље 2800 динара.²¹⁹⁹

У програм прославе ушло је организовање Првог конгреса српских лекара и природњака. Тим поводом формиран је Организациони одбор у дому српског друштва Црвеног крста.²²⁰⁰

²¹⁹⁵ АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁹⁶ Седници су присуствовали: министар просвете Љ. Давидовић, председник С. Лозанић, чланови: Љ. Ковачевић, М. Рашић, Ст. Ловчевић, М. Радовановић, управник Државне болнице, Слободан Јовановић, Драган Јанковић, С. Тројановић, М. Валтровић, Марко Леко, Спира Калик, Коста Главонић. АС- МПс Ф 4 бр. 37/904

²¹⁹⁷ Допис министру просвете Главног, средишњег одбора од 2. априла 1904. година у коме га обавештава да се на седници 30. марта одредио начин на који је распоређена сума од 100 000 динара: на параду за весеље у Топчидеру награде при утакмицама 6000 динара; за свечану представу у позоришту 1000 динара; израда трибина и седишта 500 динара; свечани рафали стрељачког савеза 1000 динара; весеље у војним логорима 5000 динара; свечана поворка 1500 динара; приређивање и награде за утакмице 1500 динара; ватромет са београдске општине 2000 динара; за награде, за књигу 1000 динара; певачи 8000 динара; етнографску, историјску, војну изложбу 50 000 динара; АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁹⁸ Седници су присуствовали: С. Лозанић, М. Валтровић, Љ. Ковачевић, Михајловић, С. Тројановић, Сима Калик, Ловчевић. АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

²¹⁹⁹ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁰⁰ Главном одбору за прославу стогодишњице Устанка 15. априла 1904. године писмо упућује Српско лекарско друштво у коме каже да је председник Министарског савета г. ђенерал С. Грујић писмом бр. 582 од 23. 11. 1903. године известио Српско лекарско друштво да је министарски Савет на својој седници од 22. 11. 1903. године решио да Први конгрес српских лекара и природњака уђе у програм државних свечаности и да је Влада вољна да овај конгрес материјално помогне кредитом који је добила за прославу и моли да организациони одбор конгреса обавести да ли је уврштен у програм свечаности и

Један од предлога за прославу стогодишњице Устанка за ослобођење упутило је Главном одбору и Српско пољопривредно друштво.²²⁰¹ У писму које је потисао потпредседник Српског пољопривредног друштва предочен је програм прославе. Према њему организовале би се четири изложбе: земаљска изложба живине у Београду; земаљска изложба летњег воћа и раног грожђа у дому Друштва у Београду; земаљска изложба пољопривредних справа које се у Србији израђују са историјским одељењем, справа које су у употреби последњих 100 година од ослобођења, у дому Друштва у Београду као и утакмица у раду пољопривредних справа на имању управе Топчидерске економије; обласна изложба говеда у Топчидеру у којој би суделовали пољопривредници из београдског, ваљевског, крагујевачког, моравског, смедеревског и панчевачког круга. Све изложбе би трајале три дана (6,7,8 августа) осим последње која би трајала један дан (8. августа), а организовање ових изложби би износило 20 000 динара.²²⁰² Да је Српско пољопривредно друштво остало при ставу да изложбе организује види се из писма упућеног министру народне привреде др Светомиру Радовановићу од 20. априла 1904. године у коме га моли да му се одобри сума за одржавање изложбе, најмање 20 000 динара јер друштво жели приредити сточну изложбу у Београду, живинарску изложбу у Топчидеру, изложбу летњег воћа и раног грожђа у изложбеним павиљонима поред свога дома и изложбу о својој слави 30. августа 1904. године.²²⁰³

Поводом вести да ће као део програма прославе стогодишњице организовати Земаљска народнописна изложба Главном одбору се обратио професор Владислав Тителбах. Том приликом он обавештава Одбор да ако је у плану таква изложба он би узео учешће са својим народнописним радовима које је годинама прикупљао.²²⁰⁴

Једна од првих тачака коју је Главни средишњи одбор за прославу стогодишњице Устанка под Карађорђем разматрао било је утврђивање тачног датума почетка Првог српског устанка. На седници 25. јануара 1904. године Одбор је по предлогу историчара Љ. Ковачевића утврдио за дан почетка устанка под Карађорђем 14. фебруар.²²⁰⁵ Према утврђеном програму Главног одбора тога дана у свим црквама у Краљевини Србији

колика је сума помоћи. Такође обавештава да су се на конгресу пријавили са озбиљним научним радовима многи трудбеници. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁰¹ АС- МПР Ф13 Р 9/904.

²²⁰² АС- МПР Ф13 Р 9/904.

²²⁰³ АС- МПР Ф13 Р 9/904.

²²⁰⁴ Писмо Владислава Тителбаха професора у пензији Доситејева 8, од 20. маја 1904. године Главном одбору за прославу стогодишњице Устанка под Карађорђем. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁰⁵ Допис министру просвете председника Главног средишњег одбора за прославу стогодишњице устанка Симе Лозанића. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

одржаће се свечане службе са благодарењем,²²⁰⁶ а у Београду као престоници и Орашцу као месту почетка Првог српског устанка свечаности.²²⁰⁷

Дан почетка Првог српског устанка свечано је обележен на Тодорову суботу 14. фебруара 1904. године у Краљевини Србији.²²⁰⁸ Пре подне су у свим црквама и манастирима одржане свечане литургије са благодарењем као успомена на Први устанак под Карађорђем.²²⁰⁹ На њима су се говориле пригодне беседе о значају Првог српског устанка за српску историју и државност.²²¹⁰

Прослава дана почетка Првог српског устанка 14. фебруара 1904. године у Београду је обележена свечано.²²¹¹ Његовом обележавању требало је дати државно-политички карактер, подсећањем на значај као дана почетка борбе за ослобођење и утемељење нововековне српске државе на челу са вождом Карађорђем. Новинска штампа бележи да су пред почетак свечаности из просторија Грађанске касине биле уклоњене слике кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића, које су на краљеву интервенцију враћене на своја места.²²¹²

Свечаност обележавања дана почетка Првог српског устанка у Београду започела је свечаном литургијом у Саборној цркви и великом војном парадом. У Саборној цркви одслужена је свечана литургија са благодарењем којој су присуствовали краљ са члановима краљевског дома, министри, генерали, великодостојнственици грађанског и војног реда. По завршетку службе, свечаном палбом из топова са београдске тврђаве поздрављен је почетак прославе. Потом је на двору у био организован пријем. Том приликом присутнима су се обратили краљ Петар и Сава Грујић, шеф кабинета. У својим говорима они су подсећањем на догађаје и личности из Првог српског устанка истакли њихову важност за изградњу српске државности.²²¹³

²²⁰⁶ Министар просвете 31. јануара 1904. године упутио је писмо његовом Високопреосвештенству митрополиту у коме га обавештава да је Главни средишњи одбор за прославу стогодишњице устанка за дан прославе одредио 14. фебруар и с тога га моли да изда Уредбу да се на тај дан у свим црквама приреди свечана служба са благодарењем АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁰⁷ Програм је утврђен на седниц Главног одбора 1. фебруара 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁰⁸ Почетак свечаности, *Вечерње новости* 11. фебруара 1904. године.

²²⁰⁹ *Вечерње новости* од 4. фебруара 1904. године.

²²¹⁰ Говор у дреновачкој цркви свештеника Јакова Чупића. Беседа на дан прославе 100 година Српског устанка, дне 14. фебруара 1904. год, *Весник српске цркве*, свеска 2, фебруар 1904, 156-159; Беседа на дан прославе стогодишњице српског ослобођења, говорио у цркви петровачкој поп Јеша Поповић, *Весник српске цркве*, свеска 3, март 1904, 275-278; Беседа његовог преосвештенства епископа шабачког, господина Димитрија коју је говорио у шабачкој цркви на Тодорову суботу 14. фебруара 1904, *Весник српске цркве*, свеска 4, април 1904, 287-292.

²²¹¹ *Вечерње новости* од 14. фебруара 1904. године.

²²¹² Сазнавши то краљ Петар шаље маршала двора са наредбом да се слике врате на своја места. *Вечерње новости* од 11. фебруара 1904. године.

²²¹³ *Весник српске цркве*, свеска 2, фебруар 1904, 170-172.

Да је прослава имала улогу и потврде идентитета династије Карађорђевић као легитимних владара указују речи Саве Грујића којима је истакао да се са празновањем стогодишњице великог народног устанка обележава и стогодишњица заслужне народне династије Карађорђевића и да ће уз Божију помоћ Карађорђеви потомци довршити оно што је он започео.²²¹⁴

Следећег дана 15. фебруара краљ је организовао свечани пријем за народне посланике. У свом обраћању народним посланицима истакао је важност обележавања јубилеја не само прославама већ и установама и законима, као трајним успоменама на један од најзначајнијих историјских покрета.²²¹⁵

Поводом обележавања дана почетка Првог српског устанка 14. фебруара Београдска општина одржала је свечану седницу којој је потврђена одлука усвојена 12. фебруара, о давању имена једној од најзначајнијих београдских улица по вођи Првог српског устанка, Карађорђу.²²¹⁶ Ова одлука Београдске општине је била вид захвалности и начин да се и „будућа поколења пролазећи том улицом сећају врховног војводе Првог српског устанка и његових заслуга за васкрс српске државе“.²²¹⁷

Називи улица представљају део симболичког апарата којим се једна држава и друштво представљају.²²¹⁸ Ова пракса уводи се најпре у Француској крајем XVIII века, а током првих деценија наредног века прихвата се и у другим европским државама.²²¹⁹ Давањем назива улицама по именима одређених личности или догађаја одавала се почаст и

²²¹⁴ *Весник српске цркве*, свеска 2, фебруар 1904, 172.

²²¹⁵ *Весник српске цркве*, свеска 2, фебруар 1904, 173.

²²¹⁶ На ванредној седници одбора Београдске општине 12. фебруара 1904. године председник општине је известио да ће општина узети учешће у прослави стогодишњице и да ће једној београдској улици дати име врховног Војводе Карађорђа који је први подигао заставу ослобођења пре сто година. Како би се одлучило којој ће се улици дати име Карађорђа одређен је ужи Одбор у коме су поред председника општине К. Главинића одборници Тома Ц. Јанковић, др Манојло Смиљанић, Милорад Рувидић и прота Марко Петровић. Коначну одлуку о томе која ће београдска улица бити названа по војводи Карађорђу донео је уз конултовање историчара Љубе Јовановића, Љубе Ковачевића и Милана Милићевића. По мишљењу историчара Срби су са Карађорђем приликом освајања Београда у варош ушли са савске стране и према томе било најприкладније да се једној улици у савском крају да име Карађорђа. Ужи одбор је био сагласан да би Савска и Моравска улица са улицама које ће се кроз Параносов хан просећи просећи до железничке станице. Та улица је биле веома прометна, а кад се буде боље изрегулисао бродски и железнички саобраћај биће једна од најбоље решених саобраћајница. Постојала је могућност да се улица продужи кроз Доњи град и веже са улицом Цара Душана. На тај начин би нова Карађорђева улица повезала Немањину и улицу цара Душана. На овој седници су били изнети и други предлози која би улица могла још да носи Карађорђево име. *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 7. марта 1904, 2.

²²¹⁷ *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 7. марта 1904, 2.

²²¹⁸ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2020, 76.

²²¹⁹ М. Тимотијевић, *Таковски устанак - Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012 400.

одржавало сећања заједнице на њих.²²²⁰ Поред тога они указују и на вредносне принципе једног друштва, нарочито од тренутка када улогу у давању имена преузимају држава и њене комисије.²²²¹ Улице сходно својим називима постају места сећања која су имала улогу у подстицању националне свести.²²²² Давања назива улица у престоницама била су будно контролисана за разлику од других места.²²²³

Образлажући предлог председник Београдске општине Коста Главинић је најпре истакао разлоге за давање имена „Карађорђева улица“, једној од најважнијих београдских улица. То се најпре односило на историјске чињеница да су српски устаници освајајући Београд 1806. године под вођством Карађорђа у варош продрли најпре са савске стране, да је пре Устанка Карађорђе био угледан трговац, потом да су Срби после вишевековне владавине туђинаца загосподарили београдском тврђавом прво под врховним војводом и да се Карађорђе у новој историји издвојио својим делима онако као што су се у ранијој историји издвојили Немања и Душан.²²²⁴

Одлуком Београдске општине, Карађорђевим именом названа је улица која је добијена спајањем Моравске и Савске улице. Моравска улица је почињала испред железничке станице, од места завршетка Немањине улице и пружала се правцем до Мале пијаце, одакле је почињала Савска улица, чији је крај био у близини Сава капије. Поред овог усвојеног предлога који је дала Београдска општина, било је и других предлога. Тако је одборник Урош Благојевић је сматрао да је било примереније дати име Карађорђева улица, улици која води од железничке станице, Немањиним и Београдском улицом до тркалшта. Као разлог навео значај Врачара током борби за ослобођење Београда 1806. године и да су многим улицама у том крају већ била дата имена Карађорђевих устаника. Поред тога тамо је и споменик изинулим борцима па би се на тај начин начинио један венац који би опасивао скоро цео Београд и носио име свих наших јунака из Првог српског устанка. Други предлог је дао одборник Стеван Максимовић

²²²⁰ Као и Карађорђевићи тако су и Обреновићи настојали да активностима које се односе обележавање сећања на догађаје и личности везаних за ослобођење Београд у Првом српском устанку дају династичу ноту. Једна од тих активности било је и давање имена београдским улицама по јунацима за ослобођење Београда. Тако су 1872. године своје улице добили Конда, Васа Чарапић, Узун Мирко што је представало и посебан начин одавања почастима овим личностима јунацима. Р. Ј. Веселиновић, Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда, књига 4, Београд 1957*, 198.

²²²¹ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2020, 76.

²²²² Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2020, 81.

²²²³ М. Гимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012 400.

²²²⁴ *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 7. марта 1904, 2.

који је као прикладнију за давање имена видео Савску улицу. На гласање пред Одбором 12. фебрура стављена су два предлога да се име *Карађорђева улица* да улицама Савској и Моравској од железничке станице до Доњег града и предлог одборника Благојевића да се то име да Немањиној и Београдској улици. Одборници су готово једногласно изгласали предлог који је дао Одбор.²²²⁵

Давање Карађорђевог имена овако значајној улици имало је и пропагандни карактер. Сви путници који би из Србије или иностранства долазили у Београд морали су проћи кроз њу. Како је Општина у плану имала изградњу модерног пристаништа код железничке станице, најдостојнија улица да понесе Карађорђево име је она која спаја Немањину и Душанову улицу. По изгласавању предлога и закључењу свечане седнице, одборници су се упутили у Саборну цркву на благодарење, а потом у двор на подворење краљу.²²²⁶

Прослава дана почетка Првог српског устанка завршено је свечаном представом у Народном позоришту. Према програму, представа у славу стогодишњице Српског устанка била је подељена у десет делова. Први део: *Од Босне се* (музичка нумера коју изводи оркестар); други део: Пролог од Милорада Митровића (скет са три лица)²²²⁷; трећи део: композиција Ј. Шлезингера, Стари кнежевски марш „Карађорђе“, коју изводи оркестар; четврти део: *Почетак Буне на дахије*, народна песма, инсценација у 5 слика (прва слика *У збегу*, друга *Дахије*, трећа *Сеча кнезова*, четврта *Карађорђе*, пета *Освајање Београда*); пети део: *Ветру с Косова*, композиција Топаловића коју изводи оркестар; шести део: *Заклетва*, догађај из Орашца 1804. године рађен по Локићевом причању; седми део *Хајдук Вељко*, марш композитора Реша; осми део: *Бој на Мишару* народна песма, инсценирана у једној слици; девети део: Народни збор Јосифа Маринковића који изводи оркестар. Свечана представа завршена је сликом борбе под Београдом, према слици Катарине Ивановић „Освајање Београда“.

²²²⁵Предлог Одбора је био да се у што краћем року нова, Карађорђева улица продужи кроз Доњу тврђаву до Душанове улице и дозволи саобраћај кроз Доњу тврђаву до Душанове улице. Карађорђева улица која почиње од железничке станице, а завршава се код Душанове, везивала би железничку станицу са Савском паробродном станицом кроз које пролази целокупни трговачки и путни саобраћај са Србијом и иностранством, а касније Немањину са Душановом улицом. *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 7. марта 1904, 2.

²²²⁶ *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 7. марта 1904, 3.

²²²⁷ Пролог као увод у представу на симболичан начин требао је да подсети на имена јунака Устанка, осветника Косова, почев од Карађорђеа и Милоша Обреновића, Синђелића, Хајдук Вељка, Змаја од Ноћаја, Зеке Буљубаше..... на чијим се делима за слободу заклињу будућа поколења. Писан је за три лица. Деду је глумио М. Гавриловић, унука Б. Димитријевић, вилу М. Петковић. *Дело, часопис за науку књижевност и друштвени живот*, тридесета књига, Београд 1904, 157-160.

Дан почетка Првог српског устанка обележила је и Јеврејска општина у старој синагоги благодарењем у 3 сата поподне.²²²⁸ Грађанска касина је поводом дана Устанка организовала вечерњу свечану забаву 21. фебруара којој је присуствовао и краљ Петар.²²²⁹

Иако је постојала свест у народу о значају Сретења као дана почетка Првог српског устанка он никада није добио форму националног државног празника.²²³⁰

Првобитни програм прославе који је био предложен 1903. године није предвиђао да се поред Београда, прослава одржи и у Орашцу, месту почетка Првог српског устанка. Из тог разлога у Орашцу је образован Народни одбор који је преузео организацију прославе у том месту. Овај Одбор 19. јануара 1904. године упућује Главном одбору за прославу стогодишњице године писмо у коме поред тога што га обавештава о свом формирању поставља и питање тачног датума и места где ће се обележити почетак Првог српског устанка, као и да ли ће то бити народни празник. Орашачки одбор је био мишљења да би се централна прослава требала одржати у Орашцу и да се при одређивању места за подизање споменика у спомен на Први српски устанак има на уму Орашац.²²³¹ Главни одбор на ово писмо одговара 25. јануара 1904. године у коме Одбор у Арађеловцу обавештава да је на седници 22. јануара одлучено да прослава буде 14. фебруара и да ће то бити свечан дан. Тога дана било је планом предвиђено да се у орашачкој цркви на спољној или унутрашњој страни постави камена плоча на којој ће бити уклесан датум почетка Првог српског устанка.²²³²

Да је арањеловачки Одбор имао намеру да стогодишњицу Устанак обележи примереним спомен обележјима, спомен школом и пирамидом, види се из писма које је 28. јануара 1904. године, одмах по добијању одговора, испред Одбора упутио Радован Димитријевић председник Арањеловачке општине. У њему се арањеловачки Одбор обраћа Главно одбору са питањем о могућности да на месту где се налазио спаљени турски хан, подигне школа у којој би била постављена плоча у спомен на прославу. Ако би то место било неприкладно, као друга локација наведено је место где су се устаници заклели у Марићевића јарузи. Тамо би се поред спомен школе подигла и пирамида. Спомен школа би била подигнута средствима које је скупштина среза

²²²⁸ *Вечерње новости* од 12. фебруара 1904,1.

²²²⁹ *Мали журнал* од 21. фебруара 1904,1.

²²³⁰ Политика доноси вест да се током сређивања скупштинских стенографских белешки наишло на Молбу Илије Ђ. Катанића, поштара из Пирота да се Сретење господње прогласи за државни празник у част Карађорђевог устанка. *Политика* од 29. августа 1905, 3.

²²³¹ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²³² АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

Јасеничког и округа Крагујевачког одобрила за прославу. Уз то би се приложила и сума од 3000 динара, коју је орашачка општина раније скупила.²²³³ Такође се у писму тражи од Главног одбора да пошаље упутства за постављање плоче, којих димензија треба да буде, шта на њој треба да биде уклесано и да ли мора бити постављена до 14. фебруара.

Главни одбор у писму упућеном 29. јануара 1904. године аранђеловачком Одбору као одговор на писмо од 28. јануара наводи да главни део програма прославе треба да буде постављање темеља за пирамиду на месту где је договорен почетак Устанка и избор Карађорђа за вођу. Такође тога дана могао је бити постављен и камен темељац за школу. За постављање спомен плоче били су мишљења да она може бити постављена у цркви, а ако је црква склона паду може се поставити и у новој школи. На спомен плочи је требало уклесати датум Устанка и имена оних који су „договор учинили и саме добротворе“.²²³⁴

На свечаност у Орашцу, специјалним возом из Београда стигла је државна делегација у којој су се налазили у име Владе министар просвете Љубомир Давидовић, војске и војног министра потпуковник Мариновић,²²³⁵ као краљев изасланик ађутант мајор Миловановић, народним посланици и свештеници.²²³⁶ Пре подне у орашачкој цркви је била свечана литургија са благодарењем. За прославу у Орашцу из Крагујевца је била послата војна музика са четом војника.²²³⁷

Поводом обележавања стогодишњице Устанка у Нишу је на дан Боја на Чегру, 19. маја 1904. била организована свечана прослава.²²³⁸ У писму које је Приређивачки одбор, на чијем је челу био Нишки епископ Никанор, упутио Главном одбору стоји да „Ниш на дан смрти Карађорђевог јунака Стевана Синђелића, прославља најсвечаније стогодишњицу Устанка на јединственом спомену српског хероизма, Ћеле кули и Чегру“. У њему је био и приложен програм и висина трошкова организовања свечаности. Како би се половина суме обезбедила прилозима корпорација и грађана Ниша Приређивачки одбор се овом приликом обратио Главном одбору за учешће и помоћ у овој прослави „јер ће ова прослава после опште државне као обласна и по

²²³³ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²³⁴ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²³⁵ *Вечерње новости* од 13. фебруара 1904.1.

²²³⁶ *Вечерње новости* од 13. фебруара 1904.1.

²²³⁷ *Вечерње новости* од 14. фебруара 1904.1.

²²³⁸ Писмо Одбора за прославу стогодишњице Првог српског устанка 19. маја у Нишу Главном одбору за прославу стогодишњице под вождом Карађорђем. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

месту где се одржава и по моменту који се прославља као и извођењу- бити највеличанственија“.²²³⁹

Поводом свечаности у Нишу био је одштампан плакат са програмом прославе у Нишу. *1804-1904./ Прослава стогодишњице Првог српског устанка под врховним вождом Карађорђем Петровићем у Нишу 19. маја 1904. године на смрт хероја Стевана Синђелића, војводе ресавског.*²²⁴⁰

Програм свечаности је предвиђао, уочи прославе, 18. маја одржавање вечерње службе којој би претходило испаливање десет свечаних плотуна из топова са тврђаве и пуцањ прангијама по вароши. Почетак свечаности био би означен, испаливањем десет плотуна из топова са тврђаве и пуцањем прангија у зору 19. маја. Потом би уследила архијерејска служба јутрење са почетком у 6 часова и служба са почетком у 6 и 30 . Један део војске Нишког гарнизона- један батаљон пешадије са заставама, једна батерија пољске артиљерије и један ескадрон коњице, требали су бити постројени у 7 и 30 часова код Саборне цркве. Са њима у строју стоји војна музика, док је остала војска постројена код Ћеле куле.

По завршеној служби у цркви креће литија²²⁴¹ кроз варош Карађорђевог улицом.

Програм прославе предвиђао је свечности код Ћеле куле и на Чегру.

Код Ћеле куле најпре се учесници литије, сем војске, распоређују по групама на места која су им одређена и означена таблицама. Програм овог дела прославе предвиђао је кратак помен у капели уз учешће чланова нишког Стрељачког певачког клуба, благодарење на отвореном пољу пред Ћеле кулом и освећење плоче која ће се узидати у Ћеле кулу ради успомене на ову прославу.²²⁴²

²²³⁹ Писмо Одбора за прославу стогодишњице Првог српског устанка 19. маја у Нишу Главном одбору за прославу стогодишњице под вождом Карађорђем. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴⁰ На почетку Програма стајао је пригодан текст у коме се истако значај прославе и симболика њеног обележавања. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴¹ Учесници у литији били би: два херолда-гласника на коњима у народној ношњи један у шумадијском, други у македонском оделу; заставник на коњу у оделу из овог краја; група коњаника, народних у развој српској ношњи из свих крајева српства; један батаљон пешадије; војна музика; народна школа женска и мушка из Ниша и нишког среза; Грађанска школа женска и мушка; Женска раденичка школа; Нетовићев завод; Српско-јеврејске школа; Гимназија; Друштво Душан Силни; Стрељачка дружина са својим певачким клубом; Коло јахача; Ловачко удружење; Трговачка омладина; Железничка музика и певачка дружина Константин; Железничка радионица; Војна шивара; Грађанска касина; Женско друштво; Коло српских сестара; Дружина „Бранко“; чираци и рипиде; свештеници; Епископ под „небом“; Председништво града Ниша са официрским кором, чиновницима, активним и у миру, шефови надлештва; грађани града Ниша; грађани из округа нишког и други гости; еснафи (у подвојеним групама); један ескадрон коњице; један батаљон пољске артиљерије. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴² Програмом је предвиђено да ученице народних школа отпевају прикладну песму, а композицију Народни збор Јосифа Маринковића певачке дружине Константин и Стрељачки певачки клуб. Током рецитовања песме Драгомира Брзака „Синђелићев гроб“, било је планирано да у тренутку кад рецитатор спомене тренутак кад је Синђелић пуцао у барутану са Чегра једна батерија од 4 топа испали 3 плотуна.

Програмом је предвиђено читање депеше која ће се послати краљу Србије Петру I. Овај део свечаности завршава се одавање почести Теле кули, проласком војске која салутира поред ње, док су испред ње постројени представници „неослобођене браће“, представника српског народа из неослобођених крајева.

У четири часа поподне био је предвиђен помен Стевану Синђелићу и његовим храбрим Ресавцима.²²⁴³ За крај прославе у Нишу се организује народно весеље.²²⁴⁴

Као успомена на прославу стогодишњице, планирано је штампање *Споменице*, књиге са сликом, која ће се бесплатно делити свим приложницима.

Уз програм Одбор за прославу стогодишњице Устанка под врховним вождом Карађорђем Петровићем је упутио позив грађанима да узму учешће у свечаности.²²⁴⁵

У години јубилеја и прослава Видовдана 1904. године била је симболично подсећање на период Првог српског устанка. На Видовдан у свим црквама је служена литургија, а после свечани парастос изгинулима за веру и отаџбину од Косова до данас.²²⁴⁶ У Вазнесењској цркви у Београду службу је држао митрополит Инокентије, а после парастоса из цркве је кренула литургија ка споменику на Врачару.²²⁴⁷

На Видовдан у Крушевцу поводом стогодишњице Устанка организована је тродневна свечаност на којој је откривен споменик Косовским јунацима.²²⁴⁸ Тим поводом био је формиран Централни одбор за прославу стогодишњице за Крушевачки округ коме је било поверено целокупно руковођење и припремање свечаности од 14. до 16. јуна 1904. године.²²⁴⁹

Беседа професора нишке Гимназије Павла Софрића о значају ове прославе због ограниченог времена биће штампана у засебним књижицама у Споменици. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴³Помену присуствују грађани околних села, грађанство, чиновништво из Ниша и ученици народних школа из оближњих школа. У помену певају ученици нишке Гимназије. Писмо Одбора за прославу стогодишњице Првог српског устанка 19. маја у Нишу Главном одбору за прославу стогодишњице под Вождом Карађорђем. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴⁴ За ту прилику град се посебно украшава и осветљава. У парку од 6 часова поподне свира војна музика, која потом пролази кроз град. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴⁵ Писмо Одбора за прославу стогодишњице Првог српског устанка 19. маја у Нишу Главном одбору за прославу стогодишњице под Вождом Карађорђем. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁴⁶ *Вечерње новости* од 13. јуна 1904,2.

²²⁴⁷ *Вечерње новости* од 13. јуна 1904,2.

²²⁴⁸ Писмо бр. 31 од 1. априла 1904. године Главном одбору управе Крушевачког певачког друштва „Цар Лазар“ о намери да узме учешће у прослави Устанка, а посебно у свечаностима при откривању споменика Косовским јунацима. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁴⁹ Одбор је чинило 14 чланова из свих редова грађанства, које је изабрао Суд општине Крушевачке у договору са начелником, окружним и другим виђеним лицима. Чланови одбора били су : Арса Дреновац трговац, Филип Јовановић трговац, Филип Симић трговац, Кузман Паштровић директор у пензији, Живан Ивковић председник првостепеног суда, Драгутин Тодорић окружни начелник, Јанко Стојановић председник општине Крушевачке, Димитрије Тричковић директор Гимназије, Драгутин Рашић трговац, Ђорђе Маринковић трговац, Милутин Павловић трговац, др Павле Бота окружни физикус, Чеда Човић

Програмом прославе,²²⁵⁰ првог дана 14. јуна, делегација Крушевачког округа приредила је свечани дочек краљу Петру и његовој пратњи на железничкој станици у Сталаћу. Одатле су се високе званице упутиле ка Крушевцу, где је краљ прво посетио новоподигнуту зграду Окружног начелства.

Сутрадан, 15. јуна у складу са програмом, после свечане службе у цркви Лазарици уследило је свечано откривање споменика. Испред Лазарице била је формирана литија на чијем је челу док се кретала ка споменику ишао краљ Петар. Код споменика је најпре владика Никанор са свештенством одслужио кратак помен после кога се присутнима обратио председник Министарског савета Сава Грујић. Потом је краљу донето електрично дугме на чији је притисак спало платно са споменика.²²⁵¹ Краљ је први у пратњи вајара Ђорђа Јовановића пришао споменику и пред њим заслужним појединцима уручио ордење. Орденом Белог орла био је одликован Ђорђе Јовановић, а орденом Светог Саве председник општине и архитекта. По свршетку свечаног откривања споменика краљ је у касарни пука „Цара Лазара“ присуствовао сечењу славког колача, а поподне у Обилићеву свечаном отварању нове малодимне барутане. Сутрадан 16. јуна био је приређен пријем новоподигнуту зграду Окружног начелства за депутације свештеника, професора и учитеља, судија, официрског кора, чиновништва, осталих надлежства, депутације срезова и општине Крушевачке.

У јануару 1904. године на седницама Главног одбора разматрано је питање времена, трајања и концепта централне државне прославе стогодишњице Првог српског устанка. Према предлогу Љубомира Ковачевића као дан почетка прославе утврђен је 6. август, у знак сећања на дан када су српски устаници однели победу над редовном турском војском.²²⁵² Свечаност је требала да обухвати: свечану службу са благодарене и као најважније тачке прославе, свечано отварање Етнографског музеја и Музеја српске земље. Уз њих организовали би се: свечана позоришна представа, народно весеље на Топчидеру и Топчидерском брду, утакмице народних игара у Топчидеру, свечана

адвокат и Веља Виторовић пензионер. За председника Одбора изабран је Драгутин Тодоровић начелник Округа, за потпредседника Ранко Стојановић председника Крушевачке општине, а за деловођу Димитрије Тричковић директор. По конституисању Одбор је урадио програм прославе који је послат Главном одбору на увид и сагласност. Писмо Централног одбора за прославу стогодишњице за округ Крушевачки упућено 2. маја 1904. године Главном државном одбору за прославу стогодишњице. АС-МПс Ф 4 бр 37/904.

²²⁵⁰ Програм за прославу стогодишњице приликом откривања споменика у Крушевцу. АС-МПс Ф 4 бр. 37/904.

²²⁵¹ Краљ у Крушевцу, *Политика* од 16. јуна 1904, 2-3.

²²⁵² АС-МПс Ф 4 бр. 37/904

седница Академије наука, зборови професорског, учитељског и свештеничког, концерт певачког друштва, свечана поворк сачињена од војника и сељака из свих крајева Србије, свечано гађење стрелачких дружина, утакмица на коњима, војнички маневри, ватромет, бакљаде, банкети.²²⁵³

Непосредно пред почетак прославе на препоруку Владе прослава свечаности Првог српског устанка постала је део програма који је одвијао током крунисања краља Петра Карађорђевића.²²⁵⁴

Крунисање као најзначајнији и најсвечанији чин у тадашњим условина било је изузетан државно-политички чин, везивања династије за прошлост и народ.²²⁵⁵ Организовање крунисања краља Петра Карађорђевића, за које је он лично сматрао да је нужно и пожељно, у години јубилеја имало је за циљ потврду легитимитета његовог права на српски престо. Према програму свечаности, по завршетку обреда у цркви, свечани чин крунисања био је поздрављен стоједним пуцњем из топова са Београдске тврђаве, од којих је први био испален из Карађорђевог топа од кога је узет и део за краљеву круну.²²⁵⁶

Супротни ставови чланова Владе и краља око оправданости организовања крунисања, утицали су да се тек у пролеће 1904. године поново о њему говори поводом питања места његовог организовања.²²⁵⁷ Програм свечаности сачинили су Влада и Главни одбор за припремање крунисања који су почели са радом 23. јула 1904. године. На челу овог Одбора налазио се управник Народног музеја Михаило Валтровић.²²⁵⁸ О месту крунисања Влада је донела Одлуку на седници 14. јула 1904. године. По тој Одлуци крунисање је требало да се одржи 8/21. септембра у Саборној цркви у Београду, а миропозамање 15/28. септембра 1904. године у Жичи у најужем кругу (министри, архијереји, свита).²²⁵⁹

Услед нејасног положај Одбора, неутврђених права и дужности, Валтровић је упутио писмо председнику Владе у коме је тражио упутство за даљи рад Одбора, с обзиром на чињеницу да је Влада већ припремила програм свечаности. Валтровић је на крају истакао да се истовремено припрема и Прослава стогодишњице Првог српског устанка

²²⁵³ АС-МПс Ф 4 бр. 37/904

²²⁵⁴ Д.Р.Живојиновић, Краљ Петра Карађорђевић I, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 86.

²²⁵⁵ Д.Р.Живојиновић, Краљ Петра Карађорђевић I, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 81-82.

²²⁵⁶ Програм свечаности крунисање Његовог Величанства краља Петра I 7,8. и 9. септембра 1904, *Службени војни лист*, бр. 31, од 8. септембра 1904, 637-638

²²⁵⁷ У мају 1904. године Влада још није била одлучила да ли ће оно бити у Жичи или Београду, за шта се двор залагао. Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини, Београд 2009, 81-82.

²²⁵⁸ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 84.

²²⁵⁹ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 84.

и тражио објашњење о односу Одбора према тој прослави и њеној организацији.²²⁶⁰ У одговору председника Владе Саве Грујића Михаилу Валтровићу, на питање о сарадњи два одбора он је предложио да се чланови о томе договоре, а своју одлуку доставе Влади на Одобрење.²²⁶¹ Председник је посебно истакао да се мора водити рачуна о чињеници да је крунисање 8/21. септембра и да прослава треба да буде тих дана.²²⁶²

Концепт програма свечаности прославе стогодишњице Првог српског устанка 7, 8. и 9 септембра који је био објављен у штампи,²²⁶³ указивао је да је она била део програма или како су Вечерње новости објавиле „допуна“ свечаности крунисања.²²⁶⁴

Критику таквог односа према обележавању сећања на један од најзначајнијих периода српске нововековне историје изнео је Димитрије Руварац у Српском Сиону.²²⁶⁵

Уважавајући важност и значај чина крунисања за државу и народ, Руварац истиче да оно као „народни догађај“ не може бити највећи идеал српског народа од Косова, како је у јавности било представљено.²²⁶⁶ То нису само церемонијалне радње већ „*крунисање значајних догађаја заснованих прегаоштвом давних поколења и изведених јуначком мишицом и мудрој главом њиховом..... јер српски народ од Косова није имао већи идеал од ослобођења. То је био народни идеал са којим је легао и устајао и за који се у својим свагдашњим молотвима Богу молио да се оствари. Идеал ослобођења српског народа у Србији од турског ропства био је у стању да је изнео на површину војда Карађорђа Петровића и остале његове војводе и јунаке којима се не само српски народ него и сви посевћени народ дивили и диве.*“²²⁶⁷

Да је о ослобођење Србије од Турака под Карађорђем било не само за српски народ у Србији, него српски народ уопште, значајнији и важнији догађај од крунисања српског краља Петра од кога се тек очекују велика дела, Руварац посебно истиче подсећањем на важне догађаје који су обележили историју српске државности последњих сто година.²²⁶⁸ У томе он указује и на улогу и значај Обреновића и српских митрополита

²²⁶⁰ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 85.

²²⁶¹ Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 86.

²²⁶² Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петра Карађорђевић I*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 86.

²²⁶³ Неслужбени део, *Српске новине* од 31. августа 1904, 1.

²²⁶⁴ *Вечерње новости* од 31. августа 1904.1-2.

²²⁶⁵ Д. Руварац, Крунисање Његовог Величанства краља српског Петра I, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 530-532.

²²⁶⁶ Краљево крунисање, *Српске новине* од 8. септембра 1904, 5.

²²⁶⁷ Д. Руварац, Крунисање Његовог Величанства краља српског Петра I, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 530-531.

²²⁶⁸ Д. Руварац, Крунисање Његовог Величанства краља српског Петра I, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 531.

чијих се дела „данашње српско поколење, огрезло не само у међусобној свађи, него и у византинизму није током крунидбених свечаности ни сетило“.²²⁶⁹

Тим поводом Руварац објављује текст о калуђеру Вићентију Ракићу, бившем игуману манастира Фенек.²²⁷⁰ У њему пише о просветној улози коју је Ракић имао у Карађорђевој Србији, као професор Богословије и духовник. Овом приликом Руварац објављује и његов говор којим се обратио устаницима у Београду 11. јуна 1813. године пред одлазак на Мораву.²²⁷¹

*Програм свечаности прославе стогодишњице Устанка и крунисања септембра 1904. године*²²⁷²:

7. септембра 1904. године: 1. Свечана седница Академије наука до 10 сати пре подне 2. Свечано отварање Музеја српских земаља: изложба историјско-етнографска.

8. септембра 1904. године. После подне 3. свечана поворка

9. септембра 1904. године: 4. Отварање Војног музеја. Свечано предавање у Горњем граду пред официрима и позваном публиком. Предавање о Устанку и начину борбе код нас у време Устанка.

10. септембра 1904. после подне 5. Трка карусел. Увече велики концерт војне музике.

Ток програма прославе и крунисања испраћен је великим бројем текстова у новинској штампи. Нова искра,²²⁷³ за месец септембар уз приказ церемоније, објављује и низ текстова као и песама посвећених догађајим и личностима из Првом српском устанку као хронологију дешавања од 20. јануара до 26. октобра 1804. године.

Објављене су фотографије места код Орашца где је почео Први српски устанак аутора Ж. Марковића,²²⁷⁴ уз приказ краљевски инсигнија фотографија Карађорђевог топа од кога је део узет да се од њега направи краљева круна и из кога је током крунусања испален плотун,²²⁷⁵ фотографија М. Јовановића, прве Карађорђевог заставе.²²⁷⁶ Такође су објављене и фотографије Карађорђевог доламе и оружја, Карађорђевог писма и програм крунисања. Наведено је да је поводом краљевог крунисања у Народном

²²⁶⁹ Д. Руварац, Крунисање Његовог Величанства краља српског Петра I, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 532.

²²⁷⁰ Д.Р., један светао листак из рата за ослобођење Србије под Карађорђем, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 532-534

²²⁷¹ Д.Р., један светао листак из рата за ослобођење Србије под Карађорђем, *Српски Сион*, бр. 18 од 15. септембра 1904, 532-534.

²²⁷² *Вечерње новости* од 31. августа 1904. године.

²²⁷³ *Нова искра*, септембар 1904.

²²⁷⁴ *Нова искра*, септембар 1904, 261.

²²⁷⁵ *Нова искра*, септембар 1904, 265.

²²⁷⁶ *Нова искра*, септембар 1904, 267.

позоришту 8/21. септембра одиграна представа „Из српске прошлости“ слике и сцене из народних песама, међу којим су изведене и оне са тематиком из Првог српског устанка: Дахије, Решов Хајдук Вељков марш, Заклетва, по Јокићевом казивању, Освојење Београда у слици, сцена у стиховима Јована Дучића „Апотеоза Карађорђу“.²²⁷⁷

Вечерње новости су забележиле да је поводом крунисања краљ добио дарове из Пиротског округа и Тополе. То су били предмети из устаничког периода: Карађорђева сабља, шешана и гвоздени панцир кошуља коју је Карађорђе носио.²²⁷⁸

Као увод у програм прославе стогодишњице Првог српског устанка, одржан је низ догађаја у организацији српске омладине и Великошколског друштва „Побратимство“. Тако је 3. септембра 1904. године организован Конгрес на коме је закључено, да српска омладина као моралну обавезу има ангажовање на свим пољима који би допринели ослобођењу неослобођених српских крајева.²²⁷⁹

Програм омладинске прославе у оквиру званичног дела прославе предвиђао је 5/18. септембра свечано отварање Прве југословенске изложбе у присуству југословенске омладине и уметника и 6/19. и 7/20. септембра, Конгрес југословенске омладине у Народном позоришту.²²⁸⁰ Поводом Прве југословенске изложбе на којој су били изложени најбољи радови југословенских сликара и вајара, Одбор је расписао Конкурс за медаљу-споменицу.²²⁸¹ Свечана седница Великошколског друштва „Побратимство“ одржана је 5. септембра 1904. године. На њој је био истакнут значај Првог српског устанка за читав регион.²²⁸²

Првог дана прославе 7/20. септембра 1904. године Академија наука је одржала свечани скуп у дворани Народне скупштине²²⁸³ којој је присуствовао краљ Петар. Присутнима се најпре обратио Сима Лозанић који је у краћем говору подсетио на заслуге Карађорђа и његове генерације у борби за ослобођење Србије, пожелевши да унук великог Војда

²²⁷⁷ *Нова искра*, септембар 1904,285.

²²⁷⁸ *Вечерње новости* од 12. септембра 1904,3.

²²⁷⁹ *Нова искра*, септембар 1904,286.

²²⁸⁰ Конгрес Југословенске омладинске почео је 6. септембра 1904. године. На њему је правник М. Смиљанић говорио о културним, политичким и привредним приликама пред почетак Устанка и сто година касније. *Вечерње новости* од 12. септембра 1904.3; Н.А., Омладинска прослава стогодишњице Првог српског устанка, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 141-145.

²²⁸¹ *Нова искра*, септембар 1904,285.

²²⁸² У прослави стогодишњице и крунисања учествовали су и представници словеначког народа. Пре доласка они су упутили писмо захвалности Организационом одбору на позиву. У њему истичу важност прославе на којима се могу се поставити темељи југословенске узајамности, односно што бољег међусобног упознавања, после чега би се народи још више поштовали и постали браћа једне мисли, једне душе истих циљева и истих победа. У озбиљном раду и у интензивном проучавању заједничких интереса југословенских тражимо спас. *Нова искра*, септембар 1904,285.

²²⁸³ *Нова искра*, септембар 1904,285.

изврши оно што је он започео. Није изоставио да помене да је Србија и у Другом устанку и у два рата са Турцима под Обреновићима наставила ту борбу. Потом је академик Љубомир Јовановић прочитао своју расправу „О Карађорђу и Првом устанку“.²²⁸⁴ У њој је најпре представио историју Београдског пашалука од доласка Срба у ове земље до краја XVIII века. Посебно је истакао да је устанике водила идеја обнављања старе српске државе и ослобођење српског народа у најширим границама, посебно се осврнувши на изворе тих идеја.²²⁸⁵

Првог дана прославе отворен је Музеј српске земље,²²⁸⁶ док је Војни музеј у Горњем граду Београдске тврђаве свечано отворен 9/22. септембра 1904. године.²²⁸⁷

На дан крунисања 8/21. септембра 1904. године у поподневним часовима био је организован свечани дефиле у част прославе стогодишњице Устанка којим је требало представити три периода српске државе: старо доба, доба Устанка и ново доба.²²⁸⁸

Поворка је кренула у 16 часова из Узун Миркове улице, потом наставила Чарапићевом, Коларчевом, Теразијама, Краља Милана, Ресавском, Краља Александра и Кнез Михаиловом поред Калемегдана.²²⁸⁹

За период старог доба узет је период цара Душана као владоца за чије је време Србија достигла врхунац своје моћи. Овај део поворке чинили су: херолди на коњима, гласници пешаци, фанфаре, одред витезова, царска група са српском властелом у свечаној одежди, царем Душаном и царем Урошем, отроцима и копљаницима.

Доба Устанка је било посвећено Карађорђу. Ову поворку су чинили: народни трубачи на коњима, заставник са Карађорђевоом заставом, војводе из Првог српског устанка, српска војска из периода 1808-1813, пешадија, коњица и артиљерија и војска из ратова за независност и ослобођење, садашња војска са водом брзометне артиљерије и добровољци.

Ново доба су кроз напредак науке, уметности и вештина, представљала научна удружења, певачке дружине, гимнастичка друштва.

Дефиле је привукао нарочиту пажњу. Сви учесници свечане поворке носили су костиме рађене у духу периода који су представљали. Нарочито су се издвајали старо доба и доба Устанка са српским војводама у раскошним костимима.

²²⁸⁴ *Нова искра*, септембар 1904, 285.

²²⁸⁵ Свечана седница Академије наука, *Политика* од 7. септембра 1904, 3.

²²⁸⁶ *Нова искра*, септембар 1904, 285.

²²⁸⁷ *Нова искра*, септембар 1904, 285; П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Београд 2014, 35-40.

²²⁸⁸ *Мали журнал* од 9. септембра 1904, 1.

²²⁸⁹ *Мали журнал* од 9. септембра 1904, 1.

Поводом прославе Одбор за прославу Београдске општине јула 1904. године расписао је Конкурс за декорацију вароши о прослави стогодишњице.²²⁹⁰ У њему је упућен позив „компетентним лицима за израду скица капије и украсних великих стубова, мотки са заставама и орловима“.²²⁹¹ Током прославе било је предвиђено да се дуж Карађорђевог улице, Богојављенске, Дубровачке са Богојављенском и Узун Мирковом, Васе Чарапића, Коларчеве, Кнез Михајлове, Краља Милана, Милоша Великог до Трошаринске станице на Топчидерском друму, пут преко Топчидерског брда до места где ће бити ватромет и у Немањиној улици од Железничке станице до Министарства војног, поставе грбови на моткама, а тријумфалне капије у Немањиној наспрам Министарства финансија, Милоша Великог испред Лондона, у Кнез Михајловој код Руског цара и у Дубровачкој улици на улазу у Кнез Михајлову. У позиву је стајало да ће достављене скице оцењивати Одбор општине београдске за прославу стогодишњице, да је укупан фонд за награде 500 динара и да ће победник поред награде водити и надзор.²²⁹²

Овај конкурс је у јавности изазвао нарочиту пажњу због учешћа странаца на које домаћа јавност није благонаклоно гледала.²²⁹³ То се посебно односило на чињеницу да странци „често нашу земљу јавно називају ваварском, а у оваквим приликама све забораве, навуку беле рукавице, поклоне се и кажу слуга сам понизни“.²²⁹⁴ Наводи се да је лепе скице декорисања урадио сликар Милисав Марковић, по традиционалној идеји крунисања српског владара.²²⁹⁵ Свака тријумфална капија представља једну скицу из српске прошлости, садашњости и поглед у будућност.²²⁹⁶

Одбор за прославу стогодишњице Устанка у канцеларији председника Београдске општине одржао је средином 13. јула седницу на којој су оцењиване послате скице за конкурс.²²⁹⁷ Од 11 пристиглих предлога одлучено је да се скице под знаком *X.Y.* и *1804-1904* награде са по 100 динара као најбоље, да се лицу који је израдило скицу под знаком *X.Y.* повери израда и надзор и додели награда од 300 динара. Скицу *X.Y.*

²²⁹⁰ Избор скице за декорисање Београда, *Политика* од 15. јула 1904, 2.

²²⁹¹ *Вечерње новости* од 7. јула 1904, 3.

²²⁹² *Вечерње новости* од 7. јула 1904, 3.

²²⁹³ То се у највећој мери односило на фирму из Пеште „Викторија“ чији је директор са цртачем боравио у Београду како би припремио пројекат. Ова фирма је већ раније радила у Београду декорацију приликом доласка престолонаследника Рудолфа. *Вечерње новости* од 10. јула 1904, 4.

²²⁹⁴ *Вечерње новости* од 13. јула 1904, 4.

²²⁹⁵ *Вечерње новости* од 13. јула 1904, 4.

²²⁹⁶ *Вечерње новости* од 13. јула 1904, 4.

²²⁹⁷ *Вечерње новости* од 15. јула 1904, 4.

урадио је Сава Димитријевић архитекта, а 1804-1904. Бернхард Румболт члан фирме „Викторија“ из Пеште.

Припреме за отварање Етнографског музеја и Музеја српске земље биле су једна од активности током године јубилеја. Поводом прославе стогодишњице било је планирано да се у августу 1904. године поред Етнографског музеја отвори и Музеј српске земље, с обзиром да су се оба музеја налазила у кући Стевче Михаиловића.²²⁹⁸ Отварањем Музеја српске земље показао би се културни напредак Србије у протеклих сто година.²²⁹⁹

Већ по именовану за члан Главног одбора за Карађорђеву прославу и председника етнографског одбора, Сима Тројановић је започео јануара 1904. године теренско истраживање заједно са Б. Таназевићем подархитектом Министарства грађевина.²³⁰⁰

Приликом крунидбене свечаности 7. септембра 1904. године, краљ Петар Карађорђевић званично је отворио Музеј и читаоницу.²³⁰¹

И по завршетку званичног дела прославе настављено је са обележавањем јубилеја. Тако је свечани део годишње скупштине Српске књижевне задруге, одржане 10. септембра био посвећен стогодишњици Устанка.²³⁰² На њему су говорили потпредседник академик Љубомир Јовановић и секретар Живојин Дачић који је тим поводом прочитао своје радове Борба за ослобођење (1804-1815) и Наша лепа књижевност, о Првом српском устанку као теми у књижевним делима.

²²⁹⁸ Допис министру просвете и црквених послова бр.5. од 6. фебруара 1904. године Петра Павловића привременог управника Српске земље. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²²⁹⁹ Музеј је у својим збиркама имао намештај, посуде, алате, зоолошку збирку. Допис министру просвете и црквених послова бр.5. од 6. фебруара 1904. године Петра Павловића привременог управника Српске земље. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²³⁰⁰ Теренско истраживање Симе Тројановића указало је и на проблем угрожавања српског наслеђа нарочито у Старој Србији. То се нарочито могло видети из писмо ко је је упутио министру просвете од 29. марта 1904. године у коме га моли да уместо архитекте Бранка Таназевића који одлази у иностранство на студије за члана екипе именује професора Прве београдске гимназије Стеву Димитријевића и упути по претходном споразуму да путује по Старој Србији и купује ствари за Етнографски музеји који ће се излагати у Карађорђевој изложби. Његов задатак је била просветна мисија и припрема земљишта за српску штедионицу у Призрену, а као световно лице имао је слободан приступ манастирима, што је посебно било важно јер „*фратри већ последње три, четири године претражују и скупљају српске старине Старе Србије и развлаче по свету, а што им се не свиди они ће запалити. Приближава се час да се центар српске материјале културе па и духове преводе, рукописи и књиге пренесу негде ван Србије, а то би био нов пораз за нас*“. Важност прикупљања етнографског материјала за организовање изложбе види се у писмима упућеним директорима школа и епископима за помоћ Сими Тројановићу на терену. У извештају о раду Етнографског музеја приликом прославе стогодишњице Устанка под Турке, управник Сима Тројановић поднео је и два извештаја у вези са својим теренским истраживачким радом. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²³⁰¹ Свечано отварање Музеја српских земаља, *Политика* од 7. септембра 1904, 2.

²³⁰² Борба за ослобођење (1804-1815. године) и наша лепа књижевност, *Нова искра*, септембар 1904, 279.

У част стогодишњице 10. септембра на простору Батал џамије био је приређен велики концерт у коме је учествовало преко 200 војних музичара, а на Бањици су биле организоване трке и карусел.²³⁰³

Такође је било примера коришћења прославе стогодишњице у политичке сврхе. У томе се посебно истицала Српска народна сељачка слога.²³⁰⁴ Поводом обележавања стогодишњице Устанка ова политичка странка је током 1904. године организовала неколико прослава. Једна од њих је била и прослава на Мишару, код „привременог споменика“ 1. августа 1904. године.²³⁰⁵ Том приликом одржан је помен, коме је претходила молитва за краља и краљевски дом, а онда и молествије за кишу. На прослави је било присутно око 4000 људи и поред покушаја да се њихов долазак спречи. Тако су либерали објавили проглас у коме су своје чланове позвали да не присуствују прослави. Прослава је завршена народним весељем у забрану Драгићевом на Мишару, после чега су учесници прославе са краљевим сликама и заставама упутили у Шапцу.

Иако је ова прослава по свој прилици имала страначки карактер на шта је указивао и говор Милосава Куртовића који је ову прилику искористио да поред истицања значаја прославе Слоге, покрене иницијативу прикупљања средстава да се на хумци погинулим борцима Битке на Мишару подигне споменик.²³⁰⁶ Од чланова Слоге изабран је Одбор које је преузео активности на прикупљању прилога чији је председник био Драгиша Лугонић из Мишара. Како се планирало да се споменик свечано открије 1. јуна 1906. године одмах се почело са прикупљањем прилога.

И наредних месеци Слога је наставила са својим активностима на обележавању стогодишњице Устанка. И поред противљења власти њени чланови су свечаним поменом у Салашу Ноћајском код Митровице 26. септембра са потомцима Стојана Чупића прославили стогодишњицу Устанка,²³⁰⁷ а 3. октобра 1904. године, са потоцима равањских јунака одржали помен Зеки Буљубаши на шанцу на Равњу.²³⁰⁸ Главни збор

²³⁰³ *Нова искра*, септембар 1904, 285.

²³⁰⁴ Српска народна сељачка слога је била политичка странка у Краљевини Србији почетком XX века. Својим политичким програмом залагала се да постане странка широких сељачких слојева, док је у спољно-политичком програму пропагирала борбу за ослобођење и уједињење српства, братске везе са Црном Гором и економски савез са балканским државама. Ч. Митриновић, М.Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1937, 153-154

²³⁰⁵ *Вечерње новости* од 3. августа 1904, 2.

²³⁰⁶ Куртовић је био мишљења да споменик треба подићи прилозима из Подринског округа, за разлику од Ђорђа Голобочанина из Наталинаца који је сматрао да би се требали укључити сви Срби. *Вечерње новости* од 7. августа 1904, 2.

²³⁰⁷ Стогодишњица у Салашу Ноћајском, *Вечерње новости* од 14. септембра 1904.

²³⁰⁸ Прослава на Равњу, *Вечерње новости* од 9. октобра 1904, 2.

Сељачке слоге је планирао и организовање збора 30. новембра у Тополи и свечани помен на Карађорђевог гробу.²³⁰⁹

Програмом прославе стогодишњице Првог српског устанка било је предвиђено да један део има војни карактер и у складу са тим послови око његове реализације били су у надлежности Војног одбора. Тим поводом обновљена је зграда Војног музеја и опремљена новим експонатима.²³¹⁰ Програм Војног одбора предвиђао је организацију војне изложбе, одржавање предавања о Првом српском устанку, дефиле трупа, трке, карусел и концерт на Топчидерском пољу.²³¹¹ За ту прилику било је предвиђено да се уради и декорација Горњег града, којом је требало подсетити на борбе током освајања Београда 1806. године.

Управа Војног музеја позвала је 1. маја 1904. године породице и сроднике изинулих и преминулих војнике, официра и бораца у ратовима за ослобођење и независност Србије у XIX веку да преко најближих полицијских станица до половине јуна пошаљу Војном музеју на поклон или као позајмицу оно што поседују од оружја, оружаног прибора, одела застава, повеља писама са подацима, коме је припадало и из кога је периода.²³¹²

Суд Општине београдске дао је управи Војног музеја своју збирку старина да изложи приликом отварања на дан прославе стогодишњице Српског устанка под Карађорђем.²³¹³ Ову збирку је откупила Општина београдска од пензионера Самуила Стефановића за 30 000 динара. У њој се налази пушка Станоја Главаша, три јатагана војводе шабачког Илије Марковића ... За ову збирку је краљ нарочито био заинтересован те је поручио да га управа обавести када предмети буду стигли да их погледа.

Поводом прославе Београдска тврђава је била свечано декорисан. Капије су биле украшене грбовима, венцима, тробојкама и укрштеним копљима.

²³⁰⁹ *Вечерње новости* од 23. новембра 1904, 3.

²³¹⁰ П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Београд 2014, 35-40.

²³¹¹ Писмо пуковника Михајла Рашић члана Војног одбора од 27. маја 1904. године министру просвете. АС-МПс Ф 13 бр, 9/904

²³¹² *Службени војни лист* од 25. маја 1904, 391-392.

²³¹³ Збирка старина општине Београдске, *Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 15. августа 1904, 4.

Свечаним отварањем Војног музеја у данима прославе стогодишњице Устанка и крунисања краља Петра, музеј је добио династички карактер.²³¹⁴Симболично је и отворен уласком краља Петра.²³¹⁵

Зграда Војног музеја је била некадашња стара турска кућа кружне основе која је обновљена и притом добила основу октогона пречника 15 метара.²³¹⁶ Налазила се између градске команде и главног Генералштаба.²³¹⁷Улаз је био на источној страни, изнад чијих је двокрилних врата стајао натпис „Војни музеј“.

На дан отварања пред улазом била су постављена два стара топа и два митраљеза из Француско-пруског рата и купа граната.²³¹⁸Унутар зграде, на улазу са леве и десне стране била су украшена копља, пушке, добоши, трубе, оклопник који у руци држи заставу коју је кнез Милош добио из Русије. Централно место заузимала је Карађорђева биста око чијег постамента су биле постављене старе заставе и топови.²³¹⁹ Музеј је био подељен на 10 одељења.²³²⁰У првом одељењу су били изложени цеврдани, пиштољи, сабље (Симићева сабља, јагаган Марковића, јагаган Хусеин паше...)

У другом одељењу су биле Главашева пушка и пушка војводе Мићића, пиштољ Хусеин паше, димискије, обрезине, оклопи, шлемови..

Треће одељење у њему су биле пушке, стари пиштољи, застава војводе Антонија Пљакића и Карађорђев појас.

Четврто одељење је испуњавала збирка старог оружја својина новинара Ђурчића. Централно место овог одељења заузимала је Карађорђева биста.У тој збирци су били јелек кнеза Михаила, сабља кнеза Александра и кнеза Милоша, пушке Танаска Рајића, пушка Илије Бирчанина, јагаган Хајдук Вељка, два Карађорђева пиштоља, два мача из 1291, јагаган Хаџи Рувима....

У петом одељењу су биле изложене слике српске војске, међу које и приказ војске из 1807. године, војничке књиге и зборници.

У шестом одељењу је била топовска запрега, војно инжењерски предмети, фишеклије...

²³¹⁴ Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 274.

²³¹⁵ Отварање Војног музеја, *Правда* од 10. септембра 1904.

²³¹⁶ Ц., Данашња слика Војног музеја, *Политика* од 25. августа 1904, 1.

²³¹⁷ Војни музеј, *Правда* од 13. септембра 1904, 2-3.

²³¹⁸ Отварање Војног музеја, *Правда* од 10. септембра 1904; Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 273; А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000, 5-6.

²³¹⁹ Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 273; А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000, 5-6.

²³²⁰ Војни музеј, *Правда* од 13. септембра 1904, 2-3.

У седмом је била ратна телеграфија, у осмом гранате, трубе, турски држани знак који је стајао на турским надлештвима. У деветом споменице, ордење, крстови, оклопи, шлемови, еполете.

У десетом одељењу су биле изложене прве еполете из 1808. године, бакрачлије Хајдук Вељка, сабља кнеза Милоша, официрске капе из доба кнеза Милоша и Михаила, калпак краља Милана у коме се венчао са краљицом Наталијом, узенгије Тодора од Сталаћа.

Ратне заставе и трофеји су били поређани у круг, а испод њих ратне споменице.

У музеју су се налазила четири Карађорђева топа ливена 1811. године, крцалике Станоја Главаша, Васе Чарапића, оригинална Карађорђева застава из 1804. године. Цртеже српске војске од 1804. до 1904. године урадио је чиновник Јузе. Међу њима су били приказани и Хајдук Вељкови бећари и Зекини голаћи.²³²¹

У другом делу свечаности отварања Војног музеја предавање о Првом српском устанку одржао је генерал Јован Драгашевић.²³²² Оно је било више кратак преглед историје од времена цара Душана, преко Косовског боја, цара Лазара, принца Еугена Савојског, Лаудона до Карађорђа са освртом на Босанско-херцеговачки устанак у коме је учествовао краљ Петар. Посебну пажњу је обратио на бојеве и начин ратовања за време Првог српског устанка.

Прослава крунисања краља Петра Карађорђевића била је посебно испраћена у страниј штампи. У извештајима страних дописника које су обавезно пратиле фотографије, није изостајало ни подсећање на периода Првог српског устанка и војда Карађорђа као и на период када је законом чланови династије Карађорђевић био онемогућен долазак у земљу.

Дописник Заставе из Париза са иницијалом Ч. забележио је приликом посете кнежевићу Божидару Карађорђевићу да је он 1893. године²³²³ боравио у Тополи под туђим именом и посетио гроб свога деде Карађорђа.²³²⁴ Тада је урадио и акварел старе цркве у Тополи и њеног ентеријера са гробом Карађорђевим. Акварел Карађорђевог цркве објављен у италијанском илустрованом листу *L' Illustrazione Italiana* поводом крунисања краља Петра Карађорђевића.²³²⁵ Слика акварела била је потписана као

²³²¹ Ц., Данашња слика Војног музеја, *Политика* од 25. августа 1904, 1.

²³²² Драгашевићево предавање, *Правда* од 10. септембра 1904.

²³²³ С.Т.Павловић, *Божид`арт*, историја живота, дела и окружења Божидара Карађорђевића, париског уметника и балканског кнеза (1862-1908), Београд 2012, 183.

²³²⁴ Књижевне Белешке, Кнежевић Божидар Карађорђевић, *Бранково коло* бр. 26-27, Сремски Карловци 3/16. јула 1903, 862-863.

²³²⁵ *L' Illustrazione Italiana*, n. 25, 21 giugno 1903, 491.

„Маузолеј Карађорђевића, који су уништили Обреновићи“ (Il Mausoleo Karagiorevich fatto distruggere degli Obrenovich). Уз текст у коме је представљена историја Србије у XIX кроз сукоб две династије, поред акварела објављени су портрети Карађорђа, као родоначелника династије и кнеза Александра Карађорђевића, фотографије краљевске породице.²³²⁶ Божидар Карађорђевић у Београду борави током прославе крунисања септембра 1904. као дописник француског Фигароа.²³²⁷

У част прославе стогодишњице Првог српског устанка била је приређена и Прва југословенска изложба у организацији Високошколске омладине на челу са Михаилом Валтровиће као председником Изложбеног одбора.²³²⁸ Прва југословенска изложба била је резултат рада на културном уједињењу свих јужнословенских народа.²³²⁹ Међу делима на изложби нашла су се и она са тематиком из устаничког периода Дахије и Жртве дахијске, Ристе Вукановића, скулптура Филип Вишњић, Петра Убавкића, рељеф Споменица за прославу стогодишњице Устанка са ликовима Карађорђа и краља Петра Ђорђа Јовановића.

У време одржавања Прве југословенске изложбе организована је и Конференција југословенских књижевника и уметника, посвећена плановима за даљу сарадњу на међусобном повезивању. Том приликом усвојен је предлог о издавању књижевно-уметничког часописа *Алманах* у коме би се објављивале репродукције најуспешнијих дела која би била излагана на изложбама југословенских уметника као и текстови југословенских књижевника писани на матерњем језику.²³³⁰ Први број Алманаха који је требао бити објављен поводом Прве југословенске изложбе требао је носити наслов *Први југословенски алманах у спомен прославе стогодишњице српског Устанка*.²³³¹

Неговање сећања на важне догађаје и личности из прошлости имало је веома важну улогу у образовном процесу.²³³² Поред предметне наставе, школске свечаности, радови

²³²⁶ *L' Illustrazione Italiana*, n. 25, 21 giugno 1903, 487.

²³²⁷ С.Т.Павловић, *Божидар`арт*, историја живота, дела и окружења Божидара Карађорђевића, париског уметника и балканског кнеза (1862-1908), Београд 2012, 184.

²³²⁸ Изложба је била постављена на другом спрату Капетан Мишиног здања, тада Велике школе. Д. Тошић, Михаило Валтровић као покретач идеје о оснивању Југословенске уметничке галерије, *Саопштења*, XV, Београд 1983, 297.

²³²⁹ Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 463-471, 533-547; Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XIV, Београд 1905, 70-77, 225-232; Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XV, Београд 1905, 48-68.

²³³⁰ Конференција југословенских књижевника и уметника, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 145-153.

²³³¹ Конференција југословенских књижевника и уметника, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 153.

²³³² А. Асман, *Рад на националном памћењу, Кратка историја немачке идеје образовања*, Београд 2002, 36.

на школским имањима и путовања (излети, екскурзије) представљале су важно васпитно средство и саставни део образовног програма.²³³³

У званичан програм обележавања јубилеја стогодишњице Првог српског устанка школске установе се укључују од самог почетка. На то је посебно утицала Одлука Владе Краљевине Србије да прослава стогодишњице Устанка под Карађорђем поред посебних војничких и државних свечаности има културно- просветни карактер.²³³⁴

У складу са тим 1. јануара 1904. године Просветни гласник објављује допис министра просвете и црквених послова Љубомира Стојановића школским надзорницима у коме их позива „да у години када се прославља успомена на Први српски устанак под вождом Карађорђем“, учешће у народној светковини узму и народне школе.²³³⁵ У њему се нарочито истиче значај које ове прославе могу имати у неговању патриотских осећања код ученика.²³³⁶ У том контексту народне школе као прве и најважније васпитне установе са добро припремљеним програмом имале би и највећу улогу. Зато се у Позиву препоручује да се школски надзорници договоре са учитељима и учитељицама у својим окрузима око програма и датума организовања прослава у народним школама. Министар препоручује да се оне одрже по лепом времену и да то буде у природи као неки школски излет у пољу или шуми.²³³⁷ Он такође напомиње да се уз годишњи извештај приложи и извештај о прослави стогодишњице с обзиром да је она била „средство васпитања у ужем смислу“.²³³⁸

Поред овог позива, 9. фебруара 1904. године министар просвете и црквених послова Љ.М. Давидовић упућује позив свим школским надзорницима да стогодишњицу Устанка прославе видљивим знацима, као што је садња стабала.²³³⁹

Организовање школских свечаности био је један од начина извођења и унапређења наставног процеса.²³⁴⁰ Њихов концепт је почивао на свечаним говорима, музичким,

²³³³ Наставом побуђене мисли, осећања, начела и убеђења треба применити и у школском животу, јер васпитање и образовање ученика не постиже се само наставом. Тек када се добијена начела примене конкретно и овладају срцем и душом она постају стална. У том смисли треба применити две врсте школског живота као васпитна средства у ужем смислу: једна су рад на школским имањима и путовања и саставни су део наставе, а друга врста игре и школске свечаности и везане су за одмор и њихова појединачна интересовања. Видети: Љ.М. Протић, Школске свечаности, једна глава из ходегетике, *Просветни гласник* од 1. новембра 1910, 1008.

²³³⁴ Писмо министра просвете и црквених послова председнику Академије наука Сими Лозанићу. АС-МПс Ф 4 бр. 37 /904.

²³³⁵ Школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. јануара 1904,3.

²³³⁶ Школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. јануара 1904,3.

²³³⁷ Школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. јануара 1904,3.

²³³⁸ Школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. јануара 1904,3.

²³³⁹ Свим школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. фебруара 1904, 87-88.

²³⁴⁰ O. F. Bolinow, Ceremonies and Festive Celebrations in the School, *Phenomenology + Pedagogy*, Volume 7 68.

плесним и драмским тачкама, уз примену различитих сценских ефеката којима је требало изазвати одређене емоције како код посматрача тако и код извођача.

О улози свечаности у образовном процесу указивао је у XIX веку Жозеф Фабр француски писац и педагог.²³⁴¹ У писму француским наставницима, чије су делове објављивале и Српске новине 1898. године,²³⁴² он говори о значају свечаности као „народно-васпитног“ средства, чија васпитна сврха нарочито долази до изражаја када се организују неким важним поводом.²³⁴³ У таквим приликама „добро изабрана лектира, пригодна песма, а нарочито учитељева реч побуђује у срцима младежи племенита и патриотске осећања“.²³⁴⁴

Једна од важнијих функција свечаности била је у потврђивању успостављеног државно-политичког, друштвеног и културног поретка и идентитета једне заједнице одржавњем сећања на догађаје и личности који су допринели њеној изградњи.²³⁴⁵ Обнављањем сећања на херојска дела и догађаје из прошлости код млађих генерација је требало развијати осећање националне припадности и припремати за активно учешће у државним активностима попут ратова.²³⁴⁶

Школске свечаности у зависности од карактера могле су бити општенародне (државне) или индивидуалне (посебне) школске свечаности.²³⁴⁷ Општенародне свечаности су имале држани карактер. Организовале су се сваке године (прослава дана Светог Саве, Видовдан) или у одређеним мањим или већим временским размацама сваке, друге, пете, десете године... или као прославе стогодишњица или хиљадугодишњица. Индивидуалне или посебне или школске прославе биле су везане за школске јубилеје, годишњице смрти добротвора или наставника, рођендане, природне појаве (Ђурђевдан), заветине, бербе.....²³⁴⁸

<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1029.4597&rep=rep1&type=pdf>.

²³⁴¹ Васпитање свечаностима, *Српске новине* од 31.марта 1898, 402.

²³⁴² Васпитање свечаностима, *Српске новине* од 31.марта 1898, 402.

²³⁴³ Тај позив се односио на прославу свечаности у част Јованке Орлеанке, али је важио и за организовање било које друге светковине. Васпитање свечаностима, *Српске новине* од 31.марта 1898, 402.

²³⁴⁴ Васпитање свечаностима, *Српске новине* од 31.марта 1898, 402.

²³⁴⁵ Ј. Ђорђевић, *Политичке светковине и ритуали*, Београд 1997, 23.

²³⁴⁶ Ј. Ђорђевић, *Политичке светковине и ритуали*, Београд 1997, 23,127.

²³⁴⁷ Љ.М. Протић, Школске свечаности, једна глава из ходегетике, *Просветни гласник* од 1. новембра 1910, 1009.

²³⁴⁸ Љ.М. Протић, Школске свечаности, једна глава из ходегетике, *Просветни гласник* од 1. новембра 1910, 1009.

Општенародне свечаности у школама имале су велики значај у образовању и васпитању ученика.²³⁴⁹ То се на првом месту односило на побољшање дисциплине јер ученици тих дана осећају потребу да раде. Како се кроз свечаности у лепим формама изражавају мисли и осећања оне су и допуна настави. Њихов образовани карактер је у упознавању прошлост и људи у чију се част свечаности организују. Оживљавањем сећање на личности и догађаје из прошлости ђаци се на добрим примерима уче да буду захвални, да се диве снази јунака, њиховој жртви за веру и народ, љубави према отаџбини, борби за слободу, језик, име и веру и стицању самопоуздања.²³⁵⁰

Поштујући позив Министарства просвете да се пригодним програмима обележи један од најважнијих догађаја српске историје, прослави стогодишњице Првог српског устанка у школама била је посвећена нарочита пажња. Поред тематских предавања где су се ученици упознавали са најважнијим догађајим и личностима из устанничког периода, поводом јубилеја школе су самостално или као заједнички програм више школа, организовале приредбе, садњу стабала, излете у природи.

На основу школских извештаја и новинских текстова све активности поводом обележавања стогодишњице Устанка у српским школама реализоване су од јануара до краја јуна 1904. године.

У Ваљеву обележавање стогодишњице почетка Првог српског устанка започело је 23. јануара. Тога дана када се навршавало 100 година од погибије кнез Алексе Ненадовића и кнез Илије Бирчанина првих жртава великог Српског устанка, Грађански одбор²³⁵¹ за подизање споменика Љубомиру Ненадовићу и оборкнежевима Алекси Ненадовићу и Илији Бирчанину, одржао је свечан помен посеченим кнежевима.²³⁵² Учешће у свечаности узели су наставници и ђаци ваљевске Гимназије, за које је то био нерадан дан. Програмом свечаности било је предвиђен свечани парастос и помен у цркви и одлазак на место погибије кнежева и споменика.²³⁵³ Иако је Одбор за дан почетка Првог српског устанка утврдио 14. фебрура први дан Устанка на Турке у Ваљевској

²³⁴⁹ Љ.М. Протић, Школске свечаности, једна глава из ходегетике, *Просветни гласник* од 1. новембра 1910, 1010.

²³⁵⁰ Љ.М. Протић, Школске свечаности, једна глава из ходегетике, *Просветни гласник* од 1. новембра 1910, 1010.

²³⁵¹ Грађански одбор који је у пре неколико година образован у Ваљеву да подигне споменик посеченим кнезовима и књижевнику Љубомиру Ненадовићу и који је за ту циљ прикупио 525 динара решио је да им тога дана приреди стогодишњи парастос и помен и да се то место обележи примереним спомеником. *Стогодишњица, Вечерње новости* од 15. јануара 1904.

²³⁵² *Стогодишњица, Вечерње новости* од 15. јануара 1904.1.

²³⁵³ Допис директора Ваљевске гимназије министру просвете и црквених послова бр. 18 од 16. јануара 1904. године у коме га моли да се на дан помена посеченим кнежевима 23. јануара 1904. године се не одржи настава. АС- МПС Ф 2 Р 122/904.

гимназији био је прослављен 1. фебруара, док је 4. фебруара било планирано да у свечаној сали у 9 часова пре подне наставник историје, суплент Ћира Митић одржи предавање о Првом српском устанку.²³⁵⁴

Наставници јагодинске Гимназије и Учитељске мушке школе са наставницима основних школа, среза лесковачког, белићког и темнићког приредили 4. фебруара у овдашњој Саборној цркви парастос свим јунацима и борцима који су у „Првом устанку свој живот положили за веру и отаџбину“. После парастоса одржано је у сали учитељске школе свечано предавање на коме су поред грађанства присуствовали сви наставници и ученици.²³⁵⁵

Иницијативом школског надзорника за стари округ Моравски у договору са управитељима школа, 4. априла на свечан начин је прослављена стогодишњица ослобођења под Вождом Карађорђем у свим школама са нарочитим програмом.²³⁵⁶

Тога дана у присуству родитеља и мештана после водоосвећења изведена је школска приредба и приређено народно весеље. Школски одбори појединих школа Моравског округа на своји седницама су предложили да се и убудуће, поред сеоске заветине, прославља 4. април, у спомен на прославу стогодишњице Првог српског устанка.²³⁵⁷

Ученици основних школа среза Космајског са својим наставницима стогодишњицу Устанка су прославили 2. маја 1904. године код „развалина“ манастира Тресије у атару села Рогача, месту рођења Јанка Катића.²³⁵⁸

Поједини школски одбори прославе су организовали на местима битака из Првог српског устанка. На тај начин простори знаменитих догађаја произвођени су у „симболичне центре патриотске религије“.²³⁵⁹ У исто време она су постајала и места континуитета на којима се сећања кристализују.²³⁶⁰

Такве прославе биле су организоване на Иванковцу и Делиграду, на месту Хајдук Вељкових шанчева изнад Соко Бање, код Ћеле куле .

²³⁵⁴ Допис директора Ваљевске гимназије министру просвете бр. 53 од 4. фебруара 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²³⁵⁵ Допис директора јагодинске Гимназије бр. 53 од 4. фебруара 1904. године, министру просвете и црквених послова. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²³⁵⁶ *Вечерње новости* од 10. априла 1904,2.

²³⁵⁷ *Вечерње новости* од 10. априла 1904,2.

²³⁵⁸ *Вечерње новости* од 28. априла 1904,2.

²³⁵⁹ М.Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,229.

²³⁶⁰ P.Nora, *Between Memory and History, Les Lieux de Mémoire, Representations*, No. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989), pp. 7.

На Иванковачком пољу стогодишњицу Устанка прославили су ђаци и наставници народних школа из Туприје, Батинца, Бигернице, Сења и Сењског рудника.²³⁶¹ Тим поводом биле су упућене молбе министру грађевина да се одобри цена возне карте у пола цене и министру војном да пошаље војну музику која би бесплатно увесељавала ђаке и народ.²³⁶²

Поводом стогодишњице Устанка на Делиграду 23. маја 1904. године наставници и ђаци основних школа Алексиначког и Моравског среза припремили су посебан програм.²³⁶³ Програмом прославе било је предвиђено да се преподне одржи помен изгинулима на Делиграду после чега би уследило освећење „споменика Вожду и његовим сатрудницима за ослобођење Србије“ и свечани говор. Потом би наступили ђачки хор и драмска група који изводе песму „Од Босне се...“, игроказ „Српска вила“ и песму „Богови силни“. По завршетку овог дела програма предвиђена је предаја споменика делиградској школи, рецитовање народне епске песме Бој на Делиграду и на крају извођење Ђачког хора композије Оро.

Стогодишњицу Устанка наставници и ученици народних школа у Горњој Ресави свечано су прославили на дан Светог Ћирила 11. маја у манастиру Манасија.²³⁶⁴ Том приликом свештеник Б. Коруновић је говорио о заслугама војводе Карађорђа. У спомен на ову прославу сви учесници су се фотографисали пред капијом манастира и своја имена оставили у књизи коју су поклонили манастиру.

Школе у Подунавском срезу организовали су 27. јуна у атару села Врбовац заједничку прославу. Поред предавања о значају прославе, извођења песама и рецитација, ђаци су ову прославу обележили јуначким и другим забавним играма у природи.²³⁶⁵ У Орашком срезу била је планирана прослава на месту Карађорђевог убиства у Радовањском лугу али због шарлаха она није одржана. Остале школе су појединачно организовале прославу стогодишњице.²³⁶⁶

Заједничку прославу стогодишњице приредиле су код Ћеле куле 25. априла 1904. године нишке народне школе.²³⁶⁷ Тим поводом у спомен на прославу стогодишњице ученици нишких народних школа поставили у Ћеле кули спомен плочу на којој је

²³⁶¹ Прослава на Иванковцу, *Вечерње новости* од 29. априла 1904,3.

²³⁶² Прослава на Иванковцу, *Вечерње новости* од 29. априла 1904,3.

²³⁶³ Прослава на Делиграду, *Вечерње новости* од 21. маја 1904,3.

²³⁶⁴ П.М.Н, Прослава у Горњој Ресави, *Вечерње новости* од 19. маја 1904,4.

²³⁶⁵ Б.Перуничкић, Смедеревска Паланка и околина, Београд 1980, 1170.

²³⁶⁶ Б.Перуничкић, Смедеревска Паланка и околина, Београд 1980, 1170.

²³⁶⁷ Љ. Поповић, Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу, *Пешичаник*, бр. 2, Ниш 2004, 89.

уклесан натпис: *1804-1904. / Првом српском ослободиоцу после Косова / Карађорђу/ и/ његовим друговима/ за успомену стогодишњице./Захвални потомци ученици-це/ нишкох народних школа.* Откривању спомен плоче претходио је помен и свечана приредба, у којој су ђаци певали и рецитовали песме док је један наставник одржао пригодан говор у коме је подсетио на значај Устанка.²³⁶⁸

Школе у Соко Бањи и Бањском срезу стогодишњицу Устанка прославиле су 30. маја на Пољаници изнад Соко Бање на месту где су били Хајдук Вељкови шанчеви.²³⁶⁹

И у родном месту Хајдук Вељка наставници и ученици су организовали прославу поводом стогодишњице Устанка. Том приликом је постављена спомен табла на месту где се налазила кућа Хајдук Вељка Петровића на којој је писало: *„Кућиште рођења Хајдук Вељка сарадника неумрлог војска Карађорђа, приликом стогодишњице Устанка обележише ђаци и наставници Црне Реке“.*²³⁷⁰ Поводом прославе одштампана и разгледница на којој су учесници прославе поред постављене спомен табле.

Заједничку прославу организовале су и основне школе Врачарског среза у Белом Поточу, родном месту Васе Чарапића 27. јуна 1904. године.²³⁷¹ Том приликом обављено је свечано освећење спомен чесме Васи Чарапићу, подигнуте добровољним прилозима ученика основних школа среза Врачарског.²³⁷² Свечаности је присуствовао велики број ђака који су са малим тробојкама у рукама заједно са својим наставницима били окупљени око спомен чесме. Свака школа је имала свога барјактара који је носио велику тробојку. После службе у белопоточкој цркви кренула је литија ка спомен чесми, где је после водоосвећења обављено и њено освећење. Обред су вршили старшина манастира Раковица, синђел Дамаскин и свештеник белопоточки Кузмановић, кнежевачки Ивановић, великоселски Милошевић и рипањски Протић. Пошто је чесма освештана учитељ рипањски Глигорић је уз леп говор предао Белопоточанима. Прослава је потом настављена беседама о јунаштву Васе Чарапића и значају устаничког периода и рецитовањем и певањем патриотских песама.²³⁷³ Са

²³⁶⁸ Љ. Поповић, Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу, *Пешчаник*, бр. 2, Ниш 2004, 89.

²³⁶⁹ Љ. Поповић, Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу, *Пешчаник*, бр. 2, Ниш 2004, 95.

²³⁷⁰ К. Миковић, Портрет Хајдук Вељка који је радио Ђура Јакшић још се налази на фирми сеоске кафана у родном месту крајинског војводе, *Време* од 12. маја 1937, 7.

²³⁷¹ Свечаност у Белом Поточу, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904, 3.

²³⁷² *Вечерње новости* од 25. јуна 1904. године; Свечаност у Белом Поточу, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904.

²³⁷³ Учитељ реснички Израљевић говорио је о Чарапићу, учитељ жарковачки Стојановић о значају Устанка. Познати народни певач Видоје Жунић отпевао је уз гусле народну песму о Првом српском устанку. Свечаност у Белом Поточу, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904, 3.

свечаности је послат телеграм краљу са поздравима. Из Крагујевца је одбору стигло писмо Чарапићевог потомка пешадијског потпуковника Илије Чарапића. У њему је написао: „Као потомак славног војводе Васе Чарапића, кога се захвални Српчићи среза врачарског сећају, одуживши му се данас видљивим обележје и сећајући се нашег славног херојског доба и храбрости Васе Чарапића у години 1806. заслужног садруга бесмртног Карађорђа, да Вам се данас у души придружујем са дубоком захвалношћу и кличем са вама заједно: Слава му, слава му! Живели на понос и дику Србије мали Врачарци!“²³⁷⁴

Ђаци Обреновца, Забрежја и Звечке 27. јуна 1904. године приредили су заједничку прославу поводом освећења спомен чесме коју подигли у спомен стогодишњице Устанка.²³⁷⁵

О важности неговања традиције одржавања сећања на догађаје и личности из националне историје указују прославе јубилеја које су организовале српске културно-просветне установе у иностранству. Српско академско друштво „Србадија“ у Грацу одржало је свечану седницу на којој је приређен концерт и предавање Р. Чупковића *Почетак и прве године Устанка.*²³⁷⁶

Прославу стогодишњице Првог српског устанка обележила је и богата издавачка делатност.

Питање обележавања јубилеја стогодишњице Првог српског устанка било је покренуто у српским књижевним круговима још 1892. године.²³⁷⁷ Тада је с обзиром на политичке прилике и чињеницу да су на власти били Обреновићи, предложено да се тим поводом објављују књижевна дела, попут збирке Валтазара Богишића, која је виђена као далеко лепши и достојнији споменик Карађорђу и Милошу него оних од туча и мермера.²³⁷⁸

Поводом доласка краља Петра на српски престо у Српским новинама објављена је поздравна песма 11. јуни 1903.²³⁷⁹ У њој се подсећањем на дела војда Карађорђа желео оправдати легитимитет његовог унука као новог владара. „*Карађорђе! То је велика крилата реч, велико значајно име. Оно означава једну велику епоху и носи са*

²³⁷⁴ Свечаност у Белом Потоку, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904,3.

²³⁷⁵ Г.Б. Обрадовић, *Био једном...стари Обреновац*, Обреновац 2002, 25.

²³⁷⁶ *Нова искра*, јул 1904, 224.

²³⁷⁷ В.Ђ. Богишићеве збирке, *Отаџбина* од 1. септемба 1892,9-11.

²³⁷⁸ Ова дела су била и посебно драгоцена јер су била писана на основу прикупљене грађе о Првом српском устанку и новијој српској историји из Петровградског архива. В.Ђ. Богишићеве збирке, *Отаџбина* од 1. септемба 1892,9-11.

²³⁷⁹ 11. јуни 1903., *Српске новине* од 11. јуна 1903, 19.

собом светло знамење. Историја се поново отвара да златним словима настави ону нит великих догађаја коју су људи и време прекинули. Карађорђе означава исполинску буктињу која је у почетку угаслог столећа разбила таму ропства читавог једног потлаченог народа и била светли путоказ ка оставрењу великих народних идеала српских. Она је необичном светлошћу засјала и потоњим нараштајима као што је савременицима огрејла душу слободом. Та крилата реч прелеће данас снежне врхове Авале и Ловћена, Триглава и Голије, Фрушке и Романије прелеће од „ Балкана до Адрије“ и лебди на уснама милиона Срба као свесрдни поздрав као излив радости и искрена признања.....“²³⁸⁰

Почетком јубиларне 1904. године изашла је политичко-историјска студија о Првом српском устанку Стојана Новаковића Васкрс државе српске.²³⁸¹ У 11 поглавља Новаковић се бавио узроцима и последицама Првог српског устанка у контексту ондашњих друштвено-политичких прилика у Европи.

Поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка Професорско друштво је својој Управи поднело предлог за издавање једне посебне Споменице, о трошку Друштва, којом би биле обухваћене и систематски сређене и коментарисане све народне песме о Првом српском устанку 1804-1813. године.²³⁸² Прихватајући тај предлог Управа је нарочито имала на уму да ће се на тај начин Професорско друштво одужити у неколико своје позиву око народног просвећивања на коме више година ревносно и ради. Такав начин прослављања имао би посебан значај јер би опевани догађаји поново изазвали одушевљење код народа оним идејама и идеалима који су наше претке покретали на велика дела народног ослобођења. Издавање Споменице, према мишљењу Управе, управо је био најбољи начин да се пренесе народно богатство које су неписмени преци оставили у аманет пренесу.

У писму министру просвете Управа друшта наводи да ће се она старати да издање буде „укусно и по могућству илустровано, а и што јефтиније“.²³⁸³

За рад на Споменици Управа Професорског друштва изабрала је проф. Јована Томића, библиотекара Народне библиотеке, историчара Милутина Драгутиновића, професора

²³⁸⁰ 11. јуни 1903., *Српске новине* од 11. јуна 1903, 19.

²³⁸¹ *Српске новине* од 18. јануара 1904, 54.

²³⁸² Допис Професорског друштва министру просвете и црквених послова бр. 30 од 10.2.1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²³⁸³ Трошкове штампања би поднело Професорско друштво, а чланови изабраног Одбора који ће приређивати споменицу су се изјаснили да ће сав посао радити бесплатно. Допис Професорског друштва министру просвете и црквених послова бр. 30 од 10.2. 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

књижевности у гимназији В.С. Караџић и Михајла Ђорђевића професора историје у Првој београдског гимназији.

Споменица о Првом српском устанку иако је приређена као збирка најлепших народних епских песма из устаничког периода изазвала је и полемику у јавности. Велика критика односила се на песму у којој се величао аустријски цар, а Шумадинци називају Шијацима као и мењање појединих речи које негативно говор о Карађорђу.²³⁸⁴

О значају публикавања дела у годишњици јубилеја говоре молбе које су њихови аутори слали Главном просветном одбору на одобрење и препоруку за школске библиотеке или награде добрим ученицима. На основу реферата о вредностима тих дела, који су се достављали Главном одбору види се да су она била различитог садржаја и вредности. Нека од њих била су посвећена Првом српском устанку, његовим личностима и догађајима представљеним у форми историографских дела, позорнишних комада или збирки песама.

Тако су се Одлуком министра просвете и црквених послова, у време прославе стогодишњице Првог српског устанка, књигама С.Ј. Стојановића *Хајдук Вељко, највећи српски јунак новијег доба* и *Београд* који је издао Војни одбор, награђивали ученици нижих разреда средњих школа.²³⁸⁵ У време јубилеја у Крагујевцу била је штампана *Споменица на школску прославу стогодишњице српског устанак на Турке 1804. године*,²³⁸⁶ намењена да се бесплатно поклања свим ученицима народних школа у Крагујевачком округу.

Поводом прославе стогодишњице и крунисања Тодор Борни, новинар из Пеште и Љ.П.Тирић професор израдили су Албум Београда.²³⁸⁷ Њиме је симболично требало обележити стогодишњицу, односно културни, индустријско трговачки напредак српске престонице. Издање је имало 90 фотографија и текст на српском, немачком и француском. У првом поглављу је укратко био представљен Први српски устанак и развој Србије у последњих сто година, а потом и династија Карађорђевић. Главни садржај књиге је био у приказивању Београда његове историје, знаменитих места у његовој околини, народа, развој индустрије, трговине, заната, саобраћаја, просвете и културе, државних институција. Текстове прате фотографије личности почев од Карађорђа и краља Петра, појединих министара, слике двора, неколико главних улица

²³⁸⁴Последања реч о споменици, *Политика* од 5. августа 1904, 1; М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,56-57.

²³⁸⁵*Просветни гласник* од 1. августа 1905, 205.

²³⁸⁶*Нова искра*, јун 1904, 192.

²³⁸⁷*Нова искра*, септембар 1904,285.

зграда и фабрика. И поред позитивног мишљења, које је у свом реферату о књизи изнео учитељ М. Милошевић, Главни просветни одбор је одбио да се књига Албум Београда препоручи за библиотеке народних и стручних школа.²³⁸⁸

„У част стогодишњице Устанка за ослобођење“ 1904. године Шабачка општина је издала *Историју Шапца* професора Николе М. Савића.²³⁸⁹

Током 1904. године био је објављен већи број дела, новинских чланака посвећених Првом српском устанку. Већ на самом почетку јубилеја Мали Журнал штампа оглас за продају књиге Константина Ненадовића, „*Живот и дела великог и храброга Карађорђа, врховног војводе и ослободиоца Србије*, а деде краља Петра Карађорђевића.“²³⁹⁰ Књига чија слободна продаја у Србији није била дозвољена за време владавине династије Обреновић, сада се могла купити у свим књижарама и у Србији и Аустроугарској код свих продаваца новина и других повериоца.²³⁹¹

Нова искра у броју за септембра 1904. године даје списак дела посвећених Првом српском устанку, која су била издата у последњих 100 година.²³⁹²

Уреднишво Нове искре је објављивање овог библиографског прегледа видела као своју дужност да презентује рад на истраживању Првог српског устанка у последњих 100 година, уз опаску да се на велику жалост и срамоту веома мало радило на истраживању

²³⁸⁸ *Просветни гласник* од 1. јануара 1905, 23.

²³⁸⁹ У књизи је наведено да је краљ Петра је 5. маја 1904. године у пратњи председника Министарства, министра правде, привреде и своје свите посетио Шабац .Н. М. Савић, *Историја Шапца*, Шабац 1927, 54.

²³⁹⁰ *Мали журнал* од 16. јануар 1904 године, без пагинације.

²³⁹¹ Оглас штампарије Савић и компанија из Београда. *Мали журнал* од 16. јануар 1904 године, без пагинације.

²³⁹² Ту су се наша дела Стојана Новаковића: Ичков мир, издање СКА из 1903, Устанак на дахије 1804. и Васкрс државе српске из 1904. године; Ј. Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, Београ 1898; М. Ђ. Милићевић, Карађорђе у говору и твору, издање Чупићеве задужбине 1904, Поменик 1888, Кнежевина Србија 1976, Краљевина Србија 1884; Константин Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића, Беч 1883; Б. Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића (1804-1950), Београд 1901; В. Стефановић Карацић, Скупљени историјски и етнографски списи, Београд 1898; Ј. Ранке, (превод С. Новаковића) Србија и Турска у 19. веку, Београд 1892; Јовановић, О српском устанку. Предавање одржано 7. септембра на свечаној седници Академијае наука, Трговачки гласник за септембар 1904; Сен-Рене Таљандије, Србија у 19. веку (Карађорђе и Милош) у преводу Н.С. Јовановића; Н.Ф. Дубровни, Сербскии вопрос с царственне имп. Александар I, Руски весник 1863; Н.А. Попов, Србија и Русија 1870; Adolf Beer, Die Orientalische Politik Österreichs, Leipzig 1883; F. von Demelich, Metternich und seine answärtige Politik, Stuttgart 1898. Грађа: Приче о Првом устанку: Гаје Воденичаревића (Гласник 3) Јанићија Ђурића (Гласник 4) Петра Јокића (Споменик 14 и део за 1904 свеска за септембар) Мемоари проте Матије Ненадовића (СКЗ) Анте Протића (споменик 19); Летопис Матице српске за 1826, 1828 и 1828; Деловодни протокол Карађорђејев, Београ 1848 у изадњу Српског ученог друштва; Голубица V; С. Милутиновић Сарајлија, Србианка; Б. Богишић, Разбор Сочинениа Н.А. Попова Росиа и Србиа (разна историјска грађа за Први устанак , Петровград 1872. Страна збирка докумената: барона Тесте, Мартенса, Норадунгијан ефендије , Трачевског, Уљаничког, Кореспонденција Наполеона , Одобеску. *Нова искра*, септембар 1904, 287.

људи и догађаја из устаничког периода на којима треба црпети снагу за будуће борбе које српски народ очекује.²³⁹³

Прослава стогодишњице ослобођења Београда 1906. године

Обележавање годишњица носиле су обележја друштвених и политичких прилика у држави као и призив династичких и династичко-страначких гледања. Начини на које су извођене одговарали су званичним службеним церемонијални радњама, начину и обичајима који су се у одређеном периоду поштовали и примењивали.²³⁹⁴

У спомен на дан ослобођења српске престонице у Првом српском устанку, Дан Светог Андреја, Одлуком Народне скупштине од 1904. године, постаје народни празник.²³⁹⁵

Прослава ослобођења Београда у Првом српском устанку имала је посебан значај у изградњи династичког идентитета династије Карађорђевић како у XIX тако и почетком XX века. И поред тога обележавање стогодишњице ослобођења српске престонице и једног од најзначајнијих Карађорђевих војних успеха била је скромна. Организација прославе била је у надлежности Београдске општине.²³⁹⁶ Према утврђеном програму чија је реализација била поверена Одбору за прославу, она је требала је да укаже да власт поштује оне који су дали своје животе за ослобођење земље и Београда и да јој је стало да што више унапреди Београд и задовољи неке од потреба њених грађана.²³⁹⁷

²³⁹³ Дела објављена 1904. године: Ж. Марковић, *Златна књига I, Из Првог српског устанка* (прва свеска књижице за војнике), Београд 1904; А. Гавриловић, *Јубиларна споменица, Преглед књиге Споменица о стогодишњици Српског устанка под Карађорђем, Из подлистка Вечерњих новина*, Београд 1904, 14.; А. Гавриловић, *О стогодишњици устанка, црте из историје ослобођења Србије*, Београд 1904; Мил. М. Дачић, *Споменица на прославу стогодишњицу Првог устанка, Шабац* 1904; Мих. Ј. Ђорђевић, *О јубиларној споменици, одговор клеветницима и незналицама, Дневни лист Београд* 1904; Успомена на Први српски устанак под Вождом карађорђе. *Посвећено изгинулим јунацима. Карађорђе, драма у два дела и четири слике с певањем. По народном предању написао Душан Јов. Миленковић. Београд* ад 1904; М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, Београд 1904; С. Новаковић, *Васкрс државе српске, политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804. прештампано из Летописа Матице српске. Београд* 1904; С. Новаковић, *Устанак на дахије 1804. године. Оцена извора, карактер устанка, војевање 1804. године са картом Београдског пашалука*, Београд 1904; Црни Ђорђе у слици и причи, историјска читанка за школе. Приредио Драгослав Д. Петковић, Издавач Алекса Н. Пантић књижар и трговац, Београд 1904; *Проглас 1804-1904. Прослава стогодишњице Првог српског устанка под врховним вождом Карађорђем Петровићем. У Нишу 19. маја 1904. на дан смрти Стевана Синђелића, војводе ресавског, у Нишу* 1904; *Споменица о стогодишњици Српског устанка под Карађорђем. Приредило Српско професорско друштво*; Мих. Сретеновић, *Споменица 1804-1904. Први српски устанак*, Београд 1904; Марко Стојановић, *Подаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904; *Илустрована споменица стогодишњице Устанка великог Ђорђа Петровића Карађорађа и његових војвода*, Београд 1904; *Вођа Београда, У спомен свечаности крунисања његовог величанства краља Србије Петра Првог* 7, 8. и 9. септембра, Београд 1904. *Нова искра*, септембар 1904, 287.

²³⁹⁴ Р. Л. Веселиновић, *Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, Годишњак Музеја града Београда књига 4, Београд 1957*, 195.

²³⁹⁵ Св. Андрија народни празник, *Политика* од 28. децембра 1904, 2.

²³⁹⁶ Два стечаја, *Правда* од 19. новембра 1906, 2.

²³⁹⁷ Р. Л. Веселиновић, *Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, Годишњак Музеја града Београда књига 4, Београд 1957*, 199.

На седници скупштине Београдске општине, одржаној 17. новембра 1906. године донета је одлука да се 30. новембра²³⁹⁸ на Дан Светог Андреја Првозваног на скроман начин прослави стогодишњице првог освајања града Београда.²³⁹⁹ Тога дана планирано је да се најпре у 9 сати пре подне одржи свечана седница Београдске општине.²⁴⁰⁰ По њеном свршетку одборници и председник скупштине присуствовали би помену изгинулим јунацима у Саборној цркви, а после подне у 3 сата и 30 минута и помену и преливању гробова ослободиоцима Београда код споменика на Врачару. На дан прославе у Народном позоришту била би изведена бесплатана представа за народ, док би се војсци послало 200 улазница.²⁴⁰¹ Како би Београђани били упознати са местима где су се 1806. године налазиле „по злу“ познате Стамбол капија, Сава капија, Варош капија и Видин капија,²⁴⁰² општина је одлучила да се њихова места обележе видним знацима.²⁴⁰³

Стогодишњица ослобођења требала је бити обележена и подизањем за град важних , попут болнице за акутне болести са 100 постеља, зграде радничких станова, народног купатила и азила и расписивањем два конкурса.²⁴⁰⁴ Први конкурс је био за писање једне културне и политичке историје Београда, за коју је награда била 5000 динара, а други за писање социолошке расправу „ О слабом напредовању Београда“ за коју су биле предвиђене две награде од 2000 и 1000 динара.²⁴⁰⁵ С обзиром да Општина из својих редовних прихода није имала довољно средстава за њихову реализацију био би узет зајам.

На дан стогодишњице ослобођења Београда у Првом српском устанку 30. новембра Београдска општина је организовала скромну прославу²⁴⁰⁶ „тихо без помпе и силних парада“.²⁴⁰⁷ Штампана је бележила да је атмосфери додатно допринело и мутно и

²³⁹⁸Првобитна намера је била да се прослава стогодишњице освајања Београда одржи у октобру 1906. године. Стогодишњица ослобођења, *Мали журнал* од 23. септембра 1906, 1.

²³⁹⁹ Стогодишња прослава, *Мали журнал* од 29. новембра 1906, 1.

²⁴⁰⁰ Стогодишња прослава, *Мали журнал* од 29. новембра 1906, 1.

²⁴⁰¹ Стогодишња прослава, *Мали журнал* од 29. новембра 1906, 2.

²⁴⁰² Стогодишња прослава, *Мали журнал* од 29. новембра 1906, 1.

²⁴⁰³ Стогодишња прослава, *Мали журнал* од 29. новембра 1906, 1.

²⁴⁰⁴ Стогодишњица Београда, *Мали журнал* од 18. новембра 1906, 2.

²⁴⁰⁵ Годину дан пре прославе председник Београдске општине Коста Главинић тражио је мишљење од Тодора Виловског познатог историчара и познаваоца прошлости Београда. У својим писмама из Беча, Виловски је предлагао је Главинићу да треба најпре решити начелна питања: да ли ће то издање бити споменица са неколико лепих слика и са кратком прегледном историјом Београда написаном површно али у лепом и свечаном стилу или да то треба бити права историја која би, сем тренутног значаја имала и трајну књижевну и историјску вредност. Р.Л. Веселиновић, Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда књига 4, Београд 1957*, 201.

²⁴⁰⁶ Дневне вести, *Мали журнал* од 30. новембра 1906, 2.

²⁴⁰⁷ Прослава стогодишњице, *Мали журнал* од 1. децембра 1906, 1.

кишовито време тако да свечаност није била свечано већ више тужно сећање на оне дане и људе који су своје животе дали за свој род и ослобођење Србије.²⁴⁰⁸

Пред саму прославу Београдска општина издала је Проглас у коме је био изложен значај прославе као и позив грађанима Београда да узму учешће.²⁴⁰⁹ Тим поводом зграде државних установа и многе приватне зграде биле су украшене тробојкама и венцима.²⁴¹⁰ На местима где су се налазиле Стамбол, Видин, Сава и Варош капија били су постављени натписи, зеленило и заставе. На дан прославе по наредби Министарства просвете у свим београдским школама уместо редовне наставе одржана су свечана предавања на којима су се ученици упознавали са историјом Београда и ослобођењу града.²⁴¹¹

У 9 сати у сали Београдске општине, која је тим поводом била украшена сликама и картама Београда из ранијег периода²⁴¹² и бистама краља Петра и кнеза Михаила одржана је свечана седница.²⁴¹³ Њу је отворио председник општине Коста Главинић беседом о значају ослобођења Београда 1806. године. Том приликом је подсетио да је у знак захвалости 1848. године подигнут споменик палим ослободиоцима, а и да пет београдских улица носе именима јунака који су се истакли у борбама за освајање Београда: Карађорђа, Узун Мирка Апостоловића, Конде, Васе Чарапића и Станоја Главаша.²⁴¹⁴ Такође је прочитана Одлука Београдске општине као законитог представника свих Београђана да се у спомен на освајање Београда од Турака и предака који су пали за слободу Београда и Србије, одобре кредити за подизање модерне болнице за акутне заразне болести са 60 постеља на Западном Врачару, радничких станова, зграде азила, народног купатила и расписивање два конкурса првог за једну расправу која ће имати за предмет културно-политичку историју Београда и другог за расправу о узроцима слабог напредовања Београда.²⁴¹⁵

Поводом дана ослобођења Београда у Саборној цркви одржана је свечана архијерејска литургија којој су присуствовали краљ Петар, престолонаследник Ђорђе, принц Александар, кнез Арсен, чланови Владе, народни посланици, одборници, чланови

²⁴⁰⁸ Прослава стогодишњице, *Мали журнал* од 1. децембра 1906,1.

²⁴⁰⁹ Прослава стогодишњице, *Мали журнал* од 1. децембра 1906,1.

²⁴¹⁰ Дневне вести, *Мали журнал* од 30. новембра 1906,2.

²⁴¹¹ Данашња прослава, *Политика* од 30. новембра, 1906,2; Дневне вести, *Мали журнал* од 30. новембра 1906,2.

²⁴¹² Данашња прослава, *Политика* од 30. новембра, 1906, 2.

²⁴¹³ Са прославе, *Политика* од 1. децембра 1906,2.

²⁴¹⁴ Данашња прослава, *Политика* од 30. новембра, 1906, 2.

²⁴¹⁵ Р. Л. Веселиновић, Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда, књига 4, Београд 1957, 202.*

дипломатског кора, официри и грађани. По њеном свршетку митрополит Димитрије је одржао беседу о јунацима освајања Београда.²⁴¹⁶ У поподневним часовима одржан је помен и код споменика ослободиоцима Београда поред Крагујевачког друма и поливање гробова палих јунака.²⁴¹⁷ Поред споменика украшеног тробојкама и зеленилом била је постројена почасна чета 7. пука са војном музиком.²⁴¹⁸ Овом делу свечаности присуствовали су принц Ђорђе, председник Београдске општине са одборницима, чланови Владе и војске, свештенство и грађанство.²⁴¹⁹

Дан ослобођења Београда обележен је и поменима Васи Чарапићу и Милицаву Чамцији.²⁴²⁰

Поводом прославе у Народном позоришту биле су изведене две представе.²⁴²¹

На дан прославе 30. новембра 1906. године објављена је *Уредба о војним заставама*.²⁴²² Чланом 8. прописано је да се на лицу војне заставе налази лик Светог Андреја Првозваног као заштитника српске војске, а на наличју државни, грб двоглави белоглави орао.²⁴²³

Истог дана Политика је објавила неколико пригодних текстова, фељтон „*Освојење Београда 30. новембра 1806.*“ према казивању Петра Јокића, који је приредио Михаило Гавриловић тадашњи државни архивар и краћи чланак Београд 1806, док је сутрадан био објављен текст *Стамбол капија* Милана Ђ. Милићевић.²⁴²⁴ Пред прославу стогодишњице Мали журнал доноси кратке извештаје који су се о догађајима у Србији, укључујући и борбе за освајање Београд, пре сто година објављивали у француском листу *Journal de l'Empire* (сада *Journal des Debats*).²⁴²⁵ На дан прославе објављује на насловној страни текст Из историје Београда од средњег века до коначног ослобођења

²⁴¹⁶ Прослава стогодишњице, *Мали журнал* од 1. децембра 1906,1.

²⁴¹⁷ Дневне вести, *Мали журнал* од 30. новембра 1906,2.

²⁴¹⁸ Са прославе, *Политика* од 1. децембра 1906,2.

²⁴¹⁹ Са прославе, *Политика* од 1. децембра 1906,2.

²⁴²⁰ Дневне вести, *Мали журнал* од 30. новембра 1906,2.

²⁴²¹ У току дана одиграна је бесплатан представа за народ под називом „*Задужбина слика из српске прошлости*“ у пет чинова с певањем, коју је по мотивима народне песме Зидане Раванице, написао Милорад П. Шапчанин, док је музику компоновао Даворин Јенко. Увече се давала представа „*Тодор од Сталаћа*“, трагедија у 5 чинова, Милоша Светића. Р. Л. Веселиновић, Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда, књига 4, Београд 1957*, 202.

²⁴²² *Српске новине* од 30. новембра 1906,1.

²⁴²³ *Српске новине* од 30. новембра 1906,1.

²⁴²⁴ *Политика* од 30. новембра, 1906, 1-3; *Политика* од 1. децембра 1906,3.

²⁴²⁵ Пре сто година, *Мали журнал* од 24. новембра 1906,2; Пре сто година, *Мали журнал* од 29. новембра 1906,2.

1867. године песму Саве М. Радовановића *Освајање Београда под Карађорђем 1806. године*.²⁴²⁶

Лист Правда непосредно по утврђеном програму прославе стогодишњице освајања Београда објављује неколико текстова у којима је посветио пажњу питању важности прославе и начину њеног обележавања. Као лист напредњачке омладине овим тектовима Правда је критиковала рад тада владајуће Самосталне радикалне странке.

Како су у јавности постојала различита мишљења о прослави стогодишњице на насловној страни 21. новембра 1906. године, Правда објављује текст „*Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда?*“.²⁴²⁷ Полазећи од вица да Београд овом прославом личи на човека који се други пут оженио, па за живота своје друге жене, слави јубилеј своје прве свадбе, писац текста подсећа да је у јавности постојало исто мишљење и око прославе стогодишњице Првог устанка 1904. године, иако се ове прославе не могу упоређивати.²⁴²⁸

У намери да укаже да је прослава стогодишњице ослобођења Београда била династички мотивисана, износи чињенице којима много веће заслуге у борби за ослобођење Србије приписује династији Обреновић него Карађоревевић.²⁴²⁹ Тако Први српски устанак и поред великог значаја који је имао за Србију и српски народ, аутор текста не види као почетак стварања или васкрс данашње српске државе већ, као васкрс идеја о њеном остварењу. Значај Устанак под Карађорђем као првог самосталног устанка српског народа у коме се он борио само за своје интересе, види и у моралном јачању народа који је и после слома окусивши сласт слободе поново био спреман да се подигне и крене у борбу, а сласт слободе улила је у њега жудњу да поново се дигне.²⁴³⁰

С обзиром на исход Првог српског устанка прослава његове стогодишњице имала је смисао као и прослава Видовдана, као дана Косовске битке и великог српског пораза.²⁴³¹ „*Сломом Првог српског устанка 1813. године Београд је поново под турском влашћу под којим остаје до 1867. године, када се захваљујући дипломатској активности кнеза Михаила заједно са другим градовима враћа под српску управу!*“²⁴³²

Та чињеница је кључна да аутор текста као јединог ослободиоца види кнеза Михаила, а

²⁴²⁶ *Мали журнал* од 30. новембра 1906,1.

²⁴²⁷ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴²⁸ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴²⁹ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴³⁰ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴³¹ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴³² Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

светковину било ког другог датума његовог ослобођења као поптцењивање његових заслуга. Таква прослава би с једне стране сведочила о великој незахвалности према великом владару, какав је био кнез Михаило, а са друге о сервилној удворности данашњих Београђана и њихових представника.²⁴³³

На крају аутор закључује да све што би општина требала да учини је да акутелном владару тај дан честита, с обзиром на важност тог датума за његову породичну историју и да би све мимо тога, укључујући планирану прославу, било беспотребни трошак. Како је општина намеравала да јубилеј обележи подизањем објеката здравствене и социјалне намене, аутор истиче да не треба да чека важне датуме и подиже их као споменике споменике. Управо код подизања ових објеката, Правда и изражава сумњу у способност Београдске општине да их подигне, с обзиром да од када је у рукама „самосталаца“ подсећа на оно певачко друштво које је ударило неколико камена темељаца али ни до данас није подигло свој дом.²⁴³⁴ Такође се осврће и на рад Одбора за прославу који се поводом расписивања Конкурса за писање Историје Београда за мишљење о њеној форми обраћа Станоју Станојевићу и Љуби Јовановићу игноришући Стојана Новаковића, Љубу Ковачевића, Јована Томића, као и Академију наука, чиме је Станојевића и Љ. Јовановића фаворизовао као ауторе.²⁴³⁵

Прослава стогодишњице Боја на Мишару 1906. године

Студије културе наглашавају да простор није само неутрални терен већ и социјална конструкција и предмет сталног обликовања и преобликовања.²⁴³⁶ Шта ће остати у видном пољу о томе одлучују друштвени, културни и политички оквири.

Мишарско поље током владавине обе династије имао је велики значај као национално и историјски важан простор, који је првенствено био прослављан преко култа мишарских јунака.²⁴³⁷

Са доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића, оно је имало посебан значај као место једне од највећих победа српске устаниче војске у Првом српском устанку предвођене вождом Карађорђем.²⁴³⁸

²⁴³³ Треба ли прослављати Дан првог „освојења“ Београда, *Правда* од 21. новембра 1906, 1.

²⁴³⁴ Камен темељац, *Правда* од 18. новембра 1906, 2.

²⁴³⁵ Два стечаја, *Правда* од 19. новембра 1906, 2.

²⁴³⁶ А. Асман, *Облици заборава*, Београд 2018, 147.

²⁴³⁷ И. Борозан, Меморијални пејзаж: Мишарско поље 1806.1906. године, *Зборник радова Простори памћења, архитектура*, том 1, Београд 2013, 115.

²⁴³⁸ Слово при отворење читалишта неготинскогх 18. октобра, *Подунавка* 7. новембар 1846, 166.

Мишар је имао своје место и у изградњи династичког идентитета династије Обреновић. У том процесу носилац велике победе вожд Карађорђе се маргинализује. Умањивањем његовог значаја или неутрализацијом, он је губио свој дотадашњи фундаментални значај измештањем из средишта културног памћења на његову периферију.²⁴³⁹

Тако је Мишарска општина повратак на власт кнеза Милоша 1858. године прославила на Мишарском пољу, где се уз игру и песму наздрављало „*премилом избавитељу и господару кнезу Милошу и његовом наследнику Михаилу*“.²⁴⁴⁰ Усхићени сељаци гледајући пред собом гробове мишарских јунака говорили су: „*Устаните браћо, дошао је кнез Милош сад ћемо тек да живимо*“.²⁴⁴¹ Усред некадашњег бојног поља за ту прилику је био пободен велики барјак на коме је била српска рука како голу хвата непријатељску сабљу.²⁴⁴²

И посета краљ Александара Обреновић Шапцу првог дана Васкрса 1889. године²⁴⁴³ пратила је праксу неутрализације историјских чињеница везаних за личност војда Карађорђа, као родоначелника супротстављене династије Карађорђевић, у циљу везивања династије за одређени простор и изградње њеног идентитета. За ту прилику у вароши су били постављени транспаренти и тријумфалне капије са стиховима у којима се величало његово име, славили славни преци и желела успешна владавина, здравље и успех у остваривању вишевековне идеје уједињења српских земаља.²⁴⁴⁴ На славолуку који је био постављен на улазу у град, које је подигло Коло јахача, стајали су натписи: „*Свом високом заштитнику краљу Александру I благородно Коло јахача „Књаз Михаил*“, и „*Весели се Мишар бојно поље равно, Весели се Дубље сада село Равно*“. У последњем натпису наведена су два топонима која повезују Први и Други српски устанак и симболично указују на учешће кнеза Милоша у оба ова боја.

Пример измештање из средишта културног памћења на његову периферију и поновно враћање је приказ посете Мишару учесника девете Учитељске скупштине јула 1891. године. У тексту који је објављен 1892. године у Просветном гласнику наведено је да је тим поводом био припремљен један нарочити „хладњак“ са натписом: „*Слава Мишарским јунацима*“ испод кога је била постављена слика војводе поп Луке

²⁴³⁹ А. Асман, *Облици заорава*, Београд 2018, 22-23.

²⁴⁴⁰ *Србске новине* од 7. фебруара 1859, 64.

²⁴⁴¹ *Србске новине* од 7. фебруара 1859, 64.

²⁴⁴² *Србске новине* од 7. фебруара 1859, 64.

²⁴⁴³ *Мале новине* од 12. априла 1889, 1-2.

²⁴⁴⁴ *Мале новине* од 12. априла 1889, 1-2.

Лазаревића.²⁴⁴⁵ Председник скупштине одржао је беседу о Боју на Мишару, а на предлог једног од учитеља одлучено је да се на Мишару подигне споменик изгунилим борцима за шта је Учитељско удружење определило суму од 500 динара.²⁴⁴⁶

О истом догађају под насловом *Српски и хрватски учитељи у прошлости, помен на Мишару*, пише у листу *Време* 1929. године Милутин Станковић. У овом приказу свечаности поред истицања њеног значаја у успостављању трајне везе између српских и хрватских учитеља, дат је и нешто другачији опис места њеног дешавања. Тако, за разлику од описа из 1892. године, се наводи да су на месту где су били Карађорђеви шанчеви на Мишару били подигнути пространи вењаци од шума и да су под вењаком на месту где је била главна битка биле постављене велике слике Карађорђа и војводе Луке Лазаревића окићене венцима и старинским оружјем.²⁴⁴⁷

О утицају актуелних држано-политичких и династичких прилика на сагледавање одређених догађаја и личности које је у том тренутку требало преиначити или употпуности, пример је и песма Милорад М. Петровић Сељанчице поводом посете учитеља Мишару 1891. године.²⁴⁴⁸ Песма је посвећена Мишарском боју у коме је главни јунак Кулин капетан, чиме је избегнут помен улоге не само Карађорђа већ и других јунака.²⁴⁴⁹

Мишарско поље као простор великог боја привлачио је пажњу и путописаца и истраживача.²⁴⁵⁰ Њихови описи имали посебног значаја у његовом бољем сагледавању и визуелизацији.

Одлуку о прослави стогодишњице Боја на Мишару донела је на ванредној седници скупштина Подринског округа у пролеће 1906. године.²⁴⁵¹ Њоме је било предвиђено да се стогодишњица свечано прослави код споменика мишарским јунацима који је поводом јубилеја подигло *Дриносавско коло јахача*.

Послове око организације прославе водио је Окружни одбор Подринског округа на челу са Љубом Вуловићем. Поштујући одлуку скупштине Округа, Одбор је одлучио да се прослава одржи 26. августа на Мишару и 27. августа 1906. године у Шапцу и том приликом упутио и позив свим Подринцима са речима: „*Подринци, потуримо тих дана*

²⁴⁴⁵ *Просветни гласник* од 1. јула 1892, 589.

²⁴⁴⁶ *Просветни гласник* од 1. јула 1892, 589.

²⁴⁴⁷ Српски и хрватски учитељи у прошлости, помен на Мишару, *Време* од 6. јула 1929, 3.

²⁴⁴⁸ Српски и хрватски учитељи у прошлости, помен на Мишару, *Време* од 6. јула 1929, 3.

²⁴⁴⁹ Српски и хрватски учитељи у прошлости, Помен на Мишару, *Време* од 6. јула 1929, 3.

²⁴⁵⁰ I. Вуич, славено-сербскога списашељ, *Путешествие по Србији*, Будим 1828, 258-259; J. Шафарик, *Извјестје о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993, 25; Н. М. Савић, Подаци о пољопривреди у Шабачком округу, *Тежак* од 4. јуна 1889, 183.

²⁴⁵¹ Прослава стогодишњице Мишарског боја, *Застава* од 2. августа 1906.

*рала и волове; оставимо тада на страну све остале послове, па се листом окупимо на месту где се пре 100 година пролила света крв великог Карађорђа и његових витезова: војводе Луке, Милоша Поцерца, Стојана Чупића, протe Смилјанића, хајдук Станка и толиких сивих соколова, па покажимо њиховим светим сенима, да као захвални потомци умемо да ценимо њихове превелике жртве јер народ који није захвалан својим заслужним прецима и великанима не заслужује ни да их има.“*²⁴⁵²

Поред овог позива Одбора за прославу упутио је општи позив „Србима и Српкињама из свих српских покрајина од Црнога до Сињега мора и од Солуна до Будима“ који је био је објављен у Новом покрету од 14. августа 1906. године. У позиву је наведено да Подрински округ и град Шабац организују поводом стогодишњице Боја на Мишару у знак захвалности и сећања прекаду гробова Мишарских јунака откривањем споменика и тродневну светковину 25, 26. и 27. августа.²⁴⁵³

О прослави стогодишњице Боја на Мишару доста се писало у штампи.²⁴⁵⁴ Подринске новине објавиле су програм прославе стогодишњице Мишарске битке.²⁴⁵⁵ Из њега се могло видети да је поред обележавања стогодишњице велике победе у Првом српском устанку и откривања споменика била посвећена и прослави рођендана престолонаследика Ђорђа Карађорђевића.

Један од најцеловитијих приказа прославе дао је Никола Т. Кашиковић власник и уредник *Босанске виле*.²⁴⁵⁶ Он га започиње напоменом да је прослава у прослављеном српском граду Шапцу крајем августа била трећа и најсвечанија прослава те године.

Припреме за прославу су дуго трајале после који је град добио сасвим други изглед него обичних дана. „Све је чисто, уређено, калдрмисано и окречено, па уз то све украшено српским заставама, ћилимима, зеленилом, цвећем, грбовима и славолуцима

²⁴⁵² Прослава стогодишњице Мишарског боја, *Застава* од 2. августа 1906.

²⁴⁵³ *Нови покрет* од 14. августа 1906,1.

²⁴⁵⁴ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 376; Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁵⁵ Програм прославе: 25. августа у 8 часова увече: свечана представа у Шабачком позоришту, нарочито за ову прилику израђеног позоришног комада- „Мишар“ др Ник. Ђорића; 26. августа у 8 часова изјутра: на Мишару, парастос, а потом откривање и освећење тамо подигнутог споменика Мишарским јунацима. У 11 часова преподне отварање окружне занатлијске изложбе и окружне живинарске изложбе у Шапцу. У 3 часа поподне представа за народ у Шабачком позоришту „Мишар“. У 9 часова увече велика забава Шабачког женског друштва. 27. августа у 8 часова изјутра свечана архијерејска служба и благодарење у част рођендана његовог краљевског височанства престолонаследника Ђорђа. Отварање Земаљског конгреса занатлија. До поднева Земаљска изложба коњских грла Дриносавског кола јахача. У 3 часа поподне земаљске утакмице-трке коњских грла- истог Кола јахача. У 5 часова поподне пољски концерт Шабачког певачког друштва у општинском парку. У 8 ½ часова увече велика забава занатлија. Успомена на прославу стогодишњице Мишарске битке у Шапцу 25, 26. и 27. августа 1906. године, *Подринске новине* 15. и 16, Шабац 15. и 31. август 1906.године,510-511.

²⁴⁵⁶ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 376.

да га ниси могао разликовати од српске престонице Београда. Пуно је света јер гости стижу са свих крајева краљевине и осталих неослобођених српских земаља.²⁴⁵⁷

На великом славолуку стајао је транспарнет на коме је писало: „Из развала од прошлости подиго си Заслон стари, Турчина се опростмо Србин њиме господари-Место бесне турске војске витезове српске спрета. А, на место турског наше свога краља преусрета. Добродошо краљу мио- Целом свету понос био! Ко што ти се сад радује све питомо Дриносавље, Тако ти се радовали дични Призрен и Родимље! Кроз победу на Косову, на добrome коњу ишо на у Скопље, град Душанов уз радостан крик унишо. Добро дошо краљу мио целом српству понос био!“²⁴⁵⁸

Поводом прославе Шабачка општина је одлучила да три улице добију имена Карађорђева, поп Лукина и Поцерчева.²⁴⁵⁹ Такође у Тополу је био послат посебан венац који је на дан прославе Мишарске битке положен на вождов гроб. На тракама је писало: „Главару мишарских јунака 1806. захвални Подринци 1906“.²⁴⁶⁰ На свечаност на Мишару био је најављен долазак једног од чувара вождовог гроба који је позван од стране Одбора да присуствује прослави.²⁴⁶¹

Прослава је почела у петак 25. августа 1906. године доласком из Београда брода Морава са престолонаследником Ђорђем и свитом, који је најављен пуцњем прангија и топова.²⁴⁶² Испред великог боја Шапчана и постројене почасне батерија са војном музиком госте из Београда први је поздравио начелник округа Вујичић, а затим и председник Окружног одбора Марко Брајић који је посебно истакао значај престолонаследниковог првог ступања на тло овог округа, чији је народ вољан да прослави најславнија дела његовог прадеде и његових мишарских јунака.²⁴⁶³ На ове речи престолонаследник је одговорио да је краљ био спречен да лично дође међу своје Подринце и да он по његовој наредби као његов заступник долази на ову свечаност која чини част како витешким прецима тако и захвалним потомцима.²⁴⁶⁴

Пошто је престолонаследник примио рапорт, обишао батерију и поздравио се са официрима, упутио се у варош бурно поздрављан од народа.

²⁴⁵⁷ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 376.

²⁴⁵⁸ *Мали журнал* од 16. августа 1906, 1.

²⁴⁵⁹ *Мали журнал* од 16. августа 1906, 1.

²⁴⁶⁰ *Мали журнал* од 16. августа 1906, 1.

²⁴⁶¹ *Мали журнал* од 16. августа 1906, 1.

²⁴⁶² *Мали журнал* од 26. августа 1906, 1.

²⁴⁶³ Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁶⁴ Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

Пред црквом га је дочекао владика Сергије са свештенством и народом. Владика је одслужио благодарење и поздравио праунука Карађорђевог подужим патриотским говором²⁴⁶⁵ у коме је подсетио на велика вождова дела и значај Мишарског боја, али и на обавезу да се та дела поштују и следе.²⁴⁶⁶ Престолонаследник се захвалио на лепим речима уз истицање јунаштва Подрињаца који су допринели великој победи. По завршеној служби високи гост је из цркве отишао у свој стан у епископском двору. На улазу у двор га је сачекао народни посланик др Лука Панић у име Одбора за прославу и поздравио речима : *„сто година је прошло од како је бесмртни вожд Карађорђе развио српску заставу слободе и сто година од велике српске победе на Мишару. Карађорђу све препреке на путу беху на ипак доспе своје великом циљу благодарећи и своје генију и верности и пожртвовању оних који су заједно с њим ратовали и заједно са њим стварали слободну Србију. Сад су перо и плуг заменили мач, место поп Луке, Милоша Поцерца, дошли су др Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, Влада Јовановић, митрополит Фирмилијан, Чупић и други. Али ни сада нећемо одустати од величанственог примера који су нам оставили наши преци. Када опасност дође сваки ће Србин без разлике драговољно положити на олтар слободе плодове свога стогодишњег развијања и доказати у новијој Мишарској бици душманима Србије да Србин још живи и да се још одушевљава узвишеним идеалима неумрлог војда свога“*.²⁴⁶⁷

На ове речи престолонаследник је захвалио у своје и у име свога оца изражавајући част која му је указана да учествује у одавању захвалности према јуначким прецима.²⁴⁶⁸

Поподне је одржана свечана седница Окружног одбора, а увече је у препуном Шабачком позоришту изведена свечана представа „*Слава Мишара*“ коју је поводом прославе написао др Никола Ђорић.

Главни део свечаности био је 26. августа 1906. године на Мишару. У 8 сати пре подне најпре је обављено водоосвећење, после чега је одржан парастос мишарским борцима,²⁴⁶⁹ који је у присуству великог броја људи служио митрополит са четрнаест свештеника, два ђакона и лозничким певачким друштвом „*Карацић*“. Иако је за престолонаследника било направљено посебно место, он је за време службе стајао са народом.

²⁴⁶⁵ *Мали журнал* од 26. августа 1906,1.

²⁴⁶⁶ *Мали журнал* од 26. августа 1906,1.

²⁴⁶⁷ *Мали журнал* од 26. августа 1906,1; Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁶⁸ *Мали журнал* од 26. августа 1906,1; Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁶⁹ М. М. Петровић, Са Мишарске прославе, *Весник српске цркве*, септембра 1906,866-869.

По обављеном црквеном обреду беседу је одржао владика шабачки Сергије. У њој је подсетио на значај победе на Мишарском пољу и њега као светог земљишта које су својом јуначком крвљу натопили и освештали „*наши преци предвођени див јунаком неумрлим и славним Карађорђем, који је први упалио буктињу српског ослобођења и груди народне задахнуо слободом и витештвом и његових велеуважених достајанствених и на далеко чувених узоритих војвода: Милоша Стојићевића Поцерца, поп Луке Лазаревића, поп Николе Смиљковића, Стојана Ђупића Змаја од Ноћаја, Милоша Т. Обреновића, проте Матеје Ненадовића, Јакова Ненадовића, Буљубаше Зеке, Лазе Мутана, Илије Марковића.*“ На крају је позвао да се после сто година на месту Боја мирно помоле Богу за покој и спас душа свих бораца који су својом јунаштвом на Мишару доказали и потврдили да је „*Бог наше уточиште и сила, помоћник, који се у невољи брзо налази*“ (Пс 46,1).²⁴⁷⁰

У говору је истакао и улогу српских духовника у Првом српском устанку, а посебно на Мишару поп Луке Лазаревић и проте Смиљанића, који не само да учили српски народ него су то и делом доказали и потврђивали у боју са часним крстом у једној, а заставом народног ослобођења или пушком у другој.

На крају беседе је закључио да прослава стогодишњице Битке и победе на Мишарском пољу овим спомеником треба још јаче да изазове и оживи признање и благодарност у српском народу према свим јунацима и борцима који су учествовали у тој бици и покаже да им је слобода и отаџбина била скупља од живота „*јер у слави и величини народа, отаџбине и цркве своје видеше своју славу, слободу, величину.*“ Тим примером треба да се воде поколења када дође време, да уз Божију помоћ сви крену у битку за остварење и извршење оних идеала које су Карађорђе и други јунаци започели пре сто година.²⁴⁷¹

Владика је по свршетку беседе позвао све да клекну и пољубе ту свету земљу натопљену крвљу српских јунака.²⁴⁷² У тренутку када су престолонаследник и народ целивали земљу изгледало је „*као да се цео српски народ молио Богу за покој душе палих витезова и за будућност српског народа.*“²⁴⁷³

²⁴⁷⁰ Говор његовог преосвештенства владике шабачког Сергија при освећењу споменика мишарским јунацима на дан стогодишњице њихове смрти. *Мали журнал* од 27. августа 1906, 1.

²⁴⁷¹ Говор његовог преосвештенства владике шабачког Сергија при освећењу споменика мишарским јунацима на дан стогодишњице њихове смрти. *Мали журнал* од 27. августа 1906, 1.

²⁴⁷² Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁷³ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 376.

Потом су четири члана Управног одбора Дринског кола јахача кнез Михаило повукла застор који је прекривао споменик, подигнут баш на месту где се одиграо Бој.²⁴⁷⁴

Пошто је председник Кола јахача Сава Илић споменик предао на чување Љубинку Николићу сељаку и председнику Мишарске општине, управник Шабачке ратарске школе Нешић замолио је престолонаследника да својом руком посади четири борића са четири стране споменика.

Када је престолонаследник заузео своје место на посебно направљеној трибини пред спомеником беседе су држали: прота Ђорђе Ђорђевић из Тополе,²⁴⁷⁵ прота Миливоје Петровић из Београда, поп Лука Марјановић из Ниша, Милутин Миљковић, Велислав Милојевић војни прота из Ниша, уредник Босанске виле Никола Кашиковић који је говорио у име српске Босне и Херцеговине са чијом је судбином везан и сам споменик. У име престолонаследника и Владе обратио се министар правде Миленко Веснић истичући заслуге свих оних српских јунака који су се борили за српску слободу почетком XIX века и завршио поменом да садашње генерације треба да буду спремне на све жртве да би се започето дело уједињења српства могло довршити.²⁴⁷⁶

По завршеном званичном делу програма уследило је полагање венаца. Посебан венац донео је Хаци Радован Петковић, поклоник Светог гроба Господњег, који је на споменик уместо неувелог венца, положио крст од кипариса из Јерусалима са Светог гроба Господњег.²⁴⁷⁷

Прослави на Мишару присуствовао је велики број људи истакнутих појединаца и удружења попут Савеза добровољаца,²⁴⁷⁸ Душановаца, српских сокола из разних крајева Србије,²⁴⁷⁹ великог броја занатлија,²⁴⁸⁰ изасланик Свештеничког удружења свештеник Миливоје Петровић,²⁴⁸¹ изасланици Српске усташке организације Глигор Соколовић и Јован Бабунски²⁴⁸² и многи други. Долазак Соколовића и Јована Бабунског у Шабац изазвао је велику пажњу. Ови, како их је штампа назвала, хероји који иду стопама славних предака, мишарских и узорни синови имају већ неколико

²⁴⁷⁴ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 376; Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁷⁵ Говор Ђорђа Ђорђевића, протe тополског приликом мишарске прославе, *Нови поредак* од 31. августа 1906.

²⁴⁷⁶ Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 1-2.

²⁴⁷⁷ Положио на Мишарски споменик, *Нови поредак* од 31. августа 1906.

²⁴⁷⁸ Венац је био изложен у радњи М. Петровића и јутрос су га Добровољци однели у Шабац. *Мали журнал* од 25. августа 1906, 2.

²⁴⁷⁹ Шид и Мишарска прослава, *Нови поредак* од 23. августа 1906.

²⁴⁸⁰ М. М. Петровић, Са Мишарске прославе, *Весник српске цркве*, септембра 1906, 866-869.

²⁴⁸¹ *Нови поредак* од 26. августа 1906.

²⁴⁸² Војводе на Мишару, *Нови покрет* од 1. септембра 1906.

својих Мишара у Старој Србији и Македонији за ту прилику носили су парадна војводска одела.²⁴⁸³ Из Београда поводом прославе Савез Добровољаца (Добровољачка легија) и Душановци дошли су са заставама међу којима је била и застава која је била ношена за време Мишарске битке.²⁴⁸⁴ „Мишарска застава“, била је једна од осам застава које је Карађорђу поклонио руски цар Александар I. Заставу је у борби носио Милета Радојковић и она је чувана у дому његових потомака.²⁴⁸⁵

Са Мишара престолонаследник је отишао у Шабац на отварање окружне занатлијске изложбе и окружне живинарске изложбе,²⁴⁸⁶ коју је приредила Ратарска школа у дворишту пастухане. У три сата поподне присуствовао је вечерњој служби после које је уследио помен на гробу поп Луке Лазаревића у црквеној порти.²⁴⁸⁷

Према утврђеном програму другог дана прославе престолонаследник је обишао летњиковац за слабуњаву децу.²⁴⁸⁸ У поподневним часовима поново је била изведена позоришна представа „Слава Мишара“, после које је Шабачко женско друштво приредило игранку у хотелу Европа.

Трећи дан свечаности 27. августа започео је свечаном службом у цркви и благодарењем у славу престолонаследниковог рођендана. Тога дана одржане су изложба и трка коња, а увече

концерт Шабачког певачког друштва и занатлијска забава чиме је и завршена тродневна свечаност.²⁴⁸⁹

Током боравка у Шапцу престолонаследник је посетио и дом поп Луке Лазаревића, где су га дочекали његови потомци, унуци, пуковник у пензији Лука Лазарвић и Драгомир Лазаревић начелник окружни у пензији. У посети се дуже задржао, разгледајући оружје поп Луке Лазаревића и бињекташ, камен са кога се пењао на коња.²⁴⁹⁰

Поводом прославе стогодишњице Боја на Мишару поред прославе и откривања споменика програмом је било предвиђено да се 28. августа постави камен темељац

²⁴⁸³ Војводе на Мишару, *Нови покрет* од 1. септембра 1906.

²⁴⁸⁴ *Мали журнал* од 26. августа 1906.

²⁴⁸⁵ Наведено код: Љ. Грчић, Мишар као одредиште ђачких екскурзија, *Глобус* бр. 30, Српско географско друштво, Београд 2005, 217.

²⁴⁸⁶ Успомена на прославу стогодишњице Мишарске битке у Шапцу 25,26. и 27. августа 1906. године, *Подринске новине* бр. 15. и 16, Шабац 15. и 31. август 1906. године, 510-511.

²⁴⁸⁷ Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 377.

²⁴⁸⁸ Ту је престолонаследника најпре поздравио др Никола Ђорић, после чега су су ђаци отпевали песму „Орао кликће“ и извели играка где се Босанац, Србијанац и Македеонац заклињу да ће оостварити српску идеју, да би потом о значају Боја на Мишар присутнима говорио професор Тоша Радивојевић. Мишарска стогодишњица у Шапцу, *Босанска вила* бр. 24 од 31. децембра, Сарајево 1906, 377.

²⁴⁸⁹ *Нови поредак* од 29. августа 1906.

²⁴⁹⁰ *Нови поредак* од 29. августа 1906.

зграде железничке станице, чиме би се отопочело са изградњом железничке мреже у Подрињском округу.²⁴⁹¹

Прослава на Мишару била је испраћена и у српској штампи.

Српско коло од 18. септембра 1906. године доноси вест о прослави на Мишару и чланак о Мишарским јунацима уз навођење да су се од учесника Боја, међу којима су били Јаков и Матија Ненадовић, Милан и Милош Обреновић, Стојан Чупић, Сима Марковић, Марко Катић, Илија Марковић, Лазар Мутап, Јован Курсула, кнез Грбовић и многи други јунаци и устаничке вође, нарочито одликовали и прославили: врховни вожд Карађорђе, Лука Лазаревић, Стојан Чупић, прота Смиљанић, Милош Стојичевић и Цинцар Јанко.²⁴⁹²

Поводом стогодишњице Мишарске битке, Мали журнал од 25. август 1906, на насловној страни објавио је чланак „Војсковође и војводе посвећен мишарским јунацима“.²⁴⁹³ Подсећајући се великих јунака из српске историје уз Немању, цара Душана, Светог Саву, Краљевића Марка, наводи и Карађорђа, Васу Чарапића, Синђелића, Зеку Буљубашу и његове Голаће истичући да се они у оволиком броју тешко наћи код других народа. „*На Косову нам је пропало царство, а на Мишару је Косово васкрсло. Косово је наша костурница, а Мишар турска. Мишарском битком је освећено неколико Косова јер је на њему показано шта може право српско јунаштво. Мишарска битка је осветлила српски образ. Од тог доба почела се поново славити победа српског оружја и величати српско име.*“²⁴⁹⁴

Чланак у Политици о прослави на Мишару под песудонимом Бен Акиба написао је Бранислав Нушић. У њему на сатиричан начин пише о „достојним унуцима“ који су отишли да одају почаст својим дедовима, мишарским јунацима.²⁴⁹⁵

Поводом прославе на Мишару лист Нови поредак штампа као посебну књижицу спев од четири певања „*Мишар*“, књижевника Милорада М. Петровића.²⁴⁹⁶ Петровићеве стихове Нови поредак објављује својим у дневним издањима 25, 26. и 27. августа 1906. године. На дан откривања споменика 26. августа 1906. објављена је песма *Пред Мишарским спомеником*, посвећену Карађорђу и мишарским јунацима осветницима

²⁴⁹¹ Стогодишњица на Мишару, *Српско коло* од 21. јула 1906, 8.

²⁴⁹² *Српско коло* од 18. септембра 1906, 8.

²⁴⁹³ Стогодишњица Мишарске битке, П.С., Мишарска битка, *Мали журнал* од 25. август 1906, 1; Восковође и војводе, *Мали журнал* од 25. август 1906, 1-2.

²⁴⁹⁴ Стогодишњица Мишарске битке, П.С., Мишарска битка, *Мали журнал* од 25. август 1906, 1; Восковође и војводе, *Мали журнал* од 25. август 1906, 1-2.

²⁴⁹⁵ Бен-Акиба, Мишарска прослава, *Политика* од 26. августа 1906, 4.

²⁴⁹⁶ Белешке, „*Мишар*“, *Нови поредак* од 22. августа 1906.

Косова, а 27. августа 1906. на дан престолонаследниковог рођендана песма *Ђорђево Ђорђе* потписана иницијалом М. Стихови ове песме славили су Карађорђеву победу на Мишару над Турцима и позивали на борбу против Аустроугарске царевине коју ће предводити престолонаследник Ђорђе. Поводом посете Мишарском пољу и новоподигнутом споменику војвода Коста Пећанац написао је песму *У спомен посјете Мишара 18. септембра 1906. год.*²⁴⁹⁷ У песми славећи Мишарско поље, као место велике победе, пита се да ли ће и Косово, тужно равно, градови Пећ и Призрен и његова отаџбина Стара Србија, Македонија то дочекати.²⁴⁹⁸

Прослава стогодишњице Боја на Чегру 1909. године

Прослава стогодишњице Боја на Чегру одржана је непосредно после извршене анексије Босне и Херцеговине. Српска Влада је била принуђена да 31. марта 1909. године да изјаву да анексија не погађа њене интересе и да ће на својој територији спречити деловање против Аустроугарске.²⁴⁹⁹

Писци новинских текстова су то нарочито истицали правећи паралеле тешких момената у којима су се српски јунаци нашли тада и сада после анаексије БиХ. Тако у чланку објављеном у Политици поводом прославе на Чегру пише: „*док погнута главе поколење стоји пред спомеником чегарским сећаћемо се свих оних тешких дана кроз које је српско племе пролазило. Чегар није усамњен у српској историји све од онда до данашњих дана до модерног Чегра у Загребу и у Бања Луци, где се нови мученици жртвују за српску слободу. Док стојимо пред чегарским спомеником неће нас мимоићи тужна мисао да смо пре неки дан изгубили можда за навек поносну Босну и кршну Херцеговину, можда баш и зато што труло и апатично наше поколење није било кадро дати Синђелиће. Ова прослава треба да послужи као подсетник за бригу о отаџбини и њеној будућности која ће нас покренути на озбиљно размишљање и истрајан рад. Тај споменик је виђен као чегарска ћаба којој треба ићи из године у*

²⁴⁹⁷ Забава и поука, *Мали журнал* од 20. новембра 1906.

²⁴⁹⁸ *На Мишару сада стојим гледам Спомен српске славе и Мишарско поље равно што/Србима славе даде./Ох, Косово тужно-равно. Где цар Лазар славно паде,/Дал ћеш и ти дочекати. Ове славе српске наде;/Ој Призрену тужни граде,/Душанова престонице/Где ти ј` слава и богатство,/тужног српства узданице,/граду Пећи тужан и ти си,/наде с` твоје сахрањене,/цркве, школе, манастир/са земљом су т` поравњене./Деца твоја растерана,/По негдашњем српском царству,/Србија их прихватила/те их ране док одрасту./Стара Србија, Македонија/отаџбино моја мила дал ћеш тужна дочекати /да раширим твоја крила“./Војвода Коста Пећанче. Забава и поука, *Мали журнал* од 20. новембра 1906.*

²⁴⁹⁹ Р.Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 255.

*годину и тамо слати децу да се напоје свете воде са Јордана и запоје великим духом Синђелића.*²⁵⁰⁰

Поводом прославе стогодишњице Боја на Чегру Министарство просвете у допису од 14. априла 1909. године издало је наређење свим средњим стручним и народним школама да се на дан стогодишњице Битке на Чегру под Синђелићем 19. маја одржи један час о значају тог догађаја.²⁵⁰¹

Министарство војно поводом прославе упутило је 22. априла 1909. године Проглас свим командама и војним надлештвима.²⁵⁰² У њему их обавештава да је на дан 19. маја 1909. године када се навршава стогодишњица Боја на Чегру, у коме је јуначки погинуо војвода ресавски из Првог српског устанка Стеван Синђелић, дужност свих Срба да се сете јуначке смрти овог неумрлог војводе и његових Ресаваца, да се опомену у оне страшне али свете Ћеле куле и да оним мученицима који јуначки оставише своје кости на шанцу Чегарском учине достојан помен.²⁵⁰³ Посебно истиче да ову дужност са нарочитим пијететом према изгинулима треба да изврши војска ослобођене и независне Краљевине Србије, јер је темељ њеног ослобођења заливен и крвљу војводе Синђелића и других им. Тога дана препорука је да командири и наставници по четама, батеријама, ескадронима и школама одрже својим војницима предавање о значају овог великог и херојског дела „ *по доцнији живот Србије и њено ослобођење о пожрвовању и јунаштву Синђелића и његових других и ако их позову да се у дешким данима које још има да преживи српско племе угледају на тај велики светао пример патриотиза, самопрегоревања и најсавесније испуњене дужности према земљи и народу*“.²⁵⁰⁴

Стогодишњица Боја на Чегру прослављена је у исто време и у Нишу и Свилајнцу²⁵⁰⁵ на трећи дан Духова 19. маја 1909. године.²⁵⁰⁶

²⁵⁰⁰ Слава Синђелићу!, *Политика* од 19. маја 1909, 1.

²⁵⁰¹ АС-Деловодни протокол Министарства просвете за 1909. бр. 4961

²⁵⁰² *Службени војни лист* до 28. априла 1909, 371-372.

²⁵⁰³ *Службени војни лист* од 28. априла 1909, 371-372.

²⁵⁰⁴ *Службени војни лист* од 28. априла 1909, 371-372.

²⁵⁰⁵ У славу Синђелића, прославе у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 19. маја 1909, 2.

²⁵⁰⁶ Према програму прославе Свечаност о стогодишњици погибије Стевана Синђелића и његових других започеће у Нишу на трећи дан Духова 19. маја у 6 часова изјутра. До 7 часова свршиће се свечана служба у нишкој Саборној цркви, а после тога кренуће литија до Ћеле куле где ће се давати свечани помен Синђелићу и осталим херојима чије су главе узидане у Ћеле кулу. Истог дана у 11 часова пре подне учиниће се помен и код Синђелићевог споменика на Чегру. После говора Игњата Радоњића председника Приређивачког одбора, наставиће се полагање венаца на споменик. У тим свечаностима узеће учешће чиновништво војно и грађанско самоуправне власти, еснафи и друге корпорације, трупе нишког гарнизона, нишко грађани и народ из целе околине. Краља, Владу и Народну скупштину заступаће нарочити изасланици. Савез српских витезова приредиће два јавна часа: један код Ћеле куле и дуги на Синђелићевом тргу у Нишу. Увече ће Ниш бити свечано илуминиран. Код Ћеле куле и на Чегру биће постројена по једна почасна чета пешадије. Код Ћеле куле једна и на висовима Чегра три батерије артиљерије, а све остале трупе нишког гарнизона биће постројене у шпалир од Ниша до Чегра.

На дан пославе према утврђеном програму најпре је одржана служба у нишкој Саборној цркви, после које је кренула литија прво ка капели над Ћеле кулом, а потом ка Чегру.²⁵⁰⁷

Свечаности у Нишу присуствовао је као краљев изасланик престолонаследник Александар са свитом у којој су били генерал Живковић као Владин изасланик, први краљев ађутант пуковник Јуришић Штурм, командант моравске дивизије генерал Никодије Стефановић, председник Народне скупштине Љуба Јовановић и потпредседник Љуба Давидовић као изасланици Народне скупштине.²⁵⁰⁸

Према утврђеном програму у капели пред Ћеле кулом,²⁵⁰⁹ служен је свечани помен после којег је уследило полагање венаца. Током помена на улазу у капелу и са једне и са друге стране стајала су по два војника која су држала два сребрна венца. Први венац је био венац Народне скупштине, а други пешадијског пука Стеван Синђелић, који је донела посебна делегација официра и војника. Поводом свечаности *Женско друштво* је по својим изасланицама послало једно велико кандило за капелу.²⁵¹⁰ Испаливањем три узастопна почасна плотуна свечаност код Ћеле куле била је завршена, а свечана поворка се упутила ка Чегру.

Свечаност на Чегру одржана је поред споменика.²⁵¹¹ За ту прилику споменик био је украшен тробојкама, цвећем и зеленилом. Новинар Политике није изоставио да помене да је споменик подигао кнез Милан, „по освајању Ниша за успомену на витешку смрт

Престолонаследник Александар биће изасланик краља Петра на прослави у Нишу. Он ће у име краља положити венац на Синђелићев споменик у Каменици. Владин изасланик у Нишу биће војни министар генерал Михаило Живковић.

У Свилајнцу свечаност ће почети у 8 часова изјутра архијерејском службом после које ће бити свечан парастос Стевану Синђелићу и његовим јунацима. Из цркве ће свечана поворка кренути на место где ће се положити камен темељац за споменик. Пошто буде освећен темељ и држани говори о животу и значају Синђелића, објавиће се одлука о месту на коме ће се подићи Дом Синђелића. Тога дана поподне Ресавска стрељачка дружина завршиће свечано гађање која почињу дан раније. Приредиће народни концерт и играња у Бојачи. Увече илуминација. Краља Петра на Синђелићевој прослави у Свилајнац представљаће један ађутан, а Владу министар просвете Љ. Стојановић. Прослави ће присуствовати и митрополит Димитрије са три свештеника. Министар војни генерал Живковић такође шаље свог изасланика у Свилајнац. На прослави ће учествовати академско певачко друштво Обилић. Програм свечаности, Успомена на јуначку смрт војводе Синђелића прославиће се једног истог дана у Нишу на Чегру и у Свилајнцу *Политика* од 16. маја 1909, 1-2

²⁵⁰⁷ Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 2.

²⁵⁰⁸ Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 2.

²⁵⁰⁹ Новинар Политике Ћеле кулу описује као једну четвртасту громаду од камена, цигала и малтера која је временом оронула али још има српских лобања. Каже и да се у зиду виде само две као снег беле лобање док су на местима где су биле узидане остале, остала лучна удубљења. Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 2.

²⁵¹⁰ Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 2.

²⁵¹¹ Један велики дан, Прослава на Чегру, *Политика* од 21. маја 1909, 2.

Стевана Синђелића и његових јуначких другова који су освећени заузимањем Ниша“.²⁵¹² Да прослава стогодишњице Боја на Чегру није прошла без подсећања на ослобођење Ниша 1877. године говори наредба министра војног да се на прославу у Ниш донесе једна од очуваних застава под којом је српска војска 1877. године ушла у Ниш. Та ће се застава носити на челу поворке од Ниша до Ћеле куле, а потом ће бити враћена у Војни музеј где се и чува.²⁵¹³

На Чегру свечану поворку из Ниша дочекали су мештани села Каменице. Потом је уследио свечани помен, по чијем свршетку је уследило обраћање председника Народне скупштине Љ. Јовановића и председника каменичке општине. Пошто су испалени свечани плотуни и одсвиран посмртни марш,²⁵¹⁴ уследило је полагање венаца. У име Народне скупштине на Синђелићев споменик у Каменици Љуба Јовановић је положио сребрни венац од ловоровог и храстовог лишћа. На траци су исписане речи. „У славу ресавског војводе Стевана Синђелића и свих чегарских јунака који својим костима грађаху темеље обновљеној Краљевини Србији Народна скупштина полаже овај венац 1809-19 маја-1909.“²⁵¹⁵

По завршеној свечаности одржане су витешке игре Душановаца (Друштво Душан Силни),²⁵¹⁶ а увече је у Нишу приређен банкет и концерт војне музике у Официрској касини, коме је присуствовао и престолонаследник.²⁵¹⁷

У исто време кад и у Нишу и у Свилајнцу је одржана прослава стогодишњице Боја на Чегру. Званични државни изасланици на прослави у Свилајнцу били су митрополит Димитрије и министар просвете Љуба Стојановић. Поред њих свечаности у Свилајнцу присутвовало је и академско певачко друштво *Обилић*.

Свечаност 19. маја је отпочела архијерејском службом, коју је у присуству краљевих изасланика, представника Владе, Синђелићевих потомака и великог броја људи, служио митрополит Димитрије са свештенством.²⁵¹⁸ Пред портом је била постројена почасна чета из Зајечара 15. пешадијског пука *Стеван Синђелић* коју су чинили

²⁵¹² Један велики дан, Прослава на Чегру, *Политика* од 21. маја 1909,2.

²⁵¹³ У славу Синђелића, поштовањем својих великана народ доказује да је заслужио да их има, *Политика* од 16. маја 1909,2.

²⁵¹⁴ Један велики дан, Прослава на Чегру, *Политика* од 21. маја 1909,2.

²⁵¹⁵ Дневне вести, Скупштина Синђелићу, *Политика* од 19. маја 1909, 2.

²⁵¹⁶ Један велики дан, Прослава на Чегру, *Политика* од 21. маја 1909,2.

²⁵¹⁷ Један велики дан, Прослава на Чегру, *Политика* од 21. маја 1909,2.

²⁵¹⁸ Служби су присуствовали: краљев изасланик мајор Д. Стојановић, Владин изасланик Љ. Стојановић, изасланик министра војног потпуковник Ж. Хаџић, ректор универзитета Сава Урошевић, изасланици разних корпорација, око 30 потомака Стевана Синђелића и велики број грађана. У славу Синђелића, прославе у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 19. маја 1909, 2.

војници родом из Ресаве. Иако су тек две недеље били у војсци од Зајечара до Свилајнца дошли су тродневним маршем дугим 100 км по каљавом друму и киши.

Поред цркве били су и потомци Стевана Синђелића, њих око тридесет, са женама и децом из села Грабовца. Од Стевана Синђелића, какао је штампа писала, остало им је јуначко име и име војводино урезано на једној гредици коју они чувају као реликвију.²⁵¹⁹

После службе одржан је кратак помен чегарским јунацима, по чијем свршетку из цркве је кренула литија. Пошто је обишла три главне улице литија се вратила до трга који је поводом јубилеја назван Синђелићев трг и на коме је обављено свечано полагање камена темељца будућег Синђелићевог дома,²⁵²⁰ у коме ће бити смештена сва патриотска и културна удружења у Свилајнцу.²⁵²¹ Потом су се присутнима обратили председник Одбора за прославу Пера Живковић, изасланик министра војног, генералштабни попуковник Стеван Хаџић, и изасланика Учитељског удружења из Београда.

По свршетку свечаности Одбор за прославу упутио је телеграме краљу Петру, кнезу Николи, пуку Стевана Синђелића у Зајечару и Одбору за прославу на Чегру и у Нишу.²⁵²²

Поводом прославе Ресавска задруга из Свилајнца издаје марта 1909. године хартију од вредности у износу од 100 динара у сребру на којој је један од мотива био Бој на Чегру и тренутак када Стеван Синђелић пуца у буре барута.²⁵²³ На дан прославе у Свилајнцу у спомен на стогодишњицу смрти Стевана Синђелића дељен је свечани број часописа *Ресава* чији је издавач била Ресавска библиотека.²⁵²⁴

Поводом одржане прославе на Чегру у Нишу и Свилајнцу у Политици је објављен новински чланак у коме је дат критички осврт на форму прослава, њен стереотипан програм који прату устаљени редослед: говори, венци, литије и архијерске

²⁵¹⁹ Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 2.

²⁵²⁰ Одбор града Свилајнца и Ресавска библиотека решили су за успомену на стогодишњицу Синђелићеве смрти подигну „Синђелићев дом“. Тај ће дом бити једна од најлепших зграда у Свилајнцу у њој ће се сместити: Ресавска библиотека која спада у најстарије библиотеке у Србији, Свилајначка читаоница, Стрељачка дружина и друге хумане установе. У славу Синђелића, поштовањем својих великана народ доказује да је заслужио да их има, *Политика* од 16. маја 1909, 2.

²⁵²¹ У славу Синђелића, прославе у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 19. маја 1909, 2.

²⁵²² Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 3.

²⁵²³ https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Stare_hartije_od_vrednosti/DM-767-227?search_query=%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0#page/0/mode/1up

²⁵²⁴ Дневне вести, Ресава, *Политика* од 21. маја 1909, 3.

службе.²⁵²⁵ Да ли се прослава ограничава на форму или место догађаја које треба да нас увери да је проживело један век у слободи. Управо на примеру прославе у Свилајнцу дат је пример да прослава не зависи само од државне касе. То је мала али чиста варош која је посвећена свом културном и образовном развоју. Има библиотеку већ четрдесетак година, читаоницу (Београдска општина још је нема), лепе школске зграде и приватну Гимназију, певачко друштво, стрељачку дружину, приредила је палеонтолошку и једну етнографску изложбу и положила је темељац за зидање Народног дома за културне установе. Њен културни напредак је најлепши део прославе јер је показао да борбе пре сто година за слободну Србију има своје резултате.²⁵²⁶

Пред прославу на Чегру Б. Нушић је објавио у Политици неколико текстова. У чланку под насловом *О Србији после сто година*, у осврту на тешке дане из српске новије историје у контексту библијске приче о страдању српског народа и битака у којима се ратовало, закључује да оно што је започето још није завршено.²⁵²⁷

Поред овог чланка у истом броју Нушић је написао и чланак о баби Катарини која је живела у Бирчаниновој улици бр. 33 на Врачару, сведоку Боја на Чегру.²⁵²⁸ О старици која је тада имала 110 година Нушић сазнаје од њеног лекара и лично одлази да од ње чује о догађају који је видела својим очима.²⁵²⁹ У Нишу је живела до 1907. године, када долази у Београд код ћерке како би је ова неговала. Нушић каже да лепо чује и види, да је разборита и да може да одговара на питања. Рекла му је да је она је била ћерка Тане Бојације из Ниша и супруга сапунције Стаменка Младеновића из Ниша, да је рођена крајем XVIII века и да има између 110 и 112 година, а да је, када је била „погибија на Каменици“, била девојчица.²⁵³⁰ Тада се Нушић сетио казивања Милићевића да је његова ташта која је била Нишлијка и савременик Каменичке битке причала да су се Срби у Нишу током битке пели на кровове кућа да гледају бој. И баш то је питао бабу Катарину. Она му је рекла да су старији гледали, а децу нису пуштали

²⁵²⁵ После прославе, *Политика* од 23. маја 1909,1.

²⁵²⁶ После прославе, *Политика* од 23. маја 1909,1.

²⁵²⁷ „Још крви роде мој још је морамо лити, још нисмо дочели оно што смо почели: још нам ваља залити простране банатске равни и убаве сремске горе, још нам једном ваља заруменети Дрину и закрварити Неретву, још нам ваља Синђелића и то оних који ће саћи у дубоке лагуме и потпалити их да разнесу и раскомадају злог непријатеља чија жуто орлушина шестари над нама и својим широким крилима заклања нам сунчани зрак који нас греје који смо од неба крвљу откупили.“ Б. Нушић, После сто година, *Политика* од 16. маја 1909,1.

²⁵²⁸ Б.Н., Један Синђелићев савременик, баба Ката којој је сада 110 година сећа се погибије на Чегру *Политика* од 16. маја 1909,2.

²⁵²⁹ Б.Н., Један Синђелићев савременик, баба Ката којој је сада 110 година сећа се погибије на Чегру *Политика* од 16. маја 1909,2.

²⁵³⁰ Б.Н., Један Синђелићев савременик, баба Ката којој је сада 110 година сећа се погибије на Чегру *Политика* од 16. маја 1909,2.

јер је био велики страх, топови су се чули са Каменице.²⁵³¹ На питање да ли је нешто видела она му одговара да је видела и да је и дан данас страх на помисао о том дану. „Када се завршила битка, Турци су кренули ка Нишу, јурили су на коњима са Чегра, пролазили кроз сокаке и пуцали из пиштоља. А сваки од коњаника је везао по једног Србина коњу за реп, па су тако јурили по сокацима, а људи су вирили кроз плотове и гледали јад и невољу. После наиђоше и други са коњима натоварени са опљачканим стварима поњавама и пилићима из околних села“²⁵³²

У истом броју Политике Бранислав Нушић под псеудонимом Бен Акиба објављује кратку причу базирану на дијалогу писца и лобање са Ћеле куле коју је он добио на поклон и као украс држао на свом радном столу.²⁵³³ Кључни моменти у причи су

²⁵³¹ Б.Н., Један Синђелићев савременик, баба Ката којој је сада 110 година сећа се погибије на Чегру *Политика* од 16. маја 1909, 2.

²⁵³² Б.Н., Један Синђелићев савременик, баба Ката којој је сада 110 година сећа се погибије на Чегру *Политика* од 16. маја 1909, 2.

²⁵³³ „На столу на коме пишем одавно имам једну лобању која тако годинама мирно и послушно служи као притискивач на хартији. Добио сам је од једног пријатеља из Ниша, који ми рече да је та лобања са Ћеле куле, а која је запала у његове руке у време када је ослобођен Ниш када су наши похитали да изваде лобање из куле и понесу их као успомене.

Мирно стоји она на столу годинама и гледа безизразно својим шупљим очима ко зна где. Иако јој је скоро сто година на њеном челу нема бора, њен крти осмех који се голим вилицама развукао широм лица непромењив је.

Она мирно стоји ту на столу и где када тек заморен дигнем главу сусретну се наши погледи.

Синоћ сам остао крај стола дубоко у ноћ. Било се расхладило с вечери те је крај отворених прозора могло да се ради. Поноћ је била већ увелико превалила, на улици мир и тишина, а тако о у соби која се напунила дима од цигара те се облаци мотају као сенке кроз полутаму. Нестало је гаса у лампи те и она поче да се тули и све већа тама поче да се обавија.

У том тренутку, када пређох погледом по соби зауставих се на лобањи. Учини ми се да су оне дубоке очне дупље заледале се право у мнне у очи и то не онако безизразно како сам то навикао до сада.

Небом мину један мрачак облак, један од оних што прекјуче просу ону силну кишу, те заклони месец, а у соби наста још гушћи мрак. Лампа поче да се тули и дршће као умирући жијак на кандилу, а млаз дима обави и мене и лобању и приближи нас једно другом те се сад искрено погледамсо очи у очи. Учини ми се тада да се вилице на лобањи почеше да крећу и неке тамне речи, речи из гроба, нејасно ми допираху до ушију.

У том дуну ветар кроз отворен прозор, завеса се тешко зањиха и угаси лампу те потпуни мрак завлада у соби и тада ми речи које је лобања изговарала беху оштрије и јасније. Чуо сам их боље.

Између нас се развио овај разговор:

Лобања: Пробудио ме је из стогодишњег сна шум, велики шум. Шта припремате ви то?

Ја: Спремамо вам прославу, свете кости наше. Сто година како сте ви пали за нашу слободи!

Лобања: Прославу? А зашто?

Ја: Па ми би били неблагодарно потомство, кад се не би сетили ваших светлих гробова из којих је никла слобода.

Лобања: Лепо је то, хвала вам! Само реци ми како ћете нас прослављати, којим редом, по ком програму?

Ја: Па зна се. Воз са спуштеним ценама, изасланства, барјаци, венци, говори, топови, банкет. Ето то, шта може друго.

Лобања: (Зацерека се суво и тај потмуо, гробни смех, испуни онај мрак, а таласи тога смеха расхладише ми образе као студен ветар и продреше ми до дна душе као усијан нож.)

Ја: Смејеш нам се?

Лобања: Другачији сам ја програм очекивао. Другачије се прославља она крв коју смо ми просули на Чегру.

Ја: Реци како?

усмерени на актуелну државно-политичку ситуацију успостављањем аналогije са догађајем из Првог српског устанка уз закључак да борба за ослобођење и уједињење није завршена.²⁵³⁴

Пред годишњицу у штампи се објављују биографски подаци и Стевану Синђелићу, описи Боја и разлози пораза, подизање Ћеле куле,²⁵³⁵ као и да је краљ Милан ослободивши Ниш наредио да се подигне споменик Синђелићу и његовим друговима на месту где је био чегарски шанац.²⁵³⁶

И наредних година неговано је сећање на Бој на Чегру. На Светосавској забави 1910. године у нишкој Касини ђаци Београдмалске школе извели су један мали играчка са рецитацијама пред престолонаследником Александром. Тим поводом у Малом журналу на насловној страни уз кратак опис објављена је фотографија сцене из овог играчка коју су изводиле две девојчице и један дечак поред Синђелићевог споменика на Чегру, коју је снимио нишки фотограф Спира Димитријевић.²⁵³⁷

Поводом стогодишњице Боја на Чегру на насловној страни недељног илустрованог забавника *Недеља* уз песму Драгомира Брзака „Синђелићев гроб“ објављена је фотографија Живковића и Антонијевића, *Ћеле кула после заузећа Ниша*, поред ње објављена је и фотографија капеле над *Ћеле кулом*, као и литографисани портрет Стевана Синђелића, преузет и споменице *Знаменити Срби*.²⁵³⁸

Лобања: Другачије, другачије. Не беседе, већ прокламације, не литије, већ батаљоне и пукове, не песме већ плотуне, не венце већ кржаве потомке. Не слави се наша стогодишњица на Чегру већ на Иван планини и на Требевићу.

Ја: Тако је признајем.

Лобања: А мислите ли и какав споменик да нам дижете, о ви благодарни потомци?

Ја: Да, дићи ћемо .

Лобања: Од камена, је ли?

Ја: Од камена!

Лобања: А знаш ли какав нама споменик ваља, ако нам се име мислите одужити и ако мислите на њему записати речи: „благородно потомство“?

Ја: Реци ми?

Лобања: Ћеле кулу, још једну Ћеле кулу морате подићи и то тамо на обалама плавог Дунава пред зидовима Будима града. Тако ћете нас прославити, тако ћемо вас признати за потомство своје...

Лобања ућута нека студена језа прође кроз мрак и завлада нема тишина непрекидна тајанственим шапатом који до ушију допираше са свију страна.

Тако ћете нас прославити, тако ћемо вас признати за потомство своје...“Бен-Акиба, Из београдског живота , Ноћ уочи прославе, *Политика* од 16.маја 1909,3.

²⁵³⁴ Бен-Акиба, Из београдског живота , Ноћ уочи прославе, *Политика* од 16.маја 1909,3.

²⁵³⁵ Ћеле куле, *Политика* од 16.маја 1909,2.

²⁵³⁶ Б., Стеван Синђелић, војвода ресваски, јунак чегарски, *Политика* 16. маја 1909,1.

²⁵³⁷ Код споменика „Синђелићевог“, *Мали журнал* од 5. фебруара 1910, 1.

²⁵³⁸ *Недеља*, Београд 17. маја 1909,1,21.

Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 1910. године

Бој на Варваринском пољу био је једна од најзначајних победа у Првом српском устанку, коју су над Турцима предвођеним Хуршид пашом извојевале заједничке снаге српске и руске војске на челу са вождом Карађорђем и грофом О` Рурком, у борбама од 6. до 10. септембар 1810. године.²⁵³⁹

Победа на Варварину као „светао листић са ловоровог венца којим је увенчана и украшена јуначка глава српског војвода највећег српског јунака и првог ослободиоца Карађорђа Петровића“²⁵⁴⁰ имала је великог значаја у изградњи династичког идентитета Карађорђевих потомака.

О томе говори података да је на осамдесетогодишњицу боја 1890. године, као грађанин, кнез Петар са Цетиња у Варварин упутио телеграм, са честиткама поводом јубилеја у коме као унук „узор јунака чија се дела славе, шаље срдечно поздраве сакупљеној браћи“.²⁵⁴¹

Обележавање стогодишњице Варваринске битке 5. септембра 1910. године имало је карактер државне прославе.

Одбор за прославу стогодишњице Боја на Варваринском пољу,²⁵⁴² у име Темнићана објавио је у Српским новинама 5. августа 1910. године,²⁵⁴³ Проглас у коме упућује позив свим Србима и пријатељима српског народа да узму учешће у прослави „чувеног Боја, где су удружени Срби и Руси однели сјајну победу над непријатељем“, која ће се организовати у варошици и селу Варварину у недељу, 5. септембра 1910. године.²⁵⁴⁴

У прогласу Одбор као главни део прославе најављује откривање два споменика „Јови Курсули и осталим палим српским борцима у варошици Варварину и браћи Русима на самом бојном Варваринском пољу, у непосредној близини састава Јужне и Западне

²⁵³⁹ Односно од 18. до 22. септембра 1810. године по новом календару. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 326-329.

²⁵⁴⁰ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910,1.

²⁵⁴¹ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 24. август 1910,1-2.

²⁵⁴² Главни одбор чинили су: председници: др Хран. М. Јоксимовић и Лаза Б. Богићевић; секретар Милорад Прокић, трговац; благајник Михаило Милетић, економ и чланови: Владислав Вучић, председник општине села Варварина; Костантин Жикић, председник општине варошице Варварина; Ђорђе Димитијевић, трговац; Михаило Бошковац, економ; Миладин Качаревић, економ; М. Павић, економ. Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском Пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

²⁵⁴³ Овај Проглас објављује најпре 4. августа Мали журнал. Проглас Одбора за прославу Битке на Варваринском пољу, *Мали журнал* 4. августа 1910,1.

²⁵⁴⁴ Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

*Мораве, како би спајање ових двеју српских река у велику реку Мораву оличавало слогу и узајамно потпомагање словенских народа“.*²⁵⁴⁵

Прослава стогодишњице Варваринске битке најављена, као велика српска патриотска манифестација која је требала да укаже на културни напредак Србије у протеклих сто година, била је уједно и објава непријатељима слободе „*да је Србин још жив и да се никога не боји*“.²⁵⁴⁶ Подсећањем на период Првог српског устанка у коме је Србија представљала поприште крвавих битака, а у исто време и доба хероизма и љубави према слободи, које је и на потоња поколења оставило дубоког трага, Одбор је посебно истакао захвалност и поштовање „великој словенској браћи Русима“ који су били једни од ретких који су пружили помоћ у српској борби за ослобођење.

Поводом прославе 7. августа 1910. године Одбор је расписао наградни конкурс у пет категорија.²⁵⁴⁷ За најбољи историјски спис о Боју на Варваринском пољу, у обиму од пола до једног штампаног табака, за који је предвиђена награда од 100 динара; за најбољи новинарски чланак о значају прославе и њеном утицају на буђење и развијање словенске солидарности са наградом од 50 динара; за најбољу пригодну песму поводом ове прославе, чија ће тема бити: витештво, словенска слога, дужност поштовање према великим синовима ове земље, љубав ка слободи са наградом у износу од 50 динара. Награђени радови, о којима ће одлучивати посебно формирана комисија од стране Одбора, биће објављени на дан прославе, када ће ауторима бити и уручене награде. Сва награђена дела биће својина Одбора који ће их одштампати у посебној књизи „*Споменица прославе стогодишњице Боја на Варваринском пољу*“, која ће бити објављена или 5. септембра или најдаље месец дана после прославе.²⁵⁴⁸ У Споменици поред награђених радова биће одштампани и неки од бољих чланака који буду поводом прославе објављени у дневној штампи. Уз опис свечаности биће објављене и фотографије оба споменика и важнијих момената са прославе као и фотографије Карађорђа, Јована Курсуле које ће одговарати Драгашевићевој песми Хајдук Вељко и грофа О`Рурка, ако је Одбор донесе из Русије. У посебним поглављима Споменице биће представљен економским, просветним и здравственим напредак Темнића у последњих сто година.²⁵⁴⁹

²⁵⁴⁵ Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском Пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

²⁵⁴⁶ Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском Пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

²⁵⁴⁷ Конкурс, *Српске новине* од 12. августа 1910, 3.

²⁵⁴⁸ *Мали журнал* од 14. августа 1910,3.

²⁵⁴⁹ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 24. август 1910,1-2.

Конкурсом је било предвиђено да се издањима *Здравља* и *Народних новина* у тврдом, награди ученик или ученица IV разреда основне школе у Темнићу, који буде најбоље изрецитовао песму Јована Драгашевићева *Варваринско поље*. Две награде у износу од 50 и 25 динара Одбор је планирао да додели оним: „домаћинима у селу Варварину, среза Темнићског, који до 3. септембра ове године удесе кућу и укућницу тако да је примерна у реду и чистоћи“.²⁵⁵⁰

Поводом прославе Министарство војно 25. августа упутило је Проглас свим командама и управама у коме их обавештава да се 5. септембра навршава стогодишњица славног Боја на Варваринском пољу и да је тога дана „дужност свих Срба да се сете славног дана када су наши јуначки преци под врховним заповедништвом неумрлог војводе Карађорђа, а под непосредном командом ондашњег царског руског пуковника, а потоњег генерала грофа О`Рурка удруженог са 1800 Руса славног Ладоског пука потукли војску Рушид паше“.²⁵⁵¹ Из осећаја пијетета и дужности према храбрим прецима Министарство војно препоручује да старешине свих команди и војних установа нареде да се тога дана у трупима и школама уз присуство официра јединица одрже предавања војницима о току, значају и последицама тога догађаја. Тога дана српским војницима требало је скренути пажњу да се у тешким тренуцима угледају на светле примере патриотизма, самопрегоревања и најсвесније испуњење дужности према отаџбини.²⁵⁵²

Сећање на јунаштво Јове Курсуле неговала је српска војска и у XIX веку.²⁵⁵³ На осамдестогодишњицу од његове смрти 1890. године на Врачарском пољу уз коњичке трке и витешке игре изведена је једна представа, слика из народних песама „Варваринско поље, како је Јова Курсула убио црног Арапина“.²⁵⁵⁴

²⁵⁵⁰ Конкурс, *Српске новине* од 12. августа 1910, 3.

²⁵⁵¹ *Службени војни лист* од 28. августа 1910, 702.

²⁵⁵² *Службени војни лист* од 28. августа 1910, 702.

²⁵⁵³ Трка на Врачарском пољу са витешким играма, *Мале новине* 30. септембра 1890,2.

²⁵⁵⁴ У вестима да се у Београду налази на вежбању Дунавска дивизијска коњица редовне војске на челу са капетаном С. Мичином, стоји најавна програма једне врсте коњичког витешког турнира са намером да се поново оживи традиција витешких игра. Тим поводом 5. октобра 1890. на Врачарском пољу уз коњичке трке и витешке игре изведена је једна представа, слика из народних песама „Варваринско поље, како је Јова Курсула убио црног Арапина“. У најави ове представе стајало је да су направљена два логора, српски и турски у којима ће бити костимирани учесници: „коњаници и војници у српском логору биће одевени у старо српско витешко рухо, а у турском у турско одело. У улози Јована Курсуле биће Коста Ресавац. Према програму у турском логору прво оркестар свира Турски марш, Турци се веселе и сеице, а црни Арапин излази пред српски логор и зачиква и тражи мегдан. У Српском логору свира оркестар узбуну неки јашу, неки се спремају. На једном из српског логора излази Јово Курсула пред Турчина. Оркестар у српском логору свира Српски марш. Затим иде сцена кад Курсула са Црним Арапином дели мегдан и одсеца му главу. И после следи дефиле српске и турске војске. Подунавско коло јахача дало је 600 динара за награде такмичарима.“Трка на Врачарском пољу са витешким играма, *Мале новине* 30. септембра 1890,2.

Одбор за прославу је најавио да ће учешће у обележавању узети и војска, просвета и универзитетска омладина. Од војске Одбор је замолио министра војног да на прославу у Варварин упути један комбиновани одред у коме би били заступљени сви одреди војске. Одбор је изразио жељу да се на Варваринском пољу на коме је примитивно оружје пре сто година имало сјајну победу на бројчано јачим непријатељем види и чује данашња убојна снага Србије.²⁵⁵⁵ Поред тога упућена је молба министру војном да се на дан прославе уз војничку и свештеничку церемонију на још живим шанчевима на Варваринском пољу једном коњичком пуку да име Јована Куруле.²⁵⁵⁶

Одбор је планирао да позове универзитетску омладину да поводом прославе, поред пригодног говора, тога дана оснују студентско удружење „Побратимство“.²⁵⁵⁷ Такође је изразио очекивање да се на дан прославе 5. септембра у свим црквама одрже парастоси и нашим и руским борцима као и говори о Варваринском боју. Председници општина би требали да утичу да што више људи присуствује парастосима и говорима и ода пошту палим борцима.

Одбор је намеравао да на свечаност позове и потомке знаменитих Срба из Темнића и околине из доба Устанка.²⁵⁵⁸

Српске новине 30. августа 1910. године објављују Програм Одбора за прославу стогодишњице јуначког Боја на Варваринском пољу на коме је однела сјајну победу над Турцима удружена српска и руска војска.²⁵⁵⁹ Програм дводневне свечаности био је подељен на четрнаест тачака.²⁵⁶⁰ Велике заслуге у организовању прославе имали су др

²⁵⁵⁵ „Да се ту, уз одељење коњице и пешадије сенима палих јунака ода пошта грмљавином митраљеза и брзометних топова и да та грмљавина при откривању споменика учврсти веру у бољу будућност српског народа код људи који ће присуствовати свечаности и код наше браће која ће доћи из далека.“ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910,1.

²⁵⁵⁶ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910,1.

²⁵⁵⁷ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 25. август 1910,1.

²⁵⁵⁸ „Са посебном захвалношћу у Вараврину се помињу ова имена: Стеван Кара војвода темнићки у време Устанка који је погинуо у Бањи Алексиначкој 1810. године пред битку на Вараврину крчећи пут браћи Русима да похитају Србима у Варварин. Стојан Протић варварински прота прадеда данашњег министра финансија Стојана Протића, кога су Турци живог на колац набили. Старци Пејка и Стојан Брка из Својнова. Брка био је обор кнез за време Карађорђа. Дао је свог сина у залог Турцима. Обор кнез Јефта из Обрежа који је издахнуо на коцу 1814. у Београду са Стеваном Јаковљевићем из Белишића побратимом Карађорђевићем за време Хаџи Проданове буне. Коча Петровић из Тољевца срез Белички весник Карађорђевог устанка који је у борби за слободу своје браће 1788. године на коцу испустио своју душу. Милета Радојковић из Катуне барјактар за време Првог устанка, а доцније оборкнез који се истакао у Варваринском боју.“ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 24. август 1910,1-2.

²⁵⁵⁹ Програм, *Српске новине* од 30. августа 1910,1.

²⁵⁶⁰ Према програму свечаност почиње у суботу 4. септембра, свечаним наградним гађањем из пушака, које приређује Одбор за прославу под упутством и руковођењем Главног Стрелачког Савеза из Београда.

Бранислав Јоксимовића, Лазар Богићевић шеф пореског одељења, учитељи Спира Милићевић и Милорада Прокић.²⁵⁶¹

Одбор је намеравао да на дан прославе одржи свечану седницу на којој би улицама у варошици била дата имена јунака са Варваринског поља: Карађорђа, Курсуле, Хајдук Вељка, О'Рурка. Такође Општински одбори варошице и села Варварина предложиће да се донесе одлука да 5. септембар буде проглашен за народни патриотски празник који ће се сваке године прослављати на местима где су споменици.²⁵⁶²

У припреми прославе подједнако учешће имало је и село и варошица Варварин.²⁵⁶³ У селу Варварину уређивали су се путеви као и простор некадашњег бојног поља на коме ће бити откривен споменик, док је у варошици општина је одредила 15000 динара за уређење улица и зграда.

Поводом свечаности посебна пажња је била посвећена декорисању. Од железничке станице у Ћићевцу, дуж пута који је водио до варошице Варварин биле су са обе стране постављене заставе. Тробојке су биле истакнуте и на самом мосту преко Мораве, док је на улазу у варошицу Варварин, на почетку главне улице, била свечана капија украшена зеленилом и цвећем на којој су били исписани натписи: „Живео краљевски

Тога дана, у 3 часа поподне биће организован свечани дочек у Ћићевцу митрополита Димитрија. У 5 часова Општински одбор варошице Варварина одржаће у судници свечану одборску седницу, на којој ће донети одлуку о називима улица и о утврђивању 5. септембар као народног празника Варварина који ће бити прослављан сваке године.

На дан прославе, 5. септембра програмом је био предвиђен дочек гостију на ћићевачкој железничкој станици. Поред високих званица, тога јутра очекује се долазак представника универзитетске омладине; друштва Српске браће, соколских друштава Душан Силни, гимнастичког клуба; стрељачких и певачких друштава, кола Српских сестара, Кнегиње Љубице.

У 8 сати биће служена свечана архијерејска литургија у варваринској цркви. После које ће у 10 часова бити приређен свечани дочек у Ћићевцу краљу, престолонаследнику и краљевој свити, члановима Владе, чланова Царског-руског посланства из Београда, унука старог грофа О'Рурка, главнога заповедника војске у Боју на Варварину и евентуално, изасланика оних војних одреда, који су се борили на Варваринском пољу.

У 11 часова биће одржани парастоси у Варварину и на Варваринском пољу изгинулим борцима. Прво ће бити откривен споменик на Варваринском пољу, на коме ће пре церемоније откривања одржати говор др Хранислав М. Јоксимовић. После завршене свечаности на Варваринском пољу у 12 часова биће откривен споменика Јови Курсули у варошици Варварин. Пре откривања одржаће говор Лазар Б. Богићевић. Предвиђено је да један ђак рецитије Драгашевићеву песму *Варваринско поље*, после кога би уследио дефиле ђака основних школа, соколаца, народне гарде, војске (пешадије, коњице и артилерије).

У 1 сат биће приређен банкет, поподне народно и децје весеље у парку поред споменика Јови Курсули уз свирање војне музике.

На у Варварину у 3 сата поподне на једној пољани почеће вежбе и надметања из разних грана витештва, чланова соколског друштва „Душан Силни“ из Београда, Ниша и Крагујевца, ђака и грађана из Варварина и околине. За крај прославе било је предвиђено проглашење победника расписаног конкурса за Споменицу и уручивање награда. То приликом биће победницима додељена награда.

У 8 сати увече предвиђен је испраћај гостију који путују ка Нишу, а у 11 часова оних ка Београду.

У 8 и 30 часова увече у варошици биће приређен ватромет уз концерт војне музике за мештане, који ће означити и крај прославе. Програм, *Српске новине* од 30. августа 1910, 1.

²⁵⁶¹ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

²⁵⁶² Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 25. август 1910, 1.

²⁵⁶³ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 25. август 1910, 1.

дом“ и „Добро нам дошли драга браћо“. Десно од те капије је била друга свечана капија са натписима „Спремајте се за велика дела“ и „У слози су и мали народи велики“, и још три капије на којима је писало „Живела Српска војска“/, „Живело српско витештво“/“Да живи моћни брат Рус“/, „У слози је словенству снага“/, „Слава борцима и јунацима“/, „Живело словенство“. На самом улазу у порту могао се видети споменик Јови Курсули обавијен белим платном.²⁵⁶⁴

На путу кроз село Варварин до споменика на Варавринском пољу, било је подигнуто око 10 свечаних капија украшених зеленилом и цвећем. На њима су се налазиле и слике краља Петра и Карађорђа, као и транспаренти са текстовима добродошлице: „Добро нам дошао мили господару“/, „Срећно Вас поздравља село Варварин“/“ Пођи путем својих предака“/, „Још стоји шанац, још стоји рака, још стоји споменик дичних јунака“.²⁵⁶⁵ И капије и ограде појединих приватних кућа на путу ка Варваринском пољу биле су украшене. На појединим су били постављени славолуци, од којих је на једном био и транспарент са натписом „Живео српски народ, живео руски цар“.²⁵⁶⁶

Свечаност је почела у суботу 4. септембра витешким играма и гађањем на стрелишту. Тога дана у Вараварин је допутовао митрополит Димитрије, у чију је част варваринска црква организовала свечану вечеру.

Сутрадан 5. септембра свечаном архијерејско литургијом у варваринској цркви отпочео је главни део прославе. У исто време кад и у Варварину и у Саборној цркви у Београду одржан је после службе, парастос изгинулима на Варавринском пољу.²⁵⁶⁷

У 9 часова дворским возом из Београда у Тићевац стигао је краљ Петар, са престолонаследником Александром и принцем Ђорђем у пратњи министара, првог ађутанта пуковника Јуришића Штурма, генералштабног потпуковника М. Зечевића и ордонанса официра капетана прве класе М. Ненадовића. Дворским возом дошли су и изасланик руског цара Борис Муријов, унук грофа О`Рурка, Николај Оурк, војни аташе Артеминов, драгоман руског посланства Мамулов, Паја Михајловић државни саветник, народни посланици Пећић и Д. Јоксимовић, директор железница Мика Поповић и начелник Божа Вуковић.²⁵⁶⁸

На станици краља је свечано дочекало становништво Тићевца и Варварина. После поздрава колима се упутио на место свечаности. Код понтонског моста преко Мораве

²⁵⁶⁴ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁶⁵ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

²⁵⁶⁶ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁶⁷ *Мали журнал* од 4. септембра 1910, 3.

²⁵⁶⁸ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

морао је према правилима који су важили за његов прелазак, да изађе из кола и пређе га пешке. Потом је наставио пут ка месту боја које је од варошице Варварин било удаљено 5 км.

Варваринско поље у то време представљало је већу зараван оивичену планинама или како га је новинар Политике описао *„један огроман котао који углавном покривен кукурузом нешто мало шумом, а у чијем се једном празном углу који је покривен само зеленилом и неколико десетина крстача и каменова од старог сеоског гробља подиже споменик завијен у бело платно.“*²⁵⁶⁹

Споменик грофу О`Рурку и браћи Русима подигнут је на месту саме битке, односно на једној узвишици неких 100-200 метара од ушћа Западне у Јужну Мораву где је био главни шанац устаничке српске војске.²⁵⁷⁰

Дошавши на место свечаности краљ је прво обишао војску и примио рапорт од потпуковника Викторовић. Тим поводом био је постављен један ескадрон коњице, комбинован из свих војничких пукова. Доласком краља пред споменик отпочела је црквена церемонија. Обред освећења служио је митрополит Димитрије са свештенством. Свечаности су присуствовали и чланови певачког друштва „Станковић“ који су одговарали на јектеније при црквеној церемонији, као и чланови соколских друштава обучени у свечане униформе са заставом тешком 56 кг коју је носио проф. Таса Поповић.²⁵⁷¹

По свршетку службе откривен је споменик.

За време црквеног обреда војска је одала почаст палим борцима плотунима из пушака. Потом је митрополит Димитрије одржао говор у коме је поред подсећања на значај и карактер Варваринске битке посебно истакао актуелну политичку ситуацију и позицију у којој се српски народ нашао после анексије Босне и Херцеговине.²⁵⁷² Управо упоређујући прилике од пре сто година *„кад је страховита и необузdana сила безобзирно јурила напред и као пламена бујица на све старне сипала огањ и смрт, рушила храмове и обарала крст и када је од те силе силнија била Божја правда и животворна снага часног православног крст под чијим знамењем загрлише се српски јунаци са својом браћом Русима“*, митрополит је изразио наду да ни сада ти светли узорни предака неће дозволити да Срби падну и да их браћа Руси неће напустити у овим

²⁵⁶⁹ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁷⁰ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁷¹ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁷² Говор митрополита Србије Димитрија приликом откривања споменика на Варваринском пољу, *Мали журнал* 8. септембар 1910, 2.

часовима опасности. „*Ко ће знати каква још тешка судбина очекује словенство, а посебно српски народ?. Али и за те нове дане искушења српски народ зна да је правда на његовој страни и да га моћна Божија десница неће оставити*“.²⁵⁷³

По завршетку његовог говора уследило је полагање венаца.

Први је споменику приступио краљ Петар који је клекнуо на постоље прекрстио се и речима „Слава нека је јунацима“ положио лаворов венац на коме је писало: „*На Варваринском пољу изгнулим јунацима Петар I*“. Затим је положен венац руске делегације са натписом на руској тробојци „*От императорској комисје в Србија павшим за слободу братској себског руском војском*“. На венцу који је положио унук грофа О`Рурка је писало „*Унук своје деди*“. Општина града Београда положила је венац са натписом „*Графу О`Рурку и храбрим борцима палим за слободу*“.

По свршетку свечаности на Варваринском пољу, свечана поворка вратила се у варошицу Варварин.²⁵⁷⁴ Други део прославе било је свечано откривање споменика Јовану Курсули и јунацима Варваринског боја. После црквеног обреда који је обављен на исти начин као и код споменика на месту боја,²⁵⁷⁵ споменик је откривен.

Потом је краљ приступио споменику клекао, прекрстио се уз речи „Јови Курсули и његовим јунацима“ положио венац на коме је писало „*Јови Курсули неумрлом варваринском витезу-Петра I*“. У име општине града Београда Михајло Марјановић положио је венац са натписом: „*Јови Курсули славом увенчаном борцу за слободу српског народа 1810-1910*“. Потом су положени венци српских комита на коме је писало: „*Српске комите својим узорима у борби за слободу*“ и венци руског посланства и грофа Николаја О`Рурка на којима је писало: „*Од Императорској мисији в Себим нашим Русима и Србима за отаџбину*“ и „*Отнутка грофа Орурка нашим сербским геројам*“.

После полагања венаца у име Одбора присутнима се обратио Лазар Богићевић.

Поподне је био приређен банкет за четристо особа укључујући и високе званице. Прву здравицу држао је краљ Петар.²⁵⁷⁶ У њој је најпре подсетио да се на исти дан пре двадесет година из даљине својим најтоплијим жељама придружио, оним врлим Србима окупљеним на овом истом месту да подигну хвале нашим славним претцима, који нам својом крвљу извојеваше слободу и да је он данас Божјом милошћу међу

²⁵⁷³ Говор митрополита Србије Димитрија приликом откривања споменика на Варваринском пољу, *Мали журнал* 8. септембар 1910,2.

²⁵⁷⁴ Са Варваринске свечаности, *Мали журнал* 7. септембар 1910,1.

²⁵⁷⁵ Варваринска свечаност, *Мали журнал* 7. септембар 1910,2.

²⁵⁷⁶ Са варваринске прославе, *Српске новине* од 12. септембра 1910,1-2.

својим народом. Краљ је посебно истакао велику захвалност руским јунацима који су пре сто година вођени идејом братске словенске заједнице, похитали у помоћ сиротој голорукој раји, као и силној Русији и њеном господару цару Николају.

На краљеву здравицу одговорио је изасланик руског цара Муравјов. Он је истакао да и после сто година и даље живе она осећања која су постојала пре 100 година и која су Русе довела на ову обалу Мораве.²⁵⁷⁷

На дан Варваринске прославе краљ Петар је послао телеграм руском цару Николају у коме је писало: *„Стогодишњица Битке на Варваринском пољу у којој су руски јунаци стекли славу борећи се раме уз раме са Србима, даје ми радосну прилику да поновим Вашем Величанству изразе осећаја верности и пријатељског признања којима смо обузети ја и мој народ према узвишеној личности Вашег Величанства и наше моћне словенске сестре“*. У одговору на краљев телеграм руски цар је истакао: *„Срдачно благодарим Вашем Величанству на љубазном телеграму и молим га да верује у моје најживље пријатељство како према Њему тако и према Србији, којим сам прожет сећањем на братство оружја оба наша народа на Варваринском пољу“*.²⁵⁷⁸

Коњичким тркама и соколским вежбама завршена је прослава стогодишњице Варваринске битке.

Краљ Петар да би се одужио сенима бораца на Варваринском пољу 1810. године послао је по повратку у Београд Одбору у спомен на прославу два сребрна венца један мањи посвећен Јови Курсули, а други већи са златном траком „браћи“ Русима.²⁵⁷⁹

Прославу у Варварину обележио је и долазак потомака јунака са Варваринског поља. На прослави велику пажњу је привукао праунук војводе Милете Радојковића, Димитрије Славковић, кога је новинар Малог журнала срео после банкета на улици са заставом коју је на Варваринском пољу 1810. године носио његов прадеда.²⁵⁸⁰ Како је изјавио застава је била стара 104 године и у породици се чувала као светиња. Била је од свиле. На једној страни је беле боје са насликаним руским црним орлом, испод кога је стајао натпис: *„Сеј Орел русијски зашчиштајет Србију милостиво за храброст сотворит, пространо устројајет да напред сербскога народа заштицјат од навет опичија слобода по свјех надлежателства дајет своје слово, да би лице имја порверждени нови“*. Друга страна је била црвене боје и на њој је био насликан стари српски грб, а испод њега био је натпис: *„Једна воља вжителска, согласна јест и зрима.*

²⁵⁷⁷ Српске новине од 12. септембра 1910,1.

²⁵⁷⁸ Српске новине од 12. септембра 1910,1.

²⁵⁷⁹ Мали журнал од 20. октобра 1910, 3

²⁵⁸⁰ Варваринске свечаности, Мали журнал 8. септембра 1910,1.

*Тик земљи плоднија дјерут брани крепост силни си ти вјашчими тврдо укрјанљујут
Многаја дјела ужасна Срби содјелајут по ваздуху до небеси своја хвали сјејут.
Утврждајут кровљу златом неоцењајут.“*

Међу народом на прослави нашли су се и потомци јунака Варваринског боја Јове Курсуле. Тако извештач Малог журнала са прославе пише да га је сарадник Малог журнала Милан Недељковић, упозна са Курсулиним унуцима браћом Велимиром и Владимиром Курсулић из Цветки у срезу Љубићком.²⁵⁸¹ Са њима су били и Курсулини прауници, Владимир син Војин и Танасије син покојног Љубе Курсулића који је био кафеџија у Крагујевцу. Танасије је овом приликом обукао џамадан „старинског кроја“ који је Јова Курсула носио када је излазио на мегдан дели Муји на Варваринском пољу. Том приликом забележено је, да су се у породици чувале и Курсулина шубара и добош. С обзиром на њихову вредност, аутор текста је закључио да би их требало предати Народном музеју на чување.

Прослава Варваринске битке и долазак руске делегације подстакао је да се у јавности поново поведе питање односа руске дипломатије према српском националном питању, нарочито приликом анексије Босне и Херцеговине.²⁵⁸² У чланку поводом стогодишњице Варваринске битке изражена је нада да ће се оно до чега је својим нечињењем довела руска дипломатија уз Божију помоћ поново поправити руска и српска војска на каквом новом Варварину тамо на самој граници српског народа.²⁵⁸³

Прослава у Варварину била је детаљно испраћена у штампи.

Мали журнал већ током лета започиње са текстовима посвећених Варваринском боју и Јови Курсули. Непосредно пред најаву прославе на насловној страни објављен је текст „На гробу Курсулином“.²⁵⁸⁴ У њему аутор потписан са „Рад“ пишући о својој посети гробу Јована Курсуле у селу Цветке критикује и однос потомства према гробовима јунака, који су најчешће без икаквог обележја и обрасли травом, препуштени заборава. „Готово једног века од славне победе на Варваринском пољу гроб Јована Курсуле, који се налазио у црквеној порти, био је неограђен и обрастао травом. Преко гроба је положена плоча на којој стоји натпис: „Овде почива Јован Курсула војвода, који је храбар војник био...Поживе 45 година. Донешен рањен из Делиграда представи се 16.

²⁵⁸¹ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 8. септембра 1910,1.

²⁵⁸² Стогодишњица Варваринског боја, *Политика* 5. септембар 1910,1.

²⁵⁸³ Стогодишњица Варваринског боја, *Политика* 5. септембар 1910,1.

²⁵⁸⁴ Рад, На гробу Курсулином, *Мали журнал* 8. јул 1910,1-2.

августа 1813. „док је над главом камен од пешчара са урезаним крстом без натписа, прекривен маховином“.²⁵⁸⁵

Аутор текста том приликом у црквеној порти у разговору са мештанима бележи и причу једног старца о животу Јована Курсуле. „Јову из Гуче у Цветке довео ујак Милован Чоле. У Цветкама је живео до пред сам Устанак, када је отишао у Ваљевски округ у службу код неког богатог Турчина, чије је коње надгледао и од кога је и узео кобилу Стрину, пошто га је после свађе заклао и са леве руке скинуо амајлију од змијске коже која га је чувала од куришума. Када је почео Први српски устанак придружио се Карађорђу. Борио се на Црном Врху, Мишару, Варварину где је и опеван као мегданџија. У Боју на Делиграду 1813. године био је командант шанца, који је био осигуран грудобраном на који су били пободени кочеве, копља зашиљена на врху, услед чега је турска војска страдала при сваком паду, јер су се коњи набадали на те колце, док су коњаници бивали посечени. Док је бранио шанац од Турака његов слуга Туља је побегао и одвео његовог коња Стрину. По изгубљеној бици у којој је био тешко рањен вратио се кући, где је бригу о њему преузела супруга Босиљка, која је као траварка током Устанка лечила српске устанике. Иако су ране почеле да зацељују ухвати нека грозница од које је и умро. На самртном часу умолио је другове да му гроб заравне земљом да га Турци не нађу. То је управо гроб сачувало јер су Турци на вести о његовој смрти дошли у село да разделе његово имање које су претходно претражили не би ли пронашли његов гроб.“²⁵⁸⁶

Пред прославу Мали журнал објављује текстове посвећене Варваринској бици и Јови Курсули. У њима је истакнут значај који је битка имала за ондашње ратне прилике, као и улога највећег мегданџије Првог српског устанка, кога др Владан Ђорђевић у Отаџбини из 1887. године у чланку Концентрација српске војске, види као равног славним коњаницима светске ратне историје попут пруског Цитена и Сајдлица и француског Мирата (Joachim-Napoléon Murat). Како је истакнуто Курсулино највеће задовољство било је да у боју на коњу са сабљом упадне у Турке и да неког од њих позове на мејдан.²⁵⁸⁷ Сабљу није носио о бедрима већ затурен на раме тако да му је балчак више левог рамена вирио те је мога увек лако потегнути. На мегдан је излазио пушећи чибук, лагано га истресући остављао тек пред својим противником Курсула је од Карађорђа на поклон добио коња арапског зелена бедевину коју су му поклонили

²⁵⁸⁵ Рад, На гробу Курсулином, *Мали журнал* 8. јул 1910,1-2.

²⁵⁸⁶ Рад, На гробу Курсулином, *Мали журнал* 8. јул 1910,1-2.

²⁵⁸⁷ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910,1.

ужички Турци са седлом, ашом, уздом и свом опремом сребрном и позлаћеном, коју је због нарави позвао Стрина.²⁵⁸⁸ Курсула је говорио: „Мене пурак (курушум) не бије, нити гвожђе оштро сече а само ми смрт може доћи од бодје-копља.“²⁵⁸⁹

Мали журнал објављује и текст који је 7. јануара 1910. написао учитељ из Варварина Милан Ст. Недељковић у коме описује Варваринску битку и јунаштво Јована Курсуле. Битку је приказао као јако тешку јер су Турци свом силом кренули на Србе, али су одбијени и са губицима били принуђени да се са поља повукли. Баш пред саму битку бележи се сцена са Јовом Курсулом. „Један дан пред саму одлучујућу битку између српске и турске војске изађе један крупан гуркешања на врном ату и држећи голу сабљу у руци, арукави су му засукани дисамих рамена и страшним гласом позва Србе да му на мејдан изађу но ни један Србин не имаше храбрости па ни сам хајдук Вељко. Карађорђе бојећи се да страх код војске пред битку љут зађе међу усвоје војнике тражећи Курсулу који је седео под једним брежуљком и пушио чибук. Када је дошао близу Турака истресе чибук и остави га у чибуклук па сукну с рамена оштру палошину и повика: „ Држ се Туро ето ти Курсуле. Полете ка Турчину, који видевши Курсуу стави сабљу у зубе и опали два пиштоља у Јову који вешто избеже . Када то Турчин виде окрену вранца ка логору , али га Курсула достиже и одсече му главу баца је у торбу и заједно са Турчиновим коњем врати се међу Србе. Кад га упита зашто неће Турчину на мејдан он се извини да није чуо. И кад чу да нико од Срба се није јавио попесе на своју кобилу и полако мирно и немарно оде пред турске мејданџије.“²⁵⁹⁰

Последња година Устанка Курсулу је затекла на Делиграду. После тродневне битке, изађе Курсула из шанца и оде код војводе Новака Бошковића који је у једном бранику имао шанац и ту био предстража Србима. Како је био дигнут мост на шанцу Курсула није могао ући коњем у шанац већ сјаше. Док су разговарали Турци нападну шанац и опколе га. Како по изласку из шанца није нашао коња, а није могао да се врати крене ка великом шанцу где задоби 17 рана, најтежа је била рана од копља које је заломио, а није га дао vadити већ тако рањеног нареди да га носе кући. На воловским коњима га одвезу до куће где се поздрави са свима и затражи да се напије ракије, а тек дозволи да му се део копља извади и чим га извадише он 16. августа 1813. испусти своју душу. Када су га питали за чиме ће највише жалити рекао је: његове старе мајке и коња

²⁵⁸⁸ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910, 2.

²⁵⁸⁹ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу 6. септембар 1810-1910, *Мали журнал* 23. август 1910, 1.

²⁵⁹⁰ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 24. август 1910, 1.

Стрине да се „пасје вере“ сит насече. Курсула је укопан у Цветкама на његовом гробу стоји плоча: „*Овде почива Јован Курсула војвода, који је храбри војник био.. поживе 45 година. Донешен рањен из Делиграда представи се 16. августа 1813.год.*“²⁵⁹¹

О значају свечаности указује податак да је Одбор позвао све новинске редакције да узму учешће у прослави.²⁵⁹²

Детаљне прилоге са свечаности праћене фотографијама редовно је објављивао *Мали журнал* захваљујући свом уреднику Петру Савићу и цинкографу (фотограф) Зигфриду Веберу који су у Варварин отишли као извештачи.²⁵⁹³

Мали журнал објављује у неколико својих издања објављује фотографије са прославе, попут почетка архијерејске литургије на месту Варваринске битке, код споменика грофу О`Рурку,²⁵⁹⁴ окупљеног народа око споменика на Варваринском пољу, силаска са воза у Ћићевцу краља Петра,²⁵⁹⁵ чланова соколски дружина по завршетку вежбања на простору варваринске пијаце и молебан на Варваринском пољу,²⁵⁹⁶ фотографија светског шампиона у бацању инжењера Милоша П. Радојловића, у соколској униформи са заставом друштва код споменика Јови Курсули.²⁵⁹⁷

Како је новинар Малог журнала имао прилику да на прослави упозна и Курсулине потомке у броју од 14. септембар нашла се на насловној страни и њихова фотографија испод које је писало Велимир, Владимир, Танасије и Војин. Наводи да се презивају Курсулићи и сви сем Танасија на коме је цамадан Курсулин и који живи у Крагујевцу живе на Курсулином имању у Цветкама.²⁵⁹⁸ Поред ове фотографије Мали Журнал у децембру објављује и фотографију куће, чардака Јована Курсуле који је он подигао још у време Првог српског устанка.²⁵⁹⁹ Како је испод ње написано „у њему је и умро када је тешко рањен донет са Делиграда. На чардаку на левој страни стоји обешен таламабас Јове Курсуле, а испред њега праунук Курсулин Танасије са својом породицом“.

И Политика поводом стогодишњице Варваринске битке објављује неколико чланака, На дан прославе доноси кратку биографију грофа Јосифа Корнелијевића О` Рурка, пореклом Ирца, као и његовог унука Николаја који је тада имао 76 године и једини од

²⁵⁹¹ Прослава стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 24. август 1910,1.

²⁵⁹² Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

²⁵⁹³ *Мали журнал* од 5. септембра 1910, 2.

²⁵⁹⁴ На месту боја, *Мали журнал* 6. септембра 1910, 1.

²⁵⁹⁵ Са Варваринске свечаности, *Мали журнал* 7. септембар 1910,1.

²⁵⁹⁶ Са Варваринских свечаности, *Мали журнал* 8. септембар 1910,1.

²⁵⁹⁷ Курсулин споменик, *Мали журнал* 9. септембар 1910,1.

²⁵⁹⁸ *Мали журнал* 14. септембар 1910,1.

²⁵⁹⁹ Чардак Јована Курсуле, *Мали журнал* од 16. децембра 1910,1

породице, с обзиром да су остали чланови касно били обавештени, присуствовао прослави.²⁶⁰⁰ Од 5. септембра 1910. године Политика објављује фељтон М. Вукићевића „Пре сто година, Од Каменице до Варварина“.²⁶⁰¹

О Варваринској прослави писао је и руски лист *Рускоје слово* у свом броју од 10. септембра.²⁶⁰² У њему је истакнуто да је у Варварину обележен јубилеј о коме се мало зна у Русији, прослава стогодишњице велике победе коју су извојевале „на Варваринском пољу 1810. године 700 руских војника под вођством грофа Орурка заједно са 2000 Срба над великом турском војском од 20000 људи коју је предводио Хрушид паша“. Аутор наводи да су се из захвалности за пружену помоћ српским устаницима становници Вараврина потрудили да подигну споменик грофу О`Рурку и осталим руским војницима, док је други споменик био посвећен војводи Јовану Курсули. Такође истиче да је прослави присуство краља са синовима, цела српска влада, чланови руског посланства из Београда, које је предводио уместо руског посланика секретар посланства Муравјов као и да су из Кијева на прославу дошли унук грофа Николе О`Рурка (отац М.Н. Тарновске) , пуковник Артаманов и поручник морнарице Калистов. Аутор чланка пише да га је атмосфера приликом откривања споменика на Варваринском пољу, збор артиљеријске паљбе, подсетила на борбу око Березина за време одступања Наполеонове војске у којој су учествовали руски хероји са Варваринског поља. Помиње и да је Лазар Богичевић по откривању на споменик положио два ратничка ђулета са речима: „Пре 100 година посејана су била ова ђулета да данас у културној Србији расту овако лепе и багодарне јабуке“. Такође је указано да је после откривања споменика краљ је одликовао грофа О`Рурка орденом Светог Саве. Прослава у Варварину била је повод и за писање о династичким приликама, односно скретања пажње на положај краљевића Ђорђа после његове абдикације у корист млађег брата која је уследила као последица политичких прилика у Србији после анексије Босне и Херцеговине. Под насловом „Допуна молбе сени Јована Курсуле“, ²⁶⁰³ аутор чланка, се надовезује на поетично обраћање сени Јове Курсуле председника Одбора Лазара Богичевића приликом откривања споменика у коме га позива да војнички стане пред врховног војводу Карађорђа и замоли га да око себе окупи све заслужне јунаке како би им пренео рапорт о свечаности на којој су се окупили њихови потомци. Наиме он закључује да говорник очигледно није јавио

²⁶⁰⁰ Стогодишњица Варваринског боја, *Политика* 5. септембар 1910,1.

²⁶⁰¹ Стогодишњица Варваринског боја, *Политика* 5. септембар 1910,1.

²⁶⁰² Варваринска прослава, *Мали журнал* 4. октобар 1910,1.

²⁶⁰³ Допуна молбе сени Јована Курсуле, *Мали журнал* 7. септембар 1910,3.

Курсули да обавести Карађорђа да ту слободу уживају Влада и многи други, а не и Вождов праунук син краља Петра коме се боравак у престоници унука Вождовог не дозвољава и који је данас без икакве потребе окружен шпијунима управе вароши Београда, можда без одобрење краља, али уз знање других. „, Пред станом краљевића Ђорђа је стално војничка стража, али на ћошковима пред Етнографским музејом и Гудовићевом станицом стражаре даноноћно детективи у жандарским оделима и два цивила детектива га даноноћно шпијунирају“.²⁶⁰⁴

Поводом прославе стогодишњице Варваринског боја, Варваринска штедионица је издала 10. фебруара 1910. године акције у вредности од 100 динара у сребру. На одштампаној хартији од вредности, један од мотива била је сцена када Јован Курсула убија Арапина.²⁶⁰⁵

Књижара Рајковић и Ђуковић из Београд издале су две разгледнице на којој је представљен највећи српски мегданцији Првог српског устанка Јован Курсула. На једној је сцена када на мегдану убија Арапина, а на другој повратак са мегдана. Ови колорисани цртежи рађени су према стиховима песме Јована Драгашевића *Јован Курсула и Арапин*, објављене 1863. године.²⁶⁰⁶

Прослава стогодишњице Боја на Лозници 1910. године

Прослава стогодишњице Боја на Лозници, обележена је тродневном свечаношћу у Лозници 5, 6. и 7. октобра 1910. године.²⁶⁰⁷

Тим поводом министар војни објавио је Проглас,²⁶⁰⁸ у коме поред истицања значаја јубилеја доноси и наредбу, да тога дана из сваке јединице одређени број официра и војника присуствује архијерејским службама и поменима у црквама, а да се у војним

²⁶⁰⁴ Допуна молбе сени Јована Курсуле, *Мали журнал* 7. септембар 1910,3.

²⁶⁰⁵ https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Stare_hartije_od_vrednosti/DM-767-348#page/0/mode/1up

²⁶⁰⁶ Драгашевић, Курсула, *Даница*, Нови Сад 3. март 1863,1-2.

²⁶⁰⁷ Према програму прославе првог дана, 5. октобра 1910. године планиран је свечани дочек гостију и такмичење у витешким играма спортских дружина из Подрињског округа на стрелишту лозничке стрелачке дружине. Другог дана прославе 6. октобра после преподневне архијерејске литургије у лозничкој цркви и парастоса пред црквом у шанцу Анти Богићевићу и осталим борцима уследиће откривање спомен плоче на коме ће одржати говор председник Одбора за прославу Ч. Бошковић председник лозничког Првостепеног суда и војни дефиле. После банкета у послеподневним часовима у шанцу Анте Богићевића биће одржана позоришна представа „ Бој на Лозници“ коју ће по тексту Мике Д. Максимовића учитеља из Ваљева извести ђаци Основне лозничке школе. По завршетку представе биће организовано народно весеље са певањем уз гусле, беседама и доделом награда победницима на витешким такмичењима. У вечерњим часовима свечани концерт одржаће академско певачко друштво Обилић. Сутрадан 7. октобра биће организован свечани испраћај гостију. Бој на Лозници, Појединости програма за прославу Боја на Лозници, *Мали журнал* 5. октобар 1910, 3.

²⁶⁰⁸ *Службени војни лист, орган и издање Војног министарства*, Београд 3. октобар 1910, 765-768.

школама, батаљонима, дивизијама, коњичким пуковима, болничким четама и возарским ескадронима одрже пригодна предавања о значајним догађајима из војничке историје нашег народа и његовог оружја. Лозничком гарнизону наређује да се око свога учешће у прослави стогодишњице Лозничке битке договори са Одбором за прославу и у том случају поступи по одредбама прописаним за сличне случајеве.²⁶⁰⁹

Због болести престолонаследника Александра, краљ Петра је био спречен да дође у Лозницу. Њега је на прослави заступала државна делегација коју је предводио први ађутант пуковник Јуришић Штурм.²⁶¹⁰ Прослави су присуствовали и унук Анте Богићевића, Милан Богићевић, унуци поп Луке Лазаревића, Лука и Марко А. Лазаревић и праунук Александар и унук јунака Бојиновића, Јосиф Бојиновић народни посланик.²⁶¹¹

Првог дан, 5. октобра, према програму одржане су витешке игре „*које су требале да покажу какви су потомци неумрлог Карађорђа, поп Луке, Анте Богићевића, Поцерца, Бакал Милосава, Чупића и Ненадовића и других хероја*“.²⁶¹²

Главни део прославе био је на сам дан стогодишњице боја, 6. октобра. Започео је у 8 сати свечаном архијерејском службом и поменом палим борцима за слободу у лозничкој цркви подигнутој на некадашњем шанцу који је за ту прилику био украшен заставама. По њиховом свршетку одржан је помен на гробу Анте Богићевића у црквеној порти.²⁶¹³

Централни део свечаности било је откривања спомен плоче на лозничкој цркви, посвећене стогодишњици Боја. Њему је претходила црквена служба и обраћање председника Одбора за прославу Чедо Бошковића. У тренутку када је са спомен плоче скинута тробојка којом је била прекривена испаљена су три почасна плотуна у част палих хероја. Потом је спомен плочи пришао краљев изасланик пуковник Штурм и

²⁶⁰⁹ *Службени војни лист, орган и издање Војног министарства*, Београд 3. октобар 1910, 767.

²⁶¹⁰ Поред њега у држаној делегацији налази ли су се министар војни пуковник Илија Гојковић, командант дивизије генералштабни пуковник Боривоје Драгашевић. *Лозничке свечаности, Мали журнал* 5. октобар 1910, 3.

²⁶¹¹ *Лозничке свечаности, Мали журнал* 5. октобар 1910, 3.

²⁶¹² *Стогодишњица Боја на Лозници*, *Мали журнал* 8. октобар 1910, 3.

²⁶¹³ Анта Богићевић је преминуо у Лозничком шанцу 1813. од рана задобијених у ранијим бојевима. По његовој жељи у њему је и сахрањен. Када су Турци убрзо заузели Лозницу ископали су тело, одсекли главу коју су однели у Зворник, а остатке бацили у бару код шанаца према реци Штири. Ноћу су се Срби организовали и остатке тела поново сахранили у раку из које је било извађено. До 1885-1886. године једино обележје гроба био је камен од калдрме. Тада је његов унук Мијаило Богићевић наручио да се постави мермерна плоча са натписом: *Овде леже кости Анте Богићевића војводе лозничког*. Наредне године унуци Анте Богићевића поставили су на зиду цркве спомен плочу са натписом: *Анта Богићевић, војвода лознички. Родио се у селу Клубцима 1759. постао војвода 1807., а умро у почетку 1813. године. Спомен овај поставише његови унуци 1887. године*. М.Ђ.Милићевић, *Поменик*, Београд 1959, 42-43.

пред њом положио краљев венац од природног цвећа са тробојком на којој је стајао натпис: „Славним јунацима, погинулим у борбама на Лозници 6. октобра 1810. Петра Г“. После његовог краћег обраћања учитељ Недељко Савић припалио је крај спомен плоче воштаницу за покој душе оних који су у шанцу изгинули.

По свршетку полагања венаца присутнима се обратио Вељко Недељковић, учитељ из Бранковине који се у име Ваљеваца захвалио сенима војводе Анте и његових храбрих јунака палих за слободу отаџбине, а потом је лознички учитељ Божа Радуловић прочитао посвету са спомен плоче, коју чине пет појединачних мермерних плоча од сивог гранита, постављених на јужном зиду припрате.

Пошто је спомен плоча откривена, краљу је послат телеграм у коме је писало: „У овом светлом тренутку, када се душе наше заносе славним делима бесмртнога Карађорђа и осталих наших предака, припаљујући скромне воштанице уза његову славу и спомен-верни Ти Лозничани и Подринци хитају да прво пред подножје узвишеног Ти престола поднесу своје поданичке изјаве о оданости и жеље и молитве за оздрављење наше и твоје узданице престолонаследника Александра, на једнодушно кличемо: Живео краљ Петар! Живео престолонаследник краљевић Александар! Живео цео краљевски дом! Одбор за прославу!“²⁶¹⁴

У подне је приређен банкет у хотелу Таково,²⁶¹⁵ а потом је у вароши приказан комад „Бој на Лозници“ историјски догађај у пет слика од М. Д. Максимовића учитеља са поговором Боже Радуловића, који су изводили ђаци основних школа. По његовом завршетку свечано су уручене награде победницима витешког надемтања, после чега је приређено народно весеље. У 5 сати по подне организован је свечани испраћај званица, а увече концерт *Обилића* и *Караџића*.

Поводом прославе у штампи су били објављивани пригодни текстови. Тако су у Малом журналу објављене кратке биографије војводе подрињског Анте Богићевића, војводе поцерског Милоша Стојићевића, капетана Карађорђевић четника Бакал Милосава, опис Боја на Лозници 1810. године као и прилике у Подрињу током Првог српског устанка.²⁶¹⁶ Поред њих наведени су и подаци о подизању шанчева на Дрини у којима директног удела има и Карађорђе.²⁶¹⁷ Тако је наведено да је са Антом Богићевићем прошао читаву линију одбране како би се забележило на којим најважнијим тачкама се

²⁶¹⁴ Лозничке свечаности, *Мали журнал* 5. октобар 1910, 3.

²⁶¹⁵ П., Стогодишњица Боја на Лозници, *Мали журнал* 10. октобар 1910, 3.

²⁶¹⁶ Стогодишњица-Лозничка прослава-Успомена на чувену Лозничку битку 1810-шести октобар -1910, *Мали журнал* 6. октобар 1910, 1-2.

²⁶¹⁷ Стогодишњица-Лозничка прослава-Успомена на чувену Лозничку битку 1810-шести октобар -1910, *Мали журнал* 6. октобар 1910, 1-2.

мора поставити шанац. У Лозници је наредио да се подигне „велики двоструки шанац у самој вароши на узвишењу испод Дринске равнице и добро као град утврди и бочно са три околна брда шанчевима као помоћним тврђавана снабде. На расанку Анти поклони хата са целим такумом и серсапом.“ Прво је подигнут велики шанац у Лозницу са свим помоћним тачкама, који је назван „Град“. Затим шанац код Дрине на Тичарском пољу и код аде Циганлије на реци Јадар. После је подигнут велики шанац на брду Рожну према граду Соко, шанчеви поред Дрине, велики шанац у селу Јаребице изнад Лознице и изнад Костајника код белега на брду Јагодња.²⁶¹⁸

У тексту са прославе објављеном у Малом Журналу, аутор истиче да је због страначких сукоба изостао већи број људи.²⁶¹⁹ Такође и аутор чланка са иницијалом З., објављеном у листу Правда пише да је прослава стогодишњице Лозничког боја била неуспешна, јер на њој није било онога за кога се овакве прославе приређују, а то је народ. Као главног кривца наводи Приређивачки одбор који је био неорганизован и недовољно активан, што се видело и кроз велике пропусте током церемоније свечаног откривања спомен плоче.²⁶²⁰ Својим неумешним и нетактичним радом Приређивачки одбор није привукао народ да дође на прославу, а тиме се огрешио о оне које је хтео да прослави. На крају закључује да сени Карађорђа, Божићевића, Милоша Поцерца, поп Луке, Јакова Ненадовића, Зеке Буљубаше, Стојана Чупића, кнеза Симе, Пеке из Клубаца и осталих, нису заслужиле да на овај начин буду вређане.²⁶²¹

Мали журнал је уз извештај са прославе објавио на насловној страни две фотографије са свечаног откривања спомен плоче.²⁶²²

Пропагандна путовања

Током јубиларне 1904. године краљ и чланови краљевске породице посебну пажњу посветили су и обиласку знаменитих места из устаничког периода и гробова устаничких јунака. Симболично почетак стогодишњице Првог српског устанка краљ је започео 1. јануара 1904. године посетом Тополи и Карађорђевог гробу.²⁶²³ Приликом

²⁶¹⁸ Стогодишњица-Лозничка прослава-Успомена на чувену Лозничку битку 1810-шести октобар -1910, *Мали журнал* 6. октобар 1910, 1-2.

²⁶¹⁹ П., Стогодишњица Боја на Лозници, *Мали журнал* 10. октобар 1910, 3.

²⁶²⁰ З., Неуспех једне прославе, Са стогодишњице Лозничког боја, *Правда* 9. октобар 1910, 3.

²⁶²¹ З., Неуспех једне прославе, Са стогодишњице Лозничког боја, *Правда* 9. октобар 1910, 3.

²⁶²² *Мали журнал* од 13. октобра 1910, 1.

²⁶²³ Важније вести из црквеног света, Из отачаствене цркве, *Весник српске цркве, свеска* 1, јануар 1904, 95.

посете манастиру Раковици 22. фебруара 1904. године кнегиња Јелена и краљевић Александар обишли су гроб јунака из Првог српског устанка Васе Чарапића.²⁶²⁴

Симболично у Смедереву краљу је 4. априла 1904. године приређен посебан дочек на Карађорђевој вису (Карађорђевој брду).²⁶²⁵ Том приликом на месту некадашњег Карађорђевог шанца било је приређено народно весеље на коме је краља у име народа поздравио смедеревски посланик Алекса Нинић. Он је нарочито истакао поштовање грађана Смедерева према дому Карађорђевића и задовољство да га дочека на овом знаменитом и историјском месту, које је живи подсетник на велика дела његовог деде Карађорђа против петовековног душманина српског народа. Говор је завршио речима да ће се уз Божију помоћ, за коју се грађани Смедерева моле, довршити борба за уједињење и ослобођење васцелог српства коју је Карађорђе започео. Организовање свечаности на месту некадашњих Карађорђевићевих шанчева краљ Петар је посебно поздравио. Одавајући почаст палим борцима, истакао је да место које је сведок њиховог јунаштва треба да послужи као подстрек будућим поколењима да наставе дела својих предака.²⁶²⁶

За време боравка у Смедереву и пута ка Пожаревцу краљ је свуда био поздрављан као унук великог војда Карађорђа.²⁶²⁷

Током месеца маја 1904. године краљ је био у посети местима у Мачви и Колубари и том приликом обишао и места битака из Првог српског устанка и сусрео се са потомцима устаника. Посету Шапцу 18. маја 1904. године обележио је и свечани дочек на Мишару где је присуствовао помену мишарским јунацима.²⁶²⁸ Чак је првобитно било најављено да ће краљ поставити камен темељац за споменик који мештани намеравају да подигну 1. августа 1906. године на стогодишњицу Боја на Мишару.²⁶²⁹ После Шапца краљ је посетио Лозницу, Крупањ, Осечну, Ваљево. У Лозници је присуствовао помену српским борцима,²⁶³⁰ док се у Осечини сусрео са једним од унука браће Недић.²⁶³¹ У Ваљеву где му је приређен свечани дочек краљ је

²⁶²⁴ *Вечерње новости* од 23. фебруар 1904, без пагинације.

²⁶²⁵ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* од 6. априла 1904, 1; Д.Р.Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 135.

²⁶²⁶ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* од 6. априла 1904, 1.

²⁶²⁷ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* од 7. априла 1904, 1.

²⁶²⁸ Краљев пут, *Политика* од 7. маја 1904, 2.

²⁶²⁹ Мишарски споменик, *Политика* од 6. маја 1904, 3.

²⁶³⁰ *Вечерње новости* од 12. маја 1904, 1.

²⁶³¹ *Вечерње новости* од 12. маја 1904, 1.

одржао говор у коме је посебно истакао своје родбинске везе са овим крајем и чињеницу да су одатле потекли најблискији Карађорђеви сарадници.²⁶³²

Започињање обиласка земље посетама смедеревском, пожаревачком, мачванском и ваљевском крају везано је било за чињеницу да су они одувек били историјски и политички наклоњени династији Карађорђевић,²⁶³³ што је краљ Петар посебно истицао у својим говорима.²⁶³⁴

По повратку из Брестовачке бање краљ Петар је почетком августа 1907. године посетио Параћин, Ћуприју и Јагодину. Том приликом обишао је и места великих битака из Првог српског устанка Иванковац и Карађорђево брдо изнад Параћина.²⁶³⁵

У Параћину, у који долази 7. августа 1907. године, био му је приређен свечан дочек као унуку великог и славног Вожда. Тим поводом на улазу у варошицу и на пијаци били су подигнути славолуци, док су зграде биле окићене тробојкама.²⁶³⁶ По свршетку свечаног пријема за представнике различитих удружења, свештенства и грађана, краљ са краљевићем Александром, у пратњи министра просвете и министра унутрашњих дела и многобројних Параћинаца извезао се на Карађорђево брдо, узвишење више Параћина са кога је Карађорђе у Првом српском устанку „*goneћи турску војску задао последњи ударац обесној најезди, а тешко рањеног Хафиз пашу натерао на бекство*“.²⁶³⁷ На њему је био подигнут вењак испод кога је била параћинска певачка дружина која је песмом дочекала краља. На месту где су били остаци Карађорђевог шанца краља је патриотским говором поздравио потпредседник параћинске стрељачке дружине Миливоје Атанацковић, на шта му се краљ срдачно захвалио.²⁶³⁸ На остатку Карађорђевог шанца, краљ је посматрао околину Параћина, а како је било истакнуто, поглед му се задржао на кућици поред Параћина у којој је био стан Хафис паше и у којој га је метак трешњиног топа смртно ранио, а која је била обележана великом тробојком.²⁶³⁹ Увече је у вароши била организована бакљада. Том приликом свештеник Вучета Поповић одржао је говор са посебно припремљене трибине испред куће у којој је краљ био смештен. Уз речи добродошлице, Поповић је подсетио на улогу његовог деде у ослобођењу Србије, за кога је рекао да га је „свевишњи творац послао као свога

²⁶³² Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 135.

²⁶³³ Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у отаџбини 1903-1914. године, Београд 2009, 135.

²⁶³⁴ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* од 6. априла 1904, 2; С пута његовог величанства краља, *Српске новине* од 7. априла 1904, 2.

²⁶³⁵ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 9. август 1907, 1.

²⁶³⁶ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 9. август 1907, 1.

²⁶³⁷ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 10. август 1907, 1.

²⁶³⁸ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 10. август 1907, 1.

²⁶³⁹ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 10. август 1907, 1.

изабраника, који је са брда више Параћина маленом али јуначком војском својом, свом силином гнева према тиранину свога народа разбио турску војску, а рањеног Хафиз пашу пошаље тамо одакле је дошао“. У говору је поред захвалности на слободи и модерној уређеној држави, која је у реду осталих европских држава, скренуо пажњу на српски народ ван граница који се још није ослободио робовских ланаца.²⁶⁴⁰

Сутрадан 8. августа из Параћина краљ се упутио у Ћуприју где му је као владару и Карађорђевоу унуку приређен свечан дочек.²⁶⁴¹ Током боравка у Ћуприји краљ је обишао касарну и арсенал, манастир Манасију и Деспотовац.²⁶⁴²

На путу од Ћуприје до Манасије 10. августа после кратког задржавања у Добричеву, краљ је обишао Иванковац, место на коме је вожд Карађорђе са својим војводама пожаревачке нахије Миленком Стојковићем и Петром Добрњцем, дочекао нападе Хафиз паше.²⁶⁴³ Један старац по ономе што је чуо од својих предака објаснио је краљу тадашњи положај Карађорђевој војске и напад паше.²⁶⁴⁴ На Иванковцу краља је дочекао велики број људи из оближњих села, испред којих га је поздравио општински писар Обрен Петровић патриотским говором, пожелевши да се под његовом владом уједини свеколико раскомадано српство.

Краљ је том приликом изразио жељу да се на месту боја, на коме су се налазила два шанца, подигне споменик.²⁶⁴⁵ Како некадашње бојиште не би остало без икаквог обележја до подизања споменика, тада је постављен велики храстов крст који је у исто време био и успомена на дан када је краљ посетио ово место.²⁶⁴⁶ Поред храстовог крста налазила су се и два надгробна споменика, а мало даље у подножју још један. Иако оштећена и без сачуваног натписа претпостављало се да су била подигнута непосредно после борбе.²⁶⁴⁷

Са Иванковца краљ се упутио у Деспотовац, а после у Манасију. Сутрадан 10. августа из Манасије преко Великог Поповца и Глоговца долази у Јагодину.²⁶⁴⁸ Том приликом у име Мораваца поздравио га је индустријалац и народни посланик Михаило Косовљанин. У свом говору он је истакао историјски значај Јагодине и околине као попришта великих бојева којима је руководио неумрли врховни вожд Карађорђе и

²⁶⁴⁰ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 9. август 1907,1-2.

²⁶⁴¹ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 10. август 1907, 1.

²⁶⁴² С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 12. август 1907,1.

²⁶⁴³ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 15. август 1907,1.

²⁶⁴⁴ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 15. август 1907,1.

²⁶⁴⁵ Подизање споменика палима на Иванковцу 1805. године, *Правда* 28.август 1934, 3.

²⁶⁴⁶ Подизање споменика палима на Иванковцу 1805. године, *Правда* 28.август 1934, 3.

²⁶⁴⁷ Подизање споменика палима на Иванковцу 1805. године, *Правда* 28.август 1934, 3.

²⁶⁴⁸ С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 12. август 1907,1.

изразио велику радост што у име потомака храбрих бораца који су ратовали са Карађорђем у великим борбама на Јагодини, Липару и Варварину на овом месту поздрављају његовог унука.²⁶⁴⁹ Даље у говору наводи да је провиђење као што је даровало напаћеном српском народу „Великог Карађорђа“ да очисти земљу од некрста и ослободи народ од петстогодишњег робовања, даровало Србији Карађорђевог унука, који сада води Србију путем уставних слобода у културног преображаја.²⁶⁵⁰ Краљ се потом обратио и захвалио на дочеку и похвалама њему и његовом дому. Посебно је исказао захвалност на сећању и уважавању заслуга његовог деде Карађорђа који је са њиховим дедовима проливао крв на Варварину, Липару, Јагодини при ослобођењу и стварању данашње отаџбине. Скренуо је посебну пажњу и да њихови потомци не смеју заборавити ту борбу, већ са светлим примером васпитавати себе и своје синове јер аманети наших предака још нису остварени.²⁶⁵¹ Сутрадан 11. августа, краљ се извезао са краљевићем у пратњи министра, председника општине Јевтића и Косовљанина на Ђурђево брдо са кога је Карађорђе нападао Јагодину, а које су Јагодинци засадили виновом лозом.²⁶⁵²

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ (1903-1914)

Сликарска дела заснована на темама из националне историје имала су важну пропагандно- политичку улогу у XIX веку и првим деценијама XX века.²⁶⁵³ У њима се најочигледније осликавало прожимање друштвено-политичке и естетско-формалне функције.²⁶⁵⁴

За разлику од дела чији је настанак искључиво био уметнички мотивисан, појаву дела историјског сликарства прате одређене државно-политичке и друштвене прилике.²⁶⁵⁵

Чињеница да политика одређује функцију уметничког дела најјасније се осликава у представама родоначелника династије, истакнутих појединаца њему блиских, догађаја

²⁶⁴⁹С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 12. август 1907, 1.

²⁶⁵⁰С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 12. август 1907, 1.

²⁶⁵¹С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 12. август 1907, 1.

²⁶⁵²С пута његовог величанства краља, *Српске новине* 15. август 1907, 1.

²⁶⁵³E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb. für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 145.

²⁶⁵⁴E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb. für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 146.

²⁶⁵⁵E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb. für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 147.

у којима је директно или индиректно учествовао, а која су давала легитимитет њему као владару.

Иако је држава Првог српског устанка пропала са његовим сломом 1813. године, идеја о њему као почетку васкрса српске државности и Карађорђу као покретачу и носиоцу била је јасно условљена династичким приликама. С обзиром да се на овом наративу потврђивао владарски идентитет настанак дела у којима се појављује лик Карађорђа имао је јасан пропагандни карактер како током XIX тако и у првим деценијама XX века.

Током 1903. године Владислав Тителбах израђује цртеж, табло *Карађорђево Топола*. Подељен на девет поља на којима су уз лик Карађорђа и приказ његовог гроба над којим гори кандило, на осталих седам поља приказани делови некадашњег града, конак, црква и предели око Тополе.²⁶⁵⁶

У част прославе стогодишњице Првог српског устанка 1904. године била је приређена и Прва југословенска изложба. Њена суштина проистекла је из чињенице да је Први српски устанак означио почетак борбе за ослобођење народа на Балкану и подстакао идеју о повезивању јужнословенских народа.²⁶⁵⁷

Међу делима на изложби нашла су се и дела са тематиком из устаничког периода *Дахије* и *Жртве дахијске*, Ристе Вукановића, скулптура Филип Вишњић, Петра Убавкића, рељеф Споменица за прославу стогодишњице Устанка, са ликовима Карађорђа и краља Петра, Ђорђа Јовановића.²⁶⁵⁸

Изложба је изазвала различите реакције. У приказу у листу Правда о изложеним радовима српских уметника, аутор текста истиче да сликарство није уметност која ће да учини да у срцима наше браће затрепери стара словенска жица, тако исто није уметност с којом ћемо прославити стогодишњицу Устанка.²⁶⁵⁹ С обзиром да се у последњих сто година мало радило на развоју сликарства он истиче да изложена дела нису репрезенти српске уметности, а изложба није изложба стогодишњице. У осврту на појединачна дела за Вукановићеве Дахије и Жртве дахија каже да не чине част уметности. Оне не остављају на публику никакв утисак. Дахије су боље од Жртава али су ипак проста фантазија и врло јефтино средство за ефекат. Игра ватре на лицима,

²⁶⁵⁶ Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001, 469.

²⁶⁵⁷ Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 463-471, 533-547; Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XIV, Београд 1905, 70-77, 225-232; Б. Поповић, Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XV, Београд 1905, 48-68.

²⁶⁵⁸ Н. Петровић, Прва југословенска уметничка изложба у Београду, *Дело* од 1. октобра 1904, 124.

²⁶⁵⁹ М. Пр, Југословенски салон, *Правда* од 9. септембра 1904.

сенке на зидовима, рука са згрченим прстима, све је то врло страшно, без сумње уплашило би сваког „рајетина“ пре сто година.²⁶⁶⁰

За разлику од негативне критике у Правди сликарка Надежда Петровић имала је позитивно мишљење о изложеним делима. Она је у свом тексту објављеном у часопису *Дело*, оценила да је на изложби српска уметност донела „монументалну народну епопеју, народну поезију у слици, сјајну прошлост народне историје и најсавршенији жанр из сеоског живота“.²⁶⁶¹ Од изложених дела она посебно издваја Вукановићеве Дахије „групу Турака окупљених око осветљене тепсије на које је пало по лицу руху и рукама ефектно осветљење ватрено-црвене светлости, остављајући позадину потпуно тамну, снажним потезима енергично сликано, дајући нарочито очима потребну рељефност и израз“. За распоред фигура, колорит и цртеж каже да су врло добри, нарочито фигура Фочић Мехмед аге (у позадини десно стојећи Турчин) који има веома много израза и карактеристичности.²⁶⁶²

У оквирима династичких пропагандних програма дела базирана на мотивима из националне историје нису искључиво средство исказивања политичке величине. Њихова функција је и у приближавању владара или будућег владара народу.²⁶⁶³

У време трајања прославе пунолетства престолонаследника принца Ђорђа Карађорђевића у кнез Михајловој улици у Београду у излогу трговине Браће Ђукановића била је изложена композиција *Алегорија на Први и Други српски устанак*²⁶⁶⁴ коју је од сликара Ђорђа Крстића поручила чувена радња Јевта Павловић и Компанија, као илустровани прилог зидног календара за 1906. годину.²⁶⁶⁵

Сложена структура композиције почивала је на више симболичких призора којима су били представљени идеали Српске револуције 1804-1815. године: освета Косова, борба за ослобођење и уједињење свих српских земаља уз истицање подједнаких заслуга двојице њених вођа војда Карађорђа и кнеза Милоша. Симболика ове композиција и

²⁶⁶⁰ М. Пр, Југословенски салон, *Правда* од 9. септембра 1904.

²⁶⁶¹ Н. Петровић, Прва југословенска уметничка изложба у Београду, *Дело* од 1. октобра 1904, 128.

²⁶⁶² Н. Петровић, Прва југословенска уметничка изложба у Београду, *Дело* од 1. октобра 1904, 124.

²⁶⁶³ М. Levey, *Painting at Court, The Wrightsman Lectures V*, New York University Press, 1971, 183. и даље. Цитирано код: М. Timotijević, *Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, Peristil*, br. 31, Zagreb 1988, 306.

²⁶⁶⁴ Ђорђе Крстић, *Алегорија на Први и Други српски устанак*, уље на платну, 47,5x63цм, инв. бр. ГМС/У 1271, Збирка Галерије Матице српске, Реализам. Литература: Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика*, Београд 30. август 1905,3; Н.Кусовац, *Сликар Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001, 172, 189; Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001, 202, 453; Е. Милошевић, М. Врбашки, *Карађорђевићи у збиркама Галерије Матице српске*, Нови Сад 2004, 19-20, 37, 53; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку, систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 100, 219; А. Боловић, Б. Челиковић, *Рудничко-таковски крај у уметности XIX века*, Горњи Милановац 2011, 24.

²⁶⁶⁵ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

њено излагање у време прославе пунолетства будућег српског владара требала је допринети и династичком помирењу. Тако се у штампи најављивало да ће током обиласка Западне Србије септембра 1905. године краљ Петар присуствовати парастосу оца кнеза Милоша, Тодора у Добрињи.²⁶⁶⁶ Са друге стране на четрдесет пет година од смрти кнеза Милоша, на Крстовдан 14. септембра 1905. године, подсетио је лист Правда уз опаску да је „благородна Србија, заузета врло важним пословима, чију важност нико жив не увиђа“, заборавила дан смрти „творца Србије“ и да је он тако прошао без свеће и тамјана.²⁶⁶⁷

У средишту композиције су ликови вожда Карађорђа и кнеза Милоша представљени на страницама књиге која се појављује изнад тешких, сивих облака који су се надвили над косовском Грачаницом. Њихову појаву, најављују два генија (анђела) један уз звуке трубе, а други пламеном бакље. Овај део композиције фланкирају представе: Карађорђево цркве и куле у Тополи са леве стране и Милошево црква и звонаре у Такову са десне стране. Низ степенице које воде од Карађорђево цркве силази млада жена, са пушком у левој руци док десном повлачи звоно. Она је персонификација устаничке, ослобођене Србије која звуцима звона позива у борбу на ослобођење, на шта указују и покидани ланци испред њених ногу. Уз греду звонаре пење се лоза испод чијих листова су исписана имена родоначелника и потомака династије Карађорђевић: *Карађорђа, кнеза Александра, краља Петра I и Ђорђа, престолонаследника.*

Уз државно-политичке идеале ослобођења и уједињења симболика композиције почивала је и на културно-просветном препороду. На то указује доњи сегмент композиције на коме су: глобус са исцртаним и исписаним називима неослобођених српских крајева: Бачка, Срем, Банат, Босна, Херцеговина, Стара Србија, Македонија, крунисане гусле и отворена књига *Историја српског народа* са исписаним годинама Косовског боја, Првог и Другог српског устанка. Црном бојом исписана је 1389. година Косовског боја и почетка слома српске државности, док су црвеном бојом исписане године Првог и Другог српског устанка 1804. и 1815. као године ослобођења Србије и освете Косова. Ту су и фигуре „малих Српчића из свих српских крајева под туђином“. Иако су скоро сви у анђеоском костиму (полунаги), може се препознати које из ког „вилајета“. Окупљени у групе брижљиво су прионули на културни рад, у исто време кроз игру рекламирајући понуду трговине Павловић. *„Мало Босанче црта на блоку*

²⁶⁶⁶ Парастос у Добрињи, *Правда* од 7. септембра 1905,2.

²⁶⁶⁷ Помен, *Правда* од 15. септембра 1905,2.

слику некадашњег војводе босанског Мркоњића и данашњег краља Србије Петра; рад овај са највећом радознаношћу прати дете крине Херцеговине. Вазда вредно и учено Војвођанче – а познаје се по клопаком и окићеном шеширићу и по кожуху, којим се опасао, оно се задубило и смишља каталог фирме Јефте Павловића и исписује Ово наше највеће стовариште трговачких књига и други(х) потреба за трговине, за школе, за писање, цртање, цео технички материјал за канцеларије, грађ. школе, за литографе ит.. Старосрбијанче упртило товар књига и школског прибора које му Далматинче са мора трговче товари на леђа. Одмах за њима је и мало Македонче и оно претоварено књигама из Слободне Краљевине Србије и одмах до њега седи сеја му уплакана међу полупаним стаклицима разног мастила.²⁶⁶⁸

Слика која је била представљена као нова визија двојице српских највећих и најзаслужнијих устаничких вођа Карађорђа и Милоша у јавности је добила позитивне критике.²⁶⁶⁹ О њој се говорило као лепој и генијалној изведеној замисли са јасно израженим патриотским циљем обојице војвода.²⁶⁷⁰ Истицана је њен богат и симболичан садржај за који је сликар као и на слици Глава цара Лазара, инспирацију пронашао на српском небу.²⁶⁷¹

Настала у периоду обележавања стогодишњице почетка Првог српског устанка, праћеног оспоравањем једне и величањем друге династије, појава оваквог дела требала је да послужи као подсећање на подједнаку улогу коју су њихови родоначелници, као вође Српске револуције и „осветници Косова“, имали у борби за ослобођење, која још увек није била окончана. Указивање почести и родоначелнику супротстављене династије отвара нову фазу у култури сећања која за циљ има нормализацију друштвено-политичких прилика.²⁶⁷²

Сложена структура Крстићевог дела заснована на континуираном оживљавању политичких идеала борбе за ослобођење и уједињење уједно је била и позив за културни препород.²⁶⁷³ Уз неговање патриотски идеала појавом „слободне деце будуће велике Србије“ са књигама и писаћим прибором алудирало се и на значај просвете као најважније потребе будуће државе.²⁶⁷⁴

²⁶⁶⁸ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

²⁶⁶⁹ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

²⁶⁷⁰ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

²⁶⁷¹ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

²⁶⁷² А. Асман, *Дуга сенка прошлости*, Београд 2011,90-91.

²⁶⁷³ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3.

²⁶⁷⁴ Професор, Најновији рад Ђоке Крстића, *Политика* од 30. августа 1905,3; Е. Милошевић, М. Врбашки, *Карађорђевићи у збиркама Галерије Матице српске*, Нови Сад 2004,20.

Као инспирација у уобличавању композиције Ђорђу Крстићу је могла да послужи представа „*Виђење Карађорђево*“ изведена поводом доласка на власт краља Петра 26. јуна 1903. године за коју је текст посебно за ову свечаност написао Драгутин Ј. Илијћ.²⁶⁷⁵ Као и Крстићево дело и оно почива алегоријском приказивању пропасти српске државе 1839. године и ослобођењу 1804. године уз појаву визуелних ефеката и радњи које доприносе њеној драматици: громови, генији који трубама најављују долазак осветника Косова са речима: „*Јавиће се он!... Силян као гром;/ К`о бура страшна која у облак диже море,...*“.²⁶⁷⁶

О сложености структуре композиције *Алегорија на Први и Други српски устанак* указује и то да су у њој примењена сва три принципа Француске револуције: слобода, једнакост и братство. Слобода је представљена у лику младе жене која позива у борбу за ослобођење, једнакост се односила на приписивање подједнаке улоге двојници вођа и родоначелника две супротстављене династије у Српској револуцији, док је принцип братства био презентован у јединству свих српских земаља.

Дела базирана на историјској тематици имала су улогу у презентовању националних интереса.²⁶⁷⁷ Чињеница да је држава оваква дела користила као снажно пропагандно средство у сврху политичко-национално образовање својих грађана, утицала је на то да се она репродукују и умножавају како би била доступна свима.²⁶⁷⁸

Масовно умножавање зидног календара са алегоријском представом Српске револуције требало је имати функцију истицања водеће културно- просветне улоге Србије у њеном етничком корпусу.²⁶⁷⁹ Иако за сада нема података да ли је до израде зидног календара уопште дошло, Крстићево дело се у јавности појавило у форми разгледнице (аутотипије)²⁶⁸⁰ потписане насловом „*Из ратова за ослобођење: Карађорђе и Милош*“.²⁶⁸¹ Њен концепт визуализације Српске револуције допринео је њеној

²⁶⁷⁵ Свечана представа у Београду, *Срђ* 15. јул 1903, 622-624.

²⁶⁷⁶ Свечана представа у Београду, *Срђ* 15. јул 1903, 624.

²⁶⁷⁷ E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 149.

²⁶⁷⁸ E. Vancsa, Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 154.

²⁶⁷⁹ И. Борозан, Слика Српске револуције: Алегорија I и II српског устанка Ђорђа Крстића, *Српске студије*, Београд 2017, 138.

²⁶⁸⁰ И. Борозан, Слика Српске револуције: Алегорија I и II српског устанка Ђорђа Крстића, *Српске студије*, Београд 2017, 137.

²⁶⁸¹ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији*, Београд 2009, 406.

масовнијој изради уочи Првог светског рата у сврху опште мобилизације и хомогенизације српског народа.²⁶⁸²

Долазак Карађорђевића на чело Србије условио је промену визуелног идентитета државе. Како би се потврдило њихово легитимно право на владарски престо дела са тематиком везаном за Први српски устанак, пре свега њеног вође и родоначелника династије Карађорђевић, Карађорђа Петровића у уметности и визуелној култури имала су изузетну важност.

То се види и у ангажовању за њихову реализацију за то време најпризнатијих уметника попут сликара Паје Јовановића.

Већ са доласком на власт Петра Карађорђевића на власт 1903. године Паја Јовановић почиње да се интересује за тематиком Првог српског устанка, односно лик њеног вође вожда Карађорђа.²⁶⁸³ Тако 1904. године ради прву студију у оловци стојеће фигуре Карађорђа,²⁶⁸⁴ која је касније послужила за још једну студију у уљу 1910/1911. године,²⁶⁸⁵ која је уобличена у репрезентативном портрету изведеном 1911. године у природној величини.²⁶⁸⁶ Управо пропагандни карактер портрета родоначелника династије био је у служби симболичне политике реперзентативне културе династије Карађорђевић.²⁶⁸⁷

Као угледни предлошци за обе студије по свој прилици да су сликару користили познати портрет Карађорђа руског сликара Боровиковског, као и сачувана његова долама.²⁶⁸⁸

И пре рада на Карађорђевом портрету Паја Јовановић се бавио темом Првог српског устанка, односно сценама у којима је учесник био Карађорђе.²⁶⁸⁹ О томе говоре две скице, које је радио око 1909. године. У том периоду сликар преговара посредством

²⁶⁸²И. Борозан, *Слика Српске револуције: Алгоритми I и II српског устанка Ђорђа Крстића, Српске студије*, Београд 2017, 137.

²⁶⁸³Познанство и веза са краљем Петром Карађорђевићем датира још од 1903. године када је Јовановић присуствовао његовом проглашењу за краља Србије: М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 199.

²⁶⁸⁴В. Краут, *Цртежи 19. века у Србији*, Београд 1992, 32-33.

²⁶⁸⁵Студија је рађена 1910/1911. године током сликаревог боравка у Београду поводом израде веридбеног портрета краљеве ћерке Јелене Карађорђевић. Том приликом краљ Петар наручује и портрет „Карађорђа“ родоначелника своје династије Видети: П.Петровић, *Паја Јовановић*, системски каталог дела, Београд 2012, 85; М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 134,200.

²⁶⁸⁶П.Петровић, *Паја Јовановић*, системски каталог дела, Београд 2012, 85.

²⁶⁸⁷М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 134

²⁶⁸⁸П.Петровић, *Паја Јовановић*, системски каталог дела, Београд 2012, 85.

²⁶⁸⁹М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 134.

Стојана Новаковића са краљем Петром Карађорђевићем у вези са наруцбином историјских композиција за дворску галерију у Београду.²⁶⁹⁰

У Малом Журналу 1910. године уз вест да је у Београд допутовао Паја Јовановић како би радио на иконостасу за Краљеву цркву у Тополи, наведено је да је краљ од њега наручио и две историјске слике из Карађорђевог живота.²⁶⁹¹ Сlike нису изведене али су сачуване скице. За скицу „*Карађорђе међу устаницима*“ у техници уља на платну, претпоставља се да је припремна студија за дело на тему подизања Првог српског устанка.²⁶⁹² Друга скица насловљена „*Карађорђе у боју*“ изведена у техници оловке на папиру и за њу нема сигурних података да ли је била разрађивана.²⁶⁹³

О Јовановићевом раду на темама из националне историја, говори и прихватаће позива Српске краљевске академије 1911. године за израду сликарских предлогака илустрованог издања српских народних песама.²⁶⁹⁴

Портрет „*Карађорђа*“ рађен је у природној величини (димензија 210x110 цм), техником уља на платну. Све до 1930. године налазио се на двору, када га краљ Александар поклања цркви Захвалници у Радовањском лугу, спомен-храму подигнутом на месту Карађорђевог убиства, на неких 35 м од гроба где је био и сахрањен.²⁶⁹⁵

С обзиром да је жеља наручиоца била да визуелизацијом родоначелника династије симболично нагласи свој владарски и династички континуитет, Карађорђе је приказан као стојећа фигура у природној величини. Да би јачина лика, а уједно и самог карактера њега као националног хероја, вође Првог српског устанка, искључиво била у првом плану, сликар га смешта на једно узвишење (врх стене), са небом као позадином на коме се одиграва драматична смена црних и белих облака кроз које се пробијају зраци сунца. Приказан је као снажна и енергична личност у полураскорачном ставу, благо окренуте главе у страну, одлучног погледа како обема рукама држи сабљу у

²⁶⁹⁰ Б. Црвенковић, Паја Јовановић и дворска уметност Карађорђевића, мастер рад, Београд 2009, 65, наведено код М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 135.

²⁶⁹¹ *Мали журнал* од 2. априла 1910, 3.

²⁶⁹² ЛПЈ, инв бр. 47, наведено код М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 135.

²⁶⁹³ ЛПЈ, инв бр. 232, наведено код М.Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009, 135.

²⁶⁹⁴ Илустровано издање српских народних песама, *Жена*, месечни часопис за жене, бр. 5, Нови Сад 1911, 313-314.

²⁶⁹⁵ Црква Захвалница свечано је освешћена на дан Светог архангела Гаврила, свога патрона, 26. јула 1930. године, који је уједно био и 113-годишњица од Карађорђевог убиства. Изведена је по пројекту руског архитекте Василија Андросова као једнокуполна црква, основе сажетог триконхоса Фасаде су обрађене у опеди са елементима моравске архитектуре. По преношењу са двора у Радовањски луг Карађорђевог портрет првобитно се налазио у гостинској соби тадашњег црквеног конака, причвршћен гипсаним рамом за зид, да изгледа као икона. Не зна се када је пренет у цркву, али постоје подаци да се првобитно налазио на јужном зиду цркве, да би током 70-тих година био постављен на западном зид североисточног пиластра. Досије Радовањски луг. Документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево.

корицама. Обучен је у црну доламу преко које носи црвени прслук, фермен и уске црне чакшире украшених ногавица. На ногама има једну врсту орјенталне обуће са шпицастим врхом. На одећи су као украс изведени златни гајтани на грудима, око руку и високоподигнутог оковратника капута као и на фермену. Преко груди има црвену ленту, а око појаса силаб у коме носи две кубуре. Паја Јовановић као један од највећих сликара српског академског реализма, овим портретом је дао велики допринос не само репрезентативној култури династије Карађорђевића већ и визуелизовању националне прошлости новијег доба.²⁶⁹⁶

Српска краљевска академија 1911. године покреће иницијативу за издавање илустрованог издања српских народних песама средствима из Задужбина Стаменковића и Магазиновића.²⁶⁹⁷ У првој књизи требале су бити објављене песме преткосовског, косовског и покосовског циклуса, ускочке, хајдучке и песме из Устанка. Послови око штампања били су поверени академику Љубомиру Стојановићу, док је академик Паја Јовановић прихватио да уради слике.²⁶⁹⁸ Активности око издавања овог дела прекинули су балкански ратови, да би се са њиховом завршетку 1913. године наставиле. Тада Српска академија наука расписује конкурс за израду илустрација односно упућује позивна писма ликовним уметницима Београда.²⁶⁹⁹ У њему је наведено да Српска краљевска академија намерава да изда народне песме са сликама, као и да ће у првој књизи бити објављене народне песме „историјске или са историјском реминисценцијом“. Како је један део песама преузео да илуструје Паја Јовановић за преостале чији је списак доставила, позива уметнике да се изјасне да ли желе да узму учешће. У другом писму од 8. јуна 1913. године тражено је да сваки ангажовани сликар илуструје само једну песму. У писму који је Академија упутила 16. октобра, сликар Драгомир Глишић био је обавештен да му је поврено илустровање песама Бој на Чокешини, Милош Стојићевић и Мехо Оругић и Бој на Делиграду.

²⁶⁹⁶ На изузетну вредост ово дела указује и *Решење Завода за заштиту споменика културе Крагујевац да уметничка слика „Карађорђе“ рад Паје Јовановића која се налази у цркви Архангела Гаврила у Радовању, Општина Велика Плана, има својство споменика културе бр. 126/1 од 8. 04.1969. год.* Док се црква Захвалница налази у оквиру Радовањског луга који је Одлуком Скупштине СРС заједно са местом погубљења Карађорђа и спомен црквом утврђен за НКД- знаменито место од изузетног значаја бр. 29 од 29.03.1979.год.Сл. Гласник СРС бр. 14 од 7.04. 1979, 780. Досије Радовањски луг. Документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево.

²⁶⁹⁷ Илустровано издање српских народних песам, *Жена*, месечни часопис за жене, бр. 5, Нови Сад 1911, 313-314.

²⁶⁹⁸ Илустровано издање српских народних песам, *Жена*, месечни часопис за жене, бр. 5, Нови Сад 1911, 314.

²⁶⁹⁹ В. Колаковић, Сликар Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 269.

Илустрација је урађена само за песму Милош Стојићевић и Мехо Оругић, с обзиром да су убрзо све активности прекинуте са избијањем Првог светског рата.²⁷⁰⁰

Као клише за илустрацију песме Милош Стојићевић и Мехо Оругић, Драгомир Глишић је насликао у техници уља на платну, квадриптих који су чинили портрети Милоша Стојићевића и Мехе Оругић, представе њиховог двобоја и одсечене Мехине главе.²⁷⁰¹ На њима су обе личности приказане у богатој одежди карактеристичној за периода Устанка. Оругић је приказан као млађи човек, док је Поцерац у зрелим годинама са брковима и перчином и оштрим погледом онако како га је опевао Филип Вишњић: *Весели се Поцерац Милошу,/ Десна ти се позлатила рука,/ Која знаде погубити Меху,/ Свим Турцима храброг поглавара,/ а Србима свима душманина.*²⁷⁰²

У години јубилеја, прославе стогодишњице Боја на Варварину 1910. године, Петар Раносовић, приступа изради четвртог решења представе *Јован Курсула у Варваринском боју*,²⁷⁰³ која је потом била изложена 1912. године на Четвртој југословенској изложби.²⁷⁰⁴

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1903-1914)

Свест о подизању спомен обележја као „видљивих знакова који би опомињали потомство на претке“,²⁷⁰⁵ од XIX века посебно је била подстицана. Њих су поред државе подизала разна удружења, појединци, породице или мештани.

Подизање спомен обележја у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка, условила је потреба да се идеали славне прошлости изразе на експресиван начин,²⁷⁰⁶ визуелизован одређеном формом и наглашеним националним обележјима. У таквим околностима настајали су меморијали изведени у форми јавних споменика, спомен плоча, спомен табли, спомен чесми, спомен школа, спомен цркава.

Прво спомен обележје подигнуто поводом обележавања стогодишњице Првог српског устанка био је дрвени крст на обали Колубаре, оборкнежевима Алекси Ненадовићу и

²⁷⁰⁰В. Колаковић, Слика Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 269.

²⁷⁰¹Прве три представе чувале су се у сликаревом атељеу док је четврта уништена у Првом светском рату. В. Колаковић, Слика Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 269.

²⁷⁰²В. Колаковић, Слика Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 269.

²⁷⁰³Јован Курсула (1910), уље на платну 108x126 цм инв. бр. 1097. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београ 1987, 150.

²⁷⁰⁴*Каталог Четврте југословенске изложбе у Београду 1912*, 39.

²⁷⁰⁵Споменик Јови Курсули, *Вечерње новости* од 24. априла 1904, без пагинације.

²⁷⁰⁶Т. Куљић, *Култура сећања*, Београд 2006, 10.

Илији Бирчанину, првим жртвама Српске револуције. Свечани помен и освећење одржани су на дан њиховог страдања, 23. јануара 1904. године.²⁷⁰⁷ На крсту, за чију је израду коришћен храст из забрана Илије Бирчанина, стајали су и иницијали Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина *АН ИБ* и датуми *23. I 1804-23 I 1804*. И поред незадовољства и осуде јавности, 1910. године одлуком ваљевске Општине, ово спомен обележје, које је било подигнуто на месту где су српски кнежеви били посечени, премештено је у двориште тадашње основне школе (данас Музеј),²⁷⁰⁸ где се налазило до двадесетих година XX века када је замењено каменим обелиском. Фотографија дрвеног крста објављена је током Првог светског рата, априла 1918. године у *Авали*, посебном илустрованом додатку Београдских новина које су излазиле у Београду током окупације 1915-1918. године.²⁷⁰⁹

Доласком на власт 1903. године Петра Карађорђевића, династичка пропаганда поново је била усмерена на подстицање култа Карађорђа Петровића као врховног војводе и утемељивача нововековне српске државе. Сегменти династичке прошлости приказивани су као пресудни догађаји нације.²⁷¹⁰

Концепт прославе стогодишњице Првог српског устанка био је одраз актуелних државно-политичких прилика. Околности под којима је дошло до промена на српском престолу нужно су наметале што хитнију изграђу препознатљивог визуелног идентитета нове владајуће династије. То је подразумевало поновно упознавање нације са једним од најзначајнијих периода из њене историје која је дуго била потискивана. Коришћењем прошлости требало оправдати актуелна дешавања и дати легитимитет новом владару.

На самом почетку припрема за прославу стогодишњице Првог српског устанка вајари Петар Убавкић и Сименон Роксандић предлагали су Главном одбору да се поводом јубилеја уради биста војводе Карађорђа. У писму председнику Одбора Петар Убавкић скреће пажњу да би прослава стогодишњице Српског устанка и борбе за ослобођење под вођством витешког Карађорђа, остала са једном празником ако се „не би приказало и једно колосално попресе великог Војводе чије би откриће попунило празнину у срцу светих момената ове велике прославе“.²⁷¹¹ Он даље каже да би му била

²⁷⁰⁷ Стогодишњица, *Мали журнал* од 13. јануара 1904., без пагинације.

²⁷⁰⁸ Срушен споменик, *Мали журнал* од 30. јуна 1910,3.

²⁷⁰⁹ https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORA_VLENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA

²⁷¹⁰ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 85.

²⁷¹¹ Писмо Петар Убавкић упућено 1. априла 1904. године Главном одбору. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

част да се Одбору стави на располагање и у „скултури уради такво попресе“.²⁷¹² Убавкићев предлог је био да биста буде преко природне величине, до 90 цм висине, са малим постаментом. Поред ње урадило би се и више примерака у гипсу чија би израда била 700 динара.²⁷¹³ И вајар Сименон Роксандић у писму 3. априла 1904. године износи Главном одбору свој предлог да се током прославе у изложбеним просторијама поставе бисте краља Петра и Вожда Карађорђа.²⁷¹⁴ Он би за ту прилику урадио попресе Карађорђа од гипса које би послужило и за остале просторије у којима се свечаности одржавају. Попресе Карађорђа би било преко природне величине од гипса 1-1,20 м, 6 до 8 примерака за суму од 1200 динара.²⁷¹⁵

Један од предлога за обележавање стогодишњице Устанка била је и одлука Београдске општине да се на Калемегдану подигне *Споменик Карађорђу и јунацима Првог српског устанка*. На седници 6. јула 1904. године одборници су изгласали предлог, који је 25. маја изнео председник Београдске општине Коста Главинић, о подизању *Споменика Карађорђу и осталим јунацима из Првог српског устанка за ослобођење од турског јарма*.²⁷¹⁶ Одбор је пре тога расправљо и о томе да ли би требало да Општина сама подигне на Калемегдану скроман *Споменик изгинулим борцима 1806. године при освајању Београда* и у исто време узме иницијативу за подизање општенонародног *Споменика Карађорђу и његовим помагачима у борби за ослобођење* или да само учествује у подизању великог општенонародног споменика.

Ова три предлога су стављена на гласање и одборници су одлучили да Београдска општина узме иницијативу да се прилозима целокупног српског народа подигне један величанствени општенонародни *Споменик Карађорђу и осталим јунацима, који 1804. године први отпочеше борбу за ослобођење српског народа испод турског јарма*.²⁷¹⁷

У спомен на стогодишњицу устанка у Цветкама априла 1904. године био је образован Одбор за подизање *Споменика Јови Курсули*, јунаку из Првог српског устанка. Из Огласа који је овај Одбор објавио види се намера да се поводом јубилеја помену и „радници Првог устанка, српске војводе и јунаци.“²⁷¹⁸

²⁷¹²АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²⁷¹³Писмо Петар Убавкић упућено 1. априла 1904. године Главном одбору. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²⁷¹⁴Писмо Главном одбору Симеона Роксандића, адемског вајара и наставника гимназије из Крагујеваца 3. априла 1904. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²⁷¹⁵Писмо Главном одбору Симеона Роксандића, адемског вајара и наставника гимназије из Крагујеваца 3. априла 1904.; АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²⁷¹⁶*Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 15. августа 1904, 2.

²⁷¹⁷*Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске* од 15. августа 1904, 2.

²⁷¹⁸Споменик Јови Курсули, *Вечерње новости* од 24. априла 1904, без пагинације.

Поводом обележавања стогодишњице Устанка 1904. године у селу Зеоке код Лазаревца „омладина, прауници и захвални Колубарци“, подигли су *Споменик кнезу Станоју Михаиловићу и његовом синовцу Николи.*²⁷¹⁹ Споменик је подигнут на породичном имању Михаиловића на месту где је кнез Станоје убијен и сахрањен.²⁷²⁰

Решен је у форми пирамиде клесане од белог камена у каменорезачкој радионици Ђовани Бертота. На споменику је уклесано: *Кнез Станоје Михаиловић/погибе 14. јануара 1804/ Споменик подигнут 1904/Мучки га уби дахија/Фочић Мехмед ага/он је прва жртва/ Витешки га освети његов/синовац Никола/који прво уби јаничара/Он је први осветник. Горко га оплака Карађорђе/при погребу и његову мученичку/ смрт објави народу у Орашцу/и подиже га на оружје/ Овај споменик подиже му омладина и прауници његови/ захвални Колубарци./Ђ. Бертото/ Београд.*

Један од предлога за обележавање стогодишњице Првог српског устанка било је и постављање у свим црквама спомен плоча са именима страдалих у борбама за ослобођење земље у XIX веку.

На седница Главног одбора за прославу стогодишњице, одржаној 15. фебруара 1904. године,²⁷²¹ усвојен је предлог С. Ловчевића, начелника Министарства просвете, да се „у свим црквама у отачаству на посебном и видном месту поставе камене плоче са уклесаним именима свих оних грађана дотичне цркве који су изгинули у ратовима у прошлом столећу за ослобођење и независност Краљевине Србије.“²⁷²² Оне су требале бити трајан и вечити спомен свим „оним који су својим животима искупили слободу отаџбине и потстицај за будућа поколења којима остаје започето да заврше јер ће видети да захвално потомство уме да цени жртве поднесене на олтар отаџбине.“²⁷²³

По усвајању овог предлога министар просвете и црквених послова упутио је допис 23. марта 1904. године митрополиту Инокентију у коме га обавештава о намери да се поводом стогодишњице у свим црквама поставе спомен плоче са именима изгинулих у

²⁷¹⁹ Гроб и споменик кнезу Станоју налазе се на имању Јездимира Марковића у селу Зеоке код Лазаревца. Података из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

²⁷²⁰ Кнез Станоје убијен је на самом почетку Првог српског устанка, у сечи кнежева 1804. године. Како би осветио стрица његов синовац Никола убија једног од Турака. Баталака наводи да су селяци свога кнеза „вечности у руке предали“ и да су га одмах по погибији сахранили. Баш у моменту његове сахране кроз Зеоке је пролазио Карађорђе, како је овај догађај оставио велики утисак на њега он га је свуда препричавао. Станојев синовац Никола умро је 1894. године. Сахрањен је код барошевачке цркве. Л. Арсенијевић Баталака, *Историја Првог српског устанка*, Београд 1988, 40-44; Прота М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 74-75; Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда.

²⁷²¹ Седници присуствовали: председник С. Лозанић, чланови М. Рашић, С. Ловчевић, С. Тројановић, М. Валтровић, А. Стевановић. АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

²⁷²² АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

²⁷²³ АС- МПс Ф 4 бр. 37/904.

ратовим за ослобођење у прошлом столећу.²⁷²⁴ Како би се та идеја реализовала он позива да црква преко својих епархија достави Извештаје и спискове изгинулих бораца у ратовима прошлог столећа за ослобођење и независност Србије.²⁷²⁵

На основу извештаја и спискова из црквених књига које су достављали свештеници прикупљени су значајни подаци о једном броју бораца из устаничког периода, њихова имена, када и где су погинули и колико су година имали.²⁷²⁶

Лешнички прота Ивко у свом писму наводи да је имао прилику да лично упозна тројицу српских устаника, Јована Чиљића из Лешнице који је 1813. године из лешничког шанца са 770 бораца одведен у Цариград у заробљеништво, из кога се вратио 1817. године, Јована Тадића-Цукића трговца из Трбушнице и Т. (Трифуна?) Илића из Лознице који је у био буљубаша шанца под Лозницом и Тривићевог шанца.²⁷²⁷

Свештеник Трешнички Антоније Обрадовић у писмо упућеном 12. јула 1904. године намеснику Азбуковачком,²⁷²⁸ каже да је потражио лица у својој парохији која су учествовала у Првом устанку под врховним Вождом Карађорђем од 1804. до 1813. године, а како није могао никога да нађе забележио је једну причу о Обраду Недељковићу учеснику борби на шанцу више Бачеваца и на Оклетцу, коју је чуо од старијих људи.²⁷²⁹

Поводом истицања углавном улоге Карађорђа, Стевана Синђелића, Хајдук Вељка и других бораца-јунака из Првог српског устанка током прославе јубилеја Н.Д. Божић у *Веснику српске цркве*, подсећа да је међу заслужнима за српску слободу било и свешетника и духовника попут Хаџи Ђере, Хаџи Рувима, Хаџи Мелентија, игумана Пајсија, проте Анастасија, проте Матије Ненадовића, поп Луке Лазаревића, проте Гучанина.²⁷³⁰ Из осећања дужности и поштовања према њиховим заслугама Божић предлаже да се њихова имена нађу на спомен плочама које ће бити постављене у парохијским црквама где су служили и да се њихови гробови очисте и ограде и над њима учини помен.²⁷³¹ Такође из једног од књижевних фондова којим располаже

²⁷²⁴ *Вечерње новости* од 30. априла 1904, без пагинације.

²⁷²⁵ АС- МПс Ф30 Р 165/904

²⁷²⁶ АС- МПс Ф30 Р 165/904

²⁷²⁷ АС- МПс Ф30 Р 165/904

²⁷²⁸ АС- МПс Ф30 Р 165/904.

²⁷²⁹ АС- МПс Ф30 Р 165/904.

²⁷³⁰ Н.Д.Божић, Поводом прославе стогодишњице, *Весник српске цркве*, свеска 5, мај 1904, 383-386.

²⁷³¹ Н.Д.Божић, Поводом прославе стогодишњице, *Весник српске цркве*, свеска 5, мај 1904, 385-386.

Архијерејски сабор предложио је да се изда споменица са животописима заслужних духовника и свештеника из периода борбе за ослобођење.²⁷³²

У Варварину Главни одбор за подизање *Споменика варваринским борцима* организовао је 1. фебруара 1904. године у варваринској цркви помен свим јунацима који су учествовали у Варваринској бици 1810. године, а увече истог дана забаву са игранком на којој би се прикупљала средства за подизања споменика.²⁷³³ Намера Одбора је била да се на стогодишњицу Варавринског боја одужи борцима скромним спомеником вожду Карађорђу, Јови Курсули и браћи Русима.²⁷³⁴ Споменици су подигнути на стогодишњицу Варваринске битке 1910. године.

Поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка у капели која је подигнута над Ћеле кулом грађани Ниша поставили су мермерну спомен плочу. На њој је уклесан текст посвете: „*Слава Кара-Ђорђу, Синђелићу и Чегарским јунацима/На дан прославе стогодишњице Устанка под вождом Кара-Ђорђејем/ 19. маја 1904. год. Нишки грађани.*“

Прослава стогодишњице Устанка у Крушевцу била је прослављена на Видовдан откривањем *Споменика Косовским јунацима* и отварањем фабрике барута у Обилићеву.²⁷³⁵

Поред државе, појединаца, различитих удружења један број спомен обележја током 1904. године подигнут је ангажовањем ученика и наставника основних, народних школа попут споменика у Делиграду, спомен чесме у Обреновцу и Белом Потоку, спомен плоче на Ћеле кули, спомен табле у Леновцу.

Подизање јавних споменика увек је било условљено актуелним државно политичким и културним приликама.²⁷³⁶ Такве околности владале су и 1904. године. Културно-просветни карактер прославе стогодишњице Устанка условио је посебно ангажовање образовних установа.

Поводом стогодишњице Устанка, на Делиграду 23. маја 1904. године била је организована прослава ђака и наставника основних школа Алексиначког и Моравског среза.²⁷³⁷ Том приликом у оквиру програма прославе обављено је освећење *Споменика Вожду и његовим сатрудницима за ослобођење Србије*. Споменик у форми пирамиде био је постављен у дворишту делиградске школе, поред пута „као вечити знак

²⁷³² Н.Д.Божих, Поводом прославе стогодишњице, *Весник српске цркве*, свеска 5, мај 1904, 385-386.

²⁷³³ Позивница Главног одбор за подизање споменика варваринским борцима. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

²⁷³⁴ Споменик у Варварину, *Вечерње новости* од 23. јануара 1904, без пагинације.

²⁷³⁵ *Вечерње новости* од 12. јуна 1904, без пагинације.

²⁷³⁶ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 277.

²⁷³⁷ Прослава на Делиграду, *Вечерње новости* од 21. маја 1904, без пагинације.

признања и захвалности вожду Карађорђу и његовим борцима за ослобођење“.²⁷³⁸Током Првог светског рата споменик је уништен.

У спомен на стогодишњицу Првог српског устанка, ђаци Обреновца, Забрежја и Звечке, уз помоћ грађана, подигли су спомен чесму на артерском бунару преко пута хотела Антоновић и Обреновачке бање. Прикупљање средстава почело је четири године пре јубилеја, организовањем добротворних концерата.²⁷³⁹Помоћ су пружили и родитељи ђака, грађани и општина Обреновац. Спомен чесма је свечано освећена 27. јуна 1904. године.²⁷⁴⁰Том приликом „приређена је свечаност по нарочитом програму, а затим народно весеље“.²⁷⁴¹

Спомен чесма у Обреновцу састоји се из степенастог каменог постоља које носи скулптурални део од црног гранита, који чини обелиск на постаменту са декоративном вазом на врху. На обелиску постављене су фотографије на порцелану са ликовима Карађорђа²⁷⁴² на јужној и краља Петра на северној страни. Испод сваке фотографије које уоквирују венци храстовог и лаворовог лишћа увезаним тракама на чијим су крајевима уписне 1804. и 1904. године, стоји натпис: *У спомен стогодишњице ђаци школе: Обреновачке, Забрешке, Звечанске подигоше овај споменик уз помоћ родитеља, грађана и општине Обреновачке.* На бочним странама обелиска уклесане су 1804. и 1904. година. Два отвора за воду постављена су на северној и јужној страни постамента. Дефинисани су у форми металних лавовских глава²⁷⁴³ из чијих чељусти излазе цеви за воду. За прихватање воде из цеви, у оквиру степенастог постоља изведена су камена корита.

Добровољним прилозима ученика основних школа среза Врачарског у центру Белог Потока, места у коме је рођен, подигнута је спомен чесма Васи Чарапићу.²⁷⁴⁴Спомен чесма је имала форму гранитне пирамиде, на којој су се налазили рељеф ливен у

²⁷³⁸ Љ. Поповић, Спомен црква „Св. архангела Михаила и Гаврила на Делиграду“, *Од Устанка ка независности 1806-1876.*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2. септембра 2006. године у Алексинцу, Београд 2007, 334.

²⁷³⁹ Г.Б. Обрадовић, *Био једном...стари Обреновац*, Обреновац 2002, 25.

²⁷⁴⁰ Г.Б. Обрадовић, *Био једном...стари Обреновац*, Обреновац 2002, 25.

²⁷⁴¹ <http://www.prvaobrenovacka.edu.rs/index.php/o-skoli/istorijat-skole>

²⁷⁴² Чесма је фебруара 1908. године претрпела оштећења. Карађорђева слика је скинута и уништена, док је једна од глава лавова разбијена. *Вечерње новости*, Београд, 24. фебруар 1908. без пагинације.

²⁷⁴³ Главе лавова су првобитно биле изливене од гипса. *Вечерње новости*, Београд, 24. фебруар 1908, без пагинације.

²⁷⁴⁴ *Вечерње новости* од 25. јуна 1904, без пагинације; Свечаност у Белом Потоку, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904, без пагинације.

бронзи, са попрсјем војводе Васе Чарапића и плоча са натписом, док је на врху био постављен двоглави орао раширених крила.²⁷⁴⁵

У присуству великог броја ђака, свечаност откривања и освећење одржана је 27. јуна 1904. године.²⁷⁴⁶

У спомен на прославу стогодишњице ученици нишких народних школа 25. априла 1904. године,²⁷⁴⁷ поставили у Ћеле кули спомен плочу посвећену Карађорђу и његовим саборцима са натписом: *1804-1904./ Првом српском ослободиоцу после Косова/ Карађорђу/ и/ његовим друговима/за успомену стогодишњице./ Захвални потомци ученици-це/ нишких народних школа.*

Поводом стогодишњице Устанка на месту где се налазила кућа Хајдук Вељка Петровића у Леновцу ђаци и наставници Црне Реке поставилаи су металну таблу на којој је писало *„Кућиште рођења Хајдук Вељка сарадника неумрлог војска Карађорђа, приликом стогодишњице Устанка обележише ђаци и наставници Црне Реке“.*²⁷⁴⁸

У години обележавања стогодишњице Устанка Београдској општини био је чак поднет предлог кмета Михаила Марковића за премештање споменика изгинулим борцима 1806. године „на другу страну Шумадијске улице“ у нов парк који ће се уредити на месту где би се озидала гробница и пренеле све кости.²⁷⁴⁹ Разлог за то је видео у неадекватном простору где се споменик сада налази, а Београд би у исто време добио још један парк. На седници 5. октобра 1904. године одбор Београдске општине је расправљао о овом предлогу. Иако су били једногласни око значаја пошумњавања и уређења парка на овом делу Врачара, мишљења о предлогу за премештање споменика и посмртних остатака устаника била су различита. Одборник Марко Петронијевић је истакао да из пијетете не треба са тог места измештати кости устаника изгинулих 1806. године. Пошумњавање према одборнику У. Благојевићу би било још један види обележавања прославе стогодишњице, нарочито ако би у њему улогу преузели ђаци основних школа.

Током 1904. године било је подигнуто или започето више школски зграда у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка. Већина објеката рађена је по новом плану тзв.

²⁷⁴⁵ Фотографија спомен-чесме коју је снимио фотографски атеље Велић и Јовановић из Студеничке бр. 35, била је објављена 1911. године на насловној страни Малог журнала. *Мали журнал*, 19. јануар 1911, 1.

²⁷⁴⁶ Свечаност у Белом Потоку, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904, без пагинације.

²⁷⁴⁷ Љ. Поповић, Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу, *Пешичаник*, бр. 2, Ниш 2004, 89.

²⁷⁴⁸ К. Миковић, Портрет Хајдук Вељка који је радио Ђура Јакшић још се налази на фирми сеоске кафана у родном месту крајинског војводе, *Време* од 12. маја 1937, 7.

²⁷⁴⁹ Подизање новог парка, *Вечерње новости* од 4. новембра 1904, без пагинације.

„швајцарском стилу“ (der Schweizerstil),²⁷⁵⁰ које је израдило Министарство грађевина.²⁷⁵¹ Реч је о типским објектима са учионицама и становима за учитеље.²⁷⁵² Подизане су углавном прилозима грађана, који су поред новца често поклањали земљиште за градњу, грађевински материјал и учествовали као радна снага у изградњи. Неретко одређена средства давале су општине из својих буџета и различита удружења.

Ови објекти били су сложених, правилно разуђених основа. Карактеришу их забатна pročелја, на деловима изведеним дуж подужне осе (бочне учионице, главни и споредни улаз). Изглед кровова у свему прате основу објекта. На њему је, у оси улазног забатног pročелја, била постављена мала дрвена звонара. Фасаде ових објекта одликује правилан ритам прозорских отвора и врата, који су посебно истакнути употребом црвене опеке. Црвена опека коришћена је поред декоративних елемената и за дефинисање појединих конструктивних елемената попут угаоних пиластара. Овакав начин обликовања фасада резултиран је праксом која је у том периоду уследила, а била је праћена сменом династија у Србији.²⁷⁵³ Она је подразумевала тражења узора у традицији, при чему је преовлађивао концепт моравске школе.²⁷⁵⁴ Поред полихромије ове објекте је карактерисао дрворезбарни украс у читавој дужини стрехе крова по чему су назване школе „швајцаркиње“.²⁷⁵⁵

Школе овог типа биле су подигнуте у Старом Ацибеговцу (Старом Селу) код Велике Планае, Великој Плани, Марковцу, Баничини, Глибовцу, Лесковцу, Цапарићима, Великој Иванчи, Скобаљу и многим други местима широм Србије. Као подсетник да су подизане у години јубилеја на свакој школи је била постављена мермерна спомен плоча са натписом „*Спомен годишњици-1804-1904. године.*“²⁷⁵⁶

²⁷⁵⁰ Швајцарски стил (Der Schweizerstil, Schweizerhaus Stil, Schweizer Holzstil oder Chaletstil), представљао је правац у архитектури историзма посвећен стилу алпских сеоских кућа. Био је нарочито популаран током у периоду Belle Époque крајем XIX и почетком XX века у земљама Средње Европе и Скандинавији.

²⁷⁵¹ Б.Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 1159.

²⁷⁵² На основу Закона о народним школама из 1904. године за подизање и снабдевање школа надлежне су школске општине. Министар просвете у договору са министром грађевина, уз консултацију са Главним просветним саветом прописује планове и услове за градњу школа. Закон о народним школама, *Просветни гласник* за априла 1904, 328.

²⁷⁵³ А. Кадидевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 133-134.

²⁷⁵⁴ А. Кадидевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 134.

²⁷⁵⁵ Назив су добиле по томе што су изгледом подсећале на швајцарске традиционалне сеоске куће.

²⁷⁵⁶ Б.Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 1160.

Три нове школске зграде са 17 одељења подигнуте су у Лесковцу за успомену на прославу стогодишњице Првог српског устанка под вождом Карађорђе²⁷⁵⁷. Њих су подигли Лесковчани уз посебно залагање председника општине Михаила Ђ. Баба-Милкића. Камен темељац за све три школе положен је током лета 1904. године у присуству тадашњег министра просвете Љубе Давидовића. Оне су веома брзо биле завршене и примњене од стране комисије. На новим школским зграда стављене су спомен плоче на којима је писало: „1804-1904/ Општина Лесковачка-Омладини Школској/У спомен прославе стогодишњице I српског устанка под вождом Карађорђе/А за време владе унука му краља Србије Петра I“.²⁷⁵⁸ Вредност новоподигнутих зграда износила је скоро сто хиљада динара по израђеном плану и предрачу^у.

Као успомену на стогодишњицу Устанка и у Великој Плани је подигнута зграда основне школе.²⁷⁵⁹ Новац за нову школску зграду прикупили су грађани. Како би се зграда што пре завршила у њеној градњи учествовала је и општина, која је за ту сврху одредила одређену суму новца из општинског буџета и других општинских прихода.

Зграда школе у спомен на стогодишњицу Устанка била је започета 1904. године и у Цапарићима код Љубовије у Азбуковачком срез.²⁷⁶⁰ Она је по плану требала да има две учионице и два стана за учитеље. Земљиште на којој је подигнута поклонили су свештеник Милован Протић и Драгић Н. Васић. Забележено је да су одређена средства дали општина азбуковачка и шабачко начелство. Како су средства постепено пристизала зграда школе завршена је 1910. године. У години Анексионе кризе школа у Цапарићима подигнута „у врх поља“ наспрам жандарске касарне у Босни била је најбољи споменик стогодишњици који ће учити читав српски народ да воли своју отаџбину, као што су радили преци на чијој је крви рођена слобода.²⁷⁶¹

Почетком 1904. године у родном селу Карађорђа, Вишевцу био је образован Одбор за прикупљање прилога за подизање школе. У прогласу Одбора стајало је: „*Сувремене потребе новог живота захтевају да се оличена признања потомства не зову биста, кип статуа, него школа, болница, сиротиште....Вишевац нема школу. Подигнимо му*

²⁷⁵⁷ *Просветни гласник* од 1. децембра 1904, 734.

²⁷⁵⁸ *Просветни гласник* од 1. децембра 1904, 734.

²⁷⁵⁹ Редак случај, *Просветни гласник* од 1. априла 1904, 455.

²⁷⁶⁰ *Просветни гласник* од 1. августа 1911. године, 662-663.

²⁷⁶¹ *Просветни гласник* од 1. августа 1911. године, 663.

овако народски школу. Ето споменика Карађорђу...²⁷⁶²У списку приложника били су Марко Леко, Милорад Рувидић, Јован Цвијић, Никола Несторовић.²⁷⁶³

Поводом обележавања јубилеја, стогодишњица великих битака у Првом српском устанку подигнути су споменици на Мишару 1906. године и Варварину 1910. године и спомен плоча у Лозници 1910. године.

Спомен плоча у спомен на стогодишњицу Боја на Лозници, састоји се из пет појединачних мермерних плоча од сивог гранита, постављених на јужном зиду припрате. Клесане су у радионици Љубе Матића каменоресца из Шапца.

На плочи у средини уклесан је натпис: *Бој на Лозници 1810! За сећања на витешка дела својих предака/ овај спомен постави о стогодишњици захвално потомство 1910.*

На плочама изнад ње: *„Нагло Турци на град ударају,/ за бедем се рукама хватају./ Лозница се из темеља креће!...“ Дванес дана бојак без престанка./ Ко ће сили турској одољети?... /*

Стоји цика тананих пушака,/ јека стоји убојитих топова,/ земља јечи ведро небо звечи!.. /Турци даше плећа, побјегоше/ Дрини води, хладној на обалу!...“ (Српска народна песма).

На плочама испод уклесане су речи Боже Радуловића: *Из пепела ваших тела,/ краљевина српска ниче;/ за јуначка ваша дела,/ потомство вам сада кличе:/*

Из витешке борбе ваше,/ слобода нас обасјала;/ бесмртници земље наше, свима вама вечна хвала!

У овом периоду подижу се и споменици руским војницима, српским савезницима током устаничког периода. Тако достојно спомен обележје, у знак захвалност за помоћ у борбама на Варваринском пољу 1910. године добијају руски војници предвођени грофом О'Рурком. Пре тога, на иницијативу протосинђела Доментијана професора Богословије Светог Саве 1907. године започело је ископавање на вису изнад Врела код Соко Бање, како би се лоцирала гробница у којој су била сахрањена седамдесеторица руских војника, изгинула 1810. године у борби са Турцима код Копане земље, када су са Хајдук Вељком кренули према Варварину.²⁷⁶⁴ Гробница је првобитно била обележена крстом од бигра, који је касније скинут и искоришћен за степениште једне воденице на Врелу.

²⁷⁶² А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 235.

²⁷⁶³ До подизања школе у Вишевцу ипак није дошло. А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 235.

²⁷⁶⁴ Једна историјска гробница, *Политика* од 13. септембра 1907, 3.

Приликом радова у манастиру Вољавчи, где је за време Првог српског устанка 1805. године био смештен Правитељствујушчи Совјет, 1904. године откопани су делови „Карађорђеве чесме“.²⁷⁶⁵ Чесма је била уништена и затрпана, а од делова су извађени тесани камен и плоча на којој је био натпис који је уништен приликом њеног рушења. У цркви манастира Вољавча налази се и гроб Карађорђевог барјактара Танаска Рајића.²⁷⁶⁶

Ратна дешавања 1912-1918. утицала су на реализацију бројних пројеката. Током 1912/1913. године био је расписан Конкурс за споменик Стевану Синђелићу у Свилајнцу.²⁷⁶⁷ Средства за његово подизање почела су да се прикупљају још 1909. године, у време прославе стогодишњице Боја на Чегру. Тада је као прилог краљ Петар поклонио 100 динара колико и Миле Радојковић народни посланик и браћа Јовановић-Ресавац, трговци из Београда.²⁷⁶⁸

Иако је прву награду на конкурс освојио вајара Тома Роксандић,²⁷⁶⁹ одлучено је да споменик буде изведен по решењу Јована Пешића.²⁷⁷⁰ Почетак Првог светског рата спречио је његово подизање, а од Пешићевог пројекта сачуван је само цртеж споменика на паусу.²⁷⁷¹

Спомен цркве су представљале „патриотска светилишта“ која су могла имати функцију и хришћанских богомоља, док је одлазак до њих био врста ходочашћа.²⁷⁷² С обзиром на покретачку снагу коју је давао спој вере и идеје о борби за национално ослобођење оне су најчешће и подизале после ослободилачких ратова.²⁷⁷³

У спомен на Први српски устанак подигнута су два сакрална објекта, маузолеј на Опленцу и спомен црква у Глибовцу.

²⁷⁶⁵ Карађорђева чесма откопана у манастиру Вољавча, *Вечерње новости* 11. јуна 1904, без пагинације.

²⁷⁶⁶ После Боја на Љубићу 1815. године његову главу је донео игуман Максим и сахранио у цркви „уза зид, лево од певнице“ М.Б. Милићевић, Из мојих успомена, *Годишњица Николе Чуића*, књига XVI, Београд 1896, 66

²⁷⁶⁷ *Београдске општинске новине* од 1. маја 1940, 472.

²⁷⁶⁸ Један велики дан, Славље Стевана Синђелића и његових јунака у Нишу и Свилајнцу, *Политика* од 20. маја 1909, 3.

²⁷⁶⁹ *Београдске општинске новине* од 1. маја 1940, 472.

²⁷⁷⁰ К. Павловић, Један заборављени српски вајар-Јован Пешић, *Зборник за друштвене науке матице српске* бр.34, Нови Сад 1963, 63-73.

²⁷⁷¹ К. Павловић, Један заборављени српски вајар-Јован Пешић, *Зборник за друштвене науке матице српске* бр.34, Нови Сад 1963, 70.

²⁷⁷² T.Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 145; N. Makuljević, Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History* (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld 2012, 34-39.

²⁷⁷³ T.Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 147.

У спомен на стогодишњицу Првог српског устанка добровољним прилозима мештана, у Глибовцу је подигнута спомен црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице, свечано освећена 8/21. септембра 1907. године.²⁷⁷⁴ У основи је једнобродна грађевина. Просторно је подељена на наос са олтарском апсидом на источној и звоником на западној страни. Скромну фасадну декорацију одликује профилисани кровни венац и извођење стилизоване малтерске обраде која имитира зидање у правилном слогу и профилацију изнад прозорских отвора у облику монофора и портала. Западну фасаду одликује наглашени средишњи део који благо излази из масе pročелја и у горњој зони се завршава звоником. На овом плитком испусту изнад западног портала постављена је спомен плоча од белог мермера са уклесаном посветом: *У спомен Српског устанка 1804-1904/ подигнута прилогом Глибовчана.*

Поводом обележавања стогодишњице Устанка било је планирано и подизање спомен цркве у Радовањском лугу и поствљање камена темељца цркве Светог Саве на Врачару.

Да је постојала намера да се у години јубилеја обележи и место Карађорђевог убиства на примерен начин указује податак да је у Великом Орашју образован Одбор који се бавио прикупљањем средства за подизање спомен цркве у Радовањском лугу.²⁷⁷⁵

У оквиру религијске свечаности прославе стогодишњице Првог српског устанка било је планирано постављање камена темељца за изградњу храма Светог Саве на Врачару као споменика првом српском учитељу и просветитељу.²⁷⁷⁶ Првобитно је свечано полагање и освећење камена темељца за будућу цркву Светог Саве на Врачару било најављено за 27. децембар 1904. године,²⁷⁷⁷ а потом одложено за 14. јануар 1905. године.²⁷⁷⁸

Маузолеј на Опленцу

Најмонументалније спомен обележје подигнуто у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка био је *Маузолеј на Опленцу*, гробна црква династије Карађорђевић.

Повратак династије Карађорђевић на српски престо 1903. године значио је и поновно оживљавање Тополе и околине као историјски значајног места. Уочи године јубилеја, стогодишњице Првог српског устанка, краљ Петар расписује Конкурс за нову цркву у

²⁷⁷⁴ Листови са имовинским стањем цркава до 1907. године. АС-МПс-Цо Ф 12 Р 1 1908.

²⁷⁷⁵ Сваштице, *Босанска вила* бр. 11, Сарајево 15. јун 1904, 219.

²⁷⁷⁶ Црква Светог Саве, *Мали Журнал* од 4. јануара 1904, без пагинације.

²⁷⁷⁷ *Вечерње новости* од 27. децембра 1904, без пагинације.

²⁷⁷⁸ *Вечерње новости* од 28. децембра 1904, без пагинације.

Тополи.²⁷⁷⁹ Црква је требала да буде монументална у српско-византијском стилу и са криптом у коју би се могло улазити и споља и изнутра.²⁷⁸⁰ На основу изнетих услова може се закључити да је краљ Петар намеравао да цркву подигне својим средствима и да је њена намена била, да поред парохиске буде и гробна црква.²⁷⁸¹

Тестаментом који је 6. августа 1900. године написао, тада кнез Петар Карађорђевић, као аманет својој деци оставио је, да уколико могу саграде у Тополи велики храм у коме би се сахрањивали сви Карађорђевићи.²⁷⁸² Наиме ово је била првобитно жеља његовог оца кнеза Александра Карађорђевића изречена на смрти, да се од новца који се буде добио од продаје имања у Румунији подигне у Тополи над вождовим гробом црква.²⁷⁸³ Новац који је био положен у Управи фондова, управо у ту сврху, 1909. године достигао је износ од 600 000 динара.

Маузолеј на Опленцу био је прва монументална сакрална грађевина новије српске архитектуре на којој је дошло до прекида са применом „ханзенатике“ у извођењу репрезентативних објеката.²⁷⁸⁴ Као својеврстан симбол културне идеологије нове династије, представљала је званично прихватљив облик националног стила прилагођен потребама актуелних државно-политичких и културних прилика у Србији.²⁷⁸⁵ Његовом сложеном функцијом парохиског храма, краљевског маузолеја, спомен здања, требало је истаћи „народни“ карактер нове династије Карађорђевић и њихову улогу, односно њиховог родоначелника војда Карађора у изградњи националног и државно-политичког идентитета.²⁷⁸⁶

Смена династија поред утицаја на државно-политички систем земље, имала је далекосежне последице и на уметност и културу. Доласком династије Карађорђевић на власт југословенске идеје постају нарочито актуелне. Роматичарски карактер ових идеја, попут ослобођења угњетених сународника, подсећања на славне периоде из српске историје, прославе стогодишњице Првог српског устанка, имало је јаког утицаја на окретање ка традиционалним стиливима у архитектури.²⁷⁸⁷

У Српским новинама од 4. децембра 1903. године објављују се два конкурса. Први расписан по налогу краља Петра односио се на достављање предлога за цркву у

²⁷⁷⁹ Стечај, *Српске новине* од 4. децембра 1903, 1524.

²⁷⁸⁰ Стечај, *Српске новине* од 4. децембра 1903, 1524.

²⁷⁸¹ М. Јовановић, *Опленац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990, 28.

²⁷⁸² М. Јовановић, *Опленац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990, 21.

²⁷⁸³ Како је краљ Петар зидао задужбину на Опленцу, *Политика* од 31. августа 1930, 3.

²⁷⁸⁴ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 130.

²⁷⁸⁵ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 130.

²⁷⁸⁶ А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Београд 2007, 144.

²⁷⁸⁷ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 123.

Тополи,²⁷⁸⁸ док је други конкурс расписала Српска краљевска академија наука за израду пројеката зграда: Академије, Народне библиотеке и Музеја српске земље.²⁷⁸⁹ Како су оба ова конкурса објављена пред почетка 1904. године може се претпоставити да је подизањем ових репрезентативних грађевина требало дати посебан значај стогодишњици Првог српског устанка.

Условима конкурса за маузолеј на Опленцу било је предвиђено да предложени пројекти морају бити изведени у српско-византијском стилу и да поред тога, што би требало да одговарају потребама православног обреда морају да имају кришту.²⁷⁹⁰ Од осамнаест приспелих радова познати су углавном награђени радови. Одлуком комисије у саставу: Михаило Валтровић, Андра Стефановић и Драгутин Ђорђевић која је 7. фебруара 1904. године у присуству краља Петра прегледала све приспеле радове, награђени су Никола Несторовић архитекта са 1000 динара, Владимир Поповић подархитекта са 700 динара, Душан Живановић виши архитекта са 400, са 300 динара Милорад Рувидић, Пера Поповић и Јелисавета Начић архитекта.²⁷⁹¹ На конкурс за храм на Опленцу учествовали су и Светозар Ивачковић и Димитрије Т. Леко.²⁷⁹²

Изложба приспелих радова изазвала је велику полемику у стручној јавности.²⁷⁹³ О предложеним нацртима будуће цркве на Опленцу своје мишљење је изнео Димитрије Леко. Полазећи од најважнијег услова конкурса да грађевина мора бити монументална и изведена у духу српско-византијског стила, наглашава да су „рудиментални пратиоци стечајног услова о стилу, у оквиру духа времена, владајућих обичаја, појмова о божанству, институција политичких и религиозних и најзад у оквиру чудног игнорисања савремене савршености технике, спутавали пројектанте у толикој мери да је чиста гола спекулација морала преовладати“.²⁷⁹⁴ Из тих разлога прва указана прилика да се подигне један чисто српски монументални божји храм није донела задовољавајуће резултате.²⁷⁹⁵

И поред одлуке комисије да се прва награда додели пројекту Николе Несторовића, краљ Петар као наручилац опредељује се за друго награђени пројекат Владимира

²⁷⁸⁸ Стечај, *Српске новине* од 4. децембра 1903, 2.

²⁷⁸⁹ Стечај, *Српске новине* од 4. децембра 1903, 2.

²⁷⁹⁰ Стечај, *Српске новине* од 4. децембра 1903, 2.

²⁷⁹¹ Планови за тополску цркву, *Вечерње новости* од 8. фебруара 1904, без пагинације.

²⁷⁹² А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 126.

²⁷⁹³ Д.Т.Леко, Скице за нову цркву у Тополи, *Дело*, часопис за науку књижевност и друштвени живот, тридесета књига, Београд 1904, 272.

²⁷⁹⁴ Д.Т.Леко, Скице за нову цркву у Тополи, *Дело*, часопис за науку књижевност и друштвени живот, тридесета књига, Београд 1904, 272.

²⁷⁹⁵ Д.Т.Леко, Скице за нову цркву у Тополи, *Дело*, часопис за науку књижевност и друштвени живот, тридесета књига, Београд 1904, 273.

Поповића. У септембру 1907. године постављен је камен темељац, да би се крајем 1909. године после новог конкурса градња наставила по пројекту Косте Јовановића, који је краљ такође сам одабрао.

Да се од самог почетка размишљало о меморијалној функцији храма на Опленцу указује податак да је краљ Петар приликом посете Тополи 1. јануара 1904.године, где је поменом на гробу војда Карађорђа, симболично започело обележавање стогодишњице Првог српског устанка, са свитом и народом отишао на Оплепац и разгледао место где жели да подигне „*цркву у спомен на стогодишњицу Устанка*“.²⁷⁹⁶Избор локације за градњу је пажљиво биран, на шта је утицала и његова сложена намена: парохиског храма, краљевског маузолеја, спомен здања.²⁷⁹⁷Симболично одавање почести родоначелнику династије био је избор Светог Ђорђа као патрона храма који је подигнут на врху Малог Опленца, узвишња са кога се поглед пружа не само на Шумадију већ и Поморавље.²⁷⁹⁸Иако се у монографији о Опленцу, издатој 1935. године, наводи да је уз скромну свечаност тада било обављено полагање камен темељца са узиданом повељом, поузданих података о томе за сада нема.²⁷⁹⁹

Како се у националном споменику оживљава дух прошлости, који се нарочито интензивира свечаним полагањем камена темељца,²⁸⁰⁰ симболично, камен темељаца будућег маузолеја Карађорђевића положен је 24. септембра 1907. године,²⁸⁰¹ на дан Светог краља Стефана Првовенчаног.²⁸⁰² У пратњи чланова краљевске породице, чланова Владе, митрополита, државних чиновника, војних изасланика, краљ 24. септембра долази у Тополу. Током ове свечаности, са својом свитом, био је смештен у Карађорђевом конаку. Приликом доласка у Тополу високе званице поздравио је председник општине Младен Марковић.²⁸⁰³ Том приликом је истакао да „*Топола није дочекала већу славу до сада, када на њен историјски Оплепац хита унук бесмртног Карађорђа, да на месту са кога је неустрашиви херој потлаченом народу српском*

²⁷⁹⁶ Важније вести из црквеног света, Из отачаствене цркве, *Весник српске цркве*, свеска 1, јануар 1904, 94.

²⁷⁹⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006,290.

²⁷⁹⁸ М. Јовановић, *Оплепац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990,19.

²⁷⁹⁹ Црква Светог Ђорђа на Опленцу.Задужбина и маузолеј Карађорђевића, Београд 1935.Наведено код:М. Јовановић, *Оплепац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990,42.

²⁸⁰⁰ Т.Nipperday,Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976,140.

²⁸⁰¹ Тополска црква, *Политика* од 15. септембра 1904,3.

²⁸⁰² Краљева задужбина, *Весник српске цркве*, свеска 9, септембар 1907,742.

²⁸⁰³ Његово величанство крља у Тополи, *Српске новине* од 25. септембра 1907,993.

*слободу објави, положи камен темељац својој светој задужбини као знак благодности бесмртним сенима великог Карађорђа“.*²⁸⁰⁴

Приликом освећења темеља беседу је одржао митрополит Димитрије. У њој говори о важности које је задужбинарство имало у српској историји, истичући да краљ попут славних Немањића, Грбљановића и других српских владара подиже своју задужбину на месту где су синули први зраци слободе српском народу.²⁸⁰⁵

У темељ, на месту где ће се поставити часна трпеза, био је узидан велики крст. Краљ је сам сишао до темеља и лично сребрном мистријом превукао малтером камен темељац и сребрним чекићем учврстио темељ.²⁸⁰⁶ Том приликом у темељ је положена и повеља писана на пергаменту старословенским језиком коју су потписали краљ Петар, митрополит Димитрије, министри Никола Пашић и Андра Николић и архитекта „протомајстор“ Владимир Поповић.²⁸⁰⁷

Ово није било само постављање темеља владарске задужбине, цркве Светог Ђорђа, већ и темеља споменику Првог српског устанка и ослобођења Србије на Опленцу са кога је вожд Карађорђе своју победу објављивао народу.²⁸⁰⁸ Приликом обраћања званицима на свечаном ручку организованом у част освећења истакао да овај храм на првом месту подиже као побожни хришћанин Богу и Божјој правди, а потом из осећања дужности према својим прецима: „*да се у њеним недрима прими и храни прах оца Србије војска Карађорђа и упокојених Карађорђевића“.*

Текст повеље указује да је градња цркве и њена посвета Светом Ђорђу била у служби истицања родоначелника династије Карађорђа.²⁸⁰⁹

У повељи је писало: „*Извољењем Отца, спешењем Сина и савршењем Духа Светога, за спомен стогодишњице од првог ослобођења српског народа, положи храму овом камен темељац са знамењем крста, благочастиви краљ српски Петар први, унук славног војска Карађорђа Петровића Црног. Црни Ђорђе после петстолетнога робовања подиже народ на ослобођење и мушком борбом кроз девет година силно је победио нечастиво агарјанско племе османско.*

²⁸⁰⁴ Његово величанство краља у Тополи, *Српске новине* од 25. септембра 1907, 993.

²⁸⁰⁵ Значај задужбине његовог величанства краља у Тополи, *Српске новине* од 28. септембра 1907, 3.

²⁸⁰⁶ Његово величанство краља у Тополи, *Српске новине* од 26. септембра 1907, 1006.

²⁸⁰⁷ Повеља за задужбину његовог величанства краља Петра у Тополи, *Српске новине* од 28. септембра 1907, 3.

²⁸⁰⁸ Његово величанство краља у Тополи, *Српске новине* од 26. септембра 1907, 1006.

²⁸⁰⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 290.

На овој планини, названој Оплепац, близу града Тополе на коме се црква зида, био је први стан и утврђење војске Ђорђево. Црква ова посвећена је имену Светог великомученика и победоносца Ђорђа.

Оснивању цркве присутвовали су: благородни наследник краљевског престола Ђорђе, син првенац благочестивог краља и благоверни Павле, син брата краљева Арсенија. И још је благочестиви краљ имамо деце која на дан подизања цркве пребиваху ван своје отаџбине: ћерка његова благоверна девојка кнегиња Јелана и благоверни Александар, млађи син његов.

Још су присуствовали преосвћени архиепископ београдски и митрополит српски Димитрије, који је свршио освећење темеља, министри државне владе, председник Народне скупштине, виши официри, свештеници и мноштво благочестивог српског народа.

*Оснивање темеља извршено је на дан преподобног оца нашег Симона, краља српског Првовенчаног, месеца септембра, дана 24, године од рођења Спасова 1907.*²⁸¹⁰

Српске новине у чланку посвећеном свечаности освећења камена темељца уз њен опис доносе податак и о изгледу будућег храма.²⁸¹¹ Наводи се да ће бити подигнут у духу старих српских задужбина из времена Немањића и Грбљановића., „То ће бити народна црква у китњастом српско-византинском стилу, слична Грачаници по склопу, а по декорацији радовима Рада Боровића (црквама око и после Косовске битке) са пет купола и три апсиде, с поља петоугаоно завршене. У висини пода црквеног мерено, који је од терена дигнут за два метра, црква ће заузимати простор од 500 м², а моћи ће да прими 800 верника.“²⁸¹²

Црква је требала бити зидана каменом уз употребу гвожђа и бетона. Конкурс општег карактера за пројекат, расписан је поводом стогодишњице Првог српског устанка. Од осамнаест пристиглих пројеката прву награду је добио рад Николе Несторовића. Како се краљу у односу на комисију највише допао другонаграђени предлог Владимира Поповића издат је налог да се по њему зида опленачки храм. Тим пројектом је требало да се подигне грађевина која би и споља и изнутра била обложена у највећој мери „беличасто-сивим“ каменом уз примену и камена других врста и боја. Иконостас је требао бити од полираног и фино штокованог мрамора (три врсте са позлатом), а под урађен тако да подсећа на српски ћилим. Испод целе цркве планирана је костурница

²⁸¹⁰ Повеља за задужбину његовог величанства краља Петра у Тополи, *Српске новине* од 28. септембра 1907, 3.

²⁸¹¹ Задужбина његовог величанства краља у Тополи, *Српске новине* 27. септембра 1907, 1039.

²⁸¹² Задужбина његовог величанства краља у Тополи, *Српске новине* 27. септембра 1907, 1039.

слична оној у Сен Денију са местима за споменике и шездесет обичних гробова где ће бити сахрањени вожд Карађорђе и остали чланови породице Карађорђевић. У јужној ниши цркве предвиђен је споменик Карађорђу. Поред цркве планирано је да се подигне звоник и свештеничка кућа, док би радове на живопису изводили српски уметници.²⁸¹³

Иако се не може тачно рећи који су били поводи за одустајање од првобитно предложених пројеката као најприхватљивија се може узети претпоставка да ни један није одговарао задатку да грађевина буде подесна и за парохијалну цркву и маузолеј.

Други конкурс расписан је 1909. године. Комисија коју су чинили Михаило Валтровић, Андра Стефановић, Константин А. Јовановић, изабрала је као најбоље решење Косте Јовановића, студента архитектуре. Уз консултацију са историчарем уметности професором Универзитета у Дрездену Коренилусом Гурлитом, Максом Ферстером немачким графостатичарем, Константином А. Јовановићем и Јозефом Штриговским професором византинике из Беча, краљ је био сагласан да се храм подигне по награђеном пројекту.²⁸¹⁴ Он је представљао најприхватљивије решење које је одговарало условима конкурса, да грађевина буде у визанијском стилу и да пет купола не буду распоређене по дијагонали. Цела грађевина почива на стени, док подземни део криште представља удубљење у њој.²⁸¹⁵

Приликом преноса посмртних остатака вожда Карађорђа у цркву на Опленцу 1930. године, интервју листу Политика дао је архитекта Коста Јовановић.²⁸¹⁶ Том приликом изнео је значајне податке о току градње. Зидане је почело 1. септембра 1910. године, завршено свечаним освећење, 23. септембра 1912. године. Крајем 1911. године из Беча су пренети посмртни остаци кнеза Александра и кнегиње Персиде. До септембра 1912. године, црква је обложена мермером, покривена бакром и била су постављена звона. У унутрашњости је била грубо малтерисана пошто је требао да се на зидовима изведе живопис. Радови су се брзо изводили на инсистирање краља који је с обзиром на своје здравље желео да се она што пре заврши. Како је рат са Турском био неминован 1912. године краљ није желео да цркву, пре него што крене у борбу, остави неосвећену. Постављен је мермерни иконостас рад Косте Јовановића, да би се 23. септембра 1912. године обавило освећење и прва служба. Овај иконостас и два престола касније су пренета у цркву Александра Невског у Београду. Првобитно на краљевском престолу, који се налазио на Опленцу, на седишту у средини које је било завршено круном

²⁸¹³ Задужбина његовог величанства краља у Тополи, *Српске новине* 27. септембра 1907, 1039.

²⁸¹⁴ М. Јовановић, *Опленцац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990, 47.

²⁸¹⁵ Како је краљ Петар зидао задужбину на Опленцу, *Политика* од 31. августа 1930, 3.

²⁸¹⁶ Како је краљ Петар зидао задужбину на Опленцу, *Политика* од 31. августа 1930, 2-3.

налазио се портрет Карађорђа у мозаику према нацрту Паје Јовановића, који је уклоњен када је пренет у Београд.²⁸¹⁷ Испред престола био је постављен саркофаг од белог мермера, намењен војду Карађорђу.

Свечано освећење одржано је 23. септембра 1912. године, пред сам почетак Првог балканског рата. Поред краља свечаности су присуствовали краљевић Ђорђе, Никола Пашић, министар просвете Љуба Јовановић, први ађутант, управник и маршал двора.²⁸¹⁸

Приликом освећења беседу је одржао митрополит Димитрије који је истакао да од тог тренутка Оплепац постаје српски Сион са којег ће овај нови храм, грлећи кости Карађорђеове заблистати целом српству као звезда претходница и уздићи наду његову.²⁸¹⁹ Суђено је да се на Опленцу испуне речи пророка Давида: *„Изабрао је господ Сион и омили му живот на њему. Ту ћу учинити да узрасте сила Давидова.....непријатеље његове обући ћу у срамоту, а на њему ће цветати венац његов(Пс. 132,13,17,18).“*²⁸²⁰ Сасвим изванредан сукоб са Османским царством као наставак борбе коју је започео Карађорђе, митрополит је јасно наговестио речима: *„Сад је настало време да се по угледу на славног Карађорђа и његове јунаке поуздамо само у своју снагу и потражимо своју браћу и изван граница нашег садашњег државног дома.....Нека његов витешки дух оживи наша срца неисцрпним патриотизмом, братско слогом и јуначким самопрегорањем Нека Господ над силама подари војсци нашој снагу непобедну и оружје њено нека благослови да буде победоносно у борби за ослобођење наше браће....“*²⁸²¹

До почетка Првог светског рата маузолеј на Опленцу био је готово у потпуности грађевински завршен. Радови на спољашњој у унутрашњој декорацији и опремању настављени убрзо по завршетку рата.²⁸²²

Опленачки храм по узору на цркву Светих Апостола у Цариграду изведен је као петокуполна грађевина слободног крста са криптом.²⁸²³ Избору оваквог решења могла је допринети и функција цариградског храма као гробне цркве, мартирејума цара Константина. Овакав тип грађевине одговарао је сложеној функцији опленачког храма

²⁸¹⁷ М. Јовановић, *Оплепац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990, 70-71.

²⁸¹⁸ *Политика* од 23. септембра 1912, 2.

²⁸¹⁹ Освећење краљеве задужбине, *Српске новине*, од 25. септембра 1912, 1182.

²⁸²⁰ Освећење краљеве задужбине, *Српске новине*, од 25. септембра 1912, 1182.

²⁸²¹ Освећење краљеве задужбине, *Српске новине*, од 25. септембра 1912, 1182.

²⁸²² М. Јовановић, *Оплепац*, храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Топола 1990, 76-77.

²⁸²³ А.Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Београд 2007, 144; А.Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 128.

као „мартиринума“ ратника палих у ратовима за ослобођење Србије чија би се имена требала наћи уклесана на мермерним плочама у цркви и „апостолске“ цркве, маузолеја династије Карађорђевић, чиме би се истакла њихова улога у изградњи нововековне српске државе.²⁸²⁴ Као својеврсно државно светилиште она је креирала нову слику српског националног идентитета и представљала „сажетак националних замишљања и симболично средиште култа националне религије“.²⁸²⁵

Још током градње краљ је изразио жељу да вождови посмртни остаци буду пренети на Опленец. По његовој наредби, с обзиром да је постојала прича да су Карађорђеве кости однете из Тополе, архитекта Јовановић је отворио гроб. О томе архитекта Јовановић говори у чланку које је Политике објавила поводом најаве освећења цркве на Опленцу и преносу тела војда Карађорђа.²⁸²⁶ „Са три човека подигао је плочу и почео да копа. После 40 см малтера наишао је на здравицу. На дубини од 70-80 цм појавиле су се жиле од липа које су расло око цркве. На 150 цм један од људи који су копали је повикао: „Господине, ово је нешто округло, као глава“. Настављено је са копањем још мало када се наишло на костур. Лобања је била сасвим бела, много беља од осталих делова скелета. У пределу чеоне кости било је удубљење, по свој прилици од ударца, док су зуби били сви на броју.“²⁸²⁷ До краља је стигла вест да су се током копања, како је гробница била мала кости оштетиле, што је архитекта Јовановић оповргао и известио да су све кости целе и недирнуте. Потом су кости засуте већим слојем земље и преко гроба враћена плоча. Рака није била употпуности испуњена земљом како би се до костију лакше могло доћи када се буде поново гроб буде откопао.

Са окончањем радова на цркви после Првог светског рата, постављањем Карађорђевог гроба у јужној певници као и владарских престола, испоштована је њена намена маузолеја краљевске породице.²⁸²⁸ Пренос посмртних остатака војда Карађорђа из цркве у Тополи у гроб на Опленцу извршен је 8. септембра 1930. године.²⁸²⁹

²⁸²⁴ А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Београд 2007, 144.

²⁸²⁵ А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Београд 2007, 144.

²⁸²⁶ После ратова краљ Петар је нашао пустош на Опленцу, *Политика* од 1. септембра 1930, 3.

²⁸²⁷ После ратова краљ Петар је нашао пустош на Опленцу, *Политика* од 1. септембра 1930, 3.

²⁸²⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 290.

²⁸²⁹ Наставком радова на храму по завршетку Првог светског рата промењен је изглед Карађорђевог гроба и престола. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 290.

Споменик Карађорџу и Милошу

Иако ретки примери, у периоду међудинастичких сукоба који су кулминирали убиством краљевског пара Обреновића 1903. године, јављају се дела којима се покушава разрешити комплексност дубоко укоревених историјских чињеница. То се пре свега односи на посматрање Првог и Другог српског устанка као делова једног ширег периода који се назива Српска револуција. Са таквом идејом Чедомиљ Мијатовић још 1901. године предлаже подизање споменика у славу кнез Милоша, Карађорђа и њихових сарадника, који је одбијен због противљења краљице Драге.²⁸³⁰ Представљање Српске револуције као јединственог дела у коме су подједнако учешће имали кнез Милош и вожд Карађорђе са доласком Карађорђевића требало је послужити смиривању међудинастичког сукоба. Примери таквих дела су *Споменик Карађорџу и Милошу*, вођама васкрса српске државе 1804-1830. рад вајара Ђорђа Јовановића и слика Ђорђа Крстића *Алегорија Првог и Другог српског устанка*. У периоду смена династија које су имале великог утицаја на државно- политичке и друштвене прилике намера је била да се овима делима покаже на значај обе династије и њихових родоначелника у изградњи српске државности. То је нарочито било важно с обзиром да је јавност била веома подељеног став и искључива у доприносу једне у односу на другу династију.

По наруџбини свога пријатеља и покровитеља, вицегувернера Народне банке и адвоката Марка Стојановића, вајар Ђорђе Јовановић урадио је двојни споменик твораца српске државности, војда Карађорђа и кнеза Милоша. Споменик је био финансиран из Фонда заоставштине краља Александра Обреновића, што је одредило и његов концепт.²⁸³¹ Иако је ово дело требало да представља визуелизацију идеје династичког помирења, оно није нашло своје трајно место у јавном простору.

Проблем тумачења концепта споменика којим је требало визуелизовати идеју јединствене улоге две династије у изградњи српске државности, наручилац дела Марко Стојановић покушао је да образложи у књизи *Подстаји и разлози за споменик Ђорђу и Милошу* објављеној 1904. године. Првобитна намера је била да се ова књига објави и поклања приликом откривања споменика.²⁸³² Како Одбор Београдске општине није узео у разматрање молбу за постављање споменика, Стојановић је њеним објављивањем желео да јавно искаже разлоге и важност подизања оваквог споменика.

²⁸³⁰ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, Београд 2008, 151.

²⁸³¹ У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 68.

²⁸³² М. Стојановић, *Подстаји и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,7.

На самом почетку дат је његов опис, у коме се каже да га чине две бисте, вожда Карађорђа и кнеза Милоша које су симболично представљале две године и два периода Српске револуције 1804. и 1830. годину.²⁸³³ „Карађорђе је приказан са пиштољима у силаву, а Милош са орденом на коме је слика султана Махмуда II. Пред њима је копље са заставом која их обавија. Осим копља и заставе део где се бисте додирују окићен је лаворовом граном. Ликови су већи од природне величине. Ливени су у бронзи. Група је постављен, а на једној природној стени у облику пирамиде. Висина стене са темељом око кога ће бити леја од 30-40 цм, износиће 2,5м, а читав споменик 3,5 м. С лица на стени ће бити удубљен и полиран један неправилан четвороугао од 60x47 цм у коме ће бити урезано „Слава Борђу и Милошу вођама васкрса српске државе 1804-1830“.²⁸³⁴

Споменик је конципиран као двојни, са бистама вожда Карађорђа и кнеза Милоша постављеним на стени клесаној од јабланичког гранита,²⁸³⁵ димензија 96x136цм и висине око 200 цм. Ливен је у бронзи у Паризу у радионици Молц.²⁸³⁶ Ликови Карађорђа и Милоша рађени су према њиховим портретима, кнез Милош према портрету бечког сликара Морица М. Дафингера из 1848. године, а Карађорђе према портрету В. Боровиковског. Споменик се данас налази у згради Патријаршије у Београду.

Образажујући разлог подизања оваквог споменика Стојановић наводи да се упознавајући са историјом упознавао и са делима вожда Карађорђа и кнеза Милоша на којима се темељи васкрс српске државе и да је из осећања „дужности спрема спомена ових наших бесмртних великана..“ пожелео да њихове ликове осим у унутрашњости своје куће има и пред њом у бронзи, на стени у виду споменика.²⁸³⁷ Посвећујући овај споменик периоду од 1804. до 1830. године оне је желео да истакне важност прве три деценије у борби за ослобођење Србије од Првог српског устанка до Хатишерифа 1830. године, у којој су подједнаку улогу имала обојица.²⁸³⁸ Вожда Карађорђа и кнеза Милоша, Стојановић представља као творце српске државности истичући да је један поставио темеље, а други кров зграде која се назива српска држава.²⁸³⁹ У краћем осврту на период од 1804. до 1830. године кроз стихове народних епских песма из устаничког

²⁸³³ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,3.

²⁸³⁴ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,3.

²⁸³⁵ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,24.

²⁸³⁶ На њему је сигнатура D.L.: Fondi ric Molz Paris. У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Борђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 143.

²⁸³⁷ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,6-7.

²⁸³⁸ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,13.

²⁸³⁹ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Борђу и Милошу*, Београд 1904,37.

периода и изводе из историографских дела, покушао је да што јасније и са што помирљивијим тоном образложи и догађаје које су имали негативан контекст у народном сећању попут Карађорђевог одласка и улоге кнеза Милоша у његовом убиству.

Споменик је требао бити постављен на зеленој површини мањег троугаоног сквера који се налазио испред куће адвоката Стојановића у улици Кнез Михаилов венац бр. 16.²⁸⁴⁰ Близина Калемегдана, Београдске тврђаве и важност читавог подручја као места сећања на догађаје који су обележили нововековну српску историју почев од 1806. године и борби за ослобођење Београда преко 1830. године и читања Хатишерифа и Берата до 1867. године и предаје кључева града, била су довољан разлог за избор овог места. Од свих који имају право на споменик на Калемегдану у првом реду су по Стојановићевом мишљењу били Карађорђе и Милош.²⁸⁴¹ „Однос који би требали имати према Милошу и Карађорђу требало би изградити на поукама које је даје света црква и народна поезија, да у двојству Милоша и Карађорђа буде сагледано јединство и васкрс Србије односно да се у њима гледају отац и мајка.“²⁸⁴²

Са таквом намером упућује молбу Београдској општини за дозволу за постављање споменика посвећеног знаменитој личности из „наше нове историје из нашег ослобођења у прошлом веку“, без помена о којој се личности ради.²⁸⁴³ У молби наводи да би споменик био подигнут о његовом трошку и да се обавезује, да ако општина не одобри његово постављање испред куће, пренесе у своје двориште.²⁸⁴⁴ Као разлог зашто није хтео да у молби наведе коме ће споменик бити посвећен, истиче да је чекао да види какав ће бити када буде завршен и да ли ће му се допасти, односно да ће се о њему моћи причати када буде завршен и кад се буду прочитали разлози његовог подизања.²⁸⁴⁵ С обзиром да се на такву замисао у оно време није благонаклоно гледало Општински одбор Београдске општине одбио је молбу, а Стојановића и Ђорђа Јовановића посланици су чак и тужили краљу.²⁸⁴⁶ С обзиром да по завршетку споменик

²⁸⁴⁰ Када је почетком XX века Београдска општина први пут нивелисала и калдрмисала Кнез Михаилов венац, адвокат Марко Стојановић чија се кућа налазила у тој улици на броју 16 првобитно је имао намеру да на зеленој површини троугаоног сквера који је био формиран испред његове куће постави метереолошку кућицу или стуб. М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,17.

²⁸⁴¹ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,22.

²⁸⁴² М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,90.

²⁸⁴³ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,10.

²⁸⁴⁴ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,10.

²⁸⁴⁵ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904,11.

²⁸⁴⁶ У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 69.

није имао дозволу да се постави на јавном месту, он је наредних више од двадесет година стајао у кући Марка Стојановића²⁸⁴⁷ уз повремено излагање на изложбама.

На првој изложби Ладе 1906. године организованој у павиљону Српског пољопривредног друштва, Ђорђе Јовановић је изложио поред бисте Карађорђа²⁸⁴⁸ и двојни споменик Карађорђа и Милоша под именом *Васкрс Србије 1804-1904*. Карађорђева биста била је постављена на самом улазу у павиљон. У приказима изложбе које је објављивала домаћа штампа о споменику Карађорђу и Милошу говорило се као веома успелом уметничком делу. Аутор под псеудонимом Черинија у тексту у Вечерњим новостима од 10. априла 1906. године пишући о изложеним делима Ђорђа Јовановића, подсетио је на одлуку Општинског одбора да не дозволи да се на скверу према улазу на шеталиште ка Великом Калемегдану постави споменик Карађорђу и Милошу и поред тога што се та идеја допала краљу.²⁸⁴⁹ Критикујући ову одлуку он је подсетио да је то био покушај Одбора да тргује династичношћу, заборављајући да се култура једне земље не цени по општинским одборницима већ по споменицима.²⁸⁵⁰

Када је током треће деценије XX века пресељен споменик Доситеја Обрадовића у Универзитетски парк, супруга тада покојног Марка Стојановића упутила је молбу Београдској општини да се на месту где је био споменик Доситеју, испред хотела Српска круна, постави споменик Карађорђу и Милошу.²⁸⁵¹

Иако је ово дело Ђорђе Јовановић излагао на изложбама, одлука да се уради постамент и споменик постави донета је 1929. године, захваљујући тадашњем председнику Београдске општине Кости Куманудију.²⁸⁵²

Споменик је уклоњен за време шестојануарске диктатуре,²⁸⁵³ а Јовановић код краља оптужен да је фигуру кнеза Милоша истакао испред Карађорђа и да је Карађорђе представљен како грли Милоша, иако су обе бисте изведене без руку.²⁸⁵⁴

Према забележеној анегдоти из ателеа Ђорђа Јовановића може се сагледати значај визуализације у процесима памћења и заборављања. Децембра 1903. године у вајарев

²⁸⁴⁷ У скверу пред уласком у Калемегдан поставља се споменик Карађорђу и Милошу по завештању пок. Марка Стојановића, *Време* од 23, 24. и 25. јуна 1929, 9.

²⁸⁴⁸ Јовановић ради 1905. године бисту Карађорђа у бронзи висине око 83 цм, сигнирану Ђ.Ј. Данас у Народном музеју у Чачку. У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 167.

²⁸⁴⁹ М. Коларић, *Изложбе у Београду 1904-1911*, Београд 1990, 17.

²⁸⁵⁰ М. Коларић, *Изложбе у Београду 1904-1911*, Београд 1990, 16.

²⁸⁵¹ У скверу пред уласком у Калемегдан поставља се споменик Карађорђу и Милошу по завештању пок. Марка Стојановића, *Време* од 23, 24. и 25. јуна 1929, 9.

²⁸⁵² У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 69.

²⁸⁵³ Према причи ноћ уочи откривања, споменик је био срушен, а попрсја бачена у Саву. А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 235.

²⁸⁵⁴ У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 69.

атеље долази дечак од десетак година. Споменик је био већ упола готов тако да су се ликови могли препознати. Нашавши се пред бистама, дечак је препознао лик Карађорђа, а за лик кнеза Милоше није могао одмах да се сети. „ Да се којим случајем пред бистама нашао у мају 1903. године он би за лик Карађорђа питао шта ће он овде, као што сад за кнеза Милоша то пита“, закључио је на крају своје књижице Марко Стојановић.²⁸⁵⁵

Ђорђе Јовановић је и у наредном периоду био посвећен лику војда Карађорђа. Тако 1905. године ради бисту Карађорђа у бронзи висине око 83 цм, која се данас налази у Народном музеју у Чачку²⁸⁵⁶, а 1909. године учествује и на конкурс за споменик Војду Карађорђу.

Споменик војду Карађорђу

Идеје о подизању јавних споменика у Кнежевини Србији јављају се од средине XIX века, када се све чешће у интелектуалним круговима говорило о значају и важности обележавања сећања на личности и догађаје устаничког периода, у првом реду врховног војда и утемељивача нововековне српске државе.²⁸⁵⁷

Активности око подизања споменика Карађорђу пратиле су државно-политичке прилике у Србији. Током владавине Обреновића, после убиства кнеза Михаила питање споменика Карађорђу, третирано се као кривично дело против државе и династије.²⁸⁵⁸

Непосредно пред смену династија, поново се иницира идеја о споменику. Почетком 1902. године кнез Петар Карађорђевић из Женеве упутио је Проглас српском народу да стогодишњицу Првог српског устанка обележи подизањем скромног споменика Карађорђу и његовим савременицима.²⁸⁵⁹ За ту сврху кнез је намеравао да приложи суму од 50000 динара Обором који би био образован.²⁸⁶⁰ Овај проглас се појављује у време када се у Србији, после женидбе краља Александра Обреновића Драгом Машин,

²⁸⁵⁵ М. Стојановић, *Подстаци и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904, 25.

²⁸⁵⁶ У. Ж. Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 167.

²⁸⁵⁷ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево, 1980, 233–238.

²⁸⁵⁸ Велеиздаја, *Мале новине*, јутарње издање од 18. септембра 1899, без пагинације.

²⁸⁵⁹ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844–1903. године, Београд 2009, 445–446.

²⁸⁶⁰ Прослава стогодишњице српског ослобођења, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902, 3; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844–1903. године, Београд 2009, 446.

посебно постављало питање наследника српског престола.²⁸⁶¹ На његово објављивање гледано је као и начин на се процени расположење у Србији према династији Карађорђевић.²⁸⁶²

Са сменом династија 1903. године стекли су се државно-политички услови за његову реализацију. Питање споменика посебно је било актуелно у годишњици јубилеја 1904. године, не само као жеља државе већ и појединаца и група.

Подизање споменика Карађорђу вођи Првог српског устанка представљало је вид националног и владарског потврђивања и политичке интерпретације почетка обнове златног доба.²⁸⁶³ Статус обновитеља „српског златног доба“ који са доласком династије Карађорђевић преузима вожд Карађорђе, помагао је њеном уздизању и потврђивању легитимитета, а њеном родоначелнику да се метафорично повеже са средњовековном лозом Немањића.²⁸⁶⁴

Питање споменика вожду Карађорђу званично покреће Београдска општина на седници скупштине 25. маја 1904. године.²⁸⁶⁵ Том приликом прочитан је предлог председника Косте Главинића да општина на Калемегдану сама подигне споменик Карађорђу и „изгнулим јунацима који су се са њим борили 1806. године око Београдске тврђаве као и оним српским мученицима који су страдали у Београдској тврђави, на њеним бедемима или на Калемегдану од 1804. до 1815. године“. Темље тог споменика требало је поставити јубиларне 1904. године, да би најкасније у мају 1906. године био свечано откривен. Општински суд би добио овлашћење да утврди услове конкурса, изабере чланове оцењивачке комисије и распише конкурс на коме би били позвани српски уметници и скулптори да до одређеног рока поднесу моделе или цртеже. Било је предвиђено да се на конкурс доделе три награде за које би се одредила сума у износу од 2000 динара, док би се за израду споменика из буџета издвојило 25 000 динара.²⁸⁶⁶

Расправа о предлогу за подизање споменика Карађорђу и осталим јунацима из Првог српског устанка за ослобођење испод турског јарма²⁸⁶⁷ нашла се на дневном реду

²⁸⁶¹ Питање наследника престола у Србији, *Застава*, лист Српске народне радикалне странке, Нови Сад 16. јануар 1902,1.

²⁸⁶² Д.Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2009, 446.

²⁸⁶³ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,63.

²⁸⁶⁴ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012,63.

²⁸⁶⁵ *Београдске општинске новине* од 2. јуна 1904, 3.

²⁸⁶⁶ *Београдске општинске новине* од 2. јуна 1904, 3.

²⁸⁶⁷ *Београдске општинске новине* од 15. августа 1904,1-2.

седнице општинске скупштина 6. јула 1904. године. Тада су се на гласање ставила два предлога да Београдска општина сама и о свом трошку подигне на Калемегдану споменик изгинулим борцима 1806. године при освајању Београда и у исто време узме иницијативу за подизање опште-народног споменика Карађорђу и његовим помагачима у борби за ослобођење или да само учествује у подизању опште-народног споменика.

Према резултатима гласања одлучено је да Београдска општина узме иницијативу да се прилозима целог српског народа подигне један „*величанствен опште народни споменик Карађорђу и осталим јунацима који 1804. године први отпочеше борбу за ослобођење српског народа испод турског јарма*“.²⁸⁶⁸

По изгласаном предлогу, изабран је ужи Одбор који је требао преузети бригу о образовању једног ширег Одбора за прикупљање прилога. За чланови овог одбора били су именовани: председник општине Коста Д. Главинић и одборници: прота Марко Петровић, Милан Мостић, др Марко Леко, Давид Симић и Милорад Рувидић.²⁸⁶⁹

На овој седници расправљало се и о суми коју ће Општина приложити за подизање споменика.²⁸⁷⁰ На основу гласова већине одборника усвојен је предлог да се издвоји сума од 100 000 динара која ће се уплаћивати у три једнаке рате. Један број одборника током гласања био је уздржан,²⁸⁷¹ што је правдано чињеницом да форму споменика и износ за његову израду треба да одреди изабрани одбор у споразуму са краљевском Владом, па према томе да Београдска општина одреди суму која ће бити приложена. Један од одборника који су били уздржани, М. Марковић изнео је предлог да споменике треба подизати у виду културних установа које би народу користиле, као што су школе и болнице.²⁸⁷² На истој седници одборник С. Максимовић је предложио да се решење Одбора допуни са реченицом да је жеља Одбора Београдске општине да се овај споменик подигне у Београду као културном центру свих Срба“.²⁸⁷³ Поред тога председник Одбора тражио је да се наведе и ставка да је Одбор дужан да се консултује са краљевском Владом како о форми споменика, тако и о износу. Такође је одлучено да

²⁸⁶⁸ *Београдске општинске новине* од 15. августа 1904,2.

²⁸⁶⁹ *Београдске општинске новине* од 15. августа 1904, 2.

²⁸⁷⁰ Председник је предложио износ од 150 000 динара који би се уплаћивао у наредне три године по 50 000 динара, док су поједини одборници били да та сума буде 200 000 динара или 100 000 динара. Ова три предлога били су стављени на гласање. *Београдске општинске новине* од 22. августа 1904, 1-2.

²⁸⁷¹ *Београдске општинске новине* од 22. августа 1904, 1-2.

²⁸⁷² *Београдске општинске новине* од 22. августа 1904,1-2.

²⁸⁷³ *Београдске општинске новине* од 22. августа 1904,1-2.

се одређена сума за овај споменик уплаћује у три рате у наредне три године без прецизирања износа годишње рате.²⁸⁷⁴

Убрзо, 31. јула 1904. године Министарство унутрашњих послова доноси Решење по коме надлежност за подизање споменика може имати само Народна скупштина, а не скупштина Београдске општине.²⁸⁷⁵ Овим Решењем Београдска општина обуставила је све радње на подизању споменика, уз напомену да се ово питање поново покрене када се стекну потребни услови.²⁸⁷⁶

Већ од наредне 1905. године активности око подизања споменика националном хероју и утемељивачу династије Карађорђевић, преузима српска војска. На седници скупштине Београдске општине 22. марта 1905. године прочитана је Молба Министарства војног за уступање места на Калемегдану за подизање *Споменика борцима изинулим у борбама при ослобођењу Србије*,²⁸⁷⁷ на коју је позитивно одговорено давањем простора за будући споменик на главној шеталишној стази на Калемегдану.²⁸⁷⁸

Поред војске било је и других приложника. Управа Београдске задруге приложила је 1907. године 10 000 динара Фонду за споменик врховном војду Карађорђу,²⁸⁷⁹ варошица и село Варварин 14. новембра 1910. године приредила је забаву у корист подизања споменика врховном вођи из Првог српског устанка, „организатору и главном ранжеру јуначких бојева на Варварину и Јасици“ на којој је прикупљена сума од 1800 динара.²⁸⁸⁰

Место Карађорђа у колективном сећању формирано је на основу његове улоге у борби за ослобођење и уједињење целокупног српског народа. Како би одала почаст свом утемељивачу и „духовном оцу“ *војду Карађорђу* на стогодишњицу свог формирања 1908. године српска војска сталног кадра која је као и први „регулаши“ устаничкој војсци, служила као језгро и школа тадашње српске народне војске „*поред одавања захвалности и признања свом првом творцу као и осталим заслужним прецима који су јуначки пали за слободу свог народа, изразила је намеру да то обележи и подизањем споменика војду Карађорђу на оном месту где је 1806. године на српском крвљу натопљеном Калемегдану ушао у Београдски град и у коме је потом становала и прва*

²⁸⁷⁴ Београдске општинске новине од 22. августа 1904,1-2.

²⁸⁷⁵ Београдске општинске новине, од 19. септембра 1904,1.

²⁸⁷⁶ Београдске општинске новине, од 19. септембра 1904,1.

²⁸⁷⁷ Споменик на Калемегдану, *Политика* од 23. марта 1905.

²⁸⁷⁸ Споменик на Калемегдану, *Политика* од 23. марта 1905.

²⁸⁷⁹ *Нова искра* од 1. септембра 1907, 279.

²⁸⁸⁰ Споменик Карађорђу, *Мали журнал* од 17. новембра 1910, 3.

регуларна војска“.²⁸⁸¹ Поред овог јубилеја, 1908. године обележавала се и стогодишњица од доношења правних аката којима је конституисана врховна и локална власти у Србији.²⁸⁸² На основу њих Карађорђе је добио врховну власт, учврстио свој положај и осигурао наследно право својим потомцима, а војне власти однеле су превагу над цивилном.²⁸⁸³

Устаничка војска је била дело Карађорђа, који је од хајдука и побуњеног народа успео да брзо и вешто створи регуларну војску у чијој је обуци и лично учествовао и увек уз њу био на најтежим позицијама.²⁸⁸⁴

Активности око подизања споменика Министарство војно је поверило посебном одбору формираном од војних лица на чијем челу је био генерал Никодије Стефановић.²⁸⁸⁵ На основу предрачуна трошкова за подизање споменика Одбор се обратио командама, надлештвима и војним установама са молбом за прикупљање добровољног прилога са наведеним износима које су војна лица у зависности од чина требала да приложе.²⁸⁸⁶

Одбор се изјаснио да ће изабрани пројекат споменика ставити јавности на увид као и да ће наставити да води послово око подизања споменика, с тим да ће се за свечано полагање темеља и друге активности поштовати наређења министра војног.

На основу ове одлуке Одбор, по одобрењу министра војног, генерала и краљевог ађутанта Степе Степановића, објављује у Службеном војном листу, Позив активним официрима и војним чиновницима, подофицирима да својим добровољним прилозима узиму учешће у подизању споменика Вожду Карађорђу.²⁸⁸⁷

²⁸⁸¹ *Службени војни лист*, Београд од 10. јула 1908. године, 384-385.

²⁸⁸² Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 237.

²⁸⁸³ Током Првог српског устанка војне власти су и имале предност над цивилном, с обзиром да су се на документима прво потписивали војни заповедници, па тек онда цивилини органи власти Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 76; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 238.

²⁸⁸⁴ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 520.

²⁸⁸⁵ М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 182.

²⁸⁸⁶ Официри, заставници и војни чиновници прилагали су по четири динара од хиљаду динара систематичне плате; подофицири (наредници по 2 динара, поднаредници по 1.20 динара); каплари 0,80 редови по 0,40 динара; питомци војних школа, музичари и значари по 08% своје систематичне плате; они који су у овој јубиларној години били или буду били у активној војној служби (под заставом) могу послати своје добровољне прилоге (колико желе) преко својих команда надлештва, установа војних или благајни министарства војног непосредно. Прилоге је требало сакупити до краја октобра 1908. године (сваког месеца сразмеран део), а од редова, каплара и поднаредника који се отпуштају се из војске пре краја октобра, до дана њиховог отпуста из војске. Војне команде, војна надлештва и установе прикупљени новац достављају депозитној каси Министарства војног. Уз новац је требало доставити и спискове, са читко исписаним именима приложника по четама, батеријама, ескадронима, односно јединицама где примају плату *Службени војни лист*, Београд од 10. јула 1908. године, 384-385.

²⁸⁸⁷ *Службени војни лист*, Београд од 10. јула 1908. године, 383-386.

У Позиву поред подсећања на Карађорђеове способности као војсковође предочене су и околности које су претходиле установљењу редовне српске војске. „*Још кад је Карађорђе служио неко кратко време у фрајкору-добровољцима у последњем аустријском рату против Турака, а и доцније заједничким ратовањем са Русима, увидео је шта значи регуларна- редовна и обучена војска. Још тада је увидео, како се само са регуларном војском може војевати са савршеним поуздањем и тврдом надом на победу. Зато је он 1808. године, а и за време примирја коме се није знао крај, премишљао за рат и желео завести нешто регуларне војске, која би могла служити за пример и као школа осталој народној војсци. Своју жељу Карађорђе саопштио је Совјету који је одмах прихватио, јер је и тамо било људи, коју су ову потребу схватили. На овај начин ове године установи се у Београду један „батаљон“ и „батерија топова“.* Војници за батаљон и батерију узети су од бећара и синова београдских. Батаљон и батерија становали су и касарнама данашњег Доњег града.“²⁸⁸⁸

Ова реформа српске војске имала је великог утицаја и на даље устројство и развој српских оружаних снага.

Визуализација лика родоначелника династије, са којим започиње период суверенитета и државности имао је јасну пропагандну функцију, чијим је решењем требало материјализовати државно-политичке идеје.²⁸⁸⁹ Поред тога што би представљао знак признања и захвалости славним прецима он је виђен и као подсетник „*неугашене идеје, који ће као и стари споменици годити души Србиновој, а нарочито души српског војника и бодрити га на његовој дужности да не изостаје од славних предака већ да им буде свагда достојан потомак*“.²⁸⁹⁰

Министар војни и почасни краљев ађутант генерал Степа Степановић 10. августа 1908. године, потписује Проглас у коме стоји да су прилози за подизање споменика Војду Карађорђу добровољни и да никакве принуде не сме да буде.²⁸⁹¹

На основу утврђених потребних услова и висине новчаних средстава, којима ће Одбор за подизање споменика Карађорђу располагати по завршеном прикупљању прилога, расписан је Конкурс за израду пројекта-модела споменика Карађорђу на коме су могли учествовати искључиво српски уметници.

²⁸⁸⁸ *Службени војни лист*, Београд од 10. јула 1908. године, 383-386.

²⁸⁸⁹ R. Speth, *Nation und Revolution*, Politische Mythen im 19. Jahrhundert, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000, 216.

²⁸⁹⁰ *Службени војни лист*, Београд 10. јула 1908, 385.

²⁸⁹¹ Прилози се неће примати као одбитак од плате, већ искључиво на засебним списковима који ће се послати благајни Министарства војног. *Службени војни лист*, Београд 12. августа 1908, 402.

Текст конкурса, са условима прецизираним у осам тачака, био је објављен у Српском техничком листу 21. септембра 1908. године.²⁸⁹² Услови Конкурса су прописивали да :

1. Споменик буде израђен од бронзе и камена, висине око 6 метара тако да својим решњем представи : „*благодарност садашње војске „сталног кадра“ према Своме првом творцу после коначне пропасти српске државе 1459. године, поводом „стогодишњице прве српске регуларне војске“ коју је Велики Вожд установио 1808. године*“. За трошкове израде, транспорта и монтирања споменика на изабраном месту на Великом Калемегдану Одбору је на располагање стављена сума од 40 000 динара.

а. Споменик је морао бити у „чисто војно-историјском духу, с тим да личност Карађорђа буде што живље и маркантније истакнута поред осталих споредних фигура које треба јасно да изразе напред поменути идеју“.

б. Решења споменика је требало представити цртежом (скицом) и моделом израђеним у гипсу.

2. Учесници конкурса имали су обавезу да доставе по један модел у размери 1:10 израђен у гипсу, пластелину или неком другом одговарајућем материјалу, који су могли бити и обојени, како би се дочарао ефекта бронзе или камена, односно сто приближнији изглед будућег споменика. Типови, покрети, пропорције, изглед фигура морају бити јасно уочљиви. Нејасне и овлаж израђене скице неће се узимати у оцену.

3. Сви радови се шаљу под шифром.

4. Радове за конкурс требало је предати одређеном члану Одбора у сали Министарства војног, најкасније 25. новембра 1908. године, до 3 сата поподне.

5. Предвиђена је била додела две награде у износима од 1000 динара за првонаграђено и 600 динара за другонаграђено решење.

6. Одлуке о наградама доноси оцењивачки суд „Југу“ који ће бити састављен од чланова два домаћа уметничка удружења (у њему неће бити вајара због њиховог учешћа на конкурс) и једног професора вајара, било са универзитета Петровградског, Прашког, или париског у зависности ко од њих буде пристао да буде члан овог оцењивачког суда.

а. Пре коначне одлуке „Југу“-а сви приспели радови у назначеном року биће 10-15 дана стављени на јавни увид.

²⁸⁹² Конкурс за израду споменика Карађорђу, *Српски технички лист* бр. 38, Београд 21. септембра 1908, 340-341.

б. Због кратког временског рока за подношење пројекта имена чланова Jury- а, објавиће се накнадно, како буду пристизали њихови одговори на упућене позиве Одбора.

7. Награђени пројекти прелазе у својину Одбора, с тим да ће се дефинитивна израда споменика према решењу које је освојило прву награду, уступити оном уметнику, учеснику конкурса који се уговором обавезе да ће сопственим материјалом потребним за споменик извршити и све послове у првом ставу тач. 1 за суму до 40 000 динара у коју ће се рачунати и трошкови оног страног професора који буде члан Jury-а.

а. Уметник- коме ће се према наведеној одредби уступити израда биће дужан, да пре него што отпочне радове на споменику изради модел Карађорђевог лика у блату и тек кад се са меродавне стране констатује идентичност лика Вождова- ставиће му се поменута сума на располагање за даљи рад.

б. Одбор задржава право да према стручном мишљењу Jury- а откупи евентуално још један пројекат у циљу боље мотивације учесник. По завршеном конкурссу остали пројекти биће враћени уметницима као њихова својина.

8. У случају да на конкурссу пристигне мање од три пројекта као и да поднесени пројекти не заслужују да буду награђени, одредиће се одговарајућа оштета за два најбоља пројекта, с тим да ће се тада расписати и нови конкурс на коме ће моћи учествовати сви словенски уметници.

Услови конкурса су предвиђали право учешћа само домаћих уметника, док је концепт споменика морао бити у „војно-историјском духу“ са више фигура.

Иако је рок за предају према условима конкурса је био 25. новембар 1908. године он је био продужен до априла 1909. године,²⁸⁹³ када је и девет пристиглих радова било изложено у холу Официрског дома.²⁸⁹⁴

Међу девет изложених модели споменика потписаних шифрама: *Јадран, Ослобођење српства, 1806, Троугао са малим кругом унутра, Слава, Херцег Босна, Иванковац, Херој*, нашла су се дела вајара Ђорђа Јовановића, Петра Убавкића, Симеона Роксандића, сликара Пашка Вучетића.

Иако су то били радови готово читаве прве генерације српских вајара,²⁸⁹⁵ полемика која се посебно водила у штампи је показала да она нису била позитивно прихваћена код једног дела јавности.

²⁸⁹³ Б.Т., Карађорђевог споменик, *Српски технички лист*, бр. 48, Београд 29. новембра 1909, 385-387.

²⁸⁹⁴ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁸⁹⁵ М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 183.

Одлуку о наградама објавила је 12. октобра 1909. године²⁸⁹⁶ Оцењивачка комисија који су чинили²⁸⁹⁷: Роберт Робертовић-Бах, професор руске петровградске Академије уметности, архитекта Јован Илкић, инспектор министарства грађевина, архитекта министарства војног Данило Владисављевић, професор и живописац Стеван Тодоровић и Милан Миловановић живописац. Прва награда додељена је пројекту Пашка Вучетића живописца, друга награда пројекту архитекте Бранка Таназевића и вајара Симе Роксандића, трећа Јовану Пешићу.²⁸⁹⁸ Фотографије награђених радова биле су објављене су у илустрованом недељном забавнику Недеља 16. новембра 1909. године.²⁸⁹⁹

Иако је прва награда додељена решењу Пашка Вучетића, Комисија је најпре одлучила да се споменик изведе према другонаграђеном решењу Таназевића и Роксандића.²⁹⁰⁰

Оваква одлука је била образложена чињеницом да би израда другонаграђеног пројекта била јефттинија у односу на решење Пашка Вучетића.²⁹⁰¹ Ипак 24. октобра 1909. године Одбор је одлучио да израда споменика буде поверена Пашку Вучетићу.²⁹⁰²

У намери да се што пре крене са његовом реализацијом, освећење темеља на Калемегдану било је најављено већ 1. децембра 1908. године после Божије службе.²⁹⁰³

Иако условима конкурса није била предвиђена додела треће награде оцењивачка комисија је донела одлуку да се пројекат вајара Јована Пешића откупи, а уметник награди са 300 динара.²⁹⁰⁴ Поред овог Пешић је урадио још једно решење за споменик војду Карађорђу које се, како се у штампи писало, из више разлога није нашло пред оцењивачком комисијом.²⁹⁰⁵ И поред тога оно је изазвало велику пажњу јавности с обзиром да је било речи о представи Карађорђа на коњу са исуканом сабљом као хероја и војсковође.²⁹⁰⁶

Као модел за решење споменика Карађорђу, Вучетићу је могао да послужи споменик италијанског револуционара Ђузепеа Гарибалдија, вајара Егидија Поција, свечано

²⁸⁹⁶ Карађорђевићев споменик, *Политика* од 13. октобра 1909, 2.

²⁸⁹⁷ Грађевинске вести, *Српски технички лист* бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 392.

²⁸⁹⁸ Грађевинске вести, *Српски технички лист* бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 392.

²⁸⁹⁹ *Недеља, илустровани недељни забавник* бр. 25-26, Београд 16. новембар 1909, 28-29.

²⁹⁰⁰ Грађевинске вести, *Српски технички лист* бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 392.

²⁹⁰¹ Касније се показало да је она била резултат сумње чланова комисије у могућност Вучетића да га успешно реализује. М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 184.

²⁹⁰² М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 184.; *Ј. Дучић, Имаћемо Карађорђевог споменика, Ново Време*, 26. новембра 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

²⁹⁰³ Освећење темеља, *Правда* од 1. децембра 1908, 2.

²⁹⁰⁴ *Недеља, илустровани недељни забавник* бр. 25-26, Београд 16. новембар 1909, 29.

²⁹⁰⁵ *Недеља, илустровани недељни забавник* бр. 6, Београд 14. јун 1909, 23.

²⁹⁰⁶ *Недеља, илустровани недељни забавник* бр. 6, Београд 14. јун 1909, 23.

откривеног на Piazza Castello у Павији 11. маја 1884. године поводом годишњице његове смрти.²⁹⁰⁷ На то наводи чињеница да је у том периоду Вучетић похађао, најпре 1886. године сликарску школу у Трсту, а потом и Академију лепих уметности у Венецији 1893-1895. године,²⁹⁰⁸ тако да је током боравка у Италији могао да се упозна или чак види Поцијев рад.

Сличност између ова два решења је у доминантној улози масивног постамента изведеног у форми стене са главном личношћу на врху. На споменику у Павији стена представља острво Капреру, на коме је Гарибалди највише волео да борави и на коме је и преминуо. На врху стене је његова бронзана статуа којом је представљен као револуционар у „црвеној кошуљи“ са рукама ослоњеним на сабљи. Испод њега су мермерне фигуре, младе жене као alegорија победе која прекида ланце ропства, лав који лежи и у шапама држи сноп жита, симбол народа који брани своје слободне институције и ратни трофеји.²⁹⁰⁹ У решењу споменика италијанском националном јунаку, борцу за уједињење и ослобођење Италије, Вучетић је видео модел да на сличан начин изведе и споменик српског националног јунака. Као и Вучетићево и Поцијево решење изазвало је одређене котроверзе у јавности што се рефлектовало да се око њега касније посади густо растиње.²⁹¹⁰

Вучетићево решење споменика почива на масивном постаменту у форми стене, клесане од цепског камена (камен из каменолома Момин камен у Грделичкој клисури који је касније коришћен и на Српском војничком гробљу у Солуну).²⁹¹¹ На њеном врху је фигура Карађорђа ка којој се креће колона коју су чинили вила, alegоријска персонификација слободе, савремени војник, жена са малим дететом, војник из Првог српског устанка и слепи гуслар. На предњој страни споменика стајао је натпис: СТАЛНИ КАДАР/СВОМЕ ВОЖДУ. Док је на полеђини постамента била мермерна плоча на којој је златним словима био уклесан текст који је давао објашњење споменика. На плочи је писало: „У дну поклоничке поворке корача слепи гуслар; из камена као из гроба подигао га је дух благодарности да се поклони српском месији, који се јавља после очекивања, страдања и борби, које пева гусларева песма. Пред

²⁹⁰⁷ *L'illustrazione Italiana*, anno XI, n. 22, 1° giugno 1884, Milano, Fratelli Treves Editori.

²⁹⁰⁸ О Пашку Вучетићу: Х. С. Давичо, Паскал Вучетић, сликар, *Бранково коло* бр. 45, Сремски Карловци 1900, 1428-1429; Н. П., Пашко Вучетић, *Дело*, књига 46, свеска 2, Београд 1908, 266-271; Српско држављанство добија краљевим Указом од 9. фебруара 1908. године. *Полицијски гласник* бр.7, 17. фебруар 1908,1.

²⁹⁰⁹ <http://www.lombardiabeniculturali.it/fotografie/schede/IMM-S0110-0000202/>

²⁹¹⁰ http://badigit.comune.bologna.it/mostre/risorgimento/6B_2.htm

²⁹¹¹ https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9C%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD_%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD

гусларем усташи из Устанка 1804.г; његова појава оличава доба Устанка према њеном осниваоцу пре 100 година. Српски војник сталног кадра представља наше доба, које од српске војске данас све очекује, али јој све и даје. Српска мајка намењује своје новорођенче светој војничкој служби- отаџбини. Символ те намене је у предавању новорођенчета у руке војнику на његовом поклоничком путу. Пред српским војником је као и увек слава са заставом вере у једној и венцем у другој руци, да њиме крунише вожда, који је у победничком ставу са рукама на своме оружју и симболише велико уверење своје и свога доба де је у сили спас“.²⁹¹²

Иако већем делу ондашње јавности неприхватљиво, сложено значење Вучићеве алегорије било је прилагођено функцији споменика као одраза државно-политичког, националног, патриотског и династичког чина. Величањем Карађорђевог дела славила се и идеја о значењу војске у служби отаџбине.²⁹¹³ Сложеним значењем споменика требало је меморисати и прославити вођу Првог српског устанка, указати на аналогију Првог српског устанка и савремених догађаја, Карађорђа и његових устаника са савременом српском војском и краљем Петром и на значај војске у националној слободи.²⁹¹⁴

До фебруара 1912. године Пашко Вучетић ради у Риму на реализацији фигура за споменика.²⁹¹⁵ Крајем 1911. године појављују се фотографије појединачних фигура са споменика,²⁹¹⁶ а фебруара 1912. године и информације да је споменик завршен и да ће крајем маја бити изливен у бронзи.²⁹¹⁷ Средином 1912. године полажу се темељи на Калемегдану и ради постамент од џепског камена.²⁹¹⁸ Тада се из Рима и допремају бронзани делови споменика и смештају у зграду Подофицирске школе,²⁹¹⁹ како би до 1. септембра споменик био у целости постављен.²⁹²⁰

Свечаност откривања споменика Карађорђу била је више пута најављивана. Најпре за лето 1911. године,²⁹²¹ потом оквирно за август²⁹²² и коначно као тачан датум наведен је

²⁹¹² М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе* III, Београд 2001, 187.

²⁹¹³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 221-222.

²⁹¹⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 221-222.

²⁹¹⁵ Карађорђевог споменика, *Пијемонт* 22. фебруар 1912, 3.

²⁹¹⁶ Споменик Карађорђу који ради у Риму наш уметник г. Пашко Вучетић, *Пијемонт* 30. новембар 1911,1.

²⁹¹⁷ Карађорђевог споменика, *Пијемонт* 22. фебруар 1912, 3.

²⁹¹⁸ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 237.

²⁹¹⁹ М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе* III, Београд 2001, 185.

²⁹²⁰ Карађорђевог споменика, *Пијемонт* 24. јул 1912,3.

²⁹²¹ Вест из Рима, *Нова искра* од 1. марта 1911, 95.

²⁹²² Карађорђевог споменика, *Пијемонт* 22. фебруар 1912, 3.

16. септембар 1912. године.²⁹²³ Избијањем Првог, а потом и Другог балканског рата свечаност се помера за 1913. годину. Ратови су зауставили и радове на другим јавним споменицима. Током 1911. године био је расписан конкурс за споменик Доситеју, а крајем 1912. године за споменик на Чукур чесми, док је са Иваном Мештровићем био је склопљен уговор за фонтану на Теразијама, симбол победе над петовековним турским ропством.²⁹²⁴

Повратак српске војске по завршетку балканских ратова и потписаног Мира у Букурешту почетком августа 1913. године, послужио је као добар повод за откривање споменика нарочито због чињенице да је његова тематика била у складу са војним тријумфом и коначним ослобођењем српских крајева од Турака, које је пре више од једног века започео Карађорђе.

Утврђеним програмом било је предвиђено да прослава дочека српске војске и откривања споменика, траје два дана 11. и 12. августа 1913. године.²⁹²⁵

²⁹²³ Карађорђево споменик, *Политика* од 17. августа 1912,2.

²⁹²⁴ А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*,2,Краљево 1980, 237.

²⁹²⁵ Првог дана, у недељу 11. августа 1913. године, у преподневним часовима био би свечани дочек војске који би се одвијао по следећем плану :

1. Улазак његовог височанства престолонаследника на челу војске у престоницу у 7 часова преподне. Ступање у престоницу поздравља 21 топовски пуцањ.
2. Пред капијом у Шумадијској улици²⁹²⁵ поздравља његово височанство престолонаследника и војску.
 - а) Председник општине на челу општинског представништва у име престонице и
 - б) Председник Народне скупштине на челу народних посланика у име Народне скупштине.
3. Војска на челу са његовим височанством престолонаследником креће се улицама Немањиним, Карађорђевој и Богојављенском и долази на Калемегдан.

Са доласком војске на Калемегдан започиње део свечаности откривања споменика по следећем реду:

1. Долазак краља на место споменика . Долазак оглашава 21 топовски пуцања, а војска одаје почаст.
2. Водоосвећење са благодарењем у 9 часова преподне.
3. Откривање споменика објављује 101 топовски пуцањ и звона на свим београдским црквама. Музика свира краљеву химну и сва је певачка друштва певају.
4. Његово височанство краљ полаже венац на споменик.
5. Говор министра просвете и црквених послова.
6. Министар војни у име војске предаје општини споменик на чување.
7. Председник општине прима споменик.
8. Полагање венаца на споменик.
9. Одлазак Његовог величанства краља поздравља 21 топовски пуцањ.
10. Са Калемегдана истим поретком његово височанство с војском пролази Кнез Михајловом и улицом Краља Милана.

11. Пред двором парада, марш и поздрав Његовом величанству Краљу.

Други део свечаности 11. августа 1913. године у поподневним и вечерњим часовима предвиђао је:

1. У 5 часова поподне свечана седница Општинског одбора.
2. Представа у Народном позоришту за војску.
3. У 7 часова увече грађани престонички иду с бакљадом да поздраве Његово величанство краља.
4. Поздрав Тодора Михаиловића трговца
5. У 8 часова увече Народно весеље на Калемегдану и код Карађорђевог споменика на Врачару.
6. У 9 увече ватромет на Топчидерском брду.

Другог дана, у понедељак 12. августа било је планирано:

1. У подне у 12 часова ручак на Бањичком брду који Општина приређује војсци , на коме ће присуствовати председник Општине са члановима суда и одборницима.

Поводом свечаног дочека и откривања споменика Београд је био посебно декорисан. Општина Београдска је посао украшавања вароши уступила Жиги Фелдману, београдском трговцу.²⁹²⁶

У главним улицама којима је требала да прође војска биле су подигнуте тријумфалне капије које су натписима на транспарентима требале да подсети шта су све учинили за отаџбину, на места победе и ратне тековине.²⁹²⁷ Тријумфалне капије су биле од даска са три пролаза украшене зеленилом, цвећем,²⁹²⁸ натписима²⁹²⁹ и са око 100 сабљи и 12 копаља.

На тријумфалним капијама било је истакнуто и шест застава из Карађорђевог устанка. На свечаности је било изложено заплењено турско и бугарско оружје²⁹³⁰ и истакнуте поред српских, грчке, румунске и хрватске заставе.²⁹³¹ Управа Српског бродарског друштва украсила је мањи сквер на Теразијама. На њему који већ има облик лађе подигнута је катарка са заставом, а околна украшена лангерима са ланцима.²⁹³² Лађа је представљала српско море које би српска војска „морала још једном освојити“.²⁹³³

Предузимач Васа Тешић који је радио на изградњи новог двора декорисао је зграду двора тробојкама и заставама са три натписа на којима је писало: „*Јунаци, добро на*

2. Увече у 9 часова у хотелу Бристол банкет који Општина града Београда приређује господи официрима. *Политика* од 8. августа 1913, 2-3.

²⁹²⁶ Дневне вести, *Мали журнал* од 10. августа 1913, 3.

²⁹²⁷ Програм свечаности дочека победничке војске у Београд, *Политика* од 11. августа 1913, 6.

²⁹²⁸ Са јучерашње свечаности, *Мали журнал* 12.8.1913, 2.

²⁹²⁹ Натписи над тријумфалним капијама. Код Славије: Куманово, Скопље, Прилеп, Битољ, Штип, Кочане, Белоградчик, Радовиште; Добро нам дошли осветници Косова, Ви имате су чим пред Милоша! На Славији је била постављена велика тријумфална капија украшена зеленилом на којој је на једној страни писало: *Куманово, Скопље- Добро нам дошли осветници Косова- Битољ, Прилеп*. Са друге стране: *Штип, Кочане- Ви имате сучим пред Милоша- Белоградчик, Радовиште*.

У Немањиној улици: Душаново Скопље сад је наше Вама слава то је дело Ваше/ Виле ће се грабит у Вјекове да Вам венце достојне оплету/ Бјежи грда клетва с рода завјет Срби испунише/ Од Једрена до Јадрана орис` слава наших дана.

Карађорђева улица: Косово је освећено; Сливница је покајана; 1389-1912; 1885-1913.

Пролази у Карађорђевој улици: Част и слава палим за Отаџбину; Слава српским херојима; Живела храбра српска војска; Живели јуначки официри.

Транспарент у Кнез Михајловој улици; 1. Живео врховни командант; Мудрост владара и снага Народа творци су победе. 2. Слава престолонаследнику; Нек се вијек овај горди над свијема вјековима. 3. Живели српска војска; Име Вам се хвалом спомињало док је сунаца и док је мјесеца. 4. Слава војводи Путнику; За Косово-КУманово, За Сливницу-Брегалницу.

Сви натписи налазили су се на врховима тријумфалних капија и транспарентима који су окићени цвећем и српским тробојкама. На једној приватној свечаној капији је писало : „ *Закликтао бели оро у бујноме своме жару Дична, храбра српска војско вратила нам славу стару.*“ Натписи над тријумфалним капијама, *Правда* од 11. августа 1913, 3; Др. Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање Вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913, 2; *Балкански рат* бр. 28 од 25. августа 1913, 447.

²⁹³⁰ Дневне вести, *Мали журнал* од 10. августа 1913, 3.

²⁹³¹ Програм свечаности дочека победничке војске у Београд, *Политика* од 11. августа 1913, 6.

²⁹³² *Мали Журнал* од 11. августа 1913, 3.

²⁹³³ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913, 2.

*дошли! Јунаци, достојни сте Ваших предака! Јунаци, вашим потомцима показали сте пут!*²⁹³⁴

На средини Кнез Михајлове улице постављен је био славолук са круном и краљевим иницијалима који је био сав у електричним сијалицама.²⁹³⁵ Хотели Балкан, Славија, Москва, Касина, Париз били су украшени ћилимима, тробојкама и цвеће. Поједини излози су имале декорацију са макетама и приказима сцена из ратова. Испод споменика је била постављена говорица испред које је била гомила побацаних старих пушака и сабљи из претходних ратова. И са једне и са друге стране говорнице стајала су два мала брдска топа која су од Бугара заплена 1885. код места Врапче. Трибине су биле окићене заставама из Првог српског устанка. Сви изложени предмети били су узети из Војног музеја.²⁹³⁶

Дан повртака српске војске и откривања споменика имао је карактер народног празника, дана српске славе.²⁹³⁷

Српској војсци на чијем челу је ишао престолонаследник Александар са штабом, на самом улазу у Београд приређен је свечани дочек најављен уз плотуне са Београдске тврђаве и црквена звона.

Код тријумфалне капије на Славији дочекали су их војвода Радомир Путник, генерал Милош Божановић, председник општине Љуба Давидовић, одборници, представници разних удружења и народ. Љуба Давидовић, председник Београдске општине поздравио је престолонаследника кратким говором у коме је истакао јунаштво српске војске речима: *„гинуло се и побеђивало се. Борци на издисају као да су чули речи Карађорђевог и Хајдук Вељковог, тако се бије наша децо драга за славу и слободу свога племена“*.²⁹³⁸ По завршеном обраћању Давидовић је предао престолонаследнику сабљу са златним балчаком и сребрном канијом и сечивом на којој су биле изгравирани речи *Свом јуначком престолонаследнику- Београд* и имена места где су се одиграле најважније битке 1912. и 1913. године. Потом је уследила предаја венаца престолонаследнику и војводи Путнику од стране Народне скупштине, Женског одбора Свети Сава (сребрни) и Савеза добровољаца.

²⁹³⁴ *Правда* од 11. августа 1913.

²⁹³⁵ Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

²⁹³⁶ Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

²⁹³⁷ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913, 1.

²⁹³⁸ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913, 1.

Код свечане капије на Славији престолонаследнику је била уручена и застава од црвене свиле на којој је златом било извезено „Престолонаследнику Александру-Осветнику Косова“ дар Кола српских сестара.²⁹³⁹

Потом је поворка коју је предводио престолонаследник са својим штабом кренула ка Калемегдану на део свечаности откривања споменика Карађорђу. Од Славије до Калемегдана трупе пешадије, коњице и артиљерије ишле су Немањином улицом, поред железничке станице, Карађорђевог и Богојављенског до Калемегдана.²⁹⁴⁰

Калемегдан, а посебно стаза која је водила до споменика била је посебно декорисана. На раскрсници код водоскока, код споменика Војиславу Илићу, израђена је круна окићена сијалицама црвене, плаве и беле боје. Лево и десно од споменика Војду биле су постављене трибине, а поред трибина два бугарска заплењена митраљеза.

У једном уском кругу су подигнуте лепо декорисане ложе и трибине све у црвеној боји, украшене тробојкама и грбовима.²⁹⁴¹ Испред платном покривеног споменика налазила се говорница и црквено небо за свештенство. У прочељу била је подигнута тријумфална капија са четири обелиска који су између себе у средини држали круну, а даље у правој линији на калемагданском улазу била је подигнута капија у стилу „неке старе тврђаве“, окићена српским тробојкама испод које су лево и дено стајала два велика заробљена бугарска топа.²⁹⁴² Од улаза у Калемегдан до трибина пред спомеником био је постављен шпалир гарде са музиком на челу, једно одељење соколаца у униформи и један одред добровољних болничарки у белим униформама.

Свечаности су присутвовали и стране дипломате руски Хартвиг посланик са супругом, Ринели саветник италијанског посланства, Папа ди Кастиљоне италијански војни аташе, Александропулос грчки посланик, Филалитиа румунски посланик са секретаром, Гризингер немачки посланик. Међу званицама није било представника турског, бугарског, енглеског и аустријског посланства.²⁹⁴³ Кад су упитали за

²⁹³⁹Застава је рађена по нацрту Уроша Пређића. *Правда* од 12. августа 1913, 2; Застава престолонаследнику, *Правда* од 15. августа 1913, 3.

²⁹⁴⁰Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,1.

²⁹⁴¹Ложа на десној страни била је намењена за активне и министре у пензији, наредне две за народно представништво. На централној позицији налазила се велика краљевска ложа, а до ње ложа за дипломате и државне саветнике. Више њих на узвишењу, трибина за новинаре, па у полукругу трибина за грађанство, а са друге стране трибина за општинске службенике и њихове даме. Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,1.

²⁹⁴²Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

²⁹⁴³Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

аустроугарског посланика Угрона неко је прокоментарисао да њему ова београдска атмосфера не одговара.²⁹⁴⁴

Долазак војске на Калемегдан поздрављен је химном Боже правде.²⁹⁴⁵ Нешто касније звук трубе је објавио долазак краља. Кад се појавио аутомобил на уласку на Калемегдан музика је засвирала химну. Пред дворском трибином краљ је загрлио свога сина престолонаследника Александра, скинуо му са груди орден и прикачио му златну медаљу за храброст.

У 11 часова отпочело је свечано откривање и освећење споменика. Уз звуке химне, по наредби министра војног скинуто је платно, а пред присутнима се указао споменик Вожду „на стени у виду неправилне купе Вождова статуа у војводском оделу, једну руку на балчаку, другу на јабуци од пиштоља држи. Испод њега на засеку стене клеао је војник, а мати му пружа своје чедо, лево војник из Карађорђевог времена иза њега слепи гуслар, десно вила која Вожду пружа лоров венац. Позади у стени је плоча на којој је златним словима урезана посвета“.²⁹⁴⁶

Потом је уследило освећење споменика, по чијем је свршетку митрополит одржао краћу беседу о Карађорђевим заслугама за стварање нове српске државе и нагласио величину и значај дела српске војске, нових витезова, који су му својом крвљу подигли најлепши споменик.²⁹⁴⁷

Споменику је потом пришао краљ и речима захвалности најпре се обратио српској војсци која је својом иницијативом и прилозима подигла овај споменик његовом деди Карађорђу.²⁹⁴⁸ „Мога деду Карађорђа српска војска задужила је много више тиме, што му је својом крвљу подигла највећи споменик, што се подићи може, а идући путем којим је он пошао пре сто година. Имајући бољу спрему и већу срећу она је повратила стару српску славу. Живела српска војска!“²⁹⁴⁹ Краљ је затим на споменик положио лоров сребрни венац, а одмах за њим исте венце су положили престолонаследник Александар и краљевић Ђорђе.²⁹⁵⁰ За то време певачи су певали

²⁹⁴⁴ Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2.

²⁹⁴⁵ Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2.

²⁹⁴⁶ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

²⁹⁴⁷ Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2; Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

²⁹⁴⁸ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

²⁹⁴⁹ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

²⁹⁵⁰ Победници у Београду, *Политика* од 12. августа 1913,2.

химну и композицију Многаја љета, док су са бедема топови испаливали почасне плотуне.

Прву поздравну беседу одржао је министар просвете Љубомир Јовановић у којој је представио историју стварања данашње Србије и заслуге које за то имао Вожд Карађорђе.²⁹⁵¹

По њеном свршетку у име војске генерал и министар војни Милош Божановић симболично је споменик предао Београдској општини и српском народу. У својој беседи том приликом најпре је подсетио да је преко овог „*светог места на коме је подигнут споменик пре 107 година, Врховни вожд српског народа, велики и бесмртни Карађорђе, оснивач славом увенчане династије Карађорђевића, лично са мачем у руци на челу својих ратних другова проломио је београдску тврђаву, срушио у њој турску силу и начео силно османско царство. Свако поприште Вождовог ратног похода буди свете спомене у захвалној души данашњих захвалних Срба. Али ово место је и спомен знамените 1806. године, јер је тада пред војничким генијем Карађорђевићем и витештвом његових другова, наших предака заједно са овим великим утврђењем пала глава земље Београд, данашња престоница наше славне и миле Отаџбине Србије. Зато је баш на овом месту подигнут овај споменик.*“²⁹⁵² Божановић је посебно истакао да српска војска нија могла остати равнодушна према неумрлој сени оца Србије Великог Карађорђа, славног витеза, највећег Србина који је покренуо намучени српски народ из вековног ропства 1804. године и који је по речима Његоша: „*Дунуо живот српској души, српске мишице јунаштвом запојио и варварске ланце срушио!*“ На крају је нагласио да је војска нарочито поносна што споменик оставља српству у тренутку када се враћа из великих победа са освећеног Косова, из Старе Србије, Албаније, Македоније и Тракије, где је по светлом примеру витешког оца Србије, градила путеве славе и части.²⁹⁵³

По завршеној беседи министар Божановић је у име српске војске предао у аманет престоници Београду и миломе српству споменик са речима: „*Нека велики Бог да да овај споменик буде у будућности жижа, око које ће се скупљати Србе са свих страна кад год затреба да развију наше славне заставе те да нас поведу онамо куда је тежио*

²⁹⁵¹ Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2.

²⁹⁵² Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 444-445.

²⁹⁵³ Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 444-445.

*геније Великог војска Карађорђа. Слава неумрлом Карађорђу! Слава свим великим синовима српског народа који падоше за част и славу отаџбине!*²⁹⁵⁴

Примајући споменик у име Београдске општине њен председник Љуба Давидовић том приликом је изразио велику захвалност, храброј српској војсци,²⁹⁵⁵ не изостављајући да истакне да је ово и тренутак када се гледају прошлост и садашњост и унук завршава оно што је деда давно започео.²⁹⁵⁶ Велика дуга и крвава борба отпочела је у Првом српском устанку „када је Орашац постао олтар целе Шумадије велики храм у коме се самопрегорно само слободи служило. Првосвештеник у том храму био је Карађорђе, који је као сиви орао прелетао са краја на крај Србије, да постави посустале, подигне пале охрабри уплашене јунаке. Подриње је Карађорђу песме певало, Видин је видео његовог Вељка, Косово наслућивало осветника. Карађорђе је посејао оно што нас је хранило до данашњих дана, јер данас српско јунаштво није ништа мање од јунаштва доба Карађорђевог. Куманово се не стиди Мишара; Битољ не завиди Делиграду, Брегалница је била крвавија од Мораве код Варварина. Београд није могао у свечанијем тренутку примити драгоцену аманет, него у тренутку када је српска војска овенчана славом враћајући се са крвавог окришаја похитала са својим врховним командантом краљем Петром да код споменика објави српском племену и свим народима да су српске земље од Дунава до обала македонских јетера слободне.“²⁹⁵⁷ На крају своје беседе Давидовић истиче да се *лепше ударје није могло принети Војску као и лепше место за прославу изабрати.*²⁹⁵⁸

После овог говора уследило је полагање венаца. Поред краља на споменик су била положена још 24 венца разних удружења и личности.²⁹⁵⁹ Из натписа на њима види се да се Карађорђу одавала почаст не само као врховном српском Војску већ и оном који је отпочевши борбу за ослобођење српства отворио пут утемељитељу будуће државе

²⁹⁵⁴ Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 445.

²⁹⁵⁵ Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање Војсковог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913, 2.

²⁹⁵⁶ Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 445.

²⁹⁵⁷ Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 445.

²⁹⁵⁸ Дан народног признања, *Балкански рат* бр.28 од 25. августа 1913, 445.

²⁹⁵⁹ На њим су се налазиле траке са исписаним посветама: *Војску Карађорђу*- Општина београдска; *Неумрлом Карађорђу*-Дом ученика средњих школа; *Бесмртном Карађорђу*- Српско-јеврејско женско друштво; *Бесмртном Карађорђу*-Универзитет; *Великом војску Карађорђу*-благодаран народ Округа београдског-Београдски окружни одбор; *Карађорђу*- Народна скупштина; *Неумрлов војску Карађорђу*-Одбор кнегиње Љубице; *Бесмртном Карађорђу*- Српско- јеврејско женско друштво „Добротвор“; *Бесмртном Карађорђу*- Занатска комора, *Бесмртном војску*- Јеврејска црквено-школска општина; *Српској војсци и ослободитељима*- браћа Хрвати; *Ослободитељу Карађорђу*- Хрвати; *Утемељитељу Југославије*-Словенци; *Карађорђу*-Краљевска влада; *Карађорђу*-Трговачко удружење.....Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12.августа 1913, 2.

свих јужних Словена.²⁹⁶⁰ То је била последица опште атмосфере истицања заједништа свих јужнословенских народа које је било подржано од стране српске власти која је у Србији видела земљу матицу, југословенски Пијемонт.²⁹⁶¹

Поподне је Београдска општина одржала свечану седницу на којој је одлучено да Теразије добију нов назив Трг престолонаследника, а затим је Одбор одлучио да покрене иницијативу за подизање споменика Победи за који ће се приложити сума од 100 000 динара у посебно основан фонд. Такође је одлучено да се на Новом гробљу где је сахрањено негде око 500 војника подигне споменик, као и додели земљиште за подизање Дома инвалида.²⁹⁶²

Увече је град од Славије до Калемегдана био обасјан светлом у боји српске тробојке,²⁹⁶³ док је на Топчидерском брду је био запаљен велики ватромет.

По свршетку свечаности свечаности, 14. августа 1913. краљ, престолонаследник Александар, краљевић Ђорђе и кнез Арсен отишли су у Тополу да положе венце у цркви на Опленцу.²⁹⁶⁴

Домаћа штампа је детаљно испратила дочек српске војске и откривање споменика Карађорђу.

Илустрована ратна хроника, цео цео број од 26. септембра/ 9. октобар 1913. године посветила је овој свечаности. У њему су биле објављене и фотографије свечаног откривања споменика и дочека српске војске.

Мали журнал од 11. августа 1913. године на насловној страни доноси уз фотографије престолонаследника Александра, команданта Прве армије и модела споменика, песму *Посвета Карађорђевој сени*, прилог откривању споменика у Београду на Калемагдану од В... малог војника.²⁹⁶⁵ Поред ове песме Мали Журнал објављује и песму *Слава*

²⁹⁶⁰Током свечаности млади соколи су изводили хрватску химну. Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање Вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2.

²⁹⁶¹Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2020, 235.

²⁹⁶²Величанствен дочек престолонаследника и војске, *Правда* од 12. августа 1913, 3.

²⁹⁶³Др, Дан тријумфа, Улазак победничке војске у престоницу и откривање Вождовог споменика, *Пијемонт*, 12. август 1913,2.

²⁹⁶⁴*Мали журнал* од 15. августа 1913,3.

²⁹⁶⁵Песма је била посвећена откривању споменика Карађорђу у којој је он опеван као осветник Косова, ослободилац из ланаца турског ропства, праведник, родољуб. Мотиви са споменика песнику су полужили да сликовитије опева време у коме је Карађорђе живео и страдао. Управо његова бесмртна дела, била су узор српској војсци тада да наставе ослобођење српских крајева које је он започео. Новим сјајем Карађорђе блиста царско Скопље,/ Пред духовним твојим мачем паде све ко снопље, Призрен , Вардар, Брегалница, сва Македонија, и Јадранско сиње море и сва Албанија./Мируј , мируј Карађорђе, миром од сто струка,/ Косово је осветио Ђени твог унука,/ И мишица Александра праунука твога,/ Данас слави као она Душана Силнога....*Мали журнал* од 11. августа 1913,1.

Карађорђу, за спомен открића споменика, алегоријска успомена на Светосретењски устанак 1804. Ил. Ђ. Катанића-Камичког.²⁹⁶⁶

Поводом свечаности, публициста, сниматељ и сликар Љубиша Ст. Валић издаје књигу *Свечани долазак војске и откривање споменика Карађорђевог споменика 11. августа 1913. године у Београду*.²⁹⁶⁷ У њој се уз детаљни приказ свечаности налази и велики број фотографија које је Валић снимио приликом дочека српске војске и откривања споменика на Калемегдану.

Откривање споменика Карађорђу био је забележане филмском камером.²⁹⁶⁸ Снимљен је документарни филм *Повратак српских победника и освећење и откривање Карађорђевог споменика на Калемегдану 13. августа 1913. године*. Продуценти филма били су Ђока Богдановић, браћа Цветковић и Светозар Боторић. За ту прилику ангажовали су неколико страних оператера, са којима је сарађивао и први српски сниматељ Славко Јовановић.

Филм се састојао из три дела. Први део је био посвећен дочеку српске војске и у зависности од тога у коме је од биоскопа тројице продуцентата био приказан, имао је другачији наслов.²⁹⁶⁹ Други је био посвећен откривању споменика, док је трећи изгубљени део имао наслов *Српска војска дефиљује поред Њ.В. Краља и престолонаследника*.

Као наставак првог дела филма, чија је пројекција била 21. августа, 27. децембра 1913. године у биоскопу Касина, приказана су премијерно друга два дела *Освећење и откривање Карађорђевог споменика на Калемегдану* и данас изгубљени део *Српска војска дефиљује поред Њ.В. Краља и престолонаследника*.²⁹⁷⁰

Током свечаности урађен је и велики број фотографских снимака који су коришћени за израду дописних карата и разгледница.

²⁹⁶⁶ Песме је посвећена почетку Првог српског устанка и спомену на велика дела и битке војда Карађорђа. „Тополе змаја“, Од тих љутих крвавих мегдана,/ Што су Србу слободу донели,/ Сто година од тога нас дели,/ Сто година што их прошлост скрива,/ Ал дела су твоја вечно жива,/ Рудник, Мишар и Делиград равни,/ Пожаревац са победе славан,/ Иванковац где су чете чиле,/ Хафиз паше хордије разбиле,..... *Мали Журнал* од 11. августа 1913,2.

²⁹⁶⁷ https://digitalna.bgb.rs/jsp/RcWebImageViewer.jsp?doc_id=7d490908-9c57-4e98-bee7-3f56e91e4f6c%2Ff6b00001%2F00000001%2F00000020&fbclid=IwAR1izPOuY0B9RZFKzUt5CH-20p0PitCjAkM4bgBfLv8anSZjImws0Pbnq7w

²⁹⁶⁸ <https://vimeo.com/229791253>

²⁹⁶⁹ Филм је премијерно приказан у биоскопу Коларац 21. августа 1913. године под насловом *Свечани дочек српске победоносне војске са српско-бугарског ратишта у престоницу* у продукцији браће Цветковић. Неколико дана касније 2. септембра приказан је и у Гранд биоскопу Боторићевог хотела Париз под насловом *Улазак српске победоносне војске у Београд*, а 19. децембра у Богдановићевом биоскопу Касина под насловом *Београђани дочекују престолонаследника Александра и српску војску при повратку с бојишта*. <https://vimeo.com/229791253>

²⁹⁷⁰ *Правда* од 28. децембра 1913, 3.

Споменик Карађорђу срушен је током аустроугарске окупације 1916. године под изговором да је већ био оштећен.²⁹⁷¹ Већ на почетку Првог светског рата поводом бомбардовања Београда непријатељска пропаганда је писала да на Калемегдану *лежи потпуно разорен споменик Карађорђу подигнут после Бугарског рата.*²⁹⁷² Ову вест су после дематовале фотографије аустроугарских војника снимљених код споменика, после њиховог уласка у Београд крајем 1915. године.

О значају који је споменик Карађорђу имао за српски народ и његову држаност говоре и бројне полемике које су пратиле његову реализацију, почев од услова конкурса, предложених и изабраног решења Пашка Вучетића, до његове коначне реализације и освећења.

Приказ конкурсних радова изложених у Официрском дому доноси чланак у листу Политика,²⁹⁷³ у коме аутор потписан као „Брана“ каже да ни пред једним од њих није осетио величину коју заслужује великан, да постоје наговештаји али и много тога што ту величину спутава.²⁹⁷⁴ То тумачи недовољним упознавањем уметника са карактером личности које представљају, а који је поред спољашности кључан у његовом убличавању.²⁹⁷⁵ За сваки од девет изложених радова он даје краћи опис, наводећи их под редним бројем и шифром са којом су потписани.

Први изложени рад имао је шифру *Јадран*. За њега аутор каже да је осетио аматерске изразе римске класичне скулптуре и да уз ужасан контраст сецесионистичког постаментa и млитавих фигура, Карађорђево став ни у чему не оличава једну енергичну личност, а најмање јунака.²⁹⁷⁶

Други рад под шифром *Ослобођење српства* дао је предност архитектури, која је имала доминатнију улогу од саме групе коју су чинили Карађорђе и његов барјактар. Такав концепт је одвлачио пажњу са централне фигуре којој је споменик посвећен, јер

²⁹⁷¹ М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 189.

²⁹⁷² Лист Правда у броју од 27. септембра 1914. године, преноси речи генерала који је руководио бомбардовањем Београда објављеним у мађарском листу Мађар Хирлап. Будимпештански коресподент, Берлинер Локал Анцајгере, у своме телеграму саопштава по Мађар Хирлап-у следеће: „Срби су својим бомбардовањем Земуна учинили врло мало штете, међутим у Београду се могу видети велика пустошења од разарања. *Калемегдан је потпуно разорен и наши су га монитори претворили у гомиле развалина. Уништене су касарне царинарница, фабрика дувана, и читав низ кућа. После бугарског рата на Дунаву подигнути споменик Карађорђу лежи данас потпуно разоре.* Правда од 27. септембра 1914, 1.

²⁹⁷³ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁷⁴ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁷⁵ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 2.

²⁹⁷⁶ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

како аутор закључује он не жели да се пита "Ко је Карађорђе?", јер то мора бити јасно истакнуто.²⁹⁷⁷

За рад под шифром *1806* наводи да је био читава алегорија. „Он вас подсети одмах на прашку завесу народног дивадла где је све кренуло да приложи дарак дивадлу. Тако и овде иде читава поворка на аудијенцију Карађорђу која је у врло некарађорђевском ставу. Ни вила није доспела до њега. То је све под њим јер изгледа да није рад да никога прими. Ту је чак и гуслар. Ја не знам шта је руководило овог уметника да за споменик једноме јунаку прави позорину живу слику“.²⁹⁷⁸

Четврти изложени рад под шифром *Троугао са малим кругом унутра* по мишљењу аутора и поред тежње уметник да се испоштује све што је конкурсом предвиђено, није успео да реализује тражену идеју. Фигура Карађорђева била је лоше изведена као и фигуре које су представљале старог и новог војника. Приказане у ставу мирно, сувише присног израза, оне ни најмање нису биле у јединству са фигуром Карађорђа. Аутор закључује да се уметник сувише упустио у израду детаља како би „опсенио простоту“.²⁹⁷⁹

За рад под шифром *Слава* каже да је најслабији, без идеје и склада и да решење са орлом који кружи око Карађорђеве бисте није оригинално већ преузето са насловне стране француског часописа на коме је на сличан начин био приказан Наполеон Први.²⁹⁸⁰

Шести рад под шифром *Херцег Босна* по маниру и техници аутору је био сличан раду под шифром *Троугао са малим кругом унутр*: „он прави јачи ефекат, али је у исто време и ребус за посматраче. Морате се запитати да ли је оно Карађорђе над убијеним Турчином, јер изгледа као да су два Карађорђа. Или је требало остати при самој групи или бисти. Ту је архитектура побркана у стилу“.²⁹⁸¹

Као решење које се могло извести за суму предвиђену за подизање споменика он наводи рад под шифром *Иванковац*, у коме су и највише испоштовани услови конкурса. Његов концепт почивао је на стени на којој стоји Карађорђе, док војник на њој тесаклом клеше захвалу Вожду. За ову фигуру Карађорђа аутор чланка каже да је

²⁹⁷⁷ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁷⁸ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁷⁹ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁸⁰ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1.

²⁹⁸¹ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 1-2.

најприближнија како његовом сетном лику који ипак треба мало упростити тако и карактеру који се посебно огледа у покрету потезања сабље.²⁹⁸²

Сличност осмог рада под шифром *Херој* са спомеником Кнезу Милошу у Пожаревцу, и по техници са изложеним радом под шифром *Ослобођење српства* аутору делује као рад истог уметника.²⁹⁸³ На основу тога он као и рад *Ослобођење српства* могли су се приписати вајару Ђорђу Јовановићу.

Последњи изложени рад, за који аутор чланка каже да је иако је био постављен на веома лошем месту, у односу на друге био најоригиналнији. Представљао је сцену ослобођења Београда, као врхунца Карађорђева славе. Решен је као градска капија на којој је стајао Карађорђе. Без онога стабла и орла и без излишног наивног ђавола позади споменика овај модел се чинио најефектнији. Аутор чланка је био мишљења да би потпуни утисак био када би се на градску капију поставила фигура Карађорђа изведена под шифром „*Иванковац*“.

На крају текста аутор закључује да су изложени радови били и ретроспектива старог и новог у српском вајарству, односно презентација облика-форме и мисли-симболике.²⁹⁸⁴ Док се раније тежило пластичним облицима, пуним здравим и изразитим у оквиру чисте архитектуре, модернијим приступом траже се мисли, односно симболичне радње коме по његовом мишљењу теже мање вешти уметници.²⁹⁸⁵

Надежда Петровић поводом изложбе Уметничког друштва Лада²⁹⁸⁶ у часопису *Дело*, објављује текст о почецима српског сликарства, његовом развоју последњих сто година и улози уметности у образовању и васпитању. На самом крају она даје и своје виђење изложбе радова за споменик Карађорђу у коме изражава бојазан да ће Министарство војно од пројеката, за које каже да су сви од реда врло слаби за монументалан споменик, направити избор у журби и *од ока, напамет, не руководећи се интересима и заслугама великог Војска, већ по неком принципу, као да бирају топове*. Такав споменик по њеном мишљењу неће имати значаја ни за прошла ни за будућа покољења, а још мање ће допринети изградњи националне свести или бољем разумевању уметности. С обзиром да ни једно од изложених решења не задовољава да буде подигнут као национални споменик, његово подизање за неко време треба одложити. Као најприхватљиве решење било је понављање конкурса на који ће бити

²⁹⁸² Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 2.

²⁹⁸³ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 2.

²⁹⁸⁴ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 2.

²⁹⁸⁵ Брана, Вајари и Карађорђе, *Политика* од 28. априла 1909, 2.

²⁹⁸⁶ Н. Петровић, Изложба Уметничког друштва „Лада“ (неколико цртица: почетак сликарства у нас пре сто година, публика и њено васпитање), *Дело* од 1. априла 1909, 248-249.

позвани сви југословенски скулптори с обзиром да је „ херојска борба српског народа 1804. године под вождома Карађорђејем положила темељ слободи целог југословенста, а не само српског народа, сви су Југословени слали своје синове у помоћ Србима у борбу против ислама, а доцније су поставили темељ и полагању културе у Србији. Са свију страна су се стицала браћа Југословени и северни Словени да помогну раду на култури па је право да сви заједно данас и учествују у конкурсу за подизање споменика“.²⁹⁸⁷ За такав споменик, Надежда Петровић на крају текста каже, да би допринео још чвршћој вези српског народа и осталих Југословена и био на понос свима без обзира ко би га радио.²⁹⁸⁸

О изложеним радовима за споменик Карађорђу нарочито негативан став исказао је песник Јован Дучић,²⁹⁸⁹ оштро критикујући неспособност уметника да одговоре на задату тему, као и услове конкурса. Изложбу, иако малу по броју изложених радова, ипак карактерише као до тада највеће надметање уметника. Са неколико „ минијатура у воску и гипсу требало је да обележи степен инспирације наших вајара, да покаже суревњивости разних школа и украса, различне песничке узбудљивости, различне манифестације осећаја за домовину и најзад, различне таленте. То је ретка изложба грађанских поема и рапсодија у мрамору“.²⁹⁹⁰ И поред тога општи утисак је био да су изложени радови били неинтересантни, парада разних школа и инспирација без срца и памети на којој велики јунак из епопеје ослобођења, јунак из галерије Плутархове, није нашао ни једну руку која би предала мрамору израз благодарности генерације која му хоће на једном од најугледнијих места у престоници да подигне свој споменик.

Према Дучићевом мишљењу изложба је била велико разочарење јер је показала неспособност српских вајара и поред талента да осете дело великог народног војда. Он им такође приписује незнање о томе шта је то народна епопеја и како треба да се пренесе у мрамор благодарност српског народа ономе који је први пошао да дигне једну земљу из праха и блата, и поведе народ да створи, као Бог, свој свет из ничег. Иако су услови конкурса били и одвећ касарнски то уметнике не може оправдати за оваква решења, којима су требали приступити са већом озбиљношћу како би своје

²⁹⁸⁷ Н. Петровић, Изложба Уметничког друштва „Лада“ (неколико цртица: почетак сликарства у нас пре сто година, публика и њено васпитање), *Дело* од 1. априла 1909, 248.

²⁹⁸⁸ Н. Петровић, Изложба Уметничког друштва „Лада“ (неколико цртица: почетак сликарства у нас пре сто година, публика и њено васпитање), *Дело* од 1. априла 1909, 248-249.

²⁹⁸⁹ Јован Дучић, Модели за споменик Карађорђу, *Дневни лист*, Београд 6. мај 1909.
<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

²⁹⁹⁰ Јован Дучић, Модели за споменик Карађорђу, *Дневни лист*, Београд 6. мај 1909.
<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

велике инспирације представили у малим формама јер песник се може бити подједнако у великом сонету као и у епосу. У делима није се могла сагледати повезаност између аутора и дела услед непознавања историјских факата, личности, времена и дела војда Карађорђа .

Српски вајари нису довољно разумели тему дела које су требали реализовати у камену, јер на изложеним делима војда Карађорђа није било нигде. Описујући изложене радове Дучић каже: *„На једном постољу видим Карађорђа како је сватовски загрлио барјактара, слика која нема ничег импозантног ни речитог; на другом споменику видите бисту Вождову и пред њом неку огромну узнемирену кокош која треба да буде орао и да представља идеју која би се могла засебно одштампати и продавати посетиоцима Калемегдана. На трећем споменику се види један убица с ножем у руци и једним нагрђеним лешом под ногама-вампирски сан из најружније кишне децембарске ноћи, после којег се скаче у бунцању. Четврти је споменик рђаво надгробно слово. На постаменту стоји вожд и чувају га два задремала војника са рђавих репрезентација Христовог гроба и римских војника. Све одиста горе од горег. Један низ декламација без сваке песничке идеје, и једна глума из рђавих путујућих позоришних друштава.“*²⁹⁹¹

Позитивну критику даје решењу које са несигурношћу наводи као дело сликара Пашка Вучетића с обзиром да су изложени радови били потписани шифром. Описује га као једини пројект који показује интелигентно разумљено шта је то народна епопеја и какво је место у њој имао јунак коме се подиже споменик у престоници, коју је он на мачу задобио. За фигуре које се су поворци пењу према Карађорђу у пратњи гуслара, каже да су све лепша од лепше, и мисаонија од мисаоније и да нико не би лепше представио оно извијање из таме народа који је тако прекривен страдањима и коме су се, као што пева Вишњић, показивали толики знаци по небу да се дигне, „ал се Срби дићи не смедоше“. *Та је поворка и страшна и величанствена, без мрве позирања која је општа црта ове рђаве изложбе. Ова је минијатура суптилна песма пуна осећаја и топлоте тако непосредне, да би оваким спомеником Калемегдан добио безмерно много, и њиме се поправило толико зло које су нашој престоници учинили неколико калемегданских споменика којима нема пара на земљи“.*

За Вучетићев модел споменика Карађорђу каже да би требао, као најбоље решење, бити реализован. У случају да прикуљена сума не буде довољна, с обзиром да се споменик подиже на Калемегдану, прилоге би требали дати и Београђани. Тако би се

²⁹⁹¹ Ј. Дучић, Модели за споменик Карађорђу, *Дневни лист*, Београд 6. мај 1909.
<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

искључила могућност да лошија решења попут оног Вожда на стени или стереотипног војника који пише бајонетом слова благодарности буду постављена .

Критикујући услове конкурса по коме су право учешћа имали само српски уметници истиче да је таква условљеност, била је у супротности са снажним прокламацијом идеје југословенства. С обзиром да су изложени радови, за које каже да су деловали као играчке за одраслу децу, показали да вајари из Србије нису кадри да обаве овај посао сматра да треба поновити конкурс на коме би се и великим „нашим“ уметницима попут Мештровића и Франгеша омогућило да дају своја решења споменика.²⁹⁹²

Од самог почетка од изложених радова решење Пашка Вучетића највише је привлачило пажњу јавности. И пре објављених резултата конкурса, на насловној страни часописа *Недеља* од 1. августа 1909. године, објављена фотографија Вучетићевог модела споменика уз текст да је један од поднетих пројектата за који се јавна критика изјаснила да спада међу најбоље.²⁹⁹³ Поред негативних у штампи су се могле наћи и позитивне критике Вучетићевог решења са изложбеу Официрском дому. Аутор текста са иницијалом Р, у листу *Самоуправа*, за Вучетићев модел каже да је „са јачом и модернијом идејом“ и да је најзгоднији да буде подигнут на Калемегдану,²⁹⁹⁴ док Владимир Петковић истиче да га концептом подсећа на Трајанов стуб у Риму.²⁹⁹⁵

И у чланку поводом објављивања резултата конкурса Јован Дучић наставља са критиком постављаних услова.²⁹⁹⁶ У првом реду се то односило на ограничење учешћа само на уметнике српске држављане, а потом и на границе и начин на који треба да изразе у споменику благодарност за оснивање сталног српског војничког кадра. Одредба о поданству је онемогућила је чак и многе уметнике који су живели у Србији да своје радове изложе. Као пример Дучић наводи Словака Јована Коњарека професора краснописа из Чачка и некадашњег асистента на Минхенској академији.

О изложеним радовима каже да су и код њега као и других који су писали о њима изазивали чуђење због начина на који се српска скулптура одужила Вожду за оно

²⁹⁹² Ј. Дучић, Модели за споменик Карађорђу, *Дневни лист*, Београд 6. мај 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

²⁹⁹³ *Недеља, илустровани недељни забавник* бр. 14, Београд 1. августа 1909, 1.

²⁹⁹⁴ Р., Модели за Карађорђевог споменик, *Самоуправа*, Београд од 13. маја 1909. Наведено код: М. Јевтић, *Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 183.

²⁹⁹⁵ В.П., Споменик Вожду -Поводом изложбе пројектата за споменик, *Штампа*, Београд 19. маја 1909,1. Наведено код: М. Јевтић, *Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 183.

²⁹⁹⁶ Ј. Дучић, Имаћемо Карађорђевог споменик, *Ново Време* од 26. новембра 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

велико дело које је он дао отаџбини.²⁹⁹⁷ И поред тога као једини пројекат за споменик који је изазвао пажњу наводи групу сликара Пашка Вучетића. За њу каже да је више сликарство него скулптура, и мада је више сценична него монументална, ипак у њој било више разумевања него и у једној другој, које су биле баналне по замисли и дубоко вулгарне по изради, и савршено неинтелигентне с погледом на оно чему су требале да одговоре.

Дучићево виђење споменика није било као оно које дао сликар Вучетић, јер је за њега Карађорђе био велики бунтовник и ослободилац свести у једном народу, чији бунтовни и ослободилачки став није био представљен на овом споменику. За разлику од Вожд на Вучетићевом моделу који је имао позу римског императора из мирног философског рода Марка Аурелија, сав торжествен и прерушен у шумадијску доламу и са две хајдучке српске кубуре место златног римљанског оклопа или тоге стоичког цара и мудраца, Дучић га је видео у великом кораку на постољу са руком која је пружена над гомилама и отвореном шаком која ваља да изрази гест што диже оне који леже, дремљиве и полумртве.

Одбор је 25. новембра 1909. године одлучио да ипак израду споменика повери Пашку Вучетићу.²⁹⁹⁸ Израда споменика биће 40 000 динара, као што је предвиђено конкурсом и радиће се у Риму. С обзиром да Пашко Вучетић није био вајар већ сликар то је у јавности као и код Дучића изазивало бојазан да он неће бити у стању да минијатуру реализује у природној величини јер је деловало да је Одбор војнички, преко колена о томе одлучио.²⁹⁹⁹

Архитекта Бранко Таназевић, сарадник Симе Роксандића на другонаграђеном пројекту у *Српском техничком листу*, објављује своје виђење резултата конкурса и односа критике према изложеним радовима.³⁰⁰⁰ Иако је рок за предају према условима конкурса је био новембра 1908. године, он је био продужен до априла 1909. године³⁰⁰¹. На конкурс је било пристигло 9 пројеката који су били јавно изложени и коментарисани. За написане критике каже да нису објектине јер ни један од писаца није добро познавао ову врсту уметности ни услове под којима су се решења радила

²⁹⁹⁷ Ј. Дучић, Имаћемо Карађорђево споменик, *Ново Време* од 26. новембра 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

²⁹⁹⁸ Ј. Дучић, Имаћемо Карађорђево споменик, *Ново Време* од 26. новембра 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

²⁹⁹⁹ Ј. Дучић, Имаћемо Карађорђево споменик, *Ново Време* од 26. новембра 1909.

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomениk.html>

³⁰⁰⁰ Б.Т., Карађорђево споменик, *Српски технички лист*, бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 385-387.

³⁰⁰¹ Б.Т., Карађорђево споменик, *Српски технички лист*, бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 385-387.

као ни цену оваквих споменика. Са таквим приступом Таназевића није чудило кад се њихово допадање увеличава бројем фигура или кад траже идеје код већ постављене идеје. Како средина у којој уметници стварају не пружа могућност да се довољно развијају не може се ни очекивати стварају епохална дела. Зато се и не смеју упоређивати са делима светских великана. У оцени радова се мора бити умеренији и не ценити уметнике на основу поређења као што то сви критичари чине, а за чијим се мишљењем јавност која је углавном слабо уметнички васпитана често поводи. Критика с тога мора имати васпитни карактер. Таназевић се поред критике осврнуо и на услове конкурса. Његово мишљење је било да су они уметнике ограничавали да се слободније изразе јер се није тражила „народна епопеја“ већ чисто војнички споменик, који војска подиже, који са народним спомеником нема ничег заједничког. И поред тога већина пројеката је испоштовала са више или мање успеха услове конкурса. Као чињенице које су такође утицале да се уметници слободније и боље изразе су биле и материјалне природе јер по завршеном послу према предрачун њима не остаје готово ништа за посао који би радили најмање једну до две године.

Према Таназевићевом мишљењу и само место за постављање споменика било је проблематично и да се уметник ма колико да је духовит, морао борити са великим тешкоћама. „Затворити једну од главних улица спомеником, који је око 6 метара висок и који услед материјалних околности искључује архитектуру, апсолутно је немогуће а и без ефекта. Споменик на овоме месту, може бити само са архитектонском замисли, само тако може споменик да затвори ону широку стазу и да има ефекта и само се тако може бронза да истакне и одвоји од зеленила. Не треба бити уметник па одмах видети како рђаво изгледа бронза у зеленилу. Она нема никаквог израза, губи се већ са мало веће даљине. С тога бронза увек захтева архитектуру за залеђе“.³⁰⁰²

Ни један од награђених радова не одговара месту на коме је требао бити постављен. Споменик је требало поставити у вароши где би он добио веома на ефекту или урадити нов пројекта под другачијим условима уз већа новчана средства. Са овако постављеним спомеником који пресеца парк нарушава се лепоту и изглед Калемегдана.³⁰⁰³

Свечано откривање споменика било је додатни повод да се настави са критиком решења вождовог споменика. Тако се у листу *Правда* на сатиричан начин прокоментарисало да је Влада још на прослави откривања споменика одлучила да

³⁰⁰² Б.Т., Карађорђево споменик, *Српски технички лист*, бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 385-387.

³⁰⁰³ Б.Т., Карађорђево споменик, *Српски технички лист*, бр. 48, Београд 29. новембар 1909, 385-387.

светковину продужи на још један дан са једином тачком програма „покривање споменика!“.³⁰⁰⁴ О споменику и прослави на сличан начин пише и лист *Пијемонт* који уз критику понашања појединих државника каже: „примећено је да на Вождовом споменику сви имају пиштоље, чак и вила која додаје венац,³⁰⁰⁵ а да Мићић Брка подсећа јако на ратника из 1804.године, само што овај држи пиштољ, а Брка маказе!“³⁰⁰⁶

И лист *Правда*,³⁰⁰⁷ пише да и поред тога што је свечаност била сјајна и успела није требала да буде организована истог дана кад и дочек српске војске.³⁰⁰⁸ Потом се износи низ критика које су се односиле на декорацију града, обраћање Тоше Михајловић, ватромет, дужину црквене свечаности као и митрополитов говор који није био предвиђен у програму.³⁰⁰⁹

У листу *Пијемонт* поводом откривања споменика објављен је текст песника Милутина Бојића. У њему 11. август 1913. године који је требао бити Дан признања, назива Даном откривања једне беде и срамоте, споменика који је уметнички био неозбиљан и толико нејасан да је морала бити стављена плоча са текстом која тумачи уметникову идеју.³⁰¹⁰ „Споменик је растурен и ружан. Он нема целину. Узет је у помоћ велики број фигура да би се скрпила идеја. И место целине добили смо наказне појединости. Свака од фигура насађена је на камен и глуми за себе. Прво гуслар са својом брадом из позоришне гардеробе, потпуно одвојен пипа по ваздухи и личи на просјака коме за појање више не плаћају у који моли за милостињу. Затим неискусни и неприродни став оног усташе који је наказан и личи на пијаног човека коме сваки део тела иде на своју страну. О жени и детету не треба ни говорити. Све су то споредне фигуре. Главне фигуре су Карађорђе и вила. Непојмљиво је зашто је било потребно ударити у болесни романтизам и стварати вилу. Нека је нека она живи у народним песмама, али јој у камену није место. Груб је он за њу. А још је грубља бронза нашег уметника.“³⁰¹¹

³⁰⁰⁴ Важне вести, Продижење светковине, *Правда* од 13. августа 1913,3.

³⁰⁰⁵ Калемегданска зрнца, са прекјучерашње свечаности, *Пијемонт* од 13. августа 1913, 3.

³⁰⁰⁶ Калемегданска зрнца, са прекјучерашње свечаности, *Пијемонт* од 13. августа 1913, 3.

³⁰⁰⁷ Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

³⁰⁰⁸ Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

³⁰⁰⁹ Величанствен дочек престолонаследника и војске, Најрадоснији дан у Београду, *Правда* од 12. августа 1913, 2.

³⁰¹⁰ М.Б., Бедни споменик, *Пијемонт* од 14. августа 1913, 1.

³⁰¹¹ М.Б., Бедни споменик, *Пијемонт* од 14. августа 1913, 1.

По Бојићевом мишљењу, најлошије је био решен Карађорђе „храбри херој је израђен у положају који не говори ништа или боље рећи који представља човека што с резигнацијом моли“.³⁰¹²

Подсећајући на решење споменика генералу Неју, који са исуканом сабљом јури напред, Карађорђевој фигури недостајала је снага, „јер се у сваком мишићу, у сваком гесту мора се видети снага, енергија, полет, самопоуздање, она личност, она решеност и вера која је одевала потомке тога истог Карађорђа од мора до мора да освајају земље и градове и воде два рата која се могу рачунати у најсјајније ратове које је светска историја видела последњих година. Те снаге нема“.³⁰¹³

Свој текст завршава питањем да ли је овај „млитави“ споменик, где је све насађено и тесно, као да га је уметник радио у помрчини, прави реперезент сталног кадра. Поред тога што ће стајати и згражавати странце који ће се у чуду питати да ли су ти без реда наслагани комади бронзе печат оне енергије која ломи комаде Балкана и растура топовске метке са неприступачних висова да ли ће се на тој беди и васпитавати српска омладина.³⁰¹⁴

Сликари Моша Пијаде нарочито је био оштрог става у критици споменика.³⁰¹⁵ Већ нарушени амбијент простора Калемегдана, који назива несрећним музејем бронзаних наказа по његовим речима постао је богатији за још један примерак. Уместо споменика који је треба да нас подсећа на највеличанственији моменат нове историје на први велики успех народне борбе за ослобођење на месту где су некада била врата Београдске тврђаве кроз која је прошла устаничка војска са Карађорђем на челу, подигнута је „бронзана накарада“, којој кад се приближите даје вам утисак рђаве играчке, војске од олова.³⁰¹⁶ Са резигнацијом Пијаде се пита да ли је то дело оличење захвалности и љубав према вожду и награда за његово велико дело. Споменик Карађорђу по њему говори и о томе колико је српска уметност напредовала за једно столеће.

Како је тај споменик тешка срамота за Србију, српски народ и српску уметност Пијаде једини начин да се она спере је да се та ругоба сруши пијуком и на том месту подигне нов и бољи споменик какав Карађорђе заслужује.³⁰¹⁷

³⁰¹² М.Б., Бедни споменик, *Пијемонт* од 14. августа 1913, 1.

³⁰¹³ М.Б., Бедни споменик, *Пијемонт* од 14. августа 1913, 1.

³⁰¹⁴ М.Б., Бедни споменик, *Пијемонт* од 14. августа 1913, 1.

³⁰¹⁵ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

³⁰¹⁶ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

³⁰¹⁷ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

Његов општи утисак да је неразумевање не само величине Карађорђевог генија већ и индиферентности према тадашњим државно политичким и друштвено историјским приликама, односно чињенице да је готово употпуности остварен више вековни идеал уједињења српских земаља и освете Косова резултирано таквим спомеником.

Споменик види као гомилу набацаних каменица на једну округлу алеју са пуно фигура. Камено постоље требало је да делује као природно стење, али „*несрећни вајар запушио је празнину малтером и од целе гомиле каменицама начинио једну велику, страшног облика*“. Нити је успео да изведе изглед природне стене, због невестиности нити архитектонског постоља, најпре због идиотског распореда фигура, а и неспремност да то уступи каквом архитекти јер би га коштало новца. На том неразумљивом постољу, које апсолутно даје утисак да је начињено од картона и платна па онда префарбано да личи на камен има 7 фигура. Горе, више свих осталих стоји Карађорђе, бедна једна фигура, који највише личи на џепаницу. Став је мизерно глуп, а покрета ни од корова као ни на једној од осталих фигура. Левом руком држи сабљу као да ће је сада подигнути из корица. Десном руком држи кундак од кубуре, као да ће је сада потегнути из силава. Вожд је пред дилемом: ја ли сабљом да мане, ја ли пиштољем да кресне? Обоје свакако не може од једанпут и ви се питате: „Шта ће сад?“, али то не зна, ни он сам, јер и даље остаје у том збуњеном ставу, а тупави израз главе само допуњује непријатан утисак. Само би паланачки глумац могао да заузме тако глупав став пред фотографом. Једна мртва џепаница ништа више. Покрета апсолутно нема, а без њега нема живота на киповима. Фотографски тренутно снимљен укочен и неприродан став не може дати живот никаквом кипу, па ма у детаљу био он израђен мајсторском руком. Покрет није став, већ прелажење из једног става у други. Прост и основан закон о коме Пашко Вучетић и не сања. Да он то не зна види се посебице на свакој фигури.“³⁰¹⁸

„Мртвило и укоченост“ фигура Пијаде објашњава Вучетићевим незнањем шта је покрет, а још више шта је моделовање, у шта се и сам уверио посматрајући га пуна три месеца током рада на једној малој статуи. Неразумевање покрета, несхватање целине, бесмислено пипање на једном месту, губити се у израђивању детаља, који се на крају крајева не виде, јер пипати блато не значи моделисати, ето то је скулптура Пашка Вучетића.

³⁰¹⁸ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

Тако се на овом споменику скупило седам фигура од којих ни једна није у покрету, али је зато свака бескрајно испипана и изгњавњена. Пијаде концепт види као папазјанију, страхан бродолом фантазије који је на стену бацио Карађорђа, вилу, усташа из 1804, гуслара (бездобан као и вила), редова из данашњег сталног кадра, једно голо дете, Македонку.³⁰¹⁹ С обзиром да фигуре међусобно не кореспондирају постављена је на стени једна мермерна плоча на којој је златним словима тумачен споменик, што га је чинило јединственим на свету с обзиром дугачким реченицама објашњава радња и шта која фигура представља. На њој је писало: *„У дну поклоничке поворке корача слепи гуслар; из камена као из гроба подигао га је дух благодарности да се поклати српском месији, који се јавља после векова очекивања, страдања и борбе, које пева гусларева песма. Пред гусларем је усташ из Устанка 1804 г.; његова појава оличава доба Устанка према њеном осниваоцу пре 100 година. Српски војник сталног кадра представља наше доба, које од српске војске данас све очекује али јој и све даје. Српска мајка намењује своје новорођенче светој војничкој служби- отаџбини. Символ те намене је у предавању новорођенчета у руке војнику на његовом поклоничком путу. Пред српским војником је као и увек слава са заставом вере у једној и венцем у другој руци, да њиме крунише вожда, који је у победничком ставу са рукама на своме оружју и симболише велико уверење своје и свога доба де је у сили спас.“*³⁰²⁰

Појава табле којом се споменик објашњава Пијаде оцењује као признање вајарског незнања које је за резултат имало споменик као уметников велики грех.³⁰²¹ *„Ова, бронзана наказа и ругоба продукт је свакојакe, само не уметничке фантазије, дело руку које су навикле да раде орнаменте за плафаоне (да је у томе Вучетић имао успеха он би остао занатлија јер добри мајстори и на томе паре згрћу, што и јесте једини циљ и његовог сликарства и његове скулптуре и његовог иконописанија), то највеће ругло за нашу културу, треба дакле да је све што је једно столеће могло да створи код нас у уметности и треба да буде оличење наше захвалости и нашег обожавања оца слободне Србије! Та срамота не сме остати на нама. Споменик се мора избацити из Калемегдана и заменити добрим. Трошкове треба да поднесу они који су ту наказу унели у Калемегдан, жири који се на конкурс изјаснио за Вучетићеву скицу треба извести пред суд, који ће га сигурно осудити јер ако су чланови жирија и погрешили кад су по скици мислили да ће споменик бити добар, они никао нису смели пустити да*

³⁰¹⁹ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

³⁰²⁰ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

³⁰²¹ М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

се споменик открије, који нису који нису примили од вајара. Није жири само зато да одабере скицу на конкурс, већ и да утврди је ли уметник одговорио очекивању жирија. А то жири овде није урадио и зато његови чалнови треба на суд па да се осуде да у фонд за подизање споменика Карађорђу унесу 40 000 динара колико је њиховом кривицом бачено на ово ругло.“³⁰²²

Као рекација на виђење које је о споменику и раду оцењивачке комисије дао Моша Пијаде објављен је текст О уметности, „Бронзана наказа“, До кога је кривица, писмо из публике.³⁰²³ Њен аутор потписан иницијалом С. кривицу за неуспело дело види у Одбору за подизање споменика који је од оцењиваче комисије био обавештен да треба поновити конкурс, као и да му је благоверемено и преко јавности скренута пажња да је Пашко Вучетић осредњи сликар, а не вајар и да неће умети спровести замишљено вајарско дело. На то указује и првобитна одлука да се израда првонаграђеног пројекта не повери његовом аутору. После извесних консултација и добијених савета од стране појединих уметника Одбор је и припремио уговор који је требао бити потписан око реализације споменика. С обзиром да Вучетић није имао вајарско искуство, он је требао бити уговором обавезан, да претходно изради као главни део споменика у одговарајућој, правој величини Карађорђеву статуу у блату па кад се оцењивачки суд увери да је статуа Карађорђева потпуно верна слици и осталим постојећим подацима, тек тада да му се повери израда споменика и исплати новац по предвиђеној првој рати, у противном се посао одузима. Поред ове, уговором су биле наведене и друге обавезе на које није хтео да пристане *јер је познавао своју уметничку снагу, али је он ипак кидисао на овај посао те је месецима петљао и облетао око појединих чланова и најзад успео да прогура тај уговор, према коме је могао само да узме паре, за које је дао којештарије које је по свом ћефу без икакве контроле стварао.*³⁰²⁴

И овај аутор је био мишљења да споменик треба што пре уклонити и то о трошку Одбора који је дозволио да се створи чудовиште које се може назвати свакако, али не и Карађорђево споменик. У доба највећег херојизма српског народа постављено је дело, које би могло пасовати за народе тамо негде у Хонолулу. На крају, уз позив

³⁰²² М.С.П, Бронзана наказа, Једна срамота за Србију, *Правда* 15. август 1913,1.

³⁰²³ С., О уметности, „Бронзана наказа“, До кога је кривица, писмо из публике, *Правда* од 22. августа 1913, 3.

³⁰²⁴ С., О уметности, „Бронзана наказа“, До кога је кривица, писмо из публике, *Правда* од 22. августа 1913, 3.

уметницима да изнесу своје мишљење и критику, закључује да се споменик Вожду не подиже са 40 000 динара већ са десет пута већом сумом.³⁰²⁵

Поводом откривања споменика *Мали журнал* 15. августа објављује сатиричну кратку причу о Карађорђу који се појављује на дан свечаности и откривања свога споменика.³⁰²⁶ После више од једног века он је поново у вароши коју сада готово не препознаје, а и која се такође његовог лика слабо сећа. Аутор текста који се потписује са *L,homme qui rit!*- Човек који се смеје³⁰²⁷, борац из балканких ратова, себи даје улогу водича који Карађорђа на путу до места где му је постављен споменик поново упознаје са Београдом који је сада варош са канализацијом и новим зградама, а не село које он памти. Главни део приче се одвија код споменика на Калемегдану, на бедемима града које је он јуначки освојио. Нашавши се испред споменика који је био тако добро осветљен да су се све фигуре виделе као на длану Карађорђе сам себе није могао да препозна тада му „очи севнуше као огањ, поче да грицка нокте и виде му се успламтели гнев, исука оба сребрњака и опали у правцу споменика, на шта дотрчаше жандарми. Тад Карђорђе запита: „Зар ово личи на мене?“³⁰²⁸ Прича се даље наставља у станици жандармерије где и писца и Карађорђа доводе. Кад их дежурни запита ко је пуцао, Карађорђе рече да је он зато што су га унакарадили. Како га ни жандарм није препознао, као лудог човека који не зна шта прича, одводе га у Главњачу. У затвору сазна да ће због неправног ношења оружја бити кажњен затвором са прогонством. Потом се повела дискусија о споменику током које је један од притвореника извадио Самоуправу и пружио писцу и Карађорђу да прочитају чланак Народна свечаност, у коме се констатује да је споменик далеко испод осећаја, које изазива џиновска величина човека коме је тај споменик подигнут. Њихов разговор се завршава речима притвореника, који Карађорђа такође није препознао, да разуме његов гнев, с обзиром да је од другог притвореника, који је тада спавао у ћелији, сазнао да је је уметник узео за модел једног пандура из његовог села.³⁰²⁹

³⁰²⁵ С., О уметности, „Бронзана наказа“, До кога је кривица, писмо из публике, *Правда* од 22. августа 1913, 3.

³⁰²⁶ *L,homme qui rit!*, Козерија, Сан летње ноћи, Чудновати доживљај једног човека који није могао да спава услед бриге да ће мораторијум ускоро престати да важи, *Мали журнал* 15. август 1913,2.

³⁰²⁷ *L,homme qui rit!* - Човек који се смеје, наслов романа Виктора Игоа из 1869. године у коме се бави политичко- социјалним проблемима, кроз критички приказ аристократије.

³⁰²⁸ *L,homme qui rit!*, Козерија, Сан летње ноћи, Чудновати доживљај једног човека који није могао да спава услед бриге да ће мораторијум ускоро престати да важи, *Мали журнал* 15. август 1913,2.

³⁰²⁹ *L,homme qui rit!*, Козерија, Сан летње ноћи, Чудновати доживљај једног човека који није могао да спава услед бриге да ће мораторијум ускоро престати да важи, *Мали журнал* 15. август 1913,2.

Песник Драгутин Илијћ такође је дао своје виђење споменика Карађорђу,³⁰³⁰ за које каже да је једна од ретких дела у српској и сувише младој вајарској уметности које је било пропраћена са толико „жучи“ у једном делу српске штампе. Јавност је критиковала не само технику израде већ и идеју, која је од стране оцењивачке комисије, састављене од компетентних људи на челу којих се налазио један нарочито позван стручњак-уметник из Петровграда, била оцењена као најбоља. С обзиром на ту чињеницу Илијћ се пита да ли је жири био неспособан и пристрасан или су новинарски оцењивачи далеко од стручног разумевања, исказали своје субјективно мишљење које може бити меродавно једино за њих али беспредметно за друге.³⁰³¹ Тако стојимо сад пред два сасвим супротним оценама: компетентни жири сматра саму замисао споменика као најуспелију и најпогоднију између свих поднетих пројеката, док један део новинарских критичара изјављује како је ова замисао нејасна и скроз неозбиљна. По његовом мишљењу, оцена изабраног жирија мора се сматрати као меродавна утолико пре што на овој страни стоје оцењивачи од признате корпорације, док на страни новинарских критичара нема ни једног лица коме би се у том погледу могло признати онолико меродавности.

За Вучетићево решење каже да се већ на изложби издвојило као најуспешније које треба да послужи као пример другима. Оно је јасно и разумљиво да чак и један странац-посматрач који никада није чуо за Карађорђа може на први поглед схватити да она поворка коју предводи слава ка оружаном јунаку значи ратничко поклоништво некоме војсковођи који је свој оружани народ на бојном пољу прославио.³⁰³²

Споменик описује као „брег славе“ на коме стоји неустрашиви Вожд громовник српске слободе. „*Гуслар који се налази на подножју брега је оличење петовековне тежње и снова једног потиштеног народа. Као дадиља велике идеје и звоно српског ослобођења слети гуслар успео је да подигне роба из мртвила и да га испрати на брег слободе. Он је послао српског устаника, његове гусле пробудиле су један велики покрет. Тај првобитни српски војник језгро је из кога се доцније развио стајаћи војник српски. Из његовог ослободилачког покрета поникла је и српска стајаћа војска која данас предњачи прихвативши велику идеју. То се оличава у ономе војнику коме на путу*

³⁰³⁰ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³⁰³¹ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³⁰³² Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

*победничког пењања српска мајка предаје голишаво српче да га прими и собом поведе тамо где нас петвековна традиција симболисана у слепом гуслару испраћа.*³⁰³³

Идеја поклоништва, оружаног народа оцу ослобођења, слави српске слободе, Илијић сматра да је најбоље, најлепше и најјасније реализована у овом делу и да му је заслужено додељена прва награда.³⁰³⁴

О вајарској техници и уметничковој вештини Илијиће није хтео да говори с обзиром ту област уметности није познавао, а и укус и уметничко образовање је утицало да више буде напоњен слици неког скулптури. За шта каже да је било и оправдано када се зна када је за сликарску и пластичну уметност свих народа главни васпитач црква па како православна црква не зна нити гаји вајарство тако се и наш уметнички дух прилагодио више топлим и живописним бојама него хладном и безбојном камену и бронзи.³⁰³⁵

И ма колико се ми данас еманциповали од уметничког укуса наше цркве, скулптура неће никада загревати наш дух у којој га загрева живописна уметност. Управо непознавање и неразумевање вајарске технике и других „помоћних средстава“ резултирало је да споменик претрпи тако оштру критику.

У намери да боље сагледа недостатке због којих је споменик називан наказним урадио је анализу споменика на основу фотографије. На њој споменик је деловао „*као цртеж линија које потпуно одговарају сразмери онако како би оне у самој природи се јавиле. Покрети су живи и енергија која та жеља у разним положајима и изразима креће једној сврси у свему одговара замишљеној идеји. Поклоничка поворка која полази од слепог гуслара да се слије у Карађорђу даје нам једну хармоничну целину јединство идејне целине.*“³⁰³⁶ У жељи да уочи „наказност“ која је навођења он поставља питање у чему се она огледа да ли у оним снажним и одлучним цртама усташа, у оној фигури слепог гуслара који кроз мрак свога физичког слепила пружа руку за великом светлошћу славе или можда у оном мирном и сталоженом али одлучном ставу и изразу Вождовом који са поузданим спокојством очекује свој венац што му га одушевљена слава пружа. Како не успева да је уочи као и неке друге недостатке мишљења је да их нема ни на споменику.

Атмосфера која је створена око споменика Илијићу је деловала као кампања нестручних новинарских критичара против два стручна жирија београдског и римског која су Вучетићево дело оцењивале и дала у оба случаја добру оцену. Београдски жири

³⁰³³ Драг. Ј. Илијић, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³⁰³⁴ Драг. Ј. Илијић, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³⁰³⁵ Драг. Ј. Илијић, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³⁰³⁶ Драг. Ј. Илијић, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

оцењивао је идеју пројекта, а римски жири, да ли је та идеја израђена како ваља, да ли су фигуре правилне и да ли одговарају у појединостима раду од уметничке вредности.³⁰³⁷ С обзиром да нема довољно знања да стручно оцени технику и решење споменика ипак свој суд како каже сасвим природно доноси на основу ова два жирија. Посебно истиче оцену римског жирија у коме су били један од најзнатнијих италијанских критичара Примус Леви и г. Т. чувени скулптор светског имена и председник вајарске Академије у Риму који су се похвално изразили о Вучетићевом делу да он може бити више него задовољан са оценом ових стручњака.³⁰³⁸

У периоду од 1903. до 1914. године достојна спомен обележја добијају и други јунаци Првог српског устанка попут Васе Чарапића и Доситеја Обрадовића.

Споменик Васи Чарапићу у манастиру Раковица

Васа Чарапић погинуо је испод Стамбол капије у борби за ослобођење Београда 1806. године када га је током борби са Турцима у леђа погодило пушчано зрно.³⁰³⁹ Тешко рањен пренет је на пушкама у Карађорђево шатор на Ташмајдану где је на самрти заветовао брата Танасија да се стара о његовој жени Насти и деци и да га сахрани код цркве у Раковици.³⁰⁴⁰

У Голубици за 1842. годину у тексту посвећеном ослобођењу Београда наведено је да се са леве стране манастирске цркве налази „камен пешчани исправљен, који означава гроб, на коме се може само прочитати: *Овде почива раб божији Василије Чарапић погинувши.....*“³⁰⁴¹ Баталака наводи да се натпис налази на челоглавом камену и да се једва може прочитати.³⁰⁴²

Према писаним подацима, касније су исписивани нови епитафи у којима се име Васе Чарапића прославља као херој борбе за ослобођење Београда.³⁰⁴³ Милан Ђ. Милићевић је указао на натпис који је имао карактер епитафа и који је могао настати током

³⁰³⁷ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобар 1913,3.

³⁰³⁸ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобар 1913,3.

³⁰³⁹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I, Београд, 1876, 76; М. Ђ. Милићевић, *Споменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 413. Према неким изворима он је погинуо од залуталог зрна испаљеног са српске стране. Наведено код Р. Л. Веселиновић, *Жртве и надгробни споменици ослободилаца Београдске вароши од Турака у Првом српском устанку, Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, Београд 1957,184.

³⁰⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, *Споменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 413.

³⁰⁴¹ Непознати, *О вѣялї Блграда 1806, Голубица IV, 1842, Београд 1842, 272*. Наведено код Р. Л. Веселиновић, *Жртве и надгробни споменици ослободилаца Београдске вароши од Турака у Првом српском устанку, Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, Београд 1957,184.

³⁰⁴² Л. Арсенијеви-Баталака, *Историја српског устанка*, први део, Београд 1898, 23.

³⁰⁴³ Гробный надпись, Голубица II (1840), 185. Наведено код: М.Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806., Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 15.

покретања иницијативе за обнову гроба Васе Чарапића, а који је крајем XIX века нестao. Он је гласио: „*Путниче стани! Чарапић, српски син, храбри јунак, паде испод Београда на турске громаде као жатењ на сноп који даљу покоси. Овај гроб с његови кости се поноси ...*“³⁰⁴⁴

Иницијативу за подизање достојног спомен обележја на гробу Васе Чарапића 1898. године покренула је Управа гимнастичког друштва „Душан Силни“, која је тада започела и са прикупљање добровољних прилога.³⁰⁴⁵

На чињеницу да Васа Чарапић није имао заслужено спомен обележје крајем XIX века указивао је генерал Коста Протић,³⁰⁴⁶ а потом и поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка генерал и историчар Јован Мишковић који је истакао да „данас ни тога незнатнога споменика нема, него само хладна плоча без икаква натписа покрива овога великога јунака. Заиста стидно за данашње покољење“.³⁰⁴⁷

И поред иницијативе да се у години прославе стогодишњице Првог српског устанка подигне на гробу Васе Чарапића спомен обележје, до њене реализације тада не долази.³⁰⁴⁸ У години јубилеја почаст му је одата у Белом Поток, његовом родном месту, 27. јуна 1904. године, свечаним освећењем спомен чесме коју су у његову част подigli добровољним прилозима, ученици основних школа среза Врачарског.³⁰⁴⁹ На дан прославе стогодишњице ослобођења Београда у Првом српском устанку, 1906. године, на његовом гробу у манастиру Раковица, одржан је помен.³⁰⁵⁰

Споменик на гробу Васе Чарапића подигао је краљ Петар I Карађорђевић 1910. године.³⁰⁵¹

Свечано је освећен на дан славе манастира, Велику Госпојину 15. августа 1910. године.³⁰⁵² Био је то закаснио одјек прославе стогодишњице Првог српског устанка, коју је династичка пропаганда Карађорђевића веома свечано обележила.³⁰⁵³

Споменик је постављен уз северни зид цркве у оквиру ограђене гробнице. Изведен је у форми обелиска на постаменту. У врху обелиска уклесан је крст, а испод њега се налази рељеф са приказом укрштених и траком увезаних пиштоља и јатагана, који су

³⁰⁴⁴ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд 1867, 18; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новогa доба*, Београд 1959, 413.

³⁰⁴⁵ Споменик Васи Чарапићу, *Босанска вила*, бр. 9, Сарајево 15. мај 1898, 142.

³⁰⁴⁶ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 15.

³⁰⁴⁷ Ј. Мишковић, *Београд и околина поводом годишњице освајања*, Београд 1906, 41.

³⁰⁴⁸ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 16.

³⁰⁴⁹ *Вечерње новости* од 25. јуна 1904, 3; Свечаност у Белом Поток, *Вечерње новости* од 28. јуна 1904, 4.

³⁰⁵⁰ Прослава стогодишњице, *Мали журнал*, Београд 1. децембра 1906, 1.

³⁰⁵¹ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 15.

³⁰⁵² Споменик Васи Чарапићу, *Мали журнал*, Београд 7. августа 1910, 3.

³⁰⁵³ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806., *Наслеђе* бр. V, Београд 2004, 16.

испреплетани са покиданим оковима. Њихова симболика указује на симбиозу верских и националних мотива дефинишући меморијално обележје као сећање на херојску личност и његов допринос борби за ослобођење Србије. Испод рељефа је уклесан текст: *Васи Чарапићу / змају од Авале / војводи вожда Карађорђа / јуначки палом / при заузећу Београда од Турака / пред зору 30. новембра 1806. године / подиже / ову плочу / Петар I Краљ Србије 15. августа 1910. године.* Споменик је пројектовао архитекта Коста Јовановић, а радове су извели Ђура Борошић и Стеван Бига, о чему сведочи уклесани натпис на постаменту споменика.³⁰⁵⁴

Подизањем споменика уз манастирску цркву, није само одата посебна почаст националном хероју, већ и истакнуте заслуге династије Карађорђевић у његовом подизању.

Споменик Доситеју Обрадовићу

Настанак нововековне српске државе почетком XIX века обележила је са једне стране појава војсковође и врховног вожда Карађорђа, а са друге просветитеља Доситеја Обрадовића.³⁰⁵⁵

„Српски Сократ“ Доситеј Обрадовић,³⁰⁵⁶ био је један од најученијих Срба свога времена, први министар просвете, Карађорђев лични секретар и саветник који је имао великог утицаја у уобличавању нововековне српске државе.³⁰⁵⁷ Поред ангажовања у поверљивим дипломатским мисијама,³⁰⁵⁸ његова велика улога као члана Совјета била је на снажењу и ширењу просвете и науке³⁰⁵⁹ „*оно што је Волтер био за Французе то*

³⁰⁵⁴ А. Божовић, Споменик Васи Чарапићу у Београду, *Наслеђе* бр.18, Београд 2017, 37.

³⁰⁵⁵ „Доситеј је као ратник са пером у руци будио је успавану народну свест о племенској заједници, а Карађорђе као ратник са шаром и јатаганом крчио пут политичком ослобођењу народа.“ Доситеј Обрадовић и његов значај у духовноме препорођају Срба, *Весник српске цркве*, свеска 5, мај 1897, 520; М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811.), *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 140.

³⁰⁵⁶ Доситеј Обрадовић и његов значај у духовноме препорођају Срба, *Весник српске цркве*, свеска 5, мај 1897, 520-521.

³⁰⁵⁷ У Србију долази 1806. године, а већ је 1807. са Карађорђем и Младеном Миловановићем радио на основним законима на уређењу нове српске државе (Основаније правитељства српског). В.Ђурић, Доситеј Обрадовић, *Говор поезије* III, Београд 1980, 185.

³⁰⁵⁸ Током 1806. и 1807. године одлази у Влашку где је руским представницима представља стање у Србији и потребе устаника, за шта је одликован златним крстом на златном ланцу. Као један од тројице депутата 1810. године борави у Букурешту код главног заповедника руске војске грофа Каменског. Њихова мисија је била да добију помоћ од Руса, односно да се руски гарнизони уведу у српске тврђаве и да се пошаљу два руска чиновника која ће помоћи око писања закона на којима ће се уредити земља. М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811.), *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 95-97, 138.

³⁰⁵⁹ М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811.), *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 105-106, 109.

је Доситеј био за Србе.“³⁰⁶⁰ Поред тога био је оснивач и професор Велике школе,³⁰⁶¹ а његова неостварена жеља била је оснивање Богословије.³⁰⁶²

Постављањем образовања као најузвишеније патриотске херојске врлине, Доситеј у својим делима је дао полазну основу за уобличавање песника као новог типа националног хероја.³⁰⁶³ Ауторитет песника као националног хероја свој врхунац је имао у време револуционарних збивања, да би са са разочарењем у идеале о којима певају постепено опада и њихов углед.³⁰⁶⁴ Крајем XIX века у српској култури са заменом песника ликом рационалног просветитеља народа поново оживљава углед Доситеја Обрадовић који прераста у својеврсни култ.³⁰⁶⁵

О поштовању које је имао међу Србима још за живота говори чињеница да су, кад је преминуо, његово тело испратили не само ђаци и учитељ већи и многобројни грађани.³⁰⁶⁶ Забележено је да је један Београђин преко Доситејевог мртвог тела бацио шаку новчића, да се распу по улици како би их сиротиња покупила.³⁰⁶⁷ Сахрањен је као јеромонах код Саборне цркве, иако је његова жеља била да буде покопан код Хајдучке чесме у Кошутњаку.³⁰⁶⁸ Још за живота написао је епитаф који ће бити на његовом гробу: „*Овде његове српске кости леже, он је свој род љубио*“.³⁰⁶⁹

Доситејево тело је два пута измештано, најпре 1837. године због изградње нове Саборне цркве, а други пут 1897. године да би се његов гроб поставио упоредо са гробом Вука Караџића, чији су посмрти остаци те године пренети из Беча.³⁰⁷⁰

Последњих година живота Доситеј Обрадовић написао *Јастук гроба мојега*, својеврстан духовни тестамент у којем је рекао последњу реч „милој нацији“ својој,

³⁰⁶⁰ Л., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 58, Београд 1911, 473.

³⁰⁶¹ М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811.), *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 110.

³⁰⁶² М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811.), *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 130.

³⁰⁶³ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 42.

³⁰⁶⁴ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 44.

³⁰⁶⁵ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 44.

³⁰⁶⁶ Умро 21. марта 1811. године у кући на Великој пијаци која се зове Текија. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 458-459.

³⁰⁶⁷ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 458-459.

³⁰⁶⁸ М. Ђ. Милићевић *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 459.

³⁰⁶⁹ М. Ђ. Милићевић *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 459.

³⁰⁷⁰ Л., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 58, Београд 1911, 473.

целом сладчајшем славно-српском народу“. Са сломом Устанка 1813. године овај рукопис је нестао.³⁰⁷¹

У првој половини XIX века његове идеје имала су великог утицаја на духовно и морално формирање Срба, па чак и других народа у окружењу.³⁰⁷² Томе је допринело првенствено штампање његових дела.³⁰⁷³

Управо иницијатива о подизању споменика Доситеју Обрадовићу била је покренута још средином XIX века у Новом Саду у кругу Данила Медаковића издавача његових сабраних дела.³⁰⁷⁴ Отпор према Доситејевим просветитељским идејама од стране цркве и Српског омладинског покрета,³⁰⁷⁵ утицао је да до његове реализације у XIX веку не дође. Током припрема свечаности преноса посмртних остатака Вука Караџића 1897. године, постојала је иницијатива да се над Доситејевим исто као и над Вуковим гробом, постави плоча са натписом, а у зиду гипсано попрсје.³⁰⁷⁶ О неговању сећања на великог српског просветитеља указује да је регулацијом старог дела Београда 1867. године Емилијан Јосимовић предвидео да један од шест паркова буде посвећен Доситеју Обрадовићу.³⁰⁷⁷

У другој половини XIX века, иако и даље цењена Доситејева дела губе на својој популарности „он се више није толико читао, али га је Омладина убрајала у „Свету Тројицу српску“, у којој су још били Свети Сава³⁰⁷⁸ и Вук Караџић“.³⁰⁷⁹

Тек са гашењем Српског омладинског покрета долази до оживљавања Доситејевог култа који кулминира прославом стогодишњице његове смрти 1911. године.³⁰⁸⁰ Главни

³⁰⁷¹ Ј. Скерлић, Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српско књижевни гласник*, књига 16, свеска 6, Београд 1911, 422.

³⁰⁷² Ј. Скерлић, Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српско књижевни гласник*, књига 16, свеска 6, Београд 1911, 420.

³⁰⁷³ Од 1818. до 1830. године штампана су до тада његова необјављена дела. У периоду од 1833. до 1845. године београдски књижар и књиговезац Григорије Возаровић издао је целокупна Доситејева дела, а с обзиром да је то издање добро прошло, Данило Медаковић је 1850. године у Земуну објавио ново. Ј. Скерлић, Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српско књижевни гласник*, књига 16, свеска 6, Београд 1911, 420.

³⁰⁷⁴ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 45.

³⁰⁷⁵ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 45.

³⁰⁷⁶ Ј. Миодраговић, Најбољи споменик, *Учитељ*, Београд септембра 1891, 16.

³⁰⁷⁷ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 45.

³⁰⁷⁸ Доситеј је за историју Србије модерног доба био оно што је Свети Сава за средњи век „велики духовни родитељ, човек који је српски народ увео у идеје новог доба и савремену културу“. Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Дело* 1. април 1910, 315.

³⁰⁷⁹ Ј. Скерлић, Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српско књижевни гласник*, књига 16, свеска 6, Београд 1911, 420.

³⁰⁸⁰ М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 45.

покретач идеје прославе и подизања споменика био је Јован Скерлић највећи поштовалац Доситеја Обрадовића и заговорник јавних споменика као израза демократизације уметности.³⁰⁸¹

Јован Скерлић у њему види борца за национално уједињење свих Срба, по основу језика и „душе“, а не верске припадности, утемељивача модерног и културног национализма, човека који је прекинуо са средњовековним и византијским традицијама и источњаштвом и увео нас у модерну културу и у спасоносно западњаштво.³⁰⁸²

На седници Главног одбора Српске књижевне задруге 1. маја 1909. године Скерлић је дао предлог да Српска књижевна задруга покрене иницијативу за прославу стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића и подизање споменика 1911. године.³⁰⁸³

Тим поводом формиран је Одбор на челу са Стојаном Новаковићем и Јованом Скерлићем, који је преузео све послове на припреми свечаности и подизању споменика српском просветитељу.

Припреме су започеле 1910. године израдом од стране књижевног одбора *Српске књижевне задруге* програма прославе,³⁰⁸⁴ који је био представљен на изузетно посећеној конференцији 2. фебруара 1910. године у просторијама Задруге.³⁰⁸⁵ Тада је у присуству представника свих београдских просветних и културних друштава донета

³⁰⁸¹ М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 45.

³⁰⁸² „Хаотичној маси српскога народа, разбивеној у неколико држава, која чак није имала ни једну верску организацију, дао је високо осећање националне солидарности, „с горећим и пуним љубави срцем“ пригрлио цео народ наш, створио оно што се данас може звати српском душом. Гледајући преко политичких граница, које данас јесу, а које сутра нису, остављајући на страну верске подвојености које су више но ишта учиниле зла нашем народу, он је прогласио да народ чини народом његов језик и његова душа, и место уског конфесионалног и предеслног национализма српског који је пре њега био, положио широку основицу модерном и културном национализму, који се на жалост још није потпуно развио. У племенитим идејама свога великога века, он је ударио темеље новој књижевности, за сав народ, на народном језику, ради народних потреба, књижевности која би у исти мах изражавала народ и водила га просвети духовном ослобођењу и моралној племенитости. Он је први учио Србе „словесној, разумној и свободној љубови к истини“, дизао широке слојеве народне из „бесконечног и плача достојног бесловесија“, борио се против „старих зарђатих обичаја“, мрачних традиција, заблуда, теократије, био први апостол слободе мисли, критичке филозофије и рационализма не само код Срба, но и код свију Јужних Словена у опште. Убеђен у свемоћ истине и чаробну моћ науке, он је био наш највећи заточник просвете и школе, он је први међу Србима тражио право на образовање и за жену, и изводио прву просветну организацију Србије, „слатке, слободне, миле матере наше Србије“, чији историјски национални значај, први међу ондашњим образованим Србима, јасно је видео.“ Ј. Скерлић, *Стогодишњица Доситеја Обрадовића, Српско књижевни гласник*, књига 16, свеска 6, Београд 1911, 421-422.

³⁰⁸³ Друштва и установе, *Српски књижевни гласник*, књига 22, свеска 11, Београд 1909, 879-880.

³⁰⁸⁴ Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Дело* 1. април 1910, 315-317.

³⁰⁸⁵ Х., *Стогодишњица Доситеја Обрадовића, Српски књижевни гласник*, књига 24, свеска 4, Београд 1910, 319.

одлука да се стогодишњица прослави као велика национална свечаност³⁰⁸⁶ о Духовима 1911. године.³⁰⁸⁷

Том приликом је усвојен програм прославе којим је било предвиђено³⁰⁸⁸: 1. подизање споменика на једном од најлепших места у Београду; 2. штампање новог издања целокупних Доситејевих; 3. издавање Доситејеве Споменице, коју би у редовним издањима својим штампала Српска књижевна задруга, а у којој би се нашли коментари најзначајнијих савремених српских књижевних и научних радника о Доситеју и његовом раду; 4. организовање свечане седнице Српске краљевске академије и Универзитета; 5. свечана представа у Народном позоришту (пролог један чин из Дамона са рецитацијом Доситејеве патриотске песме и *Младост Доситеја Обрадовића* од Косте Трифковића; 6. организовање предавања о Доситеју Обрадовићу и његовим заслугама за српски народ у свим српским школама по могућству у свом српству; 7. организовање Конгреса свих српских (евентуално и хрватских и југословенских) књижевних, просветних и културних друштава. 8. оснивање „Доситејевог дома“ у Београду који би са великом дворницом за јавна предавања, изложбе, концерте био средиште свих београдских, књижевних, културних и просветних удружења. 9. јефтино издање једне уметнички израђене слике Доситејеве; 10. организовање Доситејеве изложба на којој би се изложила сва оригинална и познија издања његових дела, превода, рукописа, слика и све што је у вези са његовим животом.

Одбор је на крају упутио позив целокупном српском народу „на који је велики српски просветитељ увек мислио и за који је радио“ да узме учешће у општој народној свечаности и прикупљању прилога за подизање споменика и Доситејевог дома.³⁰⁸⁹

У извештају о реализацији програма прославе који члановима Одбора поднео Стојан Новаковић на састанку Одбора, 4. фебруара 1911. године,³⁰⁹⁰ било је наведено да је на предлог Српске књижевне задруге Министарство просвете у споразуму са Државном штампаријом одлучило да изда сабрана дела Доситеја Обрадовића. Такође је истакнуто да је и питање споменика готово било решено јер је Београдска општина за подизање споменика дала место на Теразијама и одредила 30 000 динара, као и да је краљ изразио жељу да новчаним прилогом учествује у подизању споменика првом министру просвете и да ће за споменик бити и других прилога, тако да ће на располагању бити

³⁰⁸⁶ Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Дело* 1. април 1910, 315.

³⁰⁸⁷ Х., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 24, свеска 4, Београд 1910, 319.

³⁰⁸⁸ Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Дело* 1. април 1910, 315.

³⁰⁸⁹ Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Дело* 1. април 1910, 316.

³⁰⁹⁰ Прослава стогодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

сума од 40 000 динара.³⁰⁹¹ Чланови су упознати и о раду на другим тачкама прославе: за планирану изложбу посвећену Доситеју Обрадовићу сакупљено је доста материјала, а Српска књижевна задруга у свом овогодишњем колу издаће Споменицу Доситеја Обардовића са пригодним чланцима о њему³⁰⁹². Поводом прославе приредиће се Конгрес југословенских и хрватских студената. Од свих тачака једино се ништа није могло урадити за подизање дома.³⁰⁹³

После овог извештаја и обраћања Стојана Новаковића, Богдана Гавриловића, М. Цукића и М. Маслаћа, Одбор је одлучио да због недовољно средстава прослава има два дела.³⁰⁹⁴

Први део прославе био би на дан смрти Доситеја Обрадовића 26. марта. Тога дана у свим српским школама и културним и просветним друштвима у „васколиком српском народу“³⁰⁹⁵ одржала би се предавања о Доситеју Обрадовићу и о његовом културно-националном значају,³⁰⁹⁶ а у црквама помени. Српска држава узела је на себе да до тада изда јубиларно издање целокупних Доситејевих дела, које ће се продавати по нижим ценама у свим крајевима где живе Срби. Издање ће бити илустровано и под уредништвом Јована Скерлића, Милутина Драгутиновића и Милоша Ивковића и штампа ће се у Државној штампарији.³⁰⁹⁷

Други део прославе планиран је за последњи дан августа. Тога дана поред свечаног откривања споменика Доситеју, Српска Краљевска Академија и Универзитет приредиће свечане седнице, а Народно позориште имаће свечану представу. Према решењу донетом у Љубљани новембра 1910. године, том приликом биће састанак свих југословенских културних друштава.³⁰⁹⁸ У исто време у Београду биће Конгрес српских и хрватских студената, отварање изложбе посвећене Доситеју и подела репродукција једне од најбољих Доситејевих слика у јефтином издању. Одбор је на крају одлучио да

³⁰⁹¹ Прослава стодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

³⁰⁹² Прослава стодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

³⁰⁹³ Прослава стодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

³⁰⁹⁴ Прослава стодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

³⁰⁹⁵ Н., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска 4, Београд 1911, 335.

³⁰⁹⁶ Н., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска 4, Београд 1911, 335.

³⁰⁹⁷ Н., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска 4, Београд 1911, 335-336.

³⁰⁹⁸ Н., Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска 4, Београд 1911, 336.

послове око прославе преда Управи Задруге која ће послове подносити на одобрење целом Одбору.³⁰⁹⁹

У изградњи националног идентитета прославе посвећене истакнутим књижевницима у Европи у XIX веку имале су велики значај.³¹⁰⁰

Као главни део прославе стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића програмом је било утврђено откривање споменика.

Национални споменици посвећени личностима носиоцима реформи и напретка у науци, индустрији, економији представљали су нову категорију споменика.³¹⁰¹ Они имају наглашени морално-дидактички и идеолошко државно-политички карактер, с обзиром да је у лику одабраног националног хероја исказана јавна похвала одређеној врлини.³¹⁰²

Одбор за прославу одредио је услове Конкурса за споменик Доситеју, који је расписала Београдска општина.³¹⁰³ Према условима Конкурса на њему су учешће могли узети сви југословенски уметници, а у складу са тадашњом културном политиком, споменик је требало да представља Доситеја у природној величини. Откривање споменика, предствало главно део прославе и било је планирано око 1. септембра 1911. године.³¹⁰⁴

На расписан конкурс пристигло је дванаест радова.³¹⁰⁵ Пошто их је комисија погледала и оценила ових дванаест модела будућег споменика Доситеју Обрадовићу били су изложени у сали основне школе код Саборне цркве последње недеље априла.³¹⁰⁶

На конкурс према писању у штампи учествовали су сви српски вајари, неколико хрватских и један бугарски.³¹⁰⁷ Међу изложеним моделима нашли су се радови: Рудолфа Валдеца, Томе Росандића, Симеон Роксандић.

³⁰⁹⁹ Прослава стогодишњице Доситеја Обрадовића, *Дело*, књига 8, Београд 1911, 318.

³¹⁰⁰ У Немачкој је то била прослава Шилеровог рођендана 1859. године и оснивање Задужбине књижевника Фрајлиграта 1867. године. М. Maurer, *Feste und Feiern als historischer Forschungsgegenstand*, *Historische Zeitschrift*, Bd. 253, Н. 1 (Aug., 1991), 126.

³¹⁰¹ Т. Nipperday, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in: Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 136; Н. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914* R. Oldenbourg Verlag München 2006, 256.

³¹⁰² М. Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 40.

³¹⁰³ *Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска, свеска 7, Београд 1911, 575.

³¹⁰⁴ Н., *Стогодишњица Доситеја Обрадовића, Српски књижевни гласник*, књига 26, свеска 4, Београд 1911, 336.

³¹⁰⁵ Мали Журнал наводи да је на расписани конкурс Београдске општине пристигло је преко двадесет радова и да ће модели од понедељка 24. априла бити изложени у сали основне школе код Саборне цркве, чим их комисија погледа и оцени биће изложени и за публику. За споменик Доситеја Обрадовића, *Мали журнал*, Београд 17. април 1911, 3.

³¹⁰⁶ За споменик Доситеја Обрадовића, *Мали журнал*, Београд 17. април 1911, 3; Butterflay, Са изложбе модела за Доситејев споменик, *Нова искра*, Београд мај 1911, 159.

Приказ награђених радова објављује *Нова искра*.³¹⁰⁸ За рад вајара Рудолф Валдец, професор из Загреба наведено је да је Доситеја представио као путника, кога нека натприродна сила, што се пробудила у њему, смело покреће напред. „Очи су му усмерене ка замишљеној мети којој требају да га однесу ноге. Књиге под пазухом и перо у руци указују на његову племениту мисију. Осећа се да пут који он пред собом крчи, води слави и вечности. Испод статуе могле би се исписати речи: “Идућ` учи, у вјекове гледа“ У Доситејевој појави има нешто гиздаво, чему посебно доприноси одело какво се носило крајем XVIII века. Уметнику је пошло за руком да побуди представу о једном путнику, који лако, као на крилима, креће напред, ношен одушевљењем за узвишеним својим послом. Фигура је веома наглашена и одмах привлачи пажњу, све остало је њој подчињено и губи се пред њом“ .

Модел загребачког вајара Томе Росандића, виђен као рад уметника са инвенцијом и мајстора који разуме свој рад.³¹⁰⁹ „Доситеј је замишљен као сејач. Једна снажна фигура, потпуно нага, која би требало да представи Доситеја, држи у десној руци у изобиљу семена, које левом руком баца на све стране. То је семе науке и просвете. Плодоносни рад сејачев нашао је симболичне изразе у рељефима на странама постаментa. На једној страни је представљена косидба, а на другој везивање снопова. Одмах се осећа да је Росандић из Мештровићеве школе, све је пуно покрета и израза. Нема ни једног места које би остало ненаглашено и празно. Росандић се показао као присталица модерног у скулптури.“

Симеон Роксандић је као решење представио групу од три фигуре. „Доситеј је на високом постаменту. Са обе стране се виде по једна алегоричка фигура. Једна од њих је нарочито лепо компонована она седи задубљена у читање. Поза Доситејева је театарална. Ова група је на странама затворена полукружним зидом, који као позадина доприноси да фигуре дођу до израза.“

Аутор текста од преосталих радова истиче и један са степенастим постаментом који би био запаженији да није лоше решене женске фигуре, која би требало да буде инспирација дубоко замишљеном Доситеју. И други изложени модели имају понешто

³¹⁰⁷ В.М. Росић, Доситејев споменик, *Мали журнал*, Београд 27. април 1911, 1.

³¹⁰⁸ Butterflay, Са изложбе модела за Доситејев споменик, *Нова искра*, Београд мај 1911,159.

³¹⁰⁹ У тексту из 1940. године, посвећеном вајару Петру Палавичинију Звонимир Кулунчић пише да је његова студија за споменик Доситеју, окарактерисана као превише смела. „Доситеј је представљен у пози сејача, који подсећа на патос великих барокних скулптура.“ Тако да се може претпоставити да је Палавичини у то време студент Прашке академије, сарађивао са Росандићем на изради овог решења. З. Кулунчић, Вајар Петар Палавичини, *Београдске општинске новине*, Београд новембра-децембар 1940, 906.

што се могло похвалити, али то су мале ствари које су уобичајене у модерној уметности. Они показују веома мало иновације и нису у стању да пробуде посебан интерес, поред њих се само пролази, иако нису можда без неке вредности, због чега уметници који су их урадили могу осећати неправду.

Комисија коју су чинили Богдан Гавриловић ректор београдског Универзитета председник и чланови: Андра Стевановић и Богдан Поповић професори Универзитета, Љуба Давидовић председник Београдске општине, др Владислав Петковић професор историје уметности и Леже нови директор општинских техничких радова,³¹¹⁰ на основу гласања, пошто су претходно погледани сви доспели предлози и забележене примедбе, донела је 27. априла 1911. године одлуку.³¹¹¹ Прва награда, у износу од 1000 динара, додељена је професору вајарства из Загреба Рудолфу Валдецу, друга у износу од 700 динара професору Треће београдске гимназије, Сими Роксандићу, а трећа у износу од 500 динара вајару Томи Росандићу, ученику И. Мештровића.³¹¹²

С обзиром на утисак који су код јавности изазвала предложена решења, *Мали журнал* током трајања изложбе донос вест да ће конкурс бити поништен јер у комисији за избор није било ни једног уметника.³¹¹³

О начину како је Комисија радила и на основу чега су додељене награде сазнаје се из интервјуа који је Богдан Гавриловић дао новинару Малог журнала, Војиславу М. Росићу. За првонаграђени рад он је рекао да представља решење које је најбоље одговорило захтеву какав споменик треба подићи Доситеју.³¹¹⁴ Он не говори само о личности него и његовом правцу и начину рада. Другонаграђени рад Симеона Роксандића по својој композицији се нарочито издвојио од других радова. Његов склоп је пријатан. Доситеј је представљен како стоји на постаменту, испод његових ногу са десне стране је женска фигура која чита књигу, а са леве стране женска фигура са запаљеном буктињом у левој руци, док у десној држи палмину грану, коју Доситеју полаже испод ногу.

Трећенаграђени рад је оцењен као нова школа. Тома Росандић је био Мештровићев ђак и његовим решењем Доситеј је добио необично јак израз. Он је приказан као наг човек

³¹¹⁰ В.М. Росић, Оцењивање скица за Доситејев споменик, разговор са г. др Богданом Гавриловићем, *Мали журнал*, Београд 5. мај 1911, 1.

³¹¹¹ В.М. Росић, Оцењивање скица за Доситејев споменик, разговор са г. др Богданом Гавриловићем, *Мали журнал*, Београд 5. мај 1911, 1.

³¹¹² *Нова искра*, Београд април 1911, 127.

³¹¹³ Доситејев споменик, *Мали журнал*, Београд 1. мај 1911, 3.

³¹¹⁴ В.М. Росић, Оцењивање скица за Доситејев споменик, разговор са г. др Богданом Гавриловићем, *Мали журнал*, Београд 5. мај 1911, 1.

који сеје. На постаменту су рељефи са једне стране се жању снопови, а са друге сеје жито. На питање зашто Росандићев рад није добио другу награду и поред импресивног утисака који је изазавао Гавриловић је одговорио да је код Симеона Роксандића целина боља и идеја на широј основи. На питање зашто нико од вајара или сликара није био члан Комисије, Гавриловић није желео да конкретно одговори.

Како се на конкурс није појавило решење Ивана Мештровића, у јавности се углавном постављало питање разлога. Свој рад на конкурс Иван Мештовић је ипак послао, али је он током транспорта украден на прузи Солун-Скопље код Гуменце.³¹¹⁵

Према првобитном плану споменик је требао бити откривен 1. септембра 1911. године, потом је био најављен за пролеће 1912. године, да би свечано био откривен 27. маја 1914. године.

Првобитно је било предвиђено да се споменик постави на Теразијама, на скверу испред хотела Москва.³¹¹⁶ Поред Теразија један од предлога био је и сквер испред Друге београдске гимназије у Македонској улици.³¹¹⁷ Коначну одлуку Београдска општина доноси марта 1914. године да споменик буде постављен на скверу испред хотела Српска круна на улазу у Велики Калемегдан.³¹¹⁸ чиме је направљена паралела са спомеником вођи Првог српског устанка Карађорђем. Подизањем Карађорђевог споменика на крају, а Доситејевог на почетку главне Калемегданске алеје она је постала *Via Triumphalis* пут победоносног политичког и духовног уздизања Београда.³¹¹⁹ Иако је прослава стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића била најављена за први дан Духова 1911. године,³¹²⁰ она је обележена 26. марта 1911. године и имала је национално-просветни карактер.

У свим основним школама на дан смрти Доситеја Обрадовића 26. марта одржана су предавања посвећена његовом животу и заслугама, а у црквама помени.³¹²¹ Пре подне у Саборној цркви у Београду служен је помен коме су присуствовали, краљ, престолонаследник, чланови Владе, председништво Народне скупштине са народним посланицима, председништво Српске краљевске академије наука, председник

³¹¹⁵По дојави одмах је била започета полицијска истрага како би се скулптура пронашла. Тријумф српске уметности, *Мали журнал*, Београд 20. мај 1911, 3.

³¹¹⁶Водоскок на Теразијама, *Мали журнал*, Београд 7. мај 1913, 3.

³¹¹⁷Доситејев споменик у Београду, *Застава*, Нови Сад 7. март 1914, 6.

³¹¹⁸Доситејев споменик у Београду, *Застава*, Нови Сад 7. март 1914, 6.

³¹¹⁹М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 47.

³¹²⁰*Мали журнал*, Београд 26. октобра 1910, 3.

³¹²¹Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 169.

Београдске општине са одборницима, грађанство. После помена митрополит Димитрије одржао је беседу о Доситеју као филозофу и учитељу. Народна скупштина је такође тога дана приредила свечану седницу на којој је о Доситеју говорио председник Андра Николић. На седници Друштва слободне мисли, предавање о Доситеју као првом слободном мислиоцу на словенском југу одржао је Јован Скерлић. Предавања су одржана и у студенским друштву „Слободна школа“, у Демократском клубу, студентској гутемлерској ложи Истина бр. 3.³¹²² У Народном позоришту 28. марта изведена је представа Косте Трифковића „Младост Доситеја Обрадовића“. Предавања о Доситеју одржавана су у Крагујевцу, Рачи, Пироту, Лесковцу³¹²³.

Поводом стогодишњице Доситејеве смрти на насловној страни Политике 26. марта објављује неколико чланака посвећених Доситеју, као и два његова цитата.³¹²⁴ У чланку посвећеном Доситеју Обрадовићу као политичару он је представљен као русофил супротно Ивану Југовићу који је као аустрофил био чак и аустријски шпијун у време Првог српског устанка³¹²⁵

Лист Правда на дан прославе објављује Доситејеве мисли из Ижице, које одговарају ондашњим приликама³¹²⁶.

Поводом прославе Српски Књижевни Гласник је посветио читаву 6. свеску Доситеју Обрадовићу „његовом светлом спомену, којим одужује један део општег народног дуга“.³¹²⁷ Свечане седнице и предавања у школама као и помени у црквама били су приређени и у Црној Гори, Банату, Бачкој, Срему, Хрватској, Босни и Херцеговини.³¹²⁸ Стогодишњица смрти Доситеја Обрадовића, обележена је и у Новом Саду.³¹²⁹ Најпре пригодним програмима у новосадским школама, а потом и на сам датум смрти 27. марта/ 9. априла у свим просветним установама. У српском Светом Мартону је постављена и свечано освећена плоча на гробу мајке Доситеја Обрадовића, Круне.³¹³⁰ У Доситејевом родном Чакову је такође био организован помен, свечани пријем и

³¹²²Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,169.

³¹²³Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,169.

³¹²⁴Доситеј Обрадовић, Доситеј као политичар, Доситеј код Арнаута, *Политика*, Београд 26. март 1911, 1.

³¹²⁵Доситеј као политичар, *Политика*, Београд 26. март 1911, 1.

³¹²⁶Из Доситејеве Ижице, *Правда*, Београд 26. март 1911, 1.

³¹²⁷Ј. Скерлић, Стогодишњица Доситеја Обрадовића, *Српско књижевни гласник*, књига 16 свеска 6, Београд 1911, 417.

³¹²⁸Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,169.

³¹²⁹Доситејева прослава у Новом Саду, Просветни гласник, Београд 30. март 1911, 102-103.

³¹³⁰Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,170.

вечерња забава у корист откупа Доситејеве куће. Прослави у Чакову 17. априла присуствовали су Јован Скерлић и др Тихомир Ђорђевић.³¹³¹

Прославе су биле организоване и у Далмацији. У селу Орлић у Далматинском Косову откривена је спомен плоча у спомен на боравак Доситеја у том мести где је написао Буквицу. Спомен плоча је постављена на кући свештеника Аврама Симића. Спомен плочу је 1911. године поводом јубилеја поставио потомак Аврама Симића, Сима Ј. Симић.³¹³² У Книну је Српска читаоница приредила парастос и свечану седницу на њој је изнет предлога да се у Книну оснује „Дом Достеја Обрадовића“. Свечаност је била организована и у Дубровнику.

У Старој Србији и Македонији у Рашко-призренској, Велеско-дебарској и Скопској епархији био је организован помен.³¹³³

Свечани парастос је био организован и у Саборној цркви манастира Хиландара на Светој Гори. Српско академско друштво Шумадија у Прагу је приредило свечано вече на коме је Т. Масарик говорио о Доситеју као филозофу, а др Ј. Махал о Доситејевом животу и раду.³¹³⁴

И српски и хрватски књижевни часописи су пригодним текстовима и посебним публикацијама посвећеним Доситеју обележили овај јубилеј.³¹³⁵

Поводом стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића, Српска књижевна задруга ценећи његове изузетно велике заслуге за српски народ и српску књижевност издала је 1911. године *Споменицу*. Задруга је већ на самом свом почетку рада 1892. године, оснивачу новије српске књижевности одала почаст издавањем његове аутобиографије *Живот и прикљученија*. Та пракса настављена је и наредних година објављивањем великог броја

³¹³¹Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,170.

³¹³²Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,171.

³¹³³Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,172.

³¹³⁴Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,172.

³¹³⁵Објављене су и посебне публикације: Дела Доситеја Обрадовића у редакцији Јована Скерлића, Милутина Драгутиновића и Милоша Ивковића; Доситеј Обрадовић, споменица о посмртној му стогодишњици 1811-1911, Данила Петрановића објављена у Дубровнику, Живот Доситеја Обрадовића, Тихомира Остојића објављен у Новом Саду, Мали ђакон, приповетке из живота Достеја Обрадовића од Душана Журића учитеља објављена у Новом Саду. Сплитски Југ чланак Ђ. Шурмана о Доситеју у Далмацији . Загребачко звон прештампало је из књиге Српско књижевност 18. века Јована Скерлића шест глава о Доситеју Обрадовићу. Чланке о Доситеју објавили су часописи Дело и Просветни гласник, Босанска вила и Преглед у Сарајеву и Дан на Цетињу. Уведним чланцима и прилозима учешће у прослави није узела само штампа у Србији већ и ван ње. Вардар у Скопљу, Српска ријеч у Сарајеву, Рад у Мостару, Дубровник у Дубровнику, Србобран у Загребу, Застава и Трговачке новине у Новом Саду
Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911,173.

Доситејевих списа.³¹³⁶ У *Споменици* посебан додатак је била прослава која је представљале једну врсту опште мобилизације српског народа из свих крајева.³¹³⁷ И поред тога она није била национална већ општа југословенска прослава.

Иако је подизање споменика било најважнија тачка у обележавању јубилеја, економске и политичке прилике су утицале да до његове реализације дође тек 1914. године.

Према првобитном плану споменик је требао бити откривен 1. септембра 1911. године, потом је био најављен за пролеће 1912,³¹³⁸ да би свечано био откривен 27. маја 1914. године.

Поред споменика у Београду иницијатива за подизање споменика Доситеју Обрадовићу била је покренута и у Далмацији.³¹³⁹ Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња на седници одбора 11/ 25. фебруара 1912. године донела је одлуку да 10 круна одреди као прилог за споменик Доситеју Обрадовићу који се диже на далматинском Косовом Пољу код Книна, где је Доситеје отпочео први свој књижевни рад и отпочео прву школу. Споменик је требао бити подигнут према решењу Ивана Мештровића.

Поводом откривања споменика Доситеју Обрадовићу организована је дводневна свечаност. Свечано откривање споменика Доситеју Обрадовићу извршено је у недељу, 27. маја 1914. године. Тиме је изведен и последњи део велике прославе стогодишњице његове смрти Доситеја Обрадовића, која је на иницијативу Српске књижевне задруге отпочела 26. март 1911. године.³¹⁴⁰ С обзиром да је организована пред сам почетак Првог светског рата, овом светковином у Краљевини Србији завршен је циклус јавних манифестација посвећених личностима и догађајима Првог српског устанка, који је отпочео 1903. године, повратком династије Карађорђевић на владарски престо.

Свечаност откривања споменика имала је обележје југословенске манифестације. Српска књижевна задруга и Београдска општина на свечаност позвале су представнике југословенских културних установа и градова из Хрватске, Словеније, Црне Горе, представнике Доситејевог родног места Чакова, Книна и Голубића, општина северне Далмације где је Доситеј радио као учитељ.

³¹³⁶ *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911.

³¹³⁷ Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 168.

³¹³⁸ Додатак, Прослава Доситеја Обрадовића, поводом стогодишњице смрти, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 173.

³¹³⁹ *Женски свет*, Нови Сад 1. април 1912, 90.

³¹⁴⁰ Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 872-873.

Свечаност је отпочела у недељу у 10 часова пре подне, поменом на Достејевом гробу, у порти Саборне цркве.³¹⁴¹ По његовом свршетку уследило је свечано откривање споменика. После кратког богослужења, присутнима се обратио у име Српске краљевске академије и Српске књижевне задруге, Стојан Новаковић³¹⁴² који је истакао Доситејеву улогу и значај за напредак српске културе и просвете. Пошто је споменик откривен уследиле су беседе Ђорђа Несторовића председника Београдске општине,³¹⁴³ министра просвете Љубомира Јовановића,³¹⁴⁴ београдског Универзитета професора Павла Поповића. Свечаност откривања споменика је завршена полагање венаца.³¹⁴⁵

Прослава откривања споменика Доситеју Обрадовићу завршена је свечаном представом у Народном позоришту на којој су поред извођена по једне слике из *Младости Доситеја Обрадовића*, Косте Трифковића, Стеријине *Покондирене тикве*, Станковићеве *Коитане*, читане и Доситејеве басне са „наравоученијама“³¹⁴⁶

Сутрадан, 28. маја, одржана је свечана седница Одбора Општине града Београда. Седницу, на којој су присуствовали југословенски изасланици, чланови Академије, професори Универзитета, отворио је председник Београдске општине, после чега је уследило предавање председник Загребачке општине Г. Хољца о културном јединству Срба и Хрвата, а потом др М. Чингрија, председник Дубровачке општине, Франа Новака из Љубљане, Поповића из Книна и Мијушковића посланика из Црне Горе. При закључењу седнице певане су српска, хрватска, словеначка и црногорска химна.

Активности око подизања споменика Доситеју Обрадовићу изазивало је и полемику у јавности. То се односило како на састав и рад комисије тако и на фаворизовање појединих аутора и избор најбољег решења.

³¹⁴¹ Помену су присуствовали краљев изасланик, Павле Јуришић Штурм, изасланици са стране, министар просвете Љубомир Јовановић, председник Српске књижевне задруге Стојан Новаковић са целом Управом, чланови Академије, професори Универзитета, народни посланици. Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 874.

³¹⁴² Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 875.

³¹⁴³ Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 876.

³¹⁴⁴ Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 877.

³¹⁴⁵ Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 879.

³¹⁴⁶ Белешке, Прославе, Откривање споменика Доситеју Обрадовићу, *Српски књижевни гласник*, књига 32, Београд 1914, 880.

Тако *Мали журнал* пише да су домаћи вајари најавили да ће своје радове повући, ако се у оцењивање уврсти модел Томе Росандића из Загреба који је у Београд стигао 23. априла, иако је рок за доставу радова био 15. априла³¹⁴⁷.

Узимајући у обзир суму који је Београдска општина Конкурсом одредила за реализацију будућег споменика Доситеју Обрадовићу, новинар Малог журнала В.М. Росић³¹⁴⁸ износи став да се за тај износ може добити споменик који је супротан оним „мртвачким споменицима на Калемегдану“, који пре личе на одсечене турске главе него на вајарске радове, али сличан радовима који се могу видети на гробљима на Западу.³¹⁴⁹ „Споменик који се подиже једном човеку мора се сублимирати његова личност, време у коме је живео и радио. Поред тога без обзира како је представљен требало би му додати и нешто симболично, неки знак, слика који ће додатно истаћи личност којој се споменик диже. Споменик Доситеју требао би да представља и време у коме је он живео и радио. Ако би се то изоставило добила би се немо, закопчано уметничко дело, књига које нико не може да прочита, нека мутна загонетка. У том случају не треба расписивати конкурсе, довољно је поставити место статуе неки мермерни стуб на коме би каменорезац написао посвету.“³¹⁵⁰ На крају у расписаном конкурс у Росић види прилику да српски уметници о којима ни друштво, ни држава не воде рачуна добију вољу да стварају и да своје умеће потврде, као и чињеницу да ипак има неко ко води рачуна о уметности и уметницима.

Поред тога *Мали журнал* истиче да је постојала велика агитација да се прихвати решење Рудолфа Валдеца, нарочито од стране једног од чланова комисије³¹⁵¹ и да оно није било изабрано као најбоље већ због пропаганде.³¹⁵²

Српски вајар Јован Пешић у Правди осврће се на рад комисије за избор најбољег решења за споменик Доситеју Обрадовићу, која ни по чему није имала кредибилитет да доноси такву одлуку.³¹⁵³ Он наводи да је одлука о победничком решењу донета без присуства најистакнутијег члана сликара Паје Јовановића, коме благовремено није био упућен позив. Управо је већина српских уметника и узела учешће на Конкурсу када је било објављена да ће члан комисије бити Паја Јовановић „који не би дозволио да се из ичије љубави или пријатељства да глас делу које то не заслужује. Изостанком Паје

³¹⁴⁷ Против конкурса, *Мали журнал*, Београд 24. април 1911, 3.

³¹⁴⁸ В.М. Росић, Доситејев споменик, *Мали журнал*, Београд 27. април 1911, 1.

³¹⁴⁹ В.М. Росић, Доситејев споменик, *Мали журнал*, Београд 27. април 1911, 1.

³¹⁵⁰ В.М. Росић, Доситејев споменик, *Мали журнал*, Београд 27. април 1911, 1.

³¹⁵¹ Рад против Конкурса, *Мали журнал*, Београд 30. април 1911, 3.

³¹⁵² Рад против Конкурса, *Мали журнал*, Београд 30. април 1911, 3.

³¹⁵³ Ј. Пешић, Доситејев споменик, *Правда*, Београд 7. мај 1911, 3.

*Јовановића Комисија је знала да ће одлука о моделу бити какву је она замислила.*³¹⁵⁴ На крају закључује да с обзиром, да Конкурс није био регуларно спроведен требало би га поновити.³¹⁵⁵

Пишући о споменику вожду Карађорђу, Драгутин Илијић 1913. године осврнуо се и на изабрано Валдецово решење будућег споменика Доситеју Обрадовићу.³¹⁵⁶ С обзиром на критику коју је Вучетићев Карађорђе доживео, он се пита шта ће јавност тек рећи за Валдецовог Доситеја који поред све уметничке израде ни издалека не напомиње да пред собом имамо првог српског просветитеља на прагу XIX века. *„Онај који не зна да је то Доситеј и да је тај Доситеј претеча једне нове књижевности која на прагу XIX века те започиње проблескивати могао би ону фигуру схватити пре као каквог доброћудног шетача чичицу који је пошао са књигом да је у хладу прочита или може помислити да четићевог је то какв чича Шовелј који путује по народу и продаке књиге. Али на тај начин можемо ми сваку замисао идејну изврнути и нејасним огласити“.*³¹⁵⁷

Поводом откривања споменика у Политици је објављена критика Божицара Николајевића.³¹⁵⁸ Николајевић хвали начин на који је Доситеј представљен јер је у потпуности представио његов карактер путника који је стално у потрази за знањем. *„Гологлав са путничком палицом у десној и шеширом у левој путује наш Доситеј по свету. Одевен је по рококо моди: капут чипкаст и на „струк“, панталоне кратке. Ветрић му повио русу косу те је чело намерно дошло шире и ведрије. Лице озарено унутрашњим задовољством, оним доброћудним спокојством човека који је прошао свет, много видео и много научио. Валдец га је видео као зрелог човека „путника жедног знања“ пред којим су свуда избијали извори просвећености и човекољубља.“*

Није изоставио да подсети и на Доситејеву велику улогу у постављању основа културног-просветног развоју нововековне српске државе. *„Пре него што је српски народ кренуо у борбу за ослобођење почетком XIX века он је осетио да он мора постати и интелектом и културом саставни део Европе и света. Он је пишући разумљивим језиком приволео народ да читају и да им представи оно што ће му бити корисно и са чим ће се борити против предрасуда и сујеверја. Он је био први весник Вукове реформе и с пуним правом његово име треба да се нађе уз Вуково, као што у*

³¹⁵⁴ Ј. Пешић, Доситејев споменик, *Правда*, Београд 7. мај 1911, 3.

³¹⁵⁵ Ј. Пешић, Доситејев споменик, *Правда*, Београд 7. мај 1911, 3.

³¹⁵⁶ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³¹⁵⁷ Драг. Ј. Илијћ, Вождов споменик, *Пијемонт*, 10. октобра 1913,3.

³¹⁵⁸ Др Бож.С. Николајевић, Пред спомеником Доситеја, *Политика* од 24,25,26. маја 1914, 1.

политичкој историји никада не треба раздавајати бесмртна имена Карађорђа и Милоша.³¹⁵⁹

Позитивну критику Доситејевог споменика објавила је и новосадска Застава.³¹⁶⁰ У њој се каже да боље и тачније Доситеј није могао бити представљен „он је заиста био путник, који је знао и могао велике путе превалити, а још боља је умео за собом трага оставити испуњен оном сталном младалачкоу бујношћу, одушевљен „великим идеалима великог столећа“, заљубљен свом душом својом у српство и у цело човечанство, он са својом палицом путује и храни науком гладне, а истином поји жедне“.³¹⁶¹

Споменик Доситеју Обрадовићу припада типу споменика подигнутог у част писца-хероја пера.³¹⁶² Његов лик се подудару са примарном рецепцијом Доситејевог лика у српској култури XIX и почетком XX века.³¹⁶³ Она почива сагледавању хероја пера као путника, старе скитнице (der alte Wagaбund) како је Доситеј називан у аустријским извештајима.

Валдецов модел био је у великој мери отелотворење Скерлићевог тумачења Доситејевог лика и схватања уметности.³¹⁶⁴ На постаменту на предњој страни су речи посвете „Доситеју Обрадовићу захвални српски народ“ и „Идућ учи у векове гледа“, а на задњој страни текст преузет и његовог дела Писма Харалампиију, „Ја ћу писати за ум, за срце и за нарави чловечке, за браћу Србље којега су год закона и вере“. Доситеј је у обучен у европско одело времена у коме је живео са штапом у једној и шеширом у другој руци, а под левом мишком носи књиге. Валдецова скулптура представља европског путника на крају свога путовања које се завршава доласком у устанички Београд где и умире.³¹⁶⁵

Места битака у складу са својим историјским и државно-политичким значајем представљају не само места сећања већи и симболе моћи. То су јасно дефинисани простори, не само као препознатљиви историјски и географски појмови већ и

³¹⁵⁹ Др Бож.С. Николајевић, Пред спомеником Доситеја, *Политика* од 24,25,26. маја 1914, 1.

³¹⁶⁰ М. СТ., Доситеј Обрадовић, Неколико речи о великом српском учитељу повдом открича споменика у Београду, Застава, Нови Сад 30. мај/12. јун 1914,1.

³¹⁶¹ М. СТ., Доситеј Обрадовић, Неколико речи о великом српском учитељу повдом открича споменика у Београду, Застава, Нови Сад 30. мај/12. јун 1914,1.

³¹⁶² М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 41.

³¹⁶³ М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 41.

³¹⁶⁴ М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 46.

³¹⁶⁵ М.Тимотијевић, Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 47.

политичка пропагандна средства.³¹⁶⁶ Поред тога што подстичу сећање они су исто тако и позорница пасивног и активног заборављања.³¹⁶⁷

Велику улогу у њиховој естетизацији имали су јавни споменици подизани као маркирни симболички медијуми у којима су се историја и политика, народ и појединац спајали у једну целину.³¹⁶⁸ Њиховом појавом у јавном простору, испраћеном програмски утврђеним ритуалима комеморативног карактера визуелизује се одређена идеја,³¹⁶⁹ која има посебну улогу у политичком васпитању.³¹⁷⁰

Споменик на Мишару

Прво спомен обележје на Мишару био је велики храстов крст који је о свом трошку 1870. године у средини некадашњег шанца подигао тадашњи начелник Шабачког округа Мата Крајинић.³¹⁷¹ Њиме је желео да ода почаст мишарским јунацима, међу којима је био и његов отац.³¹⁷² Генерал Јован Мишковић приликом обиласка Мишара седамдесетих година XIX века забележио је да је видео дрвени белег, крст са исписаном пригодном посветом у три реда: *Мишар/ Победа Срба под Турцима/ 1806.....*³¹⁷³

Иницијативу за подизање примереног спомен обележја мишарским јунацима, покренуло је 1888. године, Дриносавско коло јахача „Кнез Михаило“ из Шапца.³¹⁷⁴

Већ на оснивачкој скупштини, на Ђурђевдан 23. априла 1888. године, овај први коњички клуб у Србији, донео је одлуку да започне са прикупљањем прилога за подизање споменика на Мишару посвећеног „војводи Луки Лазаревићу и његовим

³¹⁶⁶N.C. Johnson, Mapping monuments:the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 293-294.

³¹⁶⁷ А.Асман, *Облици заборављања*, Београд 2018,144.

³¹⁶⁸ А. Асман, *Рад на националном памћењу*, кратка историја немачке идеје образовања, Београд 2002, 51.

³¹⁶⁹ А. Асман, *Рад на националном памћењу*, кратка историја немачке идеје образовања, Београд 2002, 50-51.

³¹⁷⁰ А. Асман, *Рад на националном памћењу*, кратка историја немачке идеје образовања, Београд 2002, 51.

³¹⁷¹Успомена на прославу стогодишњице Мишарске битке у Шапцу 25,26. и 27. августа 1906. године, *Подринске новине* 15. и 16, Шабац 15. и 31. август 1906,505; М. Јевтић,Урбанистичко-архитектонско-комунални развој Шапца, Годишњак ГИАШ бр. 17, Шабац 1983. Наведено код: Љ. Грчић, Мишар као одређите ђачких екскурзија, *Глобус* бр. 30, Српско географско друштво, Београд 2005, 21

³¹⁷²М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988,50.

³¹⁷³Ј.Мишковић, Грађа за новију историју Србије, *Гласник Српског ученог друштва*, XLVIII, Београд, 1880, 206.

³¹⁷⁴Успомена на прославу стогодишњице Мишарске битке у Шапцу 25,26. и 27. августа 1906. године, *Подринске новине* бр. 15. и 16, Шабац 15. и 31. август 1906,505.

храбрим коњаницима“.³¹⁷⁵ Тим поводом формиран је посебна Одбор који је наредних година био веома активан.³¹⁷⁶

Независно од Одбора, Учитељско удружење јула 1891. године, у време одржавања девете Учитељске скупштине, за подизање споменика на Мишару одређује суму од 500 динара.³¹⁷⁷

Како се са радикалним променама мења и однос друштва према одређеним симболичним обележјима,³¹⁷⁸ показује пример споменика на Мишару. Смена династија је утицала да се уместо војводи Луки Лазаревићу и његовим коњаницима споменик сада посвети Карађорђу и мишарским јунацима.

Мишар као место велике победе родоначелника династије Карађорђевић имао је посебно место у утемељењу династичког идентитета. Стогодишњицу Устанка краља Петар је обележио и обиласком бојишта из Првог српског устанка. Тако је приликом посете Шапцу 6. маја 1904. године на Мишару у пратњи своје свите и великог броја Шапчана присуствовао помену мишарским јунацима.³¹⁷⁹ Ту га је председник Мишарске општине поздравио речима: *„Господару! Мишарски јунаци пре непуног столећа под управом Војвода, ђеда ти Карађорђа, на овом пољу пролили су своју крв за ослобођење Србије. На том светом по Србију знаменитом месту потомци мишарских јунака поздрављају те као унука Вождовог и краља Србије. Као представник поносног Мишара и његове општине, слободан сам изјаснити жељу овог народа да ти Бог подари снаге и моћи да довршиш започето дело ослобођења и уједињења српства. А са овог поља славе и части војничке нека широм српства оде усклик: Да живи његово величанство краљ Петра Први и његов краљевски дом“.*³¹⁸⁰

У штампи је чак било најављено да ће краљ поставити камен темељац за споменик који мештани намеравају да подигну 1. августа 1906. године на стогодишњицу Боја на Мишару.³¹⁸¹

³¹⁷⁵ М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988,30.

³¹⁷⁶ Поред добровољних прилога Одбор је један део средстава прикупао организовањем коњичких трка, изложби и концерата. То се види и у позиву управе Дриносавског кола јахача „Кнез Михаило“, 1891. године објављеном у Београдским општинским новинама. Ово друштво поред послова на популаризацији коњарства и коњичког спорта било је веома активно и у прикупљању средстава за различите активности и помоћ другим друштвима. Тако је поред прикупљања средстава за споменик на Мишару, јануарска добит из 1889. године била намењена Фонду за подизање споменика браћи Недић на Чокешини. *Службени војни лист* од 19. априла 1890, 427-428; *Београдске општинске новине* од 26. маја 1891,112;М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988,27.

³¹⁷⁷ *Просветни гласник* од 1. јула 1892, 589.

³¹⁷⁸ А.Асман, *Облици заборав*, Београд 2018,71.

³¹⁷⁹ Краљев пут, *Политика* од 7. маја 1904, 2.

³¹⁸⁰ Краљев пут, *Политика* од 7. маја 1904, 2.

³¹⁸¹ Мишарски споменик, *Политика* од 6. маја 1904, 3.

Питање споменика поново је покренуто 1904. године. На прослави поводом јубилеја стогодишњице Првог српског устанка 1. августа 1904. године на Мишару код „привременог споменика“ коју је организовао Селјачка слога,³¹⁸² њен истакнути члан Милосав Куртовић и један од оснивача Кола јахача предложио је да се на хумци погинулих устаника подигне споменик.³¹⁸³ Од чланова Слоге изабран је Одбор који би се бавио сакупљањем прилога на чијем челу је био Драгиша Лугонић из Мишара. Како је намера била да се споменик свечано открије 1. августа 1906. године одмах се почело са прикупљањем прилога.

Споменик Карађорђу и мишарским јунацима свечано је откривен 26.августа/8.септембра 1906. године поводом прославе стогодишњице Боја на Мишару. Споменик је висок око 6,5 m, решен у форми стуба постављеног на квадратном постољу, које лежи на четворостепеном широком постаменту, димензија 3,62 x 3,62 m. На врху је двоглави орао са раширеним крилима, израђен од бронзе, окренут Босни и једним делом Срему, који симболизује победу српске војске.

На све четири стране постамена уклесан је текст посвете: *О стогодишњици Мишарске битке* (западна страна)/*Карађорђу и мишарским јунацима 1806-1906* (јужна страна)/*У име захвалног потомства*(северна страна)/*Дриносавско коло Јахача кнез Михаило* (источна страна).

Споменик од сивог клесаног гранита из подрињског каменолома у Радаљу, израђен је у каменорезачкој радњи Љубе Матића у Шапцу.Око споменика постављена је ограда од кованог гвожђа. Средства за подизање споменика у износу од 1000 динара приложило је Дриносавско коло јахача, док су прилози других друштава и појединаца износили око 1500 динара.³¹⁸⁴

За решење споменика на Мишару као узор могао је послужити Стуб инвалида који је био подигнут 1855. године на предлог Фридриха Вилхелма IV у Берлину као национални војни меморијал изгинулих пруским војницима током Револуције 1848/1849. године.³¹⁸⁵

Споменици Јовану Курсули и јунацима Варваринске битке

Иницијатива за подизање споменика Јовану Курсули и јунацима Варваринске битке покренута је непосредно пред почетак обележавања стогодишњице Првог српског

³¹⁸² *Вечерње новости* од 3. августа 1904.

³¹⁸³ *Вечерње новости* од 7. августа 1904.

³¹⁸⁴ М. Јевтић, *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988,50.

³¹⁸⁵ Н. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006,204.

устанка. Тим поводом у Варварину, 5. новембра 1903. године, изабран је Главни одбор за подизање споменика Карађорђу, Јови Курсули и осталим српским и руским витезовима, „*који су се 1810. године јуначки борили против силне и надмоћније турске војске на Варваринском пољу, где је јуначни Јова Курсула однео мегдан над Црним Арапином.*“³¹⁸⁶ Тада је донета одлука о упућивању јавног позива целокупном српском народу да добровољним прилозима помогне подизање споменика.³¹⁸⁷ Поводом прославе дана почетка Првог српског устанка Одбор је 1. фебруара 1904. године организовао у варваринској цркви помен јунацима Варваринске битке и вечерњу забаву са које су прилози ишли у корист Фонда за подизање споменика, који ће бити подигнут тек 1910. године на стогодишњицу боја.³¹⁸⁸

Одбор за прославу стогодишњице Боја на Варваринском пољу,³¹⁸⁹ у име Темнићана објавио је у Српским новинама 5. августа 1910. године,³¹⁹⁰ Проглас у коме упућује позив свим Србима и пријатељима српског народа да узму учешће у прослави „*чувеног Боја, где су удружени Срби и Руси однели сјајну победу над непријатељем*“, која ће се организовати у варошици и селу Варварину у недељу, 5. септембра 1910. године.³¹⁹¹

У прогласу Одбор као главни део прославе најављује откривање два споменика „*Јови Курсули и осталим палим српским борцима у варошици Варварину и браћи Русима на самом бојном Варваринском пољу, у непосредној близини састава Јужне и Западне Мораве, како би спајање ових двеју српских река у велику реку Мораву оличавало слогу и узајамно потпомагање словенских народа*“.³¹⁹²

Споменик грофу О'Рурку и браћи Русима подигнут је на месту саме битке, односно на једној узвишици неких 100-200 метара од ушћа Западне у Јужну Мораву где је био подигнут главни шанац устаничке српске војске.³¹⁹³ У његовој непосредној близини налази се сеоско гробље на коме су после битке били сахрањени погинули

³¹⁸⁶ Подизање споменика Карађорђу на Варваринском пољу, *Српске новине* од 13. новембра 1903,1.

³¹⁸⁷ Подизање споменика Карађорђу на Варваринском пољу *Српске новине* од 13. новембра 1903,1.

³¹⁸⁸ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

³¹⁸⁹ Главни одбор чинили су: председници: др Хран. М. Јоксимовић и Лаза Б. Богићевић; секретар Милорад Прокић, трговац; благајник Михаило Милетић, економ и чланови: Владислав Вучић, председник општине села Варварина; Костантин Жикић, председник општине варошице Варварина; Ђорђе Димитирјевић, трговац; Михаило Бошковац, економ; Миладин Качаревевић, економ; М. Павић, економ. Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском Пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

³¹⁹⁰ Овај Проглас објављује најпре 4. августа Мали журнал. Проглас Одбора за прославу Битке на Варваринском пољу, *Мали журнал* 4. августа 1910,1.

³¹⁹¹ Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

³¹⁹² Проглас Одбора за прославу стогодишњице Боја на Варваринском Пољу, *Српске новине* од 5. августа 1910,1.

³¹⁹³ Стогодишњица славне битке, *Политика* 7. септембар 1910, 2-3.

устаници.³¹⁹⁴ Њихови гробови су и после сто година остали сачувани захваљујући свести Варваринаца да их чувају, а не преоравају.³¹⁹⁵

Споменик је изведен у форми обелиска на постаменту, које носи масивно постоље. Клесан је од сивог гранита у каменорезачкој радионици Ђ. Бертота у Београду.³¹⁹⁶ На обелиску су уклесане речи посвете: *„Генералу графу Орурку, главноме заповеднику војске на Варварину и осталој браћи Русима, борцима и јунацима у спомен стогодишњице Боја на Варваринском пољу- захвални Темнићани. 1910. год.“* Првобитно су се на постаменту налазиле уклесане укрштене руска и српска ратна застава, са сунцем између, топовским зрнима и натписом *„У слози је словенска снага“*.³¹⁹⁷ Споменик је био постављен на мањем ограђеном простору тако да се могао *„видети из Сталаћа јер је усмерен ка кули Тодора од Сталаћа.“*³¹⁹⁸

Споменик Јовану Курсули подигнут је у порти варваринске цркве. Клесан је од црног гранита у форми стеле са забатним завршетком. На њој је на источној страни уклесан натпис: *„Јови Курсули и осталим нашим јунацима и борцима у спомен стогодишњице Боја на Варваринском пољу 1810 захвали Темнићани 1910.г.“*. На западној страни уклесани су стихови генерала Јована Драгашевића из његове песме Јован Курсула: *„Оружје и одело/ Све у суху злату /Стоји јунак црн делија/ На бесноме хату; А из војске српске јунак се појави/Крвавог одела, очију крвавих;/ На њему не беше кадива у срми/ Већ дебело сукно у тој мркој крви/.; Ал да видиш љута јада. /Од Арапа дели Мује /Кад у Срба очи згледа предаде се ка од гује.;На мах вранца обрнуо/ И побеже са мегдана / А за њиме пустила се/Она љута змија врана.;И у маху једном само/ Арапину паде глава/ Прсну крвца по вранчићу/ Поцрвене мека трава.; А Курсула Јово врати се с мегдана/ И под њиме танка бедевија врана/ Дао јој дизгине па је руком чеше/ Чибука се маши и кремен креше/ Запалио лулу, облаци се вију, / А кобила танка опружила шију.; Из песме Јована Драгашевића.“* Према првобитној замисли на врху споменика било је планирано да се постави биста Јована Курсуле.³¹⁹⁹

³¹⁹⁴ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

³¹⁹⁵ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

³¹⁹⁶ Прослава стогодишњице боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 25. август 1910,1.

³¹⁹⁷ Данас се на постаменту уместо укрштених застава налази портрет грофа О`Рурка.

³¹⁹⁸ Прослава стогодишњице боја на Варваринском пољу, *Мали журнал* 25. август 1910,1.

³¹⁹⁹ Варваринске свечаности, *Мали журнал* 6. септембар 1910, 1-2.

Спомен стабла

Уобличавање природе као меморије у српској култури имало је дугу традицију.³²⁰⁰ Оно је везано за наслеђе патриотске вегетабилне симболике по коме је корен народа у земљи.³²⁰¹ Из тога је проистекла и замисао о етичком и националном дрвету, по којој је храст сматран српским националним симболом.³²⁰²

Дрво као вид меморисања имало је различите функције. Оно је сађено као надгробни белег, за обележавање култних места (свето дрво-записи) или топографских тачака, као вид утврђивања сећања на догађаје и људе или у спомен слободе.³²⁰³

Садњи стабала која су имала споменички карактер и пратила традицију дрвећа слободе посебна пажња у Србији била је посвећена током обележавања јубилеја стогодишњице Првог српског устанка.³²⁰⁴ У томе су највећу улогу имале школе које су као једну од активности у програму прославе организовале садњу спомен стабала. Поред школа током ове акције било је и примера где су и општине узимале учешће да заједно са ђацима старе засаде засаде обнављају новим³²⁰⁵.

Иницијатива за садњу спомен стабла потекла је од Министарства просвете и црквених послова. У допису од 9. фебруара 1904. године министар просвете и црквених послова Љ. М. Давидовић упутио је јавни позив школским надзорницима да се стогодишњица Устанка прослави видљивим знацима „*који ће у души њиховој изазвати топла осећања и кад остаре, који ће им изазвати миле успомене на ђаковање кад су прослављали стогодишњицу Устанка*“.³²⁰⁶ Подсећајући да српски народ нема могућност да у оваквим приликама попут великих и богатих земаља подиже куле и споменике од камена на трговима по великим градовима у пространим равницама и на великим бреговима предлаже да „*ученици народних школа могу по угледу на велике народе учинити нешто што ће бити лепше и племенитије, могу засадити сваки у свом врту или дворишту по неко дрво, шумско или благородно али дужег века које ће неговати и чувати га да одрасте, па кад остаре предати тај живи споменик у аманет млађима који ће за њима доћи. Они могу заједно са учитељима дрвеће засадити у школском*

³²⁰⁰ О спомен стаблима: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 306-308.

³²⁰¹ М.Тимотијевић, *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 246-248.

³²⁰² М.Тимотијевић, *Таковски устанак-Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012, 248.

³²⁰³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 306-307.

³²⁰⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 307.

³²⁰⁵ Б.Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 1170.

³²⁰⁶ Свим школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. фебруара 1904, 87-88.

дворишту.³²⁰⁷ Тамо где је већ дрвеће засађено министар препоручује да се пошуми неко голо брдо или украси пут који води до школе. Посебно скреће пажњу да се наставници постарају да бригу о тим засадима пренесу и на следеће генерације ученика „као трајну успомену на наше претке, који су љубили земљу на су и устали на оружје да ослободе српско огњиште и дали најбољи пример како се живи и ради за народ и његову слободу“.³²⁰⁸

У наредном допису од 5. маја 1904. године министар просвете и црквених послова препоручује да се у годишњим извештајима наведе колико су стабала ученици народних школа засадили као успомену на стогодишњицу Српског устанка, које су врсте, место где су засађена и колико се од засађених стабала примило.³²⁰⁹

У намери да се ова идеја што боље реализује академик и државни саветник Јован Жујовић из свог расадника четинара у Неменикућама за сваку основну школу у Космајском срезу поклатио је по десет садница јела које ће ученици засадити код својих школа у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка.³²¹⁰

Смедеревске школе су стогодишњицу Устанка прославиле на дан његовог почетка 14. фебруара 1904. године садњом дрвећа на Карађорђевоу брду. У извештају школског надзорника Подунавског среза В.И. Вукићевића министру просвете поводом садње стабала у спомен на годишњицу Првог српског устанка приложена је и листа за 47 школа овог среза са подацима око броја, места и врсте засађених стабала као и податак колико се њих примило, а колико посушило.³²¹¹ Вукићевић наводи да је у спомен на стогодишњицу засађено 3 693 стабала о којих се примило 2801, а осушило 892. Родног дрвећа је било 2663, а шумског 892. Иако је садња дрвећа била леп начин обележавања јубилеја, поједине школе су засадили мали број стабала због кратког временског рока и недостатка садница.³²¹²

И школе у Нишу и околини поштујући позив Министарства просвете организовале су акцију садње већег броја „благородних воћки или шумског дрвећа“ у школским двориштима, школским зградама, црквеним портама или крај пута.³²¹³

Поред школа у овој акцији учешће су узимала и различита удружења и појединци.

³²⁰⁷ Свим школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. фебруара 1904, 88.

³²⁰⁸ Свим школским надзорницима, *Просветни гласник* од 1. фебруара 1904, 88.

³²⁰⁹ *Просветни гласник* од 1. маја 1904. године, 460-461.

³²¹⁰ Сађење четинара код школе у Космајском срезу, *Просветни гласник* од 1. марта 1904, 321-322.

³²¹¹ Б.Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 1170.

³²¹² Б.Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980, 1170.

³²¹³ Љ. Поповић, *Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу*, *Пешчаник*, бр. 2, Ниш 2004, 95.

Жичка пољопривредна дружина избрала је 14. март у спомен на дан Карађорђевог боја код Краљева за празник дрвсађења. Сваке године тога дана садиће се воће и украсна стабла у Жичком срезу.³²¹⁴

У писму министру просвете и црквених дела Самсон Болман игуман манастира Темска,³²¹⁵ хвали наредбу да школска деца, у спомен на стогодишњицу Устанка саде разне дрвеће. Уз то моли да му се помогне око откупа једне песме о Устанку коју је написао, а која би се делила школској деци јер „поред сађења дрвета певајући ову песму казивали би свету тај Устанак, дух вожда Карађорђа и ратовање дедова наших који погинуше за крст часни и слободу златну“. Цена песмице би била 5 пара по комаду и за тај новац би се у манастиру на америчкој подлози засадили виноград и друго воће. Игуман је намеравао да од новца који би добио подигне виноград који би се звао : „Виноград вожда Карађорђа“.³²¹⁶

На седници Одбора Београдске општине крајем 1904. у расправи око пошумљавања општинског земљишта на Врачару постојао је предлог измештања посмртних остатака бораца из 1806. и старог споменика на шта су одборници оштро реаговали , јер „из пијетета према сенима оних који су на овом месту пали борећи се за слободу свога народа не би требало њихове кости измештати на друго место“.³²¹⁷ Тада је закључено да је пошумљавање овог земљишта леп пример за прославу стогодишњице Устанка нарочито ако га обаве ђаци основних школа. Како је парк око споменика наредних година био све запуштенији, свесни историјске вредности грађани овог краја у намери да га уреде, основали су 1907. године „Друштво за улепшавање Карађорђевића споменика, парка и околине“ које је своји радом а уз помоћ општинске управе радило на његовом уређењу и чувању споменика.³²¹⁸ Друштво је уредило цео горњи део парка, нивелисало земљиште, направило стазе, засадило липе, кестење и украсно шибље , засејало цветну траву, живу ограду, засадило тује око споменика. Сваке године за славу Друштва, Ђурђевдан, преливани су гробови и служен помен изгинуим херојима по „аманету првог великог добротвора краља Петра“.³²¹⁹

³²¹⁴ Хроника, разво, *Нова искра*, март 1904, 96.

³²¹⁵ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

³²¹⁶ Министар просвете је писмо проследио Средишњем главном одбору на увид и процену 10. 2. 1904. године. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

³²¹⁷ *Београдске општинске новине* од 5. децембра 1904. године , 4.

³²¹⁸ С. Дубљевић, председник Друштва за улепшавање Карађорђевог парка, Карађорђев парк, *Београдске општинске новине* 1. август 1934, 532-533.

³²¹⁹ С. Дубљевић, председник Друштва за улепшавање Карађорђевог парка, Карађорђев парк, *Београдске општинске новине* 1. август 1934, 532-533.

Поједина стабла већ су имала функцију спомен обележја која су чувала сећање на личности и догађаје из Првог српског устанка, попут Карађорђевог дуда у Смедереву и грма Зеке Буљубаше у Равњу.

За Карађорђев дуд у центру Смедерева везана су два догађаја из периода Првог српског устанка, предаја кључева Смедеревског града 1805. и сеча перчина 1810. године. Према причи Карађорђе је жело да предаја Смедерева буде што свечанија за Србе, а понижавајућа за Турке. На дан 14. новембра 1805. године под овим дудом, који се тада налазио у башти Љоте кафеције, окружен својим војводама под пуном ратном опремом, примио је од смедеревског диздара Мухарема Гуше Бошњака кључеве Смедеревског града.³²²⁰ Према другој причи под дудом је Карађорђе 1810. године секао перчине оним војводама који до нису хтели да изврше његову наредбу и сами то учине.³²²¹

Храст у селу Равањ прозван је Грм Зеке Буљубаше, јер је под њим Зека Буљубаша са својим голаћима тражио заклон током Боја на Равњу, августа 1813. године.³²²²

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК КАО ТЕМА У ДЕЛИМА ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ (1903-1914)

У изградњи националног, династичког, држано-политичког идентитета и легитимитета дела примењених уметности имала су велики значај, као посредници у комуникацији, преношењу и меморисању идеја и порука.

Посебно значајну групу у визуелизацији устаничког периода чине разгледнице, поштанске дописне карте са визуелном представом на једној страни.³²²³

На основу садржаја визуелних представа разгледнице су могле бити топографске (представе јавних простора, јавних здања, јавних споменика и слике природе) са сценама јавних догађаја и свечаности, портретне (слике знаменитих људи и хероја, народа), рекламне и пропагандне, са репродукцијама уметничких дела, народних

³²²⁰ Карађорђе у Смедерево долази после погибије војводе смедеревске нахије Вујице Вулићевића у октобру 1805. године. Са устаницима се утврдио на узвишењу Бело брдо, које се од тада зове Карађорђево, са кога је извршен напад на варош. А.Р. Стефановић, Једно историјско дрво у Смедереву, *Време* 19. јул 1931, 2.

³²²¹ Још у Смедереву постоји дуд под којим су Турци на свечан начин предали кључеве Смедеревског града карађорђу, *Време* 25. јун 1937, 5.

³²²² https://sr.wikipedia.org/src/%D0%97%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%91%D1%83%D1%99%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%88%D0%B0#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Ravnje_002.jpg

³²²³ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 7.

ношњи, насловних страна београдских дневника са серијама српских марака или новца.³²²⁴

На њиховом визуелном уобличавању радили су фотографи, илустратори, издавачи и штампари, као и истакнути уметници тога доба.³²²⁵

Израђивале су се у различитим штампарским и фотографским техникама, у већем тиражу и у серијама.³²²⁶

Као масовна, јефтина и брза средства комуникације имале су улогу у креирању јавног мњења,³²²⁷ с обзиром да су представљале оно са чиме се држава идентификује. То се посебно односило на популаризацију одређених личности, догађаја, јавних простора,³²²⁸ уметничких дела.

Појава разгледница у Србији везује се за прве филмске пројекције, којима је претходила појава фотографије средином XIX века.³²²⁹

Као медији масовне комуникације у контексту државно-политичких прилика разгледнице су имале посебну пропагандну функцију. Као естетски добро уобличени медији „јавне слике“, имале су утицаја на јавност.³²³⁰ То се посебно односило на оне које су се издавале одређеним поводом. Тиме су оне имале посебну функцију у изградњи колективног сећања, посебно као предмети колекционарских збирки чиме су обезбеђивале своју трајност.³²³¹

У потврђивању владарског идентитета и легитимитета разгледнице са репродукованим портретима владара имале су посебну улогу. Са сменом династија портрет краља Петра Карађорђевића се комбинује са експлицитним владарским и националним симболима као што су зграда двора, грб и застава. С тим циљем се издају и разгледнице родоначелника династије војда Карађорђа.³²³²

Са доласком на краљевски престо Петра Карађорђевића штампана је 1903-1904. године разгледница „Дворац Војда Кара-Ђорђа у Тополи“ у издању М.М. Симића.³²³³ Слика Карађорђевог конака требала је да подсети на престоницу устаничке Србије Тополу и

³²²⁴ О типологији разгледница : Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 24.

³²²⁵ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 16.

³²²⁶ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 15.

³²²⁷ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 22.

³²²⁸ У јавном простору се идентификовала заједница отуда фотографије и разгледнице на који ма су представљени називи улица тргова, свечаности биле су јасан одраз политичке, економске, војне, културне моћи државе. Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 47.

³²²⁹ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 21.

³²³⁰ М. Diers, *Schlagbilder, Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997, 22-23.

³²³¹ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 24.

³²³² Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 332.

³²³³ Колотипија 9x14 цм. Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 72, 208.

Тополски град који је био саграђен у периоду током Првог српског устанка 1811-1813, а уништен 1877. године.

Смену династија 1903. године обележило је и снимање и репродуковање догађаја везаних за новог владара. Тим поводом излазиле су серије разгледница на којима су забележени долазак краља, полагање заклетве, крунисањем и миропوماзањем у Жичи.³²³⁴

Издавањем разгледница са приказима јавних свечаности, које су најчешће биле политичког карактера, требало је омогућити да се до најширег дела јавности пренесе не само атмосфера тих ефемерних спектакла већ и њихова суштина, идеја коју су пропагирани и прослављали.

У циљу национално династичке пропаганде на разгледницама су се нашле и сцене са свечаности откривања споменика војду Карађорђу 1913. године у издању београдских издавача: Милорада С. Антонијевића, Књижаре Рајковић и Ђуковић. На разгледници у издању Соломона Ј. Коена стајао је текст „Припрема за дочек Њ.В. краља при свечаности откривања споменика Војду Карађорђу.“³²³⁵

Мотиви разгледница били су и споменици подигнути јунацима Првог српског устанка попут Споменика ослободиоцима Београда 1806, Споменика Стевану Синђелићу на Чегру,³²³⁶ Споменика Хајдук Вељку у Неготину,³²³⁷ Ђеле куле,³²³⁸ Споменика војду Карађорђу. Споменик палим за ослобођење Београда 1806. године, као значајан меморијски топос престонице нашао се на разгледницама потписан са *Споменик Карађорђу* или *Карађорђев споменик*, указујући на везу са вођом Првог српског устанка.³²³⁹ У спомен на откривање споменика Доситеју Обрадовићу на Калемегдану,³²⁴⁰ у издању књижаре Рајковић и Ђуковић, штампане су 1914. године разгледнице са те свечаности.³²⁴¹ Поред њих штампане су и разгледнице са ликом Доситеја Обрадовића, рађене као репродукције портрета Арсе Теодоровића с краја XVIII века.

³²³⁴ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 271-273.

³²³⁵ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 76, 145.

³²³⁶ Поздрав из Ниша: Синђелић, Нишка Бања, Ђеле кула, Издање штампарије Ђорђа Мунца у Нишу око 1900. На њој је репродукована слика Стевана Синђелић Павла Чортановића. Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 77, 185.

³²³⁷ Разгледница поздрав из Неготина (Буково) са мотивом споменика објављена 1899. године у издању књижаре Јефрема С. Ратића Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 77, 182.

³²³⁸ Разгледница на којој је Ђеле кула пре изградње капеле, издање књижаре Рајковић и Ђуковић из 1910. Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 80, 185, 190.

³²³⁹ Издања Јефте Томића (1898-1899), Јевте М. Павловића и Компаније (1903), Издање картела (1910). Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 78.

³²⁴⁰ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 79, 146.

³²⁴¹ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 146.

Поводом стогодишњице Првог српског устанка издата је серија разгледница са мотивима Београдске тврђаве као места сећања на догађаје током борбе за ослобођење града 1806-1807. године.³²⁴² Оне су биле потписане са: Београдска тврђава-Зиндан капија-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Тулба Кара-Мустафина-1804-Успомена на прославу стогодишњице-1904; Београдска тврђава-Главни генералштаб-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Видин капија-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Црква Ружица-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Прелаз из Горњег у Доњи град-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Карађорђева капија-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Капија и мост преко рова-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; Београдска тврђава-Римски бунар-1804-Успомена на прославу стогодишњице 1904; без издавача штампа С. Хоровиц, 1904.³²⁴³

Разгледнице посвећене догађајима и личностима из Првог српског устанка појављују се и као репродукције уметничких дела, колорисани цртежи..... У издању Јевте М. Павловића и Компаније, штампана је разгледница „Из ратова за ослобођење 1813. године Хајдук Вељко упада у турски логор“ као репродукција Раносовићеве слике.³²⁴⁴ Књижара Рајковић и Ђуковић из Београд издале су две разгледнице на којој је представљен највећи српски мегданцији Првог српског устанка Јован Курсула. На једној је сцена када на мегдану убија Арапина, а на другој његов повратак са мегдана. Ови колирисани цртежи рађени су према стиховима песме Јована Драгашевића, Јован Курсула и Арапин.

Пред почетак Првог светског рата издата је разгледница са репродукцијом слике Ђорђа Крстића из 1905. године Алгоритија Првог и Другог српског устанка потписана са „Из ратова за ослобођење: Карађорђе и Милош“, Србија око 1914. аутографија.³²⁴⁵

Током историје постојала је дуга традиција чувања сећања на важне догађаје и личности ковањем новчића, одликовања или спомен медаља у бронзи, злату, сребру и другим металима или обликовањем у теркоти.³²⁴⁶ Трајност нумизматичког записа представљала је важан извор за тумачење државно-политичких, друштвених и

³²⁴² Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 82.

³²⁴³ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 82-83.

³²⁴⁴ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 276.

³²⁴⁵ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд 2009, 406.

³²⁴⁶ J. Pearn, *Militares Medici in Nummis Repraesentati: The Heritage of Military Medicine in Coins and Medals*, *Military Medicine*, Vol. 167, January 2002, 1.

културних приликама у времену када су се издавале. У XIX и првим деценијама XX века њихову израду наручивали су владари, државне институције, друштва или појединци, поводом одређених јубилеја или у част сећања на истакнуте појединце. Израђивале су се у серијама и биле намењене масовнијој дистрибуцији као поклони или продајни артикли.

Темељ савременог поимања одликовања као јавног признања за заслуге које се додељује појединцима, без обзира на њихово порекло и имовину, постављен је 1802. године, када је Наполеон Бонапарта установио орден Легије части.³²⁴⁷

Прилике поводом којих су ордења, медаље, плакете додељиване, њихов концеп и садржај представљају важне артефакте у проучавању историје, културе и уметности.

У неговању сећања и истицању значаја који је Први српски устанак имао на утемељењу српске нововековне државе, ордење и спомен медаље као дела примењених уметности имали су посебан значај. Тим поводом у Краљевини Србији на стогодишњицу Устанка установљен је државни орден „Карађорђева звезда“. У спомен јубилеја поред званичног државног одликовања рађене су и медаље-споменице у комерцијалне сврхе.

Симболично 1. јануара 1904. године у Тополи краљ Петар Карађорђевић је потписао и свечано објавио указ, којим се потврђује Одлука Народне скупштине о доношењу Закона о одличју *Карађорђева звезда*.³²⁴⁸ Законом је био дефинисан повод његовог установљења, изглед и критеријуми по којим се додељивао. Орден Карађорђевог звезде је био установљен као успомена на Устанак под врховним Вождом Карађорђем, а за признање и одликовање заслуга стечених за краља и отаџбину како у миру тако и у рату.³²⁴⁹ Имао је четири реда и био је одличје првог ранга.³²⁵⁰

Орден Карађорђевог звезде првог реда био је велики крст на ленти са звездом на прсима. Крст је златан са крацима бело емајлираним на обе стране.³²⁵¹ У средини крста је прстен, са лица бело емајлиран, у коме је на плавом пољу стари грб, црвени штити са белим крстом и оцилима. На наличју ордена је прстен плаво емајлиран у коме је на црвеном пољу нови грб, двоглави бели орао са штитом. На прстену је натпис са лица: „за веру и слободи 1804“, а са наличја „Петар I 1904“. Између кракова крста су златни

³²⁴⁷ *Одликовања из легата Историјског архива Београда*, каталог изложбе, Београд 2015, 14.

³²⁴⁸ *Вечерње новости* од 5. јануар 1904. године.

³²⁴⁹ Члан 1. Закона о одличју Карађорђевог звезде, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

³²⁵⁰ Орден Карађорђевог звезде, *Вечерње новости* од 21. априла 1904. године.

³²⁵¹ Члан 2. Закона о одличју Карађорђевог звезде, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

краци. Кракови крста и прстен имају златне порубе, а над горњим је златна круна. Звезда је сребрна и на њој је исти крст без круне. Лента је црвена са белим пругама.

Орден Карађорђевог звезде другог реда имао је исти крст на ужој ленти исте боје и са истом звездом али нешто мањом од ордена првог реда.³²⁵²

Орден Карађорђевог звезде трећег реда имао је исти крст на истој ленти као и орден другог реда. Орден четвртог реда био је мањи крст на пантљици који се носио на прсима.³²⁵³

Лента се носила с десна на лево, а звезда на прсима, на левој страни. Официри су је носили преко мундира, а цивили преко прслука испод фрака. Орден другог и трећег реда су се носили око врата, а четврти на прсима, на левој страни.³²⁵⁴

Карађорђевог звезда којим се одликују официри за војне заслуге стечене у рату имала је два унакрсна мача по средини крста.³²⁵⁵ Карађорђевог звезда се додељивала на краљев лични предлог или на предлог надлежних министарстава, а за официре у рату на предлог команданата непосредно потчињених Врховном заповеднику војске.³²⁵⁶

Орден се додељивао на дан Светог Андреја Првозваног 30. новембра.³²⁵⁷ Свечаности доделе присуствује краљ као поглавар ордена или један носилац првог степена, као и сви носиоци који се затекну у месту на дан славе.³²⁵⁸

Као ратна одликовања касније су установљени: 1912. године *Орден Карађорђевог звезде са мачевима* и Војнички орден *Карађорђевог звезде у златној и сребрној класи*, 1915. године.³²⁵⁹

Посебну врсту нумизматичког записа чине спомен медаље (споменице) које су израђиване у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка.

Главни Средишњи одбор за прославу стогодишњице Устанка под Карађорђем донео је одлуку да распише конкурс (стечај) за израду медаље- споменице која би се делила током прославе 6,7. и 8. августа. Тим поводом 30. марта био је објављен позив за подношење нацрта и композиције медаље до 15. априла.³²⁶⁰

³²⁵² Члан 2. Закона о одличју Карађорђевог звезда, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

³²⁵³ Члан 2. Закона о одличју Карађорђевог звезда, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

³²⁵⁴ Орден Карађорђевог звезде, *Вечерње новости* од 21. априла 1904. године.

³²⁵⁵ Члан 3. Закона о одличју Карађорђевог звезда, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

³²⁵⁶ Члан 4. Закона о одличју Карађорђевог звезда, *Српске новине* од 4. јануара 1904, 1.

³²⁵⁷ Орден Карађорђевог звезде, *Вечерње новости* од 21. априла 1904. године; *Мали журнал* од 11. новембра 1904, без пагинације.

³²⁵⁸ Орден Карађорђевог звезде, *Вечерње новости* од 21. априла 1904, без пагинације.

³²⁵⁹ Д. Грбовић, Знамења настала поводом стогодишњице Првог српског устанка у збирци Завичајног музеја у Јагодини, *Корени II*, Јагодина 2004, 3.

³²⁶⁰ Конкурс Главног средишњег одбора за прославу стогодишњице за израду медаље-споменице која ће се делити о свечаности 6,7, и 8 августа. *Вечерње новости* од 2. априла 1904. АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

Већ 1. априла 1904. године вајар Јован Пешић упућује писмо Главном средишњем одбору за прославу Устанка, где наводи да у расписаном конкурс за композицију споменице није наведена величина ни награда која ће се дати за композицију или модел. С тога је неопходно да буде обавештен како би приступио изради нацрта или само модела.³²⁶¹ Вајари Петар Убавкић и Сименон Роксандић Главном одбору предлажу да се поводом стогодишњице поред медаље уради и биста војда Карађорђа. У писму председнику Одбора од 12. марта 1904. године Петар Убавкић га обавештава да ће ускоро завршити споменицу, медаљу коју би могао ставити на располагање.³²⁶² Поред државе и Главног одбора израду медаља-споменице поручивала су поједина друштва и појединци.

Изложбени одбор Великошколске омладине у Београду расписао је Конкурс за израду споменице која би се додељивала учесницима на Првој југословенској изложби у Београду.³²⁶³ Право учешћа имали су сви југословенски уметници. Условима је било дефинисано да ће се споменица радити у виду коване новчанице пречника 60 мм. На лицу (аверсу) треба да буде представљена идеја зближавња Југословена под егом уметности са натписом: *Прва југословенска уметничка изложба у Београду 1904*, а на наличју (реверсу) треба да буде представљена идеја Устанка српског народа- рађање Србије са натписом *У спомен стогодишњице Српског устанка Великошколска омладина суделовачу*. Како је било наведено у условима конкурса скице су морале бити пластичне, што детаљније приказане, док се цртежи неће узимати у оцену. Њихов избор био је поверен оцењивачком суду који би се образовао и за награду изложбених дела. Све скице награђене и ненаграђене које буду до назначеног рока пристигле Изложбеном одбору требале су бити изложене на Првој југословенској уметничкој изложби у Београду. За споменицу су се додељивале три награде: прва награда је била 1000 динара, друга 300, а трећа 200 динара. Уметник чије решење буде изабрано био је у обавези да у што краћем року, не дужем од два месеца, изради коначну верзију која ће се умножити. Крајњи рок за достављање радова, који су морали бити под шифром, био је 1/14. септембар 1904. године.³²⁶⁴

³²⁶¹ АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

³²⁶² АС-МПс Ф 4, бр. 37/904.

³²⁶³ *Нова искра*, август 1904, 253.

³²⁶⁴ *Нова искра*, август 1904, 254.

Изложбени одбор прихватио је нацрт споменица-медаље у знак сећања на прославу стогодишњице Устанка и крунисања Владислава Тителбаха, сликара и етнографа,³²⁶⁵ чију је израду серија је финансирао је шпедитер из Београда Драгутин Вулићевић. Оне су се израђивале од месинга, бронзе или злата пречника око 35 мм³²⁶⁶ или величине нешто мање од тадашњих кованица од пет пара,³²⁶⁷ са ушицом и алком око које је била трака у боји српске тробојке. На лицу медаље су у профилу приказана попрсја Карађорђа и краља Петра у свечаним униформама. Десно од њих је палмина грана испод које је у квадрату сигнатура ТВ, иницијали Владислава Тителбаха. На овој страни медаље је натпис *Карађорђе Петровић** Петар I краљ Србије*. На другој страни испод натписа: *1804-1904. Споменица-Стогодишњице Устанка и крунисања Краља Петар I** приказано је „Васкрсење српске слободе у Устанку и крунисање Србије“.³²⁶⁸ Символично на овој страни медаље приказана је алегоријска префигурација крунисане Србије у лику жене са круном на глави и скиптаром у десној руци. Поред ње седи Карађорђе³²⁶⁹ са јатаганом у рукама чији је поглед усмерен ка Србијиној подигнутој левој руци. Њихову позадину обасјавају зраци сунца која се појављује изнад Карађорђевог града у Тополи. Медаља се продавала по цени од 1 динара.³²⁷⁰

Модел споменице Првог српског устанка урадио је и вајар Ђорђе Јовановић. На једној страни су били ликови краља Петра I и војда Карађорђа а на другој алегоријски представљена „Историја Србије“. „Десно је Србија из 1804. године, окована за стене тешком ланцима, а поред ње орао спреман да полети, у позадини је Жича, а кроз ваздух се види Карађорђе са мачем и заставом. Лево је Србија из 1904. године, наслоњена на топ мирно и достојанствено очекује будућност; поред њених ногу су атрибути науке, уметности и културе, а иза је српски краљевски двор“.³²⁷¹

Уручивање награда најбољим ученицима и студентима била је пракса у великом броју европских држава у XVIII и XIX веку. Оне су се додељивале као награде за постигнути

³²⁶⁵ Наведено код: Д. Грбовић, Знамења настала поводом стогодишњице Првог српског устанка у збирци Завичајног музеја у Јагодина, *Корени II*, Јагодина 2004, 3.

³²⁶⁶ Д. Грбовић, Знамења настала поводом стогодишњице Првог српског устанка у збирци Завичајног музеја у Јагодина, *Корени II*, Јагодина 2004, 3.

³²⁶⁷ Медаља-споменица од месинга продавала се по цени од једног динара. *Вечерње новости* од 27. августа 1904. године.

³²⁶⁸ *Вечерње новости* од 27. августа 1904, без пагинације..

³²⁶⁹ У Вечерњим новостима овај лик је представљен као Србин Шумадинац. *Вечерње новости* од 27. августа 1904. године.

³²⁷⁰ *Нова искра*, септембар 1904, 286.

³²⁷¹ Разно, *Нова искра* бр.4, Београд 1904, 126.

успех током школовања или његов завршетак.³²⁷² У Русији су се у XVIII веку додељивале мале златне и сребрне медаље ђацима и студентима са ликом царице Јелисавете Петровне, 26. априла, у спомен на дан њеног крунисања.³²⁷³

Слична пракса уводи се и поводом обележавања Првог српског устанка. По нацрту вајара Ђорђа Јовановића по поруџбини престолонаследника Ђорђа Карађорђевића, израђена је јубиларна школска медаља која је дељена на Петровдан. Ливена је од алуминијума и имала је правоугаону траку у бојама српске тробојке. На лицу медаље је у профилу погрсје Петра I Карађорђевића у свечаној униформи, изнад кога је натпис *Петар I краљ Србије*. На другој страни у врху је шестокрака звезда од које се пружају зраци, по средини натпис *За успомену стогодишњице-српског устанка-престолонаследник-Ђорђе ученицима основних школа*, који уоквирују у полукругу исписане године *1804-1904.* и палмина грана.

Поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка и крунисања вајар Петар Убавкић урадио је две споменице (плакете).³²⁷⁴ Оне су рађене у бронзи, као рељефи, димензија 70x90 мм. На једној је погрсје Карађорђа са натписом *Карађорђе 1804-1904*, а на другој краља Петра са натписом *Петар I краљ Србије 1904.*³²⁷⁵ На свакој од медаља испод погрсја је потпис вајара П. Убавкић. Током прославе продавале су се код књижара Маричића и Јанковића књижара у Кнез Михајловој и Павла Обрадовића у Касини. Убавкић се 17. септембра обратио Министарству просвете, за откуп ових плакета по цени од 6 динара за пар. У образложењу своје понуде он је истакао да успомене на ове свечаности требају да буду трајне, а ове плакете могу се користити као украс у канцеларијама, на писаћим столовима у државним надлежствима, основним и средњим школама и као награде ученицима.³²⁷⁶

Споменице су се по одлуци министра просвете од 17. новембра 1904. године могле набављати као украси за школске канцеларије остале просветне установе.³²⁷⁷ По мишљењу Богдана Поповића који је достављан у виду реферата Главном просветном

³²⁷² А.Г. Стацура, Фалеристика в системе образования: академические нагрудные знаки, *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2010. № 1 (3), 71.

³²⁷³ А.Г. Стацура, Фалеристика в системе образования: академические нагрудные знаки, *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2010. № 1 (3), 71.

³²⁷⁴ *Вечерње новости* од 31. августа 1904, без пагинације.

³²⁷⁵ Споменице П. Убавкића, *Вечерње новости* од 6. септембра 1904, без пагинације.

³²⁷⁶ АС-МПс Ф 16, бр. 68/905.

³²⁷⁷ На основу одлуке министра просвете упућени су дописи свим просветним установама, управама Државне штампарије, Народног музеја, Народног позоришта, Државног архива у коме их обавештавају да могу набављати Убавкићеве плакете. АС-МПс Ф 16, бр. 68/905.

одбору стоји да су рељефи рађени уметнички и врло брижљиво.³²⁷⁸ „Сличност са оба лика је довољна иако је у овако малом формату то веома тешко постићи. Конструкција глава и моделовање површина су изведене тачно, ликови су задржали до појединости своје карактеристике (облик главе, коса, обрве, брада..)Одела су добро изведена и чине живописан украс рељефа. Плоче на којима су ликови изведени су добро израђене.Када се узме у обзир која лица рељефи представљају, да су то мале ствари за откуп и поклањање и да ће се њиховим излагањем, односно поклањањем у извесној мери ширити и уметност у народу, они заслужују да се откупе као украси за учионице и школске канцеларије и као награде добрим ученицима“.³²⁷⁹

Поводом прославе Првог српског устанка као успомену на ту јубиларну годину организациони одбор Првог српског лекарског и природњачког конгреса израдио је бронзану споменицу величине 55 мм у пречнику. На њој је са једне стране био лик Јосифа Панчића, лекара и природњака, а са друге натпис.³²⁸⁰

Поводом јубилеја стогодишњице Првог српског устанка Министарство грађевина је донело Одлуку о издавању јубиларних поштанских марки у вредности од 5,10,15,20,25 и 50 пара на којим ће бити представљени важни догађаји из Првог српског устанка.³²⁸¹ Оне су требале бити у употреби само ограничено време, до краја 1904. године.Тим поводом Министарство се обратило историчарима за мишљење које догађаје би требало представити.

Решење за две јубиларне марке *Устанак у Тополи и Карађорђе и краљ Петра Први Ђорђе Јовановић* урадио је вајар Ђорђе Јовановић.³²⁸²

На основу Закона о поштама, а по Решењу Министарства грађевина од 28. јула 1904. године, израђене су јубиларне поштанске марке од 1, 3 и 5 динара и 5, 10, 15, 25 и 50 пара, новим клишеима на белој хартији са утиснутом вредношћу и различитих боја.³²⁸³

Нацрт је рад вајар Ђорђа Јовановића, а орнаментика Стојана Тителбаха. Клише за умножавање урадио је у Паризу уметник Мишон.³²⁸⁴

³²⁷⁸ Реферат Богдана Поповића од 8. новембра 1904. године *Просветни гласник* од 1. јануара 1905, 18.

³²⁷⁹ Реферат Богдана Поповића од 8. новембра 1904. године, *Просветни гласник* од 1. јануара 1905, 18.

³²⁸⁰ Цена медаље 4 динара. *Нова искра*, септембар 1904, 286.

³²⁸¹ Јубиларне марке, *Политика* од 24. фебруара 1904, 3.

³²⁸² А. Шаулић, Ђорђе Јовановић, српски вајар, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, бр. 16, Нови Сад 1957, 57; У. Ж.Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991, 231.

³²⁸³ Поштанска марка од 1 динара „мрко жуте“ боје, 3 динара „ затворено зелене“ и 5 динара „затворено љубичасте“, 5 пара зелене боје, 10 пара црвене, 15 пара љубичасте, 25 плаве и 50 “мрко браон“ боје. *Српске новине* од 7. септембра 1904, 914.

³²⁸⁴ За прославу стогодишњице Устанка штампане су јубиларене марке, *Вечерње новости* од 14. јуна 1904, без пагинације.

Све јубиларне марке су биле истих димензија дужине 27 мм, ширина 40 мм са перфорацијом. Код марака од 5,10,15,25 и 50 пара текст и композиција су исти само се разликују по боји. На њима је у средини стилизовани медаљон који је уоквирен криновима. У медаљону су два рељефна лика Карађорђа и краља Петра I. Више рељефа је петокрака звезда, а испод гранчица ловора. Са леве стране је натпис *Карађорђе*, а са десне *Петар I*. Испод медаљона је двоглави орао, а испод њега трака на којој је напис *Spes mihi prima Deus* (Бог ми је прва нада) девиза дома Карађорђевића. Са обе стране медаљона је по једна правоугаоно поље (таблица) уоквирена криновима, гранчицама ловора. У правоугаоним пољима су исписане године 1804. и 1904. Изнад њих је натпис Краљевина Србија, а испод вредност и „Пошта“.

Поштанске марке од 1, 3 и 5 динара у средини имају исте стилизоване медаљоне са криновима. У медаљону је изведена једна алегоријска група која представља Први српски устанак у Орашцу на челу са Карађорђем. Испод ове групе су речи „*Зора ослобођења 1804*“. Остали детаљи су исти као и на поштанским маркама од 5,10, 15, 25 и 50 пара. Јубиларене поштанске марке биле су у оптицају од 8. септембра до краја 1904. године.³²⁸⁵

Смена династија донела је промене и у издавању новца. Долазак новог владра подразумевао је појаву његовог лика на националној монети. Краљ Петар, 26. фебруара 1904. године потписао је Закон о замени сребрног новца, емитованог на основу Закона од 30. новембра 1873. године. Новим Законом омогућено је ковање новца од 50 пара, 1, 2 и 5 динара у сребру, 3 паре од никла и 2 паре од бронзе.³²⁸⁶ Један од разлога, поред очекивања да ће се од ковања ситног новца остварити добит за поуну касе државних финансија Србије, била је смена династија и обележавање стогодишњице Првог српског устанка.

На аверсу кованице од 5 сребрних динара налазили су се ликови краља Петра и Карађорђа у профилу, око којих иде натпис *Петар I* и *Карађорђе*, а испод име гравера Schwartz. На реверсу је грб Србије са круном на врху. С леве стране круне је исписана *1804.*, а с десне *1904.* година. Испод грба је ознака вредности *5 динара*. По ивици новчића је низ тачкица. Обод је гладак са испупченим натписом: *Бог чува Србију*, а било је и примерака на којима је писало *Бог Србију чува*. За потребе двора један број је био искован у злату³²⁸⁷.

³²⁸⁵ *Српске новине* од 7. септембра 1904, 914.

³²⁸⁶ С. Пантелић, Сребрни ковани новац из 1904. године, *Банкарство*, бр. 3, Београд 2015, 142.

³²⁸⁷ С. Пантелић, Сребрни ковани новац из 1904. године, *Банкарство*, бр. 3, Београд 2015, 145.

Поред предмета од текстила (застава), разгледница, плаката, медаља, новчаница, поштанских марака Први српски устанак као мотив јавља се и на предметима за свакодневну употребу у домаћинству.

Тако су се израђивали предмети од стакла са ликовима јунака устаничког периода. У њиховој изради се посебно издвајала радионица Уроша Чавића из Велике Кикинде која је радила у периоду од 1903. до 1944. године.³²⁸⁸ На једноставно обликованим чашама и бокалима, преко мустри, штампане су слике на стаклу са натписима, које су се понекад и ручно дорађивале. За сваки лик је прављен посебан клише. Њих су према познатим представама најпре израђивали чешки мајстори, а у периоду између два светска рата домаћи уметници и гравери.³²⁸⁹

Биле су то препознатљиве сцене из националне историје, ликови владара, јунака, светитеља и песника, често праћени натписима, стиховима и порукама патриотског садржаја.

У радионици Уроша Чавића израђивали су се сетови за вино (бокал и шест чаша), сетови за воду (бокал и дванаест чаша), сетови за ракију (мали бокал са чашицама) на којима су били приказани и ликови јунака из Првог српског устанка: Карађорђе, Хајдук Вељко, Васа Чарапић, Стеван Синђелић, Јанко Катић, Миленко Стојковић, Сима Марковић, Петра Добрњац, Сима Ненадовић, Алекса Ненадовић, Лука Лазаревић, Арсеније Лома.

Сви они су сликани у боји, у овалним медаљоним са исписиваним стиховима и порукама патриотског садржаја који карактеришу приказану личност. Тако на чаши са ликом Хајдук Вељка стоји *Главу дајем-Крајину не дајем*,³²⁹⁰ Стевана Синђелића *И звизне...Прште све у зрак...А кроз страхоту и кроз прах чује се узвик...алах...алах...!*³²⁹¹

Поводом крунисања краља Петра 8. септембра 1904. године израђена је посебна серија чаша³²⁹² за воду изливену у калупу од опалног стакла, непрозирног стакла беле

³²⁸⁸ О Урошу Чавићу, С.А.Гајић, *Стаклена чаролија Уроша Чавића-осликавање на стаклу, Рад Музеја Војводине*, Нови Сад 2011, 279-292.

³²⁸⁹ С.А.Гајић, *Стаклена чаролија Уроша Чавића-осликавање на стаклу, Рад Музеја Војводине*, Нови Сад 2011, 281.

³²⁹⁰ С.А.Гајић, *Стаклена чаролија Уроша Чавића-осликавање на стаклу, Рад Музеја Војводине*, Нови Сад 2011, 284.

³²⁹¹ С.А.Гајић, *Стаклена чаролија Уроша Чавића-осликавање на стаклу, Рад Музеја Војводине*, Нови Сад 2011, 285.

³²⁹² Ова серија чаша могла је настати и касније. У Историјском музеју Србије води се као рад Фабрике стакла из Јагодине. Овај податак би требало узети са резервом с обзиром да је 1904. године јагодинска фабрика била пред банкротом и да нема податак да је радила са опалним стаклом, тако да се може претпоставити да су рађене у иностранству у словеначкој фабрици Храсник из Цеља, некој од чешко-словачкој мануфактури или у Параћину. Подаци добијени од колегинице Јасмине Трајков, музејског саветника Завичајног музеја Јагодина.

боје, уз употребу емајлне боје и позлате.³²⁹³ На њима су поред српског грба, двоглавог орла са круном, у овалним оквирима приказани ликови Карађорђа и краља Петра. Испод сликане представе је трака са натписом *Успомена на крунисање 8. септембра 1904.г.* а ликова Карађорђа и краља Петра *вожд Карађорђе и Петар Карађорђевић краљ Србије.*³²⁹⁴

ПРВИ СРПСКИ УСТАНКА КАО ТЕМА СРПСКЕ КИНЕМАТОГРАФИЈЕ

Филм је уметност модерног доба која настаје крајем XIX века,³²⁹⁵ са појавом кинематографа, уређаја за његово приказивање. Као нови медији који почива на серији слика, чијим се смењивањем ствара илузија покрета, постаје јако пропагандно средство које се поред забаве користи у политичке и комерцијалне сврхе (рекламе).

Историја филма започиње 28. децембра 1895. године у Паризу приказивањем црно-белих немих филмова браће Лимијер *Улазак воза у станицу, Излазак радника из фабрике, Поливени поливач.*³²⁹⁶ С обзиром на њихову брзу међународну дистрибуцију, већ шест месеци касније, 25. маја 1896. одржана је прва филмска пројекција и у Србији.³²⁹⁷ У кафани „Златни крст“ на Теразијама представник предузећа „проналазача кинематографа браће Лимијер из Лиона“,³²⁹⁸ Андре Кар³²⁹⁹ приказао је програм у осамнаест слика (сваког дана по девет живих слика).³³⁰⁰ Једној од пројекција присуствовали су и краљ Александар и његова мајка, краљица Наталија Обреновић.³³⁰¹ Пројекције филмова имале су форму модерног спектакла,³³⁰² које су подстакле да кафанске просторе и шаторе замене биоскопи. Крајем 1908. године београдски угоститељ Светозар Боторић отворио је у своме хотелу „Париз“ први стални биоскоп у Србији „Кинематографско позориште“.³³⁰³

³²⁹³ А. Вујновић, *Стакло Кнежевине и Краљевине Србије у збикама Историјског музеја Србије, Књига о стаклу*, Зборника радова са синпозијума „150 година стакларства у Србији“, Јагодина 2002, 89.

³²⁹⁴ А. Вујновић, *Стакло Кнежевине и Краљевине Србије у збикама Историјског музеја Србије, Књига о стаклу*, Зборника радова са синпозијума „150 година стакларства у Србији“, Јагодина 2002, 89.

³²⁹⁵ Н. Bredekamp, *A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“*, *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), 426-428..

³²⁹⁶ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 16.

³²⁹⁷ *Мали журнал* од 27. маја 1896.2-3.

³²⁹⁸ *Мали журнал* од 27. маја 1896.2-3; Пав.В. Вујић, Најновији фотографски изналазак-кинематограф, *Српске новине* од 5. јуна 1896.2.

³²⁹⁹ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 17.

³³⁰⁰ *Мали журнал* од 27. маја 1896.2-3.

³³⁰¹ *Мали журнала* од 5. јуна 1896.2.

³³⁰² Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, 187.

³³⁰³ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 17.

Историја уметности као историја слике, филм посматра као визуелну уметност која се бави „животом и смрћу“.³³⁰⁴ Први снимљени филмови били су инспирисани књижевним делима или су имали документарну форму која је почивала на свакодневним догађајима.³³⁰⁵

Филм као ново пропагандно средство већ на самом почетку схваћен је и као сведочанство једне епохе. Посебна пажња била је посвећена важним догађајима. Управо најстарији сачувани филм, који се снимљен у Србији, био је Крунисање краља Петра Карађорђевића, Енглеца Френка Монтершоа (Frank S. Mottershaw).³³⁰⁶

Развој кинематографије подстиче и нове жанрове. Већ од почетка XX века почињу да се снимају и играни филмови са темама из националне историје. Једна од њих био је и *Убиство војводе од Гиза*, Калмета и Ле Баргија из 1908. године.³³⁰⁷ Испунивши високе естетске захтеве ова историјска драма је показала да филм није само јефтина забава већ да може бити и медији „високе уметности“.

Од 1911. године у Београду су активни и први српски филмски продуценти Светозар Боторић, браћа Савић, Ђока Богдановић, као и први српски филмски сниматељ Славко Јовановић.³³⁰⁸ Они су снимили велики број документарних филмова (журнала) и три играна филма 1911. године *Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа*, *Улрих Цељски* и *Владислав Хуњади* и *Јадна мајка* године. Иако је Први светски рат прекинуо све активности у Србији, у избеглиштву, на Крфу 1916. године основана Филмска секција Српске војске.³³⁰⁹

Филм *Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа* био је први играни српски филм са тематиком из националне историје. После 1928. године филму се губи траг³³¹⁰ и до 2003. године када је Југословенска кинотека обавештена од стране Аустријског филмског архива (Filmarchiv Austria) да се у једном откупљеном фонду налазе и неки стари српски филмови,³³¹¹ није се знало да ли је филм уопште сачуван. Пронађен је

³³⁰⁴ Н. Bredekamp, A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“, *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), 428.

³³⁰⁵ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, 191.

³³⁰⁶ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 17.

³³⁰⁷ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, 187.

³³⁰⁸ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 17.

³³⁰⁹ Д. Косановић, *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011, 17.

³³¹⁰ Према неким подацима последње приказивање било је 1928. године за југословенске исељенике после чега му се губи траг. <https://www.youtube.com/watch?v=SWPe1hj1akg>

³³¹¹ Према опису, дошло се до закључка да је међу њима и филм *Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа*. Убрзо затим, 16. јула 2003. године упрвник архива Југословенске Кинотеке Александар

јула 2003. године у Бечу у Аустријском филмском архиву у колекцији Игнаца Рајнталера³³¹² где су су га идентификовали управник архива Југословенске кинотеке Александар Ердџановић и Радослав Зеленовић директор Југословенске кинотеке.

Филм је премијерно приказан 10/23. октобра 1911. године на посебним пројекцијама за новинаре и на двору.³³¹³ Прве представе за публику биле су од 17. до 20. новембра у биоскопу позоришту Гранд, Боторићевог хотела Париз.³³¹⁴ После тога приказиван је широм Србије, 1912. године у Смедереву, Нишу, Ваљеву, 1915. године у Скопљу, а после рата 1919. године у Сарајеву, 1925. године у Београду и 1928. нашим исељеницима у Америци што је према неким подацима било и последње приказивање после чега се о филму све до 2003. године није ништа знало.³³¹⁵ Рестаурирана копија филма приказана је 14. фебруара 2004. године, на двестоту годишњицу Првог српског устанка.

Филм *Живот и дела бесмртног војска Карађорђа*, посвећен родоначелнику владајуће династије и утемељивачу нововековне српске државе појављује се на стогодишњицу

Ердџановић и директор Југословенске кинотеке Радослав Зеленовић су у Аустријском филмском архиву идентификовали не само први српски играни филм из 1911. већ и још нека остварења значајна за историју српског филма као и друге Боторићеве филмове снимљене од 1911. до 1914. године: Једна сеоска српска свадба, Трке на Бањици, Сахрана Милована Миловановића, Летеће авијатичара Ђованија Видмера на Бањици, Кроз Јужну Србију, Погреб Николаја Хартвига... С. Ђирић, Ово је чудо, Како су нађени први српски играни филмови. У великој количини негатива и позитива пронађени су многи ретки филмски материјали о краљевској породици Карађорђевић, њиховим свечаностима, венчањима и сахранама, о борбама српске војске у Првом светском рату и други материјал.

<http://www.novipolis.rs/kultura/30614/zivot-i-dela-besmrtnog-vozda-karadjordja.html>

С. Ђирић, Ово је чудо, Како су нађени први српски играни филмови, *Политикин забавник* бр. 3320, Београд 25. септембра 2015.

<file:///D:/My%20Documents/1%20srpski%20ustanak%20Karadjordje%202019/DR%20radnaa%20verzija/3%201903-1918/1903-1918/1903->

<1918/%D0%9A%D0%B0%D0%BA%D0%BE%20%D1%81%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D1%92%D0%B5%D0%BD%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B2%D0%B8%20%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%20%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%20Politikin%20Zabavnik.pdf>

³³¹² Осјечанин Игнац Рајнталер (Ignaz Rheintahler), је био власник кинематографа (биоскопа) "Royal bio" још пре Првог светског рата, а по неким подацима и биоскопа „Urania“. Бавио се такође и дистрибуцијом филмова на територији Аустро-Угарске монархије. Почетком двадесетих година XX века са породицом се преселио у Аустрију. У фонду који је крајем деведесетих година удовица његовог сина продала Филмском архиву Аустрије, пронађено преко две трећине филмског фонда првог српског филмског продуцента Светозара Боторића. Иако није познато како је до филмова дошао претпоставља се да је то било за време окупације током Првог светског рата када је Боторићева имовина реквирирана, а он послат у заробљеништво где је 1916. године преминуо. А.С. Ердџановић, *Продуцент Светозар Боторић и његови филмови* на порталу:

<http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

³³¹³ А.С. Ердџановић, *Продуцент Светозар Боторић и његови филмови* на порталу:

<http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

³³¹⁴ Оглас, *Правда* од 16. новембра 1911, 3.

³³¹⁵ <http://www.novipolis.rs/kultura/30614/zivot-i-dela-besmrtnog-vozda-karadjordja.html>

доношења уставних аката којима је била уређена држава Првог српског устанка, а којима је Карађорђу потврђен положај вође српског народа.³³¹⁶

Продуцент филма био је Светозар Боторић, заступник француске фирме Пате Фрер и власник београдског хотела „Париз“ на Теразијама, у коме је крајем 1908. отворен први биоскоп „Кинематографско позориште“. Боторић заједно са групом београдских синеаста окупљених у „Удружењу за снимање српских филмова“, које је предводио Илија Станојевић Чича Илија, глумац и редитељ Народног позоришта, 1911. године почиње снимање првих „српских народних филмова“.³³¹⁷

Вероватно инспирисан француским играним филмовима, са историјском тематиком попут *Убиство војводе од Гиза* из 1908. године, који је био добро прихваћен од стране београдске публике, Боторић се одлучио да продуцира и снимање филма посвећеног Карађорђу.³³¹⁸

Режисер, глумац и један од сценариста филма уз Ћиру Савковића Манока³³¹⁹ био је Чича Илија Станојевић. За писање сценарија као основа коришћени су драма *Карађорђе* Милоша Цветића, народна епска песма Почетак буне на дахије као и друга историографска дела о Карађорђу.³³²⁰ Сниматељ је био Француза Луј де Бери из Пате Фрера, кога је Боторић најпре ангажовао за снимање филмских журнала.

Филм је сниман током августа и септембра у Београду на локацијама на Ади Циганлији, Калемегдану, Топчидеру, Бањичком пољу (сцене Бој на Мишару), док су сцене у ентеријеру снимане у дворишту хотела „Париз“ (данашњи простор Безистана).³³²¹ Костими и декор били су позајмљени из Народног позоришта, а у снимању Боја на Мишару учествовала је и коњица Српске војске.

У погледу стила, *Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа* је типично дело епохе у којој је настао, са очигледним утицајем француских историјских филмова из куће “Пате” у чијој лабораторији су, уосталом и израђена сва Боторићева остварења.³³²² По завршетку снимања Чича Илија је са Ћиром Маноком који је поред тога што је био

³³¹⁶ Р.Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008,72.

³³¹⁷ С. Јовичић, *Кинематографија у Србији 1896-1941*, Београд 2010, 25.

<http://www.suedslavistik-online.de/02/jovicic.pdf>

³³¹⁸ <http://www.novipolis.rs/kultura/30614/zivot-i-dela-besmrtnog-vozda-karadjordja.html>

Није познато да ли је Светозар Боторић, самоиницијативно или по нечијој сугестији финансирао једна од прва два српска играна филма. Стварање нашег филма, *Време*, Београд 19,20,21,22. април 1930, 11.

³³¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=SWPe1hj1akg>

³³²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=SWPe1hj1akg>

³³²¹ Стварање нашег филма, *Време*, Београд 19,20,21,22. април 1930, 11.

³³²² А.С. Ердџановић, *Продуцент Светозар Боторић и његови филмови* на порталу: <http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

сценариста филма био и Боторићев пословни партнер, отишао у Париз где је добио једну колорисану копију док је Пате задржао негативе.³³²³

Структуру филма *Живот и дела бесмртног војда Карађорђа* чини 16 епизода-таблоа који су карактеристичне за ране француске филмове, још код Мелијеса и браће Пате.³³²⁴ Оригинална верзија филма је била дуга 1800 метара, док је новопронађена копија знатно краћа, по свему судећи недостаје око тридесет одсто првобитног филма.³³²⁵

Према писању штампе филм је трајао око 88 минута, док пронађена копија траје око 48 минута. Да поједини делови недостају примећује се у одређеним епизодама. Реч је о сценама Боја на Мишару као и о епизодама из Карађорђевог живота од 1811. до 1817. године, углавном оним које се односе на слом српске државе, његов одлазак из Србије и боравак у Русији. О тачном трајању филма најверодостојнији податак даје дневни рапорт за 11/23. октобар 1911. године, дежурног ордонанса Њ.К.В. престолонаследника Александра, капетана I класе Михаила Ваљаревића у коме пише: „21,15h -22,15h “ са Њ.В. краљем у престоној сали ради гледања кинематографских слика”.³³²⁶

Живот и дела бесмртног војда Карађорђа био је први српски играни филм са темом из националне историје. Филм је конципиран из епизода које прате живот Карађорђа од рођења до убиства у Радовањском лугу. Оне се хронолошки могу поделити на оне пре, за време и после Првог српског устанка. Догађаји пре Првог српског устанка приказани су сценама детињства, женидбе, убиства Турчина и одласка са породицом у Срем, убиства очуха Петронија, ратовања у Михаљевићевом фрајкору и повратка у Србију. Као увод у почетак Првог српског устанка послужио је приказ турског зулума, сцена у којој дахије најпре гледањем у тепсију напуњену водом из Дунава, а потом читањем светих књига тумаче небеске прилике, после које је најављена сече кнежева. Затим је приказан Устанак у Орашцу (избор војда и заклињање), састанак Карађорђа са протом Матејом и Петром Новаковићем пред пут у Русију, убиство брата Маринка. Једина приказана битка била је Битка на Мишару 1806. године. Даље следи сукоб 1811. године са Петром Добрњцем, Миленком Стојковићем и Јаковом Ненадовићем и као последња сцена убиство Карађорђа у Радовањском лугу у којој је приказан и договор кнеза Милоша и Вујице Вулићевића који му је предходио. На крају филма су

³³²³ Стварање нашег филма, *Време*, Београд 19,20,21,22. април 1930, 11.

³³²⁴ А.С. Ердџановић, *Продуцент Светозар Боторић и његови филмови* на порталу: <http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

³³²⁵ <http://www.novipolis.rs/kultura/30614/zivot-i-dela-besmrtnog-vozda-karadjordja.html>

³³²⁶ А.С. Ердџановић, *Продуцент Светозар Боторић и његови филмови* на порталу: <http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

представљени и Његошеви стихови из Горског вијенца посвећени Карађорђу и споменик Ослободиоцима Београда који је кнез Александар Карађорђевић подигао 1848. године.

Улоге су биле поверене најистакнутијим глумцима Народног позоришта у Београду. Милорад Петровић глумио је Карађорђа, Теодора Арсеновић његову жену Јелену, Карађорђеву мајку Вукосава Јурковић, Александар Милојевић Проту Матеју Ненадовића, Драгољуб Сотировић Хајдук Вељка и Карађорђевог брата Маринка, Јеврем Божовић Карађорђевог оца/очуха и кнеза Милоша, Добрица Милутиновић Јанка Катића, Чича Илија Станојевић Вујицу Вулићевића и турског пашу, Сава Тодоровић старца Фочу, а четири дахије у Петар Лазић Ланер, Јеврем Јеша Божовић, Јован Антонијевић Ђеда и Жика Димитријевић Паралажа. Карађорђа као дечака играо је Миле Димитријевић, а Циле Богић који је служио у ђачком ескадрону имао је улогу Јована Курсуле.³³²⁷

У Вечерњим новостима 11. октобра 1911. године објављен је текст о првој пројекцији филма која је била само за новинаре.³³²⁸ У њему је писало да су летос чланови Народног позоришта снимили за фирму Пате Фрер из Париза историју Карађорђевог живота од рођења до смрти. *„Слика је изведена врло лепо, чисто, без икаквог треперења, а својом садржином изазиваће праву сензацију свуда где се буде приказивала. На слици се врло лепо виде и лепо су извели своје улоге: Милорад Петровић као Карађорђе, Сава Тодоровић као Старац фочо, Илија Станојевић као Вујица Вулићевић, Сотировић као Хајдук Вељко, Милутиновић као Јанко Катић, гђица Јурковићева као мати Карађорђева, гђа Павловић као жена из народа и гђа. Арсеновићева као Јелена, жена Карађорђева. Од слика је најбоље изведена на кладенцу, када Карађорђе одводи Јелену, збор у Орашцу и кад дахије „хватају на небу прилику“. И остале слике су лепо изведене, али се ове три издвајају. Не би било рђаво када би се и надлежни мало заинтересовали за ову ствар и да је помогну, како би смо могли гледати живу нашу историју.“*³³²⁹

Филм *Живот и дела бесмртног војска Карађорђа* имао је изузетан значај и визуелизацији периода Првог српског устанка. Његову појаву резултирали су и актуелне политичке прилике. С обзиром на моћ филма који се називао и „хиподермална игла“ и „чаробни метак“ с обзиром на ефекат који је изазивао код

³³²⁷ Стварање нашег филма, *Време*, Београд 19,20,21,22. април 1930, 11.

³³²⁸ *Вечерње новости* од 11. октобра 1911,2.

³³²⁹ *Вечерње новости* од 11. октобра 1911,2.

посматрача,³³³⁰ он је био јако пропагандно средство. Филм *Живот и дела бесмртног војвода Карађорђа* се појављује на стогодишњицу доношења уставних аката на којима је била уређена српска држава у Првом српском устанку.³³³¹ Симболично она је означавала врхунац устаничког уређења Србије као и власти војвода Карађорђа. Те године се обрачунава и са својим противницима Петром Добрњцем и Миленко Стојковићем што је у филму и представљеном сценом у филму.

Визеуализација живота и дела вође Првог српског устанка није имала за циљ искључиво пропаганду у корист владајуће династије Карађорђевић, с обзиром на државно-политичке прилике она је требала да послужи као морални подстицај у милитаризацији нације,³³³² за ратне сукобе који су предстојали.

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК У УМЕТНОСТИ И ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914-1918)

Први светски рат донео је велико разарање земље у коме је трајно изгубљен велики број књижевних, уметничких и дела визуелне културе, историјских докумената.

Губитак културних артефакта који иницирају и обликују сећање одражава се и на конституисање идентитета и хомогенизацију нације.³³³³ Он подстиче процес заборављања које је као и сећање саставни део културног памћења.³³³⁴

Бавећи се контекстима у којима се одвија заборављање, Алаида Асман долази до закључка да оно представља важну културну стратегију и основу новог почетка.³³³⁵ Дефинише га као збирни појам који покрива најразличитије радње, поступке и стратегије.³³³⁶

Посебан облик заборављања представља симболично уништавање противника *damnatio memorie*.³³³⁷ Овај облик репресивног заборављања (кажњавања) својствен је

³³³⁰ N. Reeves, The power of film propaganda-myth or reality? , *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 13, No. 2, 1993, 182.

³³³¹ Р.Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008,72.

³³³² О употреби филма у пропагандне сврхе: N. Reeves, The power of film propaganda-myth or reality? , *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 13, No. 2, 1993, 181-201.

³³³³ А. Асман, Сећање, индивидуално и колективно, *Колективно сећање и политике памћења*, Београд 2015, 77.

³³³⁴ А.Асман, *Облици заорава*, Београд 2018,17.

³³³⁵ А.Асман, *Облици заорава*, Београд 2018,18.

³³³⁶ А.Асман, *Облици заорава*, Београд 2018,19.

³³³⁷ А.Асман, *Облици заорава*, Београд 2018,175.

периодима великих друштвених промена попут промена политичких режима³³³⁸ или ратних сукоба, када се јавља јака жеља да се прошлост избрише и замени новим „оснивачким митом“.³³³⁹ У таквим околностима потребно је трајно уклонити све оно што ће противуречити новоустановљеним друштвеним, културним и политичким приликама.

Окупација Краљевине Србије током Првог светског рата обележена је спровођењем управо овог вида репресивног заборављања. Забранама, девастацијом културног наслеђа, негирањем и преиначавањем историјских чињеница спроводио се процес уништавања националног идентитета од стране окупационих снага.

То се највише могло приметити у окупационој зони коју су држали Бугари.³³⁴⁰ У моментима „победничке опијености“ као чланови Савеза централних сила 1917. године Бугари су то и званично објавили.

У лето 1917. године у Софији професор Велча Антонов написао је историју Бугарске „Бугарска од почетка своје државотворности до наших дана (679-1917)“. Књига је штампана у Берлину на немачком језику са преводом једног немачког професора историје на Универзитету при Ратној академији у Берлину под насловом *Bulgarien vom Beginn seines staatlichen Bestandes bis auf unsere Tage (679-1917)*, Бугарска од почетка своје државотворности до наших дана (679-1917).³³⁴¹ Ова књига са свим старим и савременим илустрацијама и историјским картама била је званично издање, намењено немачком читаоцу. Поред негативног става према Србији и српском народу тенденциозно се велича бугарска национална врлина.

Тако се устанци и буне Срба на територији Пирота, Лесковца Ниша, у првој половини XIX века, називају Бугарским устаницима који су били свирепо угушени јер Европа није обратила пажњу на то.

О Теле кули, спомен обележју Првог српског устанка, Антонов пише као споменику турске свирепости сазиданом од побуњених Бугара.³³⁴²

³³³⁸ Политика *damnatio memorie* углавном се везује за тоталитарне режиме. Све што стоји на путу апсолутној истини с којим нови режим хоће да устоличи мора да нестане .А.Асман, *Облици заборава*, Београд 2018,104.

³³³⁹ А.Асман, *Облици заборава*, Београд 2018,122.

³³⁴⁰ Жив. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Теле кула, *Политика* од 1. јуна 1927,2.

³³⁴¹ V. Antonoff , *Bulgarien : vom Beginn seines staatlichen Bestehens bis auf unsere Tage : (679-1917)* , Berlin, Verlag von Georg Stilfe. Жив. Живановић, Пред свечаности у Нишу, Теле кула, *Политика* од 1. јуна 1927,2.

³³⁴² V. Antonoff, *Bulgarien: vom Beginn seines staatlichen Bestehens bis auf unsere Tage: (679-1917)*, Berlin, Verlag von Georg Stilfe,47.

О фалсификовању историјских чињеница које су Бугари спроводили током Првог светског рата расправљала је српска Народна скупштина у избеглиштву. На седници Народне скупштине, којој су присуствовали и савезнички посланици, одржаној на Крфу 12. априла 1918. године на дневном реду је био одговор председника Владе на интерпелацију Илије Илића и Светозара Ђорђевића и других о побуни у Србији (Топличком устанку 1917. године).³³⁴³ У име Владе на ово питање одговорио је министар унутрашњих дела Љ. Јовановић. Он је истакао да су Бугари одувек гајили претензије за оним што није њихово и да би преварили свет о тобожњим правима, фалсификују документа, пишу разне чланке и издају произвољне карте.³³⁴⁴ „У освајачкој незајажљивости они тврде да је њихово Поморавље, Тимок, Крајина и јужно Поморавље са Врањем. Они су за садашњег министра председника, који је рођен у источној Србији, рекли да је бугарски отпадник као што су доказали и за наше јунаке Краљевића Марка и Хајдук Вељка да су Бугари, пошто су рођени у крајевима који су њихови. Ћеле кулу подигнуту од костију Синђелићевих јунака палих за слободу, Бугари ипак не могу да униште пошто цео свет зна да она није подигнута од бугарских глава. Могу Бугари уништити у нашој земљи све и старе и нове споменике али цео свет за њих зна да су српски“.³³⁴⁵

И поред јаке бугарске пропаганде у аустроугарској штампи током Првог светског рата у текстовима у којима се приказивало споменичко наслеђе освојених територија српско културно наслеђе је јасно предочено. Тако се Ћеле кула искључиво назива спомеником који је подигнут од лобања Срба изгинулих у Боју на Чегру.³³⁴⁶

Током Првог светског рата у трећем тому Ханчинсонове *Историје нација*, објављеној у Лондону 1915. године, у поглављу посвећеном Србима, уз текст о Првом српском устанку нашле су се и две илустрације.³³⁴⁷ Једна је била портрет Карађорђа док је друга била репродукција слике Паје Јовановића *Повратак Црногораца из боја*, која је погрешно била потписана као сцена из *Устанка под Карађорђем*.³³⁴⁸

³³⁴³ Из Народне скупштине, дискусија о устанку у Србији и о кредитима, Устанак у Србији, *Велика Србија*, Солун 14. април 1918, 1.

³³⁴⁴ Из Народне скупштине, дискусија о устанку у Србији и о кредитима, Устанак у Србији, *Велика Србија*, Солун 14. април 1918, 1.

³³⁴⁵ Из Народне скупштине, дискусија о устанку у Србији и о кредитима, Устанак у Србији, *Велика Србија*, Солун 14. април 1918, 1.

³³⁴⁶ Nisch in Wandel der Beschiehte, *Dorolberger Volksrfeund*, Dornbirn 25. November 1915,1-2; Die Schädelstätte von Svrljig, *Gratzer Mittags Zeitung*, Den 13. November 1915,3-4; Mannigfaltiges, *Österreichische Illustrierte Zeitung*, Hefte 47, Wien 30. August 1914,1297; Durch das befiegte Serbien, *Neues Wiener Tagblatt*, Dienstag den 6. Februar 1917,2.

³³⁴⁷ O. Brilliant, The Serbs in W. Huntchinson, *History of the Nations*, vol III, London 1915, 1554-1557.

³³⁴⁸ O. Brilliant, The Serbs in W. Huntchinson, *History of the Nations*, vol III, London 1915, 1556.

Српска штампа која је излазила у иностранству током окупације земље, у циљу снажења националног духа својих сународника у избеглиштву објављивала је пригодне текстове којим би подстицала патриотска осећања. У ишчекивању тренутка повратка у отаџбину борбени дух подстицан је сећањем на јуначке подвиге Карађорђа, Стевана Синђелића, Хајдук Вељка, Васе Чарапића и других јунака Првог српског устанка.

У Ратном дневнику, органу Врховне команде у броју од 21. октобра 1917. године објављен је текст *Чегарски јунаци, Преци и потомци, истинити догађаји из прошлости и садашњости*.³³⁴⁹ Намера аутора текста била је да укаже да су потомци слични својим прецима, јер су и у овом рату били велики бојеви у којима је било и тешко рањених који су једва преживели, попут преживелих на Чегру.³³⁵⁰

Током Првог светског рата велики број спомен обележја, дела ликовних уметности и визуелне културе је оштећен или трајно униште.

И поред покушаја да се спасу тада је дошло и до великог уништавања збирки Војног музеја.³³⁵¹ Наиме током повлачења српске војске крајем 1915. године, оне су биле спаковане у два вагона, који су код Сталаћа пали у руке непријатеља. Тада је један део експоната покраден, док је други однет у Војни музеј у Пешти.³³⁵²

Рушење споменика и подизање нових са пратећим свечаностима политичког карактера били су са једне стране деструктивни, а са друге стране иновативно конструктивни акти који су у јавни простор уводили тему нације.³³⁵³

Споменик Карађорђу срушен је током аустроугарске окупације 1916. године под изговором да је већ био оштећен.³³⁵⁴ Већ на почетку Првог светског рата поводом бомбардовања Београда непријатељска пропаганда је писала да на Калемегдану *лежи потпуно разорен споменик Карађорђу подигнут после бугарског рата*.³³⁵⁵ Ову вест су

³³⁴⁹ Чегарски јунаци, Преци и потомци, истинити догађаји из прошлости и садашњости, *Ратни дневник* од 21. октобра 1917, без пагинације.

³³⁵⁰ Чегарски јунаци, Преци и потомци, истинити догађаји из прошлости и садашњости, *Ратни дневник* од 21. октобра 1917, без пагинације.

³³⁵¹ Свечано отварање Војног музеја, *Београдске општинске новине*, Београд април-јуни 1937, 377.

³³⁵² После Првог светског рата предмети који су пронађени у Пешти враћени су Београд. Свечано отварање Војног музеја, *Београдске општинске новине*, Београд април-јуни 1937, 377.

³³⁵³ Н. Rausch, *Kultfigur und Nation Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 15.

³³⁵⁴ М. Јевтић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 189.

³³⁵⁵ Новине Правда у броју од 27. септембра 1914. године, преносе речи генерала који је руководио бомбардовањем Београда, објављене у мађарском листу Мађар Хирлап. Будимпештански Коресподент Берлинер Локал Анцајгере, у своме телеграму саопштава по Мађар Хирлап-у следеће: "Срби су својим бомбардовањем Земуна учинили врло мало штете, међутим у Београду се могу видети велика пустошења од разарања. *Калемегдан је потпуно разорен и наши су га монитори претворили у гомиле развалина. Уништене су касарне царинарница, фабрика дувана, и читав низ кућа. После бугарског рата*

после дематовале фотографије аустроугарских војника снимљених код споменика, после њиховог уласка у Београд крајем 1915. године, као и податак да га је 1916. године разгледао и немачки цар Вилхелм обилазећи Калемегдан.³³⁵⁶

Током окупације Аустријанци су порушили споменик Грому Милосављевићу подигнут 1853. године у селу Тајчанику.³³⁵⁷ По једном извору после рушења остале су само расуте плоче.³³⁵⁸

Споменик у форми пирамиде који је био постављен у дворишту школе у Делиграду „као вечити знак признања и захвалности војду Карађорђу и његовим борцима за ослобођење“,³³⁵⁹ такође је уништен током Првог светског рата.

У Првом светском рату био је оштећен и споменик на Мишару.³³⁶⁰ Са споменика је био сунут орао, а ограда уклоњена.³³⁶¹

Од дела ликовних уметности трајно су изгубљене Раносовићеве слике *Упад Хајдук Вељка у турски стан*³³⁶² и *Зека Буљубаша*,³³⁶³ портрети Хајдук Вељка Петровића³³⁶⁴ и протe Матије Ненадовића које је насликао Ђура Јакшић.³³⁶⁵

Први светски рат донео је велика разарање земље и девастацију споменичког наслеђа.

Током окупације од стране Централних сила поред рад на преиначавању српског националног идентитета, у штампи су се могли наћи и краћи текстови посвећени догађајима и личностима из устанничког периода.³³⁶⁶ Иако нема конкретних дела,

на Дунаву подигнути споменик Карађорђу лежи данас потпуно разоре.“ *Правда* од 27. септембра 1914, 1.

³³⁵⁶ <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3059314>

³³⁵⁷ Владика ужички Јанићије (Јоаникије) Нешковић (1804-1873) био је ангажован на првој обнови Жиче после ослобођења од Турака 1856. године и посебно посвећен неговању српске традиције. Његов отац Нешко за време Првог српског устанка био је писар код кнеза Максима Старовлах, Аврама Лукића и Хаџи Продана. М.Ђ.Милићевић, *Поменик знаменитих људи у србског народа новијег доба*, Београд 1888, 419-423

³³⁵⁸ У. Рајчевић, *Затирано и затрто о уништеним српским споменицима*, књига друга, Нови Сад 2007, 10-11.

³³⁵⁹ Љ. Поповић, *Спомен црква „Св. архангела Михаила и Гаврила на Делиграду“*, *Од Устанка ка независности 1806-1876.*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2. септембра 2006. године у Алексинцу, Београд 2007, 334.

³³⁶⁰ Парастос херојима палим на Мишару, *Правда* од 10. априла 1933, 4.

³³⁶¹ Споменик је 1933. године обновио Пододбор Удружења резервних официра и ратника. Парастос херојима палим на Мишару, *Правда* од 10. априла 1933, 4.

³³⁶² Љ. Симић Константиновић, Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967, 443.

³³⁶³ *Нова искра*, септембар 1902, 288.

³³⁶⁴ Г. Стојанов, Записи старог Панчевца, Панчевац, Панчево 31.10.1970. Наведено код: Н.Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровића, Сликарство, *Сабрана дела Ђуре Јакшића*, Београд 1978, 181.

³³⁶⁵ В. Петровић, М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 113; Н.Кусовац, М. Јовановић, Г. Петровића, Сликарство, *Сабрана дела Ђуре Јакшића*, Београда 1978, 188.

³³⁶⁶ Виновници слома Србије, династија Карађорђевић, *Београдске новине* 20. јул 1916, 1; Свети Андрија 30. новембар (13. децембар), *Београдске новине* 13. децембар 1917, 1; Црква Покајница, *Београдске новине* 12. јун 1918, 8; Ваљево и округ, Знаменити крајеви Србије, *Београдске новине* 10. јули 1918, 2.

сећање на период Првог српског устанка у српског народу, неговано је кроз усмену традицији и патриотску поезију. Позивањем на јунаштво Карађорђа и српских устаника у борби за ослобођење земље подстицан је патриотски дух војске и народа.³³⁶⁷

*

Смена династија у Србији 1903. године имала је јасног одраза на визуелизацију Првог српског устанка у уметности и визуелној култури у периоду од 1903. до 1918. године. Његове тековине, личности и догађаји који су га обележили, са повратком династије Карађорђевић на српски престо представљали су основ изградње државног, националног и династичког идентитета Краљевине Србије. Кроз ликовне програме, јавне државне манифестације, нове медије попут филма, идеја Првог српског устанка, јуначки подвизи српских устаника предвођених вождома Карађорђем служили су подстицању милитаризације нације нарочито пред почетак Првог светског рата.

Током окупације Краљевине Србије за време Првог светског рата, долази до великог разарања у коме је трајно изгубљен велики број књижевних, уметничких и дела визуелне културе, историјских докумената. Поред тога од стране окупационих снага спровођен је и процес репресивно заборављање *damnatio memorie* у циљу преиначавања српског националног идентитета. Иако за време Првог светског рата нема конкретних дела, сећање на период Првог српског устанка у српског народу, неговано је кроз усмену традицији и патриотску поезију. Позивањем на јунаштво Карађорђа и српских устаника у борби за ослобођење земље подстицан је патриотски дух војске и народа.

³³⁶⁷ *Новости*, Београд 5. септембар 1915,1-2; Вес. М. Степановић, Вожд нас зове, *Ратни дневник*, орган Врховне команде, Солун 3. април 1917,4.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Први српски устанак (1804-1813) као период почетка Српске револуције, из које је као највећа тековина настала нововековна српска држава, представља велику и значајну тему у српској уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918). Креирању и утемељењу његове слике у култури сећања, током XIX века и првих деценија XX века допринеле су државно-политичке и династичке прилике у Кнежевини, а потом од 1882. године и Краљевини Србији, у којима су прошлост и тековине прошлости служиле као снажан ослонац у изградњи државног и династичког идентитета.

Карађорђево напуштање земље са сломом Устанка 1813. године, а нарочито његова трагична смрти у Радовањском лугу 1817. године, имали су директног утицаја на подстицање потискивања из јавне комуникације Првог српског устанка, односно личности и догађаја који су га обележили.

Сменом династија 1842. године и доласком на српски владарски престо кнеза Александра Карађорђевића поново је оживело сећање на војда Карађорђа и његову улогу у борби за ослобођење и установљење нововековне српске државе. Први српски устанак, тиме постаје референтна, полазна тачка за политичку акцију потврђивања владарског идентитета и легитимитета. Ова чињеница је била основ за његово увођење као теме у уметности и визуелној култури Кнежевине Србије, а потом и Краљевине Србије.

Једногласном одлуком Народна (Светоандрејска) скупштина 11. децембра 1858. године са власти је збацила кнеза Александра Карађорђевића и вратила кнеза Милоша Обреновић. Овим чином завршен је период владавине династије Карађорђевић у XIX веку.

Државно-политичке и друштвене прилике у земљи утицале су да је сваки од четворице владара династије Обреновић имао другачији однос према наслеђу Првог српског устанка.

Иако кнез Милош јавно не износи негативан став према устаничком периоду и војду Карађорђу, на њихово пропагирање није се благоналоно гледало ни током прве, а ни током друге његове владавине. Одлука да са сломом Устанка 1813. године не напусти Србију већ да остане са народом, била је најзначајнија чињеница која је служила изградњи његовог владарског интегритета и стварању негативног става који би онемогућио рехабилитацију војда Карађорђа. Овакав однос додатно је био инициран

нерешеним питањем кнежевског наследног права са Портом, с обзиром да се наслеђе Првог српског устанка могло употребити од стране противника као моћно пропагандно средство против династије Обреновић.

У односу на кнеза Милоша, кнез Михаило је током своје друге владавине (1860-1868) показивао толерантнији став према Карађорђевићима. И поред тога у Аустроугарској су активне присталице смењене династије, које наслеђе Првог српског устанка користе у пропагандне сврхе и истицања владарског легитимитета.

Убиство кнеза Михаила Обреновића 29. маја/10. јуна 1868. године додатно је подстакло сукоб Обреновића и Карађорђевића. О чему говори и званично саопштење 5. јуна 1868. године у коме је истакнуто да оно није било само чин личне освете, већ почетак преврата у корист супарниче династије.

Владавина кнеза (1868-1882), а потом и краља Милана Обреновића (1882-1889), обележена је великим државничким успесима. Њен почетак, после убистава кнеза Михаила, карактерише доношење законских аката којима је потврђено наследно право династије Обреновић, док се Карађорђевићима, на које се баца „народно проклетство“, оно онемогућава.

И поред тога, кнез Милан свој владарски и династички идентитет гради и на тековинама Првог српског устанка. То се првенствено односи на подизање споменика на Чегру 1878. године али и разарање Карађорђевог града у Тополи 1877. године и укидање Дана Светог Андрије Првозваног 1878. године као државног празника. Подизање споменика на Чегру имало је државно-политички и национални карактер. Символичним повезивањем догађаја из Првог српског устанка са коначним ослобођењем Ниша од Турака кнез Милан Обреновић потврђује свој легитимитет владара ослободиоца и онога који је осветио чегарски пораз.

Иако су Карађорђевићи законом били искључени из јавног и политичког живота, за време владавине краља Александра Обреновића (1889-1903), долази до покушаја међудинастичког помирења, истицањем везе двеју династија и њихових родоначелника. Поред обнављања споменика ослободиоцима Београда 1889. године, који је 1848. године подигао кнез Александар Карађорђевића, може се рећи да је кључна тачка тих тежњи била чињеница да краљ Александар Обреновић почетак самосталне владавине, 1893. године, обележава посетом Тополи и Карађорђевог гробу. Долазак у некадашњи Карађорђев град, који је разорен за време владавине његовог оца краља Милана 1877. године, било је званично и јавно одавање почаста вођи Првог српског устанка. Значај овог чина је и у томе што је Карађорђев гроб као култни

простор током владавине Обреновића, нарочито после убистава кнеза Михаила, био место „тајних ходочашћа“.Такав однос имао је директног утицаја и на званично оживљавање сећања на Први српски устанак.

Иако је краљева посета Тополи и Карађорђевог гробу имала снажног одјека у јавности убрзо је анулирана изјавом кнеза Петра Карађорђевића да се не одриче свог права на српски престо.Од тада започиње интензивирање пропагандног деловања присталица династије Карађорђевић у којима тековине Првог српског устанка и личност војда Карађорђа представљају кључне тачке. Од 1898. године штампањем и растурањем пропагандног материјала отворено се позивало у борбу против династије Обреновић и на њено уклањање.

Смрт краља Милана 1901. године, прелазак краљице Наталије у католичанство 1902. године, непостојање наследника били су међу последњим ударцима који су династији коначно задати Мајским превратом 1903. године. Гашењем лозе Обреновића, убиством краља Александра Обреновића, више нису постојале државно-политичке препреке за повратак на српски владарски престо династије Карађорђевић и званично уобличавање сећања на војда Карађорђа и Први српски устанак и њихово увођење као једног од најважнијих елемента репрезентативне културе.

Од 1903. године устанички период поново добија кључну улогу у давању историјског и државно-политичког легитимитета новом владару и потомку, његове најистакнутије личности, војда Карађорђа.

Тековине, личности и догађаји који су обележили Први српски устанак, са повратком династије Карађорђевић представљали су основ изградње државног, националног и династичког идентитета Краљевине Србије. Кроз ликовне програме, јавне државне манифестације, нове медије попут филма, идеја Првог српског устанка, јуначки подвизи српских устаника предвођених војдома Карађорђем служили су подстицању милитаризације нације нарочито током ратних сукоба 1912-1918.године.

Први светски рат донео је велико разарање земље у коме је трајно изгубљен велики број књижевних, уметничких и дела визуелне културе, историјских докумената.Током окупације од стране Централних сила, поред рад на преиначавању српског националног идентитета, у штампи могли су се наћи и краћи текстови посвећени догађајима и личностима из устаничког периода. Иако нема конкретних дела, сећање на период Првог српског устанка у српског народу, неговано је кроз усмену традицији и патриотску поезију. Позивањем на јунаштво Карађорђа и српских устаника у борби за ослобођење земље подстицан је патриотски дух војске и народа.

Државно-политичке прилике у Србији током XIX и првих деценија XX века, у првом реду смене династија, директно су се одражавале на однос према Првом српском устанку, његовим тековинама, људима и догађајима који су га обележили.

Током владавине Карађорђевића период Првог српског устанка и личност војводе Карађорђа представљали су референтну, полазну тачку за политичку акцију потврђивања владарског легитимитета, док су Обреновићи на Другом српском устанку и лику кнеза Милоша градили династички идентитет.

Да су тековине Првог српског устанка представљале моћно пропагандно средство види се и по активностима на њиховој реинтерпретацији како би се инкорпорирале у династички, владарски и државно-политички идентитет и легитимитет земље и током владавине Обреновића.

У том контексту, у циљу маргинализовања заслуга војводе Карађорђа, а самим тим и спречавања неговања непожељног сећања на Први српски устанак, било је кључно истаћи улогу кнеза Милоша Обреновића у Српској револуцији. О томе говори и двојачко значење прославе дана заштитника Србије Светог Андреја. Од дана којим се обележавало сећање на прво ослобођење Београда у српској нововековној историји и велики Карађорђев војнички успех, за време владавине Обреновића он постаје дан велике дипломатске победе кнеза Милоша и потврђивања легитимног владарског права.

Током владавине кнеза Милана, са стицањем независности и територијалним проширењем земље Законом од 10. августа 1878. године он престаје да се званично прославља, а за нови државни празник проглашен је 20. јуни, *Дан успостављања независности и увећања Србије*. И поред тога Београдска општина, наставља са обележавањем Светог Андреја као Дана ослобођења Београда 1806. године.

И поред укидања Светог Андреја као државног празника, како би се очувало сећање и јасно истако династички значај дана првог ослобођења српске престонице у нововековној историји од 1890. године, уместо Светог Климента, дан Светог Андреја Првозваног постаје крсна слава Карађорђевића. Са њиховим повратком на српски владарски престо Одлуком Народне скупштине од 1904. године он постаје народни празник.

Период Првог српског устанка у српској уметности и визуелној култури препознат је кроз теме које су својим садржајем и симболиком омогућавале утемељење и одржавање успомене на личности и догађаје који су га обележили. У њиховом

уобличавању поред народне епске поезије велику улогу имала су књижевна и историографска дела.

Путем сликарских и вајарских дела, дела примењених уметности, употребом нових медија (литографије, фотографије, филма), подизањем спомен обележја, као и јавних манифестација (свечаности и пропагандних путовања) подстицано је сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка у циљу и изградње јединствене заједнице новог владара и народа. Поред владара њихову пропагандну улогу користила је и политичка елита како би заштитила своје позиције или контролисала политичка и друштвена дешавања.

Тематика ових дела и манифестација почивала је на прослави нових националних хероја вожда Карађорђа, Васе Чарапића, Хајдук Вељка Петровића, Јована Курсуле, Станоја Главаша, Стевана Синђелића, браће Недић.... као и великих битака попут Битке на Чокешини 1804, Мишару 1806, Чегру 1809, Варварину и Лозници 1810.....

Јавне свечаности као моћна пропагандна средства имала су велику улогу у подстицању сећања на устанички период. Оне су биле манифестације друштвених и политичких прилика у држави, с обзиром да су начини, по којима су биле извођене, морали одговарати званичним службеним церемонијалним радњама и обичајима који су се у одређеном периоду поштовали и примењивали.

Организовањем јавних свечаности требало је на симболичан начин, у форми ефемерног спектакла који прате посебно пројектоване архитектонске конструкције, симболичне поруке, амблематске слике, портрети владара, разноврсна декорација, светлосни ефекти, пиротехника, прославом значајних догађаја, посебно указати на легитимитет власти Карађорђевића и истаћи војничке и државничке заслуге њеног родоначелника вожда Карађорђа.

О томе говоре прославе организоване у част доласка на власт потомака вође Првог српског устанка, вожда Карађорђа, као и годишњица битака, које су носиле јасна политичко-пропагандна обележја и представљале битан сегмент визуелног политичког говора у Србији како 1842, тако и 1903. године.

За време владавине кнеза Александра Карађорђевића, прославе годишњица биткама из Првог српског устанка везане су искључиво за прославу ослобођења ослобођења Београда у Првом српском устанку 30. новембра/12. децембра 1806. године као једног од најзначајнијих догађаја који је обележио стварање нововековне државе.

Пракса организовања јавних прослава како годишњице почетка Првог српског устанка тако и битака које су га обележиле, започиње 1903. године, са повратком на српски владарски престо династије Карађорђевић.

Тако је стогодишњица почетка Првог српског устанка 1904. године прослављена низом манифестација. Њихов концепт био је одраз актуелног државно-политичког тренутка, с обзиром да су околности, под којима је дошло до промена на српском престолу, нужно наметале што хитнију изградњу препознатљивог визуелног идентитета нове владајуће династије. То је подразумевало поновно упознавање нације са једним од најзначајнијих периода из њене историје која је дуго била потискивана. Отуда и одлука да поред пратећих прослава културно-просветног карактера, њен врхунац буде свечаност крунисања Петра Карађорђевића, као изузетног државно-политичког чина везивања династије за прошлост и народ.

Прославе годишњица великих битака имале су нарочито сложу функцију. Карактер ових националних свечности почива на унапред утврђеним протоколарним радње чија је функција да мобилишу, изазову емоције и омогуће бољу комуникацију унутар заједнице изазивањем осећај заједништва и припадности нацији, али и династичког легитимитета. Нарочито је томе доприносила чињеница да се Револуција која је отпочела 1804. године, симболично надовезивала на освету Косова, односно почетак националног ослобођења.

Званичним државним прославама биле су обележене стогодишњице великих битака из Првог српског устанка, попут ослобођења Београда 1906. године, битака на Чегру 1909, Варварину и Лозници 1910. године.

Неговање сећања на важне догађаје и личности из прошлости имало је веома важну улогу и у образовном процесу. О томе говори и Одлука Владе Краљевине Србије да прослава стогодишњице Устанка под Карађорђем поред посебних војничких и државних свечаности има културно-просветни карактер. Поштујући позив Министарства просвете да се пригодним програмима обележи један од најважнијих догађаја српске историје, прослави стогодишњице Првог српског устанка у школама била је посвећена нарочита пажња. Поред тематских предавања где су се ученици упознавали са најважнијим догађајим и личностима из устаничког периода, подизале су се и спомен школе, јавни споменици, садила спомен стабла.

У визуелној култури Србије, по својој специфичности и важности издавале су се националне свечаности фунерарног карактера. Конципиране у форми верског обреда, који је умногоме имао форму црквених проглашења светитељских култова, оне су

представљале скуп погребних ритуала: ексхумације, преноса и сахране посмртних остатака истакнутих појединаца најчешће на другим примеренијим местима и уз одавање почести.

Такве свечаности одржане су 1890. године поводом подизања новог споменика браћи Недић и јунацима Боја на Чокешини у порти манастира Чокешине и 1902. године Станоју Главашу у Баничини.

Оживљавању сећања на војсковођу Карађорђа и период Првог српског устанка доприносила су и пропагандна путовања владара. Његовим појављивањем на местима места везаних за догађаје и личности из устаначког периода поред успостављања директног контакта са народом, представљало је и посебан вид одавања почести. То се првенствено односи на одлазак у Тополу и гроб врховног војсковође Карађорђа. Церемонијални карактер ових јавних опште-народних свечаности, праћен кроз одређену ритуалну праксу, имао је истакнуто место у уобичавању владарске идеологије. Да су места везана за догађаје и личности из Првог српског устанка имала јак пропагандни карактер указује и то да су их посећивали и владари династије Обреновић.

Велики значај у визуелизацији Првог српског устанка имала су сликарска дела. Поред пропагандне улоге она представљају и историјске документе, изворе и сведочанства о одређеном периоду, догађајима или личностима.

У контексту презентовања државно-политичког континуитета и легитимитета своје власти, педесетогодишњицу Првог српског устанка кнез Александар Карађорђевић обележава галеријом слика устаника и највернијих Карађорђевић присталица и пријатеља, за чију израду ангажује академског сликара Уроша Кнежевића.

Поред кнежеве галерије у време обележавања педесетогодишњице ослобођења Београда у Првом српском устанку 1806. године, Стева Тодоровић ради портрет Васе Чарапића у природној величини *„како пред смрт јуриша при заузећу Београда између Стамбола и Видин капије“*.

Већ почетком XIX века у историјском сликарству у првом плану су и сцене војних победа као значајни догађаји из националне историје, чију су продукцију у Европи условили су ратни сукоби. Иако су, после вишевековног ропства под Отоманским царством, почеци ослободилачких борби 1804. године тумачени као *„освит новог светог доба, иницирајућа нулта тачка националне историје којом, након дугог сна, започиње обнављање златног века некадашње славе“*, представе битака из Првог српског устанка у српском историјском сликарству током XIX и првих деценија XX

века нису биле честе. Оне су најчешће биле конципиране као прикази кључних момената борбе са главним јунаком у средишту.

Једну од првих представа битке из Првог српског устанка средином XIX урадила је Катарина Ивановић. Њена композиција „*Освајање Београда 1806. године*“, била је пример личног залагања на националном препороду и пропагирању националне идеје ослобођења. Поред Катарине Ивановић сцене битака из устаничког периода радио је и Анастас Јовановић.

Од средине XIX века популаризацији слика из националне прошлости допринела је и употреба нових медија, попут литографије. Захваљујући првом српском литографу и фотографу Анастасу Јовановићу излази едиција *Споменици србски*, једна од веома популарних публикација са серијом литографија личности и догађаја из српске историје, међу којима су се нашле и личности из српске новије историје попут *проте Матеје Ненадовић, Карађорђа, Доситеја Обрадовића и Хајдук Вељка*. Поред Анастаса Јовановића литографије са ликовима из националне прошлости радили су и странци.

Периоди друштвено-политичких промена су одувек обилovali визуелним материјалима као изворима за њихово тумачење. Уметници тада постају политички настројени и све више свесни актуелног тренутка, уводећи нову симболику у уметничка дела. Тиме уметничка дела добијају посебну функцију, она постају пропагандна средства у промовисању политичких и друштвених идеја. То се види и по тематици дела која се раде са сменом династија 1858. године.

Први српски устанак као тема у делима ликовних уметности и визуелне културе током владавине династије Обреновић, од 1858. до 1903. године, управо је служио подстицању изградње и потврђивања владарског легитимитета и идентитета.

Смењена династија Карађорђевић поред улоге у борби за ослобођење и установљење нововековне српске државе посебно истиче и трагичну смрт првог и званично потврђеног народног вође војводе Карађорђа и директну умешаност у њој кнеза Милоша Обреновића.

С обзиром да је сећање на оне који су страдали насилном смрћу за политичку, националну или државну идеју имало одлике религиозности која игра велику улогу у изградњи будуће заједнице, представе херојске смрти Стевана Синђелића, Хајдук Вељка или трагичне (насилне) смрти јунака попут Карађорђа биле су посебно популарне у овом периоду. Преношењем у форму уметничких или дела визуелне културе такве личности и њихова постигнућа постају узор и у одређеним приликама моћна пропагандна средства.

Композиције чија је тематика била везана за Први српски устанак, односно догађаје и личности који су га обележиле у периоду од 1858. до 1903. године радили су Ђура Јакшић, Тан Мор, Петар Раносовић, Риста Вукановић, Павле Чортановић, Ђорђе Крстић, Милош Тенковић, Стева Тодоровић, Стеван Никшић Лала, Илија Димитријевић.

Према подацима у литератури, Ђура Јакшић ради крајем шесте и почетком седме деценије XIX више историјских композиција посвећених тематици Првог српског устанка. Поред до данас једине сачуване Убиство Карађорђа из 1862. године наводе се и композиције *Устанак на Дахије* и *Була*, неколико портрета *Хајдук Вељка*, портрет *проте Матије Ненадовића* и неколико слика из манастира Враћевшнице *Хајдук Вељко, Карађорђе, Мишарска битка, Бој на Чокешини, Синђелић на Чегру, Погибија Хајдук Вељка*.

Готово у исто време кад и Ђура Јакшић представу Карађорђеове смрти ради и Тан Мор. О пропагандној функцији ових слика говори чињеница да су поручене у периоду слабљења поверења народа према Влади кнеза Михаила и припреме државног преврата, којим би се Карађорђевићи вратили на српски престо.

Поред Јакшића и Тана Мора, ликом војда Карађорђа бавио се и Милош Тенковић који током студија у Минхену 1874. године ради његов портрет.

Први српски устанак био је тема и у опусу сликара Ристе Вукановића. Иако се својом тематиком директно не односе на период Првог српског устанка његове три композиције *Дахије*, *Прве жртве дахијске* и *Гуслар* представљају својеврстан хронолошки увод, односно слике догађаја који су му претходили.

Инспирисан народним епским песмама композиције везане за период Првог српског устанка радио је и академски сликар Петар Раносовић. Реч је о сликама *Јован Курсула у Варваринском боју*, *Хајдук Вељко упада у турски табор (стан)*, *Зека Буљубаша* или *Из боја у бој*.

Иако до данас нису остала сачувана, на основу сликареве личне архиве и описа и огласа из новинских чланака, види се да је Стеван Никшић Лала урадио две историјске композиције посвећене догађајима из Првог српског устанка *Почета буне на дахије* и *Стеван Синђелић*. Поводом смрти краља Милана ради слику „Храм српских бесмртника“ на којој су међу најзнаменитијим личностима српске историје били представљени учесници Првог српског устанка: вожд Карађорђе, Танаско Рајић, Илија Бирчанин, Хајдук Вељко, поп Лука Лазаревић, прота Матеја.

Као учитељ цртања у неготинској Гимназији академски сликар Павле Чортановић ради дела посвећена личностима из Првог српског устанка портрете *Карађорђа Петровића* 1886. и 1890. године и *Хајдук Вељка* 1891. и представу *Стеван Синђелића на Чегру* 1890. и 1900. године.

Једна од ретких уметничких слика Ћеле куле насликао је 1883. године Ђорђе Крстић. По угледу на портрет из Споменика српских, Хајдук Вељков портрет 1893. године, најпре као штафелајну слику, а потом и као зидну слику цркве у Леновцу, урадио Милисав Марковић, док представу његове смрти 1862. и 1894. године ради Стева Тодоровић.

Доласком на српски владарски престо 1903. године Петра Карађорђевића, династичка пропаганда поново је била усмерена на подстицање култа Карађорђа Петровића као врховног војда и утемељивача нововековне српске државе.

И поред тога, у циљу смиривању међудинастичког сукоба у том периоду настају дела која сугеришу представљање Српске револуције као јединственог дела у коме су подједнако учешће имали кнез Милош и војда Карађорђе попут *Споменика Карађору и Милошу*, вајара Ђорђа Јовановића и слика Ђорђа Крстића *Алегорија Првог и Другог српског устанка*. Настала у периоду обележавања стогодишњице почетка Првог српског устанка, праћеног оспоравањем једне и величањем друге династије, појава оваквог дела требала је да послужи као подсећање на подједнаку улогу коју су њихови родоначелници као вође Српске револуције и „осветници Косова“ имали у борби за ослобођење, која још увек није била окончана.

У част прославе стогодишњице Првог српског устанка 1904. године била је приређена и Прва југословенска изложба. Њена суштина проистекла је из чињенице да је Први српски устанак означио почетак борбе за ослобођење народа на Балкану и подстакао идеју о повезивању јужнословенских народа. Међу делима на изложби нашла су се и она са тематиком из устаничког периода *Дахије* и *Жртве дахијске* Ристе Вукановића, скулптура *Филип Вишињић* Петра Убавкића, рељеф *Споменица* за прославу стогодишњице Устанка са ликовима Карађорђа и краља Петра Ђорђа Јовановића.

Повратак Карађорђевића условио је промену визуелног идентитета државе. Како би се потврдило њихово легитимно право на владарски престо дела са тематиком везаном за Први српски устанак, пре свега њеног вођу и родоначелника династије Карађорђевић, Карађорђа Петровића у уметности и визуелној култури имала су изузетну важност. То се види и у ангажовању за њихову реализацију за то време најпризнатијих уметника попут сликара Паје Јовановића, који већ 1904. године ради прву студију у оловци

стојеће фигуре Карађорђа која је касније послужила за још једну студију у уљу која је уобличена у репрезентативном портрету изведеном 1911. године у природној величини. И пре рада на Карађорђевој портрету Паја Јовановић се бавио темом Првог српског устанка, односно сценама у којима је учесник био Карађорђе. О томе говоре две скице, које је радио око 1909. године. У том периоду сликар преговара посредством Стојана Новаковића са краљем Петром Карађорђевићем у вези са наруџбином историјских композиција за дворску галерију у Београду. О Јовановићевом раду на темама из националне историја, говори и прихватање позива Српске краљевске академије 1911. године за израду сликарских предлогака илустрованог издања српских народних песама.

Од самог почетка Првог српског устанка у Србији почиње да се конституише и временом систематски негује мит о великим победама и јунацима који су учествовали у њима. На њима се изграђивао национални идентитет чију симбол постају војници и народна војска. У томе су значајну улогу имала и спомен обележја подизана у њихову част. Још у току Устанка у спомен на ослобођење Београда био је подигнут крст Светог Андреја Првозваног, као симбол верске и националне победе, док су гробови изгинулих српских војника били обележавани надробним белезима.

Политичке и друштвено-економске прилике након стицања аутономије 1830. године створиле су услове за слободан развој српске споменичке културе која започиње са доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића.

Српску споменичку културу XIX века карактерише подизање спомен обележја као скулпторалних или архитектонских дела (јавни споменици, спомен бисте, спомен цркве, спомен школе, спомен чесме), обележавање гробних места, уобличавање артифицираних природних средина, формирње меморијалних целина у градском или слободном простору.

Као симболе вере и захвалности у спомен победе над Турцима у Београду спомен обележја у форми крста подигли су 1847. године Григорије Возаревић и на Светог Андреју Првозваног 1862. године на Малој пијаци у Сава мали Ћира (Кира) Христић трговац и Антоније С. Радивојевић, слуга.

О значају Првог српског устанка у изградњи династичко идентитета указује чињеница да је први јавни споменик у Србији, који је 1848. године подигао кнез Александра Карађорђевић, био посвећен устаницима палим у борбама за ослобођење Београда 1806. године.

Подизањем првог јавног споменика у Србији, спомен обележја постају медијум политичког образовања, а свечаности организоване у тим приликама државно-политички колективни акти који су служили тематизацији нације.

Подстицањем сећања на период Првог српског устанка као почетка утемељења нововековне српске државе, поред пропагирања важности борбе за очување националног идентитета, требало је дати легитимитет владајућој династији управо кроз улогу коју је Карађорђе као њен родоначелник имао. За сада прву познату скулптуру са ликом војда Карађорђа у XIX веку урадио је академски уметник и природњак Словак Јозеф Божетех Клеменс 1855. године. Реч је о бисти са којом је Клеменс покушао да уведе једну до тада у српској средини непознату праксу умножавања ликова националних хероја у гипсу или бронзи намењених декорацији приватних и јавних простора.

Питање споменика војду Карађорђу поново је актуелизовано 1857. године, пред сам крај владавине кнеза Александра Карађорђевића. У неповољној политичкој ситуацији и све извеснијој могућности изгласавање неповерења, подизање споменика био је начин да се поново оживи сећање на заслуге родоначелник династије Карађорђевића за ослобођење и изградњу нововековне српске државе. Споменик Карађорђу иако пропагиран као национални споменик који се подиже вољом народа био је замишљен као ангажовани политички артефакт, настао као одраз актуелног тренутка.

Током XIX века и првих деценија XX века у Србији нарочита пажња је била посвећена стварању националног култа ратника-мученика који су дали животе за отаџбину. Постављање спомен обележја на њиховим гробовима и одржавање различитих комеморативних свечаности за циљ су имали милитаризацију нације спремне за будуће ослободилачке ратове.

У периоду од 1858. до 1903. године, за време владавине династије Обреновић, подижу се спомен обележја на местима великих битака из Првог српског устанака, на Чегру 1878. и Чокешини 1890. године, у Неготину Хајдук Вељку на месту његове погибије 1892. године, 1897. године по пројекту Димитрија Т. Лека над Ћеле кулом у Нишу спомен капела. Поводом преноса посмртних остатака јунака Првог српског устанка Станоја Главаша у Баничини 1902. године у црквену порту подигнут је над новом гробницом и надгробни споменик. Такође у овом периоду биле су покренуте иницијативе за подизање споменика на Мишару и над гробом Васе Чарапића.

Подизање спомен обележја у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка, условила је потреба да се идеали славне прошлости изразе на експресиван начин,

визуелизован одређеном формом и наглашеним националним обележјима. У таквим околностима настајали су меморијали изведени у форми јавних споменика, спомен плоча, спомен табли, спомен чесми, спомен школа, спомен црква.

Поводом прослава стогодишњица битака подижу се спомен обележја на Мишару, Варварину, Лозници. Повратак српске војске по завршетку балканских ратова и потписаног Мира у Букурешту почетком августа 1913. године послужио је као добар повод за откривање споменика Карађорђу у Београду 1913. године, нарочито због чињенице да је његова тематика била у складу са војним тријумфом и коначним ослобођењем српских крајева од Турака, које је пре више од једног века започео Карађорђе.

Настанак нововековне српске државе почетком XIX века обележила је са једне стране појава војсковође и врховног војводе Карађорђа, а са друге просветитеља и првог министра просвете нововековне српске државе Доситеја Обрадовића у чију част је 1914. године подигнут је споменика по решењу вајара Рудолфа Валдеца.

Цркве-храмови као спомен обележја националним јунацима представљале су вид утврђивања трајне меморије на одређене личности и догађаје. Њиховим подизањем религијска припадност уведена је као важан елемент колективног и личног идентитета. Уз знак одавања почести националном јунаку који је потекао из њене средине у Леновцу је 1898. године подигнута црква у спомен на Хајдук Вељка Петровића, једног од највећих јунака Првог српског устанка и војводу Тимочке крајине. У спомен на стогодишњицу Првог српског устанка спомен храмови су подигнути 1907. године у Глибовцу и 1912. на Опленцу.

Маузолеј на Опленцу, односно гробна црква династије Карађођевић, био је најмонументалније спомен обележје подигнуто у спомен на стогодишњицу Првог српског устанка.

Специфичну врсту меморијала који чувају сећање на догађаје и личности из Првог српског устанка чине и споменици природе. Један од њих су и пећине, које су као тешко приступачне подземне просторије коришћене за скривање војске и народа, а за које су се обично везивале легенде. Од пећина које су служиле као склоништа за време Првог српског устанка помињу се Турчиновац, Кађеница и Девојачка пећина у Овчарско-кабларској клисури.

Посебну врсту меморијала везаних за устанички период представљају шанчеви, односно утврђења пољске фортификације. С обзиром да је са слом Првог српског устанка 1813. године уништен велики број српских устаничких шанчева, а потом после

кратког трајања Другог српског устанка уследио дужи период без ратова, није погодовао њиховом обнављању, што је резултирало да су њихови остаци брзо нестајали. Отуда су од великог значаја за њихово проучавање представљала теренска истраживања Јоакима Вујића, Јанка Шафарика, Јосифа Веселића, Јована Мишковића.

У визуелизацији Првог српског устанка велику улогу су имали нови медији попут фотографије, а касније и филма. Први српски литограф и фотограф Анастас Јовановић од средине пете деценије XIX века почиње са снимањем портрета истакнутих појединаца из јавног живота као и обичних грађана. Од личности из Првог српског устанак једина до сада позната фотографија је Узун Мирка Апостоловића из 1865. године у техници таблотипије, која је касније коришћена као илустровани прилог у штампи. Прве фотографски снимци споменика посвећених устаничком периоду били су објављени 1879. године у албуму које урадило Географско одељење Главног Генералштава српске војске по ослобођењу Нишког и Топличког округа. У њему су биле објављене фотографије споменика Стевану Синђелићу на Чегру и Ћеле-куле. Између 1893. и 1896. године дворски фотограф Милан Јовановић у фото- албуму Смедерева, објављује четири панораме дела града на коме су се за време Првог српског устанка налазили шанчеви Карађорђевић бораца.

У популаризацији устаничког периода велику улогу су имали штампани медији (књиге, новине и часописи, разгледнице и поштанске марке, плакати, и други штампани материјал) чија је пропагандна улога додатно подстицана илустрованим прилозима. Неки од аутора били су Владислав Тителбах, Стева Тодоровић, Феликс Каниц, Годфроа Дирана, Карол Поп де Сатмарија, Лудвик Куба, Т. Мајерхофер.....

Међудинастички сукоби нарочито су подстицали продукцију књижевних и историографских дела са тематиком устаничког периода.

По својим илустрованим прилозима у којима су представљени догађаји и личности из Првог српског устанка крајем XIX и почетком XX века издвојила су се дела Константина Ненадовића и Андре Гавриловића.

Као одговор на бројне текстове који су се у Србији објављивали против династије Карађорђевић и њеног родоначелника Константин Ненадовић у Бечу 1883. и 1884 године објављује двотомно дело *Живот и дела великог Борђа Петровића Карађорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, као градиво за српску историју од године 1804. до 1813. У њему се налазе биографије 206, од 660 наведених учесника Првог српског устанка и 33 илустрована прилога. Почетком XX века Андре Гавриловић у Загребу штампа, за то време луксузно опремљено издање,

Знаменити Срби XIX века. Овај биографски лексикон у коме су се међу 216 личности различитих професија нашле и личности из Првог српског устанка био је употпуњен квалитетним илустрованим прилозима.

У изградњи националног, династичког, државно-политичког идентитета и легитимитета дела примењених уметности имала су велики значај, као посредници у комуникацији, преношењу и меморисању идеја и порука.

Нарочиту групу у визуелизацији устаничког периода чине разгледнице, поштанске дописне карте са визуелном представом на једној страни. На њиховом визуелном уобличавању радили су фотографи, илустратори, издавачи и штампари, као и истакнути уметници тога доба. Израђивале су се у различитим штампарским и фотографским техникама, у већем тиражу и у серијама.

Као мотиви на разгледницама нашли су се и споменици попут споменика ослободиоцима Београда 1806, Стевану Синђелићу на Чегру, Хајдук Вељку у Неготину, Ћеле куле, споменика вожду Карађорђу или репродукције уметничких дела, колорисани цртежи са ликовима војда Карађорђа или устаничких вођа и јунака.

Поводом јубилеја стогодишњице Првог српског устанка Министарство грађевина донело је Одлуку о издавању и јубиларних поштанских марки на којим ће бити представљени важни догађаји из Првог српског устанка.

У неговању сећања и истицању значаја који је Први српски устанак имао на утемељењу српске нововековне државе, ордење и медаље као дела примењених уметности имала су посебан значај. Тим поводом у Краљевини Србији на стогодишњицу Устанка установљен је државни орден „Карађорђева звезда“. Поред званичног државног одликовања у спомен јубилеја рађене су и медаље-споменице које су имале комерцијалну сврху.

Смена династија донела је промене и у области издавања новца. Долазак новог владара подразумевао је појаву његовог лика на националној монети и симбола који ће служити потврди легитимитета његове власти. Поред предмета од текстила (застава), разгледница, плаката, медаља, новчаница, поштанских марака Први српски устанак као мотив јавља се и на предметима за свакодневну употребу у домаћинству, попут предмета од стакла.

Популаризацији устаничког периода допринела је и појава филма крајем XIX века. Као нови медији који почива на серији слика чијим се смењивањем ствара илузија покрета, филм постаје јако пропагандно средство које се поред забаве користи у политичке и

комерцијалне сврхе (рекламе). Тако је најстарији сачувани филм, који се снимљен у Србији, био је Крунисање краља Петра Карађорђевића, Енглеза Френка Монтершоа. О снази покретних слика указује и чињеница да се 1911. године у Београду снима први играни српски филм са тематиком из националне историје *Живот и дела бесмртног војска Карађорђа*. Филм посвећен родоначелнику владајуће династије и утемељивачу нововековне српске државе појављује се на стогодишњицу доношења уставних аката којима је била уређена држава Првог српског устанка, а којима је Карађорђу потврђен положај вође српског народа.

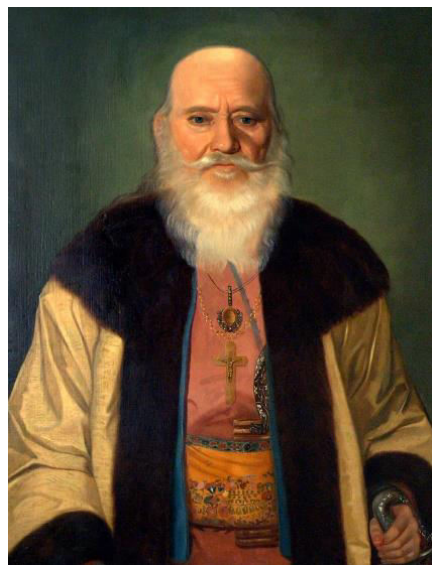
Први српски устанак као велика и значајна тема српске нововековне историје имао је великог утицаја на српску културу и уметност током XIX и првих деценија XX века. И поред великог значаја до сада није био систематски и синтетички истраживан на начин који би омогућио доследније сагледавање и праћење механизма и процеса његовог увођења и уобличавања у српској уметности и визуелној култури од друге половине XIX и током првих деценија XX века. Отуда је његово проучавање било неопходно представити у форми целовите научне студије, што је себи као задатак и коначни циљ поставила докторска дисертација: *Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине /Краљевине Србије (1842-1918)*.

Илустровани прилози

Урош Кнежевић, *Портрет Петра Јокића (1852-1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Petar-Joki-pre-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет проте Матеје Ненадовића (1852)*

Извор фотографије: [https://sr.wikipedia.org/sr-es/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%9D%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Portrait_of_Prota_Mateja_Nenadovi%C4%87_\(Uro%C5%A1_Kne%C5%BEevi%C4%87,_1852\).jpg](https://sr.wikipedia.org/sr-es/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%9D%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Portrait_of_Prota_Mateja_Nenadovi%C4%87_(Uro%C5%A1_Kne%C5%BEevi%C4%87,_1852).jpg)

Урош Кнежевић, *Портрет поп Луке Лазаревића (1852-1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Luka-Lazarevi-1852-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Јанићија Ђурића (1852-1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Jani-ije-uri-1852-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Чолак Анте Симеоновића (1852-1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Vojvoda-olak-Ante-Simeonovi-1852-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Узун Мирка Апостоловића* (1855)

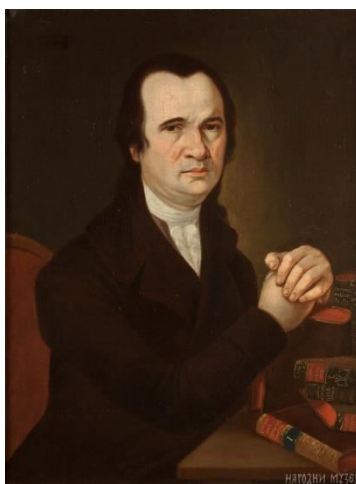
Извор фотографије:

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B7%D1%83%D0%BD_%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%BA%D0%BE_%D0%90%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Uzun-Mirko_Apostolovi%C4%87,_Uro%C5%A1_Kne%C5%BEvi%C4%87.jpg

Урош Кнежевић, *Портрет Карађорђа* (1852, по Л.В. Боровикомском)

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/novi-vek/zbirka-srpskog-slikarstva-18-i-19-vek/>

Урош Кнежевић, *Портрет Доситеја Обрадовића* (1852)

Извор фотографије : <https://www.pinterest.com/pin/255931191299717318/>

Урош Кнежевић, *Портрет Хајдук Вељка Петровића* (1852)

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Hajduk-Veljko-Petrovi-1852.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Јакова Ненадовића* (1852-1855)

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/jakov-nenadovi-.png>

Урош Кнежевић, *Портрет кнеза Алексе Ненадовића (после 1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/URO-KNE-EVI-Knez-Aleksa-Nenadovi-posle-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Симе Ненадовића (око 1856)*

Извор фотографије:

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%98_%D0%BD%D0%B0_%D0%94%D1%83%D0%B1%D1%99%D1%83#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Sima_Nenadovi%C4%87_01.jpg

Урош Кнежевић, *Портрет Цинцар Јанка (1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Cincar-Janko-Popovi-pre-1855.jpg>

Урош Кнежевић, *Портрет Младена Миловановића (пре 1855)*

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2021/08/Uro-Kne-evi-Mladen-Milovanovi-pre-1855.jpg>

Катарина Ивановић, *Освајање Београда 1806. године (1873)*

Фотографија из документације Народног музеја у Београду

Стева Тодоровић, *Портрет Васе Чарпића* (1856-1858)

Извор фотографије:

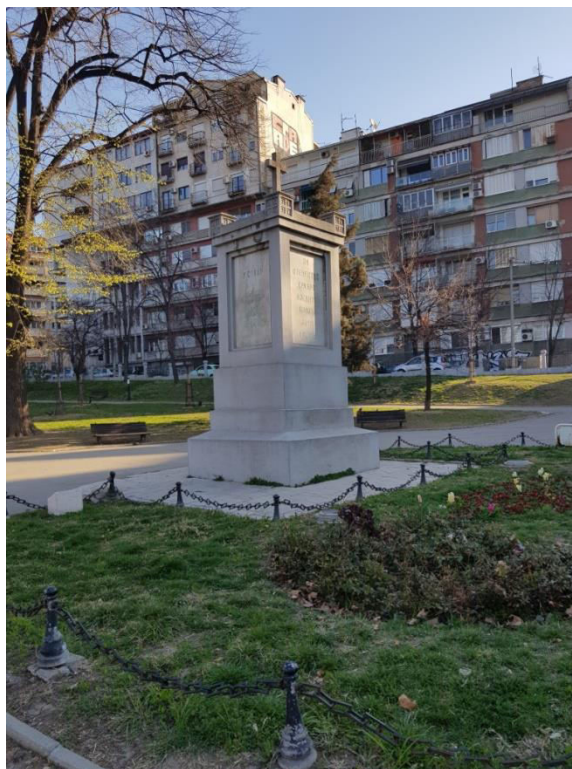
https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B0_%D0%A7%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%9B#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Steva_Todorovi%C4%87,_Vasa_%C4%8Carapi%C4%87_c._1860,_National_Museum_of_Serbia.jpg

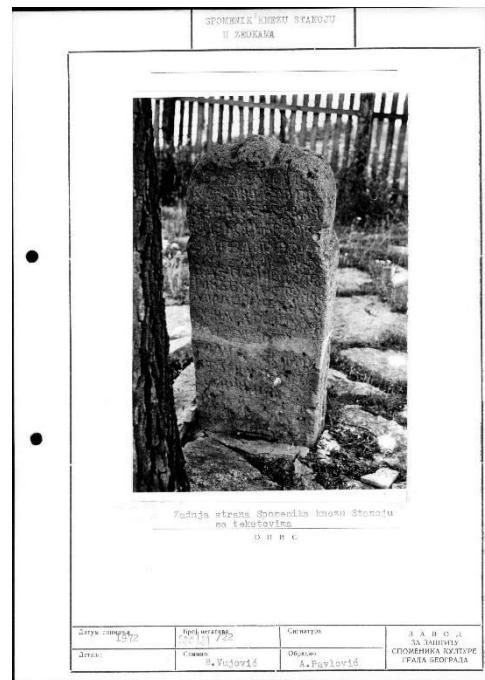
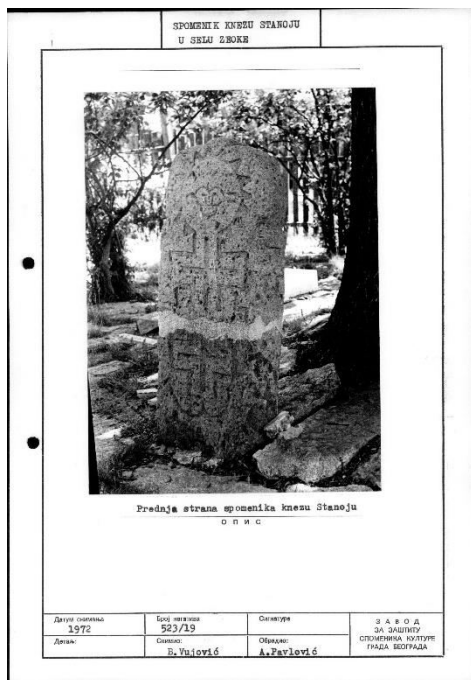
Анастас Јовановић, *Хајдук Вељко Петровић*, литографија, Галерија Матице српске
Фото А.Марковић

Анастас Јовановић, *Карађорђе на Мишару* (цртеж оловком, око 1850)
Извор фотографије: И.Борозан, Анастас Јовановић и уметност у доба медијског бума
средином 19. века, *Идентитети и медији, Уметност Анастаса Јовановића и његово
доба*, Београд 2017,232

Споменик ослободиоцима Београда 1806. године (1848)
Фото А.Марковић

Споменик кнезу Станоју Михајловићу у Зеокама

Фотографије из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда

Ђура Јакшић, Убиство Карађорђа (1862)

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/novi-vek/zbirka-srpskog-slikarstva-18-i-19-vek/>

Тан Мор, *Убиство Карађорђа* (1863)

Извор фотографије:

https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9C%D0%BE%D1%80_%D0%A2%D0%B0%D0%BD#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:The_Assassination_of_Karadjordje,_1863._National_Museum,_Belgrade.jpg

Стева Тодоровић, *Смрт Хајдук Вељка* (1862 и 1894)

Извор фотографије:

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Smrt_Hajduk-Veljka.jpg#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Hajduk_Veljko,_Stevan_Todorovi%C4%87.jpg

Петар Раносовић, *Јован Курсула у Варваринском боју* (разгледница)

Извор фотографије: <http://infokraljevo.com/jovan-kursula-junak-megdandzija/>

Петар Раносовић, *Упад Хајдук Вељка у турски стан* (разгледница)

Извор фотографије: https://static.kupindoslike.com/P-RASUMOVIC-Hajduk-Veljko-iz-1930-slika_O_107012787.jpg

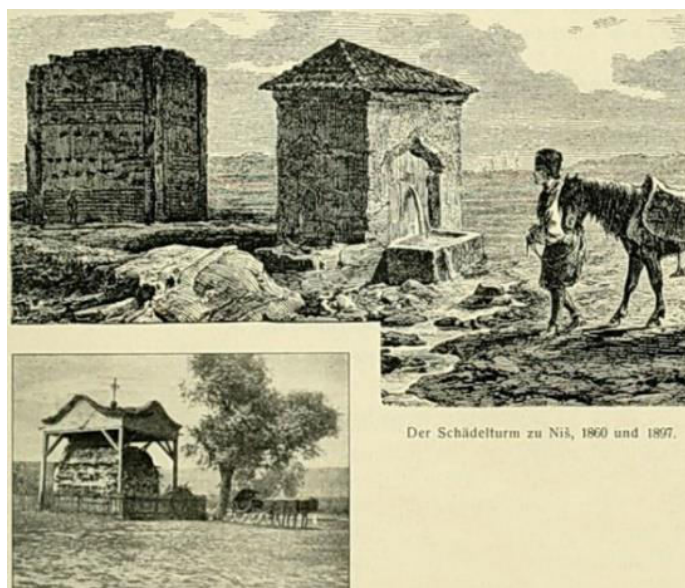
Павле Чортановић, *Стеван Синђелић на Чегру* (1890 и 1900)

Извор фотографије:

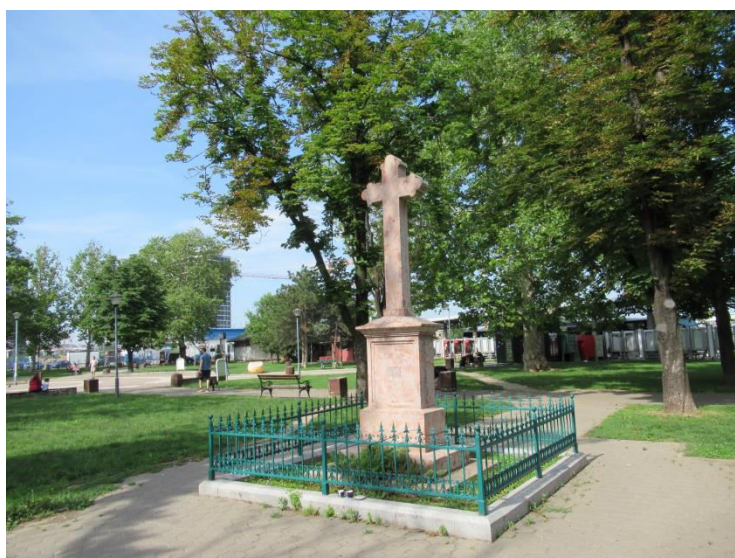
https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D1%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%9B#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Sin%C4%91eli%C4%87_at_%C4%8Cegar_Hill.jpg

Павле Чортановић, *Портрет војска Карађорђа* (1890)
Фотографија из документације Музеја у Смедереву

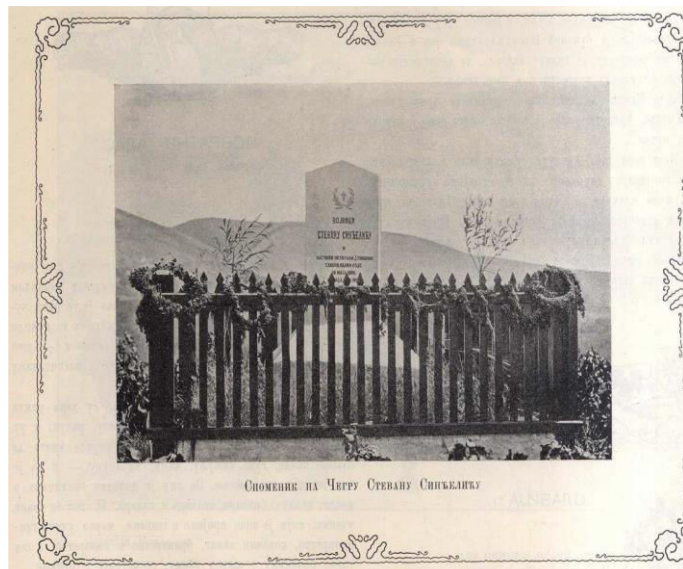
Ф.Каниц, *Теле кула код Ниша (1860,1897)*. F. Kanitz, *Das Königreich Serbien un Serbenvolk, von dem Römzeit bis zur Gegenwart*, zweiter Band, Land und Bevölkerung, Leipzig 1909, 181.

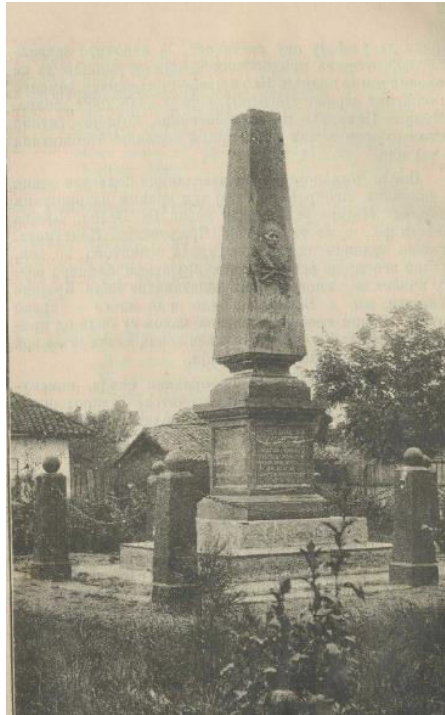
Споменик на Малој пијаци у Београду (1862)
Фото А.Марковић

Фотографија са преноса и сахране посмртних остатака Станоја Главаша у Баничини 1902. године. Станоје Главаш борац за српску народну слободу, *Голуб*, лист за српску младеж, бр. 18, Сомбор 15. 11. 1902, 275.

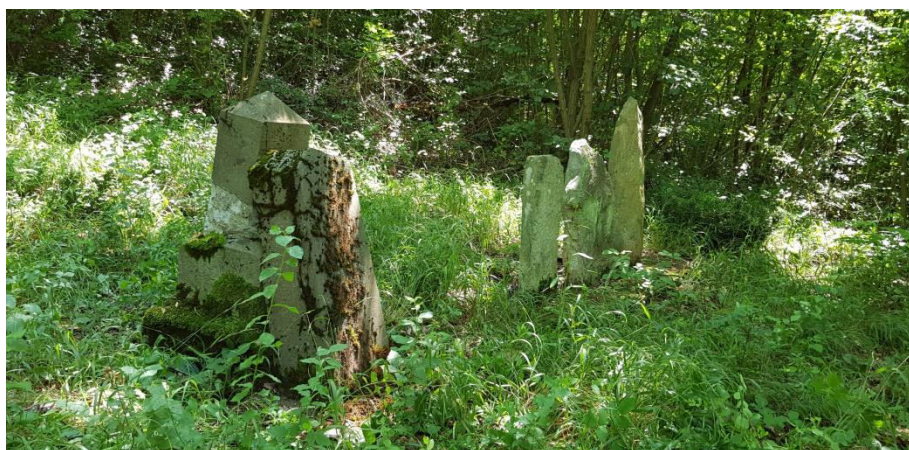
Споменик на Чегру Стевану Синђелићу, снимак из 1878. године објављен у *Новој искри* 1. март 1902,69.

Споменик Хајдук Вељку у Неготину 1892/1893. године.
Фотографија објављена у књизи Ср.Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893,293.

Споменик над гробницом јунака Боја на Чокешини у порти манастира (1890)
Фото А.Марковић

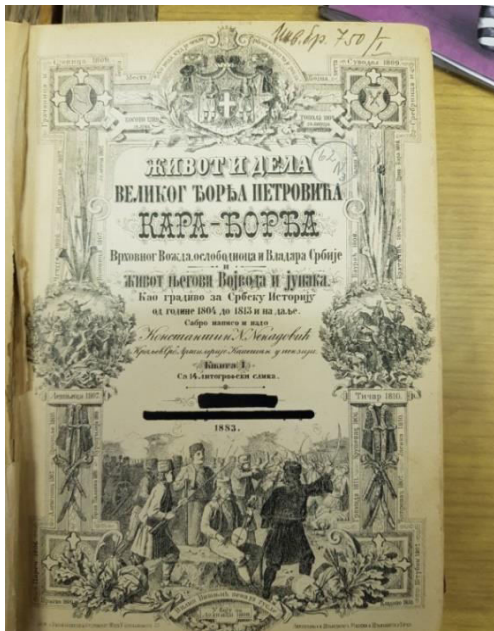
Првобитни надгробни споменици браћи Недић и њиховим саборцима учесницима Боја на Чокешини и спомен обележје подигнуто 1904. године у Липовом потоку.
Фото А.Марковић

Спомен црква Хајдук Вељка Петровића у Леновцу (1898)
Фотографија из документације Тимочке епархије

Милисав Марковић, *Портрет Хајдук Вељка у цркви у Леновцу (1898)*
 Фотографија из документације Тимочке епархије

Илустрације насловних страна књиге Константина Ненадовића „*Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, Врховног Војводе. Ослободиоца и Владара Србије и живот његови Војвода и јунака. Као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље*“, књига I, Беч 1883.

Славље у Београду:
Свечана посвета и откриће споменика великом војду Карађорђу 11. авг. 1913.

Славље у Београду:
Краљ Петар држи говор при откривању споменика Војду Карађорђу
13. августа 1913.

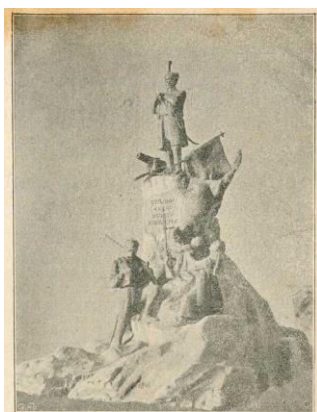
Откривање споменика војду Карађорђу у Београду 1913. године
Илустрована ратна хроника, Нови Сада 26. септембар (9. октобар) 1913, 393, 397.

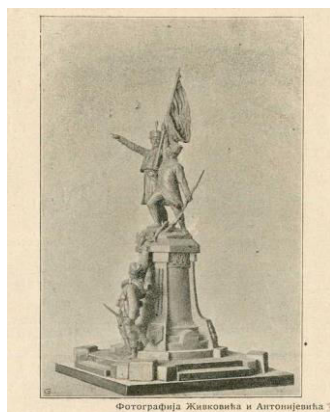
Аустроугарски војници поред споменика Карађорђу 1915. године

Извор фотографије:

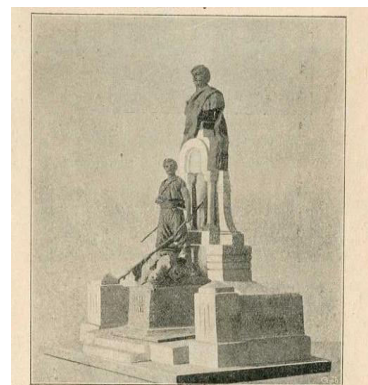
[https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Austro-Hungarian soldiers by the statue of Kara% C4%91or% C4%91e in occupied Belgrade, 1915.jpg](https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Austro-Hungarian%20soldiers%20by%20the%20statue%20of%20Kara%C4%91or%C4%91e%20in%20occupied%20Belgrade%201915.jpg)

Фотографија Живковића и Антонијевића
Пројект Пашка Вучегића
 (Добио прву награду од 1000 динара и по њему ће се правити споменик)

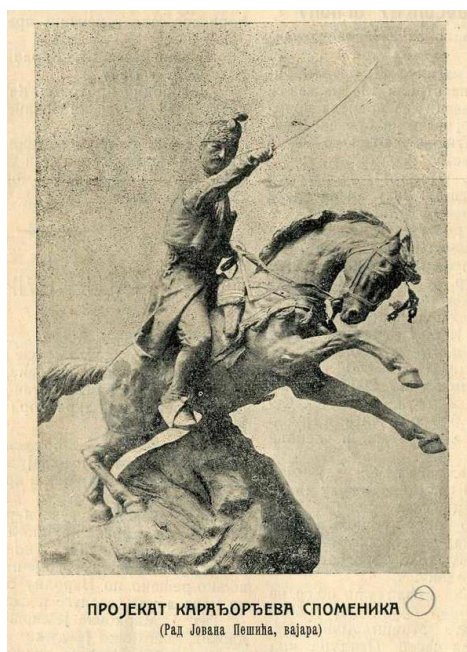
Фотографија Живковића и Антонијевића
Пројект Симе Роксандића
 (Добио другу награду од 600 динара)
 Пројекти за споменик, који подиже српска војска војску Карађорђу

Фотографија Живковића и Антонијевића
Пројект Јована Пешића¹
 (Награђен трећом наградом од 300 динара)
 Пројект за споменик, који подиже српска војска војску Карађорђу

Награђена решења за споменик Карађорђу

Недеља, илустровани недељни забавник бр. 25 и 26, Београд 16. новембар 1909. године, 28-29

ПРОЈЕКАТ КАРАЂОРЂЕВА СПОМЕНИКА
 (Рад Јована Пешића, вајара)

Решење споменика Карађорђу, рад вајара Јована Пешића
 Недеља, илустровани недељни забавник бр. 6, Београд 14. јун 1909. године, 21.

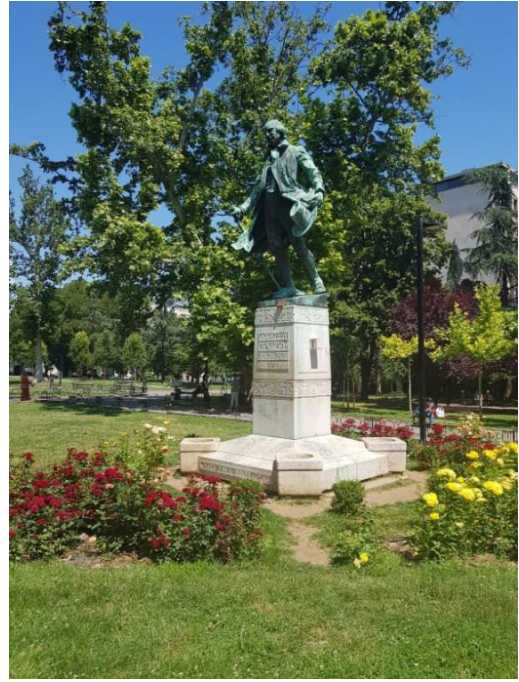
Паја Јовановић, *Портрет вожда Карађорђа* (1911)
у цркви Захвалници у Радовањском лугу
Фотографија из документацији Регионалног завода за заштиту споменика културе
Смедерево

Ђорђе Крстић, *Алегорија Првог и Другог српског устанка* (1905),
Галерија Матице српске у Новом Саду
Фото А.Марковић

Споменик на Мишару (1906)

Споменик Доситеју Обрадовићу у Београду(1914)

Фото А.Марковић

Спомен црква у Глибовцу (1907)

Фотографија из документацији Регионалног завода за заштиту споменика културе
Смедерево

Орден Карађорђевог звезде првог реда, Георг Адам Шајд (Georg Adam Scheid), сребро, позлата, емајл, из заоставштине Јована Авакумовића (додељен 1904. године)

Извор фотографије: <http://www.narodnimuzej.rs/novi-vek/zbirka-novca-novog-veka-medalja-i-odlikovanja/>

В. Тителбах, Спомен медаља поводом стогодишњице Првог српског устанка и крунисања Петра I Карађорђевића

Извор фотографије:

<https://www.facebook.com/kolekcionarbg/photos/pcb.2775703566013028/2775703352679716/>

П. Убавкић, *Спомен плакете поводом стогодишњице Првог српског устанка*
Фотографије из документација Музеја у Смедереву

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

Непубликована архивска грађа:

Архив Србије, фонд Државног савета (АС-ДС), Београд (1853, 1857,1860, 1889, 1898)

Архив Србије, фонд Министарства просвете (АС- МПс) Београд (1904, 1905,1909)

Архив Србије, фонд Министарства просвете- црквено одељење (АС-МПс- Цо) Београд (1890, 1893, 1898, 1903, 1908)

Архив Србије , фонд Министарства народне привреде (АС- МНПр) Београд (1903)

Архив Србије, фонд Поклони и откупи (АС-ПО)

Документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево

Документација Завода за заштиту споменика културе Ваљево

Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда

Документација Тимочке епархије

Документација Народног музеја у Београду

Документација Музеја у Смедереву

Документација Народног музеја у Зајечару

Часописи и новине:

Album della guerra d' oriente del 1876, Milano 1877.

Балкански рат у слици и речи, Београд 1913.

Београдске илустроване новине, Београд 1866.

Београдске општинске новине, службени лист Општине београдске, Београд 1891, 1903, 1904,1931, 1933, 1934,1940, 1941.

Beogradske novine, Beograd 1916, 1917, 1918.

Босанска вила, лист за забаву поуку и књижевност, Сарајево 1898, 1904, 1906.

Бранково коло, Сремски Карловци 1889, 1896, 1903,1900.

Велика Србија, Солун 1918.

Весник српске цркве, лист свештеничког удружења, Београд 1894, 1897, 1900, 1902, 1904, 1906.

Вечерње новости, Београд 1904, 1908.

Време, Београд 1921-1941.

Гласникъ друштва србске словесности, Београд 1851.

Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1880.

Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1926.

Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde, Braunschweig 1865.

Глобус, Београд 2005.

Голуб, лист за српску младеж, Сомбор 1885, 1898, 1902.

Градина, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012.

Gratzer Mittags Zeitung, Graz 1915.

Даница, лист за забаву и књижевност, Нови Сад 1862,1863.

Даница, забавник за годину 1829, Будим 1829.

Das Buch für Alle, Stuttgart 1887.

Дело, часопис за науку књижевност и друштвени живот, Београд 1898, 1902, 1904,1908,1909, 1910, 1911

Dorolberger Volksrfeund, Dornbirn 1915.

Женски свет, лист добротворних задруга Српкиња, Нови Сад 1912.

Застава, лист српске Народне радикалне странке Нови Сад 1883, 1902,1906, 1914.

Звезда, породични лист, Београд 1898.

Земунски гласник, Земун 1868.

Искра, Београд 1898.

Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, Сарајево 1903.

Календар „Рад“ за 1903. годину, Сремски Карловци 1902.

L' Illustrazione Italiana, Milano 1884, 1903.

Illustrierte Geshichte der Serben, Verlag J. A. Massanetz & Comp. in Wien 1885.

Illustrierte Zeitung, Leipzig und Berlin 1884.

Мали журнал, Београд 1896, 1904, 1905, 1906, 1910,1911,1913.

Мале новине, Београд 1888, 1889, 1890, 1893.

Nada, Sarajevo 1897.

Народне новине Београд 1901.

Neues Wiener Tagblatt, Wien 1917.

Нишки заставник, Ниш 1903.

Недеља, илустровани недељни забавник, Београд 1909, 1910.

Нова искра, Београд 1901, 1902, 1904, 1907,1911.

Нови покрет, Београд 1906.

Новости, Београд 1915.

Орао, Велики илустровани календар за 1879. годину, Нови Сад 1878.

Орао, Велики илустровани календар за 1892, Нови Сад 1891.
Орао, велики илустровани календар за 1893. год, Нови Сад 1892.
Отаџбина, Београд 1875,1880, 1887, 1891,1892,
Österreichische Illustrierte Zeitung, Wien 1914.
Пијемонт, Београд 1911, 1912,1913.
Подунавка, додатак Српским новинама, Београд 1843-1848.
Подринске новине, Шабац 1906.
Политика, Београд 1904-1941.
Политикин забавник, Београд 2015.
Полицијски гласник, Београд 1908.
Правда, Београд 1904-1918, 1933.
Просветни гласник, Београд 1889, 1891,1892, 1897, 1902, 1903,1904, 1905, 1910
Ратник,лист за војне науке, новости и књижевност, Београд 1889.
Ратни дневник, орган Врховне команде, Солун 1917.
Световид, Београд 1862.
Србадија, илустровани лист за забаву и поуку, Беч 1874-1877.
Србадија, часопис за забаву и поуку, Београд 1881.
Српско коло, народни лист, Загреб 1906, 1910.
Српске новине, Београд 1842-1918.
Српски технички лист, Београд 1908, 1909.
Српски народ, Београд 1943.
Српска независност, Београд 1882.
Српски Сион, Сремски Карловци 1904.
Службени војни лист, орган и издање Војног министарства, Београд 1889, 1890, 1892,
1904,1908, 1910.
Службени гласник СРС, Београд 1983.
Стражилово, лист за забаву, поуку и књижевност, Нови Сад 1886, 1887, 1888, 1892,
1894.
Стармали, Нови Сад 1884.
Српски књижевни гласник, Београд 1903 1904,1905,1909, 1911,1914.
Срђ, Дубровник 1903, 1904.
Тежак, илустровани орган Српског пољопривредног друштва, Београд 1889, 1891.
The Graphic, Illustrated weekly newspaper, London 1877.
Трговинско занатлијски шематизам Краљевине Србије, Београд 1905.

Уметнички преглед, Београд 1937-1938.

Штампа, Београд 1903.

Шумадинка, лист за књижевност, забаву и новости, Београд 1850-1857.

Литература:

- Adams M., A View of the Past: History, Painting and the Manipulation of Distance, *Literature & History*, third series 11/1, March 2002,20-40.

- Анић У. Ж., *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, Београд 1991.

-Аноним, *Неколико речӣ о споменику Карађорђевог*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира 1857.

- Антић Р., *Анастас Јовановић-први српски фотограф*, Београд 1977.

- Антонијевић Д., *Карађорђе и Милош*, између историје и предања, Београд 2007.

- Antonoff V., *Bulgarien:vom Beginn seines staatlichen Bestehens bis auf unsere Tage: (679-1917)*, Berlin,Verlag von Georg Stilfe 1917.

-Асман А., *Рад на националном памћењу*, кратка историја немачке идеје образовања, Београд 2002.

- Асман А., *Дуга сенка прошлости*, Београд 2011.

- Асман А., *Облици заборав*, Београд 2018.

- Асман Ј., *Култура памћења*, Београд 2011.

- Арсенијевић-Баталака Л., *Историја Српског устанка*, I, Београд 1988.

- Bal M., N. Bryson, Semiotics and Art History: A Discussion of Context and Senders, D. Preziosi (ed.), *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford University Press, Oxford 1998, 243-255.

- Belting H., *Bild-Anthropologie*, Entwürfe für eine Bildwissenschaft, München 2001.

- Belting H., Image, Medium, Body: A New Approach to Iconology, *Critical Inquiry* 31, 2005, 302-319.

-Boehm G., Die Wiederkehr der Bilder in G. Boehm, *Was ist ein Bild?*, München 1995,11-3.

-Bolinow O. F., Ceremonies and Festive Celebrations in the School, *Phenomenology+ Pedagogy*, Volume 7, 1988, 64- 76.

<https://journals.library.ualberta.ca/pandp/index.php/pandp/article/view/15108>

- Божовић А., Споменик Васи Чарапићу у Београду, *Наслеђе* бр.18, Београд 2017,35-45.

-Боловић А., Ризница манастира Враћевшнице, *Зборник Музеја рудничко-таковског краја*, 5, Горњи Милановац 2009, 29–91.

- Боловић А.,Челиковић Б.,*Рудничко-таковски крај у уметности XIX века*, Горњи Милановац 2011.
- Борозан И, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда- Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006.
- Борозан И, Споменик Карађорђу-симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе бр. 13*, Београд 2012, 27-47.
- Борозан И, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Београд 2013.
- Борозан И, Меморијални пејзаж: Мишарско поље између 1806-1906, *Простори памћења: зборник радова*, Београд 2013,111-124.
- Борозан И.,Слика Српске револуције, Алгоритија I и II српског устанка Ђорђа Крстића, *Српске студије*, књига 8, Београд 2017, 124-139.
- Борозан И., Анастас Јовановић и уметност у доба медијског бума средином 19. века, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017,215-271.
- Böhme G., *Theorie des Bildes*, München 1999.
- Boyer M.C., (1994) *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, MA: MIT Press, 1994.
- Brilliant O., The Serbs in W. Huntchinson, *History of the Nations*, vol III, London 1915.
- Bredenkamp H., A Neglected Tradition? Art History as „Bildwissenschaft“ Author(s), *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3 (Spring, 2003), pp. 418-428.
- Burke P., *Eyewitnessing, The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001.
- Burke P.,Co-memorations. Performing the past in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past, Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press, 105-118.
- Валић Љ. Ст. *Свечани долазак војске и откривање споменика Карађорђевог споменика 11. августа 1913. године у Београду*, Београд 1913.
- Vancsa E., Überlegungen zur politischen Rolle der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts, in *Wiener Jb für Kunstgeschichte*, Bd XVIII, 1975, 145-158.
- Ванушић Д., Политичка институционализација Споменика србских у светлу обнове српског златног доба, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017,89-111.
- Васић П.,Одједи идеја Светозара Марковића у српском сликарству, *Зборник Матице српске*, свеска бр.1, Нови Сад 1950, 83-94.

- Васић П., Војвођански сликари у Србији (1817-1850), *Научни зборник Матице Српске*, серија друштвених наука 1, Нови Сад 1950, 93-109.
- Васић П., Српска ношња за време Првог устанка, *Историјски гласник* 1-2, Београд 1954, 149-191.
- Васић П., Карађорђева Србија у делима савремених уметника, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, I, Београд 1959, 67-78.
- Васић П., Историјски портрети Уроша Кнежевића, *Зборник Историјског музеја Србије*, II, Београд 1960, 33-42.
- Васић П., *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд 1962.
- Васић П., Неки проблеми у сликарству Ђуре Јакшића, *Зборник Народног музеја*, IV, Београд 1964, 405-409.
- Васић П., Мали прилози историји српског устанка, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, III- IV, Београд 1964-65, 106-122;
- Васић П., *Одело и оружје*, Београд 1964.
- Васић П., Мали прилози историји српског устанка, *Зборник Музеја Првог српског устанка* III- IV, Београд 1964-65, 106-122.
- Васић П., Униформе српске војске за време Првог устанка, *Зборник Историјског музеја Србије*, V, Београд 1968, 47-78.
- П. Васић, Записи о Ђури Јакшићу као сликару, *Браничево* 2-3, Пожаревац 1971, 141-142.
- Васић П., *Урош Кнежевић*, Опово 1975.
- Verdery K., *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsociolistic Change*, Columbia University Press, New York 1999.
- Werrett S., Watching the Fireworks: Early Modern Observation of Natural and Artificial Spectacles, *Science in Context*, Volume 24, Issue 02, June 2011, 167-182.
- Веселић Ј., *Опис Монастира у Србији*, Београд 1867.
- Веселиновић Р.Л., Жртве и надгробни споменици ослободилаца Београдске вароши од Турака у Првом српском устанку, *Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, Београд 1957, 181-194.
- Веселиновић Р. Л., Прославе годишњице ослобођења Београда од Турака од времена Првог устанка до данас, *Годишњак Музеја града Београда*, књига 4, Београд 1957, 195-206.

- Winter J., The performance of the past: memory, history, identity in: K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter (eds.), *Performing the Past*, Memory, History, and Identity in Modern Europe, Amsterdam University Press, 2010,11-34.
- Вишњић Ф., *Земан дошо ваља вољевати.....*, изабране песме, Београд 1987.
- *Војна енциклопедија*, 8, Војна привреда-Спахије, Београд 1974.
- *Војна енциклопедија*, 9, Sparta-Tirana, Београд 1975.
- Врбашки М., *Павле Чортановић (1830-1903), пионир популарне уметности*, Нови Сад 1990.
- Врбашки М., Споменици србски и популаризација националне историје кроз серијска графичка издања 19. века, *Зборник Народног музеја*, историја уметности XVIII/2, Београд 2004, 287–301.
- Врчевић В., *Живот Петра II Петровића Његоша*, Београд 2003.
- Вуич I, славено-србскога списашелъ, *Путешествіе по Србији*, Будим 1828.
- Вујновић А., *Стакло Кнежевине и Краљевине Србије у збикама Историјског музеја Србије*, *Књига о стаклу*, Зборника радова са синпозијума „150 година стакларства у Србији“, Јагодина 2002, 87-96.
- Вујовић Б., *Уметност обновљене Србије 1791-1918*, Београд 1986.
- Вукићевић М., *Карађорђе*, књига прва, Београд 1907.
- Вукићевић М.М., *Карађорђе*, историја Устанка 1804-1807, књига друга, Београд 1912.
- Whitney, W. D. (1889). „Cave, n.1.“ def. 1. *The Century dictionary: An encyclopedic lexicon of the English language* (Vol. 1, p. 871). New York: The Century Co.
- <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9F%D0%B5%D1%9B%D0%B8%D0%BD%D0%B0>
- Гавриловић А., *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901.
- Гавриловић А., *Знаменити Срби XIX века*, II, Загреб 1903.
- Гавриловић А., *Знаменити Срби XIX века*, III, Загреб 1904.
- Гавриловић М., *Милош Обреновић*, I- III, Ниш 2019.
- Гајић С.А., *Стаклена чаролија Уроша Чавића-осликавање на стаклу*, *Рад Музеја Војводине*, Нови Сад 2011, 279-292.
- Gal A.,National Days, National Identity, and Collective Memory: Exploring the Impact of Holocaust Day in Israel, *Political Psychology*, Vol.0, No.0, may 2019,1-10.
- Gorsevic S., *Serbien und die Serben*, Leipzig 1891.
- Група аутора, *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001.
- Грбовић Д., Знамења настала поводом стогодишњице Првог српског устанка у збирци Завичајног музеја у Јагодини, *Корени II*, Јагодина 2004, 1-3.

<http://www.arhivja.org.rs/images/znamenja.pdf>

- D' Alleva A., *Methods and Theories of Art History*, London 2005.
- Деретић Ј., *Историја српске књижевности*, Београд 1996.
- Derrida J., Living On: Border Lines, in *Deconstruction and Criticism*, ed. H. Bloom et al., New York, 1979, 75-176.
- Дентон В., *Србија и Срби*, Београд 2013.
- Дечанац С., *Владалац и народ*, Београд 1897.
- Дига Ж., *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007.
- Diers M., *Schlagbilder. Zur politischen Ikonographie der Gegenwart*, Frankfurt am Main 1997.
- Драгашевић Ј., *Каменица, Песме*, Београд, 1869.
- Драгојевић П., *Драгомир Глишић (1872-1857)*, 1-Слике: дијалог са модерном уметношћу, Београд 2000.
- Dussel K., Auf dem Weg zum Massen-Medium Historienmalerei des 19. Jahrhunderts als Publikumsspektakel, *Archiv für Kulturgeschichte*, Volume 86, Issue 2, Pages 413-440.
- Dziadzio A., Zeremoniell und Symbolik bei den Besuchen. Kaiser Franz Josephs I. in den Kronländern am Beispiel der Reise nach Galizien im Jahre 1880, *Jogtortenei Tanulmanyok* 47 (2010), 47.
- <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jogtor10&div=7&id=&page=>
- Ђорђевић В., *Успомене*, Београд, 1988.
- Ђорђевић Ј., *Политичке светковине и ритуали*, Београд 1997.
- Ђорђевић Т., Упутства за прикупљање ношњи у нашем народу, *Гласник Земалског музеја XXXVIII*, Сарајево 1926, 81-100.
- Ђурић В., Вишњићева визија, *Говор поезије II*, Београд 1969.
- Ђурић В., Доситеј Обрадовић, *Говор поезије III*, Београд 1980.
- Ђурић Ј., Пантелић Г., Јокић П., Протић А., *Казивања о Српском устанку 1804*, Београд 1980.
- Живановић Ж., *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004.
- Живојиновић Д.Р., *Краљ Петар I Карађорђевић, у изгнанству 1844-1903. године*, Београд 2009.
- Живојиновић Д.Р., *Краљ Петар I Карађорђевић, у отаџбини 1903-1914. године*, Београд 2009.
- Живојиновић Д.Р., *Краљ Петар I Карађорђевић, рат и последње године 1914-1921. године*, Београд 2009.

-Закон о добрима раскнеза Александра Карађорђевића и његове фамилије од 12. октобра 1868. године.

<https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Knjiga%201868.pdf>

-Делиград од Устанка ка независности 1806-1876, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2. септембра 2006.године у Алексинцу, Београд 2007.

-Златковић Б., Освајање Београда 1806. у усменој причи и традицијском сећању, Даница, српски народни календар за годину 2006, тринаеста година, Београд, 2005,345-356.

- Zimmerman M. F. (Ed.), *The Art Historian, National Traditions and Institutional Practice*, Sterling and Francine Clark Art Institute 2003.

- Ивановић, М., Архитект Димитрије Т. Леко, *Годишњак Града Београда*, књига LI, 2004, 119-142.

- Ивић А.,*Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига I-година 1804, Београд 1935.

- Ивић А.,*Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига II-година 1805,Београд 1936.

-Ивић А.,*Списи бечких архива оПрвом српском устанку*, књига III-година 1806,Београд 1937.

- Ивић А., *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књига IV (1807) Суботица 1938.

- Ивић А., *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1984.

- Игњатовић А., *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Београд 2007.

- *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017.

- Јакшић Ђ., *Целокупна дела*, књига трећа, Београд 1931.

- Јакшић Ђ., *Преписка,службени списи, Сабрана дела*, књига V, Београд 1978.

- Јакшић Ђ., *Станоје Главаш*, Београд 2009.

- Јевтовић М., *Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, Наслеђе бр. III*, Београд, 2001.

- Јевтић М., *100 година коњичког спорта у Шапцу*, Шабац 1988.

- Јовановић А., *Изяшнѣнѣ уз Споменике србске*, Беч 1850.

- Јовановић Г.С., *Војвода Станоје Главаш*, Београд 1925.

-Јовановић Д., *Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, Лесковачки зборник XXXIX*, Лесковац 1999, 159-181.

- Јовановић Ж.Р., *Из старог Београда*, Београд 1954.

- Јовановић М., *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976.

- Јовановић М., *Опленац*, Храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића, Београд 1990.
- Јовановић М., *Бока Јовановић*, Нови Сад, 2005.
- Јовановић Н., *Двор кнеза Александра Карађорђевића 1842-1858.*, Београд 2010.
- Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1912.
- Јовановић С., *Друга владавина Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923.
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878-1889), Београд 1927.
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, прва и друга књига, Београд 1934.
- Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Београд 1938.
- Јонић Крајинац М., *Бенерал Јован Мишковић, неумрла звезда Србије*, Неготин 2015.
- Johnson N. C., Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities, *Visual Communication* 2002, 293-298.
- Кадијевић А., *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005.
- Кадијевић А., *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX –средина XX века)*,Београд 2007.
- Каменски Д.Б., *Писма једног Руса о Србији 1808. године*, Београд 1901.
- Kanitz F., *Serbien. Historisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig Fries 1868.
- Kanitz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, von der Römerzeit bis zur Gegenwart, dritter Band: Staat und Gesellschaft, Leipzig 1914.
- Каниц Ф., *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, прва књига, Београд 2007.
- Каниц Ф., *Србија, земља и становништво*, од римског доба до краја XIX века, друга књига, Београд 2007.
- Карић В., *Србија*, опис земље, народа и људи, Београд 1887.
- *Каталог Четврте југословенске изложбе у Београду* 1912.
- Kaufmann R., François Gérard's „Entry of Henry IV into Paris“: The Iconography of Constitutional Monarchy, *The Burlington Magazine*, Vol. 117, No. 873, Special Issue Devoted to French Neo-Classicism (Dec., 1975), 790-802.
- Clifford T., The plaster shops of the Rococo and neo-classical Era in Britain, *Journal of the History of Collections* 4 no. 1 (1992) pp. 39-65.
- Колаковић В., Сликара Драгомир Глишић (1872-1957), *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 2-3, Ваљево, 1967, 247-293.
- Коларић М., Грађевине и грађевинари Србије (1790-1839), *Зборник Музеја Првог српског устанка* I, Београд 1959, 5-28.

- Коларић М., У потрази за изгубљеним реликвијама, *Зборник Музеја Првог српског устанка* II, Београд 1960, 151-156.
- Коларић М., О пореклу и ауторима неких застава из Карађорђевог доба, *Зборник Музеја Првог српског устанка* II, Београд 1960, 65-68.
- Коларић М., *Класицизам код Срба*, књига 1-8, Београд 1965.
- Коларић М., *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985.
- Коларић М., *Изложбе у Београду 1904-1911*, Београд 1990.
- Константиновић Љ., Хајдук Вељко Петровић и његов лик у делима уметника, *Зборник радова са научних скупова у Неготину и Кладову поводом обележавања 170 година од погибије Хајдук Вељка Петровића и 150 година ослобођења од Турака*, Неготин-Кладово 1984, 25-30.
- Korhecz Papp Z., *Than Mór képesalbum / Mor Tan album / Mór Than album*, Szabadka/Subotica 2016.
- Косановић Д., *Кинематографија и филм у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2011.
- Kostić A., Public Monuments in Sacred Space Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth Century Serbia, *ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA* 18/1, Ljubljana 2013, 11-23.
- Краут В., *Цртежи 19. века у Србији*, Београд 1992.
- Кукуљевић-Сакцински И., *Словник уметниках југословенских*, свезак II, Загреб 1858.
- Куљић Т., *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006.
- Куљић Т., *Танатополитика (социолошка анализа политичке употребе смрти)*, Београд 2014.
- Кусовац Н., Јовановић М., Г. Петровић, *Сабрана дела Ђуре Јакишића, сликарство*, Београд 1978.
- Кусовац Н., *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987.
- Кусовац Н., *Сликар Ђорђе Крстић 1851-1907*, Београд 2001.
- Кусовац Н., Врбашки М., Грујић В., Краут В., *Стева Тодоровић*, Београд-Нови Сад 2002.
- Лажетић, П., *Војни музеј 1878- 2014*, Београд 2014.
- Lampne A., Das Stadttor als Bühne, Architektur und Zeremoniell in: P.Johanek, A Lampen, *Adventus: Studien zum herrscherlichen Einzug in die Stadt*, Böhlau Verlag Köln-Weimar-Wien 2009, 1-4.

- Lehnen J., *Adventus principis*. Untersuchungen zu Sinngehalt und Zeremoniell der Kaiserankunft in den Städten des Imperium Romanum. (Prismata. Beiträge zur Altertumswissenschaft, Bd. 7.) Frankfurt am Main/Berlin/New York/Paris/Wien, Lang 1997.
- Locke Siegfried S., *Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary*, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun., 1993), 235-258.
- Љушић Р., *Србија XIX века*, изабрани радови, Београд 1994.
- Љушић Р., *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004.
- Љушић Р., *Вожд Карађорђе*, Београд 2005.
- Љушић Р., *Српска државност 19. века*, Београд 2008.
- Макуљевић Н., Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, *Лесковачки зборник XXXVII*, Лесковац 1997, 35-58.
- Макуљевић Н., Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, САНУ Балканолошки институт, посебна издања 80, Београд 2003.
- Макуљевић Н., Визуелна култура национализма и конституисање приватног идентитета, *Годишњак за друштвену историју*, св. 2/3, Београд 2004, 47-63.
- Макуљевић Н., Слика другог у српској визуелној култури XIX века, *Историја и сећање: студије историјске свести*, Београд 2006, 141-156.
- Макуљевић Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.
- Макуљевић Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007.
- Makuljević N., From Ideology to Universal Principles: Art History and the Visual Culture of the Balkans in the Ottoman Empire, у: Anderson J. (Ed.), *Crossing cultures: conflict, migration and convergence: the proceedings of the 32nd International Congress in the History of Art*, Melbourne University Publishing, 2009.
- Макуљевић Н., „Молитва“ Ристе Вукановића, *Идеја толеранције и визуелна културе*, Београд 2010, 3-27.
- Makuljević N., Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History* (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld 2012, 33-40.
- Макуљевић Н., Успостављање граница и промена визуелне културе на Балкану у XIX веку/Империји, граници, политики: (XIX-началото на XX век): *Сборник с материали от меѓународна научна конференција: Софийскиа университет „Св. Климент Охридски“*, Софија 2016, 299-308.

- Макуљевић Н., Катарина Ивановић (1811-1882), *Живот и стваралаштво жена чланова СУД, СКА и САНУ*, том 1, Београд 2021,25-57.
- Мандровић К., *Илустрована историја српског народа: од најстаријих времена до проглашења нове Краљевине: за народ и школу: са 120 слика и једном картом Балканског полуострва*, Беч 1885.
- Манојловић Пинтар О., *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Београд 2014.
- М. Maurer, Feste und Feiern als historischer Forschungsgegenstand, *Historische Zeitschrift*, Bd. 253, Н. 1 (Aug., 1991), 101-130.
- Миладиновић З., Чегарски бој у српској књижевности, *Градина*, часопис за књижевност, уметност и културу, Ниш 2012, 231-254.
- Мијатовић Ч., *Успомене балканског дипломате*, Београд 2008.
- Милић Д., Осврт на прославу стогодишњице Устанка у Србији, *Зборник Историјског музеја Србије*, Београд 1973, 125-139.
- Милићевић М. Ђ., *Путничка писма*, Београд 1868.
- Милићевић М.Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Милићевић М. Ђ., *Са Дунава над Пчињу*, Београд 1882.
- Милићевић М.Ђ., *Краљевина Србија*, Београд 1884.
- Милићевић М.Ђ., Причање Петра Јокића о догађајима и људима из Првог српског устанка (1804-1813), *Споменик СКА XIV*, Београд 1891.
- Милићевић М.Ђ., *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888.
- Милићевић М.Ђ., Из мојих успомена, *Годишњица Николе Чупића*, књига XVI, Београд 1896, 1-85.
- Милићевић М.Ђ., *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1959.
- Милићевић М.Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 2005.
- Милићевић М.Ј., Битка код Чокешине, *Гласник*, годишњак Међуопштинског историјског архива Ваљево, бр.50, Ваљево 2016, 11-24.
- Милошевић Е., Врбашки М., *Карађорђевићи у збиркама Галерије Матице српске*, Нови Сад 2004.
- Милутиновић Сараилиа С.,*Себианка*, част втора, Липисца 1826.
- Милутиновић Сарајлија С., *Трагедија српског господра и вожда Карађорђа*, Београд 1990.
- Mirzoeff N. (Ed.), *The Visual Culture Reader*, London 1998.

- Mitchell W. J. T., *Iconology: Image, Text, Ideology*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1986.
- Mitchell W.J.T., *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, The University of Chicago Press, Chicago 1994.
- Mitchell W. J. T, *Showing Seeing: A Critique of Visual Culture*, in: M. A. Holly, K. Moxey (Ed.), *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Sterling and Francine Clark art Institute 2002, 231-350.
- Mitchell W. J. T., *What Do Pictures Want?: The Lives and Loves of Images*, University of Chicago Press, Chicago 2005.
- Митерауер М., *Миленијуми и друге јубиларне године*, Београд 2003.
- Митриновић Ч., Брашић М.Н., *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1937.
- Мишић С. В., *Сликарство Ђуре Јакишића*, докторска дисертација, Београд 2017.
- Мишковић Ј., *Београд и околина поводом стогодишњице освајања*, Београд 1906.
- Мишковић Ј., *Путовање по Србији* (географијске, војничке и историјске белешке) узето највише из путовања питомца Војне српске академије за године: 1861, 1862 и 1863, Београд, 1874.
- Недић С.В., *Споменик на месту погибије Хајдук Вељка Петровића*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 26, Нови Сад 1990, 299-305.
- Ненадовић К.Н., *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, врховног војвода. ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака*, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч 1883.
- Ненадовић К.Н., *Живот и дело великог Ђорђа Петровића Карађорђа врховног војвода ослободиоца и владоца Србије и живот његових војвода и јунака*, II, Беч 1884.
- Ненадовић П.М., *Мемоари*, Београд 2005.
- Никић Љ., *Аутобиографија Анастаса Јовановића, Годишњак Музеја града Београда*, књига III, Београд 1956, 385-416.
- Никић Љ., *Лик Узун Мирка Апостоловића, Годишњак Музеја града Београда IV*, Београд 1957, 177-180.
- Николић М. Ж., *Устанички шанчеви на Дрини 1804-1813*, *Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево*, Ваљево 1992, 21-28.
- Nipperday T., *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland* in: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte*, Göttingen 1976, 133-173.
- Новаковић С., *С Мораве на Вардар*, Београд 1894.

- Новаковић С., *Васкрс државе српске*, Београд 1904.
- Nora P., *Between Memory and History, Les Lieux de Mémoire, Representations*, No. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989), pp. 7-24.
- Његош П.П., *Лажни цар Шћепан Мали*- Писма, избор В. Ђурића, Нови Сад- Београд 1964.
- Обрадовић Г.Б., *Био једном...стари Обреновац*, Обреновац 2002.
- Павићевић А., *Говор мртвих тела, Време без смрти*, представе о смрти у Србији 19-21. века, САНУ, Етнографски институт, посебна издања, књига бр. 73, Београд 2011.
- Павловић А., *Српске теме Михаила Осиповича Микешина, Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад 1968, 367-377.
- Павловић А., *Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, Рашка баштина*, 2, Краљево 1980, 233-238.
- Павловић Лончарски В., *Мали пијаци на Сави крајем XIX и почетком XX века, Наслеђе*, бр. 6, Београд 2005, 107-118.
- Павловић С.Т., *Божид`арт*, историја живота, дела и окружења Божидача Карађорђевића, париског уметника и балканског кнеза (1862-1908), Београд 2012.
- Панић-Суреп М., *Филип Вишњић песник буне*, Београд 1956.
- Пантелић С., *Сребрни ковани новац из 1904. године, Банкарство*, бр. 3, Београд 2015.
- Pearn J., *Militares Medici in Nummis Repraesentati: The Heritage of Military Medicine in Coins and Medals, Military Medicine*, Vol. 167, January 2002, 1-9.
- Пејтон Е.А., *Србија, најмлађи члан европске престонице или боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, Нови Сад 1996.
- Пејчић А., *Поетика драма Драгомира Брзака, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 52, Нови Сад 2015, 41-56.
- Пераћ Ј., *Разгледнице у Србији*, Београд 2009.
- Пераћ Ј., *Цртеж Анастаса Јовановића, Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 273-291.
- Перовић Р., *Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1954.
- Перовић Р., *Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-1843, Годишњак Музеја града Београда*, књига 2, Београд 1955, 181-204.
- Перуничкић Б., *Смедеревска Паланка и околина*, Београд 1980.
- Петровић В., *Кашанин М., Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927.
- Петровић Његош П., *Горски вијенац*, Нови Сад 2004.

- Петровић П., *Паја Јовановић*, системски каталог дела, Београд 2012.
- Petzet M., Das Triumphbogenmonument für Ludwig XIV. Auf der Place du Trône
Author(s): *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 45. Bd., Н. 2 (1982), 145-194.
- Пирх О.Д. фон, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 2012.
- Попадић М., Споменичко у Споменицима Србским Анастаса Јовановића, *Идентитети и медији*, уметност Анастаса Јовановића и његово доба, Београд 2017, 361-375.
- Попов Ч., *Грађанска Европа (1870-1871)*, друга књига, Нови Сад 1989.
- Поповић Б., Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XIII, Београд 1904, 463-471, 533-547;
- Поповић Б., Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник* XIV, Београд 1905, 70-77, 225-232;
- Поповић Б., Прва Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник*, XV, Београд 1905, 48-68.
- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.
- Поповић Љ., Прослава стогодишњице Првог српског устанка 1904. године и стопедесетогодишњице у Нишу, *Пешичаник*, бр. 2, Ниш 2004, 85-97.
- Поповић Љ., Спомен црква "Св. архангела Михаила и Гаврила на Делиграду", *Од устанка ка независности 1806-1876.*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2. септембра 2006. године у Алексинцу, Београд 2007, 333-356.
- Поповић С., *Путовање по новој Србији (1878-1880)*, Београд 1950.
- Поповић Шапчанин М., *Целокупна дела III*, Београд 1932.
- Радовић А., Лажетић П., *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.
- Рајић С., Милан Обреновић- краљ политичар, *Зборник Матице српске за историју*, 79/80, Нови Сад 2009, 43-58.
- Рајић С., *Александар Обреновић*, владар на прелазу векова, сукобљени светови, Београд 2014.
- Рајчевић У., Стеван Никшић-Лала (1853-1938), *Годишњак Музеја града Београда* књига 26, Београд 1979, 159-191.
- Рајчевић У., *Затирано и затрто*, о уништеним српским споменицима, друга књига, Нови Сад 2007.

- Rampley M, Visual Culture and the Meanings of Culture; Visual Culture; Visual Rhetoric; Visual Practices in the Age of Industry, u: Rampley M. (Ed.), *Exploring Visual Culture. Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005.
- Ранке Л., *Историја Српске револуције*, први део, Београд 1864.
- Ранђеловић М., Ћеле куле у традицији туранских народа, *Зборник*, бр. 16-17, Народни музеј Ниш, Ниш 2008, 209-233.
- Rausch H., Kultfigur und Nation, *Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914*, R. Oldenbourg Verlag München 2006.
- Раш Г., *Србија и Срби*, Нови Сад 2001.
- Рашић Т., *Ћеле-кула*, Београд, 1983.
- Reichardt R., Kohle H., *Visualizing the Revolution, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France*, London 2008.
- Ripa C., *Iconologia*, Padoua 1611.
- Ripa of Perugia C., *Iconologia or Morall Emblems*, London MDCCIX.
- Ристић В., Риста Вукановић, *Зборник Матице српске за ликове уметности*, бр. 1, Нови Сад 1965, 353-370.
- *Сабрана дела Вука Караџића*, књига 8, Београд 1969.
- Савић В. Б., *Ненадовићи*, Ваљево 2004.
- Савић М., *Устаничка проза*, Београд 1985.
- *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, прир. Н. Макуљевић, Неготин 2012.
- Sachs Hombach K., *Znanost o slici: discipline, teme, metode*, Zagreb 2006.
- Saxl F., The Battle Scene without a Hero. Aniello Falcone and His Patrons, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 3, No. 1/2 (Oct., 1939 - Jan., 1940), 70-87.
- Секулић Ј., Портрети Уроша Кнежевића у Народном музеју, *Зборник радова Народног музеја*, књига прва 1956/1957, Београд 1958, 243- 259.
- Сибиновић А., *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд 2017.
- Симић Н., *Петра Убавкић, живот и рад првог скулптора обновљене Србије*, Београд 1989.
- Симић Љ., О једном Карађорђевом оригиналном портрету, *Зборник Музеја Првог српског устанка*, бр.1, Београд 1959, 143-148.
- Симић Љ., Историјске композиције у Музеју првог српског устанка, *Зборник Музеја Првог српског устанка II*, Београд 1960, 69-87.
- Симић Константиновић Љ., Историјска збирка о Првом и Другом српском устанку, *Зборник Музеја Првог српског устанка III- IV*, Београд 1964-65, 88-105.

- Симић Константиновић Љ., Петар Раносовић-Ранос, *Зборник Народног музеја V*, Београд 1967,435-447.
- Симић Константиновић Љ., *Историјски портрет у српском сликарству XIX века*, каталог изложбе, Београд 1972.
- Симић Миловановић З., Историска композиција у сликарству Ђуре Јакшића, *Летопис Матице српске*, књ. 363, св. 4, Нови Сад 1949, 214–223.
- Скерлић Ј., *Српска омладина и њена књижевност*, Београд 1925.
- *Службено одело у Србији, у 19. и 20. веку*, Београд 2001.
- Смит А.Д., *Национални идентитет*, Београд 1998.
- Speth R., *Nation und Revolution, Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2000.
- *Споменица о стогодишњици српског устанка под Карађорђем*, Београд 1904.
- *Споменица Тимоче епархије 1834-1934*, Зајечар 1934.
- *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911.
- Стаменковић В., *Јунак од сабље, Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017.
- Станојевић Т., *Неготин и Крајина од 1859. До 1940. године*, књига друга, Неготин 1980.
- Страњаковић Д., *Вучићева буна 1842*, Београд 1936.
- Страњаковић Д., *Карађорђе*, Београд 1938.
- Стацура А.Г., Фалеристика в системе образования: академические нагрудные знаки, *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2010. № 1 (3),69-74.
- Стевановић Мих.М., *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац 1893.
- Стефановић Карацић В., Житије Ајдук Вељка Петровића, *Даница забавник за годину 1826*, Беч.
- Стефановић Карацић В., *Правитељствујуициј совјет сербски за времена Карађорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч 1860.
- Стефановић Карацић В., *Српске народне пјесме, IV, Сабрана дела Вука Карацића*, књ. III, Београд, 1988.
- Стефановић Карацић В, *Прва година војевања на даије, Даница забавник за 1828*, Беч.
- Стојановић Д., *Калдрма и асфалт*, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914, Београд 2020.
- Стојановић М., *Подстаји и разлози за споменик Ђорђу и Милошу*, Београд 1904.
- Стојковић Ср.Ј., *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893.

- Столић А., Макуљевић Н., *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006.
- Schasler M., Was thut der deutschen Historienmalerei Noth? (1862) in Thomas W. Gaetgens, Uwe Fleckner (Hrsg.), *Historienmalerei, Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren*, Band 1, 2019 (1996) by Dietrich Reimer Verlag.
- Scholz O. R., Bild in: *Ästhetische Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch in sieben Bänden. 1.* Hrsg. v. Karlheinz Barck u.a. Stuttgart: Metzler 2000, S. 618-669.
- Schürmann E., Was will die Bildwissenschaft?, *Philosophische Rundschau*, Vol. 53, No. 2 (Juni 2006), pp. 154-168.
- Терзић В., Ослобођење Београда од Турака 1806-1807. године, *Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, Београд 1957, 143-158.
- Timotijević M., Efemerni spektakli za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, *Peristil*, br. 31, Zagreb 1988.
- Тимотијевић М., Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII*, Београд 2000-2001, 187-211.
- Тимотијевић М., Херој пера као путник, Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* бр. 3, Београд 2001, 39-56.
- Тимотијевић М., Гуслар као симболична фигура српског националног певача, *Зборник Народног музеја*, XVII/2 историја уметности, Београд 2004, 253-279.
- Тимотијевић М, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, V, Београд 2004, 9-33.
- Тимотијевић М., Михаиловић Р., *Катарина Ивановић*, Београд 2004.
- Тимотијевић М., Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године (Jubilee as Collective Representation: The Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Takovo Aprising in Topčider 1865), *Наслеђе*, XI, Београд, 2008, 9-49.
- Тимотијевић М., *Паја Јовановић*, Београд 2009.
- Тимотијевић М., Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница, *Слике са Балкана Феликса Каница*, Београд 2011, 93-147.
- Тимотијевић М., *Таковски устанак- Српске Цвети*, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне реперезентативне културе, Београд 2012.
- Тодић М., *Историја српске фотографије (1839-1940)*, Београд 1993.

- Тодоровић С.,Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, *Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, Београд 1868,54-73.
- Тодоровић С., *Аутобиографија*, Нови Сад 1953.
- Тошић Д., Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857, *Годишњак Музеја града Београда*, књига XXII, Београд 1985,125-164.
- Трајков Ј., Рад Владислава Тителбаха на истраживању и представљању српског културно-историјског и етнографског наслеђа, *Корени VII*, часопис за историографију и архивистику, Јагодина 2009, 23-29.
- Трајковић Н., *Споменар о старом Београду*, Београд 1984.
- Thane P. M., Oral History, Memory and Written Tradition: *An Introduction, Transactions of the Royal Historical Society*, Volume 9, December 1999, 160-168.
- Ћирић И., Стара црква Рођења пресвете Богородице у Неготину, *Сакрална топографија Неготинске крајине*, Неготин 2012, 136-139.
- Ујес А., *Карађорђе у драми и позоришту*, Београд 1970.
- *Устав Књажевства Србије*, Београд 1869.
- Филиповић С., *Шабац у прошлости III*, Шабац 1980.
- Fitzpatrick Nichols M., Plaster cast sculpture: A history of touch, *Archaeological review from Cambridge*, Cambridge 2006, Vol 21, Num 2, pp 114-130.
- Freedberg D., *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, The University of Chicago Press 1991.
- Фуко М., *Архелогичка знања*, Београд 1998.
- Hagemann K., Celebrating War and Nation: Gender, Patriotism and Festival, Culture during and after the Prussian Wars of Liberation in: *Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775–1830*, Palgrave Macmillan UK 2010.
- Хацић Ј., *Устанак србскији под Црним Ђорђем*, I, прве три године, Нови Сад 1862.
- Heßler M., Bilder zwischen Kunst und Wissenschaft, Neue Herausforderungen für die Forschung, *Geschichte und Gesellschaft*, 31. Jahrg., H. 2 (Apr. - Jun., 2005), pp. 266-292.
- Holly M. A., Moxey K. (Ed.), *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Sterling and Francine Clark art Institute 2002.
- Carlyle Thomas, *On Heroes, Hero-worship, and the Heroic in history*, New York, Longmans, Green, and co. London and Bombay, 1906.
- Цветковић С., Портрети устаничких првака (из ликовне збирке Музеја у Смедереву), *Mons Aureus* , бр. 1, Смедерево 2004,124-134.

- Цветковић С.,Смедерево у фото-албуму Милана Јовановића, *Смедеревски зборник*, бр. 5, Смедерево 2016, 99-116.
- Cullen F., Visual Politics in 1780s Ireland: The Roles of History Painting, *Oxford Art Journal*, Vol. 18, No. 1 (1995), pp. 58-73.
- Шаулић А., Ђорђе Јовановић, српски вајар, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, бр. 16, Нови Сад 1957, 52-68
- Шафарик Ј., *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, Ваљево 1993.

Е- ИЗВОРИ

<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/>

<https://digitalna.nb.rs/>

<http://www.unilib.rs/istorijske-novine/napredna-pretraga>

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>

https://www.dfg.de/service/suche_de/index.jsp?&q=kultur+erinnerungen&start=10

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/>

https://anno.onb.ac.at/alph_list.htm

<http://ezb.uni-regensburg.de/ezeit/fl.phtml?bibid=AAAAA&colors=7&lang=de¬ation=LH-LO>

<https://matrikel.adbk.de/>

<https://xn--80aafkgm9bibt.xn--90a3ac/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0>
<http://www.novifilmograf.com/producent-svetozar-botoric-i-njegovi-filmovi/>

https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORAVLENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA

<http://www.lombardiabeniculturali.it/fotografie/schede/IMM-S0110-0000202/>

http://badigit.comune.bologna.it/mostre/risorgimento/6B_2.htm

<https://vimeo.com/229791253>

<http://jovanducicpesnik.blogspot.com/2013/05/jovan-ducic-modeli-za-spomenik.html>

<https://www.youtube.com/watch?v=SWPe1hj1akg>

<http://www.novipolis.rs/kultura/30614/zivot-i-dela-besmrtnog-vozda-karadjordja.html>

<https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/Knjiga%201868.pdf>

<https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-propisi-pravni-i-politicki-sistem.html>

https://rusmuseumvrm.ru/reference/classifier/author/borovikovskiy_vladimir_lukich/index.php

<https://www.culture.ru/materials/182044/kartiny-russkikh-khudozhnikov-v-zarubezhnykh-muzyakh>

<http://www.raruss.ru/travels/772-bantysh-kamensky-voyage.html>

https://monoskop.org/Jozef_Bozetch_Klemens#Sculptures;

https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Klemens_Josef_Bozetch_1817_1883.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=klemens*

<https://www.archivinformationssystem.at/suchinfo.aspx>

БИОГРАФИЈА

Анита В. Марковић рођена 17. маја 1976. године у Смедереву. Основну школу, гимназију и средњу музичку школу завршила у Смедереву. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду на групи за историју уметности 2004. године са темом *Сликарство Андреја Биценка у храму Светог великомученика Георгија у Смедереву*. Запослена је у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Смедерево, као историчар уметности, виши стручни сарадник. Стручни испит за историчаре уметности-конзерваторе, положила 2007. године са радом *Црква Светог Преображења у Смедеревској Паланци*. Докторске студије на одељењу за историју уметности уписује школске 2016/17. године.

Као члан тима радила је на изради Просторних планова за општине: Велика Плана, Смедеревска Паланка, Велико Градиште, Петровац на Млави, Кучево; Урбанистичког плана за део града Пожаревца; Плана генералне регулације насеља Мало Црниће. Током 2011. године водила је *Пројекат допуне прописане документације уз регистар за категоризована непокретна културна добра*, који је финансирало Министарство културе, информисања и информационог друштва-сектор за заштиту културне баштине. Учествовала је у изради више пројеката који су се односили на извођење конзерваторских радова на непокретним културним добрима и меморијалима Првог светског рата на подручју Подунавског и Браничевског округа. Водила је теренска истраживања спомен обележја (ратних меморијала и места страдања) на територији општина: Мало Црниће, Жабари и Жагубица за потребе израде елбората претходне заштите које је финансирало Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања.

Поред радова из области националне историје уметности публикованих у стручним часописима, 2014. године, у издању Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево, објавила је монографију о спомен обележјима Првог светског рата на подручју Град Смедерева „*У спомен на Велики рат*“. Учесник је научних скупова и националних конференцији у организацији Филозофског факултета у Београду.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Анита В. Марковић

Број индекса би 16-0007

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Анита В. Марковић

Број индекса бi 16-0007

Студијски програм Историја уметности

Наслов рада „Први српски устанак у уметности и визуелној култури
Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)“

Ментор проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор, Одељење за историју
уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Први српски устанак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842-1918)“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.